

वीर सेवा मन्दिर
दिल्ली

★

४६७६-

क्रम सख्या

काल न०

खण्ड

२५२ दोसरी

Lalbhai Dalpatbhai Series

General Editors :
Dalsukh Malvania
Ambalal P. Shah

No. 13

**ĀCĀRYA MALAYAGIRI'S
ŚABDĀNUSĀSANA**

Edited

by

Pt. Bechardas J. Doshi,

Research Professor,
L. D. Institute of Indology,
Ahmedabad-9

**LALBHAI DALPATBHAI
BHARATIYA SANSKRITI VIDYAMANDIRA
AHMEDABAD-9**

First Edition : 500 Copies

March 1967

Printed by Jayanti Dalal, at Vasant Printing Press, Gheekanta
Road, Ahmedabad and Published by Dalsukh Malvania,
Director, L. D. Institute of Indology, Ahmedabad-9

This Volume is published with the grant-in-aid from the
Ministry of Education Government of India, New Delhi.

Price Rupees 30/=

Copies can be had of

L. D. Institute of Indology	Ahmedabad-9.
Gurjar Grantha Ratna Karyalaya	Gandhi Road, Ahmedabad-1.
Motilal Banarasidas	Varanasi, Patna, Delhi.
Saraswati Pustak Bhandar	Hathikhana, Ratanpole, Ahmedabad-1.
Munshi Ram Manoharalal	Nai Sarak, Delhi.
Mehar Chand Lachhamandas	Delhi-6.
Chowkhamba Sanskrit Series Office	Varanasi,

आचार्यश्रीमलयगिरिविरचितं

शब्दानुशासनं

स्वोपज्ञवृत्तियुतम् ।

संपादक

पण्डित बेचरदास जीवराज दोशी

प्रकाशक

लालभाई दलपतभाई भारतीय संस्कृति विद्यामंदिर

अमदावाद-९

लालभाई दलपतभाई ग्रन्थमाला

प्रधान संपादक
दलमुख मालवणिया
अंबालाल प्रे. शाह

मुद्रितग्रन्थाः

१. सप्तपदार्थी — शिवादित्यकृत, जिनवर्धनसूरिकृतटीका सह ४-००
- २, ५ CATALOGUE OF SANSKRIT AND PRAKRIT
MANUSCRIPTS: MUNI SHRI PUNYAVIJAYAJI'S
COLLECTION, PART I Rs. 50-00. PART II Rs. 40-00
३. काव्यशिक्षा — विनयचंद्रमूरिकृत १०-००
४. योगशतक — आचार्य हरिभद्रकृत स्वोपज्ञवृत्ति तथा
ब्रह्मसिद्धान्तसमुच्चय सह ५-००
६. रत्नाकरावतारिका — रत्नप्रभसूरिकृत. प्रथम भाग ८-००
७. गीतगोविन्दकाव्यम् — महाकविश्रीजयदेवविरचित मानाङ्कटीका सह ८-००
८. नेमिरंगरत्नाकर छंद — कविलावण्यसमयकृत ६-००
९. THE NĀTYADARPAṆA OF RĀMACANDRA AND
GUṆACANDRA : A CRITICAL STUDY 30-00
१०. विशेषावश्यकभाष्य — स्वोपज्ञवृत्ति सह प्रथम भाग १५-००
११. AKALAṆKA'S CRITICISM OF DHARMAKĪRTI'S
PHILOSOPHY A STUDY : DR NAGIN SHAH 30-00
१२. रत्नाकरावतारिकाधर्मश्लोकशतार्थी — जिनमणिग्रन्थगणिविरचित ८-००

संप्रति मुख्यमाणग्रन्थनामावलि

१. कल्पलताविवेक-कल्पपल्लवशेष — महामात्य अम्बाप्रसादकृत
२. निष्पण्डुशेष-सवृत्तिक — श्रीहेमचन्द्रमूरि
३. विशेषावश्यकभाष्य-स्वोपज्ञवृत्ति सह द्वितीय भाग — आचार्य जिनभद्रगणि
४. रत्नाकरावतारिका भा० २ — रत्नप्रभसूरिकृत, टिप्पण-पञ्जिका-गूर्जरानुवाद सह
५. नेमिनाम्न्यसूत्र — द्वितीय आ. हरिभद्रसूरिकृत
६. अध्यात्मविन्दु-स्वोपज्ञवृत्ति सह — उपाध्याय हर्षवर्धनकृत
७. न्यायिमञ्जरीग्रन्थिभङ्ग — चक्रधरकृत
८. मदनरेखा आख्यायिका — जिनभद्रसूरिकृत
९. YOGABINDU OF HARIBHADRA : TEXT WITH ENGLISH
TRANSLATION, EXPLANATION
१०. YOGADEŚTISAMUCCAYA OF HARIBHADRA : TEXT WITH
ENGLISH TRANSLATION, NOTES, Etc.
- ११, १२. CATALOGUE OF SANSKRIT AND PRAKRIT MANUSCRIPTS,
PART III-IV

PREFACE

It is really a matter of great pleasure to place before the lovers of Sanskrit a critical edition of Āc. Malayagiri's Śabdānuśāsana, a work hitherto unpublished. Pt. Becharadas Doshi who is well-known for his scholarship in the science of Sanskrit Grammar and whose interest in the study of the same is still alive at the age of seventy eight has edited the present work. The value of this edition has been enhanced by the learned introduction and various important appendices. One of the appendices contains a table wherein similarity obtaining between the sūtras of various Sanskrit grammars has been pointed out. This will serve as an aid to those who want to make a comparative study of the different systems of Sanskrit grammar. I cannot conclude this preface without expressing my sense of gratitude towards that great and distinguished scholar Muni Śrī Puṇyavijayaḥ who placed at our disposal all the material necessary for the preparation of this critical edition.

I must also gratefully acknowledge the financial assistance given by the Ministry of Education, Govt. of India, (under the scheme for publication of rare manuscripts) for publication of this work. My thanks are also due to Dr. N. J. Shah who translated into English the introduction which was originally written in Sanskrit.

I hope that the scholars will find this work useful and interesting.

L. D. Institute of Indology
Ahmedabad
1-5-67

Dalsukh Malvania
Director

विषयानुक्रमः

विषयः	पृष्ठाङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः
प्रथमः सन्धिः	१ - ४	षष्ठः पादः	२०४ - २१६
द्वितीयः सन्धिः	५ - १०	सप्तमः पादः	२१७ - २२५
तृतीयः सन्धिः	१० - १५	अष्टमः पादः	२२६ - २३६
चतुर्थः सन्धिः	१५ - २०	नवमः पादः	२३७ - २४६
पञ्चमः सन्धिः	२१ - २८	दशमः पादः	२४७ - २५४
 नास्मि-प्रथमः पादः	२९ - ३६	 कुक्ष्ये-प्रथमः पादः	२५५ - २६३
द्वितीयः पादः	३७ - ५०	द्वितीयः पादः	२६४ - २७३
तृतीयः पादः	५१ - ५९	तृतीयः पादः	२७४ - २८३
चतुर्थः पादः	५९ - ७४	चतुर्थः पादः	२८४ - ३०२
पञ्चमः पादः	७४ - ८७	पञ्चमः पादः	३०३ - ३१५
षष्ठः पादः	८७ - ९६	षष्ठः पादः	३१६ - ३२७
सप्तमः पादः	९७ - ११०	 सन्धिते-प्रथमः पादः सन्धितः	...
अष्टमः पादः	१११ - १२५	द्वितीयः पादः	३२८ - ३३६
नवमः पादः	१२५ - १४३	तृतीयादारभ्य	
 शाक्य्याते-प्रथमः पादः	१४४ - १५०	षष्ठपर्वन्ताः पादाः सन्धिताः	...
द्वितीयः पादः	१५१ - १६५	सप्तमः पादः	३३७ - ३५१
तृतीयः पादः	१६५ - १७४	अष्टमः पादः	३५२ - ३६०
चतुर्थः पादः	१७५ - १८६	नवमः पादः	३६१ - ३९०
पञ्चमः पादः	१८७ - २०३	दशमः पादः	३९१ - ४०५
		एकादशः पादः अष्टपुलीः	४०६ - ४१८

विषयः	पृष्ठाङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः
परिच्छादनि-		६ वार्तिकानां सूची	३८
संकेताः	४१९	७ व्याकरणे उपयुक्तानि	
१ सूत्राङ्कनिर्देशपूर्वकं सप्तानां		परिभाषासूत्राणि	३९
व्याकरणानां तुलना	४२० - ५६३	८ व्याकरणवृत्तौ उपयुक्तानि	
२ सूत्राणाम् अकारादि-		पद्यानि	३९ - ४०
अनुक्रमेण सूची	१ - ३२	९ तत्तत्सूत्रवृत्तौ निर्दिष्टानि	
३ टीकायाम् उपयुक्तानि		अलङ्कारानि सूत्राणि	४१
व्याकरणसूत्राणि	३३ - ३६	१० शब्दानुशासने समुद्धतानि	
४ टीकायाम् उपयुक्तानि		विशेषसंज्ञावाचकानि	४१
उणादिसूत्राणि	३७ -	११ शब्दानुशासने व्यापृता जैनपरम्परा-	
५ टीकायाम् उपयुक्तानि		प्रसिद्धाः केचित् शब्दाः	४४
प्राकृतव्याकरणसूत्राणि	३७ -	शुद्धिपत्रकम्	४४
		सूत्राणामकाराद्यनुक्रमे शुद्धिपत्रकम्	४६

Introduction

Rev. Muni Punyavijayaji, a worthy disciple of a worthy *guru*, Muni Shri Caturavijayaji, is a great name in the field of Jainology. He has earned the title 'Āgamaśrabhākara' on account of his continuous research work. He, while critically editing the text of Āc. Malayagiri's *vṛtti* on Nandisūtra, was confronted with the aphorisms of the science of grammar, traceable neither to Pāṇini's Grammar nor to Hemacandra's Grammar. Struck with curiosity and eager to find out their source he asked his copyist to copy down the whole of the ms. of the present work preserved in Hemacandrajñānamandira at Patan. To his astonishment and delight he found, in the copy, the aphorisms in question. Afterwards, when he came to know that there was a ms. of the same work in the Bhandarkara Institute, he immediately got it copied through the pandit of that very Institute. After having with him copies of two different mss. of the same work, he made up his mind to get published a critical edition of the text of the work. And at last, the *samkalpa* of this great pious soul has borne fruit in the form of this critical edition. To me he is a perennial source of inspiration.

CRITICAL APPARATUS

1. ॐ This ms. belongs to Sanghavi-pāḍābhāṇḍāra at Patan. It is a broken and incomplete palm-leaf Ms. It bears the number 54 (Vide catalogue of Mss at Patan, G. O. S., p. 42). Its size is $14\frac{3}{4} \times 2$. It seems to have been written in the 13th century of Christian Era. The title of the ms. is Malayagirivṛtyākaraṇa. The work starts from the folio No. 35 and ends in the folio No. 178. Folio Nos. 36, 37, 39, 42, 63, 116-119, 121-127, 129-177 are missing. The ms. ends with the *Taddhita-prakarana*. Muni Shri Punyavijayaji who knew the importance of the work got this ms. copied in about 1946 A.D. He gave it to me for the preparation of the critical edition of the present work.
2. ॐ This Ms. of Śabdānuśāsana belongs to Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona. It bears the No. 61 of 1880-81. It is a palm-leaf ms. containing 382 pages. Each page consists of 4 to 6 lines and each line consists of 50 letters. It is incomplete. It ends with the incomplete *Kṛdānta-prakarana*, that is, the whole of the *Taddhita-prakarana* and a portion of the *Kṛdānta-prakarana* is not found in this ms. The ms. is corrupt and the letters of a word sometimes

change their usual order. Leaves 8 to 19 are some-what broken, and the first eight leaves are only fragmentary. The ms. gives the other name of the work, viz. Muṣṭivyaṅkaraṇa. Muni Shri Punyavijayaji got this ms. copied in 1947. He kindly handed over to me this copy for the preparation of the critical edition of the present work.

I, at the instance of Muni Punyavijayaji, prepared, for the press, the final copy on the basis of these two copies. There I clearly marked off the different divisions of composition, viz. *sātra*, *vṛtti*, *udāharaṇa*, *prati-udāharaṇa*. I corrected the whole of the available text with the help of other Grammars, viz. Śākaṭyāna, Kāśikā, Cāndra, Jainendra, and Siddhahemaśabdānuśāsana. Some short missing portions here and there have been restored by me. Of course, the long missing portions have not been restored. It seems that the *Taddhita-prākaraṇa* consisted of twelve *pādas*. Out of these twelve only the six (viz. 2nd and 7th to 11th) *pādas* are available and the rest are lost to us. I prepared this copy in 1948 A. D. Thus at least seventeen years after the preparation of the press copy this critical edition is being issued.

GRAMMARS COMPOSED BY THE JAINA ĀCĀRYAS

1. Jainendra-vyākaraṇa, the oldest¹ of Jaina Grammars, is a work of Āc. Devanandin *alias* Pūjyapāda. Recently it has been published along with the Mahāvṛtti of Abhayānandi.

2. In the reign of Amoghavarṣa, Śākaṭyāna Sūri composed a work on Grammar named Śākaṭyānavyākaraṇa and he himself wrote a commentary, Āmoghavarṣa, on it. It is to be published.

3. Shri Buddhisāgara Sūri wrote a work on Grammar called, after his name, Buddhisāgaravyākaraṇa.² It is in verse form.

1 In a *gāthā* in Nandi there occurs a phrase '*vāgarāṇaḥkaraṇa-bhaṅgi-kammopayaḍimaha-nāḍam*' used as an adjective of Ajjanāgahatthi. While commenting on it, Āc. Malayagiri states that *vāgarāṇa* here may mean either Samskṛta Grammar or Prākṛta Grammar or Prāśnavyākaraṇa. This suggests that Āc. Malayagiri recognises the possibility of the composition of a Samskṛta Grammar or a Prākṛta Grammar by Āryanāgahastī. And Āryanāgahastī being prior to Āc. Skandila, the president of the Mathura Conference, his Grammars could be regarded as the oldest of all Jaina Grammars. But the oldest of the extant Jaina Grammars is, of course, Jainendravākyāraṇa. Scholars have assigned it to the 6th Cent. of V. E. Those who are interested in details may refer to Dr. V. S. Agravalā's introduction to the published text, and to Shri Premji's article '*Devanandi kā Jainendravākyāraṇa*' included in the Bhāratīya Jñānapīṭha edition of the text.

2. The ms. of this work is available. The author himself states that it was composed at Jāvālipura (modern Jalor-nagar) in V. S. 1080. It also suggests that '*Paṭhagranthī*' is another name of the text. Pt. D. D. Malavania, the Director, L. D. Institute of Indology, encouraged me to edit even this work and I started working on it. For

4. In the reign of Siddharāja, Āc. Hemacandra composed a work on grammar called, after his and his patron's name, Siddha-Hemacandra-vyākaraṇa³. It has been published along with Laghu-vṛtti, Bṛhad-vṛtti, Laghu-nyāsa and Bṛhan-nyāsa.

5. The fifth one is the present work of Āc. Malayagiri.

Some minor works on grammar following the tradition of the Siddha-Hema-vyākaraṇa were written in the 17th Cent of V. E.

MALAYAGIRI : HIS LIFE, DATE & WORKS

Up. Vinayavijayaji (17th Cent. of Christian Era) includes the name of Āc. Malayagiri in his list of *yugapradhānas*.⁴ But no information regarding his life is available in the *prabandhas* like Prabhāvākacarita, Purāṇanaprabandha, etc. Only in the Kumārapāla-prabandha of Jinamaṇḍanagaṇi (15th Cent. of V. E.) it is said that Āc. Hemacandra, in company of Devendra Sūri and Malayagiri, left for Gauḍadeśa and went to Khilluragrāma.⁵ But this seems to be more of a myth than a fact. The only note-worthy thing in it is the mention of the name of Malayagiri. In the absence of other means, we should turn to his works themselves for discovering facts relating to his life.

The two illustrations given by Āc. Hemacandra to explain the aphorism (Siddha-Hema, V. 2. 28) corroborate the historical fact of the contemporaneity of Āc. Hemacandra and Siddharāja. Similarly, an illustration given by Āc. Malayagiri, viz. 'adahaḥ arāṭin Kumārapālah' (Kṛdanta°, 3. 23.) points to the historical fact that he was a contemporary of Kumārapāla. To be more exact about the date of Āc. Malayagiri, it is, therefore, necessary to know as to when Kumārapāla was crowned and also as to when he conquered his enemies. The words put in the mouth of Lord Mahāvira by Āc. Hemacandra make it sufficiently clear that Kumārapāla came to throne in Vira Samvat 1669° (i. e. 1199 V. S.). All the writers of *prabandhas* support this piece of information.⁶ It is but

that purpose I collected the necessary material, viz. the oldest available mss, the other comparatively modern mss and a photocopy of the work. But as I proceeded with the work of correcting the text I found that all the mss are throughout corrupt and realised that it would take nearly ten years to correct the whole text. So with a heavy heart I took leave of the task. But if the Institute wants me to edit this work and allows me sufficient time, I am ready to carry out even this difficult task.

3. For the details of this work one may refer to the pamphlet bearing the title 'Gujarātīna Pradhāna Vyākaraṇa' published by Gujarātī Sāhitya Paṇīṭ, Bombay.

4. Bhāvalokaprakāśa, 29.

5. Kumārapālaprabandha, p. 13.

6. Triṣaṭśālikāpuruṣacaritra, X. xii. 37, 38, 45-47, 52, 53.

7. Prabhāvākacarita, Hemacandraśūriprabandha, 365, 393-394.

Kumārapālaprabandha, pp. 27, 34. The text of the work is as follows: 'adahaḥ arāṭin Kumārapālah'.

natural to surmise that after having come to throne, he devoted the first five or seven years of his reign to the task of establishing a strong government and securing internal political stability. Only after having accomplished this task, he might have attacked his enemies to subdue or destroy them. The *Dvyāśrayakāvya*, the inscriptions and the historical works about Kumārāpāla clearly mention the three battles Kumārāpāla fought and won — (1) the Conquest of the Lord of Śākambhari, (2) the Conquest of the Lord of Candrāvati and (3) the Conquest and Destruction of Mallikārjuna, the Lord of Konkapadeśa.

Out of these three conquests the exact year of the one could be inferred from the inscriptions. The Inscription of Samiddhesvara Temple at Cittaur in Udayapura State bears the year 1207 V. S. (i. e. 1150 A. D.). The content of the inscription clearly suggests that in that very year Kumārāpāla, after having conquered the Lord of Śākambhari, came there to worship the god. Again, the Inscription bearing the year 1213 V. S. (i. e. 1156 A. D.), found at Nādolagrāma in Jodhpur state clearly states that Kumārāpāla has conquered the king of Śākambhari. From all this we can definitely conclude that this was the first conquest and that it took place in the beginning of the 13th cent of V. E. Historians put the conquest of Mallikārjuna somewhere in between 1160-1170 A. D. (i. e. 1217-1227 V. S.). And it is certain that the conquest of the Lord of Candrāvati took place in between these two conquests. So, it is established beyond doubt that Kumārāpāla conquered his three great enemies in the first half of the 13th cent. of V. E.

The illustration, viz. '*adahaī arālin Kumārāpālah*' has reference to these three conquests. That Malayagiri was a witness to these three conquests is suggested by the usage of Imperfect past tense (*hyastana*). This allows us to infer that Malayagiri possibly composed his *Śabdānuśāna* in the first half of the 13th cent. of V. E. (to be more exact, in 1227 V. S.).

The name 'Malayagiri' ends with '*giri*'. And this is rare in the *Sramana* tradition. In the entire history of the Jaina tradition we know only one instance of a monk having a name ending with '*giri*' and that instance is of Āryagiri. But it is to be borne in mind that even this Āryagiri was a vedic Brahmin before he became a Jaina monk. Thus the name 'Malayagiri' too suggests that he might have been a Brahmin before he became a Jaina monk. In the Vedic tradition, *sanyāsins* — and not *grhasihas* — bear names ending with, *giri*, *puri*, *bhārati*. From this we can legitimately deduce that, like *Ac. Haribhadra*, Malayagiri too might have first become a *sanyāsī* and then a Jaina monk.

On the basis of the deduced year of the composition of the Śabda-māṣana we may say that he was born in c. 1188 V. S., that he became a *sanyāsīn* in c. 1200 V. S., that he lived a life of a *sanyāsīn* for about seven years, that having given up *sanyāsa* he, for five years, wandered in search of a spiritual teacher, and after that he became a Jaina monk.

We do not know as to what inspired him to become a Jaina monk. He has not mentioned even the name of his spiritual teacher (*guru*). He has not indicated even the name of his *gaccha*. About his *gaccha* no positive information is available. The Kumārapālaprabandha suggests that his *gaccha* was different from that of Hemacandra.⁸ This means that he did not belong to Pūrṇatāla *gaccha*. Malayagiri's refutation of Jinavallabha's view points to the fact that he did not belong to Kharatara-*gaccha*.⁹ Thus we do not know positively as to which *gaccha* he belonged to.

A study of the words that Malayagiri has borrowed from the local dialect and has used in his *vyāsa* (of course after having sanskritized them) would help us in determining his mother tongue, his birth-place and the region of his tour. Compare the following words sanskritized by Malayagiri with the Gujarati words which are given in the brackets. *khaṇḍa* (*khāṇḍa*), *utkāla* (*ukāḷo* — *ubharo*), *rellāṇa* (*relo*), *niscotyamāna* (*nicovātum*), *loṭṭa* (*loṭa*), *ucchinnaṃ* (*uchinūṃ*), *ādrahaṇa* (*āmdhaṇa*), *chaṭṇa* (*chaḍavum*), *rāddhā* (*rāndhyā*), *utsūra* (*asūra*), *bhāṭaka* (*bhādum*), *rūtapūnikā* (*rūni pūṇi*), *lāhanakam* (*lāṇu*), *chiṇḍikā* (*chiṇḍi*), *varttaya* (*vāṭa*, verb to crush), *pottika* (*potāḍi*), *mutkalitāḥ* (*mokalyā*), *acokkhalipi* (*acokhalī*), *dalayanti* (*daḷati*), *ākāritāḥ* (*hākaryo*), *nibhālayāmāsa* (*nihālyum*), *lumbi* (*lūma*), *capputikā* (*capaṭi*), *vaṭālitāḥ* (*vaṭālayo*), *lapanāśī* (*lāpasi*), *davaraka* (*doraḍum*), etc. Words like these are found in numbers; only some of them are given here. Glancing at this list of words we can say that there are here some words at least which are used in Saurāṣṭra only. So, we may conclude that his mother tongue was Saurāṣṭrī and his birth-place was in Saurāṣṭra.

He seems to have visited and stayed at Nisvapadraka¹⁰. It is quite possible that in the days of Āc. Malayagiri there existed a village named Nisāpādara in Saurāṣṭra as we have to-day in Saurāṣṭra a village named Viśāvadara. Of course, so far as my knowledge goes, to-day there is no village bearing the name Nisāpādara. May I suggest its identification with the present village 'Nesaḷi' near Kuṇḍalā in Bhāvanāgarā

8. *ekadā... anyagacchīya* Devendrasūri-Malayagiribhyāṃ *śāha... prasthitaḥ* (Hemacandra), p. 13.

9. *Prajñāpanāsvṛtti*, p. 470.

10. *Kṛdantaprabharaṇa*, 3.25.

State? Malayagiri often refers to Lāṭa¹¹ and Saurāṣṭra.¹² Not only that but he describes Lāṭa as *suralokabhāla* and mentions the names of Valabhī,¹³ Bṛgukaccha,¹⁴ Gīrṇagara,¹⁵ Śātrunājaya¹⁶ and Bhogapura.¹⁷ Perhaps this Bhogapura is identical with the present Wadhavan situated on the bank of the river 'Bhogāvo'. He not only mentions but describes social practices — viz. *vaiśākho manthaḥ* and *āsāḍho daṇḍaḥ*¹⁸ — that perhaps originated in Saurāṣṭra. It is note-worthy that he never refers to the name Gurjara-deśa. All put together undoubtedly proves that he toured mostly in the regions of Lāṭa and Saurāṣṭra.

MALAYAGIRI AS A VṚTTIKĀRA

Being a Brahmin by birth he learnt different sciences like Grammar etc. in a very young age, and whatever remained to be learnt (probably philosophy etc.) he might have learnt in those seven years of a *sanyāsin's* life. After having been initiated into the Order of Jain Monks, he studied within a short period almost all the Jain canonical works. Perhaps inspired by the works of the *navāṅgīvṛttikāra* Abhayadeva Sūri, he wrote *vṛttis* (commentaries) on the nine Āgamas — Rājaprasāñiya, Jivājivābhigama, Prajñāpanā, Candraprajñapti, Sūryaprajñapti, Jambūdvīpaprajñapti, Bhṛatkalpa, Āvaśyaka, Nandi, and Vyavahāra. He has also written *vṛttis* on certain works that are almost as important as the *āgamas*, that is, on Piṇḍaniryukti, Oghaniryukti, Jyotiṣkaraṇḍaka. Again, he composed *vṛttis* even on the works of the great Ācāryas like Haribhadra, that is, on Dharmasaṅgrahanī, Karmaprakṛti, Pañcasaṅgraha, Śaḍaśīti, Saptatikā, Bhṛatsaṅgrahanī, Bhṛatkṣetrasamāsa, Dharmasāra-prakaraṇa, Tattvārthādhigama, Devendraprakaraṇa, etc.

These *vṛttis* not only explain the meaning of the text but also at times undertake a logical discussion of the topics under consideration. He has gone to the extent of writing explanatory comment measuring five hundred verses just to explain one single verse. He is satisfied only after he has discussed the topic fully and from all possible view-points. The critical exposition of the first verse of the Nandisthaviṛāvalī betrays his scholarship and learning. There he has logically refuted the theory of the *samsāramocakas*,

11. Rājaprasāñiyavṛtti, p. 9. Kṛdanta°, 3 24. Nandisūtravṛtti, p. 88. Bhṛatkalpavṛtti, p. 20.

12. Jivājivābhigamavṛtti, p. 56.

13. Kṛdanta°, 4.58.

14. Dharmasaṅgrahavṛtti, p. 81.

15. Jivājivābhigamavṛtti, p. 56.

16. Kṛdanta°, 4 58.

17. Piṇḍaniryuktivṛtti, p. 9.

18. Taddhṛtapaḍa, IX. 100.

has attacked those who pride upon their birth in a 'high' class, and has criticized *andamavāda*, *vijñānavāda*, *prāmānyavāda*, etc. His talent reaches its height in the *vṛtti* on the *Dharmasaṅgrahaṇī*.

He often quotes the old *sūris* to corroborate his own stand. Moreover, in support of the meaning of the words employed by him he reproduces old Sanskrit and Prakrit lexicons. Again, the other *vṛttikāras*, like Haribhadra, take recourse to the aphorisms of Pāṇini's Grammar or of some other Grammar to explain the usages of the Sanskrit and Prakrit words occurring in their *vṛttis* while Malayagiri invariably explains the usages occurring in his *vṛttis* with the help of the aphorisms of his own Grammar.

When the scriptural view comes in conflict with reason, he does not reject the scripture as invalid but tries to harmonize the scriptural view with reason. For example, he finds it unreasonable that there should arise doubts in the mind of Gautama who was almost on a par with an omniscient person. Malayagiri resolves this conflict by suggesting the following two alternative solutions. The rise of doubts in the mind of Gautama is possibly due to the operation of the *Matijñāna*-obstructing karma. Or, though he was himself free from all doubt whatsoever, he posed questions to Lord Mahāvira only to educate the pupils.¹⁹ In the *vṛttis* of Malayagiri a reader will come across a good number of such instances.²⁰ This bears testimony to his firm faith in the Scriptures.

Though he strictly follows the scriptures, he sometimes gives quite a novel interpretation — not to be found any where else — of a word or a phrase (of course not going against the import of the scriptural text but in fact strengthening it).

The following instances will make this point clear. Abhayadevasūri interprets *sasi* as *śasī* and comments that though in Prakṛta *śī* normally becomes *sī*, *śī* could be recognised as an optional Prakṛta form of *śī* (*Vyākhyāprajñaptisūtra* vṛtti, XII. 6. P. 578). Malayagiri does not approve of this interpretation. He gives quite a novel derivation of *sasi*. According to him, *sasi* = *śasī* which is derived from $\sqrt{\text{śas}}$ (*śāntau*). *śas* + *ghaṇ* = *śasaḥ*; *śasaḥ* + *in* = *śasīn* — *śasī*.²¹ Again, in the Agamas the word '*Goyamāś*' occurs every now and then. Abhayadeva Sūri explains it either as '*Gautama itī*' or as '*Gautama | ayi*.' Malayagiri²² explains it

19. *Sūryaprajñaptivṛtti* p. 9

20. *Rājaprasādyavṛtti*, pp. 19-20

21. *Sūryaprajñaptivṛtti*, p. 292

22. *Rājaprasādyavṛtti*, p. 20

as 'Gentamāddī', Moreover, in the Jaina *Āngas* and *Upāṅgas* we often come across a word 'mahesakkhe' or 'mahāsakkhe' or 'mahāsohhe'. The etymological explanation of all these three forms is given by Malayagiri.²³

At places he refutes those who maintain views contrary to the ones found in the *Sūtras*. An instance in point is his refutation of Jinavallabha's view on *saṃhānana*.²⁴ This again goes to prove his firm faith in the words of a Jina.

In his *vyttis* he even records the view of others. For example, while commenting on 'saṇḍillam ajjajiyadharam' (Nandi, gāthā, 26.), he explains *ajjajiyadharam* as an adjective of Śaṇḍilya Muni but at the same time he records the other view according to which *ajjajiyadhara* means Jitadhara of Āryagotra, a pupil of Śaṇḍilya.

All these points sufficiently demonstrate the merits of his *vyttis*. Not only the pandits but even the laymen can enjoy them. Hence, it is a current saying of a long standing that none can surpass Malayagiri in the composition of *vyttis*.

From the point of view of extent (*granthāgra*) his *vytti* on Vyavahāra ranks first and that on Śaḍaśīti ranks last. The total extent of all his *vyttis*, available and unavailable, certainly measures not less than two lacs of verses. I have not been able to see his *vytti* on the Bhagavati-sūtra. It is only up to the second *śalaka*. The extent of his Grammar (including both the *sūtras* and *vytti*) measures almost about five thousand verses.

As Malayagiri has quoted the aphorisms of his Grammar in all his *vyttis* on the Āgamas, it is almost certain that he composed the Grammar first and the *vyttis* later on. It is noteworthy that only in the *vyttis* on *Sūryaprajñāpti* (P. 233) and *Prajñāpanā* (Pp 250-251) does he mention his Śabdānuśāsana by name. He refers to Dharmasaṅgrahaṇivṛtti in *Nandisūtravṛtti* (P. 53), *Āvaśyakaṭīkā* in *Bṛhatkalpapiṭhikāvṛtti* (P. 114), *Nandyadhyayanaṭīkā* in *Bṛhatsaṅgrahaṇivṛtti* (P. 142), *Candraprajñāptyaḍiṭīkā* in *Kṣetrasamāsavṛtti* (P. 181), *Kṣetrasamāsāṭīkā* in *Jyotiṣkaraṇḍakavṛtti* (P. 57, 107), and *Dharmasaṅgrahaṇiṭīkā* in *Prajñāpanāvṛtti* (P. 307). From this it becomes clear that *Dharmasaṅgrahaṇivṛtti*, *Āvaśyakaṭīkā*, *Nandyadhyayanaṭīkā*, *Candraprajñāptiṭīkā*, *Kṣetrasamāsāṭīkā* and *Dharmasaṅgrahaṇiṭīkā* were composed earlier than *Nandisūtravṛtti*, *Bṛhatkalpapiṭhikāvṛtti*, *Bṛhatsaṅgrahaṇivṛtti*, *Kṣetrasamāsavṛtti*, *Jyotiṣkaraṇḍakavṛtti* and *Prajñāpanāvṛtti* respectively.

23. *Jivābhigamavṛtti*, p. 109

24. *Prajñāpanāvṛtti*, p. 470

MALAYAGIRI AND HEMACANDRA-ŚAKATĀYANA .

Malayagiri was a contemporary of Āc. Hemacandra. Malayagiri quotes him with high respect.²⁵ This suggests not only that Hemacandra was older than Malayagiri but also that the former was initiated earlier than the latter. I am of the opinion that it was slightly earlier than the death of Āc. Hemacandra in 1229 V. S. that Malayagiri composed his Śabdānuśāsana at the age of fourteen. In other words, when Āc. Hemacandra was eighty two years old, Āc. Malayagiri was only fourteen years old. It is almost certain that Āc. Malayagiri has seen the Siddha-Hemacandra-Vyākaraṇa. He seems to have before his mind's eye the Siddha-Hemacandra-Vyākaraṇa's chapter on satvaṇatva when he gives an illustration — 'śālvanaṭvikaṃ'. It is however strange that Malayagiri never refers to the Siddha-Hemacandra-Vyākaraṇa by name. Āc. Malayagiri regards the Jaina Śakatāyana as a grammarian *par excellence*.²⁶ He refers to him by name twice in his Grammar and five times in his vṛttis on Prajñāpanā (P. 250, 599, 563, 559) and Nandi (P. 16). He even refers to Āc. Candragomin, the author of Cāndravyākaraṇa, in his vṛtti on Sūryaprajñapti (P. 292). He refers to no other grammarian.

REFERENCES TO MALAYAGIRI'S ŚABDĀNUŚĀSANA

Āc. Malayagiri himself mentions his Śabdānuśāsana in the vṛttis on Sūryaprajñapti (P. 233), Bṛhatkalpa (P. 3) and Prajñāpanā (P. 250, P. 251). Shri Kṣemakīrti of Tapā Gaccha, who completed Malayagiri's incomplete Bṛhatkalpavṛtti, refers to Malayagiri's Śabdānuśāsana in the beginning of the portion written by him. Bṛhatṭippaṇikā, a catalogue made at least 525 years back, mentions Malayagiri's Śabdānuśāsana under the name of Muṣṭivyākaraṇa²⁷.

THE STRUCTURE & SUBSTANCE OF MALAYAGIRI'S ŚABDĀNUŚĀSANA

Pāṇiniya kāśikā, Cāndra, Jainendra, Siddhahema and the other grammars are characterized by a division into *adhyāyas* and *pādas* while Malayagiri's Śabdānuśāsana is not divided into *adhyāyas*; it is divided into *pādas* only.

The first five *pādas* are named *Sanāhis* as they deal with the topic of *Sanāhi*. As there obtains a relation of *kārya-kāraṇabhāva* between

25. 'tathā cāhuḥ guravaḥ', Āvaśyakavṛtti, p. 11. 'ācāryaḥ Hemacandraḥ', Kṛdanta-pāda I. 23.

26. anu śakatāyananā vaiyākaraṇāḥ/Nāmapāda. VII. 10.

27. We do not exactly know what the word *muṣṭi* means. It is interesting to note in this connection that according to Bṛhatkalpa *muṣṭipustaka* is one of the types of *pustaka* (book).

Samjñā and *Sandhi*, the first *pāda* which is devoted to the topic of *Samjñā* is also named *Sandhi*. Excepting the first benedictory verse, the first two aphorisms and the last one all the aphorisms of the first *pāda* are devoted to the topic of *samjñā*. The following *samjñās* are enunciated and formed there : *svara*, *hṛsya*, *dirgha*, *pluta*, *nāma*, *ik*, *saṁāna*, *aṅ*, *ec*, *anusvāra*, *visagra*, *vyañjana*, *varga*, *ughoṣa*, *ghoṣaval*, *dhru* and *yañ*. The last aphorism points out the *paribhāṣā*. This first *pāda* consists of nineteen aphorisms. The first sixteen aphorisms of the second *pāda* enunciate the following *samjñās* : *svasamjñā*, *nāma*, *vidhakti*, *ghu*, *vākya*, *pāda*, *gha*, *pratyaya* and *mit*, the next three aphorisms demonstrate some *paribhāṣās*. The last two aphorisms are devoted to the topic of *Sandhi*. Thus this second *pāda* consists of twenty one aphorisms. The third *pāda* containing twenty six aphorisms deals with the topic of *svarasandhi* while the fourth *pāda* consisting of twenty seven aphorisms mainly deals with the topic of *vyañjanasandhi*. The fifth *pāda* consists of forty five aphorisms. Out of these forty five aphorisms, the first twenty eight are devoted to *vyañjanasandhi* and the remaining ones are devoted to the topic of "the substitution of 'ra' by 'sa'".

The next nine *pādas* are devoted to the topic of *nāma*. The first four *pādas* (except the first nine aphorisms of the first *pāda*) show as to how the nominal forms are to be formulated. The fifth *pāda* is devoted to the topic which is called 'śrīpratyaya' in the other grammars while the sixth and seventh *pādas* deal with the topic which is called 'kāraṇa' in the same. The last two *pādas* are on *saṁāsa* and *saṁāsa-kārya*. Thus all the topics relating to *nāma* are dealt with in these nine *pādas*. The total number of the aphorisms contained in these nine *pādas* is 592.

Then follows the topic of *ākhyāta*. Ten *pādas* are devoted to this topic. The total number of aphorisms contained in these ten *pādas* amounts to 630.

The next six *pādas* deal with the topic of *krīdanta*. In these six *pādas* the *krītpratyayas* are given; the third and fourth *pādas* demonstrate, here and there, as to when and where the *kriyātipattis* (*adyatani*, *hyastani*, *saptami*, *pañcamī*, *śvastani*, *parokṣā* and *bhaviṣyanti*) are to be used. The total number of aphorisms contained in these six *pādas* is 415.

The last topic dealt with here in this *Śabdānuśāsana* is that of *Taddhita*. It seems that Malayagiri composed twelve *pādas* relating to this topic. Out of these twelve, only six (2nd and 7th to 11th) are available. It is to be noted that the 11th *pāda* is incomplete.

Like Malayagiri's *Śabdānuśāsana*, *Kātantra vyākaraṇa* too is not divided into *adhyayas*. *Kātantra vyākaraṇa* consists of 25 *pādas* only

and the total number of the aphorisms contained in these *padās* is 1401. The arrangement of the topics in Kātantra vyākaraṇa is : *sandhi*, *nāmnī catuṣṭaya*, *ākhyāta* and *kṛdānta*.

Thus we finish the description of the external form of Malayagiri's Śabdānuśāsana.

Pāṇini gives first the *Māheśvarasūtras* and then the method of *pratyāhāra*. Pāṇini gives 'ac' and 'hal' *saṃjñās* to these *pratyāhāras*. He does not employ the *saṃjñāḥ* like *svara*, *vyāñjana*, *ghoṣa*, etc. Malayagiri accepts the *saṃjñās* like *svara*, *vyāñjana*, etc. as well as the *saṃjñās* like *īk*, *aṇ*, etc. Pāṇini explains the *pratyāhāras* by the aphorism 'ādīh antyena saha itāḥ' (I. 1. 71). Similarly, Malayagiri explains *īk*, *aṇ*, etc by the aphorisms like 'ek itāḥ' 'ītaḥ aṇ' etc. This is Malayagiri's own invention.

The oldest of all sanskrit grammars is that of Pāṇini. All other grammars mainly follow Pāṇini. The rules regarding the *prakṛtyās* of *sandhi*, *nāma*, *ākhyāta*, *kṛt*. *taddhita* is the same in all the grammars. No grammar accepts the forms *dandāgram*, *rāmu*, *pacuti*, *karpu*, *gārgyuh* in place of *dandāgram*, *rāmah*, *pacali*, *karṭṭ*, *gārgyah* respectively. This clearly points out that here in the field of grammar there is no scope for displaying one's originality. One grammar differs from another with regard to *saṃjñās*, the arrangement of the topics and aphorisms, *anubandha* of *vidhānas*, numbers of *adhyāya*, *pāda* and *sūtras* and the order of letters in *pratyayas*. The novelties of this type are found in Malayagiri's Śabdānuśāsana. We demonstrate them as follows :

Sāhaṣṭayana

na plutasya anītau (I. 1. 99)
plutasya anītau aci pare yat prā-
pnoti tan na bhavati / (Vṛtti)

gitāḥ (I. 1. 100).
gānubandhasya aci pare tannimi-
ttam yat prāpnoti tan na bhavati /
(Vṛtti)

Malayagiri

plutaḥ asandhiḥ anītau
(Sandhi IV, Sū. 1)
padānte itī vartate / *itīśabdastha-*
vartite svare pare padānte varia-
mānaḥ asandhi bhavati / (Vṛtti)

e divivacanam (Sandhi IV, Sū. 2)
divivacanabhūto yaḥ prakāraḥ sa
svare pare asandhir bhavati /
git (Sandhi IV, Sū. 3)
gānubandhaḥ svare pare asandhi
bhavati / (Vṛtti)

Harīma-vyākaraṇa

*samānānām lena dīrghah (I. 2. 1.)
samānānām lena samānena parena
svareṇa saha dīrgho bhavati |*

*edotaḥ padānte asya luk |
edoḍbhyām padāntasihābhyām pa-
rasya akārasya luk syāl |*

Malayagiriya-vyākaraṇa

*dīrghah sve saṅparasvarasya samā-
nasya sve svare pare parena sva-
rena sahitasya pratyāsallyā dīrgho
bhavati |*

*enah padānte ali | padānte varta-
mānasya enah akāre pare parena
svarena sahitasya yathāsankhyam
en ādeṣo bhavati |*

Whenever there is a point of difference regarding some usage, the grammarians generally give the views of others without mentioning their names. Malayagiri too follows this tradition but at times he gives the names of the grammarians holding different views on a particular point. He mentions the names of Śrutapāla, Vyāḍi, Gālava, etc.

In the *vṛttis* there occur *vārtikas* composed by Malayagiri himself. We have tried to indicate, in this edition, the *vārtikas* by bold types.

As Malayagiri considers Śākāṭyana to be a grammarian *par excellence* he follows Śākāṭyana in style.

**WHOSE VYĀKARAṆA IS PERFECT, BRIEF AND EASY
TO UNDERSTAND ?**

The poets of Sanskrit literature generally praise their predecessors and acknowledge their indebtedness to them. The case with the Sanskrit Grammarians is quite different. They run down and find faults with their predecessors. Each one of the grammarians declares in the beginning of his work that the works of his predecessors bring obscure, imperfect and lengthy he is writing a new grammar free from all these defects. Malayagiri also does the same. But this is not a healthy attitude. In fact, all grammarians follow the path traced out by their predecessors. So, it behove them not to denigrate their predecessors. In reply to the question as to which grammar is perfect, compact and easy to learn, it might be said that it depends upon the attitude and temperament of the student. An intelligent study of any grammar results in the competency to understand Sanskrit literature; on the other hand, any grammar, though learnt by heart, will not generate the same fruit, if it is not intelligently grasped. Yet we state below the total number of *adhyāyas*, *pādas* and *sūtras* contained in the different Sanskrit grammars, so that one may have a broad idea of the length or extent of the different Sanskrit grammars.

TABLE

Name of the Grammar	No. of Adhyāyas	No. of Pādas	No. of Sūtras	Note
Kātantra	0	25	1401	—
Pāpiniya	8	32	3671	<i>vārtikas</i> not included
Cāndra	6	24	3499	„
Jainendra	5	20	3053	„
Śakaṭāyana	4	16	3236	„
Siddhahema	7	28	3566	There are no <i>vārtikas</i> .
Malayagiriya	0	36	2210	<i>vārtikas</i> not included.

This table makes it clear that from the point of view of the number of *sūtras* Kātantra is the shortest of all sanskrit grāmmars and next to it is Malayagiri's Śabdānuśāsana; then comes Jainendra and so on and so forth. From the point of view of the number of *pādas*, again, Kātantra is the shortest of all and then comes Malayagiri's Śabdānuśāsana. From the point of view of the number of *Adhyāyas* Kātantra and Malayagiri could be considered to be short (as they have no *adhyāya* at all); and with respect to Pāpini, Siddhahema could be considered to be short, and so on and so forth. It is only in this manner that the brevity or otherwise of the various grammars is to be determined. A common man might think that Śakaṭāyana's grammar since it consists only of four *adhyāyas* and sixteen *pādas*, is to be regarded as very brief. But if a man were to think over the matter disinterestedly he will find that its *pādas* are very lengthy and only on this account does it have just four *adhyāyas*. Again, some one might suggest that Malayagiri's Śabdānuśāsana should be considered to be brief inasmuch as the number of *sūtras* contained in it is very small. But if he were to examine it impartially he will notice that Malayagiri has composed so many *vārtikas*, so many *niṣāla-sūtras* and so many *gaṇa-sūtras* in addition to the regular *sūtras*; moreover, he has left many usages unexplained. All this shows that it is not easy to determine the extent or length of the various grammars. Thus no grammar is absolutely brief, perfect and easy to grasp. Hence, all grammarians deserve praise and fame from this or that view-point.

JAINENDRA EMPLOYS ALTOGETHER NEW SAMJÑĀS.

Though there is no difference whatsoever among the various grammars with regard to the explanation of usages, yet they differ from one another with respect to *samjñās* employed by them. Some of the *samjñās* employed.

by Kāśikā, Cāndra and Jainendra are the same; in this respect they are similar. On this very basis Kātantra, Siddhabhema and Malayagiriya are to be regarded as similar. It is noteworthy that Jainendra employs several quite novel *saṃjñās* not to be found in any other grammar. They are as follows :

<i>Samjñā</i>	For	<i>Samjñā</i>	For
<i>vā</i>	Nominative case	<i>ś</i>	Names ending with <i>sakāra</i> or <i>nakāra</i>
<i>īp</i>	Accusative „	<i>un</i>	<i>Upadhā-Upāntya</i>
<i>bha</i>	Instrumental „	<i>ep</i>	<i>Guna</i>
<i>ap</i>	Dative „	<i>aīp</i>	<i>Vṛddhi</i>
<i>kā</i>	Ablative „	<i>g</i>	<i>Upasarga</i>
<i>lā</i>	Genitive „	<i>gh</i>	<i>Laghu</i> (short)
<i>īp</i>	Locative „	<i>dī</i>	<i>Dirgha</i> (Long)
<i>ki</i>	Vocative „	<i>kham</i>	<i>Lopa</i>
<i>da</i>	<i>Ātmanepada</i>	<i>nap</i>	<i>Napumsaka</i> (Neutral)
<i>mam</i>	<i>Parasmaipada</i>		

Out of these nineteen *saṃjñās* the Jaina Śākaṭāyana and Malayagiri accept only 'nap' *Samjñā*,

MALAYAGIRI FOLLOWS ŚĀKAṬĀYANA IN STYLE

(1) Kāśikā, Cāndra and Jainendra employ the method of *Pratyāhāra* and with the help of this method they explain all the *prakriyas*. Even Śākaṭāyana makes use of this method but he introduces some novelty in it. Malayagiri too does the same. It is noteworthy that Siddhabhema does not recognise even the *pratyāhāra saṃjñā*.

(2) In Śākaṭāyana the *sūtras* I. 1. 167-180 explain the *prakriyā* of the substitution of *visarga* by 'sa'. Similarly, Malayagiri devotes *sūtras* V Sandhi, 29-42 to this topic. Again, in Śākaṭāyana after the abovementioned *prakriyā* comes the *prakriyā* of the substitution of 'na' by 'na' (i. e. this *prakriyā* is included in the *nāmarāpasādhana-prakriyā*). In Malayagiri's Śabdānuśāsana also this *prakriyā* occurs in *nāmarāpasādhana-prakriyā*. On the other hand, in the Siddhabhema after *nāmarāpasādhana-prakriyā* comes *kāraka-prakarana* and only after this *kāraka-prakarana* there occurs an independent *prakarana* on *sa-ṣa-na-vidhāna*.

(3) Śākaṭāyana gives the *sūtras* on *Paribhāṣā* in the first *pāda* (i. e. in the beginning of the *vyākaraṇa*) Similarly, Malayagiri's Śabdānuśāsana contains the *paribhāṣā-sūtras* in the beginning (i. e. before the *nāma-pāda*). In the Siddhabhema all the *paribhāṣā-sūtras* occur only at the end of seventh *adhyaīya*.

(4) In the Śākaṭāyana one finds *nāmarūpaprakriyā* in the second *pāda* of the first *adhyāya*. Malayagiri demonstrates, after Śākaṭāyan, this *prakriyā* in the first *pādas* (except the first 10 *sūtras* of the first *pāda*).

(5) In the Śākaṭāyana *kāraṇaprakaraṇa*, *śalva-ṇatvaparakaraṇa*, *stri-prakaraṇa* and *samāsaprakaraṇa* are not written separately. Similarly. Malayagiri does not write those *prakaraṇas* separately. On the other hand, we find those *prakaraṇas* written separately in the Siddhahema.

It is to be noted here that Malayagiri's Śabdānuśāsana differs from Śākaṭāyana on one point. Śākaṭāyana takes up the topic of *ālmanepada-parasmaipada* before the topic of *samāsa* while Malayagiri includes the topic of *samāsa* in the *pādas* on *nāma*, and all the *prakriyās* regarding *ākhyāta* in the *pādas* on *ākhyāta* (verb) (i.e. the topic of *ālmanepada-parasmaipada* is included in the *pādas* on *ākhyāta*). Thus from the point of view of arrangement of topics, Malayagiri does not follow Śākaṭāyana.

Thus though Malayagiri follows Śākaṭāyana in style, he differs from Śākaṭāyana on the arrangement of topics. The following table will clearly point out the verbal similarity between Śākaṭāyana's aphorisms, and Malayagiri's aphorisms.

Śākaṭāyana	Malayagiri
na vṛtīyantah (I. 1. 65)	na vṛtīyantah (II. 11)
slam matvarihe (I. 1. 66)	slam matvarihe II. 12)
manurnabho'ngiro vat (I. 1. 67)	manurnabho'ngiro vat (II. 13)
śās-vasi-sikṛtasya asaksātah abahu- padāt (I. 2. 65)	kṛtasya asaksātah apada-bahoḥ ३११ (Nāmni, II. 30)
pra-ḍaṣa-ṛṇa-vasana-kambala- valsatarasya ṛṇe (I. 1. 90)	śāsi-vasa-ghasah (Nāmni, II. 32)
pañcatalah anekatarasya anyādeḥ dah svamoh I. 2. 2)	pra-ḍaṣa-ṛṇa-vasana-kambala- valsara-valsatarasya ṛṇe (III. 16)
jāgr uṣasamandhe vā (I. 4. 4)	pañcatalah naṇ anekatarasya anyā- deḥ syamoh daś (nāmaopāo I. 10)
śap-nātha-sikṣa-bhujāt upalambhana- āstir-jijñāsā-atrāṇe (I 4. 12)	samindh-jāgr-uṣah va (ākhyāo pāo I. 27)
paraḥ (I. 1. 4)	nātha-sikṣa-śapi-bhujāt āstir-jijñāsā- upalambhana-atrāṇe (ākhyāo pāo II. 6)
spardhe (I. 1. 46)	paraḥ (2. 17)
pratyayaḥ kṛtāḥ aśaṣṭhyāḥ (I. 1. 41)	spardhe (2. 18)
	pratyayaḥ kṛtāḥ aśaṣṭhyarīthasya (2. 16)

HAS MALAYAGIRI SEEN SIDDHAHEMAVYĀKARAṆA ?

We have already stated that though Malayagiri evinces respect for Āc. Hemacandra, he does not mention or refer to his Siddhahemavyākaraṇa. But the employment of the two words 'vatsara'-'vatsalara' by Malayagiri in the sutra 'pra-daśa°' (III. 16) points to the fact that Malayagiri was acquainted with the Siddhahemavyākaraṇa. It is because no other grammar except the Siddhahema mentions these two words. Again, in *taddhita-prakaraṇa* (p. 416) Malayagiri has given an illustration of *śaiva-naiva-kam;* and none but Hemacandra has written an independent *śaiva-naiva-prakaraṇa*. So, Malayagiri's illustration of *śaiva-naiva* suggests his acquaintance with Siddhahemavyākaraṇa.

DIFFERENCE OF OPINION BETWEEN HEMACANDRA AND MALAYAGIRI :

On some points Malayagiri differs from Āc. Hemacandra. They are as follows :

- (1) Malayagiri states: 'asītparesu ka-kha-pa-phesu' while Āc. Hemacandra writes 'ka-kha-pa-phī' only and nowhere suggests 'asītpare.'
- (2) According to Malayagiri, 'नृ पाहि' and 'मवान् चरति' when conjoined become नृ: पाहि' and 'मवांश्चरति' respectively while according to Hemacandra नृन् पाहि becomes either नृ: पाहि or नृं पाहि and 'मवान् चरति' becomes either 'मवांश्चरति' or 'मवांश्चरति.'
- (3) In Malayagiri's Śabdānuśāsana 'vibhaktiyantam padam' is followed by 'na kye', and 'na kye' is followed by 'nāma śī-ayavyaṅjane'. This means that the word 'nāma' does not follow from 'nāma śī°' in 'na kye'. Hence, Malayagiri writes: 'nakārāntam śabdārūpam vibhaktiyantam' and gives 'manyā' as the *pratyudāharaṇa*. The order of the sūtras under consideration is the same as is found in the Śākaṭāyana. On the other hand, in the Siddhahema the sūtra 'na kye' occurs after the sūtra 'nāma śīdayavyaṅjane'. Thus it becomes possible here for the word 'nāma' to follow in the sūtra 'na kye.' This means *nakārāntam nāma kye para pada syāt*. This meaning is acceptable neither to Malayagiri nor to Śākaṭāyana.

To corroborate our statement that Malayagiri was acquainted with the Siddhahemacandra vyākaraṇa, we point out the similarity between the two vyākaraṇas.

Siddhahemasūtras

- rāt sah / (II. 1. 90)
 nāmnaḥ naḥ an ahnaḥ / (II. 1. 91)
 na āmanīrye (II. 1. 92)
 ma-avarṇānta-upāntya-aḥcamavar-
 gyaṭ maloh mah vah / (II. 1. 94)
 matsyasya yah / (II. 4. 87)
 vyañjanāt laddhitasya / (II. 4. 88)
 sārva-āgastyaḥ iye ca / (II. 4. 89)

Malayagirisūtras

- rāt sah / (Nāṇpāo II. 64)
 nāmnaḥ naḥ an ahnaḥ / (Nāṇpāo
 II. 66)
 na āmanīrye (Nāṇpāo II. 67)
 ma-avarṇānta-upāntya-aḥcamavar-
 gyaṭ maloh mah vah /
 (Nāṇpāo II. 70)
 matsyasya yah (Nāṇpāo. / IV. 82)
 laddhitasya vyañjanāt /
 (Nāṇpāo IV. 83)
 sārva-āgastyaḥ iye ca /
 (Nāṇpāo IV. 84)

SIMILARITY FOUND AMONG THE SŪTRAS OF ŚĀKṬĀYANA,
 HEMACANDRA AND MALAYAGIRI :

ŚĀKṬĀYANA	HEMACANDRA	MALAYAGIRI
1. gāṇkūṭān nidvād aṇṇiti /	kūṭādeḥ nidvād aṇṇit	'kūṭā'ādeḥ nidvād aṇṇit /
2. tī vijah /	vijeh it /	vijeh it /
3. vā ūrnoḥ /	vā ūrnoḥ /	vā ūrnoḥ /
4. ūyablaṇ /	śīdāvat /	śīt avit /
5. kīdvād lī indhe-cūsaṇyogāt /	indhyasamvogaṭ parokṣā kīdvāt /	asaṇyogāt parokṣā kī / indheh /
6. svañjerna vā /	svañjerna vā /	svañjerna vā /
7. naṣjah lītri nyupāntye /	janaṣo nyupāntye lādikṭvā /	janasaḥ niupāntye lādikṭvā /
8. thaphavañci- luñciṭṭiṭṭi- mṛsikṭṣa iṭi /	ṭṭiṭṭamṛsikṭṣa- vañcaluñcataphah seṭ /	thaphaṭṭisimṛṣi- kṣiṣvañcaluñca- ṭṭaḥ seṭ /
9. you halādeḥ ralaḥ saṇstvoḥ /	vau vyañjanādeḥ san /	you vyañjanādeḥ / avaḥ
[IV. 1. 144-152]	[IV. 3. 17-25]	[Ākhyātapāda VI. 19-27]

This shows that many sūtras of Malayagiri are quite similar to those of Hemacandra. The influence of Siddhahema is manifest in Malayagiri's Śābdānuśāsana and the influence of Śākaṭāyana is manifest in both the Siddhahema and the Malayagiriya Śābdānuśāsana.

COPYIST'S MISTAKES BY OMISSION

1. Commenting on 'kṛnā-tanādeḥ uḥ' (Ākhyāta. pā. 10. 40) Malayagiri writes : " kṛnāḥ atanādvat grahaṇam / tanāditos anyadāpi tanādikāryam

syāt" and immediately after this comment he gives two instances, viz. *kṛtāḥ* and *kṛtāvān*. These two instances in no way fit in the context. In their place there should be '*akṛta*' and '*akṛtāḥ*'. This seems to be a slip of pen on the part of the copyist.

2. In the sūtra '*ṣvarna-śrī-ārnunah kṛts*' the word '*kṛts*' actually occurs but in the *vṛtti*, where its mention is also necessary, it does not occur. This suggests that the copyist has here omitted it by mistake. Hence, we should include it in the *vṛtti* and read '*viśvāsyā kṛtāḥ pratyayasya*' in stead of simply '*viśvāsyā pratyayasya*'.

3. In the sūtra '*kṛtyaśca śaktau*' (Kṛdanta, 4. 96) the word '*saptamī*' follows from the 91st sūtra and thus the sūtra enjoins the '*saptamī kṛtyāpādaḥ*'. Yet the *vṛtti* on this sūtra is: '*pañcamī ca bhavati*'. This means that the copyist has made a mistake here and written '*pañcamī*' in place of '*saptamī*'.

Mistakes of this type are many and the editor has discussed them in the foot-notes.

THE PURPOSE OF WRITING A NEW GRAMMAR MALAYAGIRI'S ŚABDĀNUŚĀSANA :

Somebody might raise a question as to why Malayagiri should write a new grammar when so many were in existence even before he wrote his own. The answer to this is that an author is free to write whatever he likes. Or, Malayagiri might have thought that one should use one's own sūtras to explain the usages occurring in the *vṛttis* one has written. And hence in order to explain the usages occurring in the *vṛttis* written by himself Malayagiri might have written a new grammar in spite of the fact that there were many grammars even before he wrote his own.

HAS MALAYAGIRI COMPOSED PRĀKṚTA GRAMMAR ?

Malayagiri uses the aphorisms of his own Śabdānuśāsa to explain the *sanskṛit* usages. Similarly, to explain the *prākṛit* usages he uses the aphorisms from Prākṛta Lakṣaṇa of Paṇini; sometimes he uses the aphorisms of Prākṛta Lakṣaṇa without mentioning that they are from Prākṛta Lakṣaṇa. But it is interesting to note that some *prākṛita sūtras* are traceable to none of the extant Prākṛta grammars. Hence we are constrained to conjecture that they are from Malayagiri's own Prākṛta Grammar which is lost to us. Other findings corroborate our conjecture. Āc. Haribhadra uses the word '*dāṇim*' in the second part of his Dharmasaṅgrahaṇī (gāthā, 1322, p 430). Āc. Hemacandra recognises '*dāṇim*' as a correct *prākṛita* word. His sūtra is: '*idāṇsmo dāṇim*' (VIII. 4. 277). In the comment on this sūtra he writes: '*vyatīyāt prākṛta pi, annam dāṇim bohiṃ*'. But Āc.

Malayagiri explains it otherwise. Stating the sūtra 'lopah aranye' and explaining it Malayagiri writes: 'idānim'-śabdasya lopah aranye iti yogavibhāgāt ādeḥ ikārasya lopaḥ na voh iti mahārasya naiva ca 'dānim' iti rūpam bhavati / taduktam — "lopa 'idānim'-śabde yogavibhāgāt iha ādeḥ syāt /". Here Malayagiri suggests that to explain 'dānim' it is not necessary to take recourse to the technique of *vyalyaya*. The sūtra under consideration and its explanation by Malayagiri clearly suggest that Malayagiri has composed a Prākṛta Vyākaraṇa also.

Moreover, in the *vr̥ttis* on the *Prajñāpanāsūtra* Malayagiri seems to refer to the *Vivarāṇa* written by him on his own *Sabdānūsāsana*²⁸; it is lost to us. It is strange that we do not find even the name of this *Vivarāṇa* mentioned anywhere in the whole of *vyākaraṇa* literature.

Again, in the *vr̥ttis* of Malayagiri one comes across the *unādisūtras* that are not traceable to any of the existing *unādisūtras*. From this we may infer that he might have composed an *Unadipraharana*. It is also highly probable that Malayagiri wrote *Lingānūsāsana* and *Dhātupārāyaṇa*. But it is unfortunate that none of these works is available to us. Hence, I earnestly request the scholars to discover his other works.

— Becharadas J. Doshi

28. *vyavasthāpitāś ca ayam arīhaḥ svopajñāśabdānūsāsanavivarāṇe iti / Prajñāpanāvṛtti, p. 250*
vistaratastu svopajñāśabdānūsāsanavivarāṇe / Ibid, p. 251.

श्यास्तानां सङ्केतानां परिचयः

अमर०	अमरकोशे
अमोघपृ० }	अमोघवृत्तिः शाकटायनीया
अमोघ० }	
अह०	अहमः
आचवा०	आचवाते
काशिका०	काशिका पाणिनीयसूत्रवृत्तिः
	अवाधित्व-वाचनविरचिता
कु०	कुदन्ते
ख०	चतुर्थः
ख० }	तृतीये
ख० }	
खिती०	द्वितीये
नव०	नवमः
ना०	नाम्नि
पञ्च०	पञ्चमः
पा०	पादः पादे वा
(टिप्पणे) पा०	पाठकपुस्तिका
” पू०	पूजापुस्तिका
प्र० }	प्रथमः
प्रथ० }	
वि० पु०	विष्णुपुराणे
वैद्यव०	वैद्यवर्गे
शाक०	शाकटायनीयम्
श्लो०	श्लोकः
सप्त०	सप्तमः
ख०	खनम्

॥ ॐ अर्हम् ॥

आचार्यश्रीमल्लगिरिविरचितं शब्दानुशासनम् ।

॥ नमो बीतरागाय ॥

प्रथमः सन्धिः

श्रेयःपदस्य सिद्धयर्थं येन कर्मादिगोचरा ।

विभक्तिर्दृशिता तस्मै नमः सर्वार्थसंविदे ॥ १ ॥

‘येन’ भगवता परमार्हन्त्यमहिम्ना विराजमानेन ‘श्रेयःपदस्य’ साधुप्रकृति-
विभक्तिसमुदायस्य निःश्रेयसपदस्य च ‘सिद्धये’ ‘कर्मादिगोचरा’ कर्म-करणादिकारक-
समुदायविषया कर्म-आत्मविषया च ‘विभक्तिः’ स्यादि-तिबादिरूपा पृथक्तालक्षणा च
भव्यजनानुप्रसाय ‘दर्शिता’ ‘तस्मै सर्वार्थसंविदे’ सकलद्रव्य-पर्यायप्रपञ्चसाक्षात्कारिणे
‘नमः’ कुर्वे इति उपस्कारः ।

एवं कृतमङ्गलरक्षाविधानः परिपूर्णम् अल्पग्रन्थम् लघुपाठ्यम् आचार्यो मल्लगिरिः
सम्बानुशासनम् आरभते ।

निःश्रेयसार्थिनो हि प्रेक्षापूर्वकारिणः, तैन्मार्गानुष्ठानं च शब्दार्थज्ञानपूर्वकम्
“आगतः सर्वज्ञः” [ ] इति वचनात् । शब्दार्थज्ञानं च शब्दानु-
शासनात् इति ॥

सिद्धिः अनेकान्तात् । १ ।

एकान्तप्रतिक्षेपेण कथञ्चित्तया वस्तुस्वरूपाभ्युपगमः अनेकान्तः । ततः शब्दानां
सिद्धिर्वेदितव्या । न खलु अनेकान्तमन्तरेण शब्दाः सिद्धिमस्तुवते, तथाप्रमाणेन अग्रह-
णात् ‘अयम्’ आदिबिकारानुपपत्तेश्च । केवलनित्या-ऽनित्यपक्षे तदसंभवात् ॥ १ ॥

१. “परमार्हन्त्यमहिम्ना विराजमा”- इत्यादि-अमोषः ।

२. “एवं कृतमङ्गलरक्षाविधानः परिपूर्णम् अल्पग्रन्थम् लघुपाठ्यम्” अमोषः ।

३. “शब्दार्थज्ञानपूर्वकं च तैन्मार्गानुष्ठानम्” अमोषः ।

४. “एषा स्वरे अय्-आय्-अय्-आय्” [तु० सं० १] इत्यनेन ‘अयम्’ आदिबिकारानुपपत्तिः ।

लोकाद् वर्णक्रमः । २ ।

वर्णानाम् अकारादीनां क्रमः पाठपरिपाटिविशेषरूपः लोकाद् वेदितव्यः ।

अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ लृ ए ऐ ओ औ अं अः । क ख ग घ ङ । च छ ज झ ञ ।
ट ठ ड ढ ण । त थ द ध न । प फ ब भ म । य र ल व । श ष स ह ॥ २ ॥

प्राग् बिन्दोः स्वराः । ३ ।

बिन्दुमात्रात् (प्राग् ये) वर्णाः ते स्वरा भवन्ति ।

अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ लृ ए ऐ ओ औ । स्वरप्रदेशाः—“एचः स्वरे
अय्-आय्-अव्-आव्” [तृ० सन्धिः १] इत्येवमादयः ॥ ३ ॥

एक-द्वि-त्रिमात्राः ह्रस्व-दीर्घ-प्लुताः । ४ ।

मात्रा निमेषकालः । बिन्दोः प्राग् वर्णा एक-द्वि-त्र्युच्चारणमात्रा यथासंख्यं ह्रस्व-
दीर्घ-प्लुतसंज्ञा भवन्ति ।

एकमात्रो ह्रस्वः—अ इ उ ऋ लृ । द्विमात्रो दीर्घः—आ ई ऊ ॠ ए ऐ ओ औ ।
त्रिमात्रः प्लुतः—आ ३ ई ३ उ ३ ऋ ३ लृ ३ ए ३ ऐ ३ ओ ३ औ ३ ॥ ४ ॥

अनवर्णा नामी । ५ ।

बिन्दोः प्राग् वर्णाः अवर्णवर्जा नामिसंज्ञा भवन्ति ।

इ ई उ ऊ ऋ ॠ लृ ए ऐ ओ औ । नामिप्रदेशाः—“कु-नामि-यञः सेः
षिः” [ना० द्विती० पा० २४] इत्येवमादयः ॥ ५ ॥

इक् एनः । ६ ।

एकारात् प्राग् वर्णा अवर्णवर्जा इक्संज्ञा भवन्ति ।

इ ई उ ऊ ऋ ॠ लृ । इक्प्रदेशाः—“इक्ः अस्वे यञ्” [तृ० सन्धिः २]
इत्येवमादयः ॥ ६ ॥

समानाः । ७ ।

‘अनवर्णाः’ इति निवृत्तम् पृथग्वचनात् । एकारात् प्राग् वर्णाः समानसंज्ञा भवन्ति ।

अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ लृ । समानप्रदेशाः—“ऋ-लृतोः समानस्य” [तृ०
सन्धिः ४] इत्येवमादयः ॥ ७ ॥

ऋतः अण् । ८ ।

ऋतः प्राग् वर्णा अण्संज्ञा भवन्ति ।

अ आ इ ई उ ऊ । अणप्रदेशः — “अणः अमः” [ना० तृती० पा० ८]
इत्येवमादयः ॥ ८ ॥

एदादिः एच् । ९ ।

बिन्दोः प्राग् एकारादिः एच्संज्ञो भवति ।

ए ऐ ओ औ । एच्प्रदेशः — “एच्-ऊचोः ऐत्-औत्” [तृ० सन्धिः ९] इत्येव-
मादयः ॥ ९ ॥

ए-ओ एङ् । १० ।

एकार-ओकारौ एङ्संज्ञौ भवतः । एङ्प्रदेशः — “एङि एङ्” [तृ० सन्धिः
२०] इत्येवमादयः ॥ १० ॥

अं-अः अनुस्वार-विसर्गौ । ११ ।

अकारौ उच्चारणार्थौ । अं इति बिन्दुमात्रो वर्णः । अः इति उपरि-अधोभूतबिन्दु-
द्वयमात्रः । एतौ यथासंख्यम् अनुस्वार-विसर्गसंज्ञौ भवतः । अनुस्वार-विसर्गप्रदेशः —
“शिष्टि हे च अनुस्वारः” [च० सन्धिः ११] “विसर्गः” [पञ्च० सन्धिः ४२]
इत्येवमादयः ॥ ११ ॥

कादिः व्यञ्जनम् । १२ ।

ककारादिर्हकारपर्यन्तो वर्णो व्यञ्जनसंज्ञो भवति ।

क ख ग घ ङ । च छ ज झ ञ । ट ठ ड ढ ण । त थ द ध न । प फ ब भ म ।
य र ल व । श ष स ह । व्यञ्जनप्रदेशः — “म-मो व्यञ्जने तौ” [च० सन्धिः १२]
इत्येवमादयः ॥ १२ ॥

मान्ताः पञ्च पञ्च वर्गाः । १३ ।

ककारादयो मकारपर्यवसाना वर्णाः पञ्च पञ्च भूत्वा वर्गसंज्ञा भवन्ति ।

क ख ग घ ङ । च छ ज झ ञ । ट ठ ड ढ ण । त थ द ध न । प फ ब भ म ।
वर्गप्रदेशः — “यञो वर्ग्यः” [च० सन्धिः २३] इत्येवमादयः ॥ १३ ॥

प्रथम-द्वितीयाः श-ष-साश्च अधोषाः । १४ ।

वर्गाणां प्रथम-द्वितीया वर्णाः श-ष-साश्च अधोषसंज्ञा भवन्ति ।

क ख । च छ । ट ठ । त थ । प फ । श ष स । अधोषप्रदेशः — “अधोषे प्रथमः
अशिष्टः” [पञ्च० सन्धिः ८] इत्येवमादयः ॥ १४ ॥

अन्यो घोषवान् । १५ ।

प्रथम-द्वितीय-श-ष-सेभ्यः अन्यः गकारादिर्वर्णो घोषवत्-संज्ञो भवति ।

ग घ ङ । ज झ ञ । ड ढ ण । द ध न । ब भ म । य र ल व । ह । घोषवत्प्रदेशः —
“घोषवति” [ना० प्रथ० पादः ४] इत्येवमादयः ॥ १५ ॥

अयञ्-पञ्चमो धुट् । १६ ।

यञ्-पञ्चमवर्जितः ककारादिर्वर्णो धुट्संज्ञो भवति ।

क ख ग घ । च छ ज झ । ट ठ ड ढ । त थ द ध । प फ ब भ । श ष स । ह ।
धुट्प्रदेशः—“भ्यां धुटि अपदान्ते” [च० सन्धिः १०] इत्येवमादयः ॥ १६ ॥

य-र-ल-वा यञ् । १७ ।

एते यञ्संज्ञा भवन्ति । यञ्प्रदेशः—“ततो यञ्” [च० सन्धिः २४]
इत्येवमादयः ॥ १७ ॥

अं-अः-अ-क-अ-प-श-ब-साः शिट् । १८ ।

एते वर्णाः शिट्संज्ञा भवन्ति । शिट्प्रदेशः—“ताभ्यां शिट्” [च० सन्धिः
२६] इत्येवमादयः ॥ १८ ॥

आसत्त्या इष्टसिद्धिः । १९ ।

इह इष्ट-अनिष्टकार्यप्रसङ्गे स्थान-गुण-प्रमाणादीनाम् आसत्त्या इष्टस्यैव कार्यस्य
सिद्धिर्वेदितव्या ।

तत्र स्थानासत्त्या दीर्घः—लोकाग्रे । मुनीन्द्रः ॥ गुणेन—“क्तेऽनिटः च-जः कुः
षिति” [आख्या० अष्ट० पा० २६] पाकः, त्यागः । चकारस्य अघोषस्य अल्पप्राणस्य
कुः-तादृश एव ककारः । जकारस्य घोषवतः अल्पप्राणस्य निरनुनासिकस्य तादृश एव
गकारः ॥ प्रमाणेन—“अवर्णस्य अदसः दः मः अस्माद् वर्णो गुवर्णश्च अपि-नि असन्”
[ना० द्विती० पा० ८] अमुम् । अम् । मात्रिकस्य मात्रिकः, त्रिमात्रस्य त्रिमात्रः ॥
अर्थेन—“पुंवत् कर्मधारये” [ना० नव० पा० ८७] दारदवृन्दारिका । अत्र ‘दरत्’—
शब्दस्य तदर्थो दारदभावः ॥ वैर्गाणां प्रथम-तृतीय-पञ्चमा य-र-ल-वाश्च अल्पप्राणाः अन्ये
महाप्राणाः इति पूर्वेषां स्मृतिः ॥ १९ ॥

इति श्रीमल्लविरचिते शब्दानुशासने तद्वृत्तौ प्रथमः सन्धिः समाप्तः ॥

१ “चकारस्य अघोषस्य अल्पप्राणस्य” । “जकारस्य घोषवतः अल्पप्राणस्य”—अमोघ० ।
२. अल्पप्राणस्य पा० ।

३. वृत्तौ “स्थान-गुण-प्रमाणादीनाम् आसत्त्या” इत्यत्र ‘आदि’ शब्दनिर्देशेन ‘अर्थेन’
इत्यादिकम् संप्राप्तम् तस्य च उदाहरणम् इदम् ।

४. अस्य उक्तेरस्य वृत्तिस्थितं ‘गुण’ इति पदेन सम्बन्धः तत्र अल्पप्राणस्य अल्प-
प्राणविधेर्निर्देशनम् ।

द्वितीयः सन्धिः

स्वः स्थान-स्पृष्टताचैक्ये । १ ।

स्थानं कण्ठादि—यत्र पुद्गलस्कन्धस्य वर्णभावापत्तिः तत्—पुनरुच्यते । तथा चाहुः—

अष्टौ स्थानानि वर्णानाम्—उरः कण्ठः शिरस्तथा ।

जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ॥

स्पृष्टतादि—स्पृष्टता ईषत्स्पृष्टता विवृतता ईषद्विवृतता । तयोरभेदे वर्णो वर्णस्य स्वः परिभाष्यते ।

अवर्ण-कवर्ग-ह-विसर्जनीय-जिह्वामूलीया कण्ठ्याः । “कवर्गः जिह्वामूलः, ह-विसर्जनीयो उरस्थौ, जिह्वामूलीयः जिह्वचः, सर्वमुखस्थानमवर्णम्” [ ] इति एके ।
इवर्ण ए-ऐ-चवर्ग य-शास्तालव्याः । “ए-ऐ कण्ठतालव्यौ [ ] एकेषाम् ।
उवर्ण-ओ-औ-पवर्ग-उपध्मानीया ओष्ठ्याः । “ओ-औ कण्ठोष्ठ्यौ” [ ]
एकेषाम् । ऋवर्ण-टवर्ग-र-पा मूर्धन्याः । “रेफो दन्तमूलः” [ ] एकेषाम् ।
लृवर्ण-तवर्ग-ल-सा दन्त्याः । नासिक्यः अनुस्वारः । “कण्ठानासिक्यः” [ ]
एकेषाम् । वः दन्त्योष्ठ्यः । “सुक्स्थानः” [ ] एकेषाम् ।

स्पृष्टता वर्णानाम् । ईषत्स्पृष्टता य-र-ल-वानाम्, विवृतता श-ष-स-हानाम् ।
ए-ओ विवृततरौ, ताम्याम् ऐ-औ, ताम्याम् अवर्णः ।

अअ इति अकारः उदात्तः अनुदात्तः स्वरितश्च । प्रत्येकं च सानुनासिकः निरनुनासिकश्च इति षट् । एवं दीर्घ-प्लुतौ इति अष्टादश वर्णभेदाः कण्ठस्थानाः विवृतकरणाः परस्परस्य स्वे । एवम् इवर्णास्तावन्तस्तालव्याः विवृतकरणाः परस्परस्य स्वे । उवर्णास्तावन्तः ओष्ठ्याः विवृतकरणाः परस्परस्य स्वे । ऋवर्णास्तावन्तो मूर्धन्याः विवृतकरणाः परस्परस्य स्वे । लृवर्णास्तावन्तो दन्त्याः विवृतकरणाः परस्परस्य स्वे । एचां ह्रस्वभावात् प्रत्येकं द्वादश भेदाः । तत्र एकारास्तालव्याः विवृततराः परस्परस्य स्वे । ऐकारास्तालव्याः अति-विवृततराः परस्परस्य स्वे । ओकारा ओष्ठ्याः विवृततरा परस्परस्य स्वे । औकाराः ओष्ठ्याः अतिविवृततराः परस्परस्य स्वे ।

य-व-लानाम् अनुनासिकः निरनुनासिकश्च इति प्रत्येकं द्वौ भेदौ परस्परस्य स्वी ।
कर्म्याः स्ववर्गैः सह परस्परस्य स्वे । रेफ-श-ष-स-हानां तु स्वे न सन्ति ॥ १ ॥

धातु-विभक्तिवर्जम् अर्थवद् नाम । २ ।

धातु-विभक्तिवर्जम् अर्थवत् शब्दरूपं नामसंज्ञं भवति ।

वृक्षः । कुण्डम् । कुमारी । घातु-विभक्तिवर्जमिति किम् ? अहन् । वृक्षान् । अर्थवद्
इति किम् ? वृक्षाद्यवयवानां व ऋ क् ष् अ इत्येवमादीनां नामसंज्ञा सा भूत् ॥ २ ॥

‘तिब्’आदिर्विभक्तिः । ३ ।

‘तिब्’ आदिः ‘स्यामहि’ पर्यन्तो विभक्तिसंज्ञो भवति । विभक्तिप्रदेशाः—
“विभक्त्यन्तं पदम्” [द्वि० सन्धिः ८] इत्येवमादयः ।

‘सि औ जस् । अम् औ शस् । टा भ्यां भिस् । डे भ्याम् भ्यम् । डसि भ्याम्
भ्यस् । डस् ओस् आम् । डि ओम् सुप् ।

इमानि वचनानि विभक्तिसंज्ञानि भवन्ति ॥ ३ ॥

पञ्च आदौ घुट् । ४ ।

स्यादीनामादौ पञ्च वचनानि घुट्संज्ञानि भवन्ति ।

सि औ जस् । अम् औ । घुट्प्रदेशाः—“घुटि” [ना० तृ० पादः १२]
इत्येवमादयः ॥ ४ ॥

नपि जस्-शसौ । ५ ।

नपुंसकलिङ्गे जस्-शसौ घुट्संज्ञौ भवतः ।

वारीणि । वारीणि । जस्-शसाविति किम् ? वारिणी । जसः पूर्वैर्णैव सिद्धत्वात्
तदुपादानं नपुंसके ‘जस्’ एव ‘घुट्’ इति नियमार्थम् ॥ ५ ॥

त्रयी त्रयी प्रथमादिः । ६ ।

स्यादीनां वचनानां त्रयी त्रयी प्रथमादिसंज्ञा भवति ।

सि औ जस् प्रथमा । अम् औ शस् द्वितीया । टा भ्याम् भिस् तृतीया । डे
भ्याम् भ्यम् चतुर्थी । डसि भ्याम् भ्यम् पञ्चमी । डस् ओस् आम् षष्ठी । डि ओम् सुप्
सप्तमी । प्रथमादिप्रदेशाः—“नाम्नः प्रथमा एक-द्वि-बहौ” [ना० सप्त० पादः २]
इत्येवमादयः ॥ ६ ॥

सविशेषणम् आख्यातं वाक्यम् । ७ ।

तिबादिविभक्त्यन्तं पदम् आख्यातम्-इति रूढिः । साक्षात् पारम्पर्येण वा प्रयुज्य-

१. अनेन उल्लेखेन अनुमीयते यत् मूलग्रन्थे ‘सि-तिब्’ आदिर्विभक्तिः’ इत्येव शब्दरचना
संभवत् । वृत्तौ अपि ‘सि’ आदिः ‘घुट्’ पर्यन्तः तिब्’ आदिः ‘स्यामहि’ पर्यन्तश्च विभक्तिसंज्ञो
भवति’ इत्येवं शब्दयोजनया भवितव्यम् । परंतु लिपिकारप्रमादवशात् ईदृशी शब्दरचना गृह्य
इति प्रतिभाति ।

मानेन अप्रयुज्यमानेन वा विशेषणेन सह प्रयुज्यमानम् अप्रयुज्यमानं वा आख्यातं वाक्य-
संज्ञं भवति ।

धर्मो वो रक्षतु । धर्मो नो रक्षतु । शालीनां ते ओदनं ददाति । कुरु ३ ग्रामं च
गच्छ । चैत्रेण वो दातव्यम् । साकाङ्क्षत्वेऽपि तिबाद्यन्ते भेदेन वाक्यभेदार्थं वचनम् ।
ओदनं पच, तव भविष्यति । वाक्यप्रदेशाः—“पदाद् वाक्यस्य वप्-नसौ बहुत्वे युग्-
विभक्त्या” [ना० चतु० पादः ४९] इत्येवमादयः ॥ ७ ॥

विभक्त्यन्तं पदम् । ८ ।

विभक्त्यन्तं पदसंज्ञं भवति ।

धर्मः । कर्म । जूमहे । वः । पदप्रदेशाः—“एङः पदान्ते अति” [तृ० सन्धिः
२१] इत्येवमादयः ॥ ८ ॥

नं क्ये” । ९ ।

नकारान्तं शब्दरूपं विभक्त्यन्तं क्ये प्रत्यये परे पदसंज्ञं भवति । ‘क्य’ इति
क्यच्-क्यष्-क्यङां सामान्येन ग्रहणम् ।

राजीयति । चर्मायात, चर्मायते । उष्मायते । क्ये इति किम् ? सामान्यैः ।
विभक्त्यन्तमिति किम् ? मैन्या । उत्तरत्र नियमाभिधानाद् विभक्त्यन्तस्यापि प्रत्यये परे
पदसंज्ञा न प्राप्नोतीति वचनम् ॥ ९ ॥

१. कुरु ३ पा० पू० ।

२. “कुरुं च ग्रामं च गच्छति”—अमोष० ।

३. ‘राजानम् इच्छति राजीयति’ इत्यादिषु प्रयोगेषु ‘राजानम्’ इत्यादिकानां रूपाणां
विभक्तिलोपेऽपि अन्तर्विभक्त्यपेक्षया ‘राजपुरुष’ इति प्रयोगस्थित ‘राज’ रूपवत् विभक्त्यन्तत्वेन
“विभक्त्यन्तं पदम्” इति पूर्वेण सूत्रेण सिद्धायां पदसंज्ञायां किमर्थम् अस्य सूत्रस्य समारम्भः ?
अत्रोच्यते, नियमार्थम् अस्य समारम्भः—नियमार्थवद्—क्यच्-क्यष्-क्यङ् रूपे क्ये प्रत्यये परे यत्
किमपि विभक्त्यन्तत्वेन पदसंज्ञं स्यात् तत् नान्तमेव—नकारान्तमेव विभक्त्यन्तं स्यात् वान्यत् ।
अत एव वाचम् इच्छति वाच्यति, सुचम् इच्छति सुच्यति इत्यादिकेषु प्रयोगेषु ‘वाच्’ आदिकानां
विभक्त्यन्तानाम् सतामपि पूर्वोक्तरूपे क्यप्रत्यये न पदसंज्ञा ततश्च तेषां चकारस्य न कत्वम् ।
इत्येव प्रस्तुतं सूत्रं नियमार्थम् ।

४. सामनि सायुः सामन्यः । साम च सामवेदः अथवा सामरूप उपायः ।

५. ‘मन्या’ शब्दे ‘समज-निषद्-निपत-निपद्-मन-विद्’—(कृदन्तपञ्चम पादः सूत्र ८४)
इत्यादिसूत्रेण ‘क्यप्’ प्रत्ययः । अत्र च मूलसूत्रे ‘क्ये’ इति साधारण एव उल्लेखः अतः मूल-
सूत्रानुसारेण क्य’स्य अविशेषविवक्षायां इत्यनुसारेण च नकारान्तशब्दरूपस्य विद्यमानत्वात्
‘विभक्त्यन्तम्’ इत्यस्य अविवक्षायां च एतत् प्रयुदाहरणं संभवति अथवा अत्र कोऽपि पाठः
पतितः विहृतो वा किपिकारप्रमादवशातः ।

नाम सित्-अयव्यञ्जने । १० ।

सिति यवर्जितव्यञ्जनादौ च प्रत्यये परे पूर्वं नाम पदसंज्ञं भवति ।

ऊर्णायुः । पयोभ्याम् । सित्-अयव्यञ्जने इति किम् ? भवन्तौ । यप्रतिषेधः किम् ? दिव्यम् । नाम इति किम् ? बन्धि । अन्तर्विभक्त्यैव पदत्वे सिद्धे सित्-ग्रहणं प्रत्यये परे नियमार्थम् तेन इह न भवति—भागवतम् ॥ १० ॥

न वृत्त्यन्तः । ११ ।

परार्थाभिधानं वृत्तिः तद्वाञ्छ शब्दसमुदायः समासादिः । तस्या अन्तः पदसंज्ञो न भवति ।

परमगिरौ । बहुदण्डिनौ । अन्तग्रहणं किम् ? राजवाक् । वाक् त्वक्-लुचः इति त्रयाणां वृत्तौ न पृथग् द्रयोर्वृत्तिः इति न मध्यमस्य निषेधः । वाक्त्वचम् इत्यत्र वृत्त्यन्तत्वाभावेऽपि “समासार्थात् समासान्तः” इति त्वचः न पदत्वम् ॥ ११ ॥

स्-तं मत्वर्थे । १२ ।

सकारान्तं तकारान्तं च शब्दरूपं मत्वर्थे प्रत्यये परे पदसंज्ञं न भवति ।

विदुष्मान् । यशस्वी । मरुत्वान् । स्-तम् इति किम् ? राजवान् ॥ १२ ॥

मनुर-नभो-ऽङ्गिरो वति । १३ ।

एतानि शब्दरूपाणि वति प्रत्यये परे पदसंज्ञानि न भवन्ति ।

मनुर इव मनुष्वत् । नभस्वत् । अङ्गिरस्वत् ॥ १३ ॥

उता स्ववर्गस्य । १४ ।

ऊकारेण सह उपादीयमानो वर्णः स्ववर्गस्य संज्ञा भवति । “श्रुना योगे स्त्वोः श्रु” — [पञ्च० सन्धिः ९] तच्चेते । तच्चरति । तच्छादयति ॥ १४ ॥

धिः असखि-अद्वन्द्वपति-इदुत् । १५ ।

सखिशब्दम् अद्वन्द्वावयवं च पतिशब्दं वर्जित्वा शेषम्—इकारान्तम् उकारान्तं च शब्दरूपं विसंज्ञं भवति ।

१. ‘ऊर्णायुः’ इति पदे ‘ऊर्णा’ शब्दस्य ‘ऊर्णा यस्य अस्ति’ इति विग्रहे प्रथमान्तत्वेन अन्तर्विभक्त्या “विभक्त्यन्त पदम्” [द्वितीयसन्धि सूत्र ८] इति सूत्रेण सिद्धेऽपि पदत्वे निवृत्त्यर्थम् अयम् आरम्भः । अतः ‘भागवतम्’ इत्यत्र ‘भगवतः इदम्’ इति विग्रहे ‘भगवत्’ शब्दस्य षष्ठीविभक्तियुक्तत्वे सत्यपि “विभक्त्यन्त पदम्” इति पूर्वोक्तसूत्रेण न पदसंज्ञा ततश्च ‘भवदीयम्’ इति पदे ‘भवत्’ इत्यशस्य अनेन सूत्रेण पदसंज्ञया यथा तस्य दकारो जातः तथा ‘भागवतम्’ इत्यत्र ‘भगवत्’ इत्यशस्य अनेन सूत्रेण पदसंज्ञया अभावेन ‘भगवदम्’ इति दकारयुक्तं रूपं वा जातम् इति निवृत्त्यर्थम् । नियमश्च वृत्तौ स्पष्टतया प्रतिपादित एव ।

२. ‘ऊ’ ‘उ’ इत्येवम् उकारेण सह उपादीयमानो वर्णो बोध्यः ।

मुनिना । साधुना । मुनिसुतौ । साधुगुप्तौ । सख्यादिप्रतिषेधः किम् ? सख्या । पत्या । अद्वन्द्वग्रहणं किम् ? पतिसुतौ, अत्र पतिशब्दस्य विसंज्ञकत्वात् पूर्वनिपातः । केवलसखि-पतिशब्दप्रतिषेधाद् इह भवति—अतिसखेः आगच्छति । बहुपतेः स्वम् । विप्रदेशाः—“घेर्लौ” [ना० प्रथ० पादः ३१] इत्येवमादयः ॥ १५ ॥

प्रत्ययः कृतः अवष्टयर्थस्य । १६ ।

इह शाखे यो विहितः स प्रत्ययसंज्ञो भवति चेत् षष्ठ्यन्तार्थस्य विहितो न स्यात् ।

“नान्नः प्रथमा एक-द्वि-बहौ [ना० सप्त० पादः २] वृक्षाः । कर्ता । गौरी । “गौरादीनाम्” [ना० पञ्च० पादः ५१] इति अभिवेद्यापेक्षा षष्ठी न ‘ञी’अपेक्षया इति प्रत्ययसंज्ञा । कृतः इति किम् ? प्रकृतेर्मा भूत् । अवष्टयर्थस्य इति किम् ? विकारस्य आगमस्य च मा भूत् । प्रत्ययप्रदेगाः—“प्रत्यये” [च० सन्धिः ९] इत्येवमादयः ॥ १६ ॥

परः । १७ ।

प्रत्ययः प्रकृतेः पर एव वेदितव्यः ।

वृक्षाः । गौरी । खट्वा । पञ्चमीनिर्देशे “प्राक् पञ्चमी” [ ] इत्येव सिद्धौ अपञ्चमीनिर्देशे परत्वायै वचनम् ॥ १७ ॥

स्पर्द्धे । १८ ।

द्वयोर्विभ्योः अन्यत्र सावकाशयोः तुन्यबलयोः एकत्र उपनिपातः स्पर्द्धे, तस्मिन् सति यो विधिः सूत्रपाठे परः स एव वेदितव्यः ।

“उत् अतः रेः अ-धोषवतोः” [ना० प्रथ० पादः ७] को हसति । “एतदक्ष व्यञ्जने अनक्-नञ्समासे” [ना० प्रथ० पादः ९] एष स्वरुकः । ‘एष हसति’ इत्यत्र लृष्-उत्त्वयोः पर एव लृग्विधिः । नित्य-अनित्य-अन्तरङ्ग-बहिर्ङ्ग-उत्सर्ग-अपवादेषु नित्य-अन्तरङ्ग-अपवादा एव लोके बलवन्तो रूढाः । परस्परप्रतिबन्धेन अप्रवृत्तौ पर्याये वा प्राप्ते वचनम् ॥ १८ ॥

स्वरात् अन्त्यात् मित् । १९ ।

मकारानुबन्धः स्वरेषु अन्त्यात् स्वरात् परो वेदितव्यः ।

१. अत्र ‘पति’शब्दः तत्पुरुषे समासे, न द्वन्द्वसमासे अतः विसंज्ञा, ततश्च विसंज्ञायाः फले पूर्वनिपातः सिद्धः ।

२. कृतः विहितः इति सर्वाची । अत्र प्रकृतिः न कृता सा तु स्वयंसिद्धा इति भावः ।

३. ‘गौर’ इत्यादि-अभिवेद्याचिन्ता नाम्ना क्लियाम्-इति तात्पर्यम् ।

पथांसि । वन्दते ॥ १९ ॥

विरामे वा प्रथमः तृतीयस्य । २० ।

विरतिः विरामः स भवन् अनुपसर्गस्य अवृत्तिमध्यस्य पदस्य अन्ते भवति ।
विरामे वर्तमानस्य तृतीयस्य स्थाने प्रत्यासत्त्या प्रथम आदेशो वा भवति ।

वाक् वाग् । षद् षड् । तत् तद । विराम इति किम् ? वागत्र । तृतीयस्येति
किम् ? विद्वान् ॥ २० ॥

न इतः प्राग् दशः ॥ २१ ॥

इत ऊर्ध्वम् “पञ्चतो नपः अनेकतरस्य अन्यादेः स्यमोर्दश्” [ना० प्रथ०
पादः ११] इति दशः प्राक् यद् वक्ष्यति तद् विरामे न भवति ।

ते आहुः । भवान् लुनाति । एजादीनां स्वराद्युपप्लेबविज्ञानात् विरामे अथाथ-
भावसिद्धौ वचने मन्दानुप्रहार्यम् ॥ २१ ॥

इति श्रीमल्लयगिरिविरचिते शब्दानुशासने तद्वृत्तौ द्वितीयः सन्धिः समाप्तः ॥

*

तृतीयः सन्धिः

एचः स्वरे अय्-आय्-अव्-आव् । १ ।

एचसंज्ञकानां स्वरे परं यथासंख्यम् अय् आय् अव् आव् इत्यादेशा भवन्ति ।
नयनम् । रायौ । लवनम् । नावौ । स्वरे इति किम् ? गोकुलम् ॥ १ ॥

इकः अस्वे यञ् । २ ।

इकसंज्ञकानाम् अस्वे स्वरे परं प्रत्यासत्त्या यञ् आदेशो भवति । इवर्णस्य ताल-
व्यस्य स्थाने यञ् तालव्यो यकारः । उवर्णस्य ओष्ठ्यस्य यञ् ओष्ठ्यो वकारः । ऋवर्णस्य
मूर्धन्यस्य यञ् मूर्धन्यो रेफः । लवर्णस्य दन्त्यस्य यञ् दन्त्यो लकारः ।

दध्यत्र । नद्येपा । मन्वत्र । वन्वासनम् । पित्रर्थः । लाकृतिः । इक इति किम् ?
पचति । “इकः परः अस्वे स्वरे परे यञ् भवति” [ ] इति
व्याडि-गालवादयः । दधियत्र । मधुवत्र । तिरियङ् । भूवादयः । तदपि अतो
निर्देशात् सिद्धम् ॥ २ ॥

१. अत्र ‘इकः’ इति पञ्चम्वन्तं व्याख्येयम् । श्रीपाणिनीय-द्वैमन्वाकरणेभ्यो अपि एषा
व्याख्या समाहता ।

ह्रस्वः अपदे वा । ३ ।

इकः अस्वे स्वेरे परे ह्रस्वादेशो वा भवति, न चेत् तौ निमित्त-निमित्तिनौ एकत्र पदे भवतः ।

नदि एषा, नद्येवा । मधु अत्र, मध्वत्र । अति एति, अत्येति । ह्रस्वस्यापि ह्रस्वः पर्जन्यस्येव लक्षणस्य प्रवृत्तेः । ह्रस्वविधानसामर्थ्याच्च अन्यत् कार्यान्तरं न भवति । अपदे इति किम् ? नद्यौ । वयौ । नद्युदकम् । वध्वासनम् । 'अनुव्यचलत्' इत्यादि अखण्डमन्ययम् ॥ ३ ॥

ऋ-लृतोः समानस्य । ४ ।

समानस्य ऋकारे लृकारे च परे ह्रस्वादेशो भवति वा ।
खट्वऋश्यः, खट्वर्श्यः । धूर्लिऋतुः, धूर्लृतुः । कर्तृऋश्यः, कर्तृश्यः । लृति-
कन्यलृकारः, कन्यलृकारः । अनिगर्थम् स्वार्थम् पदार्थं च वचनम् ॥ ४ ॥

दीर्घः स्वे सपरस्वरस्य । ५ ।

समानस्य स्वे स्वेरे परे परेण स्वेरेण सहितस्य प्रत्यासत्त्या दीर्घो भवति ।
दण्डाग्रम् । साऽऽगता । दधीदम् । नदीहते । मधूदकम् । वधूढा । पितृषभः ।
पितृतकः इत्याह । 'प्रेजुः' 'प्रोपुः' इति अन्तरङ्गत्वाद् एदोऽङ्ग्या प्रागेव दीर्घः ॥ ५ ॥

शसि सञ्च नः पुंसि । ६ ।

समानस्य शसि परे परेण स्वेरेण सहितस्य स्थानिप्रत्यासत्त्या दीर्घो भवति ।
पुंलिङ्गे च शसः सकारस्य नकारः ।

बुद्धीः । धेनुः । नदीः । वधूः । मातुः । 'वनानि' 'व्रपुणि' इत्यत्र परत्वात् शि-नमौ भवतः । सञ्च नः पुंसि-वृक्षान् । मुनीन् । साधून् । पितृन् । 'चञ्चाः पुरुषान् पश्य' इत्यत्र 'चञ्चा' 'आदयः स्त्रीष्वं नोऽस्ति-इति न भवति ॥ ६ ॥

ऋवर्णस्य लृवर्णे लृः । ७ ।

ऋवर्णस्य लृवर्णे परे परेण स्वेरेण सहितस्य लृ इत्यादेशो भवति ।
होलृकारः । पिलृतकः । ऋवर्णे तु परे ऋकारः "दीर्घः स्वे" [तृती० सन्धिः
५] इत्येव सिद्धः ॥ ७ ॥

१. "पर्जन्यवङ्गक्षणप्रवृत्ति" इति न्यायसंग्रहे न्यायः १२ ।

२. 'अनुव्यचलत्' इत्यस्य अखण्डपदत्वेन 'अनुविधायकत्' इत्येवंप्रकारं कदापि न भवति ।

३. अत्र 'पितृ + ऋतकः' इति पदविभागः ।

अवर्णस्य इवर्णादौ एत्-ओत्-अर्-अल् । ८ ।

अवर्णस्य इवर्णादौ स्वरे परे परेण स्वरेण सहितस्य यथासंख्यम् ए ओ अर् अल् इत्यादेशा भवन्ति ।

तवेयम् । मालेयम् । गन्धोदकम् । मालोदकम् । परमर्षिः । महर्षिः । तवल्लकारः । सल्लकारेण । त्रिमात्रयोरपि स्थानिनोः एदोतौ द्विमात्रावेव भवतः सूत्रे तथानिर्देशात् ॥ ८ ॥

एच्-ऊचोः ऐत् औत् । ९ ।

अवर्णस्य एचि ऊचि च परे परेण स्वरेण सहितस्य प्रत्यासत्त्या ऐ औ आदेशौ भवतः ।

तवैया । खट्वैया । तवैन्द्री । खट्वैन्द्री । तवौदनः । खट्वौदनः । तवौपगवः । खट्वौपगवः । ऊचि-वौतः । धौतवान् ॥ ९ ॥

प्रस्य ऊह-ऊढ-ऊढि-एष-एष्येषु । १० ।

प्रगब्धस्य संबन्धिनः अवर्णस्य ऊह-आदिषु परेषु परेण स्वरेण सहितस्य आसत्त्या ऐ औ आदेशौ भवतः ।

प्रौहः । प्रौढः । प्रौढिः । प्रैषः । प्रैष्यः । प्रस्य इति किम् ? अपोढः । ऊहादिषु इति किम् ? प्रेतः । 'एकः प्रेथ्यः' इति 'इपेर्य्यगि' ईष्यरूपम् ॥ १० ॥

स्वैर-स्वैरी-अक्षौहिण्यः । ११ ।

एते अवर्णस्य परेण स्वरेण सहितस्य ऐ औ आदेशेन निपात्यन्ते ।

स्वस्य ईरः स्वैरः, स्वयम् ईर्ते इति स्वैरः अच् । स्वयम् ईरितुं शीलमस्य स्वैरी । अक्षाणाम् ऊहिनी अक्षौहिणी ॥ ११ ॥

ओम्-आङि परः । १२ ।

अवर्णस्य ओमि आङादेशे च परे परेण स्वरेण सहितस्य परः स्वर आदेशो भवति ।

तवोङ्कारः । .... [' आङादेशे] — आ इहि-एहि उप एहि-उपेहि । शैक्न्धुः । कर्कन्धुः इति पृषोदरादिः ॥ १२ ॥

१. 'ईष उच्छे' इत्येतस्य घातोः 'ईष्य' इति साधिते प्र + ईष्य = प्रेथ्य इति सिद्धम् ।

२. एतच्छिद्धान्तर्गतं सर्वं संपादकीयम् ।

३. शकानाम् अन्धुः-शक + अन्धुः । अत्र शकशब्दस्य अन्यस्य अकारस्य लापः । शकनामकजातीयमानवानाम् - अन्धुः कृप. इत्यर्थः । एवम् अन्यत्रापि आदिशब्दस्य अन्यस्वरलोपो ज्ञेयः ।

एवे अनियोगे । १३ ।

नियोगः अवधारणम् ततोऽन्यत्र वर्तमाने एवशब्दे परे परेण स्वरेण सहितस्य अवर्णस्य स्थाने परः स्वर आदेशो भवति ।

क्वेव भोक्ष्यसे ! अनियोग इति किम् ? अथैव । इहैव ॥ १३ ॥

वा ओष्ठ-ओतौ समासे । १४ ।

ओष्ठशब्दे ओतुशब्दे च परे परेण स्वरेण सहितस्य अवर्णस्य स्थाने परः स्वर आदेशो वा भवति । तौ चेत् निमित्त-निमित्तिनौ एकत्र समासे स्याताम् ।

बिम्बोष्ठी, बिम्बौष्ठी । स्थूलोतुः, स्थूलौतुः । समास इति किम् ? हे राजपुत्रौष्ठं पश्य । हे देवदत्तौतुविजृम्भितं पश्य ॥ १४ ॥

ऋते तृतीयायाः आर् । १५ ।

तृतीयान्तस्य संबन्धिनः अवर्णस्य ऋतशब्दे परे परेण स्वरेण सहितस्य आर् आदेशो भवति । तौ चेत् निमित्त-निमित्तिनौ एकत्र समासे स्याताम् ।

सुवार्तः । दुःखार्तः । तृतीयायाः इति किम् ? परमर्तः । समास इति किम् ? सुखेनर्तः ॥ १५ ॥

प्र-दश-ऋण-वसन-कम्बल-वत्सर-वत्सतरस्य ऋणे । १६ ।

‘प्र’शब्दादीनाम् अवर्णस्य ‘ऋण’ शब्दे परे परेण स्वरेण सहितस्य आर् आदेशो भवति ।

प्रगतम् ऋणम् प्रार्णम् । दशानाम् ऋणम् दशार्णम् । दश ऋणानि यस्यां सा दशार्णा नदी । दशार्णो जनपदः । ऋणे ऋणम् ऋणार्णम् । वसनस्य ऋणम् वसनार्णम् । कम्बलार्णम् । वत्सरार्णम् । वत्सतरार्णम् ॥ १६ ॥

ऋति आर् उपसर्गस्य । १७ ।

उपसर्गस्य संबन्धिनः अवर्णस्य ऋकारादौ धातौ परे परेण स्वरेण सहितस्य आर् आदेशो भवति ।

उपाध्नोति । प्रार्च्छति । उपसर्गस्य इति किम् ? इहध्नोति । प्रार्च्छको देशः—अत्र ‘प्र’शब्दस्य प्रत्ययार्थेन कर्त्रा योगः न धातुना इति अनुपसर्गत्वम् । ‘आर्’ इति अनुवर्त-

माने पुनर् 'आर्' ग्रहणं परमपि आरं प्राकृतनो ह्रस्वो बाधते इति ज्ञापनार्थम् तेन पूर्वत्र ह्रस्वो वा भवत्येव—प्रकृणम् । सुखरुतः ॥ १७ ॥

वा नामधातौ । १८ ।

उपसर्गस्य संबन्धिनः अवर्णस्य ऋकारादौ परे परेण स्वरेण सहितस्य आर् आदेशो वा भवति, पक्षे यथाप्राप्तम् ।

उपार्षभीयति, उपर्षभीयति, उपरुषभीयति । ऋतीति किम् ? ऋकारे अर् एव—
उपर्कारीयति ॥ १८ ॥

लृति आल् । १९ ।

उपसर्गस्य संबन्धिनः अवर्णस्य लृकारादौ परे परेण स्वरेण सहितस्य आल् आदेशो वा भवति ।

उपान्कारीयति, उपल्कारीयति, उपलृकारीयति ॥ १९ ॥

एङि एङ् । २० ।

उपसर्गस्य संबन्धिनः अवर्णस्य एङादौ परे परेण स्वरेण सहितस्य एङ् आदेशो वा भवति ।

उपैकीयति, उपैकीयति । प्रोषधीयति, प्रौषधीयति ॥ २० ॥

अनिणेषि । २१ ।

'वा' इति निवृत्तं पृथग्वचनात् । इण्-एध्वर्जिते एङादौ धातौ परे परेण स्वरेण सहितस्य उपसर्गसंबन्धिनः अवर्णस्य एङ् आदेशो भवति ।

'प्रेल्यति । 'प्रोषयति । अनिणेषीति किम् ? उपैति । उपैषते ॥ २१ ॥

एङः पदान्ते अति । २२ ।

पदान्ते वर्तमानस्य एङः अकारे परेण स्वरेण सहितस्य यथासंख्यम् एङ् आदेशो भवति । अय्-अवोः अपवादः ।

तेऽत्र । पटोऽत्र । पदान्ते इति किम् ? नयनम् । लवनम् ॥ २२ ॥

गोः ओद् वा । २३ ।

'सपरस्वरस्य' इति निवृत्तम् 'ओद्'वचनात् । गोशब्दसंबन्धिनः एङः पदान्ते वर्तमानस्य अकारे ओकार आदेशो वा भवति ।

१. उप+ङ्कारीयति । २. उप+एकीयति । ३. प्र+ओषधीयति । ४. प्र+एल्यति ।
५. प्र+ओषयति । ६. उप+एति । ७. उप+एषते ।

गो अग्रम्, गोऽग्रम्, गवाग्रम् । एङः इति किम् ? चित्रग्वग्रम् । 'हे चित्रगो अग्रम्' इति लौकणिकत्वान्न भवति । गोः ओद्बचनं प्रकृतिमावार्थम् ॥ २३ ॥

अवः अनक्षे स्वरे । २४ ।

गोशब्दस्य संबन्धिनः एङः पदान्ते वर्तमानस्य अक्षशब्दस्थवर्जिते स्वरे परे अव आदेशो वा भवति ।

गवेक्षरः गवीक्षरः । पदान्त इति किम् ? गवि । अनक्ष इति किम् ? गोऽक्षम्, गोअक्षम् ॥ २४ ॥

इन्द्रे । २५ ।

गोशब्दस्य संबन्धिनः एङः पदान्ते वर्तमानस्य इन्द्रशब्दस्थे स्वरे परे अव आदेशो भवति ।

गवेन्द्रः । गवेन्द्रदत्तः । नित्यार्थं वचनम् ॥ २५ ॥

वातायनेऽक्षे । २६ ।

गोशब्दस्य संबन्धिनः एङः पदान्ते वर्तमानस्य अक्षशब्दस्थे स्वरे परे वातायने वाच्ये अव आदेशो भवति ।

गवाक्षः वातायनम् । वातायन इति किम् ? गोऽक्षम्, गोअक्षम् ॥ २६ ॥

इति श्रीमलयगिरिविरचिते गव्दानुशासने तद्बृत्तौ तृतीयः सन्धिः समाप्तः ॥

*

चतुर्थः सन्धिः

प्लुतः असन्धिः अनितौ । १ ।

'पदान्ते' इति वर्तते । 'इति' शब्दस्थवर्जिते स्वरे परे पदान्ते वर्तमानः प्लुतः असन्धिर्भवति ।

देवदत्त ३ इदमानय । अनितौ इति किम् ? सुलोकेति ॥ १ ॥

ए द्विवचनम् । २ ।

१. अत्र 'चित्रगु' इति प्रकृते. संबोधने गुणविधायकसूत्ररूपलक्षणेन ओत्वं लौकणिकम् न प्रकृतिवत् इति तात्पर्यम् ।

२. अव इत्यादेशो पा० ।

३. तृतीयसन्धिरथ-अन्तिमसूत्राय 'पदान्ते' इति अनुवर्तनीयम् ।

द्विवचनभूतो यः एकारः स स्वरं परे असन्धिर्भवति ।

पचेते अत्र । पचेथे अत्र । पचावहे आबाम् ॥ २ ॥

गित् । ३ ।

गानुबन्धः स्वरे परे असन्धिर्भवति ।

मुनी इमौ । शाले एते । माले इमे । रेवरे परे प्रत्यासत्तेस्तन्निमित्तकसन्धिकार्य-
प्रतिषेधाद् अन्यनिमित्तो दीर्घादिर्भवत्येव । इह 'मणीव' आदिषु असन्धिप्रतिषेधो न वक्तव्यः
बहूनामसम्मतत्वात् । तथा च प्रयोगः—“मणी इवोद्विजमनोहरत्विषौ ” [ ]
इति । यस्तु प्रयोगः—“मणी वोष्टस्य लम्बेते प्रियौ वत्सतरौ मम ” [ ]
इति । तत्र श्रुतपालेन 'वा' शब्दः इवार्थो व्याख्यातः ॥ ३ ॥

चादिः स्वरः अनाङ् । ४ ।

आङ्बर्जश्चादिः स्वरः असत्त्ववाची स्वरं परं असन्धिर्भवति ।

अ अपेहि । इ इन्द्रं पश्य । उ उत्तिष्ठ । आ एवं नु मन्यसे । आ एवं किल
तत् । चादिरिति किम् । हे अ आगच्छ—हे आगच्छ । उत्तरत्र 'अन्त' प्रहृणाद् इह केवलः
स्वरो गृह्यते, इह न स्यात्—त्वं चाहं च । अनाङ् इति किम् । औ + ईषद् + उष्णम्
ओष्णम् ।

“ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादा-अभिविधौ च यः ।

एतमातं कितं विद्यान् वाक्य-स्मरणयोरङ्कित् ॥ ३ ॥ [काशिका १।१।१४]

प्रत्यासत्तेर्निमित्तस्वरेण सह सन्धिप्रतिषेधाद् अन्येन भवत्येव—जानु उ जानु
अस्य रुजति ॥ ४ ॥

ओदन्तः । ५ ।

ओकागन्तश्चादिः स्वरे परे असन्धिर्भवति ।

अहो अयम् । अथो इदम् । चादिरिति किम् । मिथोऽत्र । 'मिथो' इति चादेः
पूर्वः । इह अव-यपरे केषांचित् प्रतिषेधः । तथा च प्रयोगः—“अधोऽन्याद् भारती

१. अस्य विधानस्य “मणी इवोद्विज”-इत्यादि उदाहरणम् अत्र “मणी” इति दीर्घान्तरूप
न परस्वरनिमित्तकम् इति तात्पर्यम् ।

२. 'अ' इति विष्णुसूचकस्य 'अ'स्य संबोधनम् । १ अ + आगच्छ इत्यस्य सन्धौ जाते रूपम् ।

३. अत्र 'आ + उष्णम्' इति पूर्वावस्था बोध्या, 'ईषद्' इति तु अर्थसूचकं पदम् ।

४. अत्र 'जानु उ अस्य' इत्यत्र 'अस्य' इति पदान्तगते अकारे सति 'उ' इत्यस्य
सन्धिप्रतिषेधः परन्तु 'जानु' पदस्य अन्तिमउच्कारेण परस्य 'उ' इत्यस्य न सन्धिनिषेधः
इति रहस्यम् ।

देवी”[ ] “अहोऽयं निमृतः पक्षी वक्रः परमधार्मिकः” [ ]
इति । तत् पूर्वेषां न सम्मतम् इत्युपेक्षा ॥ ५ ॥

सौ वा इतौ । ६ ।

सिनिमित्तः ओकारान्तः इतिशब्दे परे असन्धिर्भवति वा ।

पटो इति, पटविति । इतौ इति किम् ? पटोऽत्र ॥ ६ ॥

वर्ग्याद् उजः स्वरे वः असन् । ७ ।

वर्ग्याद् परस्य उजः स्वरे परे वकारादेशो वा भवति, स च असन् ।

कुङ्कु आस्ते, कुङ्कुवास्ते । किमु इति, किम्विनि । व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात्
तालव्यात् अकारात् परस्य न भवति—यमु उपैति । असत्वात् द्वित्वम् अनुस्वाराभावश्च ॥७॥

तृतीयस्य स्वः अनुनासिकः पञ्चमे । ८ ।

तृतीयस्य पदान्ते वर्तमानस्य पञ्चमे परे स्वः अनुनासिको भवति वा । मुख-नासिका-
वचनः अनुनासिकः ।

वाङ्मधुरः, वाङ्मधुरः । षण्णयाः, षड्णयाः । तन्नयनम् तदन्नयनम् । ककुम्भण्डलम्
ककुम्भण्डलम् । पञ्चम इति किम् ? वाग् जयति । केचित् व्यञ्जनमात्रस्य अनुनासिके परे
अनुनासिकमिच्छन्ति—हल्लमात्रम्, हल्लमात्रम् । तद् अन्येषां न सम्मतम् ॥ ८ ॥

प्रत्यये । ९ ।

तृतीयस्य पदान्ते वर्तमानस्य पञ्चमादौ प्रत्यये परे नित्यं स्वः अनुनासिको भवति ।

वाङ्मयम् । षण्णाम् । नित्यार्थं वचनम् ॥ ९ ॥

म्नां धुटि अपदान्ते । १० ।

मकार-नकाराणाम् अपदान्ते वर्तमानानां धुटि परे धुटः स्वः अनुनासिकः भवति ।

गन्ता । शङ्किता । बहुवचनं विध्यन्तरबाधनार्थम्—संरम्भः, ईह परोऽपि णो न
भवति । धुटि—इति किम् ? गम्यते । अपदान्त इति किम् ? भवान् परमः ॥ १० ॥

१. उपाध्यायश्रीयशोविजयमहापण्डितप्रणीते गुर्जरभाषाग्रन्थे ब्रह्मगुणपर्यायरासे २५७ गाथायाः
गुर्जरभाषानिबन्धे विवेचने (टिप्पणी) अवं श्लोकः संपूर्णः एवं दृश्यते—

“शमैर्लुप्यति पादान् जीवानामनुकम्पया ।

पश्य लक्ष्मण । पण्यायां वक्रः परमधार्मिकः ॥”

२. “रमेः अपरोक्षा-क्षपि” [आख्यातपाथ पञ्चम, सूत्र २९] इत्यनेन ‘रम्’ वातौ
‘व’कारागमे जाते ‘रन्म्’ इति स्थितौ ‘व’कारस्य पठं न जातम् इति बोध्यम् ।

शिष्टि हे च अनुस्वारः । ११ ।

मकार-नकाराणाम् अपदान्ते वर्तमानानां शिष्टि हे च परे अनुस्वारो भवति ।

पुंसि । सुदिशि कुलानि । धनूंषि । गुडलिहि कुलानि । शिष्टि हे च—इति किम् ?
गम्यते । अपदान्त इति किम् ? भवान् शान्तः ॥ ११ ॥

ममो व्यञ्जने तौ । १२ ।

ममो व्यञ्जने परे तौ निमित्तस्वः अनुनासिकः अनुस्वारश्च पर्यायेण भवतः ।

चङ्कम्यते, चंकम्यते । यंयम्यते, यँयम्यते । निमित्तस्व इति किम् ? रँम्यते ।
अत्र अनुस्वार एव ॥ १२ ॥

मः पदान्ते । १३ ।

मकारस्य पदान्ते वर्तमानस्य व्यञ्जने परे तौ निमित्तस्वः अनुनासिकः अनुस्वारश्च पर्यायेण भवतः ।

त्वङ् करोषि, त्वं करोषि । सँथ्यन्ता, संथ्यन्ता । पदान्त इति किम् ? गम्यते ।
निमित्तस्व इति किम् ? त्वं शान्तः ॥ १३ ॥

हे म-न-य-ल-वपरे । १४ ।

मकारस्य पदान्ते वर्तमानस्य म-न-य-ल-वपरे हकारं परे प्रत्यासत्तेर्म-न-य-ल-वानां
स्वः अनुनासिकः अनुस्वारश्च पर्यायेण भवति ।

किँललयति, किं ललयति । किँन हुते, किं हुते । किँय् ह्यः, किं ह्यः । किँल्
ह्लादयति, किं ह्लादयति । किँव् ह्यते, किं ह्यते ॥ १४ ॥

सम्राट् । १५ ।

समः राजतौ किवन्ते परे अनुस्वाराभावो निपात्यते ।

सम्राट्, सम्राजौ ॥ १५ ॥

ह्रस्वाद् ङ-ण-नाः स्वरे द्विः । १६ ।

ह्रस्वाद् परे पदान्ते वर्तमाना ङ-ण-नाः स्वरे परे द्विर्भवन्ति ।

१. सुदिशति इति सुदिक् तस्य प्रथमा-द्वितीयावबुधवचनम् ।

२. अत्र निमित्तभूत'र'कारस्य न कोऽपि स्वः अनुनासिकः ।

३. अत्रापि निमित्तभूत'वा'कारस्य न कोऽपि स्वरः अनुनासिकः ।

कुङ्हास्ते । सुगणत्र । पचन्निह । कृषन्निह इत्यत्र “ असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ”
[न्यायसंग्रहे न्याय २०] इति णत्वं न भवति । ह्रस्वाद् इति किम् ? प्राङ् आस्ते ।
राजश्च इह । स्वरे इति किम् ? पठन् रमते ॥ १६ ॥

दीर्घाद् वा छः । १७ ।

पदान्ते वर्तमानात् दीर्घात् परः छकारो द्विर्वा भवति ।

कन्याच्छत्रम्, कन्याच्छत्रम् । दीर्घाद् इति किम् ? वाकृच्छत्रम् । पदान्त इति किम् ?
ह्रीच्छति ॥ १७ ॥

प्लुतात् । १८ ।

पदान्ते वर्तमानात् दीर्घस्थानिकात् प्लुतात् परः छकारो द्विर्वा भवति ।

आगच्छ भो बह्विभूते ३ च्छत्रमानय, आगच्छ भो बह्विभूते ३ च्छत्रमानय ॥ १८ ॥

आङ्-माङ्ः अव्ययात् । १९ ।

आङ्ः माङ्श्च अव्ययात् परः छकारो द्विर्भवति ।

आ च्छया । मा च्छिदत् । आङ्-इति किम् ? आ छयायाम् । वाक्ये स्मरणे च
अयम् आकारैः । अव्ययात् इति किम् ? प्रमीयते इति प्रमा, प्रमाच्छत्रः । विकल्पबाधनार्थं
वचनम् ॥ १९ ॥

स्वरेभ्यः अनु । २० ।

स्वरात् परः छकारः प्राप्ते कार्यान्तरे कृते सति पश्चाद् द्विर्भवति ।

गच्छति । ह्रीच्छति । श्वेतच्छत्रम् । अनु इति किम् ? प्रश्नः । प्रष्टा । श-वाम्ब्या-
मन्तरङ्गमपि द्वित्वं न भवति । ‘विच्छिता’ इति गुणो न, छकारैरस्य इति । बहुवचनं पदान्ते
अपदान्ते च स्वरप्रहणार्थम् ॥ २० ॥

१ अन्तरङ्गलक्षणम्—“ प्रकृतेराश्रितं यत् स्वात् यद् वा पूर्वं व्यवस्थितम् ।

यस्य वाऽल्पनिमित्तानि अन्तरङ्गं तदुच्यते ” ॥ १ ॥

बहिरङ्गलक्षणम्—“ प्रत्ययस्याश्रितं यद् स्वात् बह्विर्वा यद् व्यवस्थितम् ।

बह्विनि वा निमित्तानि यस्य तद् बहिरङ्गकम् ” ॥ २ ॥

—[न्यायसंग्रहे पृ० २०]

२. सूत्रे क्तिष्वाकारो गृहीतः अतः “ वाक्य-स्मरणयोः अक्षि ” इति चतुर्थसन्धिगतचतुर्थ-
सूत्रस्य इत्थं श्लोकत्वाद् अत्र ‘आ छावावाम्’ इति प्रयोगे आकारः अक्षि बोध्यः ।

३. ‘छकारस्य द्वित्वे सति उपान्त्यङ्गस्वस्वराम्भावाद्’ इति अभ्याहार्यं प्रतिभासते ।

४. “ पदान्ते अपदान्ते च ” इति द्वैवचनम् १।३।३०।

ह्रीभ्यामर्ह वा व्यञ्जनम् । २१ ।

स्वरात् पराभ्यां रेफ-हकाराभ्यां परं रेफ-हकारवर्जितं व्यञ्जनं द्विर्वा भवति ।

आर्ष्यः, आर्यः । ब्रह्मा, ब्रह्मा । स्वराद इति किम् ? अभ्यते । हुते । ह्रीभ्याम् इति किम् ? आस्यम् । अर्हम् इति किम् ? बर्हिः । दहः । अनु इत्येव-प्रोणुर्नाव ॥ २१ ॥

अदीर्घाद् विराम-एकव्यञ्जने । २२ ।

अदीर्घात् स्वरात् परं रेफ-हकारवर्जितं व्यञ्जनं विरामे एकस्मिन् व्यञ्जने च परे द्विर्वा भवति ।

त्वक्, त्वक् । दद्व्यत्र, दध्यत्र । 'अनु' इत्यधिकारात् कुत्वादौ कृते द्वित्वम् । अर्हमिति किम् ? चर्या । सद्यम् । अदीर्घाद् इति किम् ? सूत्रम् । विराम-एकव्यञ्जने इति किम् ? मृत्ना । विरामे द्वित्वविधानसामर्थ्यात् "पदस्य" । ना० द्विती० पादः सूत्र ६१] इति लोपो न भवति ॥ २२ ॥

यञो वर्ग्यः । २३ ।

यञः परो वर्ग्यः वा द्विर्भवति । वृक्षव् करोति, वृक्षव् करोति । बल्मीकम्, बल्मीकम् । वर्ग्य इति किम् ? सेव्यम् ॥ २३ ॥

ततो यञ् । २४ ।

ततो वर्ग्यात् परो यञ् वा द्विर्भवति । दध्यत्र, दध्यत्र । त्रप्त्वत्र, त्रप्त्वत्र । वर्ग्याद् इति किम् ? बाल्यम् ॥ २४ ॥

शिष्टः प्रथम-द्वितीयौ । २५ ।

शिष्टः परौ प्रथम-द्वितीयौ द्विर्वा भवतः । कश्चरति, कश्चरति । त्वं क्खनसि, त्वं क्खनसि । शिष्ट इति किम् ? भवान् करोति ॥ २५ ॥

ताभ्यां शिट् । २६ ।

ताभ्यां प्रथम-द्वितीयाभ्यां परः शिट् द्विर्वा भवति । तच् श्लेते, तच् श्लेते । बत्सः, बत्सः । ताभ्यामिति किम् ? भवान् साधुः ॥ २६ ॥

न रात् स्वरे । २७ ।

रेफात् परः शिट् स्वरे परे द्विर्न भवति । अर्शः । कर्षम् । तर्षम् । स्वर इति किम् ? कर्ष्यते, कर्ष्यते ॥ २७ ॥

इति श्रीमल्लयगिरिविरचिते शब्दानुशासने वृत्तौ चतुर्थः सन्धिः समाप्तः ॥

*

१. अत्र श्रीहेमाचर्याः इदमुदाहरन्ति—“बार्ष्यम् । कर्षरम्” । वृषी ऋषीणाम् आसनम् । इत्या इदम् बार्ष्यम् । कर्षराया इदम् कर्षरम्—१।३।३७। ‘तर्षम्’ इत्यस्य पदस्य भावो न जायते ।

पञ्चमः सन्धिः

रो रे लृक् पूर्वस्य च अणो दीर्घः । १ ।

रेफस्य रेफे परे लृग् भवति, पूर्वस्य च अणो दीर्घः । अङ्गर्वाः ।

हे माता स्मते ॥ १ ॥

ढः तडूढे । २ ।

ढकारस्य तन्निमित्ते ढकारे परे लृग् भवति । पूर्वस्य च अणो दीर्घः ।

लीढम् । ढढम् । अण इति किम् ? आतृढम् । तडूढे इति किम् ? गुडलिङ्
ढौकते ॥ २ ॥

सहि-वहेः ओञ्च अवर्णस्य । ३ ।

सहेः वहेश्च ढकारस्य तडूढे परे लृग् भवति । पूर्वस्य च अवर्णस्य ओङ्कारः—

सोढा । बोढा । अवोढाम् । अवर्णस्येति किम् ? ऊढः ॥ ३ ॥

व्यञ्जनात् यञ्-पञ्चमस्य सरूपे वा । ४ ।

व्यञ्जनात् परस्य यञः पञ्चमस्य च सरूपे परे लृग् वा भवति ।

आदिः यः, आदिभ्यः । कुञ्चो ङौ कुङ्ङौ, कुङ्ङुङ्ङौ । व्यञ्जनाद् इति किम् ?
अनम् । सरूप इति किम् ? पित्र्यम् । केचित् “यञ्-पञ्चमस्य यञ्-पञ्चमे असरूपेऽपि
लृचम् इच्छन्ति” [ ] अभ्यते, अभ्यते ॥ ४ ॥

धुटः धुटि स्वे वा । ५ ।

व्यञ्जनात् परस्य धुटः धुटि परे स्वे लृग् भवति वा ।

भिन्तः, भिन्तः । धुट इति किम् ? शार्ङ्गम् । धुटि इति किम् ? सकृन्ना । स्व
इति किम् ? तर्ता । व्यञ्जनाद् इति किम् ? बोद्धा । ‘वा’ ग्रहणम् उत्तरत्र ‘वा’ अधिकार-
निवृत्त्यर्थम् ॥ ५ ॥

उदः स्था-स्तम्भः । ६ ।

उदः परस्य स्था-स्तम्भोर्धत्वीरवयवस्य धुटः धुटि परे लृग् भवति ।

उत्थाता । उत्तम्बिता । उदः परस्य इति किम् ? उदस्वात् । धुटि इति किम् ?
उत्तिष्ठति । स्कन्देः ‘उत्कन्दको रोगः’ इति पृषोदरादिः ॥ ६ ॥

तृतीयः तृतीय-चतुर्थयोः । ७ ।

धुटः स्थाने तृतीये चतुर्थे च परे तृतीयः आदेशो भवति ।

मज्जति । बोद्धा । तृतीय-चतुर्थयोः इति किम् ? वृत्तम् ॥ ७ ॥

अघोषे प्रथमः अशिष्टः । ८ ।

अघोषे परे अशिष्टः धुटः प्रथमो भवति ।

देवच्छत्रम् । गुडलिट् तरति । लप्स्यते । अघोष इति किम् ? मध्यते । अशिष्ट इति किम् ? आगमश् शोभते ॥ ८ ॥

श्वुना योगे स्त्वोः श्व् । ९ ।

सकारस्य शकारेण चवर्गेण च योगे शकारो भवति तवर्गस्य च चवर्गः ।

आगमश् शोभते । तपश्चरति । मज्जति । तवर्गस्य—तच् शोभते । तच् चरति । तच् छादयति । भवान् जयति । राज्ञः ॥ ९ ॥

ट्टुना ष्ट् । १० ।

सकारस्य षकारेण टवर्गेण च योगे षकारो भवति, तवर्गस्य च टवर्गः ।

कण्ण्डे । कट्टीकते । तवर्गस्य—पेट्टा । तट्टीकते । तट्टकारेण । भवाण्णकारेण । अङ्गति ॥ १० ॥

न शान् । ११ ।

शकारात् परस्य श्रुत्वं न भवति ।

अस्नाति ॥ ११ ॥

पदान्ते टोः अनाम्-नगरी-नवतेः । १२ ।

पदान्ते वर्तमानात् टवर्गात् परस्य ष्टुत्वं न भवति, नाम्-नगरी-नवतिशब्दान् वर्जित्वा ।

मधुलिट् सीदति । षण्णयाः । टोः इति किम् ? चतुष्टयम् । पदान्ते इति किम् ? ईडे । अनाम्-नगरी-नवतेः इति किम् ? षण्णाम् । षण्णगरी । षण्णवतिः ॥ १२ ॥

तोः षि । १३ ।

तवर्गस्य पदान्ते वर्तमानस्य षकारे परे ष्टुत्वं न भवति ।

अग्निचित् षडिकः । महान् षण्डः । तोः इति किम् ? कण्ण्डे ॥ १३ ॥

लि लौ । १४ ।

तवर्गस्य पदान्ते वर्तमानस्य स्थानिनः प्रत्यासत्त्या लकारे परे लौ सानुनासिक-
निरनुनासिकरूपौ भवतः ।

तल्लुनाति । भवौल्लिखति ॥ १४ ॥

हः तृतीयात् चतुर्थो वा । १५ ।

पदान्ते वर्तमानात् तृतीयात् परस्य हकारस्य प्रत्यासत्त्या पूर्वचतुर्थो वा भवति ।

वाग्धीनः, वाग्हीनः अज्जलौ, अज्जलौ । बड्ढलानि, बड् हलानि । तद्धितम्,
तद्धितम् । त्रिण्डुबुधुतम्, त्रिण्डुबुधुतम् । तृतीयात् इति किम् ? भवान् हरति ॥ १५ ॥

शस्य अधुटि प्रथमात् छः । १६ ।

पदान्ते वर्तमानात् प्रथमात् परस्य शकारस्य अधुटि परे छकारो वा भवति ।

वाक्छूरः, वाक्शूरः । तच्छम्शानम्, तच्छम्शानम् । अधुटि इति किम् ?
वाक् श्रूयते । प्रथमात् इति किम् ? भवान् शोभनः ॥ १६ ॥

शिटि ङः कक् । १७ ।

पदान्ते वर्तमानस्य ङकारस्य शिटि परे कक् आगमो भवति वा ।

कुङ्क् छेते, कुङ् शेते । शिटि इति किम् ? प्राङ् करोति ॥ १७ ॥

णः टक् । १८ ।

पदान्ते वर्तमानस्य णकारस्य शिटि परे टक् आगमो भवति वा ।

सुगण्ट् छेते, सुगण् शेते ॥ १८ ॥

ङः सः अश्चः तट् । १९ ।

पदान्ते वर्तमानात् ङकारात् परस्य सकारस्य तट् आगमो वा भवति । न चेत्
स सकारः श्वसंयोगावयवो भवति ।

मधुल्लिङ्गत् सीदति, मधुल्लिङ्गत् सीदति । अथ इति किम् ? षट् श्रूयते ॥ १९ ॥

नः । २० ।

पदान्ते वर्तमानात् ङकारात् परस्य सकारस्य श्वसंयोगावयववर्जितस्य तट् आगमो
वा भवति ।

महान्त् संसदि, महान्त् संसदि । अथ इति किम् ? भवान् श्रूयते ॥ २० ॥

शि चक् । २१ ।

पदान्ते वर्तमानस्य नकारस्य श्वसंयोगावयववर्जिते शकारे परे चक् आगमो वा भवति ।

कुर्वञ्च् शेते, कुर्वञ् शेते । अश्च इति किम् ? भवान् व्योतति । चकारविधान-
सामर्थ्यात् चकः कुत्वं न भवति ॥ २१ ॥

नूनः पे वा रक् । २२ ।

‘नून’ इत्येतस्य नकारस्य पदान्ते वर्तमानस्य पकारे परे रक् आगमो भवति वा ।
नूः पाहि, नून् पाहि । ‘वा’ ग्रहणम् उत्तरत्र ‘वा’ अधिकारनिवृत्त्यर्थम् ॥ २२ ॥

द्वित्वे कानः कानि सक् । २३ ।

द्वित्वे सति ‘कान्’ इत्येतस्य नकारस्य कानि परे सक् आगमो भवति ।
कांस्कान् । सक्रो विधानसामर्थ्यान् रिर्न भवति । अन्यथा ‘रक्’ एव अनुवर्त्येत ॥ २३ ॥

पुमः अघोषे अशिष्टि अधुट्परे । २४ ।

‘पुम्’ इत्येतदन्तस्य पदान्ते वर्तमानस्य अधुट्परे अशिष्टि अघोषे परे सैक् आगमो
भवति ।

पुंस्कोकिलः । पुंस्खननम् । अघोष इति किम् ? पुंदासः । अशिष्टि इति किम् ?
पुंशरः । अधुट्परे इति किम् ? पुंक्षुरः ॥ २४ ॥

नः अप्रशानः च-छ-ट-ठ-त-थे । २५ ।

‘प्रशान्’ शब्दवर्जितस्य नकारस्य पदान्ते वर्तमानस्य च-छ-ट-ठ-त-थेषु अधुट्परेषु
सैक् आगमो भवति ।

भवांश्चरति । भवांश्छादयति । भवांष्टीकते । भवांष्ट्रकारेण । भवांस्तरति ।
भवांस्त्युडति । अप्रशान इति किम् ? प्रशान् चरति । अधुट्पर इति किम् ? भवान्स्तरकः ।
पदान्त इति किम् ? भवन्तः ॥ २५ ॥

रः सः अशिष्टपरे । २६ ।

पदान्ते वर्तमानस्य रेफस्य अशिष्टपरेषु च-छ-ट-ठ-त-थेषु सैकारादेशो भवति ।

१. अत्र श्रीहेमाचार्याः रकारम् आदेशं निर्दिशन्ति तथा रकारात् पूर्वस्य अनुस्वार-
अनुनासिकौ च भवतः इत्यपि सूचयन्ति । उदाहरन्ति च — नून्-पाहि, नून्-पाहि, नून् पाहि — ११३११० ।

२. अत्रापि सर्वत्र श्रीहेमाचार्याः सकारम् आदेशं कथयन्ति पूर्वस्य च अनुस्वार-अनुनासिकौ ।
११३११-५-८ । ३. -षु सकारा-पा० । ४. पूर्वसूत्रेषु आगमविधानात् तत्सर्वं च अनुवर्तनात्
अत्र अवस्ताव श्रीमल्लयगिरिसूरिः ‘सकारादेशम्’ इति कथं कथयितुं शक्तः ? इति न गम्यते ।

कश्चरति । कञ्छादयति । कष्टीकते । कष्टकारेण । कस्तरति । कस्थुडति । अशि-
ट्पर इति किम् ? पुरुषः त्सरुक् ॥ २६ ॥

श-ष-से वा अघोषपरे तु लृक् च । २७ ।

पदान्ते वर्तमानस्य रेफस्य अशिट्परेषु श-ष-सेषु परेषु सकारादेशो भवति,
अघोषपरेषु तु लृक् च वा ।

कश्चेते, कः शेते । कण्णडे, कः षण्डे । कस्साधुः, कः साधुः । चेतस्स्वलति,
चेतः स्खलति, चेतः स्खलति । अशिट्पर इति किम् ? कः शकारः ॥ २७ ॥

क-ख-प-फयोः क-पौ । २८ ।

पदान्ते वर्तमानस्य रेफस्य क-खयोः प-फयोश्च परयोः अशिट्परयोः यथासंख्यं
क-प इत्यादेशौ भवतः वा ।

क- करोति, कः करोति । क- खनति, कः खनति । क- पचति, कः पचति ।
क- फलति, कः फलति । अन्त- करोति, अन्तः करोति । अशिट्पर इति किम् ? बासः
क्षौमम् । ककार-पकार-अकारा उच्चारणार्थाः ॥ २८ ॥

गतेः तिरसः सुः । २९ ।

गतिसंज्ञकस्य 'तिरस्' शब्दस्य संबन्धिनो रेफस्य अशिट्परेषु क-ख-प-फेषु परेषु
'सुः' आदेशो वा भवति ।

तिरस्कृत्य, तिरःकृत्य । गतेरिति किम् ? तिरः कृत्वा—तिर्यग् इत्यर्थः ॥ २९ ॥

नमस्-पुरसः । ३० ।

अनयोगीतिसंज्ञकयोः संबन्धिनो रेफस्य अशिट्परेषु क-ख-प-फेषु परेषु 'सुः' आदेशो
भवति ।

नमस्कृत्य । पुरस्कृत्य । गतिसंज्ञकयोरिति किम् ? पुरः करोति—नगरीः इत्यर्थः ।
पृथग्योगो नित्यार्थः ॥ ३० ॥

चतुर्-निर्-नुर-बहिर-आविस्-प्रावुसः । ३१ ।

एषां रेफस्य अशिट्परेषु क-ख-प-फेषु 'सुः' आदेशो भवति ।

चतुष्काण्डकम् । चतुष्पात्रम् । निष्करोति । निष्पिबति । निष्करोति । दुष्पिबति ।
बहिष्करोति । बहिष्पिबति । आविष्करोति । आविष्पिबति । प्रावुष्करोति । प्रावुष्पिबति ।

१. अत्र सर्वत्र ओद्देमाचार्याः 'अशिट्परेषु' इति न निर्दिशन्ति—२।३।१ इत्यतः सर्वत्र
अभिधानप्रकरणे ।

सुचः वा । ३२ ।

‘सुच्’ प्रत्ययान्तस्य संबन्धिनो रेफस्य अशिङ्परेषु क-ख-प-फेषु परेषु सुः आदेशो वा भवति ।

द्विष्करोति, द्विः करोति । चतुष्पिबति, चतुः पिबति । ‘चतुः’शब्दस्य सुबन्तस्य परत्वाद् अनेन विकल्पः । अशिङ्पर इति किम् ! द्विः क्षरति ॥ ३२ ॥

इस्-उसः व्यपेक्षायाम् । ३३ ।

इस्-उस्प्रत्ययान्तस्य संबन्धिनो रेफस्य अशिङ्परेषु क-ख-प-फेषु परेषु ‘सुः’ आदेशो भवति वा । स्थानि-निमित्ते चेत् पदे परस्परव्यपेक्षायां भवतः ।

सर्पिष्करोति, सर्पिः करोति । सर्पिष्पिबति, सर्पिः पिबति । धनुष्वण्डयति, धनुःखण्डयति । इस्-उसोः प्रत्यययोर्ग्रहणात् इह न भवति । मुनिः करोति । मुहुः पठति । इसा साहचर्याद् उसः अतिवादेर्ग्रहणात् इह न भवति । भिन्दुः पापानि । व्यपेक्षायामिति किम् ! तिष्ठतु सर्पिः पिब त्वमुदकम् । परमसर्पिः कुण्डम् । व्यपेक्षा हि भिन्नपद-विषयत्वाद् वाक्ये एव भवति—इति ऐक्ये न भवति ॥ ३३ ॥

न अक्रियापदैकार्थे । ३४ ।

इस्-उस्प्रत्ययान्तस्य संबन्धिनो रेफस्य अशिङ्परेषु क-ख-प-फेषु क्रियापद-वर्जितसमानाधिकरणपदस्थेषु परेषु ‘सुः’ आदेशो न भवति व्यपेक्षायाम् ।

सर्पिः कालकम् । यजुः पीतकम् । अक्रियापद-इति किम् ! सर्पिष्क्रियते, सर्पिःक्रियते । एकार्थ इति किम् ! सर्पिष्कुम्भे, सर्पिः कुम्भे ॥ ३४ ॥

असमस्तस्य समासे । ३५ ।

पूर्वेण असमस्तस्य इस्-उस्प्रत्ययान्तस्य संबन्धिनो रेफस्य अशिङ्परेषु क-ख-प-फेषु ‘सुः’ आदेशो भवति, स्थानि-निमित्ते चेद् एकत्र समासे भवतः ।

सर्पिष्कुण्डम् । धनुष्वण्डम् । समास इति किम् ! तिष्ठतु सर्पिः पिब त्वमुदकम् । असमस्तस्य इति किम् ! परमसर्पिः कुण्डम् । इस्-उस्ग्रहणे “प्रत्ययः प्रकृत्यादेः” [ ] इति नियमो न लभ्यते, तत्र इदमेव लिङ्गम् तेन व्यपेक्षायां समस्तस्यापि भवति । परमसर्पिष्करोति । इह च बहुसर्पिष्कुण्डम्-इति ॥ ३५ ॥

शिरस्-अधस्तः पदे । ३६ ।

पूर्वेण असमस्तयोः शिरस्-अधस्तशब्दयोः संबन्धिनः रेफस्य पदशब्दे परे ‘सुः’ आदेशो भवति, स्थानि-निमित्ते चेद् एकत्र समासे भवतः ।

शिरस्पदम् । अथस्पदम् । पदे इति किम् ? शिरःखण्डम् । समास इति किम् ?
अधः पदम् । असमस्तस्य इति किम् ? परमशिरःपदम् ॥ ३६ ॥

कृ-कमि-कंस-कुशा-कुम्भ-कर्णो-पात्रे अतः अनव्ययस्य । ३७ ।

अनव्ययस्य पूर्वेण असमस्तस्य संबन्धिनः रेफस्य अकारात् परस्य कृ-कमि-
आदिषु पदेषु 'सुः' आदेशो भवति, स्थानि-निमित्ते चेद् एकत्र समासे भवतः ।

अयस्कृत् । अयस्कारः । अयस्कामः । अयस्कंसः । अयस्कृशा । पयस्कृम्भः ।
पयस्कृर्णी । अयस्पात्रम् । "नामग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्" [न्यायसंग्रहे न्याय
१६] अयस्पात्री । अत इति किम् ? भाःकरणम् । अनव्ययस्य इति किम् ? पुनःकरणम् ।
असमस्तस्य इति किम् ? परमयशःकामः । समासे कृ-कम्यादीनामुत्तरपदत्वविज्ञानाद्
इह न भवति । पयसः कुम्भकपालम् पयःकुम्भकपालम् । अत्र हि 'कुम्भकपाल' इत्येतावद्
उत्तरपदम् न कुम्भशब्दः ॥ ३७ ॥

प्रत्यये । ३८ ।

अनव्ययस्य संबन्धिनः रेफस्य अशिद्धपदेषु क-स्व-प-फेषु प्रत्ययस्थेषु 'सुः'
आदेशो भवति ।

पयस्कल्पम् । गीष्पाशा । अनव्ययस्य इति किम् ? प्रातःकल्पम् ॥ ३८ ॥

रेः काम्ये । ३९ ।

काम्यप्रत्यये परे रिरूपस्यैव रेफस्य 'सुः' आदेशो भवति ।

यशस्काम्यति । पूर्वैणैव सिद्धे नियमार्थो योगः— इह न भवति— धूः काम्यति ।
अहः काम्यति ॥ ३९ ॥

नाम्नः ह्रस्वात् तादौ । ४० ।

नाम्नो विहिते तकारादौ प्रत्यये परे ह्रस्वात् परस्य रेफस्य 'सुः' आदेशो भवति ।
सर्पिष्टरम् । नाम्नः इति किम् ? चक्रुस्तराम् । ह्रस्वादिति किम् ? 'गीस्तरा ।
प्रत्यय इति किम् ? सर्पिस्तरति ॥ ४० ॥

निसः अनासेवायां तपतौ । ४१ ।

आसेवा पुनः पुनः करणम्, तदभावः अनासेवा, तस्यां गम्यमानायां निसः
संबन्धिनः रेफस्य तकारादौ तपतौ परे 'सुः' आदेशो भवति ।

निष्ठपति सुवर्ण सुवर्णकारः । निष्ठना अरातयः । अनासेवायाम् इति किम् ?
निस्तपति सुवर्ण सुवर्णकारः इति आसेवायाम् । तादौ इति किम् ? निरतपत् । 'तिप्'
निर्देशात् यङः श्लुचि न भवति—निस्तातपीति ।

“ तिपा शपाऽनुबन्धेन निर्दिष्टं यद् गणेन च ।

एकस्वरनिमित्तं च पञ्चैतानि न यङ्श्लुचि ॥” [न्यायसंग्रहे न्याय १८] ॥४१॥

कस्क—आदयः । ४२ ।

एते 'कस्क' आदयः शब्दा रेफस्य अशिङ्गरेषु क-ख-प-फेषु 'सु' आदेशेन
निपात्यन्ते ।

कस्कः । कौतस्कुतः । आतुष्पुत्रः । शुनस्कर्णः । सखस्कालः । सायस्कत्रम् ।
तमस्काण्डम् । अयस्कान्तः । अयस्पिण्डः । सर्पिष्कुण्डिका । यजुष्पात्रम् इति कस्कादिः,
आकृतिगणनायाम् अत एव बहुवचनम् ॥ ४२ ॥

विसर्गः । ४३ ।

पदान्ते वर्तमानस्य रेफस्य विसर्गो भवति ।

कः करोति । 'तवर्षभः' 'मुखार्तः' 'नार्कुटः' 'नार्पत्यः' इति रेफस्य बहिरङ्गत्वाद् न
भवति ॥ ४३ ॥

न अविरामे घोषवत्स्वरे । ४४ ।

घोषवति स्वरे च परे पदान्ते वर्तमानस्य रेफस्य विसर्गो न भवति, न चेत् स
रेफो विरामे ।

साधुर्दयते । मुनिरयम् । अविराम इति किम् ? अग्निः अत्र । अत एव 'अविरामे'
इति वचनात् “न हतः प्राग् दशः” [द्विती० सन्धिः सू० २१] इति विरामे न विसर्ग-
प्रतिषेधः ॥ ४४ ॥

वा अहर्पत्यादयः । ४५ ।

'अहर्पति' आदयः रेफस्य विसर्ग-उत्त्वभावा-ऽभावाभ्यां वा निपात्यन्ते ।

अहर्पतिः, अहःपतिः । गीर्पतिः, गीःपतिः । धूर्पतिः, धूःपतिः । हे प्रचेता राजन् !,
हे प्रचेतो राजन् ! ॥ ४५ ॥

इति श्रीमल्लयगिरिविरचिते शब्दानुशासने वृत्तौ पञ्चमः सन्धिः ॥

नाम्नि प्रथमः पादः

समः सटि सादौ लुग् वा । १ ।

समः अन्तस्य सकारादौ सटि परे लुग् वा भवति ।

सस्कर्ता, संस्कर्ता । सादौ इति किम् ? सञ्चस्कार । समस्करोत् ॥ १ ॥

अवर्ण-भो-भगो-अघोभ्यः रेः यः स्वरे । २ ।

अवर्णात् भो-भगो-अघोभ्यश्च परस्य रेः स्वरे परे यकार आदेशो भवति ।

कयास्ते । देवायासते । भोयत्र । भगोयत्र । अघोयत्र । स्वर इति किम् ? कः

करोति ॥ २ ॥

लुग् गित् । ३ ।

अवर्ण-भो-भगो-अघोभ्यः परस्य रेः स्वरे परे लुग् भवति, स च गित् ।

क आस्ते । देवा आसते । भो अत्र । भगो अत्र । अघो अत्र । लुचो गित्वात्
सन्धिकार्याभावः ॥ ३ ॥

घोषवति । ४ ।

अवर्ण-भो-भगो-अघोभ्यः परस्य रेः घोषवति परे लुग् भवति ।

देवा यान्ति । भो हसति । भगो हसति । अघो हसति ॥ ४ ॥

व्योः अवर्णात् । ५ ।

अवर्णात् परयोः वकार-यकारयोः घोषवति परे लुग् भवति ।

वृक्षवृक्षमाचक्षाणो वृक्षवृ-वृक्ष हसति । अव्यय-अव्य गच्छति । कुलाय-कुला
हसति ॥ ५ ॥

स्वरे वा । ६ ।

अवर्णात् परयोः वकार-यकारयोः स्वरे परे लुग् भवति वा, सा च गित् ।

पट इह, पटविह । असा इन्दुः, असाविन्दुः । त आहुः, तथाहुः ॥ ६ ॥

उत् अतः रेः अ-घोषवतोः । ७ ।

अकारात् परस्य रेः स्थाने अकारे घोषवति च परे उकारादेशो भवति ।

श्रमणोऽस्ति । धर्मो जयति । अहोभ्याम् । अत इति किम् ? सुश्रोता ३ अत्र ।

सुश्रोता ३ देहि । रेः इति किम् ? अन्तर् अस्मि । अन्तर् दद्यते । अ-घोषवतोः इति किम् ? कः खनति ॥ ७ ॥

तदः स्वरे लुक् पादपूरणे । ८ ।

‘तद’शब्दस्य संबन्धिनः अकारात् परस्य रेः स्थाने स्वरे परे लुग् भवति, लोपेन चेत् पादः पूर्यते ।

“सैष दाशरथी रामः सैष राजा युधिष्ठिरः” । पादपूरणे इति किम् ? “स एष भरतो राजा” ॥ ८ ॥

एतदश्च व्यञ्जने अनक्-नञ्समासे । ९ ।

तदः एतदश्च संबन्धिनः अकारात् परस्य रेः स्थाने व्यञ्जने परे लुग् भवति, अकि नञ्समासे च न ।

एष त्सरुकः । स क्षरति । परमैष करोति । परमस ददाति । व्यञ्जने इति किम् ? एषोऽस्मि । सोऽहम् । अनक्-नञ्समासे इति किम् ? एषकः करोति । सकः करोति । अनेषो गच्छति । असो गच्छति ॥ ९ ॥

पञ्चतः नपः अनेकनरस्य अन्यादेः स्यमोर्दश् । १० ।

पञ्चपरिमाणस्य नपुंसकलिङ्गस्य अन्यादेः संबन्धिनोः स्यमोर्दश् आदेशो भवति, एकतरशब्दं वैर्जित्वा ।

अन्यत् । अन्यतरत् । इतरत् । कतरत् । कतमत् । हे अन्यत् । हे अन्यतरत् । पञ्चत इति किम् ? नेमं तिष्ठति । नेमं पश्य । नप इति किम् ? अन्यः पुरुषः । अन्यादेः संबन्धिनोः इति किम् ? प्रियान्यं तिष्ठति । प्रियान्यं पश्य । गकारः सर्वादेशार्थः । अकार उच्चारणार्थः ॥ १० ॥

अतः अम् । ११ ।

अकारान्तस्य नपुंसकलिङ्गस्य संबन्धिनोः स्यमोः अम् आदेशो भवति ।

कुण्डं तिष्ठति । कुण्डं पश्य । ‘म्’ इत्यनुक्त्वा ‘अम्’ विधानं जरसर्यम्—अतिजरसं कुलम् । अत एव ‘अम्’विधानात् सैन्निपातपरिभाषा नोपतिष्ठते ॥ ११ ॥

ऋक् । १२ ।

नपुंसकलिङ्गस्य संबन्धिनोः स्यमोः ऋग् भवति ।

१. “बो न्याय्ये पथि वर्तते” इत्यधिकम् शाक० अमोष१० ११।१।१५५ । २. बर्द्धयित्वा ५० । ३. “सन्निपातलक्षणो विधिः अनिमित्तं तद्विधातव्यः” इत्येवं सन्निपातपरिभाषा—(न्यायसंग्रहे न्याय १९, पृ० १९ ।)

दधि तिष्ठति । दधि पश्य । पयः तिष्ठति । पयः पश्य । शकारः सबदिशार्थः
“ लुचि ” [   ] इति कार्यार्थश्च—तत् कुलम् । यत् कुलम् ॥ १२ ॥

जरसो वा । १३ ।

जरसन्तस्य नपुंसकलिङ्गस्य संबन्धिनोः स्वमोः लुग् वा भवति ।

अतिजरसं कुलम्, अतिजरः कुलम् ॥ १३ ॥

इकः लुग् च । १४ ।

इगन्तस्य नपुंसकलिङ्गस्य संबन्धिनोः स्वमोः लुक् लुग् च भवति ।

हे वारे !, हे वारि ! । हे कर्तः !, हे कर्तृ ! । प्रियतिसु, प्रियत्रि कुलम् । इक
इति किम् ! तत् कुलम् ॥ १४ ॥

पुंवच्च अन्यतः टादौ स्वरे । १५ ।

इगन्तं शब्दरूपम् अन्यतः विशेष्यवशात् नपुंसकार्थं टादौ स्वरे परे वा पुंवद्
भवति ।

ग्रामण्या, ग्रामणिना कुलेन । चित्रगुणे, चित्रगवे कुलाय । कर्तृणा, कर्त्रा कुलेन ।
अन्यतः इति किम् ? पीलुने फलाय । टादौ इति किम् ? ग्रामणिनी कुले । स्वर इति
किम् ? ग्रामणिभ्याम् । इक इति किम् ? कीलालपेन कुलेन । चकारः ‘वा’ अनुकर्षणार्थः
तन उत्तरत्र नानुवर्तते ॥ १५ ॥

अस्थि-सक्थि-अक्षि-दध्नः अनङ् । १६ ।

‘अस्थि’ आदीनां नपुंसकलिङ्गानाम् इगन्तानां टादौ स्वरे परे ‘अनङ्’ अन्तादेशो
भवति ।

अस्थ्ना । सक्थ्ना । अक्था । दध्ना । प्रियास्थ्ना शुन्या । स्वरे इति किम् ?
अस्थिभ्याम् । नपुंसकानाम् इति किम् ? दधिर्नाम कश्चित् धानशीलो वा—तस्मै दधये ॥ १६ ॥

नम् स्यादौ । १७ ।

इगन्तस्य नपुंसकलिङ्गस्य तत्संबन्धिनि स्वरादौ स्यादौ परे नम् भवति ।

वारिणी । वारोणाम् । स्यादौ इति किम् ? तौश्वरं चूर्णम् । तत्संबन्धिनि इति
किम् ? निर्बारी कूपौ । स्वर इति किम् ? हे त्रपो ! । इक इति किम् ? कुण्डे ॥ १७ ॥

स्वरात् शौ । १८ ।

स्वरान्तात् नपुंसकलिङ्गात् विहिते शौ परे नम् भवति ।

वनानि । कर्तुणि कुलानि । स्वरात् इति किम् ? चत्वारि अहानि ॥ १८ ॥

धुटाम् । १९ ।

स्वरात् परा या धुट्जातिः तदन्तस्य नपुंसकस्य शौ परे अन्त्यात् स्वरात् परो नम् भवति ।

उदध्विन्ति । पयांसि । काष्ठतद्धि कुलानि । स्वरात् इति किम् ? बह्विं कुलानि । बहुवचनं धुट्जातिप्रतिपत्त्यर्थम् ॥ १९ ॥

ततः प्राग् वा । २० ।

धुट्जात्यन्तस्य नपुंसकस्य शौ परं ततो धुट्जातेः प्राग् वा नम् भवति ।
बह्वर्जि बह्विं कुलानि । सुबलङ्गि सुबन्गि कुलानि ॥ २० ॥

अवर्णात् अइनः शतुर्वा डी-ग्योः । २१ ।

श्नावर्जिताद् अवर्णात् परस्य शतृप्रत्ययस्य डी-ग्योः परयोर्वा नम् भवति ।

तुदन्ती, तुदती स्त्री । तुदन्ती, तुदती कुले । करिष्यन्ती, करिष्यती स्त्री, कुले वा । भान्ती, भाती स्त्री, कुले वा । अवर्णात् इति किम् ? सुन्वती स्त्री । सुन्वती कुले । अइन इति किम् ? कीणती स्त्री । कीणती कुले । अत एव अवर्णात् परः शता भूतपूर्वतया द्रष्टव्यः ॥ २१ ॥

शप्-इयात् । २२ ।

शपः इयाच्च परस्य शतृप्रत्ययस्य डी-ग्योः परयोः नम् भवति ।

भवन्ती स्त्री । भवन्ती कुले । दीव्यन्ती स्त्री । दीव्यन्ती कुले । नित्यार्थं वचनम् ॥ २२ ॥

न द्रधृक्ति-जक्षपञ्चतो नम् । २३ ।

द्विरुक्तात् जक्षपञ्चतश्च परस्य शतृप्रत्ययस्य सर्वोऽपि नम् न भवति ।

ददती स्त्री । ददती कुले । ददत्, ददतौ । दधत् । जक्षत् । दरिद्रत् । जाग्रत् । चकासत् । शासत् । नमि अनुवर्तमाने पुनर् 'नम्' ग्रहणं 'नम्' मात्रप्रतिषेधार्थम् ॥ २३ ॥

१. 'शतृ'शब्दस्य प्रथमैकवचनम् । तुद् + श + अतृ इति अवस्थायां तुद् + अतृ इति जाते 'तुद्'रूपस्य अकारलोपे तुद् + अतृ = तृदतृ इति-स्थिते इदं सूत्रं कथं प्रवर्तते ? यतः अत्र अतृप्रत्ययः अवर्णात् परो न वर्तते इति जिज्ञासायाम् आह-भूतपूर्वतया शता प्रत्ययः अवर्णात् परो बोध्यः ।

शौ वा । २४ ।

इच्छुक्तेः जक्षपञ्चतश्च परस्य शतुप्रत्ययस्य शौ परे नम् भवति वा ।

ददन्ति, ददति कुलानि । जक्षति, जक्षन्ति कुलानि ॥ २४ ॥

परस्मै अन्तः अत् । २५ ।

इच्छुक्तेः जक्षपञ्चतश्च परस्य परस्मैपदविषयस्य 'अन्त्' इत्येतस्य अव्ययस्य अत् इत्यादेशो भवति ।

ददति । ददत् । जक्षत् । जक्षति । जक्षतु ॥ २५ ॥

इत्-उतः अल्लेः औतः गि-गु । २६ ।

इकारात् उकाराच्च परस्य औकारस्य यथासंख्यं गि गु आदेशौ भवतः, व्रीशब्द-स्थम् इकारं वैजित्वा ।

मुनी तिष्ठतः । मुनी पश्य । साधू तिष्ठतः । साधू पश्य । इत्-उतः इति किम् ? नद्यौ । वध्वौ । अल्लेः इति किम् ? अतिस्त्रियौ पुरुषौ । 'अतिशक्ती पुरुषौ' इति "अर्थबद्धग्रहणे नानार्थकस्य" [न्यायसंग्रहे न्याय १४] इति प्रतिषेधो न भवति । इदमेव च 'अल्लेः' इति ज्ञापकम् 'इय्-उब्'अपवादेन 'इत्-उत्'कार्यमिति । तेन अतिस्त्रियः सहज्यः इत्यादि सिद्धम् । गकारः "गित्" [च० सन्धिः सू० ३] इति सन्धिप्रतिषेधार्थः ॥ २६ ॥

जसि एङ् । २७ ।

इकारस्य उकारस्य च जसि परे यथासंख्यम् एङ् आदेशो भवति ।

मुनयः । साधवः । बुद्ध्यः । धेनवः ॥ २७ ॥

सखि-पतेः ङिः औत् । २८ ।

आभ्यां परो ङिः औत् भवति ।

सख्यौ । फयौ ॥ २८ ॥

नियः आम् । २९ ।

'नी'शब्दात् परः ङिः आम् भवति ।

नियाम् । ग्रामण्याम् ॥ २९ ॥

वेः ङौ । ३० ।

‘वि’संज्ञकात् इकारात् उकाराच्च परो ङिः ङौ भवति ।

मुनौ । साधौ । बुद्धौ । धेनौ ॥ ३० ॥

टः अस्त्रिया ना । ३१ ।

अर्लीलिङ्गात् ‘वि’संज्ञकात् इकारात् उकाराच्च परस्य टावचनस्य ‘ना’ आदेशो भवति ।

मुनिना । साधुना । अस्त्रिया इति किम् ? बुद्ध्या । धेन्वा । ‘पुंसः’ इति न कृतम् ‘अमुना कुलेन’ इति नपुंसके ‘ना’भावार्थम् । नमि हि गुवणोऽसन् भवति । वेः इति किम् ? सख्या । पत्या ॥ ३१ ॥

ङिति अदिति एङ् । ३२ ।

अदकारानुबन्धे ङिति स्यादौ परे ‘वि’संज्ञकस्य इकारस्य उकारस्य च यथासंख्यम् एङ् भवति ।

मुनये । मुनेः । मुनेः । साधवे । साधोः । साधोः । बुद्धये । धेनवे । अदिति किम् ? बुद्धये । बुद्ध्याः । स्यादौ इति किम् ? पद्वी ॥ ३२ ॥

नपः जस्-शसोः शिः । ३३ ।

नपुंसकस्य संबन्धिनोः जस्-शसोः स्थाने शिः भवति ।

वनानि तिष्ठन्ति । वनानि पश्य । शकारः सर्वादेशार्थः ॥ ३३ ॥

औनः गीः । ३४ ।

नपुंसकस्य संबन्धिनः औकारस्य गी इति आदेशो भवति ।

वने तिष्ठतः । वने पश्य । पयसी ॥ ३४ ॥

आपः । ३५ ।

आबन्तस्य संबन्धिनः औकारस्य गी इति आदेशो भवति ।

शाले तिष्ठतः । शाले पश्य । ‘आ+आप्-आप्’ इति आकारप्रत्ययेणात् इह न भवति—प्रियशालौ पुरुषौ ॥ ३५ ॥

टा-ओसि एत् । ३६ ।

आबन्तस्य तत्संबन्धिनाः टा-ओसोः परयोः एकारः अन्तादेशो भवति ।

मालया । मालयोः ॥ ३६ ॥

डे-डसि-डस्-डीनाम् यै-यास्-यास्-यामः । ३७ ।

आबन्तस्य संबन्धिनां डे-डसि-डस्-डीनां स्थाने यथासंख्यं यै-यास्-यास्-याम् इति आदेशा भवन्ति ।

मालायै । मालायाः । मालायाः । मालायाम् ॥ ३७ ॥

सर्वादेः डस्पूर्वाः । ३८ ।

सर्वादेः आबन्तस्य संबन्धिनां डे-डसि-डस्-डीनां यै-यास्-यास्-यामः डस्पूर्वा भवन्ति ।

सर्वस्यै । सर्वस्याः । सर्वस्याः । सर्वस्याम् ॥ ३८ ॥

इत्-उतः स्त्रिया वा दै-दास्-दास्-दामः । ३९ ।

खिलिङ्गात् इकारात् उकाराच्च परेषां डे-डसि-डस्-डीनां स्थाने यथासंख्यं दै-दास्-दास्-दाम् इत्यादेशा भवन्ति वा ।

बुद्धयै, बुद्धये । बुद्ध्याः, बुद्धेः । बुद्ध्याः, बुद्धेः । बुद्ध्याम्, बुद्धौ । धेन्यै, धेनवे । धेन्याः, धेनोः । धेन्याः, धेनोः । धेन्याम्, धेनौ । पत्यै, पत्ये । प्रियबुद्धयै, प्रिय-बुद्धये स्त्रियै पुरुषाय वा । स्त्रिया इति किम् ? मुनेः । साधोः ॥ ३९ ॥

खः अपुंसः । ४० ।

असंभविपुमर्थात् खिलिङ्गात् ईकारान्तात् उकारान्ताच्च परेषां डे-डसि-डस्-डीनां स्थाने यथासंख्यं दै-दास्-दास्-दाम् इत्यादेशा भवन्ति ।

नघै । नघाः । नघाः । नघाम् । वध्वै । वध्वाः । वध्वाः । वध्वाम् । लघ्न्यै । अतिवध्वै स्त्रियै पुरुषाय वा । ख इति किम् ? बुद्धये । अपुंस इति किम् ? ग्रामण्ये, खल्वने स्त्रियै ॥ ४० ॥

वा इय्-उवः अस्त्रियाः । ४१ ।

‘इय्-उव्’आदेशाभाविनौ यौ ईकार-ऊकारौ तदन्तात् असंभविपुमर्थात् खिलिङ्गेः परेषां डे-डसि-डस्-डीनां स्थाने यथासंख्यं वा दै-दास्-दास्-दाम् इत्यादेशा भवन्ति, खीशब्दं वर्जयित्वा ।

श्रियै, श्रिये । श्रियाः, श्रियः । श्रियाः, श्रियः । श्रियाम्, श्रियि । भुवै, भुवे । भुवाः, भुवः । भुवाः, भुवः । भुवाम्, भुवि । अतिश्रियै, अतिश्रिये ज्ञियै पुरुषाय वा । इय्-उव इति किम् ? आद्यै । प्रथ्यै । अश्रियाः इति किम् ? स्त्रियै । अपुंसः इति किम् ? यवक्रिये, कटप्रुवे ज्ञियै ॥ ४१ ॥

नाम् आमः । ४२ ।

‘इय्-उव’आदेशभावि-ईकार-ऊकारान्तात् असंभविपुमर्थात् स्त्रीहृतेः परस्य आमः षष्ठीबहुवचनरूपस्य स्थाने नाम् आदेशो वा भवति, स्त्रीशब्दं वर्जयित्वा ।

श्रीणाम्, श्रियाम् । भूणाम्, भुवाम् । पृथुश्रीणाम्, पृथुश्रियाम् । लम्बभूणाम्, लम्बभुवाम् । अश्रियाः इति किम् ? स्त्रीणाम् ॥ ४२ ॥

सदित्-ईन्-ऊन्-नम्-ह्रस्व-आपः । ४३ ।

यतः ईकारात् ऊकाराच्च द्वै-दास्-दास्-दामः तौ सदितौ, तदन्तात्, नमन्तात्, ह्रस्वान्तात्, आबन्ताच्च परस्य आमः स्थाने नाम् आदेशो भवति ।

नदीनाम् । वधूनाम् । स्त्रीणाम् । लक्ष्मीणाम् । नम्-वारीणाम् । त्रपूणाम् । ह्रस्व-वृक्षाणाम् । मुनीनाम् । साधूनाम् । पितृणाम् । आप्-शालानाम् । मालानाम् । ‘नम्’ग्रहणं परानपि विधीन् नम् बाधते इति ज्ञापनार्थम्, तेन वारीणि इत्यादि सिद्धम् ॥ ४३ ॥

रू-ष्-णां संख्यानाम् । ४४ ।

रेफान्त-वकारान्त-नकारान्तानां संख्यावाचिनां संबन्धिनः आमः स्थाने नाम् आदेशो भवति ।

चतुर्णाम् । परमचतुर्णाम् । षण्णाम् । पञ्चानाम् । सप्तानाम् । रू-ष्-णाम् इति किम् ? त्रिंशताम् । बहुवचनं षष्ठ्यभिव्यक्त्यर्थम् तेन तत्संबन्धिन एव भवति नान्यसंबन्धिनः-अतिचतुराम् ॥ ४४ ॥

त्रेः त्रयः । ४५ ।

‘त्रि’शब्दस्य ‘आम्’संबन्धिनः स्थाने त्रय आदेशो भवति ।

त्रयाणाम् । परमत्रयाणाम् । ‘आम्’संबन्धिविज्ञानात् इह न भवति-प्रियत्रीणाम् । ‘सिस्त्रयाय्’ इत्यत्र स्पर्धेन नात्रा ॥ ४५ ॥

इति श्रीमल्लगिरिविरचिते शब्दानुशासने नाम्नि प्रथमः पादः समाप्तः ॥

नाम्नि द्वितीयः पादः

धातोः गति-कारकसमस्त-अनेकस्वरस्य
अतत्संयोगात् उवर्णः वः स्वरे । १ ।

धातोः गतिना कारकेण च समस्तस्य अनेकस्वरस्य च संबन्धिनः उवर्णस्य स्वरादौ स्यादौ परे वकार आदेशो भवति, न चेत् स उवर्णो धातोः अवयवात् संयोगात् परो भवति ।

सुल्वौ । सुल्वः । यवल्वौ । यवल्वः । वसु इच्छति क्यच्-वस्वौ । वस्वः । गतिकारकसमस्त-अनेकस्वरस्य इति किम् ? लुवौ । लुवः । अतत्संयोगात् इति किम् ? कटप्रुवौ । 'तत्'ग्रहणात् इह प्रतिषेधो न भवति-उल्वौ । स्वरे इति किम् ? सुदः । स्यादौ इति किम् ? लुलुवतुः ॥ १ ॥

दन्-पुनर्-कर-वर्षाभिः भुवः । २ ।

'दन्'आदिभिः सह समस्तस्य भूधातोः ऊवर्णस्य स्वरादौ स्यादौ परे वकारादेशो भवति ।

दन्वौ । पुनर्भ्वौ । करभ्वौ । एकदेशविकृतस्य अनन्यत्वात् कारभ्वौ । वर्षाभ्वौ । 'दन्'आदिभिः किम् ? स्वयंभुवौ । 'दन्'आदिभिः पूर्वैर्नैव सिद्धे(द्वैम्) तेषां नियमार्थं वचनेम् ॥२॥

इवर्णस्य असुधी-इणः प्रत्यये यः । ३ ।

गति-कारकसमस्तस्य अनेकस्वरस्य च धातोः सुधी-इण्वर्जितस्य संबन्धिनः इवर्णस्य स्वरादौ प्रत्यये परे यकार आदेशो भवति, न चेत् स इवर्णः तस्य धातोः अवयवात् संयोगात् परः स्यात् ।

सुन्यौ । सुन्यः । सेनान्यौ । सेनान्यः । छन्युः । पून्युः । चिच्ये । निच्ये । असुधी-इणः इति किम् ? सुधिषौ । सुधिषः । ईयतुः । ईयुः । अत एव इणः प्रतिषेधात् "प्रकृति-प्रत्यययोः प्रत्ययकार्यं बलीयः" [ ] तेन इयादेशो कृते दीर्घः । गति-कारकसमस्त-अनेकस्वरस्य इति किम् ? नियौ । परमनियौ । अतत्संयोगात् इति किम् ? यवक्रियौ । शिथ्रियतुः । 'तत्'ग्रहणात् इह प्रतिषेधो न भवति-उन्यौ ॥ ३ ॥

१. भुवौ । भुवः । २. प्रतिगतः पाठः । ३. "एतैरेव भुवः नान्ये इति"-शाक० अमोघ-
४० । १।२।३५ । ४. "प्रत्यया-ऽप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव" इति न्यायसंग्रहे न्यायः २, पृ० ५३ ।

शेषयोः उव्-इयौ । ४ ।

धातोः संबन्धिनोः शेषयोः उवर्ण-इवर्णयोः स्वरादौ प्रत्यये परे यथासंख्यम् उव् इय् इत्यादेशौ भवतः ।

लुबौ । नियौ । लुलुबतुः । शिश्रियतुः । नयनम्, लवनम् इत्यादौ परत्वात् गुणः । स्वर इति किम् ? दुभ्याम् । नीभ्याम् ॥ ४ ॥

[भू-व्यञ्जनश्चोः] । ५ ।

‘भू’शब्दस्य व्यञ्जनात् परस्य ऽनोश्च संबन्धिनः उवर्णस्य स्वरादौ प्रत्यये परे उव् आदेशो भवति ।

भुवौ । भुवः । आप्नुवन्ति । व्यञ्जनग्रहणं किम् ? चिन्वन्ति । स्वरादौ इति किम् ? आप्नुतः । ५ ॥

स्त्रियाः । ६ ।

स्त्रीशब्दस्य संबन्धिनः इवर्णस्य स्वरादौ प्रत्यये परे इय् आदेशो भवति ।

स्त्रियौ । अतिस्त्रियौ । ‘स्त्रीगाम्’ इत्यत्र नित्यत्वात् नाम् ॥ ६ ॥

वा अम्-शसि । ७ ।

स्त्रीशब्दस्य संबन्धिनः इवर्णस्य अमि शसि च परे वा इय् आदेशो भवति ।

स्त्रियम्, स्त्रीम् । स्त्रियः, स्त्रीः । अतिस्त्रियम्, अतिस्त्रीम् । अतिस्त्रियः, अतिस्त्रीः ॥ ७ ॥

अवर्णस्य अदसः दः मः अस्माद् वर्णो गुवर्णश्च अवि-नि असन् । ८ ।

अदसः अवर्णान्तस्य संबन्धिनः दकारस्य मकारो भवति, अस्माच्च मकारात् परो वर्णः गुवर्णः, स च वेः ‘ना’भावाच्च अन्यस्मिन् कार्ये असन् ।

अमुम् । अम् । अवर्णस्य इति किम् ? अदः कुण्डम् । प्रियादसौ । चकारः संनियोगशिष्टतार्थः, तेन उत्तरत्र गुवर्णो न विकल्प्यते । अवि-नि इति किम् ? अमुष्मै । अमुना । असन् इति किम् ? अमुया । ‘असन्’ इति अणिकारः ‘न ऊर्ध्वादिभ्यः’ [ना० द्विती० पादः सू० ७३] इति यावत् ।

१. आदर्शद्वयेऽपि नैतत् मूलसूत्रम् तथापि इत्यनुसारेण योजितमेतत् । “इ-इक्षोश्च इयौ” ११२।४१। इति शाकटायनसूत्रम् ।

असत्त्वेऽमू, सुकर्माणः, पिपठीः, सुमुद्, औजिढत् ।

गुडलिष्मान्, भवान्, इष्टम्, राजमिश्च इति सिध्यति ॥ ८ ॥

वा अद्रेः । ९ ।

अद्रचन्तस्य अदसः दकारस्य यथासंभवं विकल्पेन मकारादेशो भवति, अस्माच्च मकारात् परो गुवर्णः, स च असन् ।

अमुद्रच्चङ् । अदमुयङ् । अमुमुयङ् । अदद्रच्चङ् ॥ ९ ॥

गीः बहुषु एः । १० ।

बहुषु वर्तमानस्य अदसः मकारात् परस्य एकारस्य स्थाने 'गीः' इत्यादेशो भवति ।

अमी । अमीभिः । बहुषु इति किम् ? अमू कुले कन्ये वा । माद् इति किम् ? अमुकेभ्यः ॥ १० ॥

नः लुक् स्याद्याश्रये । ११ ।

स्यादौ परे पूर्वस्य स्यादेश्च कार्ये कर्तव्ये नकारस्य लुक् असती च भवति ।

राजभ्याम् । राजभिः । स्याद्याश्रय इति किम् ? राजीयति । 'बृत्रहभ्याम्' इत्यत्र "असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे" [न्यायसंग्रहे न्याय २०, पृ० २०] इति तक् न भवति । 'स्याद्याश्रय एव' इति नियमार्थं वचनम् ॥ ११ ॥

परे । १२ ।

इतः ऊर्ध्वम् 'न ऊर्ध्वादिभ्यः' [ना० द्विती० पादः सू० ७३] इत्यतः प्राक् वक्ष्यमाणो विधिः परस्मिन् कार्ये असन् वेदितव्यः ।

पिपठीः । गुडलिष्मान् । पर इति किम् 'सर्पिष्ठरम् । 'काष्ठतद्' इत्यादौ स्कोर्द्धिक्, असति न भवति, वचनात् ॥ १२ ॥

र-वान् नः णः । १३ ।

परिभाषा इयम् स्थान-निमित्तनियमार्था । इह शब्दे यः णः विधेयः स सर्वः

१ " 'काष्ठतद्' इति अपवादः वचनप्रामाण्यात् "—शाक० अमोषपृ० ११।२।४९ । अत्र 'काष्ठतद्' इति अवस्थायां ['संयोगस्य' ना० सू० ६२] इत्यनेन 'ङ्' इत्यत्र आदिस्थस्य ककारस्य लोपे 'काष्ठतद्' इति जाते ["षुटः तृतीयः" ना० सू० ४६] इत्यनेन वत्स्य हत्वे तत्तत्तत् वत्स्य टत्वे 'काष्ठतद्' इति सिध्यति । अत्र 'संयोगस्य' इत्यादिना कलोपस्य असत्त्वे ['पदस्य' ना० सू० ६३] इत्यनेन 'ङ्' लोपः कथं न स्यात् ? इति प्रश्ने वचनात्—वचनप्रामाण्यात् 'ङ्' लोपो न भवति इति आशयः ।

रेफात् षकाराच्च नकारस्य स्थाने वेदितव्यः, इतश्च परस्मिन् कार्ये असन् ।

“अभिने णः” [ना० द्विती० पादः, सू० २०]—चतुर्णाम् । पूष्णः । र-वात् इति किम् ? यज्वना ।

“णोऽसोः”—रविणागः ।

र-वात् इति किम् ? देवनागः ॥ १३ ॥

न क्षुम्नादीनाम् । १४ ।

एषां नकारस्य णो न भवति ।

क्षुम्नाति । तृप्नोति ।

क्षुम्ना । तृप्नु । आचार्यानी । आचार्यभोगीनि । युवन् । अहन् । पक्व । वृनमन । सर्वनाम् । नट । नद । नगर । वृत्त । नदी । निवेश । निवास । अग्नि । अनूप । नन्दिन् । नन्दन । नर्तन । गहन । नदन ।

“अन्तरः अयन-हनो देशे” इत्यादि ॥ १४ ॥

वृतेः यङः । १५ ।

वृतेर्षातोः यङन्तस्य नः णः न भवति ।

नरीवृत्त्यते । नरिनर्ति ॥ १५ ॥

हनेः घ्यन्तरे । १६ ।

हनेः षकारे स्थानि-निमित्तयोर्व्यवधायके सति नकारस्य णो न भवति ।

वृत्रघ्ना । वि इति किम् ? वृत्रहणौ ॥ १६ ॥

श-बु-ल-दु-सू-तौ । १७ ।

शकारं चवर्गे लकारे टवर्गे सकारे तवर्गे च स्थानि-निमित्तयोरन्तरे सति नकारस्य णो न भवति ।

शकारे—रसना । चवर्गे—अर्चनम् । लकारे—वृष्णेन । प्रकल्प्यमानम् । अत्रापि लकारेण व्यवधानम् स्वरभागमध्यगतलकारं हि लृवर्णं प्रतिजानते पूर्वे । टवर्गे—पृष्ठेन । दृढेन । करणेन । सकारे—रसना । तवर्गे—नर्तनम् । तीर्थेन । षकारात् अव्यवधाने नकारस्य णः ‘ष्टुना षू’ [पञ्च० सन्धिः सू० १०] इत्येव सिद्धः इति तदुपादानात् अतः प्रतिषेधवचनात् वा अन्यस्मिन् अन्तरेऽपि भवति । पितृणाम् । स्वरभागमध्यगतरेफं हि ऋवर्णं प्रतिजानते पूर्वे । ऋषिणा । बृंहणम् । उरःकेण । शुष्केण । अर्धेण । दर्पेण ॥ १७ ॥

१ वार्तिकनचनमेतत् । “‘णोऽसोः’ रविणागः, शब्दपञ्चा” —अमोघम् । ११२।५० । “‘णोऽसोः’ इति शाकटायनीयसूत्रम् । २ । २ । १५९ । अतः ‘रविणागः’ इति उदाहरणं भवेत् इति कल्पना । २ “देशे अन्तरः अवन-हनः” । २।३।९१ । इति हेमचन्द्राय सूत्रं यत्प्रतिषेधकम् ।

अतद्धिते पदेऽनाङि । १८ ।

आङ्पूर्वजिते पदे स्थानि-निमित्तयोः अन्तरे सति नकारस्य णो न भवति, न चेत् तस्मात् पदात् परः तद्धितप्रत्ययः स्यात् ।

पर्यवनद्धम् । माषकुम्भवापेन । चतुरङ्गयोगेन । अनाङि इति किम् ? प्राणद्धम् । अतद्धित इति किम् ? आर्दगोमयेण ॥ १८ ॥

अन्तस्य । १९ ।

पदे अन्तभूतस्य नकारस्य णो न भवति ।

वृक्षान् ॥ १९ ॥

अभिन्ने णः । २० ।

‘न’ इति निवृत्तम् । रेफात् षकाराच्च परस्य नकारस्य णो भवति, न चेत् स नकारः निमित्तपदात् भिन्ने पदे भवति ।

तीर्णः । पूर्णः । प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणात् ‘मेषनासिकः’ इत्यादौ न भवति, अत्र हि समामपदस्य अभिन्नेऽपि अवयवौ भिन्ने एव पदे । ‘स्वारपायणः’ इत्यादौ तु नकारः प्रत्ययस्थः न भिन्नपदस्थ इति भवत्येव ॥ २० ॥

पूर्वपदस्थात् वा अन्त-स्यादि-नमः । २१ ।

पूर्वपदस्थात् रेफात् षकाराच्च परस्य उत्तरपदस्य अन्तभूतस्य, स्याद्यवयवस्य, नमश्च नकारस्य णो वा भवति ।

माषवापिणौ, माषवापिनौ । माषवापेग, माषवापेन । माषवापाणि, माषवापानि । पूर्वपदस्थात् इति किम् ? कूपवारिणा, पुरुषकारेण इति अन्तरङ्गत्वान्नित्यमेव । अन्त-स्यादि-नम इति किम् ? दाक्षिणां भगिनी दाक्षिभगिनी । ‘आर्ययूना, प्रपक्वानि’ इति क्षुब्नादित्वात् न भवति ॥ २१ ॥

सङ्कु-एकस्वरयोः । २२ ।

पूर्वपदस्थात् रेफात् षकाराच्च परस्य सङ्कुर्गस्य एकस्वरस्य च उत्तरपदस्य अन्त-भूतस्य, स्याद्यवयवस्य, नमश्च नकारस्य नित्यं णकारो भवति ।

भोक्षगामिणौ । ऋषिमुखेण । क्षीरमेवागाम् । एकस्वर-वृत्रहणौ । क्षीरपेण । माषपाणि ॥ २२ ॥

कित्तादेशः अपि । २३ ।

कित् : तकारस्य स्थाने यः आदेशः स षकारात् अन्यस्मिन् परे विधौ कर्तव्ये असन् भवति ।

क्षामिमान् । ढ्न्युः । पून्युः । अपि इति किम् ? वृक्ग । वृक्गवान् । परे इति किम् ? लग्नः “अधोषे प्रथमः अशिटः” [पञ्च० सन्धिः सू० ८] इति प्रथमो न भवति ॥ २३ ॥

कु-नामि-यञः सेः षिः । २४ ।

इयमपि परिभाषा स्थानि-नमित्तनियमार्था । य इह शास्त्रे विविधास्यते स सर्वः कवर्गात् नामिनः यञश्च परस्य सकारस्य स्थाने वेदितव्यः । परस्मिन् कार्ये असन् । “कृतस्य असक्-सातः अपद-बहोः षिः” [ना० द्विती० पादः सू० ३०]

वाक्षु । कुङ्पु । सर्पिषा । गीर्षु । कु-नामि-यञ इति किम् ? शालासु ॥ २४ ॥

एनि अकः । २५ ।

श्रीषेणः । कु-नामि-यञ इति किम् ? वीरसेनः ॥ २५ ॥

शिङ्-नमः अपि । २६ ।

इयमपि परिभाषा । कु-नामि-यञः परात् शिटः नमश्च अपि परस्य सकारस्य स्थाने विभ्रवति ।

सर्पिषु । धनुषु । सर्पिषि । ‘नम्’ग्रहणे नम एव अनुस्वारं यथा स्यात् तेन इह न भवति—पुंसु । ‘निस्’ इ-यत्र कु नामि यञः परात् शिटः परो नास्ति इति न भवति ॥ २६ ॥

सिचः न यङि । २७ ।

सिचो धातोर्यङि परे षिः-आदेशो न भवति ।

सेसिच्यते । अभिसेसिच्यते । यङि इति किम् ? सिपेच । अभिषिषिक्षति ॥ २७ ॥

सुञः स्य-मनि । २८ ।

सुञः स्ये मनि च परे षिः-आदेशो न भवति ।

अभिसोस्यति । मुमुषति । स्य-मनि इति किम् ? मुषाव । अभिपुणोति ॥ २८ ॥

सेधतेः गतौ । २९ ।

सेधतेः गतौ वर्तमानस्य षिः-आदेशो न भवति ।

अभिसेधति गाः । गतौ इति किम् ? प्रनिषेधनि अकार्यात् ॥ २९ ॥

कृतस्य असक्-सातः अपद-बहोः षिः । ३० ।

सक्-सातवर्जितस्य कृतस्य सकारस्य षिः—आदेशो भवति, न चेत् सकारः पदात् बहुप्रत्ययाच्च परो भवति ।

वाक्षु । एषा । कृतस्य इति किम् ? असिसेकत् । असक्-सातः इति किम् ? दधिस्यति । मुनिसात्करोति । अत एव सातः प्रतिषेधात् “नाम सित्-अव्यञ्जने” [द्वि० सन्धिः सू० १०] इति पदात् अप्रतिषेधः—अग्निषु । अपद-बहोः इति किम् ? दधि-सेक् । बहुसेक् । ‘मुनिस्तरति’ इत्यादौ “सोः” [ना० द्विती० पादः सू० ३१] इति वचनस्य नियमार्थत्वात् “असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे” [न्यायसंग्रहे न्याय २०, पृ० २०] इति न्यायाद् वा न भवति ॥ ३० ॥

सोः । ३१ ।

सोः स्थाने षिर्भवति ।

द्विष्करोति । पूर्वैषैव सिद्धे पदान्ते नियमार्थम् “असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे” [न्याय-संग्रहे न्याय २०, पृ० २०] इति न्यायाद् अप्राप्तौ वा वचनम् ॥ ३१ ॥

शासि-वसि-घसः । ३२ ।

एषां सकारस्य षिर्भवति ।

अशिषत् । उषितः । जक्षतुः । वसिः प्रकृत्यन्तरमस्ति इति उपात्तः ॥ ३२ ॥

ष-ढोः कः से । ३३ ।

षकार-ढकारयोः सकारे परे ङकारादेशो भवति, स च परस्मिन् विधौ असन् ।

पेव्यति । लेव्यति । से इति किम् ? द्वेष्टि ॥ ३३ ॥

भ्वादेः इकः दीर्घः अकुरु-छुरः त्रोः न-अतद्धितव्यञ्जने । ३४ ।

कुरु-छुरवर्जितस्य भ्वादेः इकः तदवयवे वकारे रेफे च परे दीर्घो भवति, नकारे तद्धितवर्जिते व्यञ्जने परे ।

प्रतिदीप्ता । शीर्णम् । पूर्वति । भ्वादेः इति किम् ? चतुर्भिः । चतुर्थति । तद-वयवयोः इति किम् ? दिव्ना-दीव्यता इत्यर्थः । अकुरु-छुर इति किम् ? कुर्यात् । छुर्यात् । ‘कुरु’ इति उकारः किम् ? कुरुत् शब्दे—कुर्यात् ।—अतद्धितव्यञ्जने इति किम् ? गिर्यः । धुर्यः । तद्धितग्रहणं किम् ? दीव्यति ॥ ३४ ॥

पदान्ते । ३५ ।

भ्वादेः इकः वकारे रेफे च परे पदान्ते दीर्घो भवति ।

आशीः । गीर्षु ॥ ३५ ॥

म्-बोश्च मः निः । ३६ ।

मकारस्य भ्वादेः अन्तस्य पदान्ते मकार-बकारयोश्च परयोः नकार आदेशो भवति ।
प्रशान् । प्रशान्भिः । म्बोः—ननन्मः । ननन्वः । म्-बोश्च इति किम् ? प्रतामौ । भ्वादेः
इति किम् ? इदम् ॥ ३६ ॥

नशोः गः वा । ३७ ।

नशोः पदान्ते वर्तमानस्य गः अन्तादेशो वा भवति ।
जीवनक् । जीवनग्भ्याम् । पक्षे जीवनट् । जीवनड्भ्याम् ॥ ३७ ॥

ऋत्विज्-आदेः । ३८ ।

ऋत्विज्-आदेः पदान्ते गः अन्तादेशो भवति ।
ऋत्विग् । दिग् । पदान्त इति किम् ? ऋत्विजौ । दिशौ ।
ऋत्विज् । दिश् । सृश् । दृष्ट् । उष्णिह् । इति ऋत्विजादिः ॥ ३८ ॥

सः अक्वसु-संस्-ध्वंसः रिः । ३९ ।

क्वस्-संस्-ध्वंसवर्जितस्य सकारस्य पदान्ते वर्तमानस्य रिः आदेशो भवति ।
निजः । पयस्सु । अक्वसु-संस्-ध्वंस इति किम् ? उपसेदिवत् कुलम् । उखासत् ।
पर्णध्वत् । पदान्त इति किम् ? पयसा ॥ ३९ ॥

न दिपि । ४० ।

सकारस्य पदान्ते वर्तमानस्य दिपि परं रिर्न भवति ।
अचकात्, अन्वशात् भवान् ॥ ४० ॥

सिपि द-घोः वा । ४१ ।

पदान्ते वर्तमानयोः द-घोः सकारस्य च सिपि परं रिर्वा भवति ।
अभिनत्त्वम्, अभिन्त् त्वम् । अरुणत्त्वम्, अरुणत् त्वम् । अचकात्त्वम्,
अचकात् त्वम् ॥ ४१ ॥

सजुषः । ४२ ।

सजुषः पदान्ते रिः अन्तादेशो भवति ।
सजूः । सजूभ्याम् ॥ ४२ ॥

अहनः । ४३ ।

‘अहन्’ शब्दस्य पदान्ते रिः अन्तादेशो भवति ।

अहः । अहोभ्याम् ॥ ४३ ॥

रः अस्यादि-रूप-रात्रि-रथन्तरे स्वर-घोषवति । ४४ ।

‘अहन्’ शब्दस्य पदान्ते स्यादि-रूप-रात्रि-रथन्तरवर्जिते स्वरं घोषवति च परे रः-अन्तादेशो भवति ।

अहरर्थाते । अहर्दधाति । अस्यादि-रूप-रात्रि-रथन्तर इति किम् ? अहोभ्याम् । अहोरूपम् । अहोरात्रः । अहोरथन्तरम् । स्वर-घोषवति इति किम् ? अहः करोति ॥ ४४ ॥

रः सुपि । ४५ ।

रेफस्य सुपि परे रः-अन्तादेशो भवति । गीर्षु । घूर्षु । ‘पयस्सु’ इति रेः अस-त्वाद् न भवति । रेफस्य वचनं विसर्गबाधनार्थम् ॥ ४५ ॥

घुटः तृतीयः । ४६ ।

घुटः पदान्ते वर्तमानस्य तृतीय आदेशो भवति ।

षड् । षड्भिः । बाग् । वग्भिः । उस्त्रासद् । पर्णष्वद् । पदान्ते इति किम् ? वाचौ ॥ ४६ ॥

ग-ङ-द-बआदेः चतुर्थान्तस्य एकस्वरस्य आदेशश्चतुर्थः

स्-ध्वे च प्रत्यये । ४७ ।

ग-ङ-द-बआदेः चतुर्थान्तस्य एकस्वरस्य शब्दावयवस्य आदेः चतुर्थ आदेशो भवति पदान्ते, सकारादौ ष्वशब्दादौ च प्रत्यये परे ।

पर्णषुट् । पर्णबुङ्भ्याम् । तुण्डिमम् आचक्षाणः कुर्वागो वा तुण्डिम् । गोषुक् । स्-ध्वे-भोत्स्यते । अभुग्ध्वम् । ग-ङ-द-बआदेः इति किम् ? कुत् । क्रोत्स्यति । चतुर्थान्तस्य इति किम् ? सुगण् । दास्यति । एकस्वर इति किम् ? दामलिट् । स्-ध्वे च-इति किम् ? धर्मबुधौ ॥ ४७ ॥

घात्रः घुटि । ४८ ।

घात्रः चतुर्थान्तस्य दकारादेः घुडादौ प्रत्यये परे आदेः चतुर्थ आदेशो भवति ।

धत्तः । धत्थः । धत्ते । धत्से । घुटि इति किम् ? दध्वः । चतुर्थान्तस्य इति किम् ? दधाति ॥ ४८ ॥

येङ् वा । ४९ ।

धातुः यङ्-लुगन्तस्य दकारादेश्चतुर्थान्तस्य धुडादौ प्रत्यये परे आदेश्चतुर्थो वा भवति ।

धातुः । धातुः । पक्षे दातुः । दातुः । धुटि इति किम् ? दातुः ॥ ४९ ॥

घेटः चतुर्थात् त-थोः । ५० ।

घेटः यङ्-लुगन्तात् चतुर्थान्तात् परयोः तकार-थकारयोः चतुर्थो वा भवति ।

दादः । दादः । पक्षे दातुः । दातुः । घेट इति किम् ? धातुः । धातुः ॥ ५० ॥

अधः । ५१ ।

दधातिवर्जात् चतुर्थात् परयोः तकार-थकारयोः चतुर्थो भवति ।

दोग्धा । लब्ध्वा । अध इति किम् ? धनः । धनः ॥ ५१ ॥

नामिनः अद्यतनी-परोक्षा-आशिषो घः ङः । ५२ ।

नामिनः परासाम् अद्यतनी-परोक्षा आशिषां संबन्धिनः धकारस्य ङकारादेशो भवति ।

अभ्योद्वम् । चक्रुद्वे । चेपीद्वम् । नामिन इति किम् ? पक्षीध्वम् । अद्यतनी-परोक्षा-आशिषामिति किम् ? स्तुष्वे ॥ ५२ ॥

ह-यजः ग्रीह्भ्यां वा । ५३ ।

हकारात् यजश्च परस्मात् जिञ्चः जिटश्च परासाम् अद्यतनी-परोक्षा-आशिषां संबन्धिनः धकारस्य ङकारादेशो वा भवति ।

ग्राहिणीध्वम्, ग्राहिणीध्वम् । उपदिदीयिद्वे, उपदिदीयिष्वे । संवलिषीध्वम्, संवलिषीध्वम् । ह-यज इति किम् ? आसिषीध्वम् ॥ ५३ ॥

हः धुट्-पदान्ते । ५४ ।

हकारस्य धुडादौ प्रत्यये परे पदान्ते च ङकारादेशो भवति ।

छेदा । गुडलिङ्म्याम् । धुट्-पदान्त इति किम् ? गुडलिहौ ॥ ५४ ॥

दादेः भ्वादेः घः । ५५ ।

भ्वादेः धातोः दकारादेः अवयवस्य संबन्धिनः हकारस्य धुटि परे पदान्ते च धकार-आदेशो भवति ।

१ “यङः अन्येषाम्” । ११ । २ । ७८ । इति शाकटायनीय सूत्रम् । ‘अन्येषाम्-एकेषामा-चर्याणां मतेन’-अमोवह ० १ । २ । ७८ । २ अत्रापि ‘अन्येषाम्’ इति अनुवर्तते शाकटायने । ३ ‘आशिषाम्’ इति पाठो न सूत्रगतः किन्तु वृत्तिगतः ।

दोग्धा । गोधुक् । दादेः इति किम् ? गुडलिङ् । स्वादेः इति किम् ? दामलिङ् ।
धुद्-पदान्त इति किम् ? गोदुहौ ॥ ५५ ॥

मुहादीनां वा । ५६ ।

‘मुह’आदीनां हकारस्य धुडादौ प्रत्यये परे पदान्ते च घकार-आदेशो वा भवति ।
मोग्धा, मोढा । द्रोग्धा, द्रोढा । उन्मुक्, उन्मुद् ।
द्रुह मुह ॥ गुह णिह इति मुहादि । बहुवचनं यङ् । ॥ उचि अपि आवाधेम्-मोमोधि,
मोमोदि ॥ ५६ ॥

नहेः घः । ५७ ।

नहे. हकारस्य धुडादौ प्रत्यये परे पदान्ते च घकार-आदेशो भवति ।
नद्वा । उपानत् ॥ ५७ ॥

अनडुहः दः । ५८ ।

‘अनडुह’शब्दस्य धुटि पदान्ते च दकार-आदेशो भवति ।
स्वनडुत् । अनडुदभ्याम् ॥ ५८ ॥

चोः कुः । ५९ ।

चवर्गस्य धुडादौ प्रत्यये परे पदान्ते च कवर्ग-आदेशो भवति ।
वक्ता । वाक् । “प्रत्यये” इत्यधिकारात् इह कुत्वं न भवति-इच्छति । इदं च ॥
इदंचगः इत्यादौ लाक्षणिकत्वात् न भवति ॥ ५९ ॥

युजि-अञ्जि-कुञ्चः । ६० ।

एषाम् अन्तस्य धुडादौ प्रत्यये पदान्ते च कवर्ग-आदेशो भवति ।
युङ् । प्राङ् । कुङ् । धुटि पूर्वेण एव सिद्धे, पदान्ते “पदस्य” [ना० द्विती०
पादः ६३] इति लोपे नकारस्य न सिध्यति-इति वचनम् । ‘कुञ्चः’ इति अत एव निर्दे-
शात् क्विपि ‘न’लोपाभावः । ‘युजि’आदिसाहचर्यात् चवर्गस्य धातोरैव स्यात् इति
पृथग्योगः ॥ ६० ॥

छ-दा-भ्रस्जादीनां षः । ६१ ।

छकारस्य शकारस्य ‘भ्रस्ज’आदीनां च अन्तस्य धुडादौ प्रत्यये परे पदान्ते च
षकार-आदेशो भवति ।

१ अनडुहः दः ॥ अनडुह(द्) अनडुदभ्याम् पू० । २ अस्मिन् पादे तृतीयसूत्रे ‘प्रत्यये’ इति
पदं वर्तते । ३ अत्र पदान्ते चवर्गस्य अभावाद् तथा धुडादिप्रत्ययस्थाऽपि असत्त्वात् न घटते
इदमुदाहरणम् । ४ अत्र ‘च’स्य कत्वं कर्त्तुं प्राप्तमिति न गम्यते, अत एव च अस्पष्टं विभ्राति ।
शाकटा० अमोचहस्तौ अपि एतादृशमेव । १ । २ । ८८ ।

पृष्ठः । उपविष्टः । भृष्टा । क्षष्टा । देवेद् । घानामृद् । 'वम्बु' आदिसाहचर्यात्
घातोरेव छ-शोर्ग्रहणम् तेन इह न भवति-निशा-निष्म्याम् ।

भस्ज सृज यज राज भ्राज वक्ष इति भस्जादि । बहुवचनं यत्कः श्लुचि
अपि भावार्थम्-बरीभृद् इत्यादि ॥ ६१ ॥

संयोगस्य आदिस्-कोः लुक् । ६२ ।

धुडादौ प्रत्यये परे पदान्ते च यः संयोगः तस्य आदौ सकारस्य ककारस्य च
लोपो भवति ।

लभः । लभवान् । तष्टा । काष्ठतद् । धुट्-पदान्ते इति किम् ? काष्ठतकौ । 'प्रत्यये'
इति अधिकारात् इह न भवति-शक्त्वाता । काक्थैर्यम्, वास्यर्थम् इति बहिरङ्गस्य यञः
असिद्धत्वात् अनेन उत्तरेण च लृप् न भवति ॥ ६२ ॥

पदस्य । ६३ ।

संयोगान्तस्य पदस्य अन्तलोपो भवति ।

श्रीमान् । पदग्रहणं धुटः निवृत्त्यर्थम्-स्यन्त्वा ॥ ६३ ॥

रात् सः । ६४ ।

रेफात् परस्य सकारस्य लोपो भवति ।

चिक्रीभ्याम् । "पदस्य" [ना० द्विती० पादः सू० ६३] इति सिद्धे नियमार्थं
वचनम् । "पुंवच्च अन्यतः" [४० सन्धिः सू० १५] इति निर्देशात् 'रात् सः एव' इति
नियमः तेन इह न भवति-ऊग् ॥ ६४ ॥

तिब्-आदेः । ६५ ।

तिबाद्यन्तस्य संयोगान्तस्य पदस्य अन्तलोपो भवति ।

अजागरू भवान् । अवावक् ॥ ६५ ॥

नाम्नः नः अन्अह्नः । ६६ ।

'अहन्' वर्जितस्य नाम्नः पदस्य अन्तनकारस्य लोपो भवति ।

राजा । राजभ्याम् । नाम्नः इति किम् ? अपचन् । अन्अह्नः इति किम् ?
अहः । पदस्य इति किम् ? राजानौ ॥ ६६ ॥

न आमन्त्र्ये । ६७ ।

आमन्त्र्ये अर्थे वर्तमानस्य पदस्य अन्तनकारलोपो न भवति ।

हे राजन् ! ॥ ६७ ॥

नपि वा न । ६८ ।

आमन्त्र्ये नपुंसकेऽर्थे वर्तमानस्य नकारान्तस्थ पदस्य अन्तलोपो वा भवति ।

हे चर्म, हे चर्मन् ॥ ६८ ॥

नि हनेः हः घः । ६९ ।

हनेः हकारस्य नकारे परे घकार-आदेशो भवति ।

वृषत्रा । घ्नन्ति । हन इति किम् ? अहः ॥ ६९ ॥

म-अवर्णान्त-उपान्त्य-अपञ्चमवर्ग्यात् मतोः मः वः । ७० ।

मकारान्तात् अवर्णान्तात् मकारोपान्त्यात् अवर्णोपान्त्यात् पञ्चमवर्जात् वर्ग्याच्च परस्य मतोः मकारस्य वकार-आदेशो भवति ।

किवान् । वृक्षवान् । शमीवान् । पथस्वान् । विष्टुवान् ॥ ७० ॥

नाम्नि । ७१ ।

नाम्नि विषये मतोः मकारस्य वकार-आदेशो भवति ।

अहीवती, कपीवती, मुनीवती एवंनामानो नयः ॥ ७१ ॥

अष्टावत्-आदिः । ७२ ।

एते 'मत्तु'प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते ।

अस्थिशब्दस्य मतौ 'अष्टी'भावे अष्टीवान् शरीरैकदेशः । 'चक्र'शब्दस्य चक्रीवान् रासभः राजा वा कश्चित् । 'कैत्या'शब्दस्य कश्चीवान् ऋषिः कश्चित् । 'चर्मन्'शब्दस्य 'न्'लोपाभावे चर्मण्वती नाम नदी । 'लवण'शब्दस्य लवणवान् नाम पर्वतः मन्त्री वा कश्चित् । अन्यत्र न भवति-अस्थिमान् । चक्रवान् । कैत्यावान् । चर्मवान् । लवणवान् । 'उदक'शब्दस्य संज्ञायां जलधारके च 'उदन्'भावः-उदन्वान् ऋषिः समुद्रो वा । उदन्वान् मेघः घटो वा । 'उदकवान् घटः' इत्यत्र उदकसंबन्धमात्रं विवक्षितम् न धारणम् ।

‘राजन्’शब्दस्य सौराज्ये ‘नृ’लोपाभावः-राजन्वान् देशः । “राजन्वत्यस्त्वया प्रजाः”
[ ] । अन्यत्र न भवति-राजवान् देशः ॥ ७२ ॥

न ऊर्मि-आदिभ्यः । ७३ ।

एभ्यः परस्य मनोर्मकारस्य ककारो न भवति ।

ऊर्मिमान् । यवमान् ।

ऊर्मि । भूमि । दल्मि । कृमि । यव । कुञ्जा । वशा । द्राक्षा । गरुत् । हरित् ।

ककुद् । हु । मधु इति ऊर्मि-आदिः ॥ ७३ ॥

ख्यात्रः यः सवत् । ७४ ।

ख्यात्रः संबन्धी यकारः सकारवत् वेदितव्यः ।

पुंख्यानम्-अत्र “पुमः अघंने अशिष्टि अधुट्परे” [पञ्च० सन्धिः सू० २४] इति
सकृ न भवति । नमः ख्यात्रे-अत्र “क-ख-प-फयोः क-”(पौ) [पञ्च० सन्धिः सू० २८]
इति न भवति । पर्याख्यानम्-अत्र “श्-चु-ल्-टु-स्-तौ” [नाम० द्विती० पादः सू० १७]
इति णत्वप्रतिषेधः । सौप्रख्यन् अत्र य-उपान्तलक्षणो वुञ् न भवति ॥ ७४ ॥

दिवः औः सौ । ७५ ।

दिवः सौ परे औकार-अन्तादेशो भवति ।

धौः । हे धौः । प्रियधौः । अत्र ‘दिव्’शब्दस्य अक्रियावाचिनः ग्रहणात् इह न
भवति-अक्षधूः ॥ ७५ ॥

उः पदान्तेऽनूत् । ७६ ।

‘दिव्’शब्दस्य पदान्ते वर्तमानस्य उकारः-अन्तादेशो भवति, अनूत् चेत् ।

विमलद्यु दिनम् । धुभ्याम् । अनूत् इति किम् ? अधौः धौः भवति धुभवति-अत्र
ध्वौ दीर्घो न भवति । वृद्धिस्तु भवत्येव-धौकामिः ॥ ७६ ॥

इति श्रीमल्लगिरिविरचिते शब्दानुशासने वृत्तौ नाम्नि द्वितीयः पादः समाप्तः ॥

*

१. अनेन सूत्रेण विहितः उकारो दीर्घो न भवति, अत एव अधौः धौः भवति इति ध्वौ
अपि ‘धुभवति’ इत्येव प्रयोगो जायते, ‘धूमवति’ इति न हि भवति इति तात्पर्यम् ‘अनूत्’ इत्यस्य ।

नाम्नि तृतीयः पादः

त्रि-चतुरः स्त्रियां तिसृ-चतसृ स्यादौ । १ ।

त्रि-चतुरशब्दयोः स्त्रीलिङ्गे वर्तमानयोः स्यादौ परे यथासंख्यं तिसृ चतसृ इत्यादेशौ भवतः ।

तिस्रः । चतस्रः । तिसृषु । चतसृषु । प्रियतिसा । प्रियचतसा । “असिद्धं बहिरङ्गम् अन्तरङ्गे” [न्यायसंग्रहे न्याय २०, पृ० २०] इति तल्लक्षणः कच् न भवति । स्त्रियाम् इति किम् । त्रयः । चत्वारः । स्यादौ इति किम् । प्रियत्रिकः । प्रियचतुष्कः ॥ १ ॥

ऋतः रः स्वरे अनमि । २ ।

तिसृ-चतसृशब्दस्थस्य ऋतः स्यादौ स्वरादौ परे अनम्विषये रः भवति ।

तिस्रः । चतस्रः । स्वर इति किम् । तिसृभिः । अनमि इति किम् । प्रियतिसृगी ॥ २ ॥

नीचः वा ङि-घुटि । ३ ।

उपसर्जनयोः तिसृ-चतस्रोः ऋकारस्य ङौ घुटि च अनम्विषये स्वरादौ परे वा रः भवति ।

प्रियतिसि, प्रियचतसि, प्रियतिसरि, प्रियचतसरि । प्रियतिस्रौ, प्रियतिसरौ । प्रियचतस्रौ, प्रियचतसरौ । ङि-घुटि इति किम् । प्रियतिस्रः स्वम् । नीचः इति किम् । तिस्रः । परमचतस्रः । अनमि इति किम् । प्रियतिसृणि । प्रियचतसृणि । स्वर इति किम् । प्रियतिसृभिः ॥ ३ ॥

ऋतः अर् । ४ ।

ऋकारस्य ङौ घुटि च स्वरादौ परे अर् भवति ।

पितरि । पितरौ । पितरः । पितरम् । पितरौ ॥ ४ ॥

ङसि-ङसोः अतः उः । ५ ।

ऋतः परयोः ङसि-ङसोः अतः उः भवति ।

पितुः आगच्छति । पितुः स्वम् ॥ ५ ॥

ह्य-स्यात् अस्वरात् उः । ६ ।

ह्य-स्यशब्दाभ्याम् अस्वरान्यां परयोः ङसि-ङसोः अतः उः भवति ।

सह्युः, सल्युः । पल्युः, पल्युः । ह्यल्युः, ह्यल्युः । “कित्तादेशः अवि” [ना०

द्विती० पादः सू० २३] इति नस्य असत्वात् 'थ्य'रूपत्वम् । अस्वरात् इति किम् ?
मुख्यात् । अपत्यात् । अतः इति किम् ? सख्याः ॥ ६ ॥

एङः लुक् । ७ ।

एङः परयोः ङसि-ङसोः अतः लुग् भवति ।

मुनेः, मुनेः । योः । गोः ॥ ७ ॥

अणः अमः । ८ ।

अणः परस्य अमः अकारस्य लुग् भवति ।

वृक्षम् । खट्वाम् । मुनिम् । साधुम् । नदीम् । वधूम् । वनम् । धनम् । अणः
इति किम् ? रायम् ॥ ८ ॥

दीर्घङी-आप्-व्यञ्जनात् सेः । ९ ।

दीर्घङी-आवन्ताभ्याम् व्यञ्जनात् च परस्य सेः लुग् भवति ।

गौरी । बहुश्रेयसी । शाला । बहुराजा । राजा । तक्षा । दीर्घग्रहणं किम् ? निष्कौ-
शाम्बिः । अतिखट्वः । ङी-आप्-व्यञ्जनग्रहणं किम् ? लक्ष्मीः । कीलालपाः ॥ ९ ॥

कृत्-उशनस्-पुरुदंशस्-अनेहसः अक्लीबे डा नैकामन्त्रणे । १० ।

ऋकारात् 'उशनस्'आदेश्च अक्लीबे वर्तमानात् परस्य सेः डा भवति, न तु
एकामन्त्रणे ।

पिता । कर्ता । उशना । पुरुदंशा । अनेहा । अक्लीब इति किम् ? कर्तुं कुलम् ।
नैकामन्त्रणे इति किम् ? हे पितः । हे उशनः । हे पुरुदंशः । हे अनेहः । एक-
ग्रहणम् उत्तरार्थम् ॥ १० ॥

सख्युः इत्यथ । ११ ।

'सखि'शब्दात् इकारान्तात् अक्लीबे वर्तमानात् परस्य सेः डा भवति, नैकामन्त्रणे ।

सखा । प्रियसखा । इतः इति किम् ? इयं सखी । सखीयतेः क्तिप्-सखीः ।
अक्लीबे इति किम् ? सुसखि कुलम् । चकारः 'अक्लीबे'इत्यस्य अनुकर्षणार्थः तेन उत्तरत्र
न अनुवर्तते ॥ ११ ॥

घुटि ऐत् । १२ ।

इकारान्तस्य सखिशब्दस्य घुटि ऐ ऐकारो भवति, नैकामन्त्रणे ।

सखायौ, सखायः, सखायम्, सखायौ । इतः इति किम् ? इमौ सख्यौ । 'प्रिय-
सखीनि कुलानि' इत्यत्र तु नित्यत्वात् प्रथममेव नमि सति तेन व्यवधानात् न भवति ।
नैकामन्त्रणे इति किम् ? हे सखे ! । एकप्रहणं किम् ? हे सखायौ ! ॥ १२ ॥

तृ-स्वसृआदेः डारू । १३ ।

'तृ'प्रत्ययान्तस्य 'स्वसृ'आदीनां च अन्तस्य घुटि परे डारू आदेशो भवति, नैकामन्त्रणे ।
कर्तारौ, कर्तारः, कर्तारम्, कर्तारौ । स्वसारौ । नसारौ ।

स्वसृ नन् नष्टृ त्वष्टृ क्षृत् होतृ पोतृ प्रशास्तृ । केचित् 'शास्तृ'—प्रहणमपि
इच्छन्ति—“प्रणम्य शास्तारम्” [ ] इति । नैकामन्त्रण इति किम् ? हे कर्तः ! ।
हे स्वसः ! डकारोऽन्तादेशार्थः ॥ १३ ॥

कुशः तुनः तृच् टादौ तु स्वरं वा । १४ ।

कुशः परस्य 'तुन' प्रत्ययस्य घुटि परे तृच् आदेशो भवति, नैकामन्त्रणे, टादौ
तु स्वरं वा ।

कोष्ठारौ, कोष्ठारः, अतिकोष्ठा । घुटि—इति किम् ? कोष्ठून् । बहुकोष्ठु वनम् ।
नैकामन्त्रण इति किम् ? हे कोष्ठो ! । [कोष्ठून्, कोष्ठुना । कोष्ठे, कोष्ठे इत्यादि ॥ १४ ॥

'नि दीर्घः । १५ ।

सू-महतः । १६ ।

सकारान्तस्य 'महत्'शब्दस्य च स्वरस्य घुटि परे दीर्घः भवति, नैकामन्त्रणे ।

श्रेयांसि । महान्ति कुलानि । सर्पाणि, धनूंषि । श्रेयान्, श्रेयांसौ, श्रेयांसः, श्रेयांसम्,
श्रेयांसौ । महान्, महान्तौ । प्रियश्रेयान् । नैकामन्त्रणे इति किम् ? हे 'श्रेयन्' ।
हे महन् ॥ १६ ॥

१ अत्र आदर्शे [ ] इति चिह्नान्तर्गतः पाठः खण्डितः । केवलम् 'हे श्रेयन् !
हे महन् !' इति आदर्शस्य शेषभूतं पाठं दृष्ट्वा शाकटायनीयव्याकरणम् १।२.१३५-१।२.१३२-
१।२.१३४- तस्य अमोषवृत्तिसंज्ञिका च वृत्तिं समालोक्य अस्य पाठस्यात्र उपयोगिता चावधार्य
उक्तचिह्नान्तर्गतः पाठः वसुद्धतः ।

२ यद्यपि इदं सूत्रं न दृश्यते आदर्शे परंतु तद् अतिआवश्यकम् । सूत्रकार एव अत्र
सप्तदशतमे सूत्रे तथा एकोनविंशतितमे सूत्रे 'नि' इति निदिशति अतः अनुमीयते यत् एतत्
सूत्रमत्र 'नि दीर्घः' अनेन रूपेण पञ्चदशतमे अवेत् तेन च 'राजा' 'राजानी' इत्यादिप्रयोगेषु
दीर्घतासिद्धिः । अस्य सूत्रस्य वृत्तिः एवं कल्पनीया—

घुटि परे यो नः तस्मिन् परे नैकामन्त्रणे स्वरस्य दीर्घो भवति । राजा, राजानौ, राजानः,
राजानम्, राजानी । नैकामन्त्रणे इति किम् ? हे राजन् ! । एक इति किम् ? हे राजानी ॥ १५ ॥

इन्-हन्-पूष-अर्यमणः शौ । १७ ।

‘इन्’—आदीनां शौ परे यो नकारः तस्मिन् पूर्वस्य समानस्य दीर्घो भवति ।

बहुदण्डीनि । बहुवृत्रहाणि । बहुपूषाणि । बह्वर्यमाणि । “नि” [नास्मि तृ० पा० सू० १५] इत्येव सिद्धौ नियमार्थं वचनम्—शौ एव । तेन इह न भवति—दण्डिनौ । वृत्रहणौ । पूषणौ । अर्यमणौ ॥ १७ ॥

सौ अतोश्च । १८ ।

अत्वन्तस्य इन्-आदीनां च सौ परे नकारे पूर्वस्य समानस्य दीर्घो भवति, नैकामन्त्रणे ।

भवान् । गोमान् । दण्डी । वृत्रहा । पूषा । अर्यमा । प्रियदण्डी । नैकामन्त्रण इति किम् ? हे गोमन् ! । हे दण्डिन् ! । ‘अतु’इति उकारानुबन्धस्य अत्वन्तस्य ग्रहणान् इह न भवति—पचन् ॥ १८ ॥

अम्बादेः असश्च । १९ ।

अम्बादेः असन्तस्य सौ परे पूर्वस्य समानस्य दीर्घो भवति, नैकामन्त्रणे ।

सुस्रोता नदी । स्थूलगिरस्यतेः क्विप् स्थूलशिराः । अम्बादेः इति किम् ? पिण्डप्रः । नैकामन्त्रण इति किम् ? हे वेधः । पृथग्योगः “नि” [नास्मि तृ० पा० सू० १५] इत्यस्य अभावार्थः । चकारः ‘नैकामन्त्रणे’ इत्यस्य अनुकर्षणार्थः ॥ १९ ॥

ऋत्-उदित्-अश्वो नम् । २० ।

ऋदितः उदितश्च अम्बादेः अश्वतेश्च घुटि परे नम् भवति ।

पचन्, पचन्तौ । गोमान्, गोमन्तौ । प्राक्, प्राञ्चौ । अम्बादेः इति किम् ? उस्वासत् । भ्वादेः प्रतिषेधात् इह भक्त्येव—गोमत्यतेः क्विप् गोमान् ॥ २० ॥

युजिरः असमासे । २१ ।

‘युजिरी योगे’ इत्यस्य असमासे घुटि परे नम् भवति ।

युक्, युजौ । बहुयुक् । इरा निर्देशः किम् ? युजि समाधौ—युजं समापन्ना ऋषयः । असमास इति किम् ? अश्वयुक् । घुटि इति किम् ? युजः पश्य । युजी कुले ॥ २१ ॥

अनङ्गहः सौ । २२ ।

‘अनङ्गह’शब्दस्य सौ परे नम् भवति ।

अनङ्गवान् । बह्वनङ्गवान् ॥ २२ ॥

पुंसः ङस् । २३ ।

‘पुंसः’ इति एतस्य घुटि परे ङस्—अन्तादेशो भवति ।

पुमान् । पुमांसौ । बहुपुमांसि । घुटि इति किम् ? पुंसः । द्विपुंसौ कुले । पुंसः उदित्वात् नम् ङी ह्रस्वविकल्पश्च—बहुपुंसितरा, बहुपुंसीतरा ॥ २३ ॥

ओतः औः । २४ ।

ओतः घुटि परे और्भवति ।

गौः, गावौ, गावः । बौः, बावौ, बावः । अतिगौः । प्रियगौः । ओतः इति किम् ? चित्रगुः । लाक्षणिकत्वात् इह न भवति—हे चित्रगो ! । घुटि इति किम् ? गवा ॥ २४ ॥

आ अम्-शसः अता । २५ ।

ओतः अम्-शसोः अता सह आ भवति ।

गाम्, गाः । बाम्, बाः । मुगाम् । अनियाम् ॥ २५ ॥

पथि-मथि-ऋमुक्षः सौ इनः । २६ ।

‘पथि’—आदीनाम् इनः सौ घुटि परे आकारो भवति ।

पन्थाः । मन्थाः । ऋमुक्षाः । हे पन्थाः ! । सौ इति किम् ? पन्थानौ ॥ २६ ॥

अन् । २७ ।

‘पथि’—आदीनाम् इनः घुटि परे अन् भवति ।

पन्थानौ । मन्थानौ । ऋमुक्षाणौ । सुपन्थानि वनानि । इनः इति किम् ? पन्था-
नम् इच्छन्तौ पथ्यौ । घुटि इति किम् ? सुपथी बने ॥ २७ ॥

थः नद् । २८ ।

‘पथि’—आदीनाम् इन्-अन्तानां घुटि परे थकारस्य नद् आगमो भवति ।

पन्थानौ । मन्थानौ । पन्थानः ॥ २८ ॥

अपदस्य अन्त्यस्वरादेः ष्येक् । २९ ।

‘पथि’—आदीनाम् इन्-अन्तानाम् अपदसंज्ञकानाम् अन्त्यस्वरादेः ष्येक् भवति ।

पथः, पथा । मथः, मथा । ऋमुक्षः, ऋमुक्षा । सुपथी नगरी । इनः इति किम् ?
पन्थानम् इच्छतः पथ्यः पथ्य । अपदस्य इति किम् ? पथिण्याम् ॥ २९ ॥

ङिति । ३० ।

अपदसंज्ञकस्य ङिति परे अन्त्यस्वरादेः ण्यक् भवति ।

मुनौ । साधौ । पितुः । महाकरः ॥ ३० ॥

अणिच्-य-घुटि आतः अनापः । ३१ ।

अपदसंज्ञकावयवस्य आकारस्य अनापः णिच्-य-घुट्वर्जिते प्रत्यये परे ण्यक् भवति ।

कीलालपः । कीलालपा । हाई देहि । अनापः इति किम् ? शालाः पश्य । अणिच्-य-घुटि इति किम् ? कीलालपयति । कीलालपायते । कीलालपाः तिष्ठन्ति । अपदस्य इति किम् ? कीलालपाभ्याम् ॥ ३१ ॥

पादः पद् । ३२ ।

अपदसंज्ञकस्य संबन्धिनः 'पाद्' इत्यवयवस्य अणिच्-य-घुटि प्रत्यये परे पद् इत्यादेशो भवति ।

द्विपदः पश्य । द्विपदी कुले । पादयतेः क्विप्-पदी कुले । अपदस्य इति किम् ? द्विपाद्भ्याम् । अणिच्-य-घुटि इति किम् ? पादयति । द्विपायति । द्विपायते । बहुपादि कुलानि ॥ ३२ ॥

क्वस् उस् । ३३ ।

अपदसंज्ञकस्य संबन्धिनः 'क्वस्' इत्यवयवस्य अणिच्-य-घुटि प्रत्यये परे उस् आदेशो भवति ।

विदुषः । विदुषा । विदुष्यान् । "स्-तं मत्वर्थे" [द्विती० सन्धिः सू० १२] इति मतौ अपदत्वम् । पेषुषः । अणिच्-य-घुटि इति किम् ? विद्वयति । विद्वस्यति । विद्वस्यते । विद्वांसौ । 'क्वस्' इति ककारः किम् ? चर्मवसा ॥ ३३ ॥

अच्ः ऋः प्राग् दीर्घश्च । ३४ ।

अपदसंज्ञकस्य संबन्धिनः 'अच्' इत्यवयवस्य अणिच्-य-घुटि परे 'श्च' इत्यादेशो भवति, दीर्घश्च प्राक् ।

दधीचः, दधीचा । दधीची कुले । मधूचः, मधूचा । अणिच्-य-घुटि इति किम् ?

१ अत्र 'ऋक्' इति शाक० असोषवृ० १११, १५१ ।

२ महत्याः करः महाकरः ।

दध्ययति । दध्यच्यति । दध्यष्यते । दध्यश्चि कुलानि । अच इति किम् ? लुप्तनकारस्य अञ्चतेर्ग्रहणात् इह न भवति—साध्वञ्चा । शकारः सवदेशार्थः ॥ ३४ ॥

उदः ईः । ३५ ।

उदः परस्य 'अच्' इत्येतस्य अपदसंज्ञकस्य अणिच्-य-घुटि प्रत्यये परे आदेः ईकारादेशो भवति ।

उदीचः, उदीचा । अणिच्-य-घुटि इति किम् ? उदयति । उदच्यति । उदष्यते । उदश्चि कुलानि । अपदस्य इति किम् ? उदग्रस्थाम् । लुप्तनकारस्य अञ्चतेर्ग्रहणं किम् ? उदश्चा ॥ ३५ ॥

अवन् युवन्-मघोनः वस्य ङी-स्यादौ उग्र । ३६ ।

अन्-युवन्-मघवन् इत्येतेषाम् अपदसंज्ञकानां संबन्धिनः 'व'शब्दस्य ङीप्रत्यये घुट्बर्जिते स्यादौ च परं उग् आदेशो भवति ।

इयं शुनी । प्रियशुनी कुले । शुनः, शुना । अतियूनी इयम् । अतियूनी कुले । यूनः, यूना । अनिमघोनी इयम् । मघोनः, मघोना । ङी-स्यादौ इति किम् ? शौवनं मांसम् । यौवनं वर्तते । माघवनः स्यालीपाकः । घुट्बर्जिते इति किम् ? अनाौ । युवानौ । मघवानौ । अपदस्य इति किम् ? अभ्याम् । 'युवन्' इति वकारः नकारान्तसंप्रत्ययार्थः । इह न भवति-युवनीः पश्य । शकारः सवदेशार्थः ॥ ३६ ॥

अव-मन्तसंयोगात् अनः अः । ३७ ।

अपदसंज्ञकस्य संबन्धिनः अवयवस्य अनः स्थाने अघुटि ङी-स्यादौ परे इन् आदेशो भवति, न चेत् सः—अन् व-मन्तसंयोगात् परो भवति ।

राज्ञी । राज्ञा, राज्ञः । अव-मन्तसंयोगात् इति किम् ? पर्वणा । चर्मणा । अघुटि इति किम् ? राजानौ । अपदस्य इति किम् ? राजभ्याम् । ङी-स्यादौ इति किम् ? राजानः । शकारः सवदेशार्थः ॥ ३७ ॥

ङि-ग्योः वा । ३८ ।

अपदसंज्ञकावयवस्य अनः ङी ग्यादेशो च परे इन् आदेशो वा भवति, न चेत् सः—अन् व-मन्तसंयोगात् परो भवति ।

राज्ञि, राजनि । साम्नी, सामनी । अव-मन्तसंयोगात् इति किम् ? पर्वणि । चर्मणि । पर्वणी । चर्मणी ॥ ३८ ॥

अत्-एति अतः लृक् । ३९ ।

अपदसंज्ञकावयवस्य अतः अकारे एकारे च परं लृग् भवति ।

सः, तौ । पचन्ति, पचे । अत्-एति इति किम् / श्रवणा । अपदस्य इति किम् : दण्डाग्रम् ॥ ३९ ॥

उशनसः नञ् आमन्त्र्ये वा सौ । ४० ।

आमन्त्र्ये वर्तमानस्य उशनसः अन्तस्य नकारः लृक् च सौ परं वा भवति ।

हे उशनन् !, हे उशना !, हे उगनः ! । आमन्त्र्ये इति किम् : उगना । सौ इति किम् : हे उगनसौ ॥ ४० ॥

भवतः सिना भोम् । ४१ ।

‘भवत्’शब्दस्य आमन्त्र्ये अर्थे वर्तमानस्य सिना सह भोस् इति [वा] निपात्यते ।

हे भोः !, हे भवन् ! । निपातनस्य इष्टविषयत्वात् ‘भवत्’शब्दस्य सर्वादिर्ग्रहणम् तेन इह न भवति—भानि अस्य सन्ति इति मतुः भवतेर्वा शता-हे भवन् ! ॥ ४१ ॥

नित्यदितः ह्रस्वः । ४२ ।

नित्यं दै-दास्-दास्-दामः यस्मात् तस्य आमन्त्र्ये अर्थे वर्तमानस्य सिना सह ह्रस्वः भवति ।

हे छि ! । हे लरिम ! । हे नदि ! । हे वधु ! । हे शश्रु ! । हे अतिलक्ष्मि ! । नित्यदितः इति किम् : हे श्रीः ! । हे भूः ! ॥ ४२ ॥

द्विस्वर-अम्बार्थस्य । ४३ ।

द्विस्वरस्य अम्बार्थस्य आमन्त्र्यार्थवृत्तेः सिना सह ह्रस्वः भवति ।

हे अम्ब ! । हे अक्क ! । हे परमाम्ब ! । हे प्रियाम्ब ! । द्विस्वर-इति किम् : हे अम्बाडे ! । हे अम्बाले ! । हे अम्बिके ! । ‘हे मातर’ इत्यत्र परत्वात् अर् ॥ ४३ ॥

ह्रस्वस्य गुणः । ४४ ।

ह्रस्वान्तस्य आमन्त्र्यार्थवृत्तेः सिना सह गुणो भवति ।

हे पितः ! । हे मातः ! । हे मुने ! । हे साधो ! ॥ ४४ ॥

एत् आपः । ४५ ।

‘आप्’अन्तस्य आमन्त्र्यार्थवृत्तेः सिना सह एद् भवति

हे माले ! । हे बहुराजे ! । 'आ + आप्' इति आकारप्रस्थेष्वात् 'आ'रूपस्य आपः ग्रहणम् तेन इह न भवति—हे प्रियशाल ! ॥ ४५ ॥

पुत्रे अर्हे मातुः कचः डः । ४६ ।

'मातृ'शब्दात् पुत्रे वर्तमानात् आमन्त्र्यार्थवृत्तेः परस्य कचः सिना सह 'ड' आदेशो भवति, प्रशंसायां गम्यमानायाम् ।

हे गार्गीमात ! । हे वात्सीमात ! । पुत्रे इति किम् ? हे गार्गीमातृके वत्से ! । अर्हे इति किम् ? अरे गार्गीमातृक ! । डकारः अन्त्यस्वरादिलुगर्थः ॥ ४६ ॥

सेः अत्-एतः अदशि ण्यक् । ४७ ।

अदन्तात् एदन्ताच्च आमन्त्र्यार्थवृत्तेः परस्य सेः ण्यक् भवति, अदश्विषये । हे श्रमण ! । हे उपकुम्भ ! । हे अतिहे ! । अदशि इति किम् ? हे अन्धत् ! ॥ ४७ ॥

उतः अनडुत्-चतुरः वः । ४८ ।

आमन्त्र्ये अर्थे वर्तमानयोः अनडुत्-चतुरोः उतः सौ परे वकारो भवति । हे अनड्वन् ! । हे प्रियचत्वः ! ॥ ४८ ॥

वा घुटि । ४९ ।

अनडुत्-चतुरोः उतः घुटि परे 'वा'शब्द आदेशो भवति ।

अनड्वान्, अनड्वाहौ । प्रियचत्वाः, प्रियचत्वारौ । चत्वारः ॥ ४९ ॥

इति श्रीमलयगिरिविरचिते शब्दानुशासने वृत्तौ नाम्नि तृतीयः पादः समाप्तः ॥

*

नाम्नि चतुर्थः पादः

परस्पर-अन्योऽन्य-इतरेतरस्य आम् स्यादेः वा अपुंसि । १ ।

'परस्पर'आदीनाम् अपुंसि वर्तमानानां संबन्धिनः स्यादेः आम् आदेशो वा भवति ।

इमे सख्यौ कुले वा परस्परां भोजयतः, परस्परं भोजयतः । इमे सख्यौ कुले वा अन्योऽन्यां भोजयतः, अन्योऽन्यं भोजयतः । इतरेतराम् इतरेतरं वा भोजयतः । आभिः

सस्त्रीभिः एभिः कुलैर्वा परस्परां भोज्यते, परस्परेण भोज्यते । अन्योन्याम् अन्योन्येन, इतरे-तराम् इतरेतरेण भोज्यते । अपुंसि इति किम् ? परस्परम् इमे जना भोजयन्ति । 'अम्' [ ] इति अन्ये । 'पुंसि' [ ] इति अपरं । इमे परस्पर-आदयः शब्दाः स्वभावतः क्रियाव्यतिहार-एकत्वविषयाः सर्वत्र पुंस्त्वोपादानाः ॥ १ ॥

अष्टः जस्-शसोः औश् । २ ।

'अष्टन्'शब्दस्य कृताऽऽकारस्य संबन्धिनोः जस्-शसोः स्थाने औश् आदेशो भवति ।

अष्टौ तिष्ठन्ति । अष्टौ पश्य । परमाष्टौ तिष्ठन्ति । परमाष्टौ पश्य । अकारान्तनिर्देशः किम् ? अष्ट तिष्ठन्ति । अष्ट पश्य । तत्संबन्धिविज्ञानं किम् ? प्रियाष्टाः तिष्ठन्ति । प्रियाष्टः पश्य । केचित् "णिचि किपि औशम्" [ ] इच्छन्ति तद अपि अतो निर्देशात् सिद्धम् । शकारः सर्वादेशार्थः ॥ २ ॥

डति-ष्-णां संख्यानां ण्युक् । ३ ।

डति-षकार-नकारान्तायाः संख्यायाः संबन्धिनोः जस्-शसोः ण्युग् भवति ।

कति तिष्ठन्ति । कति पश्य । यति तिष्ठन्ति । यति पश्य । तनि तिष्ठन्ति । तति पश्य । षट् । पञ्च । डति-ष्-णाम् इति किम् ? चत्वारः । संख्यानाम् इति किम् ? विप्रुषः । यज्वानः । तत्संबन्धिविज्ञानं किम् ? प्रियषष्ठः । प्रियषष्ठानः ॥ ३ ॥

अव्ययस्य । ४ ।

अव्ययस्य संबन्धिनः स्यादेः ण्युग् भवति । स्वः । उच्चैः ।

परमोच्चैः । तत्संबन्धिविज्ञानात् इह न भवति—अत्युच्चैसौ, अत्युच्चैसः ॥ ४ ॥

अव्ययीभावस्य । ५ ।

अव्ययीभावस्य संबन्धिनः स्यादेः ण्युग् भवति ।

अधिष्णि । उपवधु । तत्संबन्धिविज्ञानं किम् ? प्रियोपवधुः । पृथग्बोगः उत्तरार्थः ॥ ५ ॥

न अतः । ६ ।

अकारान्तस्य अव्ययीभावस्य संबन्धिनः स्यादेः ण्युग् न भवति ।

उपकुम्भेन । उपकुम्भात् । अतः इति किम् ? अधिष्णि ॥ ६ ॥

अम् अपञ्चम्याः । ७ ।

अकारान्तस्य अव्ययीभावस्य संबन्धिनः स्यादेः अम् भवति, पञ्चमी वर्जयित्वा ।

उपकुम्भं तिष्ठति । उपकुम्भं पश्य । उपकुम्भं देहि । उपकुम्भं स्वम् । अपञ्चम्या
इति किम् ? उपकुम्भात् ॥ ७ ॥

वा तृतीयायाः । ८ ।

अकारान्तस्य अव्ययीभावस्य संबन्धिन्याः तृतीयायाः अम् आदेशो वा भवति ।
उपकुम्भेन, उपकुम्भम् ॥ ८ ॥

सप्तम्याः । ९ ।

अकारान्तस्य अव्ययीभावस्य संबन्धिन्याः सप्तम्याः अम् आदेशो वा भवति ।
उपकुम्भम्, उपकुम्भे । पृथग्योगः उत्तरार्थः ॥ ९ ॥

ऋद्ध-नदी-वंश्यस्य । १० ।

ऋद्धान्तस्य नद्यन्तस्य वंशान्तस्य च अव्ययीभावस्य अकारान्तस्य संबन्धिन्याः
सप्तम्याः नित्यम् अम् आदेशो भवति ।

समग्रं वसति । समगधं वसति । नदी—उन्मत्तगङ्गम् । लोहितगङ्गम् । वंश्य—
एकविंशति भारद्वाजं वसति । प्रतिपदोक्तस्य नद्यन्तस्य अव्ययीभावस्य ग्रहणात् इह न
भवति—उपगङ्गे ॥ १० ॥

भे अपः दू । ११ ।

‘अप्’शब्दस्य भकारादौ स्यादौ परे ‘दू’अन्तादेशो भवति ।

अद्भिः । अत्यद्भिः । भे इति किम् ? अप्सु । स्यादौ इति कित् ? अन्वयः ॥ ११ ॥

जरायाः वा स्वरे ङस् । १२ ।

‘जरा’शब्दस्य स्वरादौ स्यादौ परे वा ‘ङस्’ अन्तादेशो भवति ।

जरसौ, जरसा । एकदेशविकृतस्य अनन्यत्वात् अतिजरसौ, अतिजरसा । पक्षे
जरे, जरया ॥ १२ ॥

अष्टनः आ । १३ ।

‘अष्टन्’शब्दस्य स्यादौ परे आकारः अन्तादेशो वा भवति ।

अष्टमिः । अष्टासु । अष्टमिः । अष्टसु । प्रियाष्टौ, प्रियाष्टानौ । स्यादौ इति किम् ?
अष्टसूत्री ॥ १३ ॥

रायः व्यञ्जने । १४ ।

‘रै’शब्दस्य व्यञ्जनादौ स्यादौ पंर आकारः अन्तादेशो भवति ।

राः । राम्याम् । ऐकदेशविकृतस्य अनन्यत्वात् — अतिराम्यां कुलाम्याम् । स्यादौ
इति किम् ? रैभारः ॥ १४ ॥

अतः एत् बहौ । १५ ।

अकारस्य बहुविषये व्यञ्जनादौ स्यादौ पंर एकार आदेशो भवति ।

एभिः । अमीभिः । श्रमणेभ्यः । श्रमणेषु । सर्वेषाम् । ‘वृक्षाणाम्’ इत्यत्र परत्वात्
दीर्घः ॥ १५ ॥

ओसि । १६ ।

अकारस्य ओसि पंर एकारो भवति ।

वृक्षयोः ॥ १६ ॥

आ जस्-भ्याम्-ये । १७ ।

अकारस्य जसि न्यामि ये च स्यादौ पंर आकारो भवति ।

वृक्षाः । वृक्षाभ्याम् । वृक्षाय । स्यादौ इति किम् ? बागान् जस्यति इति
बाणजः ॥ १७ ॥

मिस् ऐस् । १८ ।

अकारात् परस्य मिस् स्यादेः ऐस् आदेशो भवति ।

वृक्षैः । ‘ऐस्’करणत्वात् स्यादिविधौ सन्निपातपरिभाषा नोपतिष्ठते । अतिजरसैः ।
स्यादेः इति किम् ? ओदनमिस्सटा । अतः इति किम् ? मुनिभिः ॥ १८ ॥

न इदम्-अदसः अनकः । १९ ।

इदमः अदसश्च अक्वर्जितात् परस्य मिस् ऐस् न भवति । एभिः । अमीभिः ।
अनक इति किम् ? इमकैः । अमुकैः ॥ १९ ॥

टा-डसोः इन-स्यौ । २० ।

अकारात् परयोः टा-डसोः स्थाने यथासंख्यम् ‘इन’ ‘स्य’ इत्यादेशौ भवतः ।

१ “एकदेशविकृतम् अनन्यत्वात्” — [न्यायसंग्रहे न्याय ७ पृ० ८]

२ “सन्निपातलक्षणे विधिः अनिमित्तं तद्विधातव्यम्” इति परिभाषा — [न्यायसंग्रहे न्याय
१९ पृ० १९]

वृक्षेण । वृक्षस्य । अतिजरसिन ॥ २० ॥

के-ङ्स्येः य-आत् । २१ ।

अकारात् परयोः के-ङ्स्योः स्थाने यथासंख्यं 'य' 'आत्' इत्यादेशौ भवतः ।

वृक्षाय । वृक्षात् । अतिजरसात् ॥ २१ ॥

सर्वादेः स्मै स्मात् । २२ ।

सर्वादेः अकारान्तस्य संबन्धिनोः के-ङ्स्योः स्थाने यथासंख्यं स्मै स्मात् आदेशौ भवतः ।

सर्वस्मै, सर्वस्मात् । विश्वस्मै, विश्वस्मात् । सर्वादेः संबन्धिनोः इति किम् ? प्रिय-सर्वाय, प्रियसर्वात् । अतः इति किम् ? भवतः । सर्व विश्व उभ उभय अन्य अन्यतर इतर इतर इतम त्व त्वत् नेम । सम सिम सर्वायै । पूर्व-पर-अवर-दक्षिण-उत्तर-अपर-अधराणि व्यवस्थायात् । स्वम् अज्ञानि-धनाख्यायाम् । अन्तरं बहियोग-उपसंव्यानयोः अपुरि । त्यद् तद् यद् अदत्त इदम् एतद् एक द्वि युष्मद् भवतु अस्मद् किम् । असंज्ञायां सर्वादिः ॥ २२ ॥

केः स्मिन् । २३ ।

सर्वादेः अकारान्तस्य संबन्धिनः केः स्मिन् आदेशो भवति ।

सर्वस्मिन् । विश्वस्मिन् ॥ २३ ॥

जसः शिः । २४ ।

सर्वादेः अकारान्तस्य संबन्धिनः जसः स्थाने शिर्भवति ।

सर्वे । विश्वे । शकारः सर्वादेशार्थः ॥ २४ ॥

नेम-अल्पादेः वा । २५ ।

नेमस्य सर्वादेः अल्पादेश्च अकारान्तस्य संबन्धिनः जसः स्थाने शिः वा भवति ।

नेमे, नेमाः । अल्पे, अल्पाः । प्रथमे, प्रथमाः । अल्प प्रथम चरम अर्थ कतिपय तय अय इति अल्पादिः । नेमस्य सर्वादेः इति किम् ? नेमाः नाम केचित् । तत्संबन्धि-विज्ञानं किम् ? प्रियनेमाः । अतः इति किम् ? नेमाः स्त्रियः ॥ २५ ॥

द्वन्द्वे । २६ ।

द्वन्द्वे समासे वर्तमानानाम् अकारान्तानां सर्वादीनां संबन्धिनो जसः स्थाने शिः वा भवति ।

कतरकतमे, कतरकतमाः । तत्संबन्धिज्ञानं किम् ? वक्षान्तर-वसनान्तराः ॥ २६ ॥

न सर्वादिः । २७ ।

द्वन्द्वे समासे वर्तमानः सर्वादिः सर्वादिर्न भवति ।

कतरकतमानाम् । दक्षिणोत्तरपूर्वाणाम् । द्वन्द्वे निषेधेन “अवयवे” [ ]
इति पुंभावो भवति ॥ २७ ॥

तृतीयान्तात् पूर्व-अवरं योगे । २८ ।

तृतीयान्तात् परौ पूर्व-अवरशब्दौ संबन्धे सति सर्वादी न भवतः ।

मासेन पूर्वाय मासपूर्वाय । दिनेन अवराय दिनावराय । तृतीयान्तात् इति किम् ?
पूर्वस्मै मासेन । योगे इति किम् ? आगमिष्यति देवदत्तः मासेन. पूर्वस्मै दीयतां कम्बलः
॥ २८ ॥

वा नव पूर्वा शि-स्मिन्-स्माति । २९ ।

पूर्वादयो नव सर्वादयः शि-स्मिन्-स्मात्विषये सर्वादयो वा भवन्ति ।

पूर्वे, पूर्वाः । पूर्वस्मिन् ‘पूर्वे’ । पूर्वस्मात् ‘पूर्वात्’ । पञ्च-पङ्, पङ् इत्यादि ।
नव इति किम् ? त्वे । सर्वादयः इति किम् ? उपादाख्ये पूर्वे ॥ २९ ॥

तीयं द्वितीयं । ३० ।

तीयप्रत्ययान्तं शब्दरूपं त्र्यादिविचकार्ये कर्तव्ये सर्वादि वा भवति ।

द्वितीयस्मै, द्वितीयाय । तृतीयस्मै, तृतीयाय । द्वितीयं इति किम् ? द्वितीयकाय ।
प्रतिपदोक्तस्य तीयस्य ग्रहणात् इह न भवति-मुखतीयाय ॥ ३० ॥

विदिक् । ३१ ।

विदिक्वाची सर्वादिः सर्वादिर्वा भवति ।

उत्तरपूर्वस्मै, उत्तरपूर्वायै ॥ ३१ ॥

न बहुव्रीहौ ॥ ३२ ॥

बहुव्रीहौ सर्वादिः सर्वादिर्न भवति ।

त्वक्पितृकः मत्कपितृकः । वचनात् अत्र अवयवेऽपि निषेधः ॥ ३२ ॥

अवर्णस्य आमः साम् ॥ ३३ ॥

१ जैनपरम्पराया मूल्यगमरूपायां द्वादशाहस्यां दृष्टिवादो नाम द्वादशतमम् अक्षम् तत्र
चतुर्दश पूर्वाणि नाम्ना शास्त्राणि । तेषु प्रथमम् उत्पादाख्यं पूर्वम् ।

अवर्णान्तस्य सर्वादेः संबन्धिन आमः स्थाने साम् आदेशो भवति ।

सर्वेषाम् । येषाम् । सर्वासाम् । तत्संबन्धिविज्ञानं किम् ? प्रियसर्वाणाम्
॥ ३३ ॥

युष्मद्-अस्मद्भ्याम् आकम् । ३४ ।

आभ्यां परस्य आमः स्थाने आकम् आदेशो भवति ।

युष्माकम् । अस्माकम् । प्रिययुष्माकम् । प्रियास्माकम् । 'आकम्' इति आकारः
ण्यन्तार्थम्-युष्मान् आचक्षणाणां युष्माकम् ॥ ३४ ॥

शस्-शुः । ३५ ।

युष्मद्-अस्मद्भ्यां परस्य शस्-शु आदेशो भवति ।

युष्मान् । अस्मान् । प्रियत्वान् । प्रियमान् ॥ ३५ ॥

अम्-औ म् । ३६ ।

युष्मद्-अस्मद्भ्यां परः अम् औश्च म् भवति ।

त्वाम् । माम् । अतित्वाम् । अतिमाम् । युवाम् । आवाम् । अतियुवाम् ।
अत्यावाम् ॥ ३६ ॥

इस्-भ्यसोः अद् । ३७ ।

युष्मद्-अस्मद्भ्यां परस्य इस्ते, तस्य संबन्धिनः एव भ्यसश्च अद् आदेशो
भवति ।

त्वद् । मद् । अतियुवत् । अत्यावत् । युष्मत् । अस्मत् ॥ ३७ ॥

अभ्यं भ्यसः । ३८ ।

युष्मद्-अस्मद्भ्यां परस्य चतुर्थीभ्यसः स्थाने अभ्यम् आदेशो भवति ।

युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् । अतित्वभ्यम् । अतिमभ्यम् ॥ ३८ ॥

आ व्यञ्जने । ३९ ।

व्यञ्जनादौ स्यादौ परे युष्मद्-अस्मदोः आकारः अन्तादेशो भवति ।

त्वाम् । माम् । युष्मान् । अस्मान् ॥ ३९ ॥

दोः लुक् । ४० ।

युष्मद्-अस्मदोः दकारान्तयोः स्यादौ परे अन्तस्य लुक् भवति ।

युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् । त्वत् । मत् ॥ ४० ॥

मोः वा । ४१ ।

मकारान्तयोः युष्मद्-अस्मदोः स्यादौ परं लृग् वा भवति ।

युवाम् युष्मान् वा आचक्षणेभ्यः युष्मभ्यम् युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् असभ्यम्

॥ ४१ ॥

टा-ङि-ओसि यः । ४२ ।

टा ङि ओस्म परंपु युष्मद्-अस्मदोः अन्तस्य यकार आदेशो भवति ।

त्वया । मया । त्वयि । मयि । युवयोः । आवयोः । अनियुवया । अतिआवया ॥ ४२ ॥

मन्तस्य युव-आवौ द्वयोः । ४३ ।

द्वित्वविशिष्टे अर्थे वर्तमानयोः युष्मद्-अस्मदोः मकारान्तस्य अवयवस्य स्यादौ परं युव आव इति आदेशौ भवतः ।

युवाम् । आवाम् । अनियुवाम् । अनिआवाम् । अनियुवामु । अतिआवामु । मन्तस्य इति किम् ! युवयोः । आवयोः । अत्र दकारस्य यकारः यथा स्यात् । स्यादौ इति किम् ! युवयोः पुत्रः युष्मत्पुत्रः ॥ ४३ ॥

त्व-मौ प्रत्यय-उत्तरपदे च एकस्मिन् । ४४ ।

एकत्वविशिष्टे अर्थे वर्तमानयोः युष्मद्-अस्मदोः मकारान्तस्य अवयवस्य स्यादौ परं प्रत्यय-उत्तरपदयोः यथासंख्यं त्व-मौ आदेशौ भवतः ।

त्वाम् । माम् । अतित्वामु । अनिमामु । त्वयि । मयि । त्वधते । मधते । त्वत्पुत्रः । मत्पुत्रः । प्रत्यय-उत्तरपदे च इति किम् ! अधियुष्मद् । अधिअस्मद् । एकस्मिन् इति किम् ! युष्माकम् । अस्माकम् ॥ ४४ ॥

त्वम् अहम् सिना प्राक् च अकः । ४५ ।

युष्मद्-अस्मदोः सिना सह यथासंख्यं त्वम् अहम् इति आदेशौ भवतः, अकश्च प्रसङ्गे तस्मात् प्राक् ।

त्वम् । अहम् । अतित्वम् । अतिअहम् । प्राक् च अकः इति किम् ! त्वकम् । अहकम् ॥ ४५ ॥

यूयम् वयम् जसा । ४६ ।

युष्मद्-अस्मदोः स्थाने जसा सह यथासंख्यं यूयम् वयम् इति आदेशौ भवतः, प्राक् च अकः ।

यूयम् । वयम् । प्रियः त्वम् युवाम् यूयं वा येषां ते प्रिययूयम् । प्रियवयम् ।
प्राक् च अकः इति किम् ! यूयकम् । वयकम् ॥ ४६ ॥

तुभ्यं मह्यं ङ्या । ४७ ।

युष्मद्-अस्मदोः ङ्या सह यथासंख्यं तुभ्यम् मह्यम् इति आदेशौ भवतः, प्राक् च अकः ।

तुभ्यम् । मह्यम् । प्रियः त्वम् युवाम् यूयं वा यस्य तस्मै प्रियतुभ्यम् ।
प्रियमह्यम् । प्राक् च अकः इति किम् ! तुभ्यकम् । मह्यकम् ॥ ४७ ॥

तव मम ङसा । ४८ ।

युष्मद्-अस्मदोः ङसा सह यथासंख्यं तव मम इति आदेशौ भवतः, प्राक् च अकः ।

तव । मम । प्रियः त्वम् युवाम् यूयम् वा यस्य तस्य प्रियतव । प्रियमम ।
प्राक् च अकः इत्येव ! तवक । ममक ॥ ४८ ॥

पदात् वाक्यस्य वस्-नसौ बहुत्वे युग्विभक्त्या । ४९ ।

वाक्यस्य अवयवात् पदात् परयोः तद्वाक्यस्यैव अवयवयोः युष्मद्-अस्मदोः
बहुत्वविषयया सनविभक्त्या सह यथासंख्यं वम् नम् इति आदेशौ भवतः, उत्तरत्र
अन्वादेशे नित्यं विधानात् इह विकल्पः ।

धर्मः वः रक्षतु । धर्मः नः रक्षतु । धर्मः युष्मान् रक्षतु । धर्मः अस्मान् रक्षतु ।
शीलं वः दीयते । शीलं नः दीयते । शीलं युष्मभ्यं दीयते । शीलम् अस्मभ्यं दीयते ।
शीलं वः स्वम् । शीलं नः स्वम् । शीलं युष्माकं स्वम् । शीलम् अस्माकं स्वम् । पदात् इति
किम् ! युष्मान् धर्मः रक्षतु । वाक्यस्य इति किम् ! पदावयवात् मा भूत्-अतियुष्मान्
पश्य । तद्वाक्यस्यैव अवयवयोः इति किम् ! ओदनं पचत, युष्माकं भविष्यति ।
युग्विभक्त्या इति किम् ! गृहे यूयं तिष्ठत ॥ ४९ ॥

वाम् नौ द्वित्वे । ५० ।

वाक्यस्य अवयवात् पदात् परयोः तद्वाक्यस्यैव अवयवयोः युष्मद्-अस्मदोः द्वित्व-
विषयया युग्विभक्त्या सह यथासंख्यं वाम् नौ इत्यादेशौ भवतः वा ।

धर्मः वां पातु । धर्मः युवां पातु । धर्मः नौ पातु । धर्मः आवां पातु । शीलं वां
दीयते । शीलं युवाम्नां दीयते । शीलं नौ दीयते । शीलम् आवाम्नां दीयते । शीलं वां
स्वम् । शीलं युवयोः स्वम् । शीलं नौ स्वम् । शीलं आवयोः स्वम् ॥ ५० ॥

के-हसा ते मे । ५१ ।

वाक्यस्य अवयवात् पदात् परयोः तद्वाक्यस्यैव अवयवयोः युष्मद्-अस्मदोः यथा-
संख्यं ह्या हसा च सह ते मे इत्यादेशौ भवतः वा ।

धर्मः ते दीयते । धर्मः तुभ्यं दीयते । धर्मः मे दीयते । धर्मः महां दीयते । धर्मः
ते स्वम् । धर्मः तव स्वम् । धर्मः मे स्वम् । धर्मः मम स्वम् ॥ ५१ ॥

अमा त्वा मा । ५२ ।

वाक्यस्य अवयवात् पदात् परयोः तद्वाक्यस्यैव अवयवयोः युष्मद्-अस्मदोः अमा
सह यथासंख्यं त्वा मा आदेशौ भवतः वा ।

धर्मः त्वा पातु । धर्मः त्वां पातु । धर्मः मा पातु । धर्मः मां पातु ॥ ५२ ॥

अस्तु इव आमन्त्र्यं पूर्वम् । ५३ ।

आमन्त्रणार्थं पदं युष्मद्-अस्मदभ्यां पूर्वम् अविद्यमानम् इव वेदितव्यम्, तेन तदा-
श्रयं वस्तुनसादि न भवति ।

देवदत्त ! युष्मान् पातु धर्मः । साधू ! युवां पातु धर्मः । साधो ! त्वां पातु
शीलम् । ‘इव’ग्रहणं विद्यमानतामावार्थम् । आमन्त्र्यम् इति किम् ? धर्मः वः रक्षतु ।
पूर्वम् इति किम् ? “मयैतेत् सर्वमाख्यातं युष्माकं मुनिपुंगवाः !” [ ] परस्य असत्त्वे
“पादाधोः” [ना० चतु० पा० सू० ५६] इति प्रतिषेधो न स्यात् । पूर्वस्य अविद्यमान-
वद्भावः व्यवहितस्यापि अविद्यमानवद्भावार्थः अन्यथा ‘न आमन्त्र्यात्’ इत्येव उच्यते,
तेन—देवदत्त ! धर्मः वः रक्षतु’ इत्यत्र “पदात् प्रथमाया वा” [ना० चतु० पा० सू० ६०]
इति विकल्पो न भवति ॥ ५३ ॥

जम्विशेष्यं वा आमन्त्र्ये । ५४ ।

तद्-अतद्विषयं विशेष्यम् तस्य व्यवच्छेदकं विशेषणम् । जसन्तम् आमन्त्र्यार्थं पदं
विशेष्यं युष्मद्-अस्मदभ्यां पूर्वम् तद्विशेषणे आमन्त्र्ये पदे परे अविद्यमानम् इव वा भवति ।

देवा ! शरण्याः ! युष्मान् अथो शरणं प्रपद्ये, देवाः ! शरण्या ! वः अथो शरणं
प्रपद्ये । देवाः ! शरण्याः ! अस्मान् अथो रक्षत, देवाः ! शरण्याः ! नः अथो रक्षत ।
जम्—इति किम् ? साधो ! शरण्य ! वः अथो शरणं प्रपद्ये । विशेष्यम् इति किम् ? शरण्याः !
साधवः ! युष्मान् शरणं प्रपद्ये । आमन्त्र्ये इति किम् ? आचार्याः ! युष्मान् शरण्यान्
शरणं प्रपद्ये । अन्वादेशो विकल्पाथं वचनम् ॥ ५४ ॥

न अन्यत् । ५५ ।

युष्मद्-अस्मदस्यां पूर्वम् जसन्तात् अन्यत् आमन्त्र्यं विशेष्यम् आमन्त्र्ये तद्धि-
शेषणे परे अविद्यमानमिव न भवति ।

साधो ! शरण्य ! त्वा शरणं प्रपद्ये । साधू ! शरण्यौ ! मा रक्षतः ॥ ५५ ॥

पादाद्योः । ५६ ।

नियतपरिमाणमात्रा-अक्षरपिण्डः पादः । पदात् परयोः पादस्य आदिभूतयोः
युष्मद्-अस्मदोः यदुक्तं 'वस्-नस्' आदि तत् न भवति ।

"रुद्रो विश्वेश्वरो देवो युष्माकं कुलदेवता ।

स एव नाथो भगवान् अस्माकं पापनाशनः" ॥ [ ] पादाद्योः इति किम् ?

'पान्तु वः तिग्ममार्तण्डमयूग्वोत्करसन्निभाः ।

तमस्कण्डभिदो ब्रह्मज्ञानदीपप्रभाङ्कुराः" ॥

[

] ॥ ५६ ॥

च-वा-ह-अह-ग-चयोगे । ५७ ।

'च'आदिभिः योगे 'वम्-नस्' आदि न भवति ।

जनो युष्मांश्च पश्यति । जनो युष्मान् वा पश्यति । जनः अस्मान् ह पश्यति ।
जनो युष्मान् अह पश्यति । जनो युष्मान् एव पश्यति । योगे इति किम् ? ज्ञानं च शीलं
च ते स्वम् ॥ ५७ ॥

मनसि ईक्षार्थैः । ५८ ।

ईक्षा दर्शनम् तदर्थैः धातुभिः सह यद् वाक्यम् तस्य अवयवात् पदात् परयोः
युष्मद्-अस्मदोः 'वम्-नस्' आदि न भवति, स्या चेत् ईक्षा मनोविषया भवति ।

जनः युष्मान् समीक्ष्य आगतः । जनः अस्मान् समीक्ष्य आगतः । जनः तव कार्यम्
आलोचयति । मनसि इति किम् ? जनः नः पश्यति चक्षुषा इत्यर्थः । ईक्षार्थैः इति किम् ?
जनः वः मन्यते ॥ ५८ ॥

नित्यम् अन्वादेशे । ५९ ।

तेन अन्येन वा शब्देन किञ्चिद् विधातुं कथितस्य प्रतिपाद्यान्तरप्रतिपादनाय

१ इदमेव संपूर्णं पद्यम् काशिकायाम् ८१११८। केवलं तत्र 'अस्माकं शत्रुमर्दनः' इति
पाठभेदः ।

पुनस्तेन कथनम् अन्वादेशः, तस्मिन् विषये पदात् परयोः युष्मद्-अस्मदोः यद् उक्तं 'वस्-नम्' आदि तत् नित्यं भवति ।

यूयं विनीताः तद् वः गुरवो मानयन्ति । वयं विनीताः तद् नः गुरवो मानयन्ति । धनवान् त्वम् अथो त्वा लोकः मानयति । धनवान् अहम् अथो मा लोकः मानयति । अन्वादेशो नित्यवचनान् अन्यत्र विकल्पः ॥ ५९ ॥

पदात् प्रथमाया वा । ६० ।

पदात् पं यत् पदं प्रथमान्तं तस्मात् परयोः युष्मद्-अस्मदोः यद् उक्तं 'वस्-नस्' आदि तत् वा भवति ।

यूयं विनीताः तद् गुरवः वः मानयन्ति, तद् गुरवः युष्मान् मानयन्ति । धनवान् अहम् तद् लोकः मा मानयति, तद् लोकः मां मानयति ॥ ६० ॥

त्यदाम् एनन् एनदः द्वितीया-टा-ओसि अवृत्त्यन्ते । ६१ ।

त्यदादीनां संबन्धिन्यां द्वितीयायाम् टायाम् ओसि च पं अन्वादेशो एतदः स्थाने एनद आदेशो भवति, वृत्त्यन्ते वर्तमानस्य तु न भवति ।

अधीतम् एतत् सूत्रम् अथो एनद् नः व्याचष्टवम् । एतेन रात्रिः अधीता अथो एनेन अहरपि अधीतम् । एतयोः शोभनं शीलम् अथो एनयोः महती कीर्तिः । एनच्छ्रुतकः-अर्थात् प्रकरणात् वा अपेक्षये निज्ञाते इदम् उदाहरणम् । द्वितीया-टा-ओसि इति किम् ? एतस्मै मूत्रं देहि अथो एतस्मै व्याख्यां कुरु । अवृत्त्यन्ते इति किम् ? परमैतं पश्य ॥ ६१ ॥

इदमः । ६२ ।

त्यदां संबन्धिनि द्वितीया-टा-ओसि परे अन्वादेशो इदमः एनद् आदेशो भवति ।

अधीतम् इदम् सूत्रम् अथो एनद् नः व्याचष्टवम् । अनेन रात्रिः अधीता अथो एनेन अहः अपि अधीतम् । अनयोः शोभनं शीलम् अथो एनयोर्महती कीर्तिः ॥ ६२ ॥

व्यञ्जने अश् । ६३ ।

त्यदां संबन्धिनि व्यञ्जनादौ स्यादौ परे अन्वादेशो इदमः स्थाने अश् आदेशो भवति ।

इमकाभ्यां शैक्षकाभ्यां रात्रिः अधीता अथो आभ्याम् अहः अपि अधीतम् ।

अवृत्त्यन्ते इत्येव । परमेमकस्मै । शकारः सवादेशार्थः । उत्तरेण अनकः विधिः इति स-
'अक्'अर्थे वचनम् ॥ ६३ ॥

अनक् । ६४ ।

योगविभागात् 'अन्वादेशः' 'अवृत्त्यन्ते' इति च निवृत्तम् । त्यदां संबन्धिनि
व्यञ्जनादौ स्यादौ परे 'अक्'वर्जितस्य इदमः अश् आदेशो भवति ।

अ'मै । अस्मात् । अनक् इति किम् ? इमकाभ्याम् । त्यदां संबन्धिनि इति
किम् ? प्रियेदभ्याम् । इह तु भवति-परैमास्मै ॥ ६४ ॥

टा-ओसि अनः । ६५ ।

त्यदां संबन्धिनीः टा-ओसोः परयोः अक्वर्जितस्य इदमः स्थाने अन आदेशो
भवति ।

अनेन, अनयोः । परमानेन, परमानयोः । त्यदां संबन्धिनीः इति किम् ? प्रिये-
दमा । अनक् इति किम् ? इमकेन ॥ ६५ ॥

दः म् स्यादौ । ६६ ।

त्यदां संबन्धिनि स्यादौ परे इदमः दकारस्य मकार आदेशो भवति ।

इमौ । इमे । त्यदां संबन्धिनि इति किम् ? प्रियेदमौ ॥ ६६ ॥

मी मः । ६७ ।

त्यदां संबन्धिनि सौ परे इदमः मकारस्य 'म्' आदेशो भवति ।

अयम् । परमायम् । 'अई' बाधनार्थं वचनम् ॥ ६७ ॥

इदस्य अयः पुंसि । ६८ ।

त्यदां संबन्धिनि सौ परे इदमः पुंसि वर्तमानस्य संबन्धिनिः 'इद'रूपस्य अवय-
वस्य 'अय' इति आदेशो भवति ।

अयम् । परमायम् । अयकम् । त्यदां संबन्धिनि इति किम् ? प्रियेदम् ॥ ६८ ॥

स्त्रियाम् इयः । ६९ ।

त्यदां संबन्धिनि सौ परे इदमः स्त्रियां वर्तमानस्य संबन्धिनिः 'इद'रूपस्य अवय-
वस्य 'इय' इति आदेशो भवति ।

१ अनक इति पा०-पू० । २ परस्मै पा०-पू० । ३ अन इति पा०-पू० । ४ "व्यञ्जने
अक्" सूत्रम् अत्रैव पादे ६३ । इत्यनेन प्राप्तस्य अक्षः बाधनार्थम् ।

इयम् । परमेयम् । इयकम् ॥ ६९ ॥

किमः कः 'तम्' आदौ च । ७० ।

त्यदां संबन्धिनि स्यादौ तसादौ च प्रत्यये परे किमः 'क' आदेशो भवति ।

कः, कौ, के । कदा । कर्हि । स'अकः' अपि-कः, कौ, के । त्यदां संबन्धिनि इति किम् ? प्रियकिमौ । 'किम्' इत्यत्र नित्यत्वात् प्रथममेव श्लुक् ॥ ७० ॥

आ द्वेः अः । ७१ ।

'द्वि' शब्दम् अभिव्याप्य त्यदां तसंबन्धिनि स्यादौ तसादौ च परे अकारः अन्तादेशो भवति ।

स्वः, त्वौ, त्वे । सः, तौ, ते । तत्र । तदा । परम्यौ । द्वौ । त्यदां संबन्धिनि इति किम् ? प्रियत्यदौ । आ द्वेः इति किम् ? भवान् ॥ ७१ ॥

तः सौ सः । ७२ ।

त्यदां द्विपर्यन्तानां संबन्धिनि सौ परे तकारस्य सकार आदेशो भवति ।

स्वः, स्वकः, परमस्वः । सः, सकः । सौ इति किम् ? त्वौ । त्यदां संबन्धिनि इति किम् ? प्रियैतद् देवदत्तः ॥ ७२ ॥

अदसः दः । ७३ ।

त्यदां संबन्धिनि सौ परे अदसः दकारस्य सकारो भवति ।

असौ, असकौ ॥ ७३ ॥

औः सः सिलुक् च । ७४ ।

त्यदां संबन्धिनि सौ परे अदसः सकारस्य औकारो भवति, सिलुक् च ।

असौ, असकौ, हे असकौ ॥ ७४ ॥

असुकः वा अकि । ७५ ।

त्यदां संबन्धिनि सौ परे अदसः अकि सति 'असुक' इति वा निपात्यते ।

असुकः, असकौ, हे असुक !, हे असकौ ! ॥ ७५ ॥

स्वरस्य दीर्घः नामि अतिसृ-चतसृ-रः । ७६ ।

आमादेशो नामि परे तिसृ-चतसृ-वकारान्त-नेफान्तवर्जितस्य शब्दसंबन्धिनिः स्वरस्य दीर्घो भवति ।

श्रमणानाम् । मुनीनाम् । साधूनाम् । पितृणाम् । अतिसृ-चतसृ-रः इति किम् ?

तिसृणाम् । चतसृणाम् । षण्णाम् । क्षतुर्णाम् । 'भू-रः' इति प्रतिषेधात् एकवर्णव्यव-
धानेऽपि दीर्घः—पञ्चानाम् । सप्तानाम् । 'दधिनाम' 'दण्डिनाम' इति अनर्थकत्वात् न
भवति ॥ ७६ ॥

नुः वा । ७७ ।

'नृ'शब्दस्य नामि परे दीर्घः वा भवति ।

नृणाम्, नृणाम् ॥ ७७ ॥

संख्या-वि-सायात् अहस्य अहन् डौ । ७८ ।

संख्यावाचिनः वि-सायशब्दाभ्यां च परस्य 'अह'शब्दस्य डौ परे अहन् आदेशो
वा भवति ।

द्वयोः अहोः भवः द्व्यहः तस्मिन् द्व्यह्नि, द्व्यहनि, द्व्यहे । तावदह्नि,
तावदहनि, तावदहे । विगतम् अहः व्यहः तस्मिन् व्यह्नि, व्यहनि, व्यहे ।
सायम् अहः सायाहः तस्मिन् सायाह्नि, सायाहनि सायाहे । संख्या-वि-सायात्
इति किम् । मध्याहे ॥ ७८ ॥

शसादौ दन्त-उदक-पाद-नासिका-हृदय-असृक्-यूष-दोष-यकृत्

-शकृतः दन्-उदन्-पद-नस्-हृद्-असन्-यूषन्-दोषन्-

यकन्-शकन् । ७९ ।

'दन्त'आदीनां शसादौ परे यथासंख्यं 'दन्' इत्यादयः आदेशा वा भवन्ति ।
दन्तः, दन्तान् । उद्रा, उदकेन । पदः, पादान् । नसा, नासिकया । हृदि, हृदये ।
अस्ना, असृजा । यूष्णा, यूषेण । दोष्णा, दोषा । यक्ना, यकृता । शक्ना,
शकृता ॥ ७९ ॥

मास-निशा-आसनस्य लुक् । ८० ।

एषाम् अन्तस्य शसादौ परे लुग् भवति वा ।

मासः, मासान् । निशा, निशया । आसनि, आसने ॥ ८० ॥

य्याम् अतः । ८१ ।

ऋप्रत्यये परे पूर्वस्य अतः लुग् भवति ।

गौरी । कुरुचरी । अतः इति किम् । पट्वी ॥ ८१ ॥

मत्स्यस्य यः । ८२ ।

‘मत्स्य’शब्दस्य संबन्धिनः यकारस्य ङीप्रत्यये परे लृग् भवति ।

मत्सी । मत्स्यः नाम कश्चित् तस्य अपत्यम् इज्—मात्सी, ह्यादेशो हि ङीम-
हणेन गृह्यते ॥ ८२ ॥

तद्धितस्य व्यञ्जनात् । ८३ ।

तद्धितप्रत्ययस्य संबन्धिनः यकारस्य व्यञ्जनात् परस्य ङीप्रत्यये परे लृग् भवति ।
गार्गी । वात्सी । तद्धितस्य इति किम् ? ऋथी । व्यञ्जनात् इति किम् ?
कारिकेयी ॥ ८३ ॥

सूर्य-आगस्त्ययोः ईये च । ८४ ।

‘सूर्य’-‘आगस्त्य’शब्दयोः यकारस्य ङीप्रत्यये ईये च परे लृग् भवति ।
सूर्यस्य भार्या सूरि । आगस्ती । सूर्यस्य इयं सौरी, आगस्ती प्रभा । सौरीयः ।
आगस्तीयः । ईये च इति किम् ? सौर्यः । आगस्त्यः ॥ ८४ ॥
इति श्रीमल्लयगिरिविरचिते शब्दानुशासने वृत्तौ नाम्नि चतुर्थः पादः समाप्तः ॥

*

नाम्नि पञ्चमः पादः

गुरु-उपोत्तमस्य अनार्षे अपत्ये स्त्रियाम् अण्-इज् व्यङ् । १ ।

‘उत्तम’शब्दः अङ्गुपन्नः स्वभावात् त्रिप्रभृतीनाम् अन्यमाह, तत्समीपम् गुरु
उपोत्तमं यस्य तस्य अनार्षे अपत्ये स्त्रियां विहितौ यौ अण्-इजौ तदन्तस्थ ष्यङ्
आदेशो भवति ।

करीषगन्धेः अपत्यं कारीषगन्ध्या । औडुलोम्या । दीर्घग्रहणम् अकृत्वा गुरुप्र-
हणम् अनेकव्यञ्जनव्यवधानेऽपि यथा स्यात् इत्येवमर्थम् अन्यथा वचनात् एकव्यञ्जनव्य-
वधाने एव स्यात् । गुरु-उपोत्तमस्य इति किम् ? औपगवी । अनार्षे इति किम् ?
वासिष्ठी । अपत्ये इति किम् ? अहिच्छत्रे जाता आहिच्छत्री । स्त्रियाम् इति किम् ?
निर्वाहाहिः खी । अण्-इज् इति किम् ? आर्तभागी । विदादि ‘अज्’ । ङकारः
अन्तादेशार्थः ॥ १ ॥

गोत्रलवे वृद्धे । २ ।

प्रथमप्रकाशकपुरुषाभिधानः तदपत्यसंतानो गोत्रम् । अप्रधानं गोत्रं गोत्रलवः । तस्मिन् वृद्धसंज्ञके अनार्षे खियां विहितयोः अण्-इजोः ष्यङ् आदेशो भवति ।

पुणिकस्य अपत्यं वृद्धं पौणिक्या । 'पुणिक'आदयः कुलाख्या अनृषिप्रभवा अपि लोके 'गोत्राणि' इति उच्यन्ते तत्र अप्राधान्यविवक्षायाम् अयम् अण् । वृद्ध इति किम् ? अनन्तरापत्ये न भवति-पौणिकी । अनार्षे इति किम् ? गौतमी । अगुरु-उपोत्तमार्थं वचनम् ॥ २ ॥

रूढादिभ्यः । ३ ।

एभ्यः खियाम् अण्-इजोः ष्यङ् आदेशो भवति ।

रूढस्य अपत्यम् स्त्री रौढ्या । क्रौढ्या । रूढ क्रोडं चोपयत इत्यादि ॥ ३ ॥

दैवयज्ञि-शौचिवृक्षि-सात्यमुग्रि-काण्ठेविद्धेः वा । ४ ।

एषां खियाम् इजन्तानां ष्यङ् अन्तादेशो वा भवति ।

दैवयज्ञी, दैवयज्ञ्या । शौचिवृक्षी, शौचिवृक्ष्या । सात्यमुग्री, सात्यमुग्र्या । काण्ठेविद्धी, काण्ठेविद्ध्या ॥ ४ ॥

आत् आप् । ५ ।

अकारान्तात् खियां वर्तमानात् परः 'आप्' प्रत्ययो भवति ।

कारीषगन्ध्या । या । सा ॥ ५ ॥

अजादेः । ६ ।

'अज' आदेः संबन्धिन्यां खियां ततः परः 'आप्' प्रत्ययो भवति ।

अजा । एडका । चटका । कोकिला । मूषिका । अत्र जातिलक्षणस्य ईचो बाधा । बाला । पाका । हेडा । वत्सा । मन्दा । विलाता । कन्या । अत्र वयोलक्षणस्य । पूर्वाप-
हाणा । अपरापहाणा । अत्र टिल्लक्षणस्य, निपातनात् णत्वम् । त्रिफला । अत्र दिगुलक्षणस्य ।
कृष्णा । देवविशा । उष्णिहा । अजादेः संबन्धिन्यां खियाम् इति किम् ? पञ्चानाम् अजानां
समाहारः पञ्चाजी ॥ ६ ॥

कचि पादः पात्-पदे । ७ ।

१ "अयम् ष्यङ्" १।३।३। शाक० अमोचवृत्तौ । २ 'अ' प्रत्ययस्य । ३ अत्र हलन्तात्वात्
"आत् आप्" इति पञ्चमसूत्रेण अप्राप्तिः । "अत्र हलन्तात्वात् "अतः" इत्यप्राप्तिः" १।३।१३ ।
शाक० अमोचवृ० ।

ऋचि स्त्रियां वर्तमानस्य 'पात्' शब्दान्तस्य संबन्धिनः पादः पात् पदा इति निपत्यते ।

त्रिपात्, त्रिपदा गायत्री । ऋचि इति किम् ? द्विपात्, द्विपदी ॥ ७ ॥

मन्-बहुव्रीहयः वा डित् । ८ ।

'मन्' अन्तात् बहुव्रीहेश्च 'अन्' अन्तात् स्त्रियां वर्तमानात् परः आप् प्रत्ययो भवति, स च डित् ।

दामे, दामाः, दामानौ, दामानम् । अतिमहिमे, अतिमहिमानौ । बहुव्रीहि 'अन्'—प्रियन्ने, प्रियन्मानौ । बहुव्रीहिग्रहणं किम् / अतिपूर्वणी यष्टिः ॥ ८ ॥

इतः अकस्यार्थात् ङीः । ९ ।

इकारान्तात् स्त्रियां वर्तमानात् कस्यर्थप्रत्ययान्तवर्जात् परः वा ङी प्रत्ययो भवति । धूलिः, धूली । शक्तिः, शक्ती । अकस्यार्थात् इति किम् / कृतिः । ग्लानिः ॥ ९ ॥

स्वरात् उतः गुणात् अम्बरोः । १० ।

स्वरात् परः यः उकारः तदन्तात् गुणवाचिनः 'स्वरु' शब्दवर्जात् स्त्रियां वा ङी प्रत्ययो भवति ।

पटुः, पट्वी । स्वरात् इति किम् ? पाण्डुः भूमिः । वचनात् एकेन वर्णेन व्यवधानम् आश्रीयते । अखरोः इति किम् ? खरुः इयम् ।

“क्रियाश्रयो गुणः—अद्रव्यम्, क्रिया पूर्वाऽपरारम्भिका ।

आकृतिग्रहणा जातिः लिङ्गानां च न सर्वभाक्” [ ] ॥ १० ॥

बहु-आदेः । ११ ।

एभ्यः परः स्त्रियां वा ङी भवति ।

बहुः, बह्वी एवंनामा काचित् । गुणवचनात् तु पूर्वैर्गैव सिद्धम् । पद्धतिः, पद्धती । कथन्तत्वात् पूर्वैर्गै अप्राप्तिः । अपादाने घञि उपाध्याय, उपाध्यायी ।

बहु पद्धति चण्ड अराल उपाध्याय कमल कृपण विशाल विसंकट विकट कल्याण उदार पुराण शोण चन्द्रभाग नवाम् इति बहु-आदिः ॥ ११ ॥

क्तात् नास्मि । १२ ।

क्तान्तात् स्त्रियां वा ङी भवति ।

१ अत्र 'क्ति' प्रत्ययः । २ “सत्त्वे निविशतेऽपेति पृथक् कतिपु द्रव्यते । आधेयश्चाऽक्रियाश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः” ॥ इति काशिका ४/१।४४। अत्र इदमेव गुणमङ्गलं समुचितम् ।

प्रबुद्धबिद्धनी, प्रबुद्धबिद्धना ॥ १२ ॥

इयेत-एत-हरित-भरित-रोहितात् वर्णात् तः नञ् । १३ ।

एभ्यः वर्णवाचिभ्यः खियां वा ङी भवति, तत्संनियोगे च तकारस्य नकारः ।

श्येनी, श्येता । एनी, एता । हरिणी, हरिता । भरिणी, भरिता । रोहिणी, रोहिता ।

वर्णात् अन्यत्र श्येता इत्यादि ॥ १३ ॥

क्नः असित-पलितात् । १४ ।

आभ्यां वर्णवाचिभ्यां परः खियां वा ङी भवति, तत्संनियोगे च तकारस्य 'क्न' आदेशः ।

असिक्नी, असिता । पलिक्नी, पलिता ॥ १४ ॥

क्तः अ'तिस्'आदेः । १५ ।

'तिस्' आदिबजात् ऋकारान्तात् परः खियां ङी भवति ।

कर्त्री । प्रसक्त्री । अ 'तिस्'आदेः इति किम् ? तिस्रः । चतस्रः ।

स्वसा । दुहिता । ननान्दा । याता । माता । 'तिस्-चतस्' शब्दयोः इह पाठात् सन्निपातपरिभाषा नोपतिष्ठते तेन या, सा, अतिदञ्ज्या कन्यया इत्यादि सिद्धम् ॥ १५ ॥

न्-अञ्चः । १६ ।

नकारान्तात् 'अञ्' अन्ताच्च परः खियां ङी भवति ।

दण्डिकी । प्राची ॥ १६ ॥

न मनः । १७ ।

'मन्' अन्तात् खियां ङी न भवति ।

दामानौ । सुशर्माणौ खियौ ॥ १७ ॥

अघातु-उत्-कृदितः । १८ ।

अघातोः 'उदित्' अन्तात् 'कृदित्' अन्ताच्च परः खियां ङी भवति ।

भवती । पचन्ती । अघातुप्रहर्णं किम् ? सुकन् ङी ॥ १८ ॥

ण-स्वर-अघोषात् वनः रञ्च । १९ ।

णकारान्तात् स्वरान्तात् अघोषान्ताच्च परो विहितः यः 'वन्'प्रत्ययः तदन्तात् खियां ङी भवति, तद्योगे च अन्तस्य रेफः ।

अवावरी । धीवरी । मेरुदधरी । विहितविशेषणविज्ञानात् चर्वरी ॥ १९ ॥

वा बहुव्रीहेः । २० ।

ण-स्वर-अघोषपर'वन्'अन्तात् बहुव्रीहेः स्त्रियां वा ङी भवति, तद्योगे च अन्तस्य रः ।

प्रियावावरी, प्रियावावा ॥ २० ॥

पादः । २१ ।

बहुव्रीहेः तन्निमित्त'पात्'शब्दान्तात् स्त्रियां वा ङी भवति ।

द्विपदी, द्विपात् । तन्निमित्त'पात्'शब्दविज्ञानं किम् ? पादम् आचष्टे पाद त्रयः
पादः अस्याः त्रिपात् ॥ २१ ॥

स्वाङ्गात् पूर्वपदान् अकृत-मित-जात-प्रतिपन्नात् । २२ ।

पूर्वपदान् स्वाङ्गात् परं 'कृत'आदिवर्जं यत् क्तान्तम् तदन्तान् बहुव्रीहेः स्त्रियां ङी भवति ।

शङ्खभिनी । उरुच्छिनी । स्वाङ्गात् इति किम् ? शाङ्करजग्धी, शाङ्करजग्धा । 'कृत'-
आदिप्रतिषेधः किम् ? दन्तकृता । दन्तमिता । दन्तजाता । दन्तप्रतिपन्ना ॥ २२ ॥

'पाणिगृहीती' इति पत्नी । २३ ।

'पाणिगृहीती'इत्येवंप्रकारो ङ्यन्तो बहुव्रीहिः साधुर्वेदितव्यः, पत्नी चेत् वाच्या
स्यात् ।

पाणिगृहीती । करगृहीती । पाष्यात्ती । करात्ती पत्नी । पत्नी इति किम् ? पाणि-
गृहीता अन्या । पूर्वैर्गैव सिद्धे नियमार्थं वचनम् ॥ २३ ॥

अनाच्छादजातेः वा । २४ ।

अनाच्छादरूपजातिवाचिपूर्वपदान् 'कृत'आदिवर्जं 'क्त'प्रत्ययान्तात् बहुव्रीहेः स्त्रियां
वा ङी भवति ।

शाङ्करजग्धी, शाङ्करजग्धा । 'अनाच्छाद'-इति किम् ? वल्लच्छन्ना । जातेः इति
किम् ? मासजाता । 'कृत'आदिप्रतिषेधः किम् ? कुण्डकृता । कुण्डमिता । कुण्डजाता ।
कुण्डप्रतिपन्ना ॥ २४ ॥

इनघनः नः । २५ ।

इनादेशभाक् यः अन् तदन्तात् बहुव्रीहेः स्त्रियां वा ङी भवति ।

बहुराज्यौ, बहुराजानौ । बहुव्रीहेः इति किम् ? निस्तक्षणी ॥ २५ ॥

नाम्नि । २६ ।

स्नादेशवत् 'अन्' अन्तात् बहुव्रीहेः स्त्रियां ङी भवति ।

अधिराज्ञी, सुंराज्ञी नाम ग्रामः । नित्यार्थं वचनम् ॥ २६ ॥

न अन्यतः । २७ ।

श्नवतः यः अन्यः अन् तदन्तात् बहुव्रीहेः स्त्रियां ङी न भवति ।

सुपर्वा । सुशर्मा ॥ २७ ॥

अशिशोः ॥ २८ ॥

अशिशोः बहुव्रीहेः स्त्रियां ङी भवति ।

अशिश्वी । बहुव्रीहेः इति किम् ? न शिशुः ॥ २८ ॥

ऊघ्नः । २९ ।

'ऊघन्' अन्तात् बहुव्रीहेः स्त्रियां ङी भवति ।

कुण्डोष्नी । "श्नवतः नः" [नाम्नि पञ्चमः पा० सू० २५] इति विकल्पे प्राप्ते वचनम् ॥ २९ ॥

संख्यादेर्दाम्नः । ३० ।

संख्यादेः 'दामन्' अन्तात् बहुव्रीहेः स्त्रियां ङी भवति ।

द्विदाम्नी । त्रिदाम्नी । संख्यादेः इति किम् ? उद्दामानम्, उद्दामाम्, उद्दाम्नी वडवां पश्य ॥ ३० ॥

हायनात् वयसि च । ३१ ।

प्राणिनां कालकृता अवस्था यौवनादिः वयः, तस्मिन् वर्तमानात् संख्यादेः 'हायन' अन्तात् बहुव्रीहेः स्त्रियां ङी भवति ।

द्विहायनी गौः । संख्यादेः इति किम् ? गतहायना । वयसि इति किम् ? द्विहायना शाला । चकारः 'बहुव्रीहेः' इत्यस्य अनुकर्षणार्थः तेन उत्तरत्र न अनुवर्तते ॥ ३१ ॥

अनन्त्ये अतः । ३२ ।

अनन्त्ये वयसि वर्तमानात् अकारान्तात् स्त्रियां ङी भवति ।

कुमारी । किशोरी । वधूटी । अभिन्नरत्नका पुरुषेण असंयुक्ता ङी कुमारी । 'वृद्धकुमारी' इति उपमानात् । अनन्त्ये इति किम् ? वृद्धा । 'बाला' 'वत्सा' इत्यादिः

अजादिः । 'उत्तानशया' 'लोहितपादिका' 'द्विवर्षा' नैताः वयःश्रुतयः, अर्थ-प्रकरणादिना तु वयःप्रतीतिः ॥ ३२ ॥

द्विगोः । ३३ ।

अकारान्तात् द्विगोः स्त्रियां ङी भवति ।

पञ्चपूली ॥ ३३ ॥

तद्धितलुचि परिमाणात् एव अविस्त-आचित-कम्बल्यात् । ३४ ।

विस्त-आचित-कम्बल्यवर्जं यत् परिमाणवाचि तदन्तात् द्विगोः अकारान्तात् तद्धितप्रत्ययस्य लुचि सत्यां स्त्रियां वर्तमानात् परो ङी भवति ।

द्वाभ्यां कुडवाभ्यां क्रीता द्विकुडवी । परिमाणात् इति किम् ? पञ्चभिः अग्नैः क्रीता पञ्चाग्ना । एवकारः इष्टनियमार्थः तेन इह प्रतिषेधो न भवति— द्वयोः कुडवयोः समाहारः द्विकुडवी । तद्धितलुचि इति किम् ? द्विपण्या । 'विस्त'आदिप्रतिषेधः किम् ? द्विविस्ता । द्व्याचिता । द्विकम्बल्या ॥ ३४ ॥

काण्डान् अक्षेत्रे । ३५ ।

'काण्ड'अन्तात् अक्षेत्रविषयात् द्विगोः तद्धितलुचि सत्यां स्त्रियां ङी भवति ।

द्वाभ्यां काण्डाभ्यां क्रीता द्विकाण्डी । त्रिकाण्डी । अक्षेत्र इति किम् ? द्विकाण्डा क्षेत्रभाक् । 'काण्डं परिमाणं न' इति नियमेन प्रतिषेधे प्राप्ते वचनम् ॥ ३५ ॥

पुरुषान् प्रमाणात् वा । ३६ ।

आयामः प्रमाणम्, प्रमाणवाचि'पुरुष'शब्दान्तात् द्विगोः तद्धितलुचि स्त्रियां वा ङी भवति ।

द्वौ पुरुषौ प्रमाणम् अस्याः द्विपुरुषी, द्विपुरुषा । प्रमाणात् इति किम् ? द्वाभ्यां पुरुषाभ्यां क्रीता द्विपुरुषा । समाहारे तु नित्यमेव ङी—द्विपुरुषी ॥ ३६ ॥

जातेः अय-नित्यस्त्री-शूद्रान् । ३७ ।

जैतिवाचिनः अदन्तात् स्त्रियां ङी भवति, न तु यान्त-नित्यस्त्रीलिङ्ग-शूद्रान् ।

कुकुटी । नाडायनी । कठी । जातेः इति किम् ? देवदत्ता । अय-नित्यस्त्री-शूद्रान्

१ "ऊर्ध्वं मानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः । आवापस्तु प्रमाणं स्यात् संख्या वाक्या तु सर्वतः" ॥—हैमे वचनम्—२।४।२३ । २ द्विकाण्डी । अक्षेत्र पा० । ३ 'आकृतिप्रहणा जातिर्निर्णयः च न सर्वभाक् । सकृदास्वातन्त्र्याद्या गोत्रं च चरणैः सह" ॥ इति काशिका ४।१।६३ । इत्येवं जातिरक्षणं बोध्यम् ।

इति किम् ? क्षत्रिया । मक्षिका । शूद्रा । 'मत्सी' इत्यादिः गौरादिः । 'य' इति वर्णमात्रग्रहणम् तेन स्थानिवद्भावाभावात् 'वतण्डी' इत्यत्र प्रतिषेधो न भवति । 'अतः' इत्यधिकारात् उपान्यस्य यकारान्तत्वोपचारः । 'महाशूद्र' इति समुदायात् ङी । जातिलक्षणस्य अयं प्रतिषेधः धवयोगलक्षणस्तु भवत्येव—शूद्रस्य भार्या शूद्री । अतः इति किम् ? आखुः ॥ ३७ ॥

धवात् योगात् अज्येष्ठादिभ्यः । ३८ ।

धवः भर्ता तदभिधायिनः अकारान्तात् संबन्धात् स्त्रियां वर्तमानात् ङी प्रत्ययो भवति, न तु 'ज्येष्ठ' आदिभ्यः ।

प्रपुंस्य भार्या प्राप्ती । गणक्री । 'प्रष्ठ' आदयः 'सःअयम्' इत्यभिसंबन्धात् भार्यायां वर्तन्ते । 'तस्य इदम्' विवक्षायां तु 'प्राप्ती' इत्यादि भवति । कुमार्या भवः कौमारः तस्य भार्या कौमारी सा एव 'कुमारी' इति उच्यते । धवात् इति किम् ? प्रसूता । योगात् इति किम् ? देवदत्तो धवः, देवदत्ता भार्या स्वत एव, न तथोगात् । अज्येष्ठादिभ्यः इति किम् ? ज्येष्ठा । कनिष्ठा । मध्यमा । गोपालिका । पशुपालिका । इति ज्येष्ठादिः । अत इति किम् ? सहिष्णोः भार्या सहिष्णुः ॥ ३८ ॥

पूतक्रतो-अग्नि-वृषाकपि-कुसित-कुसीदात् ऐ च । ३९ ।

एभ्यः धववाचिभ्यः तथोगात् स्त्रियां वर्तमानेभ्यः परः ङी प्रत्ययो भवति, तथोगे च ऐकारः अन्तादेशः ।

पूतक्रतोः भार्या पूतक्रतायी । अग्नयी । वृषाकपायी । कुसितायी । कुसीदायी ॥ ३९ ॥

मनोः औ च वा । ४० ।

मनुशब्दात् धवाख्यात् तथोगात् स्त्रियां वर्तमानात् ङी प्रत्ययो वा भवति, तथोगे च औकारः ऐकारश्च अन्तादेशः ।

मनोः भार्या मनावी, मनायी, मनुः ॥ ४० ॥

मातुल-आचार्य-उपाध्यायात् आनङ् वा । ४१ ।

एभ्यः 'धव' आख्येभ्यः योगात् स्त्रियां वर्तमानेभ्यः ङी प्रत्ययो भवति, तथोगे च 'आनङ्' अन्तादेशो वा ।

मातुलानी, मातुली । आचार्यानी, आचार्या । उपाध्यायानी, उपाध्यायी ॥ ४१ ॥

वरुण-इन्द्र-मृक-भव-शर्ष-रुद्रात् । ४२ ।

एष्य 'धव' आख्येभ्यः योगात् क्रियां वर्तमानेभ्यः ङी प्रत्ययो भवति, तद्योगे च 'आनङ्' अन्तादेशः ।

वरुणानी । इन्द्राणी । मृडानी । भवानी । शर्वांगी । रुद्रांगी । पृथग्योगः आनङः
नित्यार्थः ॥ ४२ ॥

सूर्यात् वा देवतायाम् । ४३ ।

'सूर्य'शब्दात् 'धव'आख्यात् योगात् देवतायां क्रियां वर्तमानात् ङी वा भवति,
तद्योगे च 'आनङ्' अन्तादेशः ।

सूर्यस्य भार्या सूर्याणी, सूर्या । देवतायाम् इति किम् ? सूरौ अन्या ॥ ४३ ॥

अस्वाङ्गात् असह-नव-विद्यमानात् स्वाङ्गात् समासात् । ४४ ।

'सह'आदिवर्जात् अस्वाङ्गात् परं यत् स्वाङ्गवाचि तदन्तात् समासात् अदन्तात्
क्रियां वा ङी भवति ।

पीनस्तनी, पीनस्तना । अतिकेशी, अतिकेशा । 'सह'आदिप्रतिषेधः किम् ?
सहकेशा । अकेशा । विद्यमानकेशा । अस्वाङ्गात् इति 'किम् ? पाणिपादा । स्वाङ्गात्
इति किम् ? बहुशोफा ।

"अविकारोऽद्रवं मूर्तं प्राणिस्थं स्वाङ्गमुच्यते ।

प्युतं च प्राणिनस्तन् तन्निभं च प्रतिमादिषु" ॥ [हैमसंग्रहश्लोके ४] ॥ ४४ ॥

नासिका-उदर-ओष्ठ-जङ्घा-दन्त-कर्ण-गृह्ण-अङ्ग-गात्र-कण्ठात् । ४५ ।

'नासिका'आदि-अन्तात् 'सह'आदिवर्जस्वाङ्गपूर्वपदात् समासात् क्रियां वा
ङी भवति ।

दीर्घनासिकी, दीर्घनासिका । तलोदरी, तलोदरा । बिम्बोष्ठी, बिम्बोष्ठा । समजङ्घी,
समजङ्घा । चारुदन्ती, चारुदन्ता । लम्बकर्णी, लम्बकर्णा । वक्रशृङ्गी, वक्रशृङ्गा । तन्वङ्गी,
तन्वङ्गा । मृदुगात्री, मृदुगात्रा । कलकण्ठी, कलकण्ठा । पूर्वेण एव सिद्धे 'नियमाय'ं
वचनम्-तेन बहुस्वर-संयोगोपान्तेभ्यः ङन्येभ्यो न भवति-सुललाटा । सुपार्चा । 'सह'-
आदिप्रतिषेधः किम् ? सहनासिका । द्विगोस्तु नित्यमेव ङी-द्विपादी । त्रिपादी ॥ ४५ ॥

पुच्छात् । ४६ ।

'सह'आदिवर्जस्वाङ्गपूर्वपदात् समासान्तात् क्रियां वा ङी भवति ।

१ किम् ? बहुशोफा पा० । २ "अथ मूर्तिमात् स्नात्र प्राणिस्थमविकारजम् । अतस्त्व तत्र
दृष्ट चेत् तेन चेत् तत् तथायुतम्" ॥ नासिका ४११/५४ । ३ नियमावैवचनम् पा० । ४
अन्येभ्योऽन्येभ्यो न पु० ।

कल्याणपुच्छी, कल्याणपुच्छा । असह-नब्-विद्यमानात् इति किम् ? सहपुच्छा ॥ ४६ ॥

कबर-मणि-विष-शरात् । ४७ ।

एभ्यः परः यः स्वाङ्गवाची 'पुच्छ'शब्दः तदन्तात् समासात् खियां ङीर्निर्त्यं भवति ।

कबरपुच्छी । मणिपुच्छी । विषपुच्छी । शरपुच्छी ॥ ४७ ॥

पक्षान् च उपमानात् । ४८ ।

उपमानवाचिपूर्वपदात् 'पक्ष-पुच्छ' अन्तात् समासात् खियां ङी भवति ।

उल्लकपक्षी शाला । उल्लकपुच्छी सेना ॥ ४८ ॥

न नख-मुखात् नाम्नि । ४९ ।

'नख'-'मुख'अन्तात् समासात् खियां ङी न भवति, नाम्नि विषये ।

सूर्पगखा । गौरमुखा । नाम्नि इति किम् ? सूर्पनखी । गौरमुखी कन्या ॥ ४९ ॥

क्रोडादिभ्यः । ५० ।

'क्रोड'आदि-अन्तात् समासात् खियां ङी न भवति ।

कल्याणक्रोडा । कल्याणबुरा । सुभगा । सुगला ॥ ५० ॥

करणात् क्रीतात् । ५१ ।

करणवाचिनः पूर्वपदात् परं यत् 'क्रीत' इति, तदन्तात् समासात् खिया ङी भवति ।

वज्रक्रीती । वसनक्रीती । करणात् इति किम् ? सुक्रीता । दुष्क्रीता । समासात् इति किम् ? वज्रेण क्रीता ॥ ५१ ॥

क्तात् अल्पे । ५२ ।

'करण'पूर्वपदात् 'क्त'प्रत्ययान्तात् समासात् खियां ङी भवति, पूर्वपदस्य अल्पत्वे गम्यमाने ।

अभ्रविलिखी षौः-अल्पाभा इत्यर्थः । सूपविलिखी पात्री । अल्पे इति किम् ? चन्दनानुलिखी कन्या ॥ ५२ ॥

'गौर'आदीनाम् । ५३ ।

'गौर'आदीनां संबन्धिण्यां खियां वाच्ययोगेभ्यः परो ङी प्रत्ययो भवति ।

गौरी। मत्सी। नदी। गौरादीनां संबन्धिन्यां स्त्रियाम् इति किम्? बहुगौरा नगरी।
 गौर मत्स्य मनुष्य कृष्य हय गवय मुकय शिङ्ग शृङ्ग पुट दुग्द्रोण हेरीकणी बटर ओकण
 आमलक कुबल वरद विश्व तर्कार शर्कार शर्कर शाल्मद शष्कड सुसव षाण्डश आनन्द आढक
 सुपाठ शष्कुल सूर्म सूच सूष सूष मालक शल्लक मालत धातक वेतस वृस अतस उमाभङ्ग
 मह मठ देह लवण सिव सौधर्म आयस्थूण भौलिङ्गि आलम्बि आलक्षि कालक्षि औदग्राहमानि
 मौरिकि भौलिकि आरट कटेटन मूलाट अधिकार सुन्दर मन्दर मण्डर पट पिण्ड ऊर्द्व
 सूर्व गूर्व षाण्ड लोहाण्ड कदर कदल तरुण तलुन अनड्डुही अनड्डुवाही आप्रहायगी पृथिवी
 विकल विक्ल आश्मरथ्य काव्य शैव्य एहि पर्येहि अराल उद पड चण्ड नद भष प्लव
 चर गर तर चोर गाह सूद देव पिप्पल कोशातक शम करीग ।

जातिवाचिनः पाक-कर्ण-पर्ण-वालान्ताः ।

असत्-काण्ड-प्रान्त-शत-एक-अश्वपूर्वाः पुष्पान्ताः ।

असम्-मन्त्रा-अजिन-एक-शण-पिण्डपूर्वाः फलान्ताः ।

अनञ्पूर्वः मूलान्तः ।

समान-आर्य-कृत-पाप-अवर-मामक-भागधेय-भेषज-सुमङ्गलाः संज्ञायाम् ।

कुग-कामुक-कट-कबर-कुण्ड-गोण-भाज-स्थल-नागाः यथासंख्यम् आयस-भैथु-
 नेष्ठु-श्रोणि-केगपाश-अमत्र-आवपन-श्राण-अकृत्रिम-स्थूलेषु ।

काल-शबल-सारङ्ग-पिङ्गल-कन्माषाः वर्णे ।

नीलः प्राणि-ओषधयोः ।

रेवत-रोहिणी नक्षत्रे । इति ।

गौरादि- आकृतिगणः । संप्रत्ययः पाठः पुंभावनिवृत्त्यर्थः—अनड्डुहीभार्यः ।

“स्तुगभावार्थः” [ ] इति एके—पञ्चानड्डुहिः ॥ ५३ ॥

अण्-अञ्-गय-इकण्-नञ्-स्नञ्-दिलः । ५४ ।

एतत्प्रत्ययान्तेभ्यः अदन्तेभ्यः स्त्रियां ङी भवति ।

औपगवी । औत्सी । सौपर्णेथी । आक्षिकी । क्षैणी । पौरनी ! कुरुचरी ॥ ५४ ॥

नञ् पत्यन्तस्य वा । ५५ ।

‘पति’शब्द-अन्तात् स्त्रियां वर्तमानात् ङी वा भवति, तद्योगे च अन्तस्य ‘नकार’
 आदेशः ।

१ “हरिण कण पटर लकण आमलक” इत्यादि काशिकापाठः ४।१।४१। अत्रापि ‘हरीकणी’
 इत्येवम् ईदन्तापेक्षया ‘हरिण’ कण’ इत्येवम् अदन्त शब्दद्वयं समुचितम् । २ ‘अनड्डुही’
 इत्यादीनां शब्दानां पाठः ।

दृढपत्नी, दृढपतिः । बहुपत्नी बहुपतिः ॥ ५५ ॥

हिम-अरण्यात् उरौ आनङ् । ५६ ।

आभ्यां महति अर्थे स्त्रियां वर्तमानाभ्यां परः डी भवति, तद्योगे च आनङ् अन्तादेशः ।

उरु हिमम् हिमानी । उरु अरण्यम् अरण्यानी ॥ ५६ ॥

यवन-यवात् लिपि-दुष्टे । ५७ ।

‘यवन-यव’शब्दाभ्यां लिपौ दुष्टे च अर्थे स्त्रियां डी भवति, तद्योगे च आनङ् अन्तादेशः ।

यवनानी लिपिः । दुष्टः यवः यवानी ॥ ५७ ॥

आर्य-क्षत्रियात् वा । ५८ ।

आभ्यां स्त्रियां वा डी भवति, तद्योगे च आनङ् अन्तादेशः ।

आर्याणी, आर्या । क्षत्रियाणी, क्षत्रिया । धवयोगे तु नित्यमेव डी-आर्यी । क्षत्रियी ॥ ५८ ॥

यज्ञः वा यज्ञ् [आर्येनङ्] । ५९ ।

‘यज्ञ्’अन्तात् स्त्रियां डी भवति, तद्योगे च आनङ् अन्तादेशो वा ।

गार्गी, गार्ग्यायणी ॥ ५९ ॥

‘लोहित’आदि‘सकल’अन्तात् । ६० ।

‘लोहित’आदेः ‘सकल’अन्तात् स्त्रियां डी भवति तद्योगे च आनङ् अन्तादेशः ।

लौहित्यायनी । सौमित्रायनी । साकल्यायनी ॥ ६० ॥

व-अवट्वात् वा । ६१ ।

‘व’अन्तात् ‘अवट्’शब्दाच्च स्त्रियां वा डी भवति, तद्योगे च आनङ् अन्तादेशः ।

पौतिमाष्यायणी, पौतिमाष्या । आवट्चायनी, आवट्चा ॥ ६१ ॥

कौरव्य-आसुरि-माण्डूकात् । ६२ ।

एभ्यः स्त्रियां डी भवति, तद्योगे च आनङ् अन्तादेशः ।

कौरव्यायणी । आसुरायणी । माण्डूकायनी ॥ ६२ ॥

१ अत्र वृत्तितम् अतः [ ] एतद्विद्वान्तर्गतम् समनुसंहितम् । ‘कनो वाक्यं च वा’ । २।४।६।७। इत्येवं हेमं सूत्रं समनुसंधेयम् । २ “सकल” इति हेमं सूत्रम् । २।४।६।८। ३ साहित्यायनी पा० ।

इत्रः इतः । ६३ ।

‘इत्र’अन्तात् इकारान्तात् खियां ङी भवति ।

सुतंगमेन निर्दृष्टा सौतंगमी । इतः इति किम् ? औडुलोम्या । ६३ ॥

नुः जातेः । ६४ ।

‘इकार’अन्तात् नृजातिवाचिनः खियां ङी भवति ।

अवन्ती । नुः इति किम् ? तित्तिरिः । जातेः इति किम् ? निष्कौशाम्बिः । इतः इति किम् ? दरत् ॥ ६४ ॥

उतः अप्राणिनश्च अयु-रञ्जुआदिभ्य ऊह् । ६५ ।

‘उकार’अन्तात् नृजातिवाचिनः अप्राणिजातिवाचिनश्च परः खियाम् ऊह् प्रत्ययो भवति, ‘यु’शब्दान्त-रञ्जुआदींश्च वर्जयित्वा ।

ब्रह्मबन्धुः । अलावूः । उतः इति किम् ? वधूः । अप्राणिनश्च इति किम् ? आबुः । जातेः इति किम् ? पटुः । अयु-रञ्जुआदिभ्य इति किम् ? अन्वयुः इयं कन्या । रञ्जुः । हनुः । ‘रञ्जु’आदयः प्रयोगगम्याः ॥ ६५ ॥

उत्तरपदात् औपम्ये । ६६ ।

उत्तरपदात् खियां वर्तमानात् औपम्ये गम्यमाने ऊह् प्रत्ययो भवति ।

कदलीस्तम्भोरूः । औपम्ये इति किम् ? पीनोरूः ॥ ६६ ॥

सह-शफ-सहित-संहित-लक्ष्मेण-वामआदेः । ६७ ।

‘सह’आदि-आदेः उत्तरपदात् खियाम् ऊह् प्रत्ययो भवति ।

सहोरूः । शफोरूः । सहितोरूः । संहितोरूः । लक्ष्मणोरूः । वामोरूः ॥ ६७ ॥

बाह्वन्त-कद्रु-कमण्डलोः नाम्नि । ६८ ।

‘बाहु’अन्तादेः खियां नाम्नि विषये ऊह् प्रत्ययो भवति ।

मद्रबाहूः । मद्रबाहूः । कद्रूः । कमण्डलः । नाम्नि इति किम् ? वृत्तबाहुः । कद्रुः । कमण्डलः ॥ ६८ ॥

‘पङ्गू’आदिः । ६९ ।

‘पङ्गू’आदयः, ‘ऊह्’आदिप्रत्ययान्ताः खियां निपात्यन्ते ।

पङ्गूः ।

‘असुर’ शब्दस्य ध्वयोगे जातौ वा श्वश्रूः ।

वृ—नरयोः ङी 'नार' आदेशश्च—नारी ।

'सस्त्रि' शब्दस्य 'सस्त्र' शब्दस्य वा ङी—सस्त्री ।

पत्युः ऊढायाम् नश्च अन्तादेशः—पत्नी ।

पतिः अस्याः अस्ति इति पतिवल्नी अविषवा ।

अन्तर्वल्नी गर्भिणी ।

भोज—सूतयोः अन्तस्य ष्वङ् यथासंख्यं क्षत्रिया—युवयोः—भोज्या क्षत्रिया । सूत्या प्रातयौवना मानुषी । भोज्या, सूता अन्या ॥ ६९ ॥

यूनः तिः । ७० ।

'युवन्'शब्दात् स्त्रियां ति प्रत्ययो भवति ।

युवतिः ॥ ७० ॥

क्रोष्टोः ऋः । ७१ ।

स्त्रियां वर्तमानस्य 'क्रोष्टु' शब्दस्य ऋकारः अन्तादेशो भवति ।

क्रोष्ट्री । पञ्चभिः क्रोष्ट्रीभिः कृतिः पञ्चक्रोष्ट्रीभ्य रश्चैः ॥ ७१ ॥

इति श्रीमल्लयगिरिविरचिते शब्दानुशासने वृत्तौ नाम्नि पञ्चमः पादः समाप्तः ॥

*

नाम्नि षष्ठः पादः

क्रियाहेतुः कारकम् । १ ।

क्रियायाः हेतुः कर्तृआदि कारकं भवति । तत् च स्व-परसमवेतक्रियानिष्पादन-विषयं सामर्थ्यम्, 'करोति' इति 'कारकम्' इति अन्वर्थाश्रयणात् च अनाश्रितव्यापारस्य हेत्वादेः निमित्तमात्रस्य कारकत्वव्युदासः ॥ १ ॥

अपाये अवधिः अपादानम् । २ ।

कायसंसर्गपूर्वकः बुद्धिसंसर्गपूर्वको वा बिम्बलेशः अपायः, तस्मिन् यद् अवधिभूतं तत् कारकम् अपादानसंज्ञं भवति ।

चौरैभ्यः जायते—तदुपधातप्रतीकारेण ततो निवर्तयति । शूङ्गात् शरो जायते—ततः आत्मानं प्रतिष्ठमानः निस्तरति । द्रवम् हिमवतः गङ्गा प्रभवति । उपाध्यायात् अन्तर्बन्धे—

ततः अक्षयतया अपैति इत्यर्थः । अधर्मात् जुगुप्सते, अधर्मात् विरमति, धर्मात् प्रमाद्यति—
जुगुप्सादिपूर्वकं ततो भावेन निवर्तते । भोजनात् पराजयते, अध्ययनात् पराजयते—
भोजनम् अध्ययनं वा असहमानः ततो निवर्तते इत्यर्थः । चैत्रात् मैत्रः पटुतरः—चैत्रः
मैत्रेण पटुत्वेन संसृष्टः ततः अतिशयधर्मेण विभक्त इत्यर्थः । एवं मौपुराः पाटलिपुत्रकेभ्यः
आद्यन्तराः ॥ २ ॥

कर्मणा यम् अभिप्रैति तत् संप्रदानम् । ३ ।

कर्मणा यम् अभिसंबन्धानि तत् कारकम् संप्रदानसंज्ञं भवति ।

रात्रे कार्यम् आवेदयति । कुवेराय बलिः । 'अभि'प्रहृणात् इह न भवति—घ्नतः
पृष्ठं ददाति । इह च भवति—छात्राय चपेटां प्रयच्छति ॥ ३ ॥

शयादिभिः बहुलम् । ४ ।

शयादिक्रियाभिः यम् अभिप्रैति तत् कारकं संप्रदानसंज्ञं भवति बहुलम् ।

पत्ये शेते । चैत्राय कथयति । आर्द्राय गच्छते । युद्धाय सन्नद्यति । चैत्राय क्रुध्यति ।
चैत्राय द्रुहति । छात्राय अमूयति । कञ्चिद् विकल्पः—प्रगम्य शास्त्रे, प्रगम्य शास्त्रारम् ।
पुण्येभ्यः सृह्यति, पुष्पाणि सृह्यति ।

क्वचित् प्रवृत्तिः क्वचित् अप्रवृत्तिः ।

क्वचित् विभाषा क्वचित् अन्यत् एव ।

विवेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य

चतुर्विधं बाहुल्यकं वदन्ति ॥

'पशुना रुद्रं यजति' इति पूजायां यथालक्षणमेव कर्म-करणे । 'पशुं रुद्राय ददाति'
इति विवक्षायां च अत एव बाहुल्यकात् सिद्धिः ॥ ४ ॥

क्रियाश्रयस्य आधारः अधिकरणम् । ५ ।

क्रियाश्रयस्य कर्तुः कर्मणः वा यः आधारः तत् कारकम् अधिकरणसंज्ञं भवति ।

कटे आस्ते । "दिवि देवाः । तिलेषु तैलम् । गङ्गायां घोषः । युद्धे संनद्यति ।

अङ्गुल्यग्रे कशिशतम् ॥ ५ ॥

येन क्रियते तत् करणम् । ६ ।

१ 'नं चाऽसह' ५० । २ मापुराः पा० । ३ गच्छते गच्छते-भिन्दति-इत्यर्थः । ४
चतुर्विधं विभक्तिः । ५ यजन्ति इति पा० । ६ दिवे देवाः पा० ।

येन कृत्वा क्रियते तत् कारकं करणसंज्ञं भवति ।

दात्रेण लुनाति । स्थेन दीपिकया पथा याति ॥ ६ ॥

कर्तुः व्याप्यं कर्म । ७ ।

कर्त्रा यत् क्रियया व्याप्यते तत् कारकं कर्मसंज्ञं भवति ।

कटं करोति । काष्ठं दहति । गां दोग्धि पयः । अजां नयति ग्रामम् । कर्तुः इति किम् ? मापेषु अर्थं ब्रूनाति—अन्धेन कर्मणा भक्षणक्रियया स्पर्शनक्रियया वा व्याप्यानां माषाणां कर्मसंज्ञा मा भूत् ॥ ७ ॥

अकर्मणां वा काल-अध्व-भाव-देशम् आधारः अकर्म च । ८ ।

कालः मुहूर्तादिः । अध्वः गन्तव्यक्षेत्रं क्रोशादिः । भावः क्रियायोगः दोहादिः । देशः ग्राम-जनपद-नदी-पर्वतादिः । अकर्मणां धातूनां कालादिः आधारः कर्म वा भवति अकर्म च—कर्मसंज्ञापक्षेऽपि अकर्मसंज्ञा भवति इत्यर्थः ।

मासम् आस्ते, मासः आस्यते । क्रोगं स्वपिति । गोदोहम् आस्ते । कुरून् स्वपिति । सकर्मका अपि अविवक्षितकर्मागः अकर्मकाः—मासं पचति । क्रोशम् अधीते । पक्षे रात्रौ सुप्यते । रात्रौ अधीतम् । काल-अध्व-भाव-देशम् इति किम् ? गृहे आस्ते । अकर्म च इति किम् ? मासम् आस्यते । अकर्मणाम् इति किम् ? रात्रौ व्याकरणम् अधीतम् । कथं 'पचति ओदनं मासम्' 'पिबति पयः गोदोहम्' ? द्विकर्मकतया "कर्तुः व्याप्यं कर्म" [नाम्नि षष्ठः पादः सूत्र ७] इत्येव भावात् ॥ ८ ॥

अणिञ्कर्तृ णो । ९ ।

अकर्मकाणाम् अणिञ्बन्धायां यः कर्ता स णिञि सति कर्म वा भवति ।

पाचयति चैत्रम् चैत्रेण वा मैत्रः । 'गमयति चैत्रं मैत्रः' इत्यत्र तु परत्वाद् नित्य एव विधिः । उत्तरत्र 'नित्यअकर्म'ग्रहणात् इह अविवक्षितकर्मणां ग्रहणम् ॥ ९ ॥

नित्यअकर्म-गति-बोध-अवयव-शब्दकर्म-दृशः अस्वादि-अदि-क्रन्द-

शब्दाय-हः । १० ।

'वा' इति निवृत्तम् । 'नित्यअकर्म' ग्रहणात् नित्यअकर्मकाणाम् गत्यर्थानाम् बोधार्थानाम् [अवयवार्थानाम्] शब्दक्रियाणाम् शब्दकर्मणाम् दृशेष्ट स्वादि-अदि-क्रन्द-शब्दाय-हवर्जितानाम् अणिञ्बन्धायां यः कर्ता स णिञि सति कर्म भवति ।

१ अक्षणायां इति भावः । २ शब्दकर्मकाणाम् पा० ।

आसयति चैत्रं मैत्रः । शाययति शिशुं माता । गमयति ग्रामं बटुं चैत्रः । बोधयति माणवकं धर्मं गुरुः । ज्ञापयति शिष्यं धर्मम् । भोजयति बटुम् ओदनं चैत्रः । आलापयति मैत्रं चैत्रः । आभाषयति चैत्रं गुरुं मैत्रः । श्रावयति मैत्रं शास्त्रं गुरुः । दर्शयति रूपतर्कं कार्षापणं चैत्रः । 'नित्यभकर्म' आदिग्रहणं किम् ? पाचयति ओदनं चैत्रेण । 'नित्य'ग्रहणम् अविवक्षितकर्मकव्युदासार्थम् । काल-अध्व-भाब-देशैः सर्वेऽपि घातवः सकर्मकाः इति अन्यकर्मपिक्षया नित्यभकर्मकाः । गतेः देशान्तरप्राप्तिरूपायाः ग्रहणम् इति इह न भवति-गमयति स्त्रियं मैत्रेण चैत्रः । नयतिश्च प्रापणाधीनप्राप्यर्थः इति न भवति-अजां नाययति ग्रामं चैत्रेण मैत्रः । बोधः ज्ञानमात्रम् न तद्विशेषः तथा च दृशि-ग्रहणम् । तेन इह न भवति-प्रापयति चैत्रेण उत्पलं मैत्रः । स्पर्शयति बाला चैत्रेण स्तन-युग्मम् । अस्त्रादि-अदि-क्रन्द-शब्दाद्य-हं इति किम् ? स्वादयति मोदकं चैत्रेण मैत्रः । शब्दाययति चैत्रो मैत्रेण शिशुम् । क्रन्दयति मैत्रं चैत्रेण । ह्राययति मैत्रं चैत्रेण । स्वादि-अदोः अर्थत्वात् ह्रा-शब्दाद्य-क्रन्दां च शब्दकर्मकत्वात् कर्मत्वे प्राप्ते प्रतिषेधः, ततः स्वव्यापाराश्रयं कर्तृत्वमेव । प्रयोजकव्यापारेण अणिज्कर्तुः व्याप्यत्वात् कर्मसंज्ञा सिद्धैव, नियमार्थं तु वचनम् ॥ १० ॥

भक्षेः हिंसायाम् । ११ ।

भक्षयतेः स्वार्थिकव्यन्तस्य हिंसार्थस्य अणिजवस्थायां कर्ता णिञि सति कर्म भवति ।

भक्षयति बलीवदान् कैथं मैत्रः । वनस्पतीनां प्रसव-प्ररोह-वृद्ध्यादिमत्त्वेन चेतन-त्वात् तत्त्वामिनः वा तीव्रतरदुःखोत्पादात् भक्षेहिंसार्थता । हिंसायाम् इति किम् ? भक्षयति पिण्डी शिशुना चैत्रः । भक्षयति पुत्रान् गार्ग्या । भक्षयतिः अत्र आक्रोशविषयः । अर्थ-त्वात् पूर्वैर्नैव सिद्धौ नियमार्थं वचनम् ॥ ११ ॥

वाहेः प्रवेयः । १२ ।

प्राजिक्रियाव्याप्यः प्रवेयः । वहैः अणिजवस्थायां प्रवेयः कर्ता णिञि सति कर्म भवति ।

वाहयति बलीवदान् भारं कृषीवलः । प्रवेय इति किम् ? वाहयति भारं चैत्रेण । प्राप्यर्थे अकर्मकार्यं [च] वहौ नियमार्थम् प्रापणार्थे विध्यर्थं च वचनम् ॥ १२ ॥

१ प्रापणार्थः न प्राप्यर्थः पा० । २ 'हयः इति पा० पू० । ३ शस्त्रं पू० । शण्डम्-सस्यम् सचेतनं तुणादिकम् । ४ यः वनस्पतीनां स्वामी तम् अपृष्ट्वा जीवपूर्वकत्वेन तुणादिकमन-स्पतिभक्षणे तस्त्रामिनः दुःखोत्पादो भवत्येव इति आशयः । ५ "प्राप्यर्थे अकर्मके च वहौ नियमार्थम् प्रापणार्थं विध्यर्थं च वचनम्" १ । ३ । १२० । अथोक्तवृत्तौ ।

हृ-क्रोः वा । १३ ।

अनयोः अणिजि वा कर्म भवति ।

विहारयति देशम् आचार्यम् आचार्येण शिष्यः । आहारयति ओदनं बालकं बालकेन माता । विकारयति सैन्धवान् सैन्धवैर्वा । विकारयति स्वरं क्रोष्टारं क्रोष्टू वा चैत्रः । एतेषु यथासंख्यं गति-आहारार्थ-नित्याकर्म-शब्दकर्मकतया प्राप्ते विकल्पः अप्राप्ते—हारयति द्रव्यं मैत्रं मैत्रेण वा चैत्रः । कारयति कटं चैत्रं चैत्रेण वा मैत्रः ॥ १३ ॥

दृशि-अभिवादोः आत्मने । १४ ।

दृशोः अभिपूर्वस्य वदेश्च अणिजि कर्ता णिजि सति वा कर्म भवति ।

दर्शयते राजा भृत्यान् भृत्यैर्वा । अभिवादयते गुरुः शिष्यं शिष्येण वा । आत्मने इति किम् ? दर्शयति रूपनकं कार्षापणं चैत्रः । अभिवादयति गुरुः शिष्येण ॥ १४ ॥

नाथः । १५ ।

‘अणिङ्कर्ता णौ’ इति निवृत्तम् पृथग्योगात् । आत्मनेपदविषयस्य नाथतेर्व्याप्यं कर्म वा भवति । आत्मनेपदविषयता च अस्य आशिषि एव इति तत्रैव अयं विधिः ।

सर्विनाथते, सर्विषो नाथते—‘सर्विर्मे भूयात्’ इति आशास्ते इत्यर्थः । आत्मने इति किम् ? माणवकम् उपनाथति—अङ्ग । पुत्रक ! अधीष्व—याचते इत्यर्थः ॥ १५ ॥

जास-नाट-क्राथ-पिषः हिंसायाम् । १६ ।

एषां हिंसायां वर्तमानानां व्याप्यं कर्म वा भवति । प्राप्ते विभाषा ।

चौरस्य उजासयति, चौरम् उजासयति । चौरस्य उन्नाटयति, चौरम् उन्नाटयति । चौरस्य उत्क्राथयति, चौरम् उत्क्राथयति । चौरस्य पिनष्टि, चौरं पिनष्टि । हिंसायाम् इति किम् ? ‘जम् मोक्षणे’-चौरं बन्धनात् जासयति—मोक्षयति इत्यर्थः । ‘नट नृत्तौ’ नटं नाटयति नर्तकी । जास-नाट-क्राथानाम् उपान्त्यआकारनिर्देशः यत्र आकारश्रुतिः तत्रैव यथा स्यात्, तेन इह न भवति-दस्युम् उदजीवसत् । चौरम् अनौनटत् । दस्युम् उदचि-क्रथत् । अत एव क्राथेः कर्मसंज्ञाप्रतिषेधपक्षे ह्रस्वत्वाभावः ॥ १६ ॥

नि-प्रेभ्यः हनः । १७ ।

‘नि’-‘प्र’पूर्वस्य हन्तेर्व्याप्यं कर्म वा भवति ।

चौरस्य निहन्ति, चौरं निहन्ति । चौरस्य प्रहन्ति, चौरं प्रहन्ति । चौरस्य प्रणिहन्ति,

चौरं प्रणिहन्ति । चौरस्य निप्रहन्ति, चौरं निप्रहन्ति । बहुवचनं सर्वभङ्गपरिग्रहार्थम् ॥ १७ ॥

‘रुजा’अर्थस्य अज्वरि-संतापेः कर्तरि भावे । १८ ।

‘रुजा’अर्थस्य धातोः ज्वरि-संतापिवर्जितस्य तत् व्याप्यं कर्म वा भवति ।

[कर्तरि भावे-भावश्चेद् रुजः कर्ता भवति]

चौरस्य रुजति रोगः, चौरं रुजति रोगः । अपध्याशिनम् आमयति । ‘रुजा’-अर्थस्य इति किम् ? “एतं जीवन्तम् आनन्दः” [वि० पु०] । अज्वरि-संतापेः इति किम् ? औदरिकं ज्वरयति । अत्याशिनं संतापयति रोगः । कर्तरि इति किम् ? चौरं रुजति अत्यशने बातः । भाव इति किम् ? चौरं रुजति श्लेष्मा ॥ १८ ॥

कृजः प्रतियत्ने । १९ ।

सतः गुणाधानाय अपायपरिहाराय वा यत्नः तस्मिन् वर्तमानस्य करोतेव्याप्यं कर्म वा भवति ।

एधोदकस्य उपस्कुरुते, एधोदकम् उपस्कुरुते । प्रतियत्न इति किम् ? कुर्मं करोति ॥ १९ ॥

स्मृत्यर्थ-दय-ईशः । २० ।

‘स्मरण’अर्थानाम् दयतेः ईशश्च व्याप्यं कर्म वा भवति ।

मातुः स्मरति, मातरं स्मरति । मातुः अध्येति, मातरम् अध्येति । सर्पिषः दयते, सर्पिर्दयते । लोकानाम् ईष्टे, लोकान् ईष्टे । कर्मअविवक्षायाम् ‘माषाणाम् अशनीयात्’ इत्यादिबत् शेषषष्ठी पक्षे सिद्धैव, नियमार्थस्तु प्रपञ्चः तेन एषां ‘नाथ’प्रभृतीनां धातूनां कारकान्तरं शेषरूपेण न विवक्ष्यते सर्पिषा बलस्य नाथते । मात्रा स्मृतम् । “अयत्नजे” [नान्ति अधमः पादः सू० २४] इति समासाभावार्थश्च ॥ २० ॥

पण-व्यवहोः विनिमेय-घृतपणम् । २१ ।

विनिमेयम् क्रय-विक्रयम् । घृतपणः घृतजेयम् । पणतेः ‘वि’-‘अव’पूर्वस्य च हरतेः व्याप्यौ विनिमेय-घृतपणौ वा कर्मसंज्ञौ भवतः ।

१ ‘समस्त-व्यस्त-विषयस्त’ इति सर्वे भङ्गाः । ‘निप्रहन्ति’ इत्यादि समस्तम् । ‘निहन्ति’ इत्यादि व्यस्तम् । ‘प्रणिहन्ति’ इत्यादि विषयस्तम् । २ ११३।११३। अमोषवृत्तौ । ३ “एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि । कल्पाणी बत माधेयं लौकिकी प्रतिमाति मे” ॥ ११ ॥ विष्णुपुराणे” इति श्रीसिद्ध-हेमचन्द्रवृत्तिन्याससारसमुद्धारकाराः श्रीकनकप्रमसूरयः । १२।२।१३। अस्य सूत्रस्य न्याससारसमुद्धारः । काशिकायाम् “रुमार्थानाम्” इत्यादिसूत्रे एतत् पक्षं भिन्नरूपेण विधत्ते-“एति जीवन्तमानन्दः नरं वर्षशतादपि । जीव पुत्रक । मा मैव तपः साहसमाचर”-२।३।५४। ४ २।२।१२। इत्यस्य सूत्रस्य वृत्तौ “पुनर्यत्नः प्रतिव्ययः” । श्रीहेमचन्द्रसूरयः । ५ “शेषे षष्ठी अवयवजे” इति संपूर्णं सूत्रम् ।

शतस्य पणायति, शतं पणायति—क्रय-विक्रये द्यूतपणत्वे वो विनियुक्ते इत्यर्थः । दशानां व्यवहरति, दश व्यवहरति । विनिमेय-द्यूतपणम् इति किम् ? देवं पणायति—स्तौति—इत्यर्थः । शलाकां व्यवहरति—विगणयन् गोपायति—इत्यर्थः । वचनभेदात् यथा-संख्याऽभावः ॥ २१ ॥

उपसर्गाद् दीव्यः । २२ ।

उपसर्गात् परस्य दीव्यतेः विनिमेय-द्यूतपणौ वा कर्मसंज्ञौ भवतः ।

शतस्य प्रदीव्यति, शतं प्रदीव्यति । उपसर्गाद् इति किम् ? शतस्य दीव्यति । विनिमेय-द्यूतपणम् इति किम् ? शलाकां प्रदीव्यति—विगणयन् अपहरति—इत्यर्थः ॥ २२ ॥

न । २३ ।

दीव्यतेः विनिमेय-द्यूतपणौ कर्मसंज्ञौ न भवतः उपसर्गपूर्वस्य विकल्पविधानात् अनुपसर्गस्य अयं निषेधः ।

शतस्य दीव्यति । विनिमेय-द्यूतपणम् इति किम् ? देवं दीव्यति—स्तौति—इत्यर्थः ॥ २३ ॥

करणं करणं च । २४ ।

दीव्यतेः करणम् कर्म च करणं च भवति—कर्म-करणसंज्ञे युगपद् भजति—इत्यर्थः ।

अक्षान् दीव्यति । अक्षाणां देवनम् । अत्र कर्मत्वे द्वितीया-षष्ठ्यौ । अक्षैर्दीव्यति । अक्षदेवनाः । अत्र करणत्वात् तृतीया-अनटौ । 'वा' इति सिद्धे 'करणं च' इति वचनं युगपत् संज्ञाद्वयसमावेशार्थम् । अक्षैर्देवयते भैत्रः चैत्रम् । अत्र करणत्वात् तृतीया, कर्म-त्वाच्च नित्याऽकर्मलक्षणं अगिन्कर्तुः कर्मत्वम् देवयतेश्च "प्राग्निनि अग्निः नाप्यात् णिजः" [आख्या ० द्वितीयः पादः सू० ७५] इति अकर्मलक्षणं परस्मैपदं च न भवति ॥ २४ ॥

स्वतन्त्रः कर्ता । २५ ।

क्रियासिद्धौ यः स्वतन्त्रः कर्ता स कर्तृसंज्ञः भवति ।

चैत्रेण कृतम् । अमीषां कारकाणाम् एकत्र युगपद् अनेकप्राप्तौ परं परं भवति—ग्रामाय दत्त्वा तीर्थं गतः ॥ २५ ॥

१ वा नियुं पा० । २ सूत्रे पण-व्यवहोः इति द्विवचनम् विनिमेय-द्यूतपणम् इति एकवचनम् इत्येवं वचनभेदः । ३ नाम्नः षष्ठ्यादस्थितदशमसूत्रेण ।

फल्गुनी-प्रोष्ठपदस्य नक्षत्रे बहुवद् वा । २६ ।

‘फल्गुनी’शब्दस्य ‘प्रोष्ठपद’शब्दस्य च द्वौ नक्षत्ररूपौ अर्थौ वा बहुवद् भवतः ।

कदा पूर्वे फाल्गुन्यौ, कदा पूर्वाः फाल्गुन्यः । कदा पूर्वे प्रोष्ठपदे, कदा पूर्वाः प्रोष्ठपदाः । नक्षत्रे इति किम् ? फल्गुनीषु जाते फाल्गुन्यौ माणविके । द्विवचननिर्देशः किम् ? एकस्मिन् ज्योतिषि मा भूत् । ‘संपन्ना यवः संपन्ना यवाः’ इति जाति-व्यक्ति-विवक्षया सिद्धम् ॥ २६ ॥

तद्धितलुचि अगोणी-सूच्योः ष्यङादेः श्लुक् । २७ ।

तद्धितस्य लुचि परतः ष्यङादेः श्लुक् भवति, गोणी-सूचीशब्दौ वर्जित्वा ।

पञ्च इन्द्राण्यः देवताः अस्य पञ्चेन्द्रः । कुवच्या विकारः कुवलम् । ‘हरीतकी फल्गु’ इत्यत्र लुगर्थस्य लीत्वात् पुनः डी । अगोणी-सूच्योः इति किम् ? पञ्चभिः गोणीभिः क्रीतम् पञ्चगोणिः । दशसूचिः ॥ २७ ॥

गोण्याः ह्रस्वः मेये । २८ ।

‘गोणी’शब्दस्य उपचारात् मेये वर्तमानस्य ह्रस्वः भवति ।

गोणिः । मेय इति किम् ? गोणी ॥ २८ ॥

स्वरस्य क्लीबे । २९ ।

क्लीबे वर्तमानस्य स्वरान्तस्य ह्रस्वः भवति ।

कौलालपम् । ग्रामणि कुलम् । ‘काण्डीभूतं कुलम्’ इत्यादौ अलिङ्गत्वात् न भवति ॥ २९ ॥

समासस्य अन्ते नीचः अनंशिसमास-ईयोबहुव्रीहेः ङ्यादेः । ३० ।

समासस्य अन्ते वर्तमानस्य उपसर्जनभूतस्य अनंशिसमासान्तवर्जितस्य ‘ईयस्’-अन्तबहुव्रीहान्तवर्जितस्य च ङ्यादेः ह्रस्वो भवति ।

निष्कौशाम्बिः । अतिखट्वः । समासस्य इति किम् ? कुमारीयतेः किप्-कुमारी पुमान् । अन्त इति किम् ? कुमारीप्रियः । नीचः इति किम् ? राजकुमारी । अनंशिसमास-ईयोबहुव्रीहेः इति किम् ? अर्धपिप्पली । बहुश्रेयसी । बहुव्रीहिग्रहणं किम् ? निःश्रेयसिः ॥ ३० ॥

गोः । ३१ ।

समासस्य अन्ते वर्तमानस्य नीचः 'गो'शब्दस्य ह्रस्वः भवति ।

चित्रगुः । नीचः इति किम् ? सुगोः ॥ ३१ ॥

अण्-प्रत्यये के प्रत्यये । ३२ ।

अणः ङीप्रत्ययस्य च के प्रत्यये परे ह्रस्वः भवति ।

सोमपकः । सोमयिका । लक्ष्मिका । यवागुका । पट्विका । 'ङी'ग्रहणं पुंभाव-
बाधनार्थम् । प्रत्यये इति किम् ? पाकः ॥ ३२ ॥

न कचि । ३३ ।

अणः ङीप्रत्ययस्य च कचि परे ह्रस्वो न भवति ।

बहुकीलालपाकः । बहुकुमारीकः । खारीकः । काकलीकः ॥ ३३ ॥

वा आपः । ३४ ।

आपः कचि परे ह्रस्वो वा भवति ।

प्रियस्वट्वकः, प्रियस्वट्वाकः ॥ ३४ ॥

इत् च अपुंसः अनितः कि अस्यादेः आ । ३५ ।

असंभविपुंलिङ्गार्थात् गन्दात् ग्रहितस्य आपः स्थाने अनकारानुबन्धस्य प्रत्ययस्य
अवयवे ककारे आप्परे इकारः ह्रस्वश्च आदेशो भवति वा, न चेत् ककारात् परः आप्
स्यादेः परो भवति ।

खट्विका, खट्वाका, खट्वाका । प्रियखट्विका, प्रियखट्वाका, प्रियखट्वाका ।
अपुंसः इति किम् ? न विद्यते खट्वा अस्याः अखट्वा, अल्पा अखट्वा अखट्विका ।
अनितः इति किम् ? अनुकम्पिता आर्द्रा दत्ता आर्द्रका । आपि इति किम् ? प्रियखट्वाकः
चैत्रः । अस्यादेः इति किम् ? प्रियखट्वाकम् अतिक्रान्ता अतिप्रियखट्वाका ॥ ३५ ॥

स्व-ज्ञ-अज-भस्त्र-अघातु-त्यय-कात् । ३६ ।

'स्व'आदिभ्यः घातु-त्यवर्ज्यकार-ककाराभ्यां च परस्य आपः स्थाने अनितः
प्रत्ययस्य अवयवे ककारे आप्परे इकार आदेशो वा भवति, न तु स्यादेः परे आपि ।

कुत्सिता स्वा ज्ञातिः स्विका, स्वका । अस्विका । अस्वका । ज्ञिका, ज्ञका ।
अजिका, अजका । निर्भक्षिका, निर्भक्षका । आर्यिका, आर्यका । चटकिका,
चटकका । 'भस्त्र'ग्रहणं न्यगर्थम् अनीचो हि पूर्वणैव विकल्पः सिद्धः । घातु-त्यप्रतिषेधः

किम् ? सुनयिका । अशोकिका । दाक्षिणात्यिका । आपः इति किम् ? कुत्सिता स्वा
आत्मा आत्मीया वा स्विका । प्रियहयिका । अस्यादेः इति किम् ? अतिभञ्जाका ॥ ३६ ॥

द्वि-एष-सूत-पुत्र-वृन्दारस्य । ३७ ।

एषाम् अन्तस्य अनित्यस्यावयवे ककारे आप्परे इकार आदेशो वा भवति, न तु
स्यादेः परे आपि ।

द्विके, द्वके । एषिका, एषका । सूतिका, सूतका । पुत्रिका, पुत्रका । वृन्दारिका,
वृन्दारका । 'एष' इति सविकारनिर्देशात् इह न भवति-एतिकाश्चरन्ति ॥ ३७ ॥

बौ वर्तिका । ३८ ।

बौ वाच्ये 'वर्तिका' इति वा निपात्यते ।

वर्तिका, वर्तका शकुनिः । बौ इति किम् ? वर्तिका अन्या ॥ ३८ ॥

अक्षिपकादेः अतः । ३९ ।

'क्षिपक' आदिवर्जितस्य शब्दरूपस्य संवन्धिनः अकारस्य अनित्यस्यावयवे ककारे
आप्परे नित्यम् इकार आदेशो भवति, न तु स्यादेः परे आपि ।

कारिका । हारिका । क्षिपकादिप्रतिषेधः किम् ? क्षिपका । ध्रुवका । यका ।
सका । चैटका । इटका । तारका ज्योतिषि । वर्णका तान्तवे प्रावर्णविशेषे । अष्टका
षितृदैक्ये । अतः इति किम् ? नौका । अग्निः इति किम् ? जीवका । नन्दका । प्रत्य-
यस्य अवयवे ककारे इति किम् ? शक्नोति इति गका । अस्यादेः इति किम् ? बहुपरि-
वाजिका मथुरा ॥ ३९ ॥

नरिका मामिका । ४० ।

एते अकारस्य ह्रस्वेन निपात्येते ।

नरान् कायति इति नरिका । मम इयम् मामिका ॥ ४० ॥

इति श्रीमल्लगिरिविरचिते शब्दानुशासने वृत्तौ नास्ति षष्ठः पादः समाप्तः ॥

*

नाम्नि सप्तमः पादः

संबन्धे । १ ।

अधिकारः अयम् आ शास्त्रपरिसमाप्तेः । इतः ऊर्ध्वम् वक्ष्यमाणं संबन्धे सति वेदितव्यम् ।

वक्ष्यति—‘निकषा-समया-हा-विकृ-अति-अन्तरा-अन्तरेणैव’ [नाम्नि सप्तमः पादः सू० ५] चैत्रं मैत्रं चान्तरा पुस्तकम् । इह न भवति—‘चैत्र-मैत्रयोः अन्तरा पुस्तकम्’ अत्र चैत्र-मैत्रयोः पुस्तकेन संबन्धः न ‘अन्तरा’ इत्यनेन । ‘कर्मणः अण्’ [कृत् द्वितीय-पादे सू० १५] कुम्भं करोति कुम्भकारः । इह न भवति—पक्ष कुम्भम्, करोति कटं चैत्रः । ‘अयदि स्मृत्यर्थे अभिष्यन्ती’ [कृत् तृतीयपादे सू० २४] स्मरसि मित्र ! लाटदेशे वत्स्यामः । इह न भवति—स्मरति चैत्रः मातरम्, अवसाम लाटदेशे । ‘ऊसः अपत्ये’ [ ] उपगोः—अपत्यम् औपगवः । इह न भवति—गृहम् उपगोः, अपत्यं चैत्रस्य ॥ १ ॥

नाम्नः प्रथमा एक-द्वि-बहौ । २ ।

एक-द्वि-बहुषु वर्तिमानात् नाम्नः परा यथासंख्यं सि-औ-जत् लक्षणा प्रथमा विभक्तिर्भवति । ‘कर्म’आदिषु ‘द्वितीया’आदिविभक्तिविधानात् इह अर्थमात्रे प्रथमा । तत्र अर्थमात्रम्—स्वार्थ-द्रव्य-लिङ्ग-संख्या-शक्तिलक्षणम् । तत्र शब्दस्य अर्थे प्रवृत्तिमिति तत् ‘तत्’आदिप्रत्ययबान्धम् स्वरूप-जाति-गुण-क्रिया-द्रव्य-संबन्धआदिरूपं स्वार्थः । स च भावः विशेषणम् गुणः हेति च आख्यायते ।

द्विथः । गौः । शुक्रः । कारकः । दण्डी । राजपुरुषः । औपगवः । यत् पुनः ‘इदम्’-‘त्यत्’इत्यादिना वस्तुपलक्षणेन सर्वनाम्ना व्यपदेश्यम् स्वार्थस्य व्यवच्छेद्यम् लिङ्ग-संख्या-शक्तिआदिआश्रयः सत्त्वमूलं तत् द्रव्यम् तत्र ‘विशेष्यम्’ इति च आख्यायते । ‘ङी’-‘आप्’आदिप्रत्ययबहुः ङी-पुं-नपुंसकं लिङ्गम् । भेदप्रतिपत्तिहेतुः एकत्वादिका संख्या । स्व-पराश्रितक्रियामिप्सतिहेतुः कारकरूपा तत्पूर्वकसंबन्धरूपा च शक्तिः । सा द्विधा—‘तिव्’आदिभिः अभिहिता अनभिहिता च । तत्र अभिहिता अर्थमात्रम्—क्रियते कटः । पचति चैवः । स्नानीयं कूर्णम् । अनभिहितायां ‘द्वितीया’आद्यां विभक्तयः ॥२॥

आमन्त्र्ये । ३ ।

प्रसिद्धतत्संबन्धस्य किमपि आख्यातुम् अभिमुखीकरणम् आमन्त्रणम्, तद्विषयः
आमन्त्र्यः तस्मिन् वर्तमानात् नाम्नः एक-द्वि-बहौ यथासंख्यं प्रथमा भवति ।

हे देवदत्त ! । हे देवदत्तौ ! । हे देवदत्ताः ! । आमन्त्र्यस्य क्रियाविशेषकत्वात्
विशेषणविशेषभावे षष्ठीप्राप्तौ वचनम् ॥ ३ ॥

द्विः अधः-अधि-उपरिभिः अप्रधानात् द्वितीया । ४ ।

द्विरुक्तैः अधः-अधि-उपरिभिर्युक्तात् अप्रधानात् नाम्नः एक-द्वि-बहौ यथा-
संख्यं अम्-औ-शम् लक्षणा द्वितीया विभक्तिर्भवति ।

अधोऽधो ग्रामं ग्रामाः । अध्यधि ग्रामं क्षेत्राणि । उपर्युपरि ग्रामं ग्रामाः । द्विः इति
किम् ! अधः प्रासादस्य । षष्ठ्यपवादो योगः ॥ ४ ॥

निकषा-समया-हा-धिक्-अन्तरा-अन्तरेणैश्च । ५ ।

एभिर्युक्तात् अप्रधानात् नाम्नः एक-द्वि-बहौ यथासंख्यं द्वितीया विभक्ति-
र्भवति ।

निकषा पर्वतं कुण्डम् । समया पर्वतं नदी । हा ! देवदत्तं अयशः प्रवृद्धम् । धिक्
चैत्रं वर्षते व्याधिः । अतिवृद्धं कुरून् महद् बलम्-कुर्वतिक्रमेण वृद्धम्-इत्यर्थः । अन्तरा
निषधं नीलं च विदेहाः । अन्तरेण गन्धमादनं माल्यवन्तं च उत्तराः कुरुवः । 'हा-धिक्'-
आदिसाहचर्यात् 'अन्तरा'-'अन्तरेण'शब्दयोः अव्यययोः ग्रहणात् इह न भवति-
राजधान्या अन्तरायां पुरि वसति । किं ते केशव-अर्जुनयोः अन्तरेण गतेन ! । 'हा तात !'
'धिक् मातः !' इत्यादौ 'तात'आदेः आमन्त्र्यतया विवक्षा, न 'हा'आदियुक्तत्वेन इति न
भवति । 'हा कृतं चैत्रस्य' 'धिक् कृतं मैत्रस्य' 'हा'-'धिक्'शब्दाभ्यां 'कृत'शब्दे
न्यग्भूतत्वात् न चैत्रादेः साक्षात् योगः किन्तु तद्विशिष्टेन 'कृत'शब्देन । चकारः अनुक्त-
समुच्चयार्थः तेन-बुभुक्षितं न प्रतिभाति किञ्चित्' इत्यादौ अपि भवति ॥ ५ ॥

सर्व-उभय-अभि-परिणा तसा । ६ ।

एभिः 'तम्'अन्तैर्युक्तात् अप्रधानात् नाम्नः द्वितीया भवति ।

सर्वतः ग्रामं वनानि । उभयतः ग्रामम् । अभितः ग्रामम् । परितः ग्रामम् ॥ ६ ॥

'टा'अर्थे अनुना । ७ ।

'टा'अर्थः 'हेतु'आदिः, तत्र वर्तमानात् 'अनु'शब्देन युक्तात् अप्रधानात् नाम्नः
द्वितीया भवति ।

जिनजन्ममहोत्सवम् अनु आगच्छन् सुराः—तेन हेतुना इत्यर्थः । पर्वतम् अनु आसिता सेना—तेन सह संबद्धा—तेन कर्त्रा करणेन वा कृतान्ता इत्यर्थः । तृतीयापवादो योगः ॥ ७ ॥

वीप्स्य-लक्षण-इत्थंभूतेषु अभिना । ८ ।

अवयवशः समुदायस्य 'क्रिया'आदिना साकल्येन व्याप्तुम् इच्छा वीप्सा तत्कर्म वीप्स्यम् । येन लक्ष्यते तत् लक्षणम्—चिह्नम् । केनचित् विवक्षितेन प्रकारेण भावः इत्थंभावः तद्विषयः इत्थंभूतः । एषु अर्थेषु वर्तमानात् अभिना युक्तात् अप्रधानात् नाम्नः द्वितीया भवति ।

वृक्षम् वृक्षम् अभि सिध्यते । वृक्षम् अभि विद्योतते विद्युत् । साधुः देवदत्तः मानरम् अभि । एतेषु इति किम् ? यत् अत्र मम अभि स्यात् तत् दीयताम्—अत्र अभिना भागसंबन्धः बोध्यते—'यः अत्र मम भागः स्यात्' इति । बहुवचनम् 'एक-द्वि-बहौ' इत्यनेन सह यथासंख्याऽभावार्थम् ॥ ८ ॥

भागिनि च प्रति-परि-अनुभिः । ९ ।

स्वीक्रियमाणः अंशः भागः तदीश्वरो भागी, तस्मिन् 'वीप्स्य'आदिषु च अर्थेषु वर्तमानात् 'प्रति'आदिर्युक्तात् अप्रधानात् नाम्नः द्वितीया भवति ।

यद् अत्र मां प्रति स्यात्, मां परि, माम् अनु तद् दीयताम्—यः अत्र मम भागः आभजति स दीयताम्—इत्यर्थः । वीप्स्ये—वृक्षं वृक्षं प्रति, वृक्षं वृक्षं परि, वृक्षं वृक्षम् अनु सेचनम् । लक्षणे—वृक्षं प्रति, वृक्षं परि, वृक्षम् अनु विद्योतते विद्युत् । इत्थंभूते—साधुः देवदत्तः मातरम् प्रति, मातरं परि, मातरम् अनु । एतेषु इति किम् ? अनु वनस्य अशनिर्गता—समीपे इत्यर्थः । अत्रापि बहुवचनं यथासंख्याऽभावार्थम् ॥ ९ ॥

उत्कृष्टे अनु-उपेन । १० ।

उत्कृष्टे अर्थे वर्तमानात् अनु-उपाभ्यां युक्तात् अप्रधानात् नाम्नः द्वितीया भवति । अनु आकटायनं वैयाकरणाः । उप कालिदासं कवयः—तस्मात् अन्ये हीनाः इत्यर्थः ॥ १० ॥

कर्मणि । ११ ।

कर्मणि वर्तमानात् अप्रधानात् नाम्नः द्वितीया भवति ।

कटं करोति । 'क्रियते कटः' इत्यादौ उक्ते कर्मणि प्रथमा । अप्राधान्यं क्रिया-

पदापेक्षम् तेन 'अजां नयति प्रामम्' इत्यादौ 'प्राम'वाचपेक्षया अवादेः प्रक्षब्धत्वेऽपि अप्रधाक्तत्वं न विहन्यते ॥ ११ ॥

क्रियाविशेषणात् । १२ ।

क्रियाविशेषणात् अप्रधानात् नाम्नः द्वितीया भवति ।

घृदु पचति । स्तोकं पचति । पूर्वेण एव सिद्धे विभक्त्यन्तस्वाधनार्थं वचनम् तेन 'शोभनं पक्ता' इत्यादौ षष्ठी न भवति ॥ १२ ॥

काल-अध्वनोः व्याप्तौ । १३ ।

व्याप्तिर्द्रव्यादिना कैत्स्न्येन संबन्धः, तस्यां बोध्यायां कालवाचिनः अध्ववाचिनश्च अप्रधानात् नाम्नः द्वितीया भवति ।

मासं गुडधानाः । क्रोशं कुटिला नदी । योजनम् अधीते । व्याप्तौ इति किम् ! मासे मासस्य द्व्यहं गुडधानाः । षष्ठी-सप्तम्यपवादो योगः । भावाद् अपि इच्छन्ति अन्ये—गोदोहं बुदबुदाः ॥ १३ ॥

सिद्धौ तृतीया । १४ ।

सिद्धिः क्रियाफलनिष्पत्तिः, तस्यां बोध्यायां काल-अध्ववाचिनः अप्रधानात् नाम्नः एक-द्वि-बहौ यथासंख्यं टा-भ्याम्-भिस् लक्षणा तृतीया भवति ।

मासेन मासाभ्याम् मासैर्वा व्याकरणम् अधीतम् । सिद्धौ इति किम् ! मासम् अधीतं शब्दानुशासनम् अनेन, न च गृहीतम् । भावाद् अपि इच्छन्ति अन्ये—गोदोहेन कृतः कटः ॥ १४ ॥

हेतु-कर्तृ-करण-इत्यर्थभूतलक्षणे । १५ ।

फलसाधनयोग्यः पदार्थः हेतुः, हेतुआदिषु अर्थेषु वर्तमानात् अप्रधानात् नाम्नः तृतीया भवति ।

धनेन कुलम् । चैत्रेण कृतम् । दात्रेण कुनाति । अपि भवान् कमण्डलुना छात्रम् अद्राक्षीत् । छात्रत्वादिकं प्रकारम् आपन्नस्य कमण्डलुआदि लक्षणम् । 'अपि भवान् कमण्डलुपाणिं छात्रम् अद्राक्षीत्' इत्यत्र लक्ष्यप्रधानो निर्देशः न लक्षणप्रधानः इति न भवति । 'समेन धावति'—समेन पथाः धावति इत्यर्थः । 'अङ्गा काणः' इत्यादौ करणे एव तृतीया ॥ १५ ॥

‘सह’अर्थेन । १६ ।

सहार्थः तुल्ययोगः विद्यमानता च । तेन युक्ते अर्थे वर्तमानात् अप्रधानात् नाम्नः तृतीया भवति ।

पुत्रेण सह आगतः । पुत्रेण सह स्थूलः । पुत्रेण साकम् । ‘अर्थ’ग्रहणं पर्यायार्थम् ॥ १६ ॥

समः ज्ञः व्याप्ये वा अस्मृतौ । १७ ।

‘सम्’पूर्वस्य जानातेः अस्मृतौ वर्तमानस्य व्याप्ये वर्तमानात् अप्रधानात् नाम्नः तृतीया वा भवति ।

मात्रा संजानीते, मातरं संजानीते । सम इति किम् ? मातरं जानाति । अस्मृतौ इति किम् ? मातरं संजानाति—स्मरति इत्यर्थः । व्याप्ये इति किम् ? मातरं स्वरेण संजानीते—करणे विकल्पो न भवति ॥ १७ ॥

अधर्म्ये दाणा आत्मनेपदं च देये । १८ ।

अधर्म्ये अर्थे वर्तमाने दाणा युक्तात् देये व्याप्ये वर्तमानात् अप्रधानात् नाम्नः तृतीया भवति, तस्माच्च दाणः आत्मनेपदम् ।

दास्वा संप्रयच्छते—कामुकः सन् तस्यै ददाति इत्यर्थः । दाणा इति किम् ? तस्यै संददाति । अधर्म्ये इति किम् ? पत्न्यै संप्रयच्छति । देये इति किम् ? द्रव्यं वृक्ष्या संप्रयच्छति । द्रव्यात् न भवति ॥ १८ ॥

तुमर्थस्य स्थानिनः चतुर्थी । १९ ।

यस्य अर्थः प्रतीयते न च प्रयोगः स स्थानी । स्थानिनः तुमर्थस्य व्याप्ये वर्तमानात् अप्रधानात् नाम्नः एक-द्वि-बहौ यथासंख्यं के-स्वाप्-भ्यस् लक्षणा चतुर्थी भवति ।

उदकाय व्रजति—उदकम् आहर्तुं व्रजति इत्यर्थः । पाकाय व्रजति । भूतये व्रजति । तुमर्थस्य इति किम् ? प्रविश पिण्डीम्, अत्र ‘भक्षय’ इति पञ्चम्येत्वं स्थानि । स्थानिनः इति किम् ? पाकं कर्तुं व्रजति । व्याप्य इति किम् ? उदकाय व्रजेन व्रजति, घटात् न भवति ॥ १९ ॥

मन्यस्य अ‘काक’आदिषु वा यतः अवज्ञा । २० ।

यस्मात् अन्यस्य अवज्ञा तस्मात् ‘काक’आदिवर्जितात् मन्यतेः व्याप्यात् अप्र-

१ पश्चिमोक्तं लोटलृकाराणां ह्रस्वं किमापदम् न तु तुमर्थकम् । अत्र लोटलृकारस्यैव पञ्चमी इति चेत्ता ।

धानात् नाम्नः चतुर्थी वा भवति ।

न त्वा तृणाय मन्ये, न त्वा तृणं मन्ये—तृणमपि न मन्ये किन्तु ततः अपि निकृष्टम् इति अवज्ञा । मन्यस्य इति किम् ? न त्वा तृणं चिन्तयामि । 'इय'निर्देशः किम् ? न त्वा तृणं मन्ये । अ'काक'आदिषु इति किम् ? न त्वा काकं मन्ये । न त्वा शृगालं मन्ये । 'काक'आदयः प्रयोगगम्याः । यतः इति किम् ? न त्वा तृणाय मन्ये, युष्मदः न भवति । अवज्ञा इति किम् ? न त्वा कनकं मन्ये—ततः अपि अधिकं मन्ये इति प्रशंसा ॥ २० ॥

भद्र-आयुष्य-क्षेम-सुख-अर्थ-हितार्थ-हितैः आशिषि । २१ ।

'भद्र'आदिअर्थैः 'हित'शब्देन च युक्तात् अप्रधानात् नाम्नः आशीर्विषये चतुर्थी वा भवति ।

भद्रमस्तु चैत्राय, भद्रमस्तु चैत्रस्य । भद्रमस्तु साधुभ्यः साधूनां वा । आयुष्य-मस्तु चैत्राय चैत्रस्य वा । चिरंजीवितमस्तु चैत्राय चैत्रस्य वा । क्षेमं भूयात् छात्राय छात्रस्य वा । कुशलं भूयात् मैत्राय मैत्रस्य वा । सुखं भवतात् प्रजाम्भ्यः प्रजानां वा । अर्थो भूयात् मैत्राय मैत्रस्य वा । प्रयोजनं भूयात् चैत्राय चैत्रस्य वा । हितार्थं—पथ्यं भूयात् चैत्राय चैत्रस्य वा । हितं भूयात् मैत्राय मैत्रस्य वा । 'हित'शब्दप्रहणम्—आशिषि पक्षे बढीप्रापणार्थम्, चतुर्थी तु उत्तरेणैव सिद्धा । 'हित'अर्थप्रहणं पर्यायार्थं स्यात् । आशिषि इति किम् ? क्षेमं चैत्रस्य ॥ २१ ॥

शक्तार्थ-वषट्-नमः-स्वस्ति-स्वाहा-स्वधा-हितैः । २२ ।

'शक्त'अर्थैः 'वषट्'आदिभिश्च युक्तात् अप्रधानात् नाम्नः चतुर्थी भवति ।

शक्तः चैत्रो मैत्राय । प्रभवति चैत्रो मैत्राय । वषट् अग्नये । नमः देवाय । स्वस्ति प्रजाम्भ्यः । इन्द्राय स्वाहा । स्वधा पितृभ्यः । हितम् आतुराय । 'स्वस्ति'शब्दः क्षेमार्थः, तथोगे आशिषि अपि परत्वात् अयमेव नित्यो विधिः—स्वस्ति सघाय भूयात् ॥ २२ ॥

रुचि-कृप्यर्थ-धारिभिः प्रेय-विकार-उत्तमर्णेषु । २३ ।

'रुचि'अर्थैः 'कृपि'अर्थैः धारिणा च युक्तात् यथाक्रमं 'प्रेय'आदिषु अर्थेषु वर्तमानात् नाम्नः चतुर्थी भवति ।

प्रेयः प्रीयमाणः—चैत्राय रोचते मोदकः । मैत्राय त्वदते धर्मः—तस्य अभिलाषं

१ 'स्वा' इति पुष्पस्रो रूपस्य । २ इदं सूत्रं श्रीमल्लगिरिपादैः श्रीनन्दिसूत्रस्य "भद्रं सम्बन्धशुभयोगस्य" इत्यादितृतीयगाथायाः स्वविरचितवृत्तौ निर्दिष्टम् । ३ 'कृप्यर्थ' पा० ।

करोति इत्यर्थः । मूत्राय कल्पते यवागूः । श्लेष्मणे जायते दधि—तद्विकारम् आपयते इत्यर्थः । मूत्रं संपचते यवाग्वाः इति अपायविवक्षा । चैत्राय शतं वारयति ॥ २३ ॥

प्रति-आढः श्रुवा अभ्यर्थके । २४ ।

प्रति-आढपूर्वेण शृणोतिना युक्तात् अभ्यर्थके वर्तमानात् अप्रधानात् नाम्नः चतुर्थी भवति ।

चैत्राय प्रतिशृणोति । चैत्राय आशृणोति-अभ्युपगच्छति इत्यर्थः । प्रति-आढः इति किम् ? चैत्रस्य शृणोति । अभ्यर्थके इति किम् ? चैत्राय गां प्रतिशृणोति, 'गो'शब्दात् न भवति ॥ २४ ॥

प्रति-अनोः गृणा आख्यातरि । २५ ।

'प्रति-अनु'पूर्वेण गृणातिना युक्तात् आख्यातरि वर्तमानात् नाम्नः चतुर्थी भवति । उपाध्यायाय प्रतिगृणाति, उपाध्यायाय अनुगृणाति-उपाध्यायेन उक्तं ब्रवीति, प्रशंसन्तं वा प्रोत्साहयति इत्यर्थः । प्रति-अनोः इति किम् ? उपाध्यायं गृणाति । आख्या-तरि इति किम् ? उपाध्यायं मनसा प्रतिगृणाति, 'मनः'शब्दात् न भवति । 'वाताय कपिला विबुत्'-वातार्थम् इत्यर्थः । 'चैत्राय राध्यति' 'चैत्राय ईक्षते'—चैत्रार्थं शुभाशुभ-सूचकं किञ्चित् निरूपयति इति । "यदर्थम् ततः" [नाम्नि सप्तमः पादः सूत्र २८] इत्येव चतुर्थी ॥ २५ ॥

श्लाघ-हनु-स्था-शपा ज्ञीप्स्यमाने । २६ ।

'श्लाघू'आदिभिर्व्युक्तात् ज्ञीप्स्यमाने अर्थे वर्तमानात् नाम्नः चतुर्थी भवति । छात्राय श्लाघते । छात्राय हुते । छात्राय तिष्ठते । छात्राय शपते । ज्ञीप्स्यमाने इति किम् ? चैत्राय आत्मानं श्लाघते । चैत्राय शतम् अपहुते । केचित् ज्ञाप्ये एव इच्छन्ति ॥ २६ ॥

संप्रदाने । २७ ।

संप्रदाने वर्तमानात् अप्रधानात् नाम्नः चतुर्थी भवति । तपस्विने भिक्षां ददाति । पुण्येभ्यः स्पृहयति ॥ २७ ॥

यदर्थम् ततः । २८ ।

यस्मै इदं विवक्षितम् तद्वाचिनः अप्रधानात् नाम्नः चतुर्थी भवति । रथाय दारु । रन्धनाय स्थाली ॥ २८ ॥

परिक्रये करणे वा । २९ ।

वेतनादिना क्रियन्तं कालं स्वीकारः परिक्रयः, तद्विषये करणे वर्तमानात् अप्रधानात् नाम्नः चतुर्थी भवति वा ।

शताय परिक्रीतः, शतेन परिक्रीतः । परिक्रये इति किम् ? शतेन क्रीणाति ॥ २९ ॥

अपादाने पञ्चमी । ३० ।

अपादाने वर्तमानात् अप्रधानात् नाम्नः एक-द्वि-बहौ अथासंख्यं ङसि-भ्याम्-भ्यत् लक्षणा पञ्चमी भवति ।

ग्रामात् आगच्छति । दूरं ग्रामात् । 'दूरं ग्रामस्य' इति अपादानशेषविवक्षया सिद्धम् ॥ ३० ॥

आवधौ अवधौ । ३१ ।

अवधौ वर्तमानात् अप्रधानात् नाम्नः आढा योगे पञ्चमी भवति ।

आ पाटलिपुत्रात् वृष्टो देवः—पाटलिपुत्रम् अवधीकृत्य तन् व्याप्य अव्याप्य वा वृष्टः इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

वर्ज्ये अप-परिणा । ३२ ।

अप-परिभ्यां युक्तात् वर्ज्ये अर्थे वर्तमानात् अप्रधानात् नाम्नः पञ्चमी भवति ।

अप पाटलिपुत्रात् वृष्टो देवः, परि पाटलिपुत्रात् वृष्टो देवः—पाटलिपुत्रं वर्जित्वा वृष्टः इत्यर्थः । वर्ज्ये इति किम् ? अपशब्दः चैत्रस्य ॥ ३२ ॥

प्रतिनिधि-प्रतिदाने प्रतिना । ३३ ।

प्रतिनिधौ प्रतिदाने च गम्यमाने प्रतिना युक्तात् अप्रधानात् नाम्नः पञ्चमी भवति, योगश्च 'प्रति'शब्देन, यतः प्रतिनिधिः यतश्च प्रतिदानम् तस्य भवति इति ततः विधिः ।

प्रद्युम्नः बासुदेवात् प्रति—बासुदेवस्य सदृशः इत्यर्थः । तिलेभ्यः प्रति माषान् प्रयच्छति—तिलान् गृहीत्वा माषान् ददाति इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

यपः स्थानिनः कर्म-आचारे । ३४ ।

यवन्तस्य स्थानिनः कर्मणि आचारे च वर्तमानात् अप्रधानात् नाम्नः पञ्चमी भवति ।

प्रासादात् प्रेक्षते । आसनात् प्रेक्षते । यपः इति किम् ? प्रविश पिण्डीम् । स्थानिनः इति ? प्रासादमारुह्य प्रेक्षते । आसने उपविश्य प्रेक्षते ॥ ३४ ॥

दिक्शब्द-अन्यार्थ-आरात्-बहिर्-इतरैः । ३५ ।

दिक्शब्दैः अन्यार्थैः 'आरात्'आदिभिश्च युक्तात् अप्रधानात् नाम्नः पञ्चमी भवति ।

पूर्वः ग्रामात् । अपरः ग्रामात् । पूर्वः वसन्तात् । दिशि दृष्टाः शब्दा दिक्शब्दा इति देश-कालादिवृत्तौ अपि भवति, एतदर्थमेव च 'शब्द'शब्दोपादानम् । 'न्यग् देवदत्तस्य' इति दिक्शब्दत्वाभावात् न भवति । अन्यः चैत्रात् । अत्रान्तरं मैत्रात् । आरात् ग्रामात् । बहिर् ग्रामात् । इतरः देवदत्तात्—तस्य द्वितीय इत्यर्थः । द्वयोः उप-लक्षितयोः अन्यतरवचनः 'इतर'शब्दः न अन्यार्थ इति तदुपादानम् । 'चैत्रात् अन्यः मैत्रस्य' 'छात्राणां पूर्वम् आमन्त्रयस्व' इत्यादौ मैत्रादेः अन्यत्वादिना योगाभावात् न भवति । षष्ठ्यपवादो योगः ॥ ३५ ॥

सप्तमी अधिकरणे । ३६ ।

अधिकरणे वर्तमानात् अप्रधानात् नाम्नः एक-द्वि-बहौ यथासंख्यं ङि-ओस्-सुप् लक्षणा सप्तमी भवति ।

आसने आस्ते । गङ्गायां घोषः ॥ ३६ ॥

क्तेनः कर्मणि । ३७ ।

'क्त'प्रत्ययान्तात् 'इन्' तदन्तस्य कर्मणि वर्तमानात् अप्रधानात् नाम्नः सप्तमी भवति । अधीती व्याकरणे । क्तेनः इति किम् ! कटं करोति । कृतपूर्वा कटम् । 'साधुः चैत्रः मातरि' इति विषयसप्तम्या सिद्धम् ॥ ३७ ॥

स्व-ईशे अधिना । ३८ ।

'अधि'शब्देन युक्तात् स्वे ईशितव्ये ईशे ईशितरि च वर्तमानात् अप्रधानात् नाम्नः सप्तमी भवति ।

अधि मगधेषु श्रेणिकः । अधि श्रेणिके मगधाः । षष्ठ्यपवादो योगः ॥ ३८ ॥

उपेन अधिकिनि । ३९ ।

'उप'शब्देन युक्तात् अधिकिनि वर्तमानात् नाम्नः सप्तमी भवति ।

१ मूलसूत्रे 'दिक्शब्द' इत्यत्र 'शब्द'शब्दस्य ग्रहणम् । २ "योगे स्वे ईशितव्ये ईशे ईशितरि स्वामिनि च" १।३।१७४। इति असौषट्ती ।

उप स्वार्थं द्रोणः—द्रोणेन अधिका स्वारी इत्यर्थः । अधिकिनि इति किम् ? अधिकाय मा भूत् ॥ ३९ ॥

हेतौ कर्मणा । ४० ।

कर्मणा युक्तात् हेतौ वर्तमानात् नाम्नः सप्तमी भवति ।
चर्मणि द्वीपिनं हन्ति । हेतौ इति किम् ? चैत्रस्य पटं करोति । कर्मणा इति किम् ?
विषया वसति । तृतीयापवादो योगः ॥ ४० ॥

यद्भावः भावलक्षणम् । ४१ ।

प्रसिद्धं लक्षणम् अप्रसिद्धं लक्ष्यम् । यस्य भावेन भावान्तरं लक्ष्यते तत्र वर्तमानात् अप्रधानात् नाम्नः सप्तमी भवति ।

गोषु दुह्यमानासु गतः । आग्नेषु कलायमानेषु गतः 'जातेषु' इति गम्यते । गम्यमानम् अपि विभेक्तेः निमित्तम् यथा 'प्रविश फिडीम्' इत्यादौ । 'यद्'ग्रहणम् प्रकृत्यर्थम् । भावग्रहणम् किम् ? जटाभिस्तस्य भोजनम् । भावलक्षणम् इति ? यस्य भोजनं स चैत्रः । तृतीयापवादो योगः ॥ ४१ ॥

षष्ठी च अनादरे । ४२ ।

यद्भावः भावलक्षणम् तस्मात् अनादरे गम्यमाने षष्ठी सप्तमी च भवति ।
रुदति लोके प्राजाजीत्, रुदतः लोकस्य प्राजाजीत्—रुदन्तम् अनादृत्य इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

यतः निर्धारणम् । ४३ ।

यतः समुदायात् एकदेशनिर्धारणं तद्वाचिनः नाम्नः षष्ठी सप्तमी च भवति ।
गवां कृष्णा संपन्नक्षीरा, गोषु कृष्णा संपन्नक्षीरा ॥ ४३ ॥

स्वामि-ईश्वर-अधिपति-दायाद-साक्षि-प्रतिभू-प्रसूतैः । ४४ ।

एभिर्युक्तात् अप्रधानात् नाम्नः षष्ठी सप्तमी च भवति ।

गवां स्वामी, गोषु स्वामी । गवाम् ईश्वरः, गोषु ईश्वरः । गवाम् अधिपतिः, गोषु अधिपतिः । गवां दायादः, गोषु दायादः । गवां साक्षी, गोषु साक्षी । गवां प्रतिभूः, गोषु प्रतिभूः । गवां प्रसूतः, गोषु प्रसूतः । 'स्वामि'-ईश्वर-'अधिपति'शब्दपृथगुपादानात् पर्यायान्तरप्रयोगे न भवति—ग्रामस्य राजा । सप्तम्यर्थं वचनम् ॥ ४४ ॥

शेषे । ४५ ।

कारकेभ्यः अन्यः क्रियाकारकपूर्वकः संबन्धः शेषः, तस्मिन् वर्तमानात् अप्रधानात् नाम्नः एक-द्वि-बहौ अत्-ओस्-आम् लक्षणा षष्ठी भवति ।

राज्ञः पुरुषः । पशोः पादः । नटस्य दृणोति ॥ ४५ ॥

रि-रिष्ठात्-स्तात्-अस्-अतस्-आता । ४६ ।

एभिर्युक्तात् अप्रधानात् नाम्नः षष्ठी भवति ।

उपरि ग्रामस्य । उपरिष्ठात् ग्रामस्य । परस्तात् ग्रामस्य । पुरः ग्रामस्य । दक्षिणतः ग्रामस्य । दक्षिणात् ग्रामस्य ॥ ४६ ॥

अज्ञाने ज्ञः करणे । ४७ ।

अज्ञानार्थस्य जानातेः करणे वर्तमानात् अप्रधानात् नाम्नः षष्ठी भवति ।

सर्पिषो जानाति-सर्पिषि रक्तैः द्विष्टो वा सर्वं तद्रूपेण जानाति इत्यर्थः । करणे इति किम् ? तैलं सर्पिषः जानाति, तैलात् न भवति । अज्ञाने इति किम् ? स्वरेण पुत्रं जानाति । तृतीयापवादो योगः ॥ ४७ ॥

कृतः कर्म-कर्त्रोः । ४८ ।

कृतप्रत्ययान्तस्य कर्मणि कर्तरि च वर्तमानात् अप्रधानात् नाम्नः षष्ठी भवति ।

अपां स्रष्टा । भवतः आसिका ॥ ४८ ॥

कमेः एव उक्कणः । ४९ ।

‘उक्कण्’प्रत्ययान्तस्य कमेः एव कर्मणि वर्तमानात् अप्रधानात् नाम्नः षष्ठी भवति ।

दास्याः कामुकः । कमेः एव इति किम् ? ग्रामम् आगामुकः ॥ ४९ ॥

क्तस्य सत्-आधारे । ५० ।

सति आधारे च अर्थे यः क्तः तदन्तस्य कर्मणि कर्तरि च वर्तमानात् अप्रधानात् नाम्नः षष्ठी भवति ।

राज्ञां मतः । इदम् ओदनस्य भुक्तम् ॥ ५० ॥

वा क्त-कृत्ययोः कर्तरि । ५१ ।

‘क’प्रत्ययान्तस्य ‘कृत्य’प्रत्ययान्तस्य च कर्तरि वर्तमानात् अप्रधानात् नाम्नः
षष्ठी भवति ।

छात्रस्य हसितम्, छात्रेण हसितम् । भवतः कार्यम्, भवता कार्यम् ॥ ५१ ॥

उभयोः प्राप्तौ अनञ्-अकस्य । ५२ ।

‘अ’कार-‘अक’प्रत्ययवर्जितकृत्प्रत्ययान्तस्य उभयोः कर्म-कर्त्रोः षष्ठीप्राप्तौ वा
कर्तरि षष्ठी भवति ।

साधु इदं शब्दानाम् अनुशासनम् आचार्यस्य आचार्येण वा । अनञ्-अकस्य
इति किम् ? चिकीर्षा कटस्य चैत्रस्य । भेदिका काष्ठानां चैत्रस्य । कर्तरि इति किम् ?
कर्मणि विकल्पो न भवति ॥ ५२ ॥

कर्मणि अप्रधाने । ५३ ।

कृतः अप्रधाने कर्मणि वर्तमानात् नाम्नः षष्ठी भवति ।

नेता अश्वस्य सुत्रम् सुत्रस्य वा । कर्मणि इति किम् ? भेदिका काष्ठानां चैत्रस्य
मैत्रस्य । अप्रधाने इति किम् ? कर्ता कटस्य । अप्रधानं च मुख्यकर्माभ्रम् अन् द्विकर्मका
इह उदाहरणम्—

“दुहि-याचि-रुधि-पृच्छि-मिक्ष-जयो ब्रुवि-शासि-कृजः कृषि-दण्डि-नयः ।

बहि-चोदि-चिजः अपि अपरे बुधैर्द्विषाऽऽन्यैश्चतः गदिताः कविभिः” ॥ ५३ ॥

न कृत्यस्य । ५४ ।

कृत्यप्रत्ययान्तस्य अप्रधाने कर्मणि वर्तमानात् नाम्नः षष्ठी न भवति ।

नेतव्या ग्रामम् अजा । कर्मणि इति किम् ? भेदयितव्यं काष्ठं देवदत्तस्य ।
अप्रधाने इति किम् ? गेयः माणवकः गाथानाम् ॥ ५४ ॥

स्वल्-अर्थ-अव्यय-गण्यत्-ज्ञणेन्-बुणः । ५५ ।

पृथग्वचनात् सामान्येन अयं निषेधः । ‘स्वल्’अर्थादिकृत्यप्रत्ययान्तानां कर्मणि
कर्तरि च वर्तमानात् अप्रधानात् नाम्नः षष्ठी न भवति ।

सुकरः कटो भवता । अव्यय-ओदनं सुक्ता । ग्रामं गमी । शतं दायी ।
एधान् आहारको व्रजति ॥ ५५ ॥

१ द्विषाः आप्यभृतः कर्मभृतः—द्विकर्मका इत्यर्थः । “नी-इ-बहि-कृषो ण्यन्ता दुहि-भू-
पृच्छि-मिक्षि-चि-रुधि-शास्वर्थाः । पचि-याचि-दण्डि-कृ-ग्रह-मधि-जिप्रमुखा द्विकर्माणः” ॥ १३ ॥
सिद्धहेमचन्द्रानुशासनलघुवृत्तौ संग्रहश्लोकः ।

क-कबतु-आरु-रुशतु-आनश-इष्णु-शान-इ-कनु-उ-ष्णुक्-आलु-तृनः।५६।

एषां कर्मणि कर्तरि च वर्तमानात् अप्रधानात् नाम्नः षष्ठी न भवति ।

क-कृतः कटः चैत्रेण । कबतु-कटं कृतवान् । आरु-गुरुन् वन्दारुः । रु-
धारुर्वत्सरो मातरम् । शतु-कटं कुर्वन् । अशीयन् व्याकरणम् । आनश-कटं कुर्वाणः ।
इष्णुः-कन्याम् अलंकरिष्णुः । शान-लोकं पवमानः । इ-दधिः चित्तम् । कनु-मलं क्षिप्णुः ।
उ-ओदनं बुभुक्षुः । णुक्-रिपून् जिष्णुः । आलुः-श्रद्धालुः तत्त्वम् । तृन्-वदिता
जनापवादान् ॥ ५६ ॥

चेष्टागत्याप्ये अनाक्रान्ते द्वितीया-चतुर्थी । ५७ ।

चेष्टारूपगमनक्रियाकर्मणि अनाक्रान्ते वर्तमानात् नाम्नः द्वितीया-चतुर्थी भवतः ।
ग्रामं गच्छति, ग्रामाय गच्छति । विप्रनष्टः पन्थानं गच्छति, पथे गच्छति ।
चेष्टाग्रहणं किम् ? मनसा मेरुं गच्छति । गनिग्रहणं किम् ? ओदनं पचति । अनाक्रान्ते
इति किम् ? पन्थानं गच्छति । 'चतुर्थी च' इति अनुक्त्वा द्वितीयाग्रहणं षष्ठीबाधनार्थम्-
ग्रामं गन्ता, ग्रामाय गन्ता ॥ ५७ ॥

तुल्यार्थः तृतीया । ५८ ।

तुल्यार्थः युक्तात् नाम्नः तृतीया भवति ।
पित्रा समः । अर्थग्रहणं पर्यायार्थम् । उपमा नास्ति कृष्णस्य । तुला नास्ति
चैत्रस्य । गोः इव गवयः । इति 'उपमा'आदयः न तुल्यार्थाः इति न भवति ॥ ५८ ॥

षष्ठी । ५९ ।

तुल्यार्थः युक्तात् नाम्नः षष्ठी भवति ।
मातुः तुल्यः । पितुः समः । तृतीयाम् अविकल्प्य षष्ठीविधानं सप्तमीबाधनार्थम्-
गवां तुल्यः स्वामी, गोभिः तुल्यः स्वामी । योगविभागः उत्तरार्थः ॥ ५९ ॥

द्वितीया च एनेन । ६० ।

'एन'प्रत्ययान्तेन युक्तात् नाम्नः द्वितीया भवति, चकारात् षष्ठी च ।
पूर्वेण ग्रामम्, पूर्वेण ग्रामस्य ॥ ६० ॥

ऋते पञ्चमी च । ६१ ।

'ऋते'शब्देन युक्तात् नाम्नः पञ्चमी द्वितीया च भवति ।

१ अत्र इती नैतद् उदाहरणद्वयम्, तच्च १।३।१६६ शाकटायनीयसूत्रस्य अमोचवृत्त्यनु-
सारेण उद्धृतम् ।

ऋते धर्मात् कुतः सुखम् ? । न हि अङ्गं विक्रियते रोगम् ऋते ॥ ६१ ॥

पृथक्-नाना तृतीया च । ६२ ।

‘पृथक्-नाना’शब्दाभ्यां युक्तात् नाम्नः तृतीया पञ्चमी च भवति ।

पृथक् चैत्रेण । पृथक् चैत्रात् । नाना चैत्रेण । नाना चैत्रात् ॥ ६२ ॥

विना इमाः तिस्रः । ६३ ।

‘विना’शब्दयुक्तात् अप्रधानात् नाम्नः इमाः तिस्रः तृतीया-पञ्चमी-द्वितीया विभक्तयो भवन्ति ।

विना वातेन । विना वातात् । विना वातम् । तिस्रः इति किम् ? षष्ठी मा भूत् ॥ ६३ ॥

सप्तमी च असस्वाऽऽराध्यात् । ६४ ।

असस्वभूतदूर-अन्तिकवाचिनः नाम्नः सप्तमी पूर्वोक्ताश्च तिस्रो विभक्तयो भवन्ति ।

दूरे ग्रामस्य । दूरेण ग्रामस्य । दूरात् ग्रामस्य । दूरं ग्रामस्य । अन्तिके ग्रामस्य । अन्तिकेन ग्रामस्य । अन्तिकात् ग्रामस्य । अन्तिकं ग्रामस्य । असस्व-इति किम् ? दूराय पथे देहि । ‘आरात्’अर्थग्रहणं किम् ? स्पष्टं जल्पति ॥ ६४ ॥

हेतौ हेत्वर्थः तृतीयाद्याः । ६५ ।

हेतुः निमित्तम् कारणम् इति पर्यायाः । हेत्वर्थैः ऋदैः युक्तात् हेतौ वर्तमानात् नाम्नः ‘तृतीया’आदयो विभक्तयः भवन्ति ।

धनेन हेतुना वसति । धनाय हेतवे वसति । धनात् हेतोर्वसति । धनस्य हेतोर्वसति । धने हेतौ वसति । एवं धनेन निमित्तेन वसति । धनेन कारणेन । इत्यादि ॥ ६५ ॥

सर्वादेः सर्वाः । ६६ ।

सर्वादेः हेत्वर्थैः युक्तात् सर्वा विभक्तयो भवन्ति ।

को हेतुः वसति । कं हेतुं वसति । केन हेतुना वसति । कस्मै हेतवे वसति । कस्मात् हेतोः वसति । कस्य हेतोः वसति । कस्मिन् हेतौ वसति । एवम् किं प्रयोजनम्, किं निमित्तम् वसति । इत्यादि ॥ ६६ ॥

इति श्रीमल्लगिरिविरचिते शब्दानुशासने वृत्तौ नाम्नः सप्तमः पादः समाप्तः ॥

नाम्नि अष्टमः पादः

नाम नाम्ना ऐकार्थ्ये समासः बहुलम् । १ ।

ऐकार्थ्ये सामर्थ्यविशेषः, तस्मिन् सति नाम्ना सह समासो भवति बहुलम् ।

विस्पष्टं पटुः विस्पष्टपटुः । व्यक्तलवणः । नाम इति किम् ? चरन्ति गावः घनम् अस्य । नाम्ना इति किम् ? चैत्रः पचति । बहुलवचनात् कचित् अनाम अपि सह समस्यते- मात्यर्कं नभः । अनुव्यचलत् । अधिकारः अयम् ‘च’अर्थे द्वन्द्वः सहोक्तौ’ [नाम्नि नवमः पादः सूत्र १] इति यावत् ॥ १ ॥

गति-कु-दुर्-सु-अति-आङ् तत्पुरुषः । २ ।

गतिसंज्ञम् कु-दुर्-सु-अति-आङ्श्च नाम्ना सह समस्यन्ते, स च समासः तत्पुरुषसंज्ञः ।

पटपटाकृत्य । कु-पापः पुरुषः कुपुरुषः । निन्दितः पुरुषः दुष्पुरुषः । शोभनः पुरुषः सुपुरुषः । एवम् अनिपुरुषः । ‘सु’साहचर्यात् ‘अति’इह पूजायां सह समस्यते, इह न भवति-अतिसिक्त्वा, अत्र अतिक्रमे अति । “अत्र अपि समासः” [ ] इति एके । ईषत् पिङ्गलः आपिङ्गलः । दुः-सु-अति-आङ्ग्रहणम् अगत्यर्थम्, गतित्वे हि ‘गति-’ [नाम्नि अष्टमः पादः सूत्र २] इत्येव सिद्धम् । निन्दिताः पुरुषा यस्य स ‘दुष्पुरुषकः’ इत्यादौ अन्यपदार्थाद्विषये परत्वात् ‘बहुव्रीहि’आदिसंज्ञा । ‘तत्पुरुषः’इति अधिकारः ‘मयूरव्यंसक’-इत्यादयः’ [नाम्नि अष्टमः पादः सूत्र ४९] इति यावत् ॥ २ ॥

‘गत’आदिषु ‘प्र’आदयः । ३ ।

‘प्र’आदयः ‘गत’आदिषु अर्थेषु वर्तमानाः नाम्ना सह समस्यन्ते, स च समासः तत्पुरुषसंज्ञः ।

प्रगतः आचार्यः प्राचार्यः । प्रकृष्टः वीरः प्रवीरः । संगतः अर्थः समर्थः । अति-क्रान्तः खट्वाम् अतिखट्वः । उद्रतः वेलाम् उद्वेलः । अबकुष्टः कोकिल्या अबकोकिलः । अवह्रीनं तमसा, अवह्रीनं तमः वा अवतमसम् । संनद्धः वैर्मणा संवर्मा । परिग्लानः अध्ययनाय पर्यध्ययनः । उद्युक्तः संग्रामाय उत्संग्रामः । निर्गतः कौशाम्ब्याः निष्कौशाम्बिः । अपगतः शाखायाः अपशाखः । अन्तर्गतः अङ्गुलः अन्तरङ्गुलः नखः । प्रतिष्ठितम् उरसि प्रत्युरसम् । ‘गत’आदिषु इति किम् ? अतिसिक्त्वा ॥ ३ ॥

१ तत्पुरुषः तत्पुरुषसंज्ञः पा० । २ वर्मणा संवर्मा पा० ५० ।

स्वकृता पञ्चम्या उक्तम् । ४ ।

स्वाश्रयः कृत् स्वकृत्, तदन्तेन नाम्ना सह पञ्चम्या उक्तं नाम समस्यते ।

‘कर्मणः अण्’ [कृत् द्वितीयपादे मू० १५] कुम्भकारः । स्वग्रहणं किम् ? कुम्भं कृत्वा । पञ्चम्या उक्तम् इति किम् ? खलु कृत्वा ॥ ४ ॥

तृतीयया वा । ५ ।

तृतीयया उक्तं नाम स्वकृदन्तेन नाम्ना सह समस्यते ।

‘तृतीयया उपदंशः’ [कृत् षष्ठः पादः सूत्र ३९] मूलकेन उपदंशम् मूलकोप-
दंशं भुङ्क्ते । ‘वा’ग्रहणं वाक्यार्थम् अत एव ‘वा’ग्रहणात् प्राग् नित्यसमासः ॥ ५ ॥

कालः द्विगौ च मेयैः । ६ ।

कालः सुहृत्तादिः । तद्वाचिनः नाम केवलम् द्विगौ च विषये वर्तमानम् मेय-
वाचिनाम्ना सह समस्यते ।

मासः जातस्य मासजातः, मासजातौ । स्त्री मासजाता । द्वे अहनी जातस्य
द्व्यहज्जातः । विग्रहे यद्यपि कालस्य विग्रहणं जातादि तत्रापि स्वभावात् समासः जाता-
द्विप्रधानः तेन समासस्य लिङ्गम् संख्या च तदीया भवति । जातादेः मेयत्वम् जन्मादेः
प्रमृति तत्संबन्धाद्वा दित्यगतिपरिच्छेदात् । द्विगुग्रहणं त्रिपदसमामार्थम् अन्यथा ‘नाम
नाम्ना’ [नाम्नि अष्टमः पादः सूत्र १] इति अनुवृत्तेः द्वयोः एव स्यात् । षष्ठीममासा-
पवादो योगः । एवम् उत्तरे अपि ॥ ६ ॥

द्वि-त्रि-चतुः पूरणम् अभिज्ञेन अंशिना वा । ७ ।

द्वि-त्रि-चतुःशब्दाः पूरणप्रत्ययान्ताः अंशवाचिनः अंशवाचिना नाम्ना सह सम-
स्यन्ते वा, न चेत् सः अंशी भिन्नः ।

द्वितीयं भिक्षायाः द्वितीयभिक्षा, भिक्षाद्वितीयम् । तृतीयभिक्षा, भिक्षातृतीयम् ।
चतुर्थभिक्षा, भिक्षाचतुर्थम् । ‘वा’ अधिकारे तु वर्तमाने पुनरु इह ‘वा’ग्रहणं पक्षे षष्ठी-
समासपूरणार्थम् तेन ‘पूरण-’ [नाम्नि अष्टमः पादः सू० २६] इति षष्ठीसमासप्रतिषेधो
न भवति । पूरणम् इति किम् ? द्वौ भिक्षायाः । अंशिना इति किम् ? द्वितीयं भिक्षायाः
भिक्षुकस्य, भिक्षुकेण न समासः । अभिज्ञेन इति किम् ? द्वितीयं भिक्षाणाम् ॥ ७ ॥

समे अंशे अर्धम् । ८ ।

समे अंशे वर्तमानम् 'अर्धम्' इति नाम अंशिवाचिना नाम्ना सह समस्यते, न चेत् सः अंशी भिन्नः ।

अर्धं पिप्पल्याः अर्धपिप्पली । अर्धखट्वा । समे अंशे इति किम् ? ग्रामार्धः । अभिन्नेन इति किम् ? अर्धं पिप्पलीनाम् । अर्धपिप्पल्यः इति एकशेषः, अर्धप्रचयो हि अयम्, पिप्पलीप्रचयोक्ते एकवचनं स्यात् ॥ ८ ॥

पूर्व-अपर-अधर-उत्तरम् । ९ ।

एते अंशिवाचिना नाम्ना सह समस्यन्ते. न चेत् सः अंशी भिन्नः ।

पूर्वं कायस्य पूर्वकायः । अपरकायः । अधरकायः । उत्तरकायः । अभिन्नेन इति किम् ? पूर्वः छात्राणाम् । प्रसज्यप्रतिषेधात् इह न भवति-पूर्वं पाणिपादस्य, समाहारस्य एकत्वेऽपि पाणिः पादः इति हि भिन्नम् ॥ ९ ॥

'सायाह'आदयः । १० ।

एते अंशितत्पुरुषाः साधवः वेदितव्याः ।

सायम् अहः सायाहः । मध्याहः । मध्यंदिनम् । 'सायाह'आदयः प्रयोग-गम्याः ॥ १० ॥

नञ् । ११ ।

'नञ्' नाम नाम्ना सह समस्यते ।

अगौः । अनेकः । असूर्यपश्या राजदाराः । निवर्त्यमानतद्भावः उत्तरार्धः पर्युदासनञ्-समासार्थः तत्र विशेषणसमासेन एव सिद्धम् । प्रसज्यप्रतिषेधे तु नञ् क्रियापदसंबन्धी उत्तरपदं वाक्यवत् स्वार्थ एव तत्र अयोगेऽपि वचनात् यथाभिधानं बाहुलकात् समासः ॥ ११ ॥

स्वयं-सामी क्तेन । १२ ।

एतौ कान्तेन सह समस्यते ।

स्वयंघौतौ पादौ । सामिर्कृतम् । समासे समुदायात् तद्वितोत्पत्तिः—स्वायंघौतम् । क्तेन इति किम् ? स्वयं कृत्वा ॥ १२ ॥

'खट्वा'द्वितीया क्षेपे । १३ ।

१ 'पिप्प' पू० । २ 'समे अर्धम्' २।१।२६ इति शाकटावनीयसूत्रानुसारि-अनोवहृतौ 'अर्धपिप्पल्यः' इति एकशेषे अर्धप्रचयोऽयम्, पिप्पलीप्रचये हि एकवचनं स्यात् इति । ३ उत्तर-पदार्थः । ४ 'कृतम्' । समुदायात् पा० ।

‘खट्वा’ इति द्वितीयान्तं कान्तेन सह समस्यते क्षेपे गम्यमाने । क्षेपः समासार्थः
न वाक्येन गम्यते इति नित्यसमासः ।

खट्वाऽऽरूढो जाल्मः—उत्पथप्रस्थित एवम् उच्यते । क्षेपे इति किम् ? खट्वाम्
आरूढः ॥ १३ ॥

कालः । १४ ।

कालवाचि नाम द्वितीयान्तं कान्तेन सह समस्यते ।

अहरतिसृताः । रात्र्यारूढाः वण्णुहृताः । अत्र्यात्प्रथं वचनम् ॥ १४ ॥

व्याप्तौ । १५ ।

व्याप्तौ या द्वितीया तदन्तं कालवाचि नाम व्यापकवाचिना नाम्ना सह समस्यते ।

मुहूर्तमुग्वम् । दिनगुडः । काल इति किम् ? क्रोशं कुटिला नदी ॥ १५ ॥

‘श्रित’आदिभिः । १६ ।

द्वितीयान्तं ‘श्रित’आदिभिः सह समस्यते ।

धर्मश्रितः । गिवागतः । श्रित गत अतीन पतित प्राप्त आपन्न गमिन् आगामिन्
इत्यादि । आकृतिगगत्वात् ‘तत्त्वबुभुमुः’ इत्यादि सिद्धम् ॥ १६ ॥

प्राप्त-आपन्नं तथा अन् च । १७ ।

एतौ द्वितीयान्तेन समस्यन्ते नद्योरे च अनयोः अकार अन्तादेशः ।

प्राप्ता जीविकाम् प्राप्तजीविका । आपन्नजीविका । प्राप्तजीविकः । श्रितादित्वात्
अनयोः पूर्वेण परत्वे प्राप्ते पूर्व्वार्थं वचनम् ॥ १७ ॥

तृतीया । १८ ।

तृतीयान्तं नाम्ना सह समस्यते ।

गिरिणा कागः गिरिकाणः । आत्मकृतम् । मासपूर्वः । मासोनः । खलेह्यः
कूपः । ‘अग्नेन उषितः’ ‘दग्नेन दहनवान्’ ‘खभिः लेह्यः’ इत्यादौ अनभिधानात् न
भवति ॥ १८ ॥

चतुर्थी ‘हित’आदिभिः । १९ ।

चतुर्थ्यन्तं हिनादिभिः सह समस्यते ।

प्रजाहितम् । कुबेरबलिः । हित बलि सुख रक्षित इत्यादि ॥ १९ ॥

तदर्थार्थेन । २० ।

चतुर्थ्यर्थेन अर्थशब्देन सह चतुर्थ्यन्तं समस्यते ।

पित्रे इदम् पित्र्यं पयः । नित्यसमासः अयम्, वाक्ये हि चतुर्थ्या तदर्थात्
उक्तत्वात् अर्थशब्दस्य अप्रयोगः, समासस्तु वचनाद् भवति ॥ २० ॥

प्रकृत्या । २१ ।

प्रकृतिः परिणामद्रव्यम् तद्वाचिना नाम्ना सह अर्थात् विकृतिवाचि नामे समस्यते ।

कुण्डलाय हिरण्यम् कुण्डलहिरण्यम् । यूपाय दारु यूपदारु । प्रकृत्या इति किम् ?
रन्ध्रनाय स्थाली ॥ २१ ॥

चतुर्थ्या अलम् । २२ ।

‘अलम्’ इति नाम चतुर्थ्यन्तेन नाम्ना सह समस्यते ।

अलं जीविकायै अलंजीविकः । चतुर्थ्या इति किम् ? अलम् अतिप्रसङ्गेन ॥ २२ ॥

पञ्चमी । २३ ।

पञ्चम्यन्तं नाम्ना सह समस्यते ।

वृक्ताद् भयम् वृक्तभयम् । स्तोकात् मुक्तः, देशान्तरा [त् आ] गतः, प्रासादात्
पतिनः इत्यादौ अनभिधानात् न भवति ॥ २३ ॥

शेषे षष्ठी अयत्नजे । २४ ।

शेषे या षष्ठी तदन्तम् नाम्ना सह समस्यते, न चेत् स शेषः यत्नात् जातः स्यात् ।

राज्ञः पुरुषः राजपुरुषः । भिक्षुपात्रम् । ‘देवदत्तस्य गुरुकुलम्’ इत्यादौ सापेक्ष-
स्यापि गमकत्वात् समासः । शेष इति किम् ? गवां कृष्णा संपन्नक्षीरा । ‘पण्डितोक्तिः’
‘गुरुपूजकः’ इत्यादौ शेषषष्ठीवत् सिद्धम्, बहुलाधिकारात् वा कर्म-कर्त्रोरपि कृदन्तेन सह
समस्यते । अभिधानवशाच्च कर्तारि षष्ठ्या बुजन्तेन ‘याजक’आदिवर्जं कर्मणि तृच्-बुज्भ्यां
च न समासः—भवतः आसिका । अपां लघ्वा । भोदकस्य भोजकः । अत्र अपि शेष-
विवक्षायां समासः । अयत्नजे इति किम् ? सर्पिषः नाथनम् ॥ २४ ॥

न अस्वस्थगुणैः । २५ ।

ये गुणाः स्वात्मनि एव अवतिष्ठन्ते न द्रव्ये ते स्वस्थाः तत्प्रतिषेधेन अस्वस्थाः,
नदगुणवाचिभिः सह षष्ठ्यन्तं न समस्यते ।

पटस्य शुक्रः । गुडस्य मधुरः । काकस्य काण्यम् । बलाकायाः शौल्यम् । अत्र
काण्यदिर्गुणस्य कृष्णः काकः इत्यादौ अस्वास्थ्यम् उपलभ्यते । अस्वस्थगुणैः इति किम् ?

कन्यारूपम् । चन्दनगन्धः । स्तनस्पर्शः । गोविंशतिः । गोसहस्रम् ॥ २५ ॥

‘तृप्त’अर्थ-अव्यय-बुद्धि-इच्छा-पूजा-आधारस्त-पूरण-

शाश्व-आनशा । २६ ।

एतैः सह षष्ठी न समस्यते ।

फलानां तृप्तः । फलानां सुहितः । सक्तूनां पूर्णः । अव्यय—राज्ञः साक्षात् ।
“अव्ययीभावस्य अपि अन्वयार्थयणात् अव्ययत्वात् अयं प्रतिपेक्षः—देवदत्तस्य उप-
कुम्भम्” [ ] इति एके । बुद्धि-इच्छा-पूजा-आधारक्ताः — राज्ञां बुद्धः । राज्ञाम्
इष्टः । राज्ञां पूजितः । इदम् एषां शयितम् । तीर्थकृतां षोडशः शान्तिः । ओदनस्य
अपचन् । ओदनस्य पचमानः ॥ २६ ॥

सप्तमी । २७ ।

सप्तम्यन्तं नाम नास्ति सह समस्यते ।

अक्षेषु प्रसक्तः शौण्ड इव अक्षशौण्डः । वृत्तौ प्रसक्तिक्रियाया अन्तर्भावः । समरे
सिंह इव समरसिंहः । ग्रामवासः । अरण्येतिलकाः ॥ २७ ॥

कृत्येन आवश्यके । २८ ।

सप्तम्यन्तं कृत्यान्तेन सह समस्यते अवश्यभावे गम्यमाने । अयमपि नित्यः
समासः वाक्येन अवश्यभावस्य आगमनत्वात् ।

मासदेयम् । पूर्वाह्णोद्यम् । सवत्सरकैर्त्यम् । आवश्यक इति किम् । मासे
देया निष्ठा ॥ २८ ॥

तत्र-अहो-रात्रांशं कतेन । २९ ।

‘तत्र’ इति एतत्, अहरवयववाचि रात्र्यवयववाचि च सप्तम्यन्तं क्तान्तेन
सह समस्यते ।

तत्रकृतम् । पूर्वाह्णे कृतम् पूर्वाह्नकृतम् । अपराह्णे सेवितम् अपराह्णसेवितम् ।
पूर्वरात्रे कृतम् पूर्वरात्रकृतम् । अपररात्रे सेवितम् अपररात्रसेवितम् । तत्र-अहो-रात्रांशम्

१ “अयमपि नित्यसमासः यतो न समासे ‘अवश्य’शब्दस्य प्रयोगः इति न्यासः”
—न्याससारोद्धारे श्रीकनकप्रभसूत्राय—३।१।९.५ सिद्धः । २ ‘आगमनत्वात्’ इत्यस्य स्थाने ‘गमन-
त्वात्’ इति उचितम् । गमनत्वात्—ज्ञानत्वात् इत्यर्थः । ३ “संवत्सरकर्तव्यम् इति तु बहुलाधि-
कारात्”—३।१।९.५। सिद्धः । आचार्यहेमचन्द्रस्तु कृतः—कृतान्तस्य—यः प्रत्ययमेवात्र ‘देव’इत्यादिषु
प्रयुज्यमान मन्यते नान्यप्रत्यययान् ।

इति किम् ? षटे कृतम् । अङ्घ्रि कृतम् । अक्षेपार्थं वचनम् ॥ २९ ॥

‘काक’आदिभिश्च क्षेपे । ३० ।

सप्तम्यन्तं काकप्रकारैः क्तान्तेन च सह समस्यते क्षेपे गम्यमाने ।

तीर्थकाकः । तीर्थकुण्डः—अनवस्थितः एवम् उच्यते । भस्मनि हुतम्—निष्फलं कृतम् इत्यर्थः । सर्वत्र उपमानेन क्षेपः । क्षेपे इति किम् ? तीर्थं काकः तिष्ठति ॥ ३० ॥

‘पात्रेसमिन्’ इत्यादयः । ३१ ।

एते सप्तमीतत्पुरुषाः निपात्यन्ते ।

पात्रेसमिताः । पात्रेबहुलाः । ‘पात्रे समिता’ न अन्यत्रैव कार्ये’ इति अवधारणात् क्षेपः । उदुम्बरमशकः । कूपकच्छपः । उदपानमण्डूकः । अत्र उपमायाः क्षेपः । मातरि-पुरुषः, अत्र प्रतिषिद्धसेवनेन । पिण्डीगूरः । गंहेनर्दी गंहेऽव्यालः गर्भेतृप्तः गोष्ठेपण्डितः कर्णेतिरिति, इत्यादिनिपातनान् सप्तम्या अलुक् । ‘इति’करणात् पदान्तरण असमासः ॥ ३१ ॥

विशेषणं व्यभिचारि विशेष्येण एकार्थं कर्मधारयश्च । ३२ ।

समानाधिकरणं व्यभिचारि विशेष्यगवाचि नाम विशेष्यवाचिनाम्ना सह समस्यते, स च समासः तत्पुरुषसंज्ञं कर्मधारयसंज्ञश्च ।

नीलं च तत् उत्पलं च नीलोत्पलम् । कृष्णतिलकाः । खड्गकुण्डः । कुण्डखड्गः । (अश्रेणयः श्रेणयः कृताः) ‘नीलोत्पल’आदिषु ‘उत्पल’आदिजातिशब्दः विशेष्य-तयैव नियतः । ‘खड्गकुण्ड’आदौ अनियतः । व्यभिचारि इति किम् ? तत्क्षकः सर्पः । बहुलाधिकारात् कचिद् अन्यभिचारिऽपि भवान्-पृथ्वीद्वयम् । आम्रवृक्षः । मेरुपर्वतः । संज्ञायां नित्यः—कृष्णसर्पः । लोहितशालिः । एकार्थम् इति किम् ? वृद्धस्य उक्षा वृद्धीक्षा । ‘कर्मधारयश्च’ इति अधिकारः ‘द्विगुश्च अनाग्नि अयम्’ [नाम्नि अष्टमः पादः सूत्र ४८] इति यावत् ॥ ३२ ॥

पूर्वकाल-एक-सर्व-जरत्-पुराण-नव-केवलम् । ३३ ।

पूर्वकालः यस्य तद्वाचि, एकादीनि च नामानि एकार्थानि नाम्ना सह समस्यन्ते, स च समासः तत्पुरुषसंज्ञः कर्मधारयश्च ।

पूर्वकालः अपरकालेन—पूर्वं स्नातः पश्चाद् अनुलिप्तः स्नातानुलिप्तः । एकशुक्रः ।

१ एतद् ( ) चिह्नान्तर्गतम् नात्र उपयोगि । २ नीलोत्पलादिषु उत्पलादिषु उत्पलादि-जातिः पा० ।

सर्वशुक्लः । जरदरावः । पुराणवैयाकरणः । नवकम्बलः । केवलजरत् । एकार्थम् इति किम् । स्नात्वा लितः । पूर्वपदत्वव्यवस्थार्थं वचनम् ॥ ३३ ॥

निन्द्यम् अ'पाप'आधैः कुत्सनैः । ३४ ।

निन्द्यवाचि नाम 'पाप'आदिवर्जितैः कुत्साहेतुभिः समस्यते ।

स्वसूची-निध्रम'-वैयाकरण. वैयाकरणस्वमूची । मीमांसकदुर्दुरूढ' । निन्द्यम् इति किम् । वैयाकरणश्लोः, प्रत्यासत्ते' शब्दप्रवृत्तिनिमित्तनिन्दायाम् अर्थ समासः न च चौरत्वेन वैयाकरणत्वं निन्द्यते किन्तु तदाश्रयः द्रव्यम् वैयाकरणत्वं तु तदुपलक्षणमात्रम् । अ'पाप'आधैः इति किम् । पापकुलात् । अगक्रनापितः । हतविधिः । विशेष्यपूर्वनिपातार्थं वचनम् ॥ ३४ ॥

पूर्व-अपर-प्रथम-चरम-जघन्य-समान-मध्य-मध्यम-वीरम् । ३५ ।

एतानि एकार्थानि नाम्ना सह समस्यन्ते ।

पूर्वपुरुषः । अपरपुरुषः । प्रथमपुरुषः । चरमपुरुषः । जघन्यपुरुषः । समानपुरुषः । मध्यपुरुषः । मध्यमपुरुषः । वीरपुरुषः । 'विशेषगम्' [नाम्नि अ० पा० सूत्र ३२] इत्यनेनैव एकरवैरे । पूर्वपदप्रत्ययवस्थार्थं वचनम् । पूर्वजरत् । वीरदुर्व ॥ ३५ ॥

गौणः तद्गुणेन । ३६ ।

गुणात् विषयान्तरम् आगतः गौणः । तद्वाचि नाम येन विषयान्तरम् आगतः तद्गुणवाचिना नाम्ना सह समस्यते ।

शक्ती इव श्यामा शर्बाश्यामा । सिंहशूरः । तद्गुणेन इति किम् । अग्निर्माण-वकः । गौणः तद्गुणेन एव इति नियमार्थं वचनम् ॥ ३६ ॥

व्याघ्रादिभिः गौणैः तद्गुणानुक्तौ । ३७ ।

एकार्थं नाम 'व्याघ्र'आदिभिर्गौणैः सह समस्यते, येन गुणेन गौणत्वं तद्गुणानुक्तौ ।

पुरुषः व्याघ्र इव पुरुषव्याघ्रः । पुरुषसिंहः । गौणैः इति किम् । वृषभः सिंह इव, 'वृषभ'शब्दस्य परनिपातो न भवति । तद्गुणानुक्तौ इति किम् । पुरुषव्याघ्रः शूरः इति सा भूत् । व्याघ्र सिंह वृषभ वराह हस्तिन् कुञ्जर रुरु पुण्डरीक इत्यादि । आकृतिगणत्वात् बाणवज्रः मुखपद्मम् इत्यादि सिद्धम् ॥ ३७ ॥

सत्-महत्-परम-उत्तम-उत्कृष्टं पूजायाम् । ३८ ।

१ आचार्यहेमचन्द्रस्तु एन प्रयोगे ३ । १ । १०३ । सूत्रे बहुलाधिकारात् साधयति ।

‘सत्’आदीनि नामानि एकाद्यानि पूजायां गम्यमानायां पूज्यवचनैः सह समस्यन्ते ।

सत्पुरुषः । महापुरुषः । परमपुरुषः । उत्तमपुरुषः । उत्कृष्टपुरुषः । पूजायाम् इति किम् ? सन् जीवः । पूजायां नियमार्थम् पूर्वनिपातव्यवस्थार्थं वचनम् ॥ ३८ ॥

वृन्दारक-नाग-कुञ्जरैः । ३९ ।

एतैः सह नाम एकार्थं समस्यन्ते पूजायां गम्यमानायाम् ।

गौः वृन्दारकः इव गोवृन्दारकः । गोनागः । गोकुञ्जरः । पूजायाम् इति किम् ? चैत्रो नागः इव मूर्खः । व्याघ्रादेः आकृतिगतात् सिद्धौ पूजार्थम् तद्गुणोक्त्यर्थं वचनम् । गोनागो बलवान् ॥ ३९ ॥

कृत्यतुल्याख्यम् अजात्या । ४० ।

कृत्यप्रत्ययान्तम् तुल्यपदार्थं च अजातिवाचिना नाम्ना सह समस्यते ।

भोज्योष्णम् । पानीयशीतम् । तुल्यार्थ-तुल्यश्वेतः । सटश्वेतः । अजात्या इति किम् ? भोज्यः ओदनः । ‘शीतपानीयम्’ इति ‘पानीय’शब्दस्य जातिवाचिनः विशेषण-समासः । जात्या समासस्य अजाते पूर्वत्वस्य च प्रतिषेधार्थं वचनम् । ४० ।

किं क्षेपे । ४१ ।

‘किम्’शब्दः नाम्ना सह समस्यते श्रेणं गम्यमाने ।

स किंराजो यो न रक्षति । अत्र तत्कार्याभावात् क्षेपः । क्षेपे इति किम् ? कः राजा पाटलिपुत्रे ? ॥ ४१ ॥

पोटा-युवति-स्तोक-कतिपय-गृष्टि-धेनु-वशा-वेहत्-बष्कयिणी-प्रबक्तु-

श्रोत्रिय-अध्यापक-धूर्त-प्रशंसारूढेः जातिः । ४२ ।

‘पोटा’आदिभिः प्रशंसारूढैश्च जातिवाचि नाम एकार्थं समस्यते ।

इभ्यपोटा पुरुषत्रेधादिणी स्त्री पोटा, गर्भे एव दास्यं गता वा । इभ्ययुवतिः । विषस्तोकम् । अधिकतिपयम् । गोगृष्टिः । गोधेनुः । गोवशा । गोवेहत् । गोबष्कयिणी । कटप्रबक्ता । कटश्रोत्रियः । कटाध्यापकः । कटधूर्तः । प्रशंसारूढः-गोमतल्लिका । गोप्रकाण्डम् । ‘मतल्लिका’आदयः आविष्टलिङ्गाः । रूढग्रहणं किम् ? गौः रमणीया । जातिः इति किम् ? देवदत्ता पोटा । जातेर्विशेषस्य पूर्वनिपातनार्थं वचनम् ॥ ४२ ॥

चतुष्पाद् गर्भिण्या । ४३ ।

‘चतुष्पाद्’जातिवाचि नाम गर्भिणीशब्देन सह समस्यते ।

गोर्गर्भिणी । चतुष्पाद् इति किम् ? ब्राह्मणी गर्भिणी । जातेः इति किम् ?

कालाक्षी गर्भिणी ॥ ४३ ॥

कतर-कतमौ जातिप्रश्ने । ४४ ।

एतौ एकार्थौ नाम्ना सह समस्येने जातिप्रश्ने गम्यमाने ।

कतरः गार्ग्यः कतरगार्ग्यः । कतमगार्ग्यः । जातिप्रश्ने इति किम् ? कतरः शुरुः ।

कतमः गन्ता । जातिप्रश्ने एव इति नियमार्थं वचनम् ॥ ४४ ॥

जरत्-बलिन-बलति-पलिनैः युवा । ४५ ।

‘युवन्’शब्दः ‘जरत्’आदिभिः सह समस्यते ।

युवजरन् । युवबलिनः । युवबलति । युवपलिनः । ‘जरत्’आदीनां पूर्वत्वप्रति-

षेधार्थं वचनम् ॥ ४५ ॥

कुमारः ‘श्रमणा’आदिना । ४६ ।

‘कुमार’इति नाम एकार्थम् ‘श्रमणा’आदिभिः सह समस्यते ।

कुमारी श्रमणा कुमारश्रमणा । कुमारतापसी । ‘कुमार’शब्दस्य पूर्वत्वार्थं वचनम् । श्रमणा तापसी गर्भिणी बन्धकी दामी अन्यायक अभिरूपक मृदु पण्डित कुशल चपल निपुण इति ‘श्रमणा’आदिः ॥ ४६ ॥

दिक्-अधिकं संज्ञा-तद्धित-उत्तरपदे । ४७ ।

दिग्वाचि अधिकम् इति एतच्च नाम एकार्थम् नाम्ना सह समस्यते, संज्ञायाम् तद्धितप्रत्यये विषयमूते उत्तरपदे च परं ।

दक्षिणाः कोशलाः दक्षिणकोशलाः । दक्षिणपाञ्चालाः । तद्धिते-दक्षिणस्यां शालायां भवः दक्षिणशालः । उत्तरपदे-दक्षिणशालाप्रियः । अधिकगवधनः । नित्यः अयं समासः । न हि त्रयागाम् एकार्थभावे सति द्वयोर्विग्रहवाक्यसंभवः । ‘संज्ञा’आदि-ग्रहणं किम् ? उत्तराः वृक्षाः । ‘विशेषणं व्यभिचारि’ [नाम्नि अष्टमः पादः सूत्र ३२] इत्येव सिद्धौ नियमार्थं वचनम् ॥ ४७ ॥

संख्या समाहारे च द्विगुश्च अनाग्नि अयम् । ४८ ।

अनेकस्य कथंचित् एकत्वं समाहारः । संख्यावाचि नाम एकार्थम् नाम्ना सह समस्यते संज्ञायाम् तद्धिते उत्तरपदे समाहारे च वाच्ये, स च समासः तत्पुरुषसंज्ञः

कर्मधारयसंज्ञः अनाग्नि च द्विगुसंज्ञः ।

संज्ञायाम्—पञ्चात्राः । दशार्हाः । तद्धिते—पञ्चकपालः ओदनः । उत्तरपदे—पञ्च-
गवधनः । समाहारे—पञ्चपूरी । समाहारे च इति किम् ? अष्टौ प्रवचनमातरः । 'एकपूरी'
इति 'एकस्य' अपि अनेकपर्यायोपनिपातात् अनेकत्वसंभवे समाहारोपपत्तिः । चकारः
कर्मधारय-तत्पुरुषसंज्ञासमुच्चयार्थः । अनाग्नि इति किम् ? सप्तर्षीणाम् इदं सातर्षम् अत्र
द्विगुत्वाभावात् 'द्विगोः अलुचः अनपत्ये' [तद्धिते पा० ९ सूत्र १३८] श्रुत्वा न भवति ।
'अयम्' इति प्रहणम् 'द्विगुश्च' इत्यस्य उत्तरत्र अनुवृत्त्यर्थम् ॥ ४८ ॥

'मयूरव्यंसक'आदयः । ४९ ।

एते तत्पुरुषसमासा निपात्यन्ते ।

लुप्तौ अंसौ अस्य इति व्यंसः तत्तुल्यः व्यंसकः, व्यंसयति छलयति वा व्यंसकः,
व्यंसकः मयूरः मयूरव्यंसकः । छात्रव्यंसकः । कम्बोजमुण्डः । अत्र विशेष्यं पूर्वम् ।
उदक् च अवाक् च उच्चावचम् । उच्चैश्च नीचैश्च उच्चनीचम् । न किञ्चन अकिञ्चनम् ।
आख्यातम् आख्यातेन सातत्ये—अशनीत पिबत इति यस्यां वर्तते सा अशनीतपिबता ।
क्तं 'नञ्'आदिभिर्नैः—कृताकृतम् । विन्नावितम् । सेट् न अनिता—क्लिशितमक्लिष्टम् ।
'गतप्रत्यागत'आदयः—गतं च प्रत्यागतं च गतप्रत्यागतम् । महान् क्रयः अल्पा
क्रयिका—क्रयाक्रयिका । पुटापुटिका । फलाफलिका । 'शाकपार्थिव'आदयः—शाक-
भोजी पार्थिवः शाकपार्थिवः । कुतपवासाः सौश्रुतः कुतपसौश्रुतः इत्यादि । आकृतिगण-
त्वात् पादान्यां द्वियते पादहारकः इत्यादि सिद्धम् ॥ ४९ ॥

'शब्दप्रथा'आदौ अव्ययम् पूर्वपदार्थे नित्यम् अव्ययीभावः । ५० ।

'शब्दप्रथा' आदौ अर्थे वर्तमानम् अव्ययम् नाम्ना सह पूर्वपदार्थे वाच्ये नित्यं
समस्यते, स च समासः अव्ययीभावसंज्ञः ।

शब्दस्य प्रथा प्रकर्षेण ख्यातिः—इतिशाकटायनम् 'शाकटायन'शब्दः लोकेषु
सुष्ठु प्रथते इत्यर्थः । ऋद्वेः आधिक्ये—मद्रागां समृद्धिः सुमद्रम् । ऋद्वेः विगमे—दुर्यवनम् ।
अर्थाभावे—मक्षिकाणाम् अभावः निर्मक्षिकम् । बहुलाधिकारात् वर्माभावे न भवति—
अत्राक्षगः । अतीतत्वे—शीतस्य अत्ययः अतिशीतम् । वर्तमाने काले उपभोगादेः प्रतिषेधे—
अतिकम्बलम् । समीपे—उपकुम्भम् । अन्यूनत्वे—वृत्तस्य अन्यूनत्वम् सुवृत्तम् । पञ्चादर्थे—

१ अपूपवत् पूपवद्भेदोऽपि बोध्यः "अव पिष्टकः पूषः अपूपः" हैम-अभिधानवि० का०
१ खो० ६२ । २ उच्चावचम् पा० पू० ।

रक्षस्य पश्चात् अनुरथम् । क्रमे-अनुयेष्टम् । योग्यतायाम्-रूपस्य योग्यम् अनुरूपम् ।
वींसायाम्-अर्थम् अर्थम् प्रति प्रत्यर्थम् । अनतिवृत्तौ-यथासूत्रम् । विभक्त्यर्थे-स्त्रीषु
अधिष्ठि । युगपदर्थे-सचक्रं धेहि । सादृश्ये-सशीलम् अनयोः । साकल्ये-सतृणम्
अन्धबहरति । अवसाने-आख्यातम् अन्ते कृत्वा साख्येयतम् अधीतम् ॥ ५० ॥

बहिः-परि-अप-आह-अच् पञ्चम्या वा । ५१ ।

‘बहिर्’आदीनि नामानि पञ्चम्यन्तेन नाम्ना सह वा समस्यन्ते पूर्वपदार्थे वाच्ये,
स च समासः अन्यथीभावसंज्ञः ।

बहिर् ग्रामात् बहिर्ग्रामम् । परित्रिगर्तम् । अपत्रिगर्तम् । आग्रामम् । प्रत्यग्रग्रामम् ।
प्रतिपदविहितपञ्चमीप्रहगात् इह न भवति-अपगतः शास्त्राद्याः अपशास्त्रः । ‘वा’प्रहर्णं
वाक्यार्थम् ॥ ५१ ॥

‘तिष्ठद्गु’इत्यादयः । ५२ ।

एते अन्यथीभावसमासे निपात्यन्ते यथायोगं पूर्वपदार्थे वाच्ये ।

तिष्ठद्गु । बहद्गु । समभूमि । पूर्वपदार्थे इति किम् ? समा भूमिः समभूमिः ।
तिष्ठद्गु, आयतीगवम् एते काले वर्तन्ते । खलेयवम् खलेबुसम् दूनयवम् दूनयमानयवम् पून-
यवम् पूयमानयवम् संदहतयवम् संदहतबुसम् एते प्रथमान्ताः कालं देशे वा । अन्यार्थे
प्रतिना-सूपप्रति । शाकप्रति । परिणा अक्ष-शलाका-संख्यम् द्यूते अन्यथावृत्तौ-
अक्षेग शलाकया वा तथावृत्तं यथा जयः-अक्षपरि शलाकापरि । एकपरि । द्विपरि ।
अभि-प्रती लक्षणेन आभिमुख्ये-दीपम् अभि अभिदीपम् प्रतिदीपम् शलाभा पतन्ति ।
दैर्घ्ये अनुः-गङ्गाम् अनु अनुगङ्गं बाणारसी । समीपे च-वनस्य अनु अनुवनम् । यावत्
अवधारणे-यावदमत्रं अतिथान् भोजय । अत्र निजान्तपरिमाणैः अमत्रैः अतिथिपरिमाणम्
अवधार्यते । अवधारणात् अन्यत्र न भवति-यावद् दत्तं तावद् भुक्तम् नावधारये किम्
इयद् मया भुक्तम् इति । ‘द्विदण्डि’-आदिः-प्रमृगम् । प्ररथम् । समं भूमिः समभूमि ।
समपदाति । अधोनाभम् । सुपमम् । विषमम् इत्यादि ॥ ५२ ॥

पारे-मध्ये-अग्रे-अन्तः षष्ठया वा । ५३ ।

‘पार’आदीनि नामानि षष्ठ्यन्तेन सह समस्यन्ते पूर्वपदार्थे वाच्ये, स च समासः
अन्यथीभावः, तद्योगे निर्देशादेव ‘पार’आदीनाम् एकान्तत्वम् ।

पारोगङ्गम् । मध्येगङ्गम् । अग्रेवणम् । गिरिः अन्तः अन्तर्गिरि । पक्षे गङ्गापारम् ।

गङ्गामध्यम् । वनाग्रम् । गिर्यन्तः ॥ ५३ ॥

संख्यां वक्ष्येन । ५४ ।

वंशो भवः वंश्यः आद्यपुरुषः तद्वाचिना नाम्ना सह संख्या समस्यते पूर्वपदार्थे वाच्ये, स च समासः अव्ययीभावः ।

एकमुनि व्याकरणस्य । पूर्वपदार्थे इति किम् ? त्रिमुनिकं व्याकरणम् ॥ ५४ ॥

नदीभिः समाहारे । ५५ ।

संख्यावाचि नदीवाचिभिः सह समस्यते समाहारे गम्यमाने, स च समासः अव्ययीभावः ।

द्वियमुनम् । सप्तगोदावरम् ॥ ५५ ॥

द्वितीयादि-अन्यपदार्थे नाम्नि । ५६ ।

नाम नदीवाचिना नाम्ना सह समस्यते द्वितीयाद्यन्तस्य अन्यस्य पदार्थे संज्ञायां विषये, स च समासः अव्ययीभावः ।

उन्मत्ता गङ्गा यस्मिन् स उन्मत्तगङ्गम् तूर्णीगङ्गं देशः । नाम्नि इति किम् ? शीघ्रगङ्गं देशः । द्वितीयादि-अन्यपदार्थे इति किम् ? कृष्णवेषणा ॥ ५६ ॥

मिथः प्रहणे प्रहरणे च सरूपं युद्धे । ५७ ।

गृह्णन्ति यस्मिन् तद् प्रहणम् । प्रहरति येन तत् प्रहरणम् । मिथः प्रहणे प्रहरणे च वर्तमानं सरूपम् तत्रैव वर्तमानेन नाम्ना सह द्वितीयाद्यन्यपदार्थे युद्धे वाच्ये समस्यते, स च समासः अव्ययीभावः ।

केशाश्च केशाश्च मिथः प्रहणम् अस्मिन् युद्धे केशाकेशि । कचाकचि । दण्डाश्च दण्डाश्च प्रहरणम् अस्मिन् युद्धे दण्डादण्डि । मिथः इति किम् ? केशाः प्रहणम् अस्मिन् युद्धे । प्रहणे प्रहरणे च इति किम् ? रथश्च रथश्च मिथः लङ्घनम् अस्मिन् युद्धे । अधिक-रणाश्रयणं किम् ? कटस्थ च कटस्थ च प्रहणम् अस्मिन् युद्धे । असमासकरणं पृथक्-समासप्रतिपत्त्यर्थम् तेन इह न भवति-हस्तश्च हस्तश्च मिथः प्रहणम् प्रहरणं वा अस्मिन् युद्धे । सरूपम् इति किम् ? केशाश्च कचाश्च मिथः प्रहणम् अस्मिन् युद्धे । युद्धे इति किम् ? हस्तश्च हस्तश्च मिथः प्रहणम् अस्मिन् सैख्ये ॥ ५७ ॥

१ हेमचन्द्रसरित्तु 'केशेषु केशेषु च मिथः एहीत्वा कृतं युद्धम्' तथा 'दण्डैश्च दण्डैश्च मिथः प्रहृत्य कृतं युद्धम्' इति विग्रहं करोति । २ अधिकरणे श्रयणम् पृ० । अधिकरणश्रयणम् पा० । ३ नावगम्यते स्पष्टतया । ४ हतश्च हतश्च मिथः पा० पृ० । ५ सङ्ख्ये पा० । सङ्ख्यं युद्धम् इति ।

एकार्थम् अनेकं च बहुव्रीहिः । ५८ ।

समानाधिकरणम् एकम् अनेकं च नाम्ना सह द्वितीयादि-अन्यपदार्थे समस्यते, स च समासः बहुव्रीहिसंज्ञः ।

ऊढरथः अनड्वान् । उद्धृतबल्लिर्यशः । उद्धृतौदना स्थाली । चित्रगुः । प्रपतित-
पर्णः । मत्तबहुमातङ्गं वनम् । बहुलात् पञ्च मुक्तवन्तः अस्य इत्यत्र न भवति । कचिद्
अन्यत्र अपि भवति—कण्ठे कृतं येन स कृतकण्ठः । उरसिलोमा ॥ ५८ ॥

‘उष्ट्रमुख’आदयः । ५९ ।

एते बहुव्रीहिसमासा निपात्यन्ते ।

उष्ट्रमुखम् इव उष्ट्रस्य इव वा मुखम् अस्य उष्ट्रमुखः । वृषस्कन्धः । पितृस्थानः ।
‘उष्ट्रमुख’आदयः प्रयोगगम्याः ॥ ५९ ॥

दिशः रूढ्या अन्तराले । ६० ।

रूढ्या दिग्वाचि नाम दिग्वाचिना नाम्ना सह समस्यते द्वितीयादिअन्यपदार्थे
अन्तराले वाच्ये, स च समासः बहुव्रीहिः ।

दक्षिणस्याश्च पूर्वस्याश्च दिशोः यत् अन्तरालं सा दक्षिणपूर्वा दिक्—आग्नेयी ।
रूढ्या इति किम् ? ऐन्द्र्याश्च कौबेर्याश्च दिशोः यत् अन्तरालम् ॥ ६० ॥

अव्ययम् । ६१ ।

अव्ययम् नाम्ना सह द्वितीयादिअन्यपदार्थे वाच्ये समस्यते, स च समासः
बहुव्रीहिः ।

उच्चैर्मुखः । सभार्यः । प्रपन्नितानि पणांनि बरुव स प्रपर्णः । सह पुत्रः यस्य येन
वा सपुत्रः । बहुलाधिकारात्—“सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभा” [ ] । अमा
सत्रा साकम् पुत्रः अस्य इत्यत्र न भवति । असमानाधिकरणार्थं वचनम् ॥ ६१ ॥

संख्यायाः संख्येये । ६२ ।

संख्यावाचिना नाम्ना सह द्वितीयादिअन्यपदार्थे संख्येये वाच्ये समस्यते, स च
समासः बहुव्रीहिः ।

उपगताः दश येषां ते उपदशाः नव एकादश वा । एवम् उपविशाः । प्रतिपद-
विहितत्वात् ‘प्रमाणी-संख्यात् डः’ [ ] इत्यत्र एतत्संप्रत्ययार्थम् इवम् उत्तरं
च वचनम् ॥ ६२ ॥

‘अर्ध’आदिपूरण-आसन्न-अदूर-अधिक-अध्यर्धे च । ६३ ।

‘अर्ध’पूर्वपदम् पूरणप्रत्ययान्तम् ‘आसन्न’आदि च संख्यावाचिना नाम्ना सह द्वितीयादिअन्यपदार्थे संख्येये वाच्ये समस्यते, स च समासः बहुव्रीहिः ।

अर्धपञ्चमा विंशतयः येषां ते अर्धपञ्चमविंशाः—नवतिः इत्यर्थः । एवम् अर्धचतुर्थ-विंशाः । आसन्नदशाः नव एकादश वा । अदूरदशाः । अधिका दश येषां ते अधिक-दशाः एकादश आदयः अधिकत्वं दशानाम् एकावपेक्षया । एवम् अधिकविंशाः । अध्यर्धा विंशतिः येषां ते अध्यर्धविंशाः—त्रिंशत् । एवम् अध्यर्धत्रिंशाः । ‘अर्ध’आदिपूरण-आसन्न-आदि इति किम् ? संनिष्ठष्टाः दश येषां ते संनिष्ठष्टदशानः । अधिका षष्टिः वर्षाणाम् अस्य इत्यादौ बाहुलकात् न भवति । चकारः ‘द्वितीयादिअन्यपदार्थे’ इत्यस्य अनुकर्षणार्थः तेन उत्तरत्र न अनुवर्तते ॥ ६३ ॥

सुच-वाअर्थे संख्या । ६४ ।

सुचः अर्थः वारः, वाअर्थः विकल्पः संशयो वा । तत्र संख्यावाचि संख्येये वर्तमानं संख्यावाचिना नाम्ना सह समस्यते, स च समासः बहुव्रीहिः ।

द्विः दश द्विदशाः । त्रिदशाः । द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः । पञ्चषाः । संख्येये इति किम् ? द्विः विंशतिः गवाम् ॥ ६४ ॥

इति श्रीमलयगिरिविरचिते शब्दानुशासने वृत्तौ नाम्नि अष्टमः पादः समाप्तः ॥

*

नाम्नि नवमः पादः

‘च’अर्थे द्वन्द्वः सहोक्तौ । १ ।

नाम नाम्ना सह ‘च’अर्थे विषये सहोक्तौ समस्यते, स च समासः द्वन्द्वः ।

वाक् च त्वक् च वाक्त्वचम् । धक्त्वदिरपलाशाः । ‘च’अर्थे इति किम् ? वीप्सा-सहोक्तौ मा भूत्—ग्रामः ग्रामः रमणीयः । सहोक्तौ इति ‘किम् ? प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च दृश्यताम् ॥ १ ॥

समानाम् अर्थेन एकः शेषः । २ ।

१ किम् ? वक्त्रश्च कुटिलश्च दृश्यतां द्वन्द्वार्थं पू० । अत्र पू० आदर्शे सङ्घटिकं द्वितीयं सूत्रमेव गृह्यम् ।

अर्थेन तुल्यानां सहोक्तिविषये एकः शेषो भवति अर्थात् अन्ये निवर्तते ।

वक्रश्च कुटिलश्च वक्रौ कुटिलौ वा । अर्थेन समानाम् इति किम् ? प्रक्ष-न्यग्रोधौ । सहोक्तौ इति किम् ? वक्रश्च कुटिलश्च दृश्यताम् । द्वन्द्वापवादो योगः ॥ २ ॥

स्यादौ असंख्येयः । ३ ।

स्यादौ तुल्यरूपागाम् एकः शेषो भवति न तु संख्येयवाची ।

अक्षश्च शकटाक्षः अक्षश्च देवनाक्षः अक्षश्च विभीतकः अक्षाः । एवम् पादाः । स्यादौ इति किम् ? माता च जननी माता च धान्यस्य मातृमातरौ, अत्र जनयित्रीवाचिनः मातरौ धान्यमातृवाचिनः मातारौ इति औकारं रूपभेदः । यस्मिन् स्यादौ एकरूपता तस्मिन् भक्त्येव—मातृभ्याम् मातृभिः । असंख्येय इति किम् ? एकश्च एकश्च, अत्र द्वन्द्वोऽपि न भवति अनभिधानात् । विंशतिश्च विंशतिश्च विंशती इत्यत्र तु 'संख्यान-वाचित्वात्' भवति ॥ ३ ॥

पिता मात्रा वा । ४ ।

'पितृ'शब्दः 'मातृ'शब्देन सह सहोक्तौ शेषो वा भवति ।

पिता च माता च पितरौ, मातापितरौ ॥ ४ ॥

श्वशुरः श्वश्रूभ्यां वा । ५ ।

'श्वशुर'शब्दः 'श्वश्रू'शब्देन सह सहोक्तौ शेषः भवति वा ।

श्वशुरौ श्वश्रूश्चश्वशुरौ । द्विवचनम् जातौ विकल्पार्थम् अन्यथा विकल्पः ध्ववयोगे सावकाशः इति परत्वात् 'पुरुषः त्रिया' [नाग्निं नवमः पादः सूत्र ८] इति नित्यविधेः नाऽऽवाप्यते ॥ ५ ॥

भ्रातृ-पुत्रअर्थाः स्वसृ-दुहितृअर्थैः । ६ ।

भ्रातृअर्थः स्वसृअर्थेन, पुत्रअर्थः दुहितृअर्थेन सह सहोक्तौ शेषो भवति ।

भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ । सोदर्यश्च स्वसा च सोदर्यौ । भ्राता च भगिनी च भ्रातरौ । पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ । सुतश्च दुहिता च सुतौ । पुत्रश्च सुता च पुत्रौ । बहु-वचनं विकल्पनिवृत्त्यर्थम् ॥ ६ ॥

'त्यद्'आदिः । ७ ।

'त्यद्'आदिः नाम्ना सह सहोक्तौ शेषः भवति ।

स च चैत्रश्च तौ । 'त्यद्'आदीनां मिथः सहोक्तौ यत् यत् परम् तत् तत् एव एकं शेषः—स च यश्च यौ । स्त्री-पुं-नपुंसकानां परम्—सा च चैत्रश्च तौ । सा च कुण्डं च ते । स च सा च कुण्डं च तानि । इन्द्रविशेषणे तल्लिङ्गम्—स च कुक्कुटः सा च मयूरी कुक्कुटमयूर्यौ ते ॥ ७ ॥

पुरुषः स्त्रिया तन्मात्रभेदे । ८ ।

'पुरुष'शब्दः प्राणिनि पुंसि रूढः तद्वाची स्त्रीवाचिना सह सहोक्तौ शेषः भवति, तन्मात्रभेदे—स्त्री-पुरुषमात्रात् अन्यः यदि प्रकृतिभेदः अर्थभेदः वा न स्यात् इत्यर्थः ।

ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च ब्राह्मणौ । पुरुषः इति किम् ? तीरं नद-नदीपतेः । तन्मात्र-भेदे इति किम् ? पुं-स्त्रियौ अत्र प्रकृतिभेदः । इन्द्र-इन्द्राण्यौ अत्र भवयोगलक्षणः अन्योऽर्थः ॥ ८ ॥

वृद्धः यूना ॥ ९ ॥

वृद्धप्रत्ययान्तः युवप्रत्ययान्तेन सह सहोक्तौ शेषः भवति ।

गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । वृद्धः इति किम् ? गर्ग-गार्ग्यायणौ । यूना इति किम् ? गगे-गार्ग्यौ । तन्मात्रभेदे इति किम् ? गार्ग्य-वात्स्यायनौ ॥ ९ ॥

स्त्री पुंवत् च । १० ।

वृद्धप्रत्ययान्तः स्त्रीवाची युवप्रत्ययान्तेन सह सहोक्तौ शेषः भवति तन्मात्रभेदे पुंवत् च ।

गार्गी च गार्ग्यायणौ च गर्गान् ॥ १० ॥

ग्राम्यअशिशुद्विखुरसंवे स्त्री प्रायः । ११ ।

ग्राम्यअशिशुद्विखुरसंवेविषये स्त्री-पुरुषाणां सहोक्तौ स्त्रीवाची एकः प्रायेण शेषः भवति तन्मात्रभेदे ।

गावश्च स्त्रियः गावश्च पुरुषाः इमा गावः । ग्राम्यग्रहणं किम् ? रुखश्च इमाः इमे रुखः । अशिशु-इति किम् ? बर्कर्यश्च बर्कराश्च इमे बर्कराः । द्विखुर-इति किम् ? गर्दभाश्च गर्दभ्यश्च गर्दभाः । संवे इति किम् ? गौश्च अयम् गौश्च इयम् इमौ गावौ । प्रायः इति किम् ? उाश्च उष्ट्रश्च उष्ट्राः । छागाश्च छाग्यश्च छागाः । तन्मात्रभेदे इति किम् ? गो-बलीवर्दाः ॥ ११ ॥

'पुण्य'अर्थात् मे पुनर्बन्धुः एकः । १२ ।

‘पुण्य’अर्थात् नक्षत्रे वर्तमानात् परः नक्षत्र एव वर्तमानः ‘पुनर्वसु’शब्दः द्वयर्थः सन् सहोक्तौ एकार्थः भवति ।

पुण्य-पुनर्वसु । ‘पुण्य’अर्थात् इति किम् । आर्द्रा-पुनर्वसवः । मे इति किम् । पुण्य-पुनर्वसवः माणवकाः ॥ १२ ॥

प्राणि-तूर्याङ्गणाम् द्वन्द्वः स्वैः । १३ ।

प्राणिअङ्गणाम् तूर्याङ्गणां च सवार्तायैः यः द्वन्द्वः स एकार्थः भवति ।

कर्णनासिकम् । शिरोम्रीवम् । शङ्खपटहम् । मार्दङ्गिकपाणविकम् । स्वैः इति किम् । पाणिगृध्रौ । पाणिपटहौ ॥ १३ ॥

चरणस्य स्था-इणः अयनन्याम् अनुवादे । १४ ।

चरणशब्दः वेदशास्त्रानिमित्तः तदव्यायिषु वर्तते । प्रमाणांतरप्रतिपन्नस्य अर्थस्य शब्देन संकीर्तनम् अनुवादः “अनुकरणम्” [ ] इति अन्ये । चरणवाचिनाम् अबतनीपरयोः स्था-इणोः कर्तृत्वेन संबन्धिनाम् स्वैः द्वन्द्वः अनुवादविषये एकार्थः भवति ।

प्रत्यष्टात् कठकालापम् । उदगात् कठकौस्तुभम् । चरणस्य इति किम् । उदगु-र्वत्सवाजाः । स्था-इणः इति किम् । आनन्दिषुः कठकालापाः । अयनन्याम् इति किम् । प्रतितिष्ठन्ति कठ-कौस्तुभाः । अनुवादे इति किम् । उदगुः कठकालापाः अप्रसिद्धं कथयन्ति ॥ १४ ॥

निकटपाठ-पाठपशुद्र-अनपुंसकअव्ययुक्तु-विलिङ्गनदी-देश-पुराम् । १५ ।

एषां स्वैः द्वन्द्वः एकार्थः भवति ।

निकटपाठाः पाठेन आसन्नाः—पदम् अवीथानः पदकः, एवम् क्रमकः पदक्रमकम् । येषां भुक्तं पात्रं संस्कारेण शुष्यति ते शूद्राः पात्रम् अर्हन्ति इति पाठ्याः—तत्रअयस्कारम् । रजकतत्तुवायम् । पात्रप्रहणम् किम् । जनङ्गमबुक्कसाः । अनपुंसकअव्ययुक्तु—अर्काश्व-मेधम् । अनपुंसकप्रहणम् किम् । गवाऽऽमैयनआदित्याऽनामयने । अव्ययुः यजुर्वेदः तद्-प्रहणं किम् । इषुवज्री । कतूनाम् इति किम् । दर्श-पौर्णमासौ । विलिङ्गनदी-देश-पुराम्—गङ्गा च शोगन्ध गङ्गाशोणम् । कुरवन्ध कुरुक्षेत्रं च कुरुकुरुक्षेत्रम् । मैथुरापाटलिपुत्रम् । समानलिङ्गानां तु न भवति—गङ्गायमुने । मदकेकयाः । मैथुराबाराणस्यौ ॥ १५ ॥

अप्राणि-फलादेः जातौ । १६ ।

१ भुक्तं संस्कारेण पा० । २ अत्र आपयन-अनामयनशब्दौ कोप्यौ । आमयनं हि अनारोप्यम् । ३ मधुरां पू० ।

प्रागिवर्जितानाम् वक्ष्यमाणफलादिवर्जितानां च जातौ वर्तमानानां त्वैः द्वन्द्वः
एकार्थः भवति ।

आराशब्धि । धानाशब्कुलि । अप्राणि-फलादेः इति किम् ? ब्राह्मणक्षत्रियविदूशद्राः,
ब्राह्मणक्षत्रियविदूशद्रम् । बदरामलके, बदरामलकम् । अश्वरथौ, अश्वरथम् । प्लक्ष-
न्यप्रोधौ । जातौ इति किम् ? सहाविन्ध्यौ । जातिपरचोदनायाम् अयम् एकवद्भावः इति इह
न भवति—इमे आरा-शल्थौ तिष्ठतः ॥ १६ ॥

फलानां बहुत्वे । १७ ।

फलवाचिनां बहुत्वे वर्तमानानां जात्यर्थानां त्वैः द्वन्द्वः एकार्थः भवति ।

बदराणि च आमलकानि च बदरामलकम् । बहुत्वे इति किम् ? बदरं च आमलकं
च बदरामलके । जात्यर्थानाम् इति किम् ? द्रव्यपरचोदनायां मा भूत्—एतानि बदरामल-
कानि तिष्ठन्ति ॥ १७ ॥

सेनाङ्ग-क्षुद्रजन्तूनाम् । १८ ।

सेनाङ्गानाम् क्षुद्रजन्तूनां च बहुर्थानां त्वैः द्वन्द्वः एकार्थः भवति ।

अश्वाश्च रथाश्च अश्वरथम् । क्षुद्रजन्तवः अल्पकायाः प्राणिनः आनकुलं स्मर्यन्ते—
यूकामत्कुणम् । बहुत्वे इति किम् ? अश्वरथौ । त्वैः इति किम् ? हेस्ति-मशकाः ॥ १८ ॥

तरु-तृण-धान्य-मृगपक्षिणां वा । १९ ।

एषां बहुर्थानां त्वैः द्वन्द्वः एकार्थः वा भवति ।

प्लक्षन्त्यप्रोधम्, प्लक्षन्त्यप्रोधाः । कुशकाशम्, कुशकाशाः । तिलमाषम्, तिल-
माषाः । हंसचक्रवाकम्, हंसचक्रवाकाः । बहुत्वे इति किम् ? प्लक्षन्त्यप्रोधौ । मृगाणां
पशुत्वात् उत्तरेण एव सिद्धौ इह उपादानम् अमृगैः अबहुत्वे च एकत्वाभावाच्च ॥ १९ ॥

पशु-व्यञ्जनानाम् । २० ।

‘बहुत्वे’ इति निवृत्तम् पृथग्योगात् । पशूनाम् व्यञ्जनानां च त्वैः द्वन्द्वः एकार्थः
वा भवति ।

गोमहिषम्, गोमहिषौ । दधिघृतम्, दधिघृते । परत्वात् पशुद्वन्द्वः सेनाङ्गत्वं
वाधते—हस्त्यश्वम्, हस्त्यशवाः ॥ २० ॥

अश्व-वज्र-यूषीपर-अचरोत्तराः । २१ ।

एते द्वन्द्वा एकार्था वा भवन्ति ।

अश्ववडवम्, अश्ववडवौ । पूर्वापरम्, पूर्वापरौ । अधरोत्तरम्, अधरोत्तरौ । 'अश्ववडव' इति अत एवं निर्देशात् आपः निवृत्तिः ॥ २१ ॥

विरोधिनाम् अद्रव्याणाम् । २२ ।

द्रव्यम् गुणाबाधारः, तद्व्यतिरिक्तानां विरोधिनां स्वैः द्वन्द्वः एकार्थः वा भवति ।

शीतोष्णम्, शीतोष्णे । लामालाभम्, लामालाभौ । विरोधिनाम् इति किम् ? रूपरसगन्धस्पर्शाः । अद्रव्याणाम् इति किम् ? शीतोष्णे उदके । स्वैः इति किम् ? बुद्धि-सुखदुःखेच्छाः । समाहारविवक्षायां एकत्वम् इतरेतरयोगविवक्षायां च अनेकत्वं सिद्धम् नियमार्थस्तु प्रपञ्चः ॥ २२ ॥

नित्यं नित्यवैरिणाम् । २३ ।

शाश्वतवैरिणां द्वन्द्वः नित्यम् एकार्थः भवति ।

अहिनकुलम् । काकोलकम् । नित्यवैरिणाम् इति किम् ? गोपालि-शालङ्कायनाः अर्थान्तरकृतम् एषां वैरम् । परत्वात् पशुद्वन्द्वविकल्पं बाधते—अश्वमहिषम् ॥ २३ ॥

'गवाश्व'आदिः । २४ ।

'गवाश्व'आदिः द्वन्द्वः एकार्थः भवति ।

गवाश्वम् । गवेलकम् । गवाविकम् । अत्रैलकम् । अत्राविकम् । कुञ्जवामनम् । कुञ्जकैरातकम् । पुत्रपौत्रम् । अश्वचण्डालम् । स्त्रीकुमारम् । दासीभागवकम् । उष्ट्रस्वरम् । उष्ट्रशशम् । मूत्रपुरीषम् । यकृन्मेदः । मांसगोणितम् । दर्भशरम् । अर्जुनपुरुषम् । तृणो-पलम् । कुटीकुटम् । दासीदासम् । भागवतीभागवतम् । यथोच्चारितरूपग्रहणात् इह न भवति—गौडभौ, गोअभौ ॥ २४ ॥

न 'दधिपयः'आदिः । २५ ।

'दधिपयः'आदिः द्वन्द्वः एकार्थः न भवति ।

दधिपयसी । मधुसर्पिणी । शिववैश्रवणौ । स्कन्दविशाखौ । शुककृष्णौ । वीक्षा-तपसी । आद्यवसाने इत्यादि ॥ २५ ॥

संख्याने । २६ ।

संख्यानम् ह्यस्तापरिच्छेदः, तस्मिन् सति द्वन्द्वः एकार्थः न भवति ।

१ १ । १ । १०४ सूत्रे "श्वचण्डालम्" इति श्रीहेमचन्द्रपादाः । २ गोडस्त्री गोअस्त्री ५० ।

देश हस्त्यश्वाः । बहवः पाणिपादाः । तावन्तः गवाश्वाः ॥ २६ ॥

वा अन्तिके । २७ ।

वृत्तिपदानां संख्यानस्य समीपे गम्यमाने द्वन्द्वः एकार्थः वा भवति ।

उपदश हस्त्यश्वम्, उपदशाः हस्त्यश्वाः । द्वन्द्वार्थस्य एकत्वात् अनुप्रयोगस्यापि बहुव्रीहेः एकत्वम् ॥ २७ ॥

प्रथमोक्तं प्राक् । २८ ।

समासप्रकरणे प्रथमया उक्तं प्राक् निपतति ।

तृतीया—गिरिकाणः । आसन्नदशाः ॥ २८ ॥

‘राजदन्त’आदिषु । २९ ।

एषु समासेषु अप्राप्तप्राग्निपातं प्राग् निपतति ।

दन्तानां राजा राजदन्तः । पूर्वं वासितम् पश्चात् लिप्तम् लिप्तवासितम् । नम-
मुषितम् । उदूरखलमुसले । जम्पती । दम्पती । जायापती । निपातनात् ‘जाया’शब्दस्य
‘जम्’भाव-‘दम्’भावौ वा । स्वसृपती । पुत्रपती इत्यादि ॥ २९ ॥

विशेषणं सर्वादि-संख्यं बहुव्रीहौ । ३० ।

विशेषणम् सर्वादि संख्यावाचि च बहुव्रीहौ प्राग् निपतति ।

चित्रगुः । सर्वशुक्लः । द्विकृष्णः ॥ ३० ॥

क्ताः । ३१ ।

कान्तं बहुव्रीहौ प्राग् निपतति ।

कृतकटः । कृतविश्वः । कृतत्रिकः । कृतप्रियः । बहुवचनं प्रियार्थम् ॥ ३१ ॥

काल-आकृतिजाति-सुखादिभ्यः वा । ३२ ।

कालवाचिनः आकृतिव्यङ्ग्यजातिवाचिनः ‘सुख’आदिभ्यश्च कान्तं बहुव्रीहौ प्राग्
निपतति वा ।

मासजाता, जातमासा । सौत्तरजग्धी, जग्धसात्तरा । सुखजाता, जातसुखा ।
आहिताग्निः, अग्न्याहितः । ऊढभार्यः, भार्योढः । आकृतिव्यङ्ग्यजातिग्रहणं किम् ? आहूत-
ग्राहणः । ‘सुख’आदयः प्रयोगगम्याः ॥ ३२ ॥

सप्तमी च प्रहरणान् । ३३ ।

प्रहरणवाचिनः बहुव्रीहौ सप्तम्यन्तम् कान्तं च प्राग् निपतति वा ।

दण्डः पाणौ यस्य दण्डपाणिः, पाणिदण्डः । पाणिवज्रः, वज्रपाणिः ॥ ३३ ॥

‘गडु’आदिभ्यः । ३४ ।

एभ्यः सप्तम्यन्तं बहुव्रीहौ वा प्राग् निपतति ।

गडुः कण्ठे यस्य स कण्ठेगडुः, गडुकण्ठः । मध्येगुरुः, गुरुमध्यः । ‘गडु’आदयः प्रयोगसाम्याः ॥ ३४ ॥

प्रियः । ३५ ।

‘प्रिय’शब्दः बहुव्रीहौ वा प्राग् निपतति ।

प्रियगुडः, गुडप्रियः । प्रियविश्वः, विश्वप्रियः ॥ ३५ ॥

‘कडार’आदयः कर्मधारये । ३६ ।

‘कडार’आदयः कर्मधारये प्राग् निपतन्ति ।

कडारजैमिनिः जैमिनिकडारः । कर्मधारये इति किम् ? ईषत्कडारः । ‘कडार’-आदीनां गुणवचनत्वात् पक्षे परस्वार्थे वचनम् । कडार कडुल इत्यादि ॥ ३६ ॥

धर्म-अर्थआदिषु द्वन्द्वे । ३७ ।

द्वन्द्वे धर्म-अर्थआदिषु अप्राप्तप्राग्निपातं प्राग् निपतति वा ।

धर्मार्थौ, अर्थधर्मौ । कामार्थौ, अर्थकामौ । शब्दार्थौ, अर्थशब्दौ इत्यादि ॥ ३७ ॥

लघुस्वर-धि-स्वराद्यदन्त-अल्पस्वर-अर्च्यम् एकम् । ३८ ।

लघुस्वरम् विसंज्ञम् स्वरादिअकारान्तम् अल्पस्वरम् अर्च्यवाचि च द्वन्द्वे समासे प्राग् एकं निपतति ।

कुसकाशम् । अग्निधूमम् । इन्द्रचन्द्रौ । धवस्वदिरौ । बासुदेवाऽर्जुनौ । स्वर्धे परं परम् । लघुआदि—इति किम् ? कुकुटमयूरौ, मयूरकुकुटौ । एकम् इति किम् ? अनेकप्राप्तौ एकस्य नियमः शेषस्य अनियमः—गुरुरविभास्करतनयाः, रविभास्करतनयगुरवः । इदं तु न भवति—भास्करतनयरविगुरवः । अत एव एकग्रहणात् बहुनाम् अद्वन्द्वः ॥ ३८ ॥

वर्ण-मास-ज्जातु अनुपूर्वम् । ३९ ।

द्वन्द्वे समासे कर्णः मासः भ्राता च पूर्वः पूर्वः प्राग् निपतति ।

ब्राह्मणक्षत्रियो । क्षत्रियवैश्यौ । वैश्यशूद्रौ । ब्राह्मणक्षत्रियविदूशद्राः । फाल्गुन-
चैत्रौ । भीमसेनार्जुनौ । 'अनु'ग्रहणात् 'एकम्'इति निवृत्तम् ॥ ३९ ॥

अ-ऋतुतुल्यस्वरम् । ४० ।

अवाचि ऋतुवाचि च तुल्यस्वरम् अनुपूर्वं द्वन्द्वे प्राग् निपतति ।

अश्विनीभरणीकृत्तिकाः । हेमन्तशिशिरवसन्ताः । तुल्यस्वरम् इति किम् ? आर्द्रा-
मृगशिरसी । प्रीष्मवसन्तौ ॥ ४० ॥

संख्या समासे । ४१ ।

संख्यावाचि समासे अनुपूर्वं प्राग् निपतति ।

द्वित्राः । अशीतिशतम् ॥ ४१ ॥

प्रत्यये च स्यादेः श्लुक् । ४२ ।

समासे प्रत्यये च परे स्यादेः श्लुग् भवति ।

खट्वारूढः । पुत्रीयति । अत एव श्लुग्वचनात् 'नाम नाम्ना' [नाम्नि अष्टमपादः
सूत्र १] इति उक्तौ अपि स्याद्यन्तानां समासः ॥ ४२ ॥

मध्य-अन्तात् सप्तम्या न उत्तरे पदे गुरौ । ४३ ।

मध्य-अन्तशब्दान्यां परस्याः सप्तम्याः गुरुशब्दे उत्तरपदे परे श्लुग् न भवति ।

मध्येगुरुः । अन्तेगुरुः ॥ ४३ ॥

अत्-व्यञ्जनात् स्वाङ्गात् अमूर्ध-मस्तकात् अकामे । ४४ ।

अदन्तात् व्यञ्जनान्तात् च स्वाङ्गवाचिनः मूर्ध-मस्तकवर्जितात् परस्याः सप्तम्याः
कामशब्दवर्जिते उत्तरपदे परे श्लुग् न भवति ।

काठेकालः । उरसिलोमा । अत्-व्यञ्जनात् इति किम् ? अङ्गुलिब्रणः । स्वाङ्गात् इति
किम् ? मुखपुरुषा शाला । अमूर्ध-मस्तकात् इति किम् ? मूर्धेशिखः । मस्तकशिखः ।
अकामे इति किम् ? मुखकामः ॥ ४४ ॥

बन्धे घञि वा । ४५ ।

अत्-व्यञ्जनात् परस्याः सप्तम्याः वज्रान्ते बन्धशब्दे उत्तरपदे परे श्लुग् वा न
भवति ।

हस्तेबन्धः, हस्तबन्धः । अत्-व्यञ्जनात् इति किम् ? गुप्तिबन्धः ॥ ४५ ॥

तत्पुरुषे कृति बहुलम् । ४६ ।

अत्-व्यञ्जनात् परस्याः सप्तम्याः कृदन्ते उत्तरपदे परे तत्पुरुषे समासे श्लुग् न भवति बहुलम् ।

स्तम्भेरमः । भस्मनिहुतम् । अप्सुचरः । शरदिजः । प्राटृषिजः । कचित् न स्यात्-भद्रचरः । काम्पिल्यसिद्धः । स्थण्डिलशायी । कचित् विकल्प-वर्षेजः, वर्षजः । मनसिजः, मनोजः । अप्सुजम्, अञ्जम् । अकालवाचिनः शय-वासि-वासेषु-ग्रामेशयः, ग्रामशयः । ग्रामेवासी, ग्रामवासी । ग्रामेवासः ग्रामवासः । अकालात् इति किम् ? पूर्वार्शियः । क्वचित् अकृदन्तेऽपि । कालवाचिनः तन-तर-तम-कालेषु-पूर्वाह्णेतनः, पूर्वाह्नतनः । पूर्वाह्नतराम्, पूर्वाह्नतरे । पूर्वाह्णेतेमाम्, पूर्वाह्नतमे । पूर्वाह्निकालः, पूर्वाह्निकालः । अपः योनि-मनि-ये नित्यम्-अप्सुयोनिः, अप्सुमतिः । अप्सु भवम् अप्सव्यम् । क्वचित् अन्यत् एव-द्वयं सृशति ह्रदिस्पृक् । द्वितीयार्थे सप्तमी । तत्पुरुषे इति किम् ? धन्वनि कारका यस्य स धन्वकारकः ॥ ४६ ॥

प्राचां कारे व्यञ्जने । ४७ ।

रक्षार्थं प्रजानां राज्ञे देयम् कारः । अत्-व्यञ्जनान् परस्याः सप्तम्याः व्यञ्जनादौ उत्तरपदे प्राचां कारे विषये श्लुग् न भवति ।

दृषदि दृषदि दातव्यः भावकः दृषदिभावकः । समिधिभावकः । वृत्तौ वीप्सायाः दानस्य च अन्तर्भावः । प्राचाम् इति किम् ? यूथपशुः । कारे इति किम् ? अय्याहितपशुः कारात् अन्यद् देयम् । व्यञ्जने इति किम् ? अविकटोरणः । अत्-व्यञ्जनात् इति किम् ? जङ्घाकार्वापणः ॥ ४७ ॥

नाम्नि । ४८ ।

अत्-व्यञ्जनात् परस्याः सप्तम्या उत्तरपदे परे श्लुग् न भवति नाम्नि विषये । त्वचिसारः । युधिष्ठिरः । अरण्येतिलकाः । अत्-व्यञ्जनात् इति किम् ? भूमिपाशः । नदी-कुक्कुटिका । नाम्नि इति किम् ? अक्षशौण्डः ॥ ४८ ॥

पर-आत्मभ्यां छेः । ४९ ।

आभ्यां परस्य छेः उत्तरपदे परे श्लुग् न भवति नाम्नि विषये । परस्मैपदम् । परस्मैभाषः । आत्मनेपदम् । आत्मनेभाषः । नाम्नि इति किम् ? परहितम् ॥ ४९ ॥

१ स्थण्डिलशालायाम् क्वचित् पा० । २ ३।२।१९ सूत्रे अभ्यर्हितपशुः इति हैमे ।
३ 'परस्मैभाषा । ४ आत्मनेभाषा' इति हैमे सूत्र ३ । २ । १७ ।

मनसः टः । ५० ।

‘मनः’शब्दात् परस्य टावचनस्य उत्तरपदे परे नाम्नि श्लुग् न भवति ।

मनसागुता । मनसादेवी एवं नाम काचित् । नाम्नि इति किम् ? मनोदत्ता कन्या ॥ ५० ॥

आज्ञायिनि । ५१ ।

‘मनः’शब्दात् परस्य टः आज्ञायिनि उत्तरपदे परे श्लुग् न भवति ।

मनसाज्ञायी ॥ ५१ ॥

पूरणे च आत्मनः । ५२ ।

‘आत्म’शब्दात् परस्य टः आज्ञायिनि पूरणे प्रत्ययान्ते च उत्तरपदे परे श्लुग् न भवति ।

आत्मनाज्ञायी । आत्मनापञ्चमः । आत्मनावष्टः । “जनार्दनस्त्वात्मचतुर्थ एव” [ ] इति बहुव्रीहिः ॥ ५२ ॥

पुम्-जनुषः अनुज-अन्धे । ५३ ।

पुम्-जनुःशब्दाभ्यां परस्य टः यथासंख्यं अनुजे अन्धे च उत्तरपदे परे श्लुग् न भवति ।

मनसाअनुजः । जनुषा जन्मना अन्धः जनुषाअन्धः । टः इति किम् ? पुर्मांसम् अनुजातः पुमनुजः ॥ ५३ ॥

ओजस्-अञ्जस्-सहस्-अम्भस्-तमस्-तपसः । ५४ ।

एभ्यः परस्य टः उत्तरपदे परे श्लुग् न भवति ।

ओजसाकृतम् । अञ्जसाकृतम् । सहसाकृतम् । अम्भसाकृतम् । तमसाकृतम् । तपसाकृतम् ॥ ५४ ॥

स्तोक-अल्प-कतिपय-कृच्छ्रात् असत्त्वे ङसेः । ५५ ।

असत्त्वे वर्तमानेभ्यः ‘स्तोक’आदिभ्यः परस्य ङसेः उत्तरपदे परे श्लुग् न भवति ।

स्तोकान्मुक्तः । अल्पान्मुक्तः । कतिपयान्मुक्तः । कृच्छ्रान्मुक्तः । असत्त्वे इति किम् ? स्तोकभयम् । उत्तरपदे इति किम् ? निःस्तोकः ॥ ५५ ॥

१ इदमेव पञ्चकपम् उदाहरणम् सूत्र ३ । २ । १४ । द्वेये । अत्र “आत्मा चतुर्थः अस्य इति बहुव्रीहिः” इति तत्रैव वृत्तौ ।

ब्राह्मणात् शंसी । ५६ ।

अत्र ऋतेः श्रुगभावः निपात्यते ।

ब्राह्मणात् ग्रन्थात् गृहीत्वा शंसति ब्राह्मणाच्छंसी ऋविग्विशेषः । अन्यत्र श्रुग् भवत्येव—ब्राह्मणशंसिनी स्त्री ॥ ५६ ॥

नामिनः स्वरात् स्तिति अमः । ५७ ।

नाम्यन्तात् एकस्वरात् परस्य अमः स्तिदन्ते उत्तरपदे परे श्रुग् न भवति ।

स्त्रियमन्यः । नावंमन्यः । नामिन इति किम् । वामन्यः । एकस्वरात् इति किम् ? कालिमन्यः ? स्तिति इति किम् ? स्त्रीमानी ॥ ५७ ॥

षष्ठ्याः आक्रोशे । ५८ ।

आक्रोशे गम्यमाने षष्ठ्याः उत्तरपदे परे श्रुग् न भवति ।

चौरस्य कुलम् । दास्याः पतिः । आक्रोशे इति किम् ? चौरकुलम् । तत्त्वाख्याने न प्रतिक्षेपः ॥ ५८ ॥

पुत्रे वा । ५९ ।

आक्रोशे गम्यमाने पुत्रग्रन्थे उत्तरपदे परे षष्ठ्याः श्रुग् वा भवति ।

दास्याः पुत्रः, दासीपुत्रः । आक्रोशे इति किम् ? ब्राह्मणपुत्रः । 'दासीपुत्रः' इति तु तत्त्वाख्याने ॥ ५९ ॥

'वाचोयुक्ति' आदयः । ६० ।

एते षष्ठ्याः श्रुगभावे निपात्यन्ते ।

वाचोयुक्तिः । पश्यतोहरः । दिशोदण्डः । देवानांप्रियः । शुनः शेष-पुच्छ-लाङ्गुलेषु नान्नि-शुनःशेषः । शुनःपुच्छः । शुनोलाङ्गुलः । वाचस्पतिः । वास्तोष्पतिः । दिवस्पतिः । दिवोदासः । गोण्पदो देशः यत्र ग्रामसमीपादौ गावः संचरन्ति । गोष्पदपूरं वृष्टो देवः । अन्यत्र न भवति । गोपदम् ॥ ६० ॥

ऋतां विषया-योनिःसंबन्धे । ६१ ।

विषयायाम् योनिःसंबन्धे च निमित्ते प्रवर्तमानानाम् ऋदन्तानां संबन्धिन्याः षष्ठ्याः विषयायोनिःसंबन्धे एव निमित्ते सति पर्वतमाने उत्तरपदे श्रुग् न भवति ।

होलुःपुत्रः । पितुःपुत्रः । होतुःअन्तेवासी । पितुःअन्तेवासी । ऋताम् इति

१ व. चौरं करोति च चौरः इति स्वरूपपरिचयवार्तायाम् च आक्रोशः ।

किम् ? आचार्यपुत्रः । बहुवचनम् विद्यासंबन्धस्य विद्यासंबन्धे योनिसंबन्धस्य च योनिसंबन्धे इति यथासंख्याभावाद्यम् । अत एव 'योनिसंबन्धे' इति उभयोः विशेषणम् तेन इह न भवति—भर्तृगृहम् । भर्तृपुत्रः । पितृगृहम् ॥ ६१ ॥

स्वसृ-पत्योः वा । ६२ ।

विद्या-योनिसंबन्धे वर्तमानानाम् ऋदन्तानां षष्ठ्याः विद्या-योनिसंबन्धनिमित्तयोः स्वसृ-पत्योः परयोः श्लुग् वा न भवति ।

होतुःस्वसा, होतृस्वसा । दुहितुःपतिः, दुहितृपतिः । विद्यायोनिसंबन्धे इति किम् ? भर्तृस्वसा । होतृपतिः ॥ ६२ ॥

आ द्वन्द्वे । ६३ ।

विद्या-योनिसंबन्धनिमित्तानां ऋदन्तानां द्वन्द्वे समासे उत्तरपदे परे पूर्वपदस्य आकारः अन्तादेशो भवति ।

होता च पोता च होतापोतारौ । ऋदन्तानाम् इति किम् ? गुरुशिष्यौ । कृतां द्वन्द्वविशेषणम् किम् ? पितृपितामहौ । विद्यायोनिसंबन्धे इति किम् ? कर्तृ-कारयितारौ ॥ ६३ ॥

पुत्रे । ६४ ।

पुत्रगन्धे उत्तरपदे परे विद्या-योनिसंबन्धनिमित्तानाम् ऋदन्तानां द्वन्द्वे आकारः अन्तादेशो भवति ।

होतापुत्रौ । पितापुत्रौ ॥ ६४ ॥

वेदसहश्रुत-अवायुदेवतानाम् । ६५ ।

वेदे सहश्रुतानाम् वायुवर्जानां देवतानां द्वन्द्वे पूर्वपदस्य उत्तरपदे परे आकारः अन्तादेशो भवति ।

इन्द्रासोमौ । इन्द्रावरुणौ । वेदं इति किम् ? ब्रह्मप्रजापती । सहं इति किम् ? विष्णुशक्रौ । श्रुतं इति किम् ? चन्द्रसूर्यौ । वायुवर्जनम् इति किम् ? वाय्वग्नी । देवतानाम् इति किम् ? यूपचषाणौ ॥ ६५ ॥

षोम-वरुणे अग्नेः ईः । ६६ ।

वेदसहश्रुत-अवायुदेवतानां द्वन्द्वे षोमे वरुणे च उत्तरपदे परे अग्नेः ईकारो भवति ।

अग्नीषोमौ । अग्नीवरुणौ । 'षोम' इति अत एव निर्देशात् अग्नेः ईकारे षकारः ।

देवताद्वन्द्वे इति किम् ? अग्निसोमौ माणवकौ ॥ ६६ ॥

वृद्धिमति अविष्णौ इः । ६७ ।

वेदसहस्रत-अवायुदेवतानां द्वन्द्वे विष्णुर्बज्रवृद्धिमति उत्तरपदे परे अग्नेः इकारो भवति ।

आग्निष्वाकृणीम् अनङ्गवाहीम् आलमेत । वृद्धिमति इति किम् ? अग्नीविरुणौ । अविष्णौ इति किम् ? अग्नौवैष्णवं चरुं निर्वापयेत् ॥ ६७ ॥

उषासा उषसः । ६८ ।

वेदसहस्रत-अवायुदेवतानां द्वन्द्वे उत्तरपदे परे उषसः स्थाने उषासा इति आदेशो भवति ।

उषाश्च सूर्यश्च उषासासूर्यम् ॥ ६८ ॥

दिवः षावा । ६९ ।

वेदसहस्रत-अवायुदेवतानां द्वन्द्वे उत्तरपदे परे दिवः स्थाने षावा इति आदेशो भवति ।

षावामूमी ॥ ६९ ॥

दिवस्-दिवः पृथिव्याम् वा । ७० ।

वेदसहस्रत-अवायुदेवतानां द्वन्द्वे उत्तरपदे परे दिवः स्थाने दिवस् दिवः इति आदेशौ भवतः ।

दिवस्पृथिव्यौ । दिवःपृथिव्यौ । षावापृथिव्यौ ॥ ७० ॥

मातरपितरम् । ७१ ।

द्वन्द्वसमासे मातृपित्रोः पूर्वोत्तरपदयोः कृतः अरो वा निपात्यते ।

मातरपितरयोः, मातापित्रोः ॥ ७१ ॥

दक् अर्थे अन्यस्य अषष्ठी-तृतीयस्य । ७२ ।

अषष्ठ्यन्तस्य अतृतीयान्तस्य च 'अन्य' शब्दस्य 'अर्थ' शब्दे उत्तरपदे परे दक् आगमः वा भवति ।

अन्यस्मै इदम् अन्यदर्शम्, अन्यार्थम् । अन्यः अर्थः कस्व असौ अन्यदर्शः, अन्यार्थः । अषष्ठी-तृतीयस्य इति किम् ? अन्यस्य अन्येन वा अर्थः अन्यार्थः ॥ ७२ ॥

राग-उर्हसुक-आस्थित-जलि-आशा-आस्था-आशिषि । ७३ ।

‘ वा ’ इति निवृत्तम् । अवष्टी-तृतीयस्य अन्यशब्दस्य ‘ रस्य ’ आदिषु उत्तर-
पदेषु नित्यं दक् भागमो भवति ।

अन्यद्वागः । अन्यदुत्सुकः । अन्यदास्थितः । अन्यद्वृत्तिः । अन्यदाशा । अन्यदास्था ।
अन्यदाशीः । अवष्टी-तृतीयस्य इति किम् ? अन्यस्य अन्येन वा रागः अन्यरागः ॥ ७३ ॥

ईय-कारके । ७४ ।

योगविभागात् ‘ अवष्टी-तृतीयस्य ’ इति निवृत्तम् । अन्यशब्दस्य ईयप्रत्यये
‘ कारक ’ शब्दे च परे दक् भागमो भवति ।

अन्यस्य इदम् अन्यदीयम् गहादिपाठात् ईयः । अन्यस्य कारकम् अन्य-
त्कारकम् ॥ ७४ ॥

नञः अश् । ७५ ।

नञः उत्तरपदे परे ‘ अश् ’ आदेशो भवति ।

अहिंसा । अब्राह्मणः ॥ ७५ ॥

तिबादौ क्षेपे । ७६ ।

तिबाधन्ते क्षेपे गम्यमाने नञः अश् भवति ।

अवचसि त्वं जाल्म ! । अकरोषि त्वं जाल्म ! । क्षेपे इति किम् ? न पचसि चैत्र ! ।
अनुत्तरपदार्थं वचनम् ॥ ७६ ॥

अन् स्वरे । ७७ ।

स्वरादौ उत्तरपदे परे नञः अन् आदेशो भवति ।

अनञः । अनञः ॥ ७७ ॥

‘ नख ’ आद्यः । ७८ ।

एते यथादर्शनं निपात्यन्ते ।

नखः । नकः । नासत्यः । नमुचिः । नपुंसकम् । नाकः । नगः अप्राणिनि वा—
नगः पर्वतः वृक्षः वा । पक्षे अगः । प्राणिनि तु नित्यमेव अश्—अगः वृषलः शीतेन ।
एकाद् अञ—अनौ विंशत्यादौ—एकेन न विंशतिः एकात्रविंशतिः, एकाद्विंशतिः—
एकाद् ऊना विंशतिः । ‘ नख ’ आद्यः प्रयोगगम्याः ॥ ७८ ॥

स्त्री-एकार्थे परतः स्त्री पुंवद् अनूङ् । ७९ ।

परतः विशेष्यवशात् स्त्रीलिङ्गः ऊङ्प्रत्ययान्तवर्जः स्त्रीलिङ्गे समानाधिकरणे उत्तर-
पदे परं पुंवद् भवति ।

दर्शनीयभार्यः । युवजानिः । स्त्री-एकार्थे इति किम् ? गृहिणीनेत्राः । परतः इति
किम् ? द्रोणीभार्यः । अनूङ् इति किम् ? करभोरूभार्यः । कन्याणीपञ्चमा रात्रयः इत्यत्र
अपि समासान्ते कृते 'पञ्चमी'शब्दस्य पुंभावे 'स्त्रीलिङ्गम् उत्तरपदं न' इति न
पुंवद्भावः ॥ ७९ ॥

क्यङ्-मानि-पित्तद्धिते । ८० ।

क्यङि प्रत्यये मानिउत्तरपदे पिति तद्धिते च परं परतः स्त्रीलिङ्गः अनूङ्
पुंवद् भवति ।

श्येनी-श्येतायते । अयम् अस्या दर्शनीयमानी । अजायै हितम् अजध्यम् ॥ ८० ॥

जातिश्च णि-तद्धितय-स्वरे । ८१ ।

परतः स्त्रीलिङ्गः अनूङ् जातिश्च णौ परं यादौ स्वरादौ च तद्धिते विषयभूते
पुंवद् भवति ।

एनी-एतयति । पटूवी-पटयति । एन्यां साधुः एत्यः । हस्तिनीनां समूहः
हास्तिकम् । जातिग्रहणम् जातिप्रतिषेधनिवृत्त्यर्थम् । तद्धितय-स्वरे इति किम् ? कठी-
रूप्यम् । कठीमयम् । पट्टीरूप्यम् । पट्टीमयम् । विषयसप्तमीविज्ञानं किम् ? पट्ट्या
भावः पाटवम् अत्र प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेव पुंभावे 'लब्धादेः इकः' [ ] इति
अण् भवति ॥ ८१ ॥

एये अग्रायी । ८२ ।

'एय'प्रत्यये परं अग्रायी एव पुंवद् भवति ।

अग्रायी देवता अस्य आग्नेयः स्थालीपाकः । पूर्वेण एव सिद्धे एये नियमार्थं
वचनम्, इह न भवति-श्येन्याः अपत्यम् श्येनेयः ॥ ८२ ॥

न तद्धितः स्वरवृद्धिहेतुः अरक्त-विकारे । ८३ ।

रक्त-विकारान्याम् अन्यस्मिन् अर्थे यः विहितः तद्धितः स्वरवृद्धिहेतुः तदन्तः
परतः स्त्रीलिङ्गः पुंवद् न भवति ।

माधुरीभार्यः । माधुरीपाशा । तद्धितः इति किम् ? कुम्भकारभार्यः । स्वरग्रहणम् किम् ? वैयाकरणभार्यः । वृद्धिहेतुग्रहणम् किम् ? अर्धप्रस्थभार्यः । अरक्त-विकारे इति किम् ? काषायबृंहतिकः । लौहेषः ॥ ८३ ॥

बु-तद्धितकउपान्त्य-पूरण-आख्याः । ८४ ।

‘बु’प्रत्ययस्य तद्धितस्य च यः ककारः तदुपान्त्यः पूरणप्रत्ययान्तः संज्ञाशब्दश्च परतः खीलिङ्गः पुंवत् न भवति ।

कारिकाभार्यः । मदिकाभार्यः । पञ्चमीभार्यः । दत्ताभार्यः । तद्धितग्रहणं किम् ? जल्पाकभार्यः ॥ ८४ ॥

‘प्रिय’आदौ । ८५ ।

‘प्रिय’आदौ उत्तरपदे परे परतः खीलिङ्गः पुंवत् न भवति ।

कल्याणीप्रियः । प्रिया मनोज्ञा कल्याणी सुभगा दुर्भगा सचिवा स्वा कान्ता समा चपला दुहिता वासना इति ‘प्रिय’आदिः ॥ ८५ ॥

स्वाङ्गात् डीः जातिश्च अमानिनि । ८६ ।

स्वाङ्गात् परः यः डीः तदन्तः जानिवाची च परतः खीलिङ्गः पुंवत् न भवति अमानिनि ।

दीर्घकेशीभार्यः । कटीपाशा । शूद्राभार्यः ।

“आकृतिग्रहणा जातिः अत्रिलिङ्गा च याऽन्विता ।

आजन्मनाशम् अर्थानाम्, सामान्यम् अपरे विदुः ॥ ” [ ]

इह पूर्वार्धलक्षणे कुमारीभार्यः । किशोरीभार्यः । उत्तरार्धलक्षणे तु कुमारभार्यः । स्वाङ्गात् इति किम् ? पटुभार्यः । अमानिनि इति किम् ? दीर्घकेशमानिनी ॥ ८६ ॥

पुंवत् कर्मधारये । ८७ ।

परतः खीलिङ्गः अनुङ् कर्मधारये स्व्येकार्थे उत्तरपदे परे पुंवत् भवति ।

मायुरवृन्दारिका । कल्याणप्रिया । अनुङ् इति ? ब्रह्मवृन्दारिका ॥ ८७ ॥

रिति । ८८ ।

परतः खीलिङ्गः अनुङ् रिति प्रत्यये परे पुंवत् भवति ।

पटुजातीया । कठदेशीया ॥ ८८ ॥

गुणः स्व-तलोः । ८९ ।

परतः खीलिङ्गः गुणवचनः त्व-तलोः परयोः पुंवत् भवति ।

पट्ट्याः भावः पट्टत्वम्, पट्टता । गुण इति किम् ? कठीत्वम् । कठीता ॥ ८९ ॥

सर्वादः अस्यादौ । ९० ।

‘सर्व’आदिः परतः खीलिङ्गः पुंवत् भवति न तु स्यादौ ।

सर्वस्त्रियः । सर्वप्रियः । भक्तपुत्रः । तस्यां वेलायां तदा । सर्वाः इच्छति सर्व-
काम्यति । अस्यादौ इति किम् ? सर्वस्यै ॥ ९० ॥

ऋत्-उदितः तर-तम-रूप-कल्प-स्थेकार्यब्रुव-गोत्र-मत-हत-चेलटि
वा ह्रस्वः । ९१ ।

ऋदितः उदितश्च परतः खीलिङ्गस्य ‘तर’आदिषु प्रत्ययेषु ‘ब्रुव’आदिषु च
रूप्येकार्येषु उत्तरपदेषु ह्रस्वः पुंवद्भावश्च वा भवति ।

पचन्तितरा, पचन्तरा, पचन्तीतरा । पचन्तिमा, पचन्तमा, पचन्तीमा । पचन्ति-
रूपा, पचद्गुवा, पचन्तीरूपा । पचन्तिकल्पा, पचत्कल्पा, पचन्तीकल्पा । पचन्तिब्रुवा, पच-
द्ब्रुवा, पचन्तीब्रुवा । पचन्तिगोत्रा, पचद्गोत्रा, पचन्तीगोत्रा । पचन्तिमता, पचन्मता,
पचन्तीमता । पचन्तिहता, पचद्मता, पचन्तीहता । पचन्तिचेली, पचच्चेली । पचन्तीचेली ।
एवम्—श्रेयसितरा, श्रेयस्तरा, श्रेयसीतरा इत्यादि । ‘चेलट्’इति टकारः ऊचर्थः । ‘ब्रुव’-
इति अस्मादेव निपातनात् उव् ॥ ९१ ॥

ऋयः अनेकस्वरस्य । ९२ ।

अनेकस्वरस्य ङीप्रत्ययान्तस्य परतः खीलिङ्गस्य ‘तर’आदिषु प्रत्ययेषु ‘ब्रुव’
आदिषु च उत्तरपदेषु रूप्येकार्येषु पदेषु नित्यं ह्रस्वादेशः भवति ।

गौरितरा । गौरितमा । गौरिरूपा । गौरिकल्पा । नर्तकिब्रुवा । ब्राह्मणियोत्रा ।
गार्गिमता । गार्गिचेली । अनेकस्वरस्य इति किम् ? जितरा, जितरा ॥ ९२ ॥

नित्यदितः वा । ९३ ।

नित्यदितः ‘तर’आदिषु ‘ब्रुव’आदिषु च उत्तरपदेषु रूप्येकार्येषु ह्रस्वः वा भवति ।

जितरा, खीतरा । हितमा, ह्रीतमा । लक्षितमा, लक्ष्मीतमा । वामोरुचेली, वामो-
रुचेली । नित्यदितः इति किम् ? कारिकारूपा । रूप्येकार्ये इति किम् ? शिवा हता

लीहना । व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् भोगवती-गौरीमतीशब्दयोः संज्ञारूपयोः नित्यम् भोगवतितरा । भोगवतिचेली । गौरिमतितमा । गौरिमतिचेली ॥ ९३ ॥

‘आस्पद’आदयः ‘प्रतिष्ठा’आदिषु । ९४ ।

‘प्रतिष्ठा’आदिषु अर्थेषु ‘आस्पद’आदयः शब्दाः साधवः वेदितव्याः ।

आस्पदं प्रतिष्ठा । आश्चर्यम् अद्भुतम् । अबस्करः बर्चस्कम्—अन्नमलम्, तत्संबन्धात् तद्देशः अबस्करः । अपस्करः रथाङ्गम् । अपरस्पराः क्रियासातत्ये । प्रतिष्कशः वार्तापुरुषः सहायः पुरोयायी प्रतिमन्ता वा । मा क्रियते प्रतिविध्यते अनेन इति मस्करः वेणुदण्डः, मा करणशीलः मस्करी परित्राजकः । किष्किन्धा पर्वतगुहा । हरिश्चन्द्रः राजा ॥ ९४ ॥

इति श्रीमलयगिरिबिरचिते शब्दानुशासने वृत्तौ नाम्नि नवमः पादः समाप्तः ॥

*

आख्याते प्रथमः पादः

जिनेश्वराय नमः ।

क्रियार्थः धातुः । १ ।

कृतिः क्रिया पूर्वापरीभूतावयवा, तदर्थः शब्दः धातुसंज्ञः भवति । भू-भवति ।
पृथि-पृथते । गोपायति । पाप्यते । अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां क्रियार्थत्वाऽऽगमः । धातु-
प्रदेशाः 'धातुः' [आख्याते तृतीयपादे सू० २७] इत्येवमादयः ॥ १ ॥

प्रादिः न अप्रत्ययः । २ ।

प्रादिः स्वराद्यन्तर्गः स प्रत्ययान्तवर्जितः धातोः न अवयवः-धातुसंज्ञः न
भवति, तं व्युदस्य ततः पर एव धातुः इत्यर्थः ।

अभ्यमनायत् । प्रासादीयत् । अप्रत्यय इति किम् ? औत्सुकायत् । 'असंप्राम-
यत शूरः' इति, न अयं 'सम्' प्रादेः किन्तु धात्ववयवः यथा 'विच्छ' आदिअवयवः
विः ॥ २ ॥

अमौ दा-धौ दा । ३ ।

दारूपः धारूपश्च धातुः अमकारानुबन्धः दासंज्ञः भवति ।

दाण्-प्रगिदाता । देङ्-प्रगिदयते । डुदाञ्-प्रगिददाति । दो-प्रणिषति । वेट्-
प्रणिषयति । डुधाञ् प्रगिदधानि । दा-धारूपोपलभितस्य दासंज्ञाविधानात् दो-देङ्-वेटां
शिति अपि दासंज्ञा सिद्धा । दीङ् 'दा'रूपस्य बहिरङ्गत्वात् न भवति-उपादास्त ।
अमौ इति किम् ? दाम्-दातं बर्हिः । देम्-अव दातं मुखम् । 'दा'प्रदेशाः- 'दा-स्थोः'
[आख्याते पाद ६ सू० ४४] इत्येवमादयः ॥ ३ ॥

वर्तमाना । ४ ।

तिप् तस् अन्ति । सिप् थस् थ । मिप् वस् मस् । ते आते अन्ते । से आये
षे । ए वहे महे । इमानि वचनानि वर्तमानसंज्ञानि भवन्ति ॥ ४ ॥

सप्तमी । ५ ।

यात् याताम् युस् । यास् यातं यात । याम् याव याम । ईत ईयाताम् ईरन् ।
ईथास् ईयाथाम् ईध्वम् । ईय ईवहि ईमहि । इमानि वचनानि सप्तमीसंज्ञानि भवन्ति ॥ ५ ॥

१ आगमः-अवगम-ज्ञानम् । २ 'स्वद्' इति स्वर्गवाचकम् अव्ययम् तदादिः 'व' आदिके
मुख्यगणे अन्तर्गणः ।

पञ्चमी । ६ ।

तुप् ताम् अन्तु । हि तं त । आनिप् आवप् आमप् । ताम् आताम् अन्ताम् ।
स्व आथाम् ध्वम् । ऐप् आवहैप् आमहैप् । इमानि वचनानि पञ्चमीसंज्ञानि भवन्ति ॥ ६ ॥

छस्तनी । ७ ।

दिप् ताम् अन् । सिप् तम् त । अम् व म । त आताम् अन्त । थास् आथाम्
ध्वम् । इ वहि महि । इमानि वचनानि छस्तनीसंज्ञानि भवन्ति ॥ ७ ॥

एताः शितः । ८ ।

एताः 'वर्तमाना' आद्याः शितः वेदितव्याः ॥ ८ ॥

अथननी । ९ ।

दि ताम् अन् । सि तं त । अम् व म । त आताम् अन्त । थास् आथाम् ध्वम् ।
इ वहि महि । इमानि वचनानि अथननीसंज्ञानि भवन्ति ॥ ९ ॥

परोक्षता । १० ।

णप् अतुम् उम् । थप् अधुम् अ । णप् व म । ए आते इरे । से आथे ध्वे ।
ए बहे महे । इमानि वचनानि परोक्षासंज्ञानि भवन्ति ॥ १० ॥

आशीः । ११ ।

धात् थास्ताम् थसुस् । थास् थास्तप् थास्त । थासम् थास्व थास्म । सीष्ट
सीयास्ताम् सौरन् । सीष्टास् सीयात्थाम् सीध्वम् । सीय सीवहि सीमहि । इमानि वच-
नानि आशीःसंज्ञानि भवन्ति ॥ ११ ॥

श्चस्तनी । १२ ।

ता तारौ तारस् । तासि तास्थस् तास्थ । तास्मि तास्वम् तस्मस् । ता तारौ
तारस् । तासे तासाथे ताध्वे । ताहे तास्वहे तास्महे । इमानि वचनानि श्चस्तनीसंज्ञानि
भवन्ति ॥ १२ ॥

अविष्यन्ती । १३ ।

स्यति स्थतस् स्थन्ति । स्यसि स्थयस् स्थय । स्यामि स्यावस् स्यामस् । स्यते
स्येते स्थन्ते । स्थसे स्थेये स्थध्वे । स्ये स्यावहे स्यामहे । इमानि वचनानि अविष्यन्ती-
संज्ञानि भवन्ति ॥ १३ ॥

क्रियातिपत्तिः । १४ ।

स्यत् स्यताम् स्यन् । स्यप् स्यतम् स्यत । स्यव् स्याव स्वाम । स्वत् स्येताम् स्यन्त । स्वधास् स्येशाम् स्यध्वम् । स्ये स्यावहि स्यामहि । इमानि वचनानि क्रियातिपत्तिसंज्ञानि भवन्ति ॥ १४ ॥

त्रीणि त्रीणि अन्य-युष्मद्-अस्मदि । १५ ।

‘वर्तमाना’आदीनाम् ‘तिप्’आदीनि त्रीणि त्रीणि वचनानि यथासंख्यम् अन्यस्मिन् युष्मदि अस्मदि च विषये भवन्ति ।

स पचति तौ पचतः ते पचन्ति । त्वं पचसि युवां पचथः यूयं पचथ । अहं पचामि आवां पचावः वयं पचामः । स पचते तौ पचते ते पचन्ते । त्वं पचसे युवां पचथे यूयं पचथ्वे । अहं पचे आवां पचावहे वयं पचामहे । एवम् ‘सप्तमी’आदीनाम् अपि । युगपत् अनेकप्रसङ्गे पराश्रयमेव वचनम्—स च त्वं च पचथः । त्वं च अहं च पचावः । ‘एहि मन्ये रथेन यास्यति यातः ते पिता’ इति प्रहासेऽपि यथाप्रोक्तमेव वचनम् । ‘रथेन यास्यसि’ इति काक्वा अभिधानात् प्रहासगतिः ॥ १५ ॥

एक-द्वि-बहुषु । १६ ।

‘अन्य’आदिषु त्रीणि त्रीणि वचनानि यथासंख्यम् एक-द्वि-बहुषु अर्थेषु भवन्ति ।

स पचति तौ पचतः ते पचन्ति । इत्यादि ॥ १६ ॥

नव नव आद्यानि शतृ-क्वम् च परस्मैपदम् । १७ ।

‘वर्तमाना’आदीनाम् आद्यानि नव नव वचनानि शतृ-क्वम् च परस्मैपद-संज्ञानि भवन्ति । परस्मैपदप्रदेशाः ‘शेषात् परस्मै’ [आख्याते द्वितीयपादे सू० ७०] इत्येवमादयः ॥ १७ ॥

पराणि कान-आनशौ च आत्मनेपदम् । १८ ।

‘वर्तमाना’आदीनाम् पराणि नव नव वचनानि कान-आनशौ च आत्मनेपद-संज्ञानि भवन्ति । आत्मनेपदप्रदेशाः ‘आत्मने’ [आख्याते द्वितीयपादे सू० २] इत्येवमादयः ॥ १८ ॥

माङ्गि शापे शतृ-आनशौ । १९ ।

माङ्गि उपपदे धातोः परौ शतृ-आनशौ भवतः शापे गन्धमाने ।

मा पचन् । मा पचमानः ॥ १९ ॥

सति वा अनितौ । २० ।

वर्तमाने अर्थे वर्तमानात् धातोः शतृ-आनशौ वा भवतः 'इति' शब्दप्रयोगाभावे ।
पचन् । शयानः । पक्षे पचात । शेते । हे पचन् ! । हे पचमान ! । 'तिष्ठन्
मूत्रवति' 'शयाना वर्षते दुर्वा' इत्यादौ 'तिप्' आदिना सह अन्वययोगात् धातोः
परो शतृ-आनशौ सेस्यौ वा भवतः इतिशब्दप्रयोगाभावे । यास्यन् । शयिष्यमाणः ।
पक्षे यास्यति । शयिष्यते । अनितौ इति किम् ? करिष्यति इति व्रजति ॥ २० ॥

कसु-कानौ परोक्षावत् । २१ ।

धातोः परो कसु-कानौ वा भवतः तौ च परोक्षावत् । कार्यार्थातिदेशः अयम्
तेन द्वित्वादिकम् कालविशेषश्च सिद्धः ।

पेषिवान् । पेचान् । पक्षे पपाच । पेचे ॥ २१ ॥

श्रु-सद-वस्-इणः कर्तरि भूते । २२ ।

एभ्यः भूतमात्रे काले कर्तरि परोक्षावत् क्वसु-कानौ वा भवतः ।

शुश्रुवान् । उपसेदिवान् । ऊषिवान् । ईयिवान् । अत्र परत्वात् इटि कृते द्विवे-
चनम्, परस्मैपदित्वात् एभ्यः न कानसंभवः । पक्षे अश्रीवीत् । उपासदत् । अवात्सीत् ।
अगात् ॥ २२ ॥

अनूचान-अनाइवत् । २३ ।

एतौ भूते काले कान-क्वसुअन्तौ कर्तरि वा निपात्येते ।

अनूचानः । अनाइवान् । पक्षे अन्ववोचत् । नाऽऽशीत् ॥ २३ ॥

गुरुनामिआदेः अन्-कृच्छ-ऊर्णोः आम् परोक्षायाम् भू-कृञ्-अस्ति वा अनु तदन्तम् । २४ ।

कृच्छ-ऊर्णवर्जात् गुरुनामिआदेः धातोः परोक्षायां विषये आम् प्रत्ययो भवति
तदनन्तरं च भू-कृञ्-अस्तयः परोक्षान्ताः प्रयुज्यन्ते ।

ईहांबभूव । ईहांबभूव । ईहांमास । उञ्छांबभूव । उञ्छांबकार । उञ्छामास ।
अनुग्रहणम् अव्यवधानार्थम् तेन 'ईहां चैत्रशके' इत्यादि न भवति ॥ २४ ॥

अनेकस्वरात् । २५ ।

अनेकस्वरात् धातोः परोक्षायां विषये आम् प्रत्ययः भवति, भू-कृञ्-अस्ति च
अनु परोक्षान्ताः प्रयुज्यन्ते ।

चकासांबभूव । चकासांचकार । चकासामास । अनेकस्वरात् इति किम् ।
पपाच ॥ २५ ॥

दय-अय-आस्-कासः । २६ ।

एभ्यः परः परोक्षायां विषये आम् प्रत्ययः भवति, भू-कृञ्-अस्ति च अनु परो-
क्षान्ताः प्रयुज्यन्ते ।

दयांबभूव, दयांचके, दयामास । पलायांबभूव, पलायांचके, पलायामास ।
आसांबभूव, आसांचके, आसामास । कासांबभूव, कासांचके, कासामास ॥ २६ ॥

समिन्ध-जागृ-उषः वा । २७ ।

एभ्यः परः परोक्षायां विषये आम् प्रत्ययो भवति, भू-कृञ्-अस्ति च अनु तदन्तम् ।
समिषांबभूव, समिषांचके, समिषामास, समीषे । जागरांबभूव, जागरांचकार,
जागरामास, जजागार । उषांबभूव, उषांचके, उषामास, उवोष ॥ २७ ॥

भी-ही-भृ-होः शिङ्गत् । २८ ।

एभ्यः परः परोक्षायां विषये आम् प्रत्ययो भवति वा, स च शिङ्गत्, भू-कृञ्-
अस्ति च अनु परोक्षान्तं प्रयोज्यम् ।

बिभयांबभूव, बिभयांचकार, बिभयामास, बिभाय । जिहूयांबभूव, जिहूयां-
चकार, जिहूयामास, जिहूय । बिभरांबभूव, बिभरांचकार, बिभरामास, बभार । जुहवां-
चकार, जुहवांबभूव, जुहवामास, जुहाव ॥ २८ ॥

विदात् कित् । २९ ।

वेत्तेः परः परोक्षायां विषये आम् प्रत्ययो वा भवति, स च कित्, भू-कृञ्-
अस्ति च अनु परोक्षान्तं प्रयुज्यते ।

विदांबभूव, विदांचकार, विदामास, विवेद ॥ २९ ॥

पञ्चम्यां कृञ् पञ्चमी । ३० ।

वेत्तेः परः पञ्चमीविषये आम् प्रत्ययो वा भवति स च कित्, कृञ् च अनु
पञ्चम्यन्तं प्रयुज्यते ।

विदांकरोतु, वेत्तु ॥ ३० ॥

शतुः कसुः । ३१ ।

वेत्तेः परस्य शतुः क्वसुः आदेशो भवति ।

विद्वान्, विदन् तत्त्वम् ॥ ३१ ॥

निषाम् णपः परस्मै । ३२ ।

विदेः परेषां परस्मैपदानां 'तिप्'आदीनां स्थाने यथासंख्यं 'णप्'आदयः परस्मैपदानि भवन्ति ।

वेद विदतुः विदुः । वेथ विदथुः विद् । वेद विद्व विद्य । पक्षे—वेत्ति वित्तः विदन्ति । वेत्ति वित्थः वित्थ । वेथि विद्वः विद्यः ॥ ३२ ॥

ब्रुवः पञ्चानाम् पञ्च आहश्च । ३३ ।

ब्रुवः परेषां 'तिप्'आदीनां पञ्चानां स्थाने यथासंख्यं 'णप्'आदयः पञ्च आदेशा वा भवन्ति, ब्रुवश्च 'आह्'आदेशः ।

आह आहतुः आहुः । आथ आहथुः । पक्षे—ब्रवीति ब्रूतः ब्रुवन्ति । ब्रवीषि ब्रूषः ॥ ३३ ॥

आशिषि तु-ह्योः तातङ् । ३४ ।

आशिषि विहितयोः तु-ह्योः तातङ् आदेशो वा भवति ।

जीवतात्, जीवतु, जीव त्वम् ॥ ३४ ॥

वेत्तेः आत्मने अन्तः रत् । ३५ ।

वेत्तेः परस्य आत्मनेपदस्य संबन्धिनः 'अन्त्' इति अवयवस्य 'रत्' इति आदेशो वा भवति ।

संविद्वते संविदते । आत्मने इति किम्? विदन्ति ॥ ३५ ॥

शीङ् । ३६ ।

'वा' इति निवृत्तम् पृथग्वचनात् । शीङ् परस्य आत्मनेपदस्थस्य अन्तः 'रत्' इति आदेशो भवति ।

शेरते । अशेरत ॥ ३६ ॥

अनतः अत् । ३७ ।

अनकारात् परस्य आत्मनेपदस्य संबन्धिनः अन्तः 'अत्' इति आदेशो भवति ।

चिन्वते । अचिन्वत । अनतः इति किम्? च्यवन्ते ॥ ३७ ॥

आतः णपः औ । ३८ ।

आतः परस्य णपः स्थाने औः आदेशो भवति ।

पपो । आतः इति किम् ? जयान्न ॥ ३८ ॥

आत् इष् अस्ताम्-आते-आयाम्-आथेः । ३९ ।

अकारात् परेषाम् एषाम् आतः इष् आदेशो भवति ।

पचेताम् पचेते । पचेधाम् पचेधे । आत् इति किम् ? मिमाताम् । शकारः सर्व-
देशार्थम्, उत्तरार्थः ॥ ३९ ॥

यः सप्तभ्याः । ४० ।

अकारात् परस्य सप्तभ्याः 'या' शब्दस्य इष् आदेशो भवति ।

पचेत् पचेताम् । पचेः ॥ ४० ॥

याम्-युसोः इयम्-इयुसौ । ४१ ।

अकारात् परयोः याम्-युसोः यथासंख्यम् इयम् इयुम् इति आदेशौ भवतः ।

पचेयम् । पचेयुः ॥ ४१ ॥

अमुवः सिचः अनः पुस् । ४२ ।

सिचः प्रत्ययात् परस्य अनः स्थाने पुस् आदेशो भवति, न चेत् स सिच् भुवः
परो भवति ।

अकार्षुः । अमुवः इति किम् ? अमूवन् ॥ ४२ ॥

विदेः ह्यस्तन्याः । ४३ ।

विदेः परस्य ह्यस्तन्याः अनः पुस् आदेशो भवति ।

अविदुः ॥ ४३ ॥

अयुक्ति-जक्षपञ्चतः । ४४ ।

द्विकृतात् जक्षादिपञ्चकात् च परस्य ह्यस्तन्याः अनः पुस् आदेशो भवति ।

अविभयुः । अजक्षुः । अचक्रासुः ॥ ४४ ॥

वा विष्-आतः । ४५ ।

द्विषः आदन्तात् च परस्या ह्यस्तन्याः अनः पुस् आदेशो वा भवति ।

अद्विषुः अद्विक्नुः । अयुः अमान् । 'अजानन्' इवत्र व्यवधानात् न भवति ॥ ४५ ॥

इति श्रीमल्लवगिरिविरचिते शब्दानुशासने वृत्तौ आख्याते प्रथमः पादः समाप्तः ॥

आख्याते द्वितीयः पादः

साप्य-अनाप्यात् कर्म-भावे कृत्य-क्त-स्त्वर्थाः । १ ।

सकर्मकात् धातोः कर्मणि अकर्मकात् च भावे कृत्य-क्त-स्त्वर्थाः प्राच्यया भवन्ति ।

कार्यः कटः । शयितव्यं भवता । कृत्यं भवता । कृतः कटः । शयितं चैत्रेण ।

सुकरः कटः । सुग्लानं दीनेन ॥ १ ॥

आत्मने । २ ।

सकर्मकात् कर्मणि अकर्मकात् च भावे धातोः आत्मनेपदं भवति ।

क्रियते कटः चैत्रेण । भूयते त्वया ॥ २ ॥

इ-ङितः कर्तरि । ३ ।

इदितः ङितश्च धातोः कर्तरि आत्मनेपदं भवति ।

एधि-एधते । शीङ्-शेते ॥ ३ ॥

अगति-हिंसा-शब्दार्थ-हसः क्रियाव्यतिहारे इ-वहिभ्य अनन्योन्यार्थे । ४ ।

अन्यधिकीर्षितायाः क्रियायाः अन्येन तत्क्रियायाश्च तेन हरणं क्रियाव्यतिहारः । तदर्थान् गति-हिंसार्थ-शब्दार्थ-हस्रजात् धातोः इ-वहिभ्यां च कर्तरि आत्मनेपदं भवति, न तु अन्योन्यार्थशब्दप्रयोगे ।

व्यनिलुनते । व्यतिपुनते । व्यतिहरन्ते । व्यतिवहन्ते । अगति-हिंसा-शब्दार्थ-हसः इति किम् ! व्यतिगच्छन्ति । व्यतियान्ति । व्यतिप्रन्ति । व्यतिहिंसन्ति । व्यतिजल्पन्ति । व्यतिगदन्ति । व्यतिहसन्ति । क्रिया इति किम् ! द्रव्यव्यतिहारे मा भूत् । व्यतिहारे इति किम् ! लुनन्ति । अनन्योन्यार्थे इति किम् ! अन्योन्यस्य व्यतिलुनन्ति । क्रियाव्यतिहारः व्यतिना एव बोधितः इति 'अन्योन्य' आदिभिः तत्कर्म अभिसंभव्यते—अन्योन्यस्य केदारम् ॥ ४ ॥

शीय-अपस्कृ-संक्षु-निबिशः । ५ ।

एभ्यः कर्तरि आत्मनेपदं भवति ।

शीयते । अपस्क्रियते । संक्षुण्णते । निबिशते ॥ ५ ॥

नाप-शिक्ष-श्रपि-भुजात् आशीर्-जिज्ञासा-उपलम्भन-अप्राप्ये । ६ ।

इभ्यः यथासंख्यम् 'आशीर्' आदिषु अर्थेषु कर्तरि आत्मनेपदं भवति ।

सर्पिषः नाशते—सर्पिः मे भूयात् इति आशास्ते इत्यर्थः । आशिषः अन्यत्र न भवति—मधु नाशति—याचते इत्यर्थः । अस्य क्त्वम् 'अन' अर्थम् । 'शिक्ष' इति शकेः सन्नन्तस्य ग्रहणम्, 'शिक्षि विद्योपादाने' इत्यस्य तु इदित्वेनैव सिद्धम् । विद्याः शिक्षते—विज्ञासितुम् आत्मनः शक्तुम् इच्छति इत्यर्थः । स्वाभिप्रायस्य परत्र आविष्करणम् उपलम्भनम्—शपथ इति यावत् । चैत्राय शपते—वाचा 'मातृ' आदिशरीरसंस्पर्शनेन चैत्रस्य स्वम् अभिप्रायम् आविष्करोति इत्यर्थः । उपलम्भनात् अन्यत्र न भवति—चैत्रं शपति—आक्रोशति इत्यर्थः । मुङ्क्ते । उपमुङ्क्ते । त्राणे तु न भवति—पृथ्वीं भुनक्ति । सँआकारपाठनिर्देशात् 'मुज् कौटिल्ये' इत्यस्य न भवति—पाणि निर्भुजति ॥ ६ ॥

वा उपसर्गात् अस्य-ऊहः । ७ ।

उपसर्गात् पराम्याम् अस्यति-ऊह्यां कर्तरि आत्मनेपदं वा भवति ।

विपर्यस्यति, विपर्यस्यते । समूहति, समूहते । उपसर्गात् इति किम् ? अस्यति । ऊहते ॥ ७ ॥

उत्-स्वरात् अयज्ञे तत्पात्रे युजः । ८ ।

उदः स्वरान्तात् च उपसर्गात् परात् युनक्तेः कर्तरि आत्मनेपदं भवति न चेत् युज्यर्थः यज्ञे तत्पात्रविषयः स्यात् ।

उद्युङ्क्ते । विद्युङ्क्ते । उत्-स्वरात् इति किम् ? संयुनक्ति । अयज्ञे तत्पात्रे इति किम् ? इन्द्रं यज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति । 'तत्पात्रे' ग्रहणम् किम् ? गेधनपात्राणि यज्ञे प्रयुङ्क्ते ॥ ८ ॥

परा-वेः जेः । ९ ।

परा-विभ्याम् उपसर्गाभ्यां परात् जयतेः कर्तरि आत्मनेपदं भवति ।

पराजयते । विजयते । बहुवि जयति वनम् इत्यत्र अनुपसर्गत्वात् अप्रयोगाच्च न भवति ॥ ९ ॥

कर्मणा उदः चरेः । १० ।

'उत्' पूर्वात् चरेः कर्मणा योगे सति कर्तरि आत्मनेपदं भवति ।

मामम् उच्चरते—भक्षयति इत्यर्थः । कर्मणा इति किम् ? धूप उच्चरति—उद्गच्छति इत्यर्थः । उदः इति किम् ? चारि चरति ॥ १० ॥

१ 'नाष्ट' इति घातोः । २ आकारसहितपाठनिर्देशात् । ३ अत्र यज्ञीयमात्राभावेन भवत्येव आत्मनेपदम् । "अत्र तु यज्ञ एव न तु तत्पात्रम्, तत्पात्रमेव न तु यज्ञः 'तत्र भवत्येव' इति १।१।२६। सूत्रे द्वैधं वचनम् । ४ किः पक्षी-बहुवि बहुपक्षिकम् इति भावः ।

समः तृतीयया । ११ ।

‘सम्’पूर्वात् चरेः तृतीयान्तेन युक्तात् कर्तरि आत्मनेपदं भवति ।

अथेन संचरते । तृतीयया इति किम् ? “उभौ लोकौ संचरति हमं चामुं च देवेल !” [ ] ॥ ११ ॥

क्रीडः अकूजे । १२ ।

कूजः अन्यक्तशब्दनम् ततः अन्यत्र वर्तमानात् ‘सम्’पूर्वात् क्रीडतेः कर्तरि आत्मनेपदं भवति ।

संकीडते । अकूजे इति किम् ? संकीडन्ति गकटानि । समः इति किम् ? क्रीडन्ति ॥ १२ ॥

परि-वि-अवान् क्रियः । १३ ।

एभ्यः परान् क्रीणातेः कर्तरि आत्मनेपदं भवति ।

परिक्रीणीने । विक्रीणीते । अवक्रीणीते । ‘क्रियः’ इति—अत एव निर्देशात् “प्रवृत्तिवत् अनुकरणं भवति” [न्यायसंग्रहे न्याय ६ पृ० ८] इति विज्ञायते । तेन ‘मुनी इत्याह’ इत्यादि सिद्धम् । ‘परा-वेः जेः’ [सू० ९] इत्यादौ वर्णमात्रस्य अनुकरणम् न सामिधेयस्य ॥ १३ ॥

हजः गतनाच्छील्ये । १४ ।

गमनताच्छील्ये गम्यमाने हजः कर्तरि आत्मनेपदं भवति ।

पैतृकम् अश्वा अनुहरन्ते—पितृवत् गमनम् एतेषां स्वभावतः इत्यर्थः ॥ १४ ॥

क्यष्ः वा । १५ ।

‘क्यष्’अन्तात् कर्तरि आत्मनेपदं वा भवति ।

१ इदं पदार्थम् सिद्धहेमचन्द्रद्वयौ ३।३।३२। सूत्रस्य उदाहरणे वर्तते, तत्र ‘संचरसि’ इति पाठः । यद्यपि अत्र ‘विश्रवा’ ‘तपसा’ वा इति तृतीयान्ते गम्यते परं तु यत्र साक्षात् तृतीयान्तं तत्रैव इदं विधीयते अन्यथा कर्त्ता सह करणम् अवश्यमेव स्यात् ततः ‘तृतीयया’ इति शब्दा व्यावृत्तिः । २ अत्र सूत्रे ‘क्रियः’ इति पदम् स्वायन्तम्, ‘क्री’धातोः चासुप्तेन नामसंज्ञाया अभावे कथं स्वादिविभक्तिसंभवः ? अत्र समाधानम्—प्रकृतिवत् अनुकरणम् । प्रकृति-साक्ष्येन न चासुत्वम् किन्तु प्रकृत्यर्थसूचकत्वेन नामत्वम् तेन स्वादिविधानं सुसंगतम् । तेनैव न्यायेन अत्र ‘मुनी’ इति पदे द्विवचनान्तं मुनी ‘पदस्य अनुकरणम् ततश्च “प्रकृतिवत् अनुकरणम्” इति न्यायेन द्विवचनत्वेन संवेदभावः ।

निद्रायति, निद्रायते ॥ १५ ॥

‘वृत्’आदेः स्य-सनि । १६ ।

‘वृत्’आदेः स्यादौ प्रत्यये सनि च विषये कर्तरि आत्मनेपदं भवति वा ।

वर्त्यति, वर्तिष्यते । विवृत्सति, विवर्तिष्यते । वृत् वृध् स्यन्द शृध् कृप् इति

‘वृत्’आदिः ॥ १६ ॥

श्वस्तन्यां कृपः । १७ ।

कृपः कर्तरि श्वस्तन्याम् आत्मनेपदं वा भवति ।

कल्तासि कल्तासे ॥ १७ ॥

‘द्युत्’आदेः अद्यतन्याम् । १८ ।

‘द्युत्’आदेः कर्तरि अद्यतन्याम् आत्मनेपदं वा भवति ।

व्यद्योतत्, व्यद्योतिष्ट । अकृपन्, अकृपिष्ट । स्वाद्यन्तर्गणः द्युतादिः ॥ १८ ॥

शित्-आशिषोश्च मृजः । १९ ।

मृजः परं कर्तरि शितः आशिषः अद्यतन्याश्च आत्मनेपदं भवति ।

प्रियते । प्रियेन । प्रियताम् । अप्रियन । मृषीष्ट । अमृत । शित्-आशिषोश्च इति

किम् ? ममार ॥ १९ ॥

ज्ञान-व्यय-विगणन-उत्सञ्जन-सम्मान-आचार्यक-भृतौ नियः । २० ।

ज्ञान-व्यय-विगणन-उत्सञ्जनेषु अर्थेषु सम्मान आचार्यक-भृतिषु अर्थविशेषणेषु नियः कर्तरि आत्मनेपदं भवति ।

ज्ञानम् प्रमेयनिश्चयः—नयते विद्वान् स्याद्वादे—तत्र प्रमेयं निश्चिनोति इत्यर्थः । धर्मादिषु विनियोगः व्ययः—गतं विनयते—धर्माद्यर्थं विनियुङ्क्ते इत्यर्थः । विगणनम् ऋणादेः निर्यातनम्—मद्राः केन विनयन्ते—निर्यातयन्ति इत्यर्थः । ऊर्ध्वं सञ्जनम् उत्सञ्जनम्—उल्लेख्यगम्—माणवकम् उद्दानयते—उल्लिखति—उत्सञ्जति इत्यर्थः । सम्मानः पूजनम्—नयते विद्वान् स्याद्वादे—प्रमाणमार्गवेदी जीवा-ऽजीवादीन् पदार्थान् युक्तिभिः स्थिरीकृत्य सम्मानयति—शिष्यबुद्धिं प्रापयति इत्यर्थः । आचार्यकम् आचार्यकर्म—माणवकम् उपनयते—शिष्यं कृत्वा आत्मसमर्पणे करोति इत्यर्थः । भृतौ—कर्मकरान् उपनयते । ‘ज्ञान’आदिषु

१ कारं राजदेयभागम् । २ गुह्यभाषायाम् उवाच छे—उदानयते, हिन्दीभाषायाम् उवाता है । मूलवाटु-उवाच (गु०) उवाच (हि०)

इति किम् ? अजां नयति ग्रामम् ॥ २० ॥

कर्तृस्थ-अमूर्तार्प्यात् । २१ ।

कर्तृस्थ-अमूर्तकर्मकात् नियः कर्तरि आत्मनेपदं भवति ।

धर्मं विनयते । कर्तृस्थः इति किम् ? चैत्रः मैत्रस्य मन्युं विनयति । 'अमूर्तः'
इति किम् ? गङ्गं विनयति । 'आप्य' इति किम् ? बुद्ध्या विनयति ॥ २१ ॥

सम्-प्रतेः ज्ञः अस्मृतौ । २२ ।

सम्-प्रतिभ्यां परात् जानातेः कर्तरि आत्मनेपदं भवति ।

ज्ञातं संजानीते, प्रतिजानीते । अस्मृतौ इति किम् ? मातरं संजानाति—स्मरति
इत्यर्थः ॥ २२ ॥

निहवे । २३ ।

निहवे वर्तमानान् जानातेः कर्तरि आत्मनेपदं भवति ।

गतम् अपजानीते—अपलपति इत्यर्थः ॥ २३ ॥

सनः अननोः । २४ ।

अन्'अनु'पूर्वात् जानातेः सन्नन्तात् कर्तरि आत्मनेपदं भवति ।

धर्मं जिज्ञासते । अन्'अनोः' इति किम् ? धर्मम् अनुजिज्ञासति ॥ २४ ॥

श्रुवः अप्रति-आङः । २५ ।

शृणोतेः सन्नन्तात् कर्तरि आत्मनेपदं भवति, न तु प्रति-आङ्पूर्वात् ।

शुश्रूषते । अप्रति-आङः इति किम् ? प्रतिशुश्रूषति । 'मित्रं प्रति शुश्रूषते' इत्यत्र
योगाभावात् न भवति प्रतिषेधः ॥ २५ ॥

स्मृ-दृशः । २६ ।

आभ्यां सन्नन्ताभ्यां कर्तरि आत्मनेपदं भवति ।

सुस्मृषते । दिदृक्षते ॥ २६ ॥

प्राग्बलत् । २७ ।

सनः प्राग् यो धातुः तस्मात् इव सन्नन्तात् कर्तरि आत्मनेपदं भवति ।

एदिधिषते । समूहिहिषते ॥ २७ ॥

आमः कृजः । २८ ।

आमः परात् अनुप्रयुक्तात् कृजः आम एव प्रागू यः धातुः तस्मादिव कर्तरि आत्मनेपदं भवति ।

ईहांचके । समूहांचके, समूहांचकार । कृजः इति किम् ? मू-अस्तिभ्यां न भवति-ईक्षांभूव । ईक्षामास ॥ २८ ॥

सेवा-साहस-गन्धन-अवक्षेप-प्रतियत्न-प्रकथा-व्यये । २९ ।

एषु अर्थेषु वर्तमानात् कृजः कर्तरि आत्मनेपदं भवति ।

महामात्रान् उपकुरुते-सेवते इत्यर्थः । साहसम् अविमृश्य प्रवृत्तिः-परदारान् उपकुरुते-सहसा तेषु प्रवर्तते इत्यर्थः । गन्धनम् द्रोहेण परदोषोद्धरणम् तत्र-परान् उपकुरुते । अवक्षेपः निर्मत्स्यनम् कुत्सनं वा-दुर्वृत्तान् अवकुरुते-निर्मत्स्यति, कुत्सयते वा इत्यर्थः । सतः गुणाधानाय अपायपरिहाराय वा पुनर् यत्नः प्रतियत्नः-एधोदकस्य उपस्कुरुते । प्रकथा-जनापवादान् प्रकुरुते-प्रकर्षेण कथयति इत्यर्थः, कथयितुं वा प्रारभते इत्यर्थः । व्यये-शतं प्रकुरुते-धर्माद्यर्थं विनियुङ्क्ते इत्यर्थः ॥ २९ ॥

प्रसहने अघेः । ३० ।

अघेः परात् प्रसहनार्थात् कृजः कर्तरि आत्मनेपदं भवति । प्रसहनम्-पराभिभवः परेण अपराजयः वा—

तं हा अधिके-तम् अभिबभूव, तेन वा न पराजितः इत्यर्थः । प्रसहनं इति किम् ? अधिकरोति ॥ ३० ॥

वा अनुपसर्गात् क्रमः । ३१ ।

अनुपसर्गात् क्रमतेः कर्तरि आत्मनेपदं वा भवति ।

क्रमते, क्रामति । अनुपसर्गात् इति किम् ? संक्रामति ॥ ३१ ॥

वृत्ति-सर्ग-त्तायने । ३२ ।

वृत्तिः आत्मयापनम् अप्रतिबन्धो वा । सर्गः तात्पर्यम् उत्साहो वा । तायनम् संतानः पालनम् स्फीतता वा । एतेषु अर्थेषु वर्तमानात् अनुपसर्गात् क्रमेः कर्तरि आत्मनेपदं भवति ।

शास्त्रे क्रमते बुद्धिः-आत्मानं यापयति, केन वा न प्रतिहन्यते इत्यर्थः । सूत्राय क्रमते-तदर्थं तत्परो भवति, उत्सहते वा इत्यर्थः । क्रमन्ते अस्मिन् योगाः-संतन्यन्ते स्फीता वा इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

परा-उपात् । ३३ ।

आभ्यां परात् 'वृत्ति' आदिअर्थात् क्रमेः कर्तरि आत्मनेपदं भवति ।

पराक्रमते । अन्ये तु इह वृत्त्यादिअनुवृत्ति न मन्यन्ते पूर्वत्र च 'अनुपसर्गात्'
इति ॥ ३३ ॥

प्र-उपाभ्याम् आरम्भ-अङ्गीकारे । ३४ ।

आभ्यां परात् आरम्भे अङ्गीकारे च वर्तमानात् क्रमतेः कर्तरि आत्मनेपदं भवति ।

प्रक्रमते उपक्रमते भोक्तुम्-प्रारभते अङ्गीकरोति च इत्यर्थः । आरम्भ-अङ्गीकारे
इति किम् ? प्रक्रामति-याति-इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

वेः स्वार्थे । ३५ ।

स्वार्थः पादविशेषः । तदर्थान् क्रमेः कर्तरि आत्मनेपदं भवति ।

साधु विक्रमते अश्वः । स्वार्थे इति किम् ? साधु विक्रामति राजा-उत्सहते वा
इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

उद्योतिरुद्रतौ आङः । ३६ ।

आङः परात् उद्योतिरुद्रमे वर्तमानात् क्रमेः कर्तरि आत्मनेपदं भवति ।

आक्रमते चन्द्रः । उद्रतौ इति किम् ? "नभः समाक्रामति कृष्णवर्मना स्थितैक-
चक्रेण रथेन भास्करः" [ ] प्राप्नोति इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

नु-दाञ्-प्रच्छः । ३७ ।

एभ्यः आङ्पूर्वेभ्यः कर्तरि आत्मनेपदं भवति ।

आनुते शृगालः । धनम् आदत्ते । आशृच्छते गुरून् । आङः इति किम् ? नैति ।
प्रणोति । ददाति । पृच्छति ॥ ३७ ॥

गमेः प्रतीक्षायाम् । ३८ ।

गमेः ण्यन्तात् आङ्पूर्वात् प्रतीक्षायां गम्यमानायाम् कर्तरि आत्मनेपदं भवति ।

आगमयते गुरून्-^३कचित् कालं प्रतीक्षते इत्यर्थः । प्रतीक्षायाम् इति किम् ?
आगमयति विधाम् ॥ ३८ ॥

हः स्वर्धे । ३९ ।

१ "नष्टवर्मना" इति ३।१।५२। सूत्रे हेमं पाठान्तरम् । २ समाक्रामति-प्राप्नोति
इत्यर्थः । ३ कश्चित् पा० ।

आरूपात् स्पर्धे वर्तमानात् ह्यतेः कर्तरि आत्मनेपदं भवति ।

मल्लो मल्लम् आह्वयते-स्पर्धमानः तस्य आह्वानं करोति-इत्यर्थः । अन्यत्र गाम् आह्वयति ॥ ३९ ॥

सम्-नि-वेः । ४० ।

सम्-नि-विभ्यः परात् ह्यतेः कर्तरि आत्मनेपदं भवति ।

संहयते । निह्वयते । विह्वयते ॥ ४० ॥

उपात् । ४१ ।

उपपूर्वात् ह्यतेः कर्तरि आत्मनेपदं भवति ।

उपह्वयते । योगविभागः उत्तरार्थः ॥ ४१ ॥

स्वीकारे यमः । ४२ ।

स्वीकारे वर्तमानात् उपपूर्वात् यमेः कर्तरि आत्मनेपदं भवति ।

कन्याम् उपयच्छते । “उपायस्तु महोन्नाणि” [ ] ‘स्वीकार’ इति च्चिनिर्देशः किम् ? शाटकान् उपयच्छति ॥ ४२ ॥

स्थः पथि-मैत्री-देवार्चा-संगम-मन्त्रकरणे । ४३ ।

‘पथि’ आदिविषयात् तिष्ठतेः उपपूर्वात् कर्तरि आत्मनेपदं भवति । पथिस्थः अर्थः ‘पथि’ इत्युच्यते । मैत्री उपस्थानस्थ हेतुः प्रयोजनं वा । शेषाः धातोः अर्थाः । मन्त्रः करणं यस्य स मन्त्रकरणः ।

अयं पन्थाः लुप्तम् उपतिष्ठते । मैत्री-रधिकान् उपतिष्ठते । देवार्चा-जिनेन्द्रम् उपतिष्ठते । संगमे-गङ्गा यमुनाम् उपतिष्ठते । मन्त्रकरणे-गङ्गेत्या उपतिष्ठते । ‘पथि’ आदिषु इति किम् ? “एतद् एव अस्य कापेयम् यद् अर्कम् उपतिष्ठति” । [ ] ‘मन्त्र’ग्रहणं किम् ? भर्तारम् उपतिष्ठति यौवनेन । ‘करणं किम् ? ऋचि विद्याम् उपतिष्ठति ॥ ४३ ॥

१ हैमेऽपि एतदेव पथम् ३ । ३ । ५९ सूत्रे । २ अत्र हैमे ३ । ३ । ६० सूत्रे इदम् अन्यदपि पथरूपम् उदाहरणम्-“बहुनाम”वचित्तानामेको भवति चित्तवान् । पथं वागरसेऽस्मिन् बदकमुपतिष्ठते” ॥ ३ ‘अगती’ नाम छन्दसा इति आशयः । गङ्गा पृ० । ‘गङ्गा’ इति पाठान्तरापेक्षया ‘अगत्या’ वा । अथवा अत्र ‘गायत्र्या’ इति पाठो भवेत् । ४ अत्र चापस्य विवक्षितम् न वैशूना अतो नात्मनेपदम् । “मेवं मस्याः सचित्तोऽयम् एवोऽपि हि यथा पथम्” इत्येवं पूर्वार्थम् हैमे ३ । ३ । ६० सूत्रे ।

वा लिप्सौ । ४४ ।

उपपूर्वात् तिष्ठतेः लिप्सौ कर्तरि आत्मनेपदं वा भवति ।

भिक्षुः दातारम् उपतिष्ठते, उपतिष्ठति वा ॥ ४४ ॥

स्थेय-प्रकाशने । ४५ ।

स्थेयः विवादपदे निर्णेता—प्रमाणभूतः पुरुषः, तद्विषयात् प्रकाशनार्थाच्च तिष्ठतेः कर्तरि आत्मनेपदं भवति ।

त्वयि तिष्ठते विवादः—त्वयि प्रमाणभूते निर्णयाय तिष्ठति इत्यर्थः । छात्राय तिष्ठते कन्या—तत्समर्थाऽऽकरणेन स्वाभिप्रायं प्रकाशयति इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

उदः अनूर्ध्वेहे । ४६ ।

अनूर्ध्वरूपायां चेष्टायां वर्तमानात् तिष्ठतेः उदः परात् कर्तरि आत्मनेपदं भवति ।

व्रते उत्तिष्ठते—तत्र उद्यमं करोति इत्यर्थः । ‘अनूर्ध्व’ इति किम् ? आसनात् उत्तिष्ठति । ‘ईहे’ इति किम् ? भ्रामात् शतम् उत्तिष्ठति—उत्पद्यते इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

सम्-वि-प्र-अवात् । ४७ ।

पुन्यः परात् तिष्ठतेः कर्तरि आत्मनेपदं भवति ।

संतिष्ठते । वितिष्ठते । प्रतिष्ठते । अवतिष्ठते ॥ ४७ ॥

प्रतिज्ञाने । ४८ ।

प्रतिज्ञाने अर्थे वर्तमानात् तिष्ठतः कर्तरि आत्मनेपदं भवति ।

नित्यं शब्दम् आतिष्ठते ॥ ४८ ॥

समः गिरात् । ४९ ।

‘सम्’पूर्वात् प्रतिज्ञानार्थात् गिरतेः कर्तरि आत्मनेपदं भवति ।

स्थाद्वाद् संगिरते । ‘गिरात्’ इति ‘श’निर्देशः ‘गृणाति’ निवृत्त्यर्थः ॥ ४९ ॥

अवात् । ५० ।

‘अव’पूर्वात् गिरतेः कर्तरि आत्मनेपदं भवति ।

अवगिरते ॥ ५० ॥

उपात् असति कर्मणि । ५१ ।

१ “तत्समर्थावरणेन” इति १।४।३७। सूत्रे शाकटायनीय वचः । २ अव सूत्रे अष्टवर्गशिक्षणसूत्रात् ‘स्था’ इति अनुवर्तनीयम् अथवा अत्रैव सूत्रे ‘स्था’ इति पदं स्थात् ।

‘उप’पूर्वात् तिष्ठतेः कर्मणि असति, कर्तरि आत्मनेपदं भवति ।

विधायाम् उपतिष्ठते । असति कर्मणि इति किम् ? राजानम् उपतिष्ठति ॥ ५१ ॥

ज्ञः । ५२ ।

जानातेः असति कर्मणि, कर्तरि आत्मनेपदं भवति ।

सर्पिषः जानीते । कर्मणि असति इति किम् ? स्वरेण पुत्रं जानाति ॥ ५२ ॥

समः गम्-क्वच्छि-वृच्छि-श्रु-स्वरनि-अर्नि-वेसि-दृशः । ५३ ।

एभ्यः ‘सम्’पूर्वेभ्यः असति कर्मणि, कर्तरि आत्मनेपदं भवति ।

संगच्छते । समृच्छते । संवृच्छते । संशृगुते । संस्वरते । संविद्वते । संपश्यते ।

असति कर्मणि इति किम् ? संगच्छति मित्रम् ॥ ५३ ॥

शब्दे च अनाशो वेः कृत्रः । ५४ ।

‘वि’पूर्वात् करोते अनाशार्थात् असति कर्मणि, शब्दे च कर्मणि कर्तरि आत्मनेपदं भवति ।

विकुर्वते सैन्धवाः—साधुदान्ता क्वगन्ति इत्यर्थः । कोटा विकुरुते स्वरान् । शब्दे च इति किम् ? विकरोति मृदम् । अनाशे इति किम् ? विकरोति अध्यायम्—विनाशयति इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

हनि-यमः स्वे अङ्गे च आङः । ५५ ।

आङः पराभ्याम् हनि-यमिभ्याम् कर्मणि असति, कर्तुः स्वे अङ्गे च कर्मणि कर्तरि आत्मनेपदं भवति ।

आहते । आयच्छते । आहते गिरः । आयच्छते पादम् । स्वे अङ्गे च इति किम् ? आहन्ति वृषलम् । आयच्छति रज्जुम् ॥ ५५ ॥

वि-उदः तपः । ५६ ।

‘वि’-‘उत्’ परात् तपतेः असति कर्मणि, स्वे अङ्गे च कर्मणि कर्तरि आत्मनेपदं भवति ।

वितपते, उत्तपते पाणिम् । वि-उदः इति किम् ? निष्ठपति । स्वे अङ्गे च इति

१ “‘स्वरति’ ‘अर्ति’ इत्यत्र तिविनिर्देशः यञ्लुपनिवृत्त्यर्थः । अन्येषां तु यञ्लुपि अपि आत्मनेपदम्—संगते संपरीष्टे संशोभते संवेजिते संदरीहते । क्वच्छेत्तु यच् न संभवत्येव” — इति हैमम् ३।३।८४ सूत्रम् ।

किम् ? निष्ठपति । स्ने अङ्गे च इति किम् ? वितपति पृथ्वीं सविता । उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः ॥ ५६ ॥

व्यक्तवाचाम् अनोः वदः । ५७ ।

येषां वाचि व्यक्ता वर्णाः अर्थो वा उपलभ्यते ते व्यक्तवाचः, तेषां संबन्धिनि अर्थे वर्तमानात् 'अनु'पूर्वात् वदेः असति कर्मणि, कर्तरि आत्मनेपदं भवति ।

अनुवदते चैत्रः मैत्रस्य । असति कर्मणि इति किम् ? उक्तम् अनुवदति । व्यक्तवाचाम् इति किम् ? अनुवदति वीणा ॥ ५७ ॥

सहोक्तौ । ५८ ।

व्यक्तवाचां सहोक्तौ वर्तमानात् वदेः कर्तरि आत्मनेपदं भवति ।

संप्रवदन्ते प्राण्याः । व्यक्तवाचाम् इति किम् ? संप्रवदन्ति कुक्कुटाः । "शुक-सारिकादयः केषांचित् व्यक्तवाचः, अपरेषां न" इति । सहोक्तौ इति किम् ? चैत्रेण उक्ते मैत्रः वदति ॥ ५८ ॥

विवादे वा । ५९ ।

विरुद्धः वादः विवादः, तद्विषयायाम् सहोक्तौ वदेः कर्तरि आत्मनेपदं भवति वा ।

विप्रवदन्ति विप्रवदन्ते वा मौहूर्ताः । विवादे इति किम् ? संप्रवदन्ते वैयाकरणाः । सहोक्तौ इति किम् ? मौहूर्ताः मौहूर्तेन सह क्रमेण विप्रवदन्ति ॥ ५९ ॥

ज्ञान-दीप्ति-यत्न-विमति-उपसंभाष-उपमन्त्रणे । ६० ।

ज्ञान-दीप्ति-यत्न-विमतिषु अर्थविशेषणेषु उपसंभाषणे उपमन्त्रणे च अर्थे वर्तमानात् वदेः कर्तरि आत्मनेपदं भवति ।

वदते विद्वान् स्याद्वादे-ज्ञात्वा वदति-वदितुं जानाति-इत्यर्थः । वदते विद्वान् तत्त्वनिर्णये-दीप्यमानो वदति-वदन् वा दीप्यते इत्यर्थः । यत्ने-तपसि वदते-तद्विषयम् उत्साहं करोति इत्यर्थः । विमतौ-गोहे विवदन्ते-विमत्या किञ्चिद् भाषन्ते-इत्यर्थः । उपसंभाषः उपसान्वनम् उपलम्भनं वा-कर्मकरान् उपवदते-उपसान्वयति उपाळभते वा-इत्यर्थः । उपमन्त्रणम् रहसि उपच्छन्दनम्-कुलम्बार्चाम् उपवदते-उपच्छन्दयति-इत्यर्थः । "दीप्ति"आदयः चातोः एव अर्थाः " इति अपरे । एतेषु इति किम् ? चैत्रो वदति ॥ ६० ॥

कर्मणि अणित्रः णित्रः कर्तरि अस्मृतौ । ६१ ।

अणिञन्तस्य यत् कर्म तस्मिन् णिञन्तस्य कर्तरि तत एव णिञन्तात् अस्मृत्यर्थात् आत्मनेपदं भवति ।

आरोहयते हस्ती हस्तिपकान् । कर्मणि इति किम् ? दर्शयति प्रदीपः सृत्यान् । अणिजः इति किम् ? आरोहयति हस्तिपकान् महामात्रः, आरोहयन्ति महामात्रेण हस्तिपकाः । अकारः किम् ? गणयते गगो गोपालकम् । अस्मृतौ इति किम् ? स्मरयति वनगुल्मं कोकिलः ॥ ६१ ॥

भी-स्मि-लीभ्यः ष-आकारे । ६२ ।

एभ्यः यथायोगम् पकारे आकारे च कृते कर्तरि आत्मनेपदं भवति ।

जटिलः भीषयते । जटिलः विस्मापयते । जटामिः आलापयते । बहुवचनात् 'ली' इति लिनाति-लीयत्योः उभयोः अपि ग्रहणम् । ष-आकारं इति किम् ? कुञ्चिकया मापयति ॥ ६२ ॥

गृधि-वञ्चेः विप्रलम्भे । ६३ ।

विप्रलम्भार्थाम्याम् अणिञन्ताभ्यां कर्तरि आत्मनेपदं भवति ।

बटुं गर्धयते, वञ्चयते । विप्रलम्भ इति किम् ? खानं गर्धयति-काङ्क्षाम् अस्य उत्पादयति-इत्यर्थः ॥ ६३ ॥

मिथ्याकृजः अभ्यासे । ६४ ।

अभ्यासः पुनः पुनः क्रियाऽऽवृत्तिः, तदर्थात् 'मिथ्या' शब्दयुक्तात् कृजः णिञन्तात् आत्मनेपदं भवति ।

मिथ्यापदं कारयते-सोपचारं पुनः पुनः उच्चारयति-इत्यर्थः । 'मिथ्या' इति किम् ? पदं साधु कारयति । अभ्यासे इति किम् ? सकृन् पदं कारयति ॥ ६४ ॥

परिमुह-रुचि-धेद्-पा-अङ्-दम्-आयम-आयस-वद्-वस-नृत्तः

फलेषु पदान्तरगम्ये तु वा । ६५ ।

एभ्यः अणिञन्तेभ्यः प्रधानफञ्स्वामिनि कर्तरि विवक्षिते आत्मनेपदं भवति, पदान्तरात् तु गम्यमाने फले वा ।

परिमोहयते शत्रुम् । रोचयते चैत्रम् । धापयते शिशुम् । आदयते चैत्रेण । दमयते हस्तिनम् । आशामयते हस्तिनम् । आशामयते सर्पम् । आशासयते बटुम् । वादयते मैत्रम् । वासयते चैत्रम् । नर्तयते नटम् । पदान्तरगम्ये तु वा-स्वै रिपुं परेषु परिमोहयते परिमोहयति वा इत्यादि । 'धेद्' साहचर्यात् 'पा' इति पानार्थस्य ग्रहणम् न पातेः ।

‘वस’ इति वसतेः न वस्तेः । अदोविधानात् उत्तरेण सिद्धे निषेधसिद्धयर्थं वचनम् ॥ ६५ ॥

ई-गितः । ६६ ।

ईदितः गितश्च फलेशे कर्तरि आत्मनेपदं भवति, पदान्तरगम्ये तु वा ।

यजते । कुरुते । पदान्तरगम्ये—स्वम् ओदनं पचति, पचते । स्वं धनं दत्ते, ददाति वा । फलेशे इति किम् ? यजन्ति याजकाः । पचन्ति सूपकाराः । याजकादिलभ्यं दक्षिणादि न क्रियायाः साक्षात् फलम् पूर्व-साहचर्याभावात् तत्र तदीशः क्रियाफलेशः ॥ ६६ ॥

वदः अपात् । ६७ ।

अपात् परात् वदेः फलेशे कर्तरि आत्मनेपदं भवति, पदान्तरगम्ये तु वा ।

एकान्तम् अपवदते । पदान्तरगम्ये—त्वं शत्रुम् अपवदति, अपवदते वा ॥ ६७ ॥

ज्ञः अनुपसर्गात् । ६८ ।

अनुपसर्गात् जानातेः फलेशे कर्तरि आत्मनेपदं भवति, पदान्तरगम्ये तु वा ।

गां जानीते । स्वां गां जानीते, जानाति वा ॥ ६८ ॥

यमः सम्-उत्-आङ् अशास्त्रे । ६९ ।

एभ्यः परात् यमेः अशास्त्रविषये फलेशे कर्तरि आत्मनेपदं भवति, पदान्तरगम्ये तु वा ।

संयच्छते व्रीहीन् । उषच्छते भारम् । आयच्छते रज्जुम् । पदान्तरगम्ये—त्वान् व्रीहीन् संयच्छति, संयच्छते वा । सम्-उत्-आङ् इति किम् ? नियच्छति । अशास्त्रे इति किम् ? चिकित्सां उषच्छति—चिकित्साशास्त्रे उषमं करोति—इत्यर्थः ॥ ६९ ॥

शेषात् परस्मै । ७० ।

उक्तस्वरूपात् अन्यस्मात् धातोः कर्तरि परस्मैपदं भवति ।

जयति । समूहति ॥ ७० ॥

परि-आ-वेः रमः । ७१ ।

एभ्यः परात् रमतेः कर्तरि परस्मैपदं भवति ।

१ अस्मात् विधानात् इत्यर्थः । २ गित्वात् षट्षष्ठितमसूत्रेण । ३ “चलि-आहारार्थ-” इत्यादिना अधीतितमसूत्रेण अदः आहारार्थत्वेन नृत्तश्च गत्यर्थत्वेन आत्मनेपदनिषेधः अतोऽत्र आत्मनेपदविधानम् इति आह्वयः । ४ निषेधे प्राप्ते सिद्धयर्थम् आत्मनेपदसिद्धयर्थम् इति अभिप्रायः । ५ फलेशे । ६ “क्रियायाः पूर्वं सह च (चा)भावात्” १।४।६६। शाकटायनीयभषोषवृत्तौ ।

११४] आचार्यश्रीमच्छाङ्गिरसिबिरचितं शब्दानुशासनम् ।

परिरमति । आरमति । बिरमति । परि-आ-नेः इति इति किम् ? रमते ।
अभिरमते ॥ ७१ ॥

उपात् । ७२ ।

‘उप’पूर्वात् रमेः कर्तरि परस्मैपदं भवति ।

उपरमति । पृथग्योगः उत्तरार्थः ॥ ७२ ॥

वा अकर्मकात् । ७३ ।

‘उप’पूर्वात् अकर्मकात् रमतेः कर्तरि परस्मैपदं वा भवति ।

उपरमति, उपरमते वा सावधात् ॥ ७३ ॥

वि-आदाजः अपराङ्गे । ७४ ।

‘व्याङ्’ पूर्वात् दाजः कर्तरि परस्मैपदं भवति, न चेत् स व्यादाञ् पराङ्गविषयो
भवति ।

व्याददाति मुखम् । व्यात् इति किम् ? दत्ते । आदत्ते । आविदत्ते । अपराङ्गे
इति किम् ? व्याददते पिपीलिकाः पतङ्गस्य मुखम् ॥ ७४ ॥

परा-अनोः कृञः । ७५ ।

परा-अनुभ्यां परात् कृञः कर्तरि परस्मैपदं भवति ।

पराकरोति । अनुकरोति ॥ ७५ ॥

प्रति-अभि-अतेः क्षिपः । ७६ ।

एभ्यः परात् क्षिपतेः कर्तरि परस्मैपदं भवति ।

प्रतिक्षिपति । ईदृश्यात् आत्मनेपदप्राप्तौ वचनम् ॥ ७६ ॥

प्रात् बहः । ७७ ।

‘प्र’पूर्वात् बहेः परस्मैपदं भवति ।

प्रवहति ॥ ७७ ॥

परेः मृषश्च । ७८ ।

‘परि’पूर्वात् मृषेः बहश्च कर्तरि परस्मैपदं भवति ।

परिमृष्यति । परिवहति ॥ ७८ ॥

प्राणिनि अणिजः णिप्रन्तस्य । ७९ ।

प्राणिकर्तृविषयेऽर्थे कर्तमानात् अणिञन्तात् धातोः यः णिञ् तदन्तात् परस्य तस्य अणिञः णिञ्प्रकृतेः धातोः कर्मणि असति, कर्तरि परस्मैपदं भवति ।

आसयति चैत्रम् । प्राणिनि इति किम् ? शोषयते व्रीहीन् आतपः । अणिञः इति किम् ? स्वयम् आरोह्यमाणं गजं प्रयुङ्क्ते आरोहयति । अकारः किम् ? चेतयमानं प्रयोजयति चेतयति ॥ ७९ ॥

चलि-आहारार्थ-इह्-मु-हु-सु-बुध-गुध-नश-जनः । ८० ।

चलिअर्थात् आहारअर्थात् 'इह्'आदिभ्यश्च णिञन्तेभ्यः कर्तरि परस्मैपदं भवति ।

चलयति, कम्पयति शास्वाम् । भोजयति, आशयति चैत्रम् अन्नम् । अभ्याषयति सूत्रम् । प्रावयति राज्यम् । द्रावयति अयः । स्नावयति कुण्डिकाम् । बोधयति पद्मम् रविः । योधयति काष्ठानि । नाशयति पापम् । जनयति पुण्यम् ॥ ८० ॥

इति श्रीमलयगिरिबिरचिते शब्दानुशासने वृत्तौ आख्याते द्वितीयः पादः समाप्तः ॥

*

आख्याते तृतीयः पादः

नाम्नः णिञ् बहुलं 'कृञ्'आदिषु । १ ।

नाम्नः परः 'कृञ्'आदीनां धातूनाम् अर्थे णिञ् बहुलं भवति ।

सूत्रयति व्याकरणम् । व्रतयति पथः—पथ एव भुङ्क्ते इत्यर्थः । व्रतयति सावधानम्—न भुङ्क्ते इत्यर्थः । पटुम् आचष्टे पटयति । कृतम् गृह्णाति कृतयति । तूस्तानि विहन्ति वितूस्तयति—विजटीकरोति इत्यर्थः । रूपं पश्यति रूपयति । लोमानि अनुमार्ष्टि अनुलोमयति । तृणानि उत्प्लुत्य शतयति उत्तृणयति । बलेण समाच्छादयति संवलयति । वीणया उपाययति उपवीणयति । तूलैः अवकुण्ठाति अवतूलयति । श्लोकैः उपस्तौति उपश्लोकयति । सेनया अभियाति अभिषेणयति । बर्मणा संनहति संवर्मयति । चूर्णैः अवकिरति अवचूर्णयति । बास्या छिनत्ति बासयति । अभ्येन अतिक्रामति अत्यभ्ययति । 'मुण्डम् धवलं बलीवर्दम् करोति' इति उभयधर्मविधाने, 'मुण्डम् शुक्लं करोति' इति अनुवादे, 'आख्यायन्म् आचष्टे' इत्यत्र च अनभिधानात् न भवति ॥ १ ॥

१ "आख्यायन्म् आचष्टे" इति अमोष० ४ । १ । २८ । "आख्यायन्म्" इति हेमम् । आख्यातम् पा० ।

इकः अकलि-हलेः एङ् । २ ।

‘इक्’अन्तस्य नाम्नः कलि-हलिर्जितस्य ‘णिचि परे एङ् भवति ।

पठयति । लघयति । अपीपठत् । अकलि-हलेः इति किम् ? अचकलत् ।
अजहलत् ॥ २ ॥

सत्य-अर्थ-वेदस्य आः । ३ ।

एषां ‘णिचि परे आकारो भवति ।

सत्यापयति । अर्थापयति । वेदापयति ॥ ३ ॥

श्वेताश्व-अश्वतर-गालोडित-आह्वरकस्य अश्व-तर-इत-कलुक् । ४ ।

‘श्वेताश्व’आदीनाम् ‘णिचि परे यथासंख्यम् अश्व-तर-इत-कलुक् भवति ।

श्वेताश्वम् आचष्टे श्वेतयति । अश्वयति । गालोडयति । आह्वयति ॥ ४ ॥

कर्तुः गौणात् आचारे क्विप् । ५ ।

गुणात् विषयान्तरम् आगतः गौणः । गौणात् कर्तुः आचारे क्विप् भवति ।

अश्व इव आचरति अश्वति । कर्तुः इति किम् ? पुत्रीयति छात्रम् ॥ ५ ॥

गल्भ-ह्लीब-होडात् डित् । ६ ।

एभ्यः गौणेभ्यः कर्तृभ्यः आचारे क्विप् भवति, स च डित् ।

गल्भते । ह्लीबते । होडते ॥ ६ ॥

क्यङ् । ७ ।

कर्तुः गौणाचारे क्यङ् प्रत्ययो भवति ।

हंसायते ॥ ७ ॥

सः वा लुक् च । ८ ।

सकारान्तात् गौणात् कर्तुः आचारे क्यङ् प्रत्ययो भवति, तद्योगे सकारस्य वा लुक् ।

पयायते, पयस्यते ॥ ८ ॥

ओजः-अप्सरसः । ९ ।

आभ्यां कर्तृभ्यां गौणाभ्याम् आचारे क्यङ् प्रत्ययो भवति, तद्योगे सस्य
नित्यं लुक् ।

१ अत्र द्वितीय-तृतीय-चतुर्थसूत्रेषु ‘णिचि’स्थाने ‘णिचि’ इति समुचितम् प्रथमसूत्रेण
नाम्नः ‘णिच्’ विधानात् ।

ओजायते । अप्सरायते ॥ ९ ॥

‘च्चि’अर्थे ‘भृश’आदेः स्-तोः । १० ।

कर्तुः ‘भृश’आदेः ‘च्चि’अर्थे क्यच् प्रत्ययो भवति तथोगे च यथासंख्यम् स्-तोः लुक् ।

भृशायते । उन्मनायते । वेहायते । कर्तुः इति किम् ? भृशं करोति । भृशं शीघ्रं चपलं पण्डित उत्सुक उन्मनस् दुर्मनस् बर्बस् ओजस् वेहत् शश्वत् तृपत् नील फेन इति ‘भृश’आदिः ॥ १० ॥

‘निद्रा’आदिभ्यः धर्मिणि क्यच् । ११ ।

‘निद्रा’आदिभ्यः धर्मिणि वर्तमानेभ्यः कर्तृभ्यः ‘च्चि’अर्थे क्यच् प्रत्ययो भवति ।

निद्रायति, निद्रायते । धर्मिणि इति किम् ? धर्ममात्रवृत्तेः सा भूत् । कर्तुः इति किम् ? अनिद्रं निद्रावन्तं करोति । निद्रा । कृपा । करुणा । लोहित । चर्मन् । ‘निद्रा’-आदयः प्रयोगगम्याः ॥ ११ ॥

‘डाच्’अन्तात् । १२ ।

‘डाच्’अन्तात् कर्तुः ‘च्चि’अर्थे क्यच् प्रत्ययो भवति ।

पटपटायति, पटपटायते । कर्तुः इति किम् ? पटपटा करोति ॥ १२ ॥

आत्मनः इषौ आप्यान् काम्यः । १३ ।

कर्तुः आत्मनः इच्छायाम् आप्यात् नाम्नः परः ‘काम्य’प्रत्ययो भवति ।

इदम् इच्छति इदंकाम्यति । स्वःकाम्यति । आत्मनः इति किम् ? दुःखम् इच्छति परस्य । ‘महान्तं पुत्रम् इच्छति’ इत्यत्र सापेक्षत्वात् न भवति । ‘क्यच्’काम्य’अन्तम् इषौ अकर्मकम् । धातूनां सकर्मकत्वे अकर्मकत्वे च प्रयोगः प्रमाणम् ॥ १३ ॥

क्यच् च अम-अव्ययात् । १४ ।

‘म’अन्त-अव्ययवर्जितात् नाम्नः आप्यात् आत्मनः इच्छायाम् ‘क्यच्’प्रत्ययो भवति काम्यश्च ।

पुत्रीयति । पुत्रकाम्यति । अम-अव्ययात् इति किम् ? इदम् इच्छति । स्वरः इच्छति ॥ १४ ॥

गोणात् आधारात् च आचरो । १५ ।

गौणात् अम-अव्ययात् नाम्नः आचरेः आप्यात् आधारात् च आचरौ अर्थे क्यच् प्रत्ययो भवति ।

पुत्रीयति छात्रम् । प्रासादीयति कुट्याम् ॥ १५ ॥

वरिचस्-तपस्-नमसः कृतौ । १६ ।

एभ्यः कृतेः आप्येभ्यः कृतौ क्यच् प्रत्ययः भवति ।

वरिचस्थितिं गुरुन् । तपस्थति । देवान् नमस्यति । 'नमः करोति' 'नमः'शब्दम् उच्चारयति इत्यादौ अनभिधानात् न भवति ॥ १६ ॥

चित्रकः विस्मये । १७ ।

'विस्मय'अर्थात् 'चित्र'शब्दात् आप्यात् कृतौ अर्थे क्यच् प्रत्ययो भवति ।

चित्रीयते । विस्मये इति किम् ? चित्रं करोति ॥ १७ ॥

रोमन्यात् उच्चर्वणे क्यङ् । १८ ।

अभ्यवद्वतस्य उद्गर्ग्य चर्वणम् उच्चर्वणम्, तत्र वर्तमानात् 'रोमन्थ'शब्दात् आप्यात् कृतौ अर्थे क्यङ् प्रत्ययो भवति ।

रोमन्धनं रोमन्थः तं करोति रोमन्थायते गौः । उच्चर्वणे इति किम् ? कीटः रोमन्धं वर्तयति—उद्गर्गीणम् अवगीर्णं वा द्रव्यं वर्तयति इत्यर्थः ॥ १८ ॥

'शब्द'आदेः वा । १९ ।

'शब्द'आदेः आप्यात् कृतौ क्यङ् प्रत्ययो भवति वा ।

गन्दायते, शब्दयति । शब्दं वैरं कलहं अभि सुदिनं दुर्दिनं इति 'शब्द' आदिः ॥ १९ ॥

'सुख'आदेः सुजौ । २० ।

'सुख'आदेः आप्यात् सुजौ अर्थे क्यङ् प्रत्ययो भवति ।

सुखायते । दुःखायते । सुखं वेदयति प्रसाधकः चैत्रस्य, न इयम् आनुमानिकी वेदना मुख्यार्थः । सुखं दुःखं तृप्तं कृच्छ्रं अलीकं रूपणं सोढं प्रतीपं इति 'सुख'आदिः ॥ २० ॥

१ "दुःखायते । 'सुखि'इति किम् ? सुखं वेदयते प्रसाधको वेदयत्यस्य । नैयमानुमानिकी वेदना मुख्यार्थः । यथा हि 'बोद्धुं सुखं' इति बोद्धुं रसाद्यनुभवः तथाविधः सुखाद्यनुभवोऽत्र मुख्यार्थः" इति अमोष० ४११३७ एतदनुसारेण अत्र 'सुखौ इति किम् ?' इति पाठः पतितः । आनुमानिक्यां वेदनायां 'सुखं वेदयति'इति सुखयति न तु सुखायते इति ।

कष्ट-कक्ष-कृच्छ्र-सत्र-गहनात् पापे चिकीर्षौ ॥ २१ ॥

एभ्यः पापे वर्तमानेभ्यः चिकीर्षौ क्यङ् प्रत्ययो भवति ।

कष्टायते । कक्षायते । कृच्छ्रायते । सत्रायते । गहनायते । पापे इति किम् ? सत्रं चिकीर्षति ॥ २१ ॥

बाष्प-ऊष्म-फेन-धूमात् उद्धमौ । २२ ।

एभ्यः आप्येभ्यः उद्धमौ अर्थे क्यङ् प्रत्ययो भवति ।

बाष्पायते । ऊष्मायते । फेनायते । धूमायते ॥ २२ ॥

अङ्गात् निरसने णिङ् । २३ ।

अङ्गवाचिनः आप्यात् निरसने अर्थे णिङ् प्रत्ययो भवति ।

हस्तयते । पादयते । निरसने इति किम् ? हस्तम् आचष्टे हस्तयति । अङ्कारः आत्मनेपदार्थः ॥ २३ ॥

पुच्छात् असौ । २४ ।

पुच्छात् आप्यात् 'असि'अर्थे णिङ् प्रत्ययो भवति ।

पुच्छम् अस्यति पुच्छयते । परिपुच्छयते ॥ २४ ॥

भाण्डात् समाचितौ । २५ ।

'भाण्ड'वाचिनः आप्यात् समाचितौ अर्थे णिङ् प्रत्ययो भवति ।

संभाण्डयते । परिभाण्डयते ॥ २५ ॥

चीबरात् परिधा-अर्जने । २६ ।

'चीवर'शब्दात् आप्यात् परिधाने अर्जने च वर्तमानात् परः णिङ् प्रत्ययो भवति ।

चीवरं परिधत्ते अर्जयति वा संचीवरयते ॥ २६ ॥

घातुः । २७ ।

इतः ऊर्ध्वम् 'घातुः' इति अधिकृतं वेदितव्यम् ॥ २७ ॥

द्विः परोक्षा-के प्राक् तु स्वरे स्वरविभेः । २८ ।

परोक्षायाम् के च परे घातुः द्विः भवति, स्वरादौ तु द्वित्वनिमित्ते परे स्वरस्य कार्यात् प्राक् ।

पपाच । अचक्रमत । प्राक् इति किम् ? निनाय । स्वरविधेः इति किम् ?
शुश्राव । 'प्राक् तु स्वरे स्वरविधेः' इति आदिर्वचनम् अधिकारः ॥ २८ ॥

आदिः एकस्वरः अंशः । २९ ।

अनेकस्वरस्य धातोः आदिः एकस्वरः अवयवः परोक्षायाम् ङे च द्विः भवति ।

जजागार । अचक्रमत । पूर्वेण सर्वस्य प्रातौ वचनम् ॥ २९ ॥

सन्-यङ्श्च । ३० ।

सन्नन्तस्य यङन्तस्य च आदिः एकस्वरः अंशः द्विः भवति ।

पिपक्षति । पापच्यते । 'च'कारः 'परोक्षा-ङे च' इति उत्तरत्र समुच्चयार्थः ॥ ३० ॥

नाम्नः यथेष्टम् एकः । ३१ ।

नामावयवधातोः सन्नन्तस्य यङन्तस्य च परोक्षा-ङे च परे यथेष्टम् एकस्वरः अंशः
एकः द्विः भवति ।

पुपुत्रीयिषति, पुतित्रीयिषति, पुत्रीयिषति । पुत्रीयन्तं प्रायुक्तं अपुपुत्रीयत्
इत्यादि ॥ ३१ ॥

न आदिः स्वरः । ३२ ।

नामावयवस्य धातोः आदिः स्वरो द्विः न भवति ।

अग्निश्चीयिषति, अश्चीयिषति, अश्चीयिषति ॥ ३२ ॥

ततः द्वितीयः । ३३ ।

'नाम्नः' इति निवृत्तम् 'न आदिः स्वरः' [आख्या० तृती० पादे सू० ३२] इति
प्रतिषेधात् । अनेकस्वरस्य स्वरादेः धातोः सन्नन्तस्य यङन्तस्य च परोक्षा-ङे च परे
आदिस्वरात् परः द्वितीयः एकस्वरः अंशः द्विः भवति ।

अट्टिटिषति । अशाश्यते । प्राक् तु स्वरे स्वरविधेः—प्रोर्णुनाव ॥ ३३ ॥

न न-ब-द-राः व्यञ्जने अये । ३४ ।

स्वरादेः धातोः सन्नन्तस्य यङन्तस्य च परोक्षा-ङे च परे आदिस्वरात् पराः
न-ब-द-राः यकारवर्जिते व्यञ्जने परे द्विः न भवन्ति ।

उन्दिदिषति । उब्जिजिषति । अङ्गिडिषति । अर्चिचिषति । न-ब-द-रा इति किम् ?
ईचिषिषते । अये इति किम् ? अरिरिषति । अरार्थते । पुनः द्वित्वे सति पुनर्द्वित्वं न
भवति—लोड्यिषते । केषांचिद् भवति—सुसोष्यिषते ॥ ३४ ॥

यकः तृतीयः । ३५ ।

‘यक्’अन्तस्य धातोः सन्नन्तस्य यङन्तस्य च परोक्षायाम् डे च परतः पूर्वस्य तृतीय एकस्वरः अंशः द्विः भवति ।

कण्डूयियिषति । असूयियिषति ॥ ३५ ॥

ईर्ष्येः यिः सन् वा । ३६ ।

ईर्ष्येः सन्-यङन्तस्य परोक्षा-डे च परतः यिः सन् वा द्विः भवति ।

ईर्ष्यियिषति, ईर्ष्यिषति ॥ ३६ ॥

चरि-चलि-पति-वदः अचि । ३७ ।

एते अचि परे वा द्विः भवन्ति ।

चराचरः । चलाचलः । पतापतः । वदावदः । पक्षे-चरः । चलः । पतः ।

वदः ॥ ३७ ॥

घनाघन-पाट्टपटम् । ३८ ।

एतौ अचि वा निपात्येते ।

घनाघनः, हनः । पाट्टपटः, पटः । ‘केषांचित्’ ‘पट्टपट’निपातनम् ॥ ३८ ॥

जुहोत्यादिः शिति । ३९ ।

जुहोत्यादिः शिति परे द्विः भवति ।

जुहोति । जिह्वेति । अदादिअन्तर्गणः जुहोत्यादिः ॥ ३९ ॥

चिक्लिद्-चकनस-दास्वत्-साहृत्-मीडृत् । ४० ।

एते ‘क’आदिप्रत्ययान्ताः निपात्यन्ते ।

चिक्लिद्ः अत्र ‘इग्’उपान्त्यलक्षणः कः । चकनसः अत्र अच् । उभयत्र-चञर्थे वा कः । दासेः क्वस् दास्वान् । सहेः साह्वान् । महेः मीड्वान् ॥ ४० ॥

अकृतस्य अतः अन्तर् एकव्यञ्जनयोः एत् अपिति परोक्षायाम् सेटि थे च न द्विः । ४१ ।

असहायव्यञ्जनयोः मध्ये अतः अकृतस्य अपिति परोक्षायाम् सेटि थे च परे एकारो भवति, न च द्विः ।

पेचतुः । पेचिथ । नेमतुः । नेमिथ । अकृतस्य इति किम् ? विशशरतुः । एकव्यञ्जनयोः इति किम् ? तत्पक्षिथ । सेटि थे च इति किम् ? पपक्थ ॥ ४१ ॥

तृ-अप-फल-भजाम् । ४२ ।

एषाम् अपिति परोक्षायाम् सेटि धे च अतः एकारो भवति, न च द्विः ।
तेरतुः, तेरिथ । त्रेपे । फेलतुः । फेलिथ । मेजतुः । मेजिथ ॥ ४२ ॥

न व-आदेशादि-ददि-शसः । ४३ ।

वकारादेः आदेशादेः ददि-शसोश्च अपिति परोक्षायाम् सेटि धे च परे अतः
एकारो न भवति ।

ववले । इयजिथ । दददे । विशशसुः । विशशसिथ ॥ ४३ ॥

‘फण्’आदि-जृ-अस-भ्रम-वमः वा स्वरस्य । ४४ ।

‘फण्’आदेः ‘जृ’प्रवृत्तीनां च स्वरस्य अपिति परोक्षायाम् सेटि धे च परे एकारो
वा भवति, न च द्विः ।

फेगतुः, पफणतुः । स्येमतुः, सस्यमतुः । जेरतुः, जजरतुः । त्रेसतुः, तत्रसतुः ।
भ्रेमतुः, वभ्रमतुः । वेमतुः, ववमतुः । फेगिथ, पफणिथ । फण स्यम स्वन राज भ्राज
भास इति फण्मादिः ॥ ४४ ॥

अन्ध-ग्रन्थः नलुक् च । ४५ ।

अनयोः स्वरस्य अपिति परोक्षायाम् सेटि धे च परे एकारो भवति वा, तद्योगे
च नकारस्य लुक्, न च द्विः ।

श्रेथतुः, शश्रन्थतुः । श्रेथिथ, शश्रन्थिथ । ग्रेथतुः, जग्रन्थतुः । ग्रेथिथ,
जग्रन्थिथ ॥ ४५ ॥

दम्भः । ४६ ।

दम्भेः स्वरस्य अपिति परोक्षायाम् एकारो भवति, नकारस्य च लुक्, न च द्विः ।
देमतुः ॥ ४६ ॥

धे वा । ४७ ।

दम्भेः स्वरस्य परोक्षार्थां धे परे एकारो वा भवति, तद्योगे च नकारस्य लुक्,
न च द्विः ।

देमिथ, ददम्भिथ ॥ ४७ ॥

राधेः वधे । ४८ ।

राधेः ‘वध’अर्थस्य अपिति परोक्षायाम् सेटि धे च परे स्वरस्य एकारो भवति,
न च द्विः ।

रेधतुः । रेधिथ । वधे इति किम् ? आरराधतुः गुरुन् ॥ ४८ ॥

इ सि सनि । ४९ ।

राधेः वधे वर्तमानस्य सकारादौ सनि परे स्वरस्य इकारो भवति, न च द्विः ।
प्रतिस्ति सति । वधे इति किम् ? आरिरात्सति गुरुम् ॥ ४९ ॥

रम-लम-शक-पत-पदाम् । ५० ।

एषां स्वरस्य सकारादौ सनि परे इकारादेशो भवति, न च द्विः ।
आरिप्सते । आलिप्सते । शिक्षति । पित्सति । पित्सते । सि इति किम् ?
पिपतिषति ॥ ५० ॥

मि-मी-मा-दाम् इत् । ५१ ।

एषां स्वरस्य 'सकार'आदौ सनि परे इत् आदेशो भवति, न च द्विः ।
मिप्सति शतम् । मिप्सति शत्रुम् । 'मा' इति मेङ्-माङो ग्रहणम् । प्रतिमिप्सते ।
निमिप्सते । न मातेः आदादिकत्वात् । "तस्यापि ग्रहणम्" [ ] इति अन्ये ।
दिप्सति । चिप्सति ॥ ५१ ॥

ओत् मुचः वा अनाप्यस्य । ५२ ।

मुचेः अकर्मकस्य सकारादौ सनि परे स्वरस्य ओकारः वा भवति न च द्विः ।
मोक्षते, मुमुक्षते क्सः त्वयमेव । अनाप्यस्य इति किम् ? मुमुक्षति बत्सं चैत्रः ॥ ५२ ॥

दम्भः धिप् धीप् । ५३ ।

दम्भेः सकारादौ सनि परे धिप् धीप् आदेशौ भवतः, न च द्विः ।
धिप्सति । धीप्सति । सकारादौ इति किम् ? दिदम्भिषति ॥ ५३ ॥

ज्ञपि-आपः ज्ञीप्-ईप् । ५४ ।

ज्ञपेः आपेच सकारादौ सनि परे यथासंख्यम् ज्ञीप् ईप् आदेशौ भवतः, न च द्विः ।
ज्ञीप्सति । ईप्सति । 'सि' इति किम् ? जिज्ञपयिषति ॥ ५४ ॥

ऋघः ईर्त् । ५५ ।

ऋघेः सकारादौ सनि परे ईर्त् आदेशो भवति, न च द्विः ।
ईर्त्सति । 'सि' इति किम् ? अर्दिधिषति ॥ ५५ ॥

दः हौ एत् । ५६ ।

दासंज्ञकस्य हौ परे एकारः अन्तादेशो भवति, न च द्विः ।

देहि । घेहि । 'न च द्विः' इति वचनात् कृतस्यापि द्वित्वस्य निवृत्तिः तेन यङः
श्लुचि अपि—देहि । हौ इति किम् ? दत्तात् ॥ ५६ ॥

डे पिबस्य पीप्य् । ५७ ।

पिबतेः डे परं पीप्य् आदेशो भवति, न च द्विः ।

अपीप्यत् । 'शप्' निर्देशः किम् ? पातेः न भवति—अपीपयत् ॥ ५७ ॥

देः दिगि परोक्षायाम् । ५८ ।

देङः परोक्षायाम् 'दिगि' इति आदेशो भवति, न च द्विः ।

दिग्ये, दिग्याते ॥ ५८ ॥

इति श्रीमल्लगिरिचरिते शब्दानुशासनं वृत्तौ आख्याते तृतीयः पादः समाप्तः ॥

आख्याते चतुर्थः पादः

द्वित्वे हि-हनोः अङ्गे घः पूर्वात् । १ ।

हि-हनोः 'ङ'वर्जे प्रत्यये परे द्वित्वे सति पूर्वस्मात् परस्य 'घकार'आदेशो भवति ।
प्रजिघाय । प्रजेधीयते । जघान । जिघांसति । अङ्गे इति किम् ? प्राजीहयत् ॥ १ ॥

जेः गिः सन्-परोक्षयोः । २ ।

जयतेः सनि परोक्षायां च द्वित्वे सति पूर्वस्मात् परस्य 'गकार'आदेशो भवति ।
जिगाय जिगीषति ॥ २ ॥

चेः किः ष । ३ ।

चिजः सनि परोक्षायां च द्वित्वे सति पूर्वस्मात् परस्य ककार आदेशो वा भवति ।
चिकाय । चिचाय । चिकीषति । चिचीषति ॥ ३ ॥

सञ्जेः षिः षणि । ४ ।

सञ्जेः 'सञ्ज सगे'इत्यस्य ण्यन्तस्य षणि-कत्वभूते सनि सति द्विभावे पूर्वात्
परस्य षिः वा भवति ।

सिसञ्जयिषति, पिषञ्जयिषति ॥ ४ ॥

न स्विदि-स्वदि-सहि-अणि-स्तोः । ५ ।

स्विदि स्वदि सहि इत्येतेषां ण्यन्त-स्तौतिवर्जितानां षणि सति द्विभावे पूर्वात्
परस्य षिः न भवति ।

स्विस्वेदयिषति । स्विस्वादयिषति । सिसाहयिषति ॥ ५ ॥

पूर्वस्य अस्वे स्वरे 'वि'वर्णस्य उव्-इय् । ६ ।

द्वित्वे सति पूर्वस्य संबन्धिनः उवर्णस्य इवर्णस्य च यथासंख्यम् उव् इय्
आदेशौ भवतः ।

उवोष । इयेष । अरियर्ति । अस्वे इति किम् ? ऊषतुः । ईषतुः । स्वरे इति किम् ?
पिपक्षति ॥ ६ ॥

शुतेः इः । ७ ।

शुतेः द्वित्वे सति पूर्वस्य ईकारः अन्तादेशो भवति ।

व्यदिद्युतत् ॥ ७ ॥

ह्रस्वः । ८ ।

धातोः द्वित्वे सति पूर्वस्य ह्रस्वो भवति ।

निनाय ॥ ८ ॥

ऋतः अत् । ९ ।

धातोः द्वित्वे सति पूर्वस्य संबन्धिनः ऋतः अत् आदेशो भवति ।

चकार ॥ ९ ॥

द्वितीय-तुर्ययोः प्रथम-तृतीयौ । १० ।

धातोः द्वित्वे सति पूर्वस्य संबन्धिनोः द्वितीय-चतुर्थयोः स्थाने यथासंख्यं प्रथम-तृतीयौ भवतः ।

चखान । जुषुषुः ॥ १० ॥

टिः वा छिवः । ११ ।

छिवः द्वित्वे सति पूर्वस्य टिः आदेशो भवति वा ।

टिष्ठेव, तिष्ठेव । छिवः इति किम् ? तद्व्यौ ॥ ११ ॥

व्यञ्जनस्य अनादेः लुक् । १२ ।

धातोः द्वित्वे सति पूर्वस्य संबन्धिनः व्यञ्जनस्य अनादेः लुक् भवति ।

पपाच ॥ १२ ॥

अघोषे शिटः ॥ १३ ॥

धातोः द्वित्वे सति पूर्वस्य संबन्धिनः शिटः अघोषे परे लुक् भवति ।

तिष्ठासति । अघोषे इति किम् ? सत्नौ ॥ १३ ॥

अचि आक् । १४ ।

अचि परे धातोः द्वित्वे सति पूर्वः आक् आगमो भवति ।

चराचर । चलाचलः । 'आक्' विधानात् 'व्यञ्जनस्य अनादेः लुक्' [आख्याते चतु० पा० सू० १२] न भवति, अन्यथा 'आ' इत्येव उच्यते ॥ १४ ॥

हः जः । १५ ।

धातोः द्वित्वे सति पूर्वस्य संबन्धिनः हकारस्य जकारो भवति ।

जहौ ॥ १५ ॥

कवर्गस्य चवर्गः । १६ ।

धातोः द्वित्वे सति पूर्वस्य कवर्गस्य चवर्गदेशो भवति ।

चकार । जुहुवे ॥ १६ ॥

यङ्-अकवतेः । १७ ।

‘कवति’ वर्जितस्य धातोः यङन्तस्य द्वित्वे सति पूर्वस्थ कवर्गस्य चवर्गो भवति ।
चेकीयते । अकवतेः इति किम् ? कोङ्कयति खरः । कौत्ति-कुवत्वीस्तु भवति-
चोङ्कयते ॥ १७ ॥

आ-गुणौ अनी-म्-आदेः । १८ ।

यङन्तस्य धातोः द्वित्वे सति पूर्वस्य अनी-म्-आद्यन्तस्य आकारः गुणश्च
अन्तादेशो भवति ।

पापय्यते । वेमिष्यते । लोलयते । अनी-म्-आदेः इति किम् ? वनीष्यते
जङ्गयते ॥ १८ ॥

न आतो हाकः । १९ ।

जहातेः यङन्तस्य आकारान्तस्य द्वित्वे सति पूर्वस्य आकारः अन्तादेशो न भवति ।

जहाति । जहेति । आतः इति किम् ? जेहीयते ॥ १९ ॥

बङ्क्-ञ्जस्-ञ्वस्-भ्रंश-कस्-पत-पद्-स्कन्दः नीम् । २० ।

एषां यङन्तानां द्वित्वे सति पूर्वस्य नीम् आगमो भवति ।

बनीष्यते । सनीक्ष्यते । दनीष्यते । बनीञ्ज्यते । बनीक्यते । बनीप्यते ।
पनीप्यते । चनीत्क्यते ॥ २० ॥

‘जप्’ आदेः मम् । २१ ।

‘जप्’ आदीनां यङन्तानां द्वित्वे सति पूर्वस्य मम् आगमो भवति ।

जञ्जस्यते । जञ्जस्यते । जप जभ दह दश भञ्ज पश इति । ‘दश’ इति लुप्तनकारनिर्देशात् यङः श्लुचि अपि नकारलोपः—दन्दशीति । पशिः सौत्रो धातुः ॥ २१ ॥

अतः अनुनासिकस्य । २२ ।

अकारात् परः यः अनुनासिकं तदन्तस्य द्वित्वे सति पूर्वस्य मम् आगमो भवति । यंयस्यते । तंतस्यते । मंस्यते । य-ल-वानाम् अननुनासिकत्वे—तातस्यते । मामव्यते ॥ २२ ॥

चर-फलाम् उत् च अन्‘ओत्’ परस्य अत् । २३ ।

चर-फलयोः यङन्तयोः द्वित्वे सति पूर्वस्य मम् आगमो भवति; तद्योगे च परस्य अतः उकारः स च अन्‘ओत्’ ।

चञ्चूर्यते । पंपुल्यते । बहुवचनम् ‘जिफला विगरणे’ इत्यस्यापि परिग्रहार्थम् अन्यथा अनुबन्धकात्वात् ‘फल निष्पत्तौ’ इत्यस्यैव स्यात् । अन्‘ओत्’ इति किम् ? पंपुलितः ॥ २३ ॥

रीम् ऋत्वनाम् । २४ ।

ऋत्वतां यङन्तानां द्वित्वे सति पूर्वस्य रीम् आगमो भवति । नरीनृत्यते । परीपृच्छते । ऋत्वताम् इति किम् ? चेकीयते । ‘कृजः रीभावे कृते द्वित्वम् इति ऋत्वत्वं नास्ति । बहुवचनम् लाक्षणिकार्थम् ॥ २४ ॥

रम्-रिमौ च श्लुचि । २५ ।

ऋत्वतां यङः श्लुचि द्वित्वे सति पूर्वस्य रम् रिम् चकारात् रीम् च भवति । नर्नर्ति, नरिनर्ति, नरीनर्ति ॥ २५ ॥

स्वपतेः णौ उः । २६ ।

स्वपतेः णौ परे द्वित्वे सति पूर्वस्य उकारः अन्तादेशो भवति । सुस्वापयिषति । असुष्वापकीयत् । णौ इति किम् ? सिष्वापकीयिषति । स्वापं करोति स्वापतः सन्—‘सिष्वापयिषति’ इत्यत्र न स्वपेः परः णिः घञा व्यबधानात् । ‘तिप्’ निर्देशात् यङः श्लुचि न भवति—सोपोपयिषति ॥ २६ ॥

असमानलुचि सन्वत् लघौ डे । २७ ।

न विधते समानस्य लुक् यस्मिन् तस्मिन् ङपरं णौ द्वित्वे सति पूर्वस्य लघुनि धात्वक्षरे परे सनि इव कार्यं भवति ।

अचीकरत् । असमानलुचि इति किम् ? अचकथत् । वादयन्तं प्रायुक्त 'अवीवदत्
वीणाम्' इत्यत्र गिजातेः निमित्तत्वाश्रयणात् अप्रतिषेधः । लवौ इति किम् ? अततक्षत् ।
णौ इति किम् ? अचकमत ॥ २७ ॥

लघोः दीर्घः अस्वरादेः । २८ ।

असमानलुचि ङपरे णौ अस्वरादेः धातोः द्वित्वे सति पूर्वस्य लघोः लघुनि
धात्वक्षरे दीर्घो भवति ।

अचीकरत् । लघोः इति किम् ? अचिक्वणत् । अस्वरादेः इति किम् ? आटिटत् ।
असमानलुचि इति किम् ? जगत् आह्वयत् अजजगत् । लघुनि इति किम् ? अततक्षत् ॥ २८ ॥

प्रथ-अद-त्वर-स्मृ-दृ-स्पशः अत् । २९ ।

एषाम् असमानलुचि ङपरे णौ द्वित्वे सति पूर्वस्य अत् अन्तादेशो भवति ।

अपप्रथत् । अमम्रदत् । अतत्वरत् । असस्मरत् । अददरत् । अपस्पशत् ॥ २९ ॥

चेष्ट-वेष्टो वा । ३० ।

अनयोः असमानलुचि ङपरे णौ द्वित्वे सति पूर्वस्य अत् वा भवति ।

अचचेष्टत्, अचिचेष्टत् । अववेष्टत्, अबिवेष्टत् ॥ ३० ॥

गणेः ईः । ३१ ।

गणयतेः ङे परे द्वित्वे सति पूर्वस्य 'ईकार' आदेशो भवति वा ।

अजीगणत्, अजगणत् । केचित् कथेः अपि इच्छन्ति—“भूरिदाक्षिण्यसंपन्नं
यत् त्वं सान्त्वयमचीकथः” [ ] ॥ ३१ ॥

इः सनि अतः । ३२ ।

धातोः सनि परे द्वित्वे सति पूर्वस्य अतः 'इकार' आदेशो भवति ।

पिपक्षति । अतः इति किम् ? पापचिषते ॥ ३२ ॥

उतः पु-यञ्-जि अवर्णे । ३३ ।

सनि परे द्वित्वे सति पूर्वस्य उकारस्य पवर्णे यञि जकारे च अवर्णे परे 'इकार'-
आदेशो भवति ।

१ “भूरिदाक्षिण्यसंपुर्णं यत्वं साम्प्रत्यमचीकथः” अमोष-संज्ञा चिन्तामणि० ३१११०४ ।
हैने ४१११५० । सूत्रे तु सकयगिरिजीकथत् । अत्र अमोष-चिन्तामण्योः पाठे 'वः त्वञ्' इति
पाठः उचितः श्रुत्यर्थः भवेत् ।

पिपिबिषते । पिपाबयिषति । भू-बिषाबयिषति । मू-मिषाबयिषति । मियबिषति ।
यियाबयिषति । रिराबयिषति । लिळाबयिषति । जिजाबयिषति । पु-यभू-जि इति किम् ?
तुताबयिषति । इदम् एव हत्ववचनं ज्ञापकम्-णिनिमित्तं कार्यं स्थानिबद्धं भवति अन्यथा
पूर्वेण एव सिद्धम् । अवर्णे इति किम् ? बुभूषति ॥ ३३ ॥

शु-सु-हु-पु-प्सु-च्योः वा । ३४ ।

एषां सनि परे द्वित्वे सति पूर्वस्य उतः यञि अवर्णपरे इकारो वा भवति ।

शुश्रावयिषति, शिश्रावयिषति । सुश्रावयिषति, सिश्रावयिषति । कुश्रावयिषति,
क्षिद्रावयिषति । पुश्रावयिषति, पिप्रावयिषति । पुष्कावयिषति, पिष्कावयिषति । चुश्राव-
यिषति, चिश्चावयिषति । उतः इति किम् ? सोमबिषति ॥ ३४ ॥

क-पृ-भृ-हाक्-माम् शिति । ३५ ।

एषां शिति परे द्वित्वे सति पूर्वस्य इकारः अन्तादेशो भवति ।

इयति । पिपति । बिभर्ति । जिहीते । मिमीते । शिति इति किम् ? पपार । शिति
परे द्वित्वे इति किम् ? परीपति ॥ ३५ ॥

निजि-बिजि-बिषाम् एत् । ३६ ।

एषां शिति परे द्वित्वे सति पूर्वस्य एकारः अन्तादेशो भवति ।

नेनेक्ति । वेवेक्ति । वेवेष्टि । शिति इति किम् ? निनेज ॥ ३६ ॥

अस्य आदेः आः परोक्षायाम् । ३७ ।

परोक्षायां परतः धातोः द्वित्वे सति पूर्वस्य आदेः अतः आकारो भवति ।

आटतुः । आदेः इति किम् ? पपाच ॥ ३७ ॥

‘ऋत्’आदि-अनेकव्यञ्जन-अहनोः नक् च । ३८ ।

‘ऋत्’आदेः अनेकव्यञ्जनस्य अहनोर्नक् परोक्षायां द्वित्वे सति पूर्वस्य आदेः
अतः आकारो भवति, नक् च आगमः ।

आनृधतुः । आनृजे । आनङ्ग । आनरो । ‘ऋत्’आदि-इति किम् ? आरब्धः ॥ ३८ ॥

मू-व्यधोः अत्-इत्तौ । ३९ ।

अहनोः परोक्षायां द्वित्वे सति पूर्वस्य यथासंख्यम् अत् इत् इत्यादेशौ भवतः ।

बभूव । बभूवे । विव्यथे । केचित् भवतेः भाव-कर्मणोः नेच्छन्ति—बुभूवे ।
अनुबुभूवे कम्बलः ॥ ३९ ॥

यजः सस्वरस्य अयञि आज्यम् अभ्येः संप्रसारणम् । ४० ।

‘य्या’धातुम् अभिव्याप्य वक्ष्यमाणस्य धातोः शिवर्कस्य परोक्षार्था द्वित्वे सति पूर्वस्य संबन्धिनः सस्वरस्य अयञ्-परस्य यजः संप्रसारणं भवति ।

इयाज । उवाय । जिज्यौ । अयञि इति किम् ? विव्याध । वकारस्य न भवति । निषेधसामर्थ्यात् कृतेऽपि संप्रसारणे प्रतिषेधः । ‘अभ्येः’ इति प्रतिषेधाच्च व्यञ्जनस्य अनादेः लुच् बाधित्वा संप्रसारणम् । आज्यम् इति किम् ? सस्याम् । अभ्येः इति किम् ? शिञ्जयतुः । परोक्षायाम् इति किम् ? बावस्यते ॥ ४० ॥

‘यज्’ आदि-स्वप-वचः किति । ४१ ।

‘यज्’ आदेः स्वप-वचश्च किति प्रत्यये सस्वरस्य अयञ्परस्य यजः संप्रसारणं भवति ।

इष्टः । इष्टवान् । उतः । सुतः । उक्तः । किति इति किम् ? बावस्यते । अयञि इति किम् ? वेवीयते । वकारस्य मा भूत् । मूवाद्यन्तर्गणो यजादिः ॥ ४१ ॥

वशि-व्यचि-व्यधि-उया-ग्रहि-ग्रन्धि-ग्रन्धि-ग्रस्जाम् किति । ४२ ।

एषां किति किति च प्रत्यये परे सस्वरस्य अयञ्परस्य यजः संप्रसारणं भवति ।
उघातः । उघाति । विचितः । विचति । विद्धः । विध्यति । जीनः । जिनाति । गृहीतः । गृह्णाति । वृक्कणः । वृक्कति । पृष्टः । पृच्छति । भृष्टः । भृजति । अयञि इति किम् ? विचति—वकारस्य मा भूत् ॥ ४२ ॥

स्वापेः के । ४३ ।

स्वापेः ण्वन्तके परे सस्वरस्य यजः संप्रसारणं भवति ।

असुषुप्त । स्वापात् ण्वन्तात् णौ असुषुप्त । के इति किम् ? स्वाप्यते ॥ ४३ ॥

बुभुक्षौ द्वः । ४४ ।

द्वे उक्ता यस्मात् तस्मिन् द्वित्वनिमित्ते प्रत्यये विषयभूते द्वेभः सस्वरस्य यजः संप्रसारणं भवति ।

बुभुक्ष । बुभुक्षति । अयिबुभुक्षे ‘बुभुक्षतुः’ इत्यादौ वक्ष्यात् वकारस्य लुचि यजः सस्वरत्वाभावात् संप्रसारणं न स्यात् इति विषयभावाश्रयणम् ॥ ४४ ॥

णौ सन्-डे । ४५ ।

सन्परे डपरे च णौ हेज यजः सत्स्वरस्य संप्रसारणं भवति ।

जुहावयिषति । अजूहवत् ॥ ४५ ॥

श्वेः वा । ४६ ।

अयतेः सन्परे डपरे च णौ विषयभूते सत्स्वरस्य यजः संप्रसारणं भवति वा ।

शुशावयिषति, शिश्वाययिषति, अशूगवत्, अशिश्चयत् ॥ ४६ ॥

यङ्-परोक्षयोः । ४७ ।

अयतेः यङि परोक्षायां च सत्स्वरस्य यजः संप्रसारणं भवति वा ।

शोशूयते, शोश्चीयते । शुशाव, शिश्वाय । शुशुवतुः, शिश्चियतुः ॥ ४७ ॥

प्यायः या । ४८ ।

यङि परोक्षायां च परतः प्यायः यकारेण सह सत्स्वरस्य यजः संप्रसारणं भवति ।

आपेपीयते । आपिप्ये ॥ ४८ ॥

क्तयोः अनुपसर्गस्य । ४९ ।

अनुपसर्गस्य प्यायः क्तयोः परयोः सत्स्वरस्य यजः यकारेण सह संप्रसारणं भवति ।

पीनं मुखम् । पीनवन्मुखम् । अनुपसर्गस्य इति किम् ? आप्यानो मेघः ॥ ४९ ॥

आङः अन्धु-ऊधसोः । ५० ।

आङः परस्य प्यायः अन्धौ ऊधसि च अर्थे क्तयोः परयोः सत्स्वरस्य यजः यकारेण सह संप्रसारणं भवति ।

आपीनः अन्धुः । आपीनम् ऊधः । आङः इति किम् ? प्राप्यानम् ऊधः । प्यायिः अनुपसर्गः आङ्पूर्वः 'आङ्' अन्तोपसर्गसमुदायपूर्वो वा स्वभावात् प्रयुज्यते, अत्र 'आङः' इति वचनात् 'आङ्' अन्तोपसर्गसमुदायनिवृत्तिः । अन्धु-ऊधसोः इति किम् ? आप्यानः चन्द्रमा ॥ ५० ॥

द्रवमूर्ति-स्पर्शे इयः । ५१ ।

मूर्तिः काष्ठिन्यम् द्रवमूर्तौ स्पर्शे च अर्थे वर्तमानस्य इयायतेः क्तयोः परयोः सत्स्वरस्य यजः संप्रसारणं भवति ।

शीनं घृतम्-द्रवीभूय काठिन्यं गतम् इत्यर्थः । शीतः वायुः । द्रवमूर्ति-स्पर्शे इति किम् ? संशयानः दुःखिकः शीतेन ॥ ५१ ॥

प्रतेः । ५२ ।

प्रतेः परस्य श्यायतेः सस्वरस्य यजः क्तयोः परयोः संप्रसारणं भवति । प्रतिशीनः । प्रतिशीनवान् । अद्रवमूर्ति-स्पर्शार्थः आरम्भः ॥ ५२ ॥

वा अभि-अवपूर्वस्य । ५३ ।

अभि-अवपूर्वस्य श्यायतेः सस्वरस्य यजः क्तयोः परयोः संप्रसारणं भवति वा । अभिशीनः, अभिशयानः । अवशीनः, अवशयानः । द्रवमूर्तौ अपि परत्वात् अयमेव विकल्पः—अवशीनम्, अवशयानं घृतम् । ‘पूर्व’प्रद्वणम् किम् ? सैममिश्रयानः, सैमवशयानः । “अभिसंशीनः, अभिसंशयानः । अवसंशीनः, अवसंशयानः” [ ] इति एके ॥ ५३ ॥

प्र-समः स्यः । ५४ ।

प्रात् समश्च परस्य श्यायतेः सस्वरस्य यजः क्तयोः परयोः संप्रसारणं भवति । प्रस्तीमः । प्रसंस्तीमः । प्र-समः इति किम् ? संशयानः । संप्रस्तयानः ॥ ५४ ॥

स्फायः । ५५ ।

स्फायः सस्वरस्य यजः क्तयोः परयोः संप्रसारणं भवति । स्फीतः । स्फीतवान् । क्तयोः इति किम् ? स्फातिः ॥ ५५ ॥

आ-अपेः शृतं पक्वे हविः-क्षीरे । ५६ ।

पैक्वः पक्वेः कर्म कर्मकर्ता च, तस्मिन् हविषि क्षीरे च वाच्ये क्ते परे आतेः आयतेः अपयतेश्च कृतसंप्रसारणं ‘शृतम्’ इति निपात्यते । निपातनस्य इष्टविषयत्वात् आतेः आयतेश्च कर्मकर्तारि अपयतेः कर्मणि निपातनम् ।

शृतं हविः क्षीरं वा स्वयमेव । पक्वे इति किम् ? अपितं हविः क्षीरं वा चैत्रेण मैत्रेण पाचितम् इत्यर्थः । हविः-क्षीरे इति किम् ? आणा यवागूः । अपिता यवागूः ॥ ५६ ॥

१ अत्र न ‘अभि’पूर्वः किन्तु ‘समभि’पूर्वः । २ एवम् अत्रापि न ‘अव’पूर्वः किन्तु ‘समव’पूर्वः । ३ अत्र आचार्येण एव विवक्षितम्—प्रात् परस्य अथवा ‘प्र-सम्’ इति समुदावात् परस्य, एतच्च उदाहरणदर्शनात् अस्युदाहरणदर्शनाच्च प्रतीयते । ४ “पक्वशब्देन एकीकृतोऽर्थः पक्वः”—शाकटा० चिन्ता० ४।१।१३४। ५ अत्र “शृतं हविः शृत क्षीरं देवदत्तेन” इत्येवं अपेः उदाहरणं पठितम् ।

यङि स्वप्-ठया-स्यमः । ५७ ।

एषां यङि परे सत्स्वरस्य यजः संप्रसारणं भवति ।

सोषुप्यते । संवेदीयते । सेसिम्यते । 'अयञि' इति अनुवर्तते तेन संवेदीयते इत्यत्र
वकारस्य न भवति ॥ ५७ ॥

चायः की । ५८ ।

चायः यङि विषये कृतसंप्रसारणं 'की' इति निपात्यते ।

वेकीयते । वेकीतः ॥ ५८ ॥

न वशः । ५९ ।

वशोः यङि संप्रसारणं न भवति ।

वाक्यते ॥ ५९ ॥

वयेः यः परोक्षायाम् । ६० ।

वयेः यः परोक्षायां परतः संप्रसारणं न भवति, वकारस्य तु सत्स्वरस्य भवत्येव ।

ऊयतुः । ऊयुः ॥ ६० ॥

वः । ६१ ।

'वेञ्' आदेशस्य 'वा' धातोः परोक्षायां परतः संप्रसारणं न भवति ।

ववौ । वः इति किम् ? उवाय ॥ ६१ ॥

अपिति वा । ६२ ।

'वेञ्' आदेशस्य 'वा' धातोः अपिति परोक्षायां संप्रसारणं वा न भवति ।

ववतुः । ववुः । ऊवतुः । ऊवुः ॥ ६२ ॥

ज्यश्च यपि । ६३ ।

'ज्या' धातोः ज्यश्च यपि परे संप्रसारणं न भवति ।

प्रज्याय । प्रवाय ॥ ६३ ॥

व्येञः । ६४ ।

व्येञः यपि परे संप्रसारणं न भवति ।

प्रव्याय । योगविभागः उत्तरार्धः ॥ ६४ ॥

सम्-परेः वा । ६५ ।

आभ्यां परस्य व्येजः यपि परे संप्रसारणं वा भवति ।

संव्याय, संबीय । परिव्याय, परिवीय ॥ ६५ ॥

स्वरस्य अवः दीर्घः । ६६ ।

स्वरान्तस्य 'वेञ्' वर्जितस्य धातोः संप्रसारणस्य दीर्घः भवति ।

जीनः । संबीतः । स्वरान्तस्य इति किम् ? सुप्तः । अवः इति किम् ? उतः ॥ ६६ ॥

धुटि सनि । ६७ ।

स्वरान्तस्य धातोः धुडादौ सनि परे दीर्घो भवति ।

तुष्टूषति । चिकीर्षति । धुटि इति किम् ? यियविषति ॥ ६७ ॥

इगम-प्रः । ६८ ।

इकारादेशस्य गमेः हन्तेश्च धुडादौ सनि परे स्वरस्य दीर्घो भवति ।

अधिजिगांसते । जिघांस्यते । इकारादेशस्य गमेः ग्रहणात् इतरस्य न भवति—
संजिगांसते ॥ ६८ ॥

तनः वा । ६९ ।

तनोतेः धुडादौ सनि परे स्वरस्य वा दीर्घो भवति ।

तितांसति, तितंसति । धुटि इति किम् ? तितनिषति ॥ ६९ ॥

क्रमः क्त्वि । ७० ।

क्रमेः धुडादौ क्त्वाप्रत्यये परे स्वरस्य वा दीर्घो भवति ।

क्रान्त्वा, क्रन्त्वा । धुटि इति किम् ? क्रमित्वा । प्रक्रम्य ॥ ७० ॥

क्वि-कृति अहन्पञ्चमस्य । ७१ ।

हन्वर्जितस्य पञ्चमान्तस्य धातोः स्वरस्य क्वौ धुडादौ किति किति परे दीर्घो भवति ।

प्रशान् । शान्तः । अहन् इति किम् ? वृत्रहणौ । धुटि इति किम् ? शम्यते ॥ ७१ ॥

ऊच्-बोः ऊ-ऊचौ अनुनासिके च । ७२ ।

धातोः च्छकार-वकारयोः अनुनासिकादौ क्वौ धुडादौ च प्रत्यये परे यथासंख्यं श्
ऊच् इत्यादेशौ भवतः ।

प्रश्नः । शब्दप्राप्तौ । पृष्ठः । स्योमा । अक्षष्टः । देशोति । धूतः । केचिद् धुडादौ
कृति इच्छन्ति तन्मतेन देदेति इत्यादि भवति ॥ ७२ ॥

त्वरि-ज्वरि-मवि-अवि-अवः स्वरेण । ७३ ।

एषाम् अन्तस्य अनुनासिकादौ क्वौ धुडादौ च प्रत्यये पं स्वेण सह वकारस्य ऊच् भवति ।

तूर्णः । जूः । मूर्तिः । ऊतिः । श्रूतिः ॥ ७३ ॥

रात् लृक् । ७४ ।

रेफात् परयोः धातोः ऋकार-वकारयोः अनुनासिकादौ क्वौ धुडादौ च प्रत्यये परे लृग् भवति । श्-ऊचोः अपवादः ।

मूर्मा । मूः । मूर्तिः । तूर्णः ॥ ७४ ॥

ओतः श्ये । ७५ ।

धातोः ओकारस्य श्ये परे लृग् भवति ।

भति । स्यति । श्य इति किम् ? गौः इव आचरति गवति ॥ ७५ ॥

सकः स्वरे । ७६ ।

धातोः परस्य सकः स्वरादौ प्रत्यये पं लृक् अन्तादेशो भवति ।

अधुक्षाताम् । अधुक्षि । स्वरे इति किम् ? अधुक्षत् ॥ ७६ ॥

दुह-दिह-लिह-गुहः वा आत्मने तुवि श्लुक् । ७७ ।

एभ्यः परस्य सकः तवर्गादौ च आत्मनेपदे पं लृग् वा भवति ।

अदुग्ध, अधुक्षत । अदुग्धाः, अधुक्षथाः । अदुहहि, अधुक्षाबहि । अदिग्ध, अधिक्षत । अलीढ, अलिक्षत । न्यगूढ, न्यघुक्षत । 'श्लु'ग्रहणं सर्वलोपार्थम् ॥ ७७ ॥

अर्-एङ् गुणः । ७८ ।

अर् एङ् च गुणसंज्ञो वेदितव्यः । गुणप्रदेशः "ह्रस्वस्य गुणः" [नाम्नि तृतीयपादे सू० ४४] इत्येवमादयः ॥ ७८ ॥

श्रुत् संप्रसारणम् । ७९ ।

इकारः उकारः ऋकारश्च संप्रसारणसंज्ञो वेदितव्यः ॥ ७९ ॥

इति श्रीमल्लगिरिविरचिते शब्दानुशासने वृत्तौ आख्याते चतुर्थः पादः समाप्तः ॥

+

१ 'मुर्छा मोह-समुच्छ्राययो' धातुः । २ 'तुर्व-हिंसायाम्' धातुः । अत्र तूर्मा । तः । तूर्तिः । एतानि अपि उदाहरणानि योज्यानि ।

आख्याते पञ्चमः पादः

गम्-इषु-यमः छः शिति । १ ।

एषाम् अन्तस्य शिति परे छकारादेशो भवति ।

गच्छति । इच्छति । यच्छति । इषेः उदितः ग्रहणात् इह न भवति—इष्णाति ॥ १ ॥

सर्तेः वेगे घाव् । २ ।

सर्तेः शिति परे घाव् आदेशो भवति वेगे गम्यमाने ।

घावति । वेगे इति किम् ? सरति ॥ २ ॥

ज्ञा-जनः अतिवादौ जा । ३ ।

अनयोः अतिवादौ शिति परं 'जा' आदेशो भवति ।

जानाति । जायते । अतिवादौ इति किम् ? जाज्ञाति । ॥ ३ ॥

पा-घ्रा-ध्मा-स्था-म्ना-दाण्-दशि-अर्नि-श्रौति-कृबु-धिबु-ठाद-सदः पिब-
जिघ्र-धम-तिष्ठ-मन-यच्छ-पश्य-क्छ-शृ-कृ-धि-शीय-सीदम् । ४ ।

'पा'आदीनां शिति परे यथासंख्यं 'पिब'आदयः आदेशा भवन्ति ।

पिबति । जिघ्रति । धमति । तिष्ठति । मनति । यच्छति । पश्यति । ऋच्छति ।
शृणोति । कृणोति । धिनोति । शीयते । सीदति । 'तिव्'अनुबन्धनिर्देशात् यङः श्लुचि
न भवति—दर्दशत् इत्यादि । “अदादि-अनदाधोः अनदादेः एव ग्रहणम्” [न्यायसंग्रह
न्याय ३ वक्षस्कार २ पृ० ५२] इति पा-अर्तिघात्वोः भौवादिकयोः ग्रहणम् ॥ ४ ॥

'पू'आदेः ह्रस्वः । ५ ।

'पू'आदेः शिति परे ह्रस्वः भवति ।

पुनाति । लुनाति । 'क्री'आदिअन्तर्गणः प्वादिः ॥ ५ ॥

एः समानस्य मिदः । ६ ।

मिदेः समानस्य शिति परे एकारो भवति ।

मेघति । समानग्रहणम् उत्तरार्थम् ॥ ६ ॥

‘शम्’ ओदि-ष्टिवृ-ङ्गम्-आचमः दीर्घः । ७ ।

एषां समानस्य शिति परे दीर्घो भवति ।

शाम्यति । ताम्यति । माचति । ग्रीवति । क्लामति । आचामति । ‘आ’ पूर्वस्य चमेः ग्रहणात् इह न भवति—चमति । विचमति ॥ ७ ॥

क्रमः परस्मै । ८ ।

क्रमः परस्मैपदविषये शिति परे दीर्घो भवति ।

क्रामति । परस्मै इति किम् ? आक्रमते सूर्यः ॥ ८ ॥

सिचि अङ्गिनि वृद्धिः । ९ ।

घातोः समानस्य परस्मैपदविषये मिचि अङ्गिति परे वृद्धिर्भवति ।

अचैषीत् । असावीत् । अतारीत् । अङ्गिति इति किम् ? न्यनुवीत् । परस्मैपदे इति किम् ? अङ्घोष्ट । समानस्य इति किम् ? गौः इव अचारीत् अगवीत् । अचिक्रीर्षीत् । इत्यत्र परत्वात् लृक् ॥ ९ ॥

व्यञ्जनानाम् अनिटि । १० ।

व्यञ्जनान्तस्य घातोः समानस्य परस्मैपदविषये अनिटि सिचि परे वृद्धिर्भवति ।

अभैत्सीत् । अरौत्सीत् । अपार्क्षीत् । अताप्सीत् । बहुवचनं जातिप्रतिपत्त्यर्थम् तेन अनेकव्यञ्जनव्यवधानेऽपि भवति—असाङ्गीत् । समानस्य इति किम् ? उदबोढाम् । अनिटि इति किम् ? अतर्क्षीत् ॥ १० ॥

वा ऊर्णुजः सेटि । ११ ।

ऊर्णोतेः सेटि परस्मैपदविषये सिचि वृद्धिर्भवति वा ।

प्रौर्णवीत्, प्रौर्णवीत् ॥ ११ ॥

व्यञ्जनादेः अतः । १२ ।

व्यञ्जनादेः व्यञ्जनान्तस्य संबन्धिनः अतः सेटि सिचि परे परस्मैपदविषये वृद्धिर्वा भवति ।

१ ‘शम-आदि’ पदेन शमसप्तकस्य ग्रहणम् । शम् दम् तम् अम् भम् क्षम् मद् हस्येव शमसप्तकम् । २ अत्र “नित्यत्वात् अन्तरङ्गत्वाच्च गुणः” इति हैमन्त्याससारोद्धारः ४।३। ४४ । ३ अत्र अन्त्यवकारस्य लोपः ।

अकाणीत्, अकणीत् । गौः इव अचारीत् अगावीत्, अगवीत् । व्यञ्जनादेः इति किम् ? मा भवान् अटीत् । अतः इति किम् ? अदेवीत् । सेटि इति किम् ? अपाक्षीत् । अजक्षीत् इत्यत्र व्यवधानात् न भवति ॥ १२ ॥

वद-व्रज-लैः । १३ ।

वद-व्रजोः रेफान्तस्य लकारान्तस्य च वातोः अतः परस्मैपदविषये सेटि सिचि वृद्धिः भवति ।

अवादीत् । अव्राजीत् । अचारीत् । अचालीत् । अतः इति किम् ? न्यस्रोरीत् । अखल्लीत् इत्यादौ व्यवधानात् न भवति ॥ १३ ॥

न क्षण-शसि-हृ-म्-य-म्बि-जागृ-एदितः । १४ ।

क्षणेः शसेः हकारान्तस्य मकारान्तस्य यकारान्तस्य चि-जाम्रो एदितां च परस्मैपद-विषये सेटि सिचि परे वृद्धिः न भवति ।

अक्षगीत् । अशसीत् । अग्रहीत् । अचमीत् । अच्ययीत् । अच्ययीत् । अजागरीत् । अकगीत् । यङः श्लुचि अपि प्रतिषेधः—अचाक्षगीत् । न तु एदितौ, 'क्षग'आदीनाम् एदित्वाकरणात् अन्यथा तान् अणि एदितः कृत्वा 'क्षग'आदिग्रहणम् इह न कियेत । इटि इति किम् ? अपाक्षीत् ॥ १४ ॥

धूत्र-सु-स्तुभ्यः इट् । १५ ।

एभ्यः परस्मैपदविषयस्य सिचः इट् भवति ।

अधावीत् । असावीत् । अस्तावीत् । परस्मै इति किम् ? अधोष्ट ॥ १५ ॥

यमि-रमि-नम्-आताम् सक् च । १६ ।

एभ्यः परस्य परस्मैपदविषयस्य सिचः इट् भवति, सक् च आगमः एतेषाम् ।

अयंसीत् । व्यरंसीत् । अनंसीत् । अयासिष्टाम् । परस्मै इति किम् ? अयंस्त । बहुवचनं लाक्षणिकार्थम्—अग्लासिष्टाम् ॥ १६ ॥

पिब-एति-दा-मू-स्थः श्लुक् । १७ ।

एभ्यः परस्य परस्मैपदविषयस्य सिचः श्लुक् भवति ।

अपात् । अगात् । अच्यगात् । अदात् । अषात् । अमूत् । अस्थात् । 'पिब'-निर्देशः किम् ? 'पा रक्षणे'—धनम् अपासीत् । परस्मै इति किम् ? व्यत्यभविष्ट ॥ १७ ॥

१ 'क्षण'आदीनां षङः श्लुचि प्रतिषेधः एदितां तु षङः श्लुचि न प्रतिषेधः इति तात्पर्यम् ।

प्रा-वेद्-शा-च्छा-सः वा । १८ ।

एभ्यः परस्मैपदविषयस्य सिचः श्लुग् वा भवति ।

अप्रात्, अप्रासीत् । अघात्, अघासीत् । अशात्, अशासीत् । अच्छात्, अच्छासीत् । असात्, असासीत् । परस्मै इति किम् ? अधिषातां स्तनौ वत्सेन ॥ १८ ॥

‘तन्’ आदेः धास्-ते । १९ ।

‘तन्’ आदेः परस्य सिचः धासि ते च परे श्लुग् वा भवति ।

अतथाः । अतत । अतनिष्टाः । अतनिष्ट । असथाः । असत । असनिष्टाः । असनिष्ट । ‘धास्’साहचर्यात् ‘त’स्य आत्मनेपदविषयस्य ग्रहणात् इह न स्यात्—अतनिष्ट यूयम् ॥ १९ ॥

ह्रस्व-धुटः सः लुक् तौ । २० ।

ह्रस्वान्तात् धुडन्तात् च परस्य सिचः सकारस्य तवर्गादौ प्रत्यये परे लुग् भवति ।

अकृत । अकृथाः । अभित । ह्रस्व-धुट इति किम् ? अमंस्त । ‘अभ्योष्ट’ इत्यत्र परत्वात् लुचः प्रागेव गुणः । सः इति किम् ? अवादिष्ट । तौ इति किम् ? अमैत्सम् । ‘श्लुग्’अधिकारे ‘लुग्’वचनं स्थानिकायार्थम् तेन ‘अवात्’ इत्यादौ “व्यञ्जनानाम् अनिटि” [आख्याते पा० ५ सूत्र १० इति मिचः स्थानित्वेन अतः वृद्धिः ॥ २० ॥

ईटि इटः । २१ ।

इटः परस्य सिचः ईटि परे श्लुग् भवति ।

अलावीत् । इटः इति किम् ? अकार्षात् । ईटि इति किम् ? अकणिषम् ॥ २१ ॥

सः वा घौ । २२ ।

धातोः ‘वकार’आदौ प्रत्यये परे सकारस्य वा लुक् भवति ।

अलविध्वम्, अलविद्वम् । चकाधि, चकाद्धि ॥ २२ ॥

अस्तेः सि हः तु एति । २३ ।

अस्तेः सकारस्य ‘सकार’आदौ प्रत्यये परे लुग् भवति एकारे तु परे हकारः ।

असि । व्यतिह्वे । भावयामाहे ॥ २३ ॥

उदितः नम् । २४ ।

१ ‘ति’इत्यस्य सप्तम्यन्तम् । आ० हेमचन्द्रस्तु अत्र “त-बोः” इति निर्दिशति—४।३।७०।

उदितः धातोः अन्यस्वरात् परः नम् भवति ।
वन्दन्ते ॥ २४ ॥

‘लिम्प’आदि-तृफ-टफ-शुफ-उभ-शुभः शे । २५ ।

एषां शे परे अन्यात् स्वरात् परः नम् भवति ।
लिम्पति । सिञ्चति । तृम्फति । टम्फति । गुम्फति । उम्भति । शुम्भति ॥ २५ ॥

जभः स्वरे । २६ ।

जभः स्वरादौ प्रत्यये परे नम् भवति ।
जम्भयति । जम्भकः । स्वरे इति किम् ? जञ्जब्धि ॥ २६ ॥

रघः । २७ ।

रघः स्वरादौ प्रत्यये परे नम् भवति ।
रन्धयति । रन्धकः । स्वरे इति किम् ? रघ्वा ॥ २७ ॥

परोक्षायाम् एव इटि । २८ ।

इटि परे रघः नम् परोक्षायाम् एव भवति ।
ररन्धिव । ररन्धिम । परोक्षायाम् इति किम् ? रघिता ॥ २८ ॥

रभेः अपरोक्षा-शपि । २९ ।

रभेः अपरोक्षा-शपि स्वरादौ प्रत्यये परे नम् भवति ।
आरम्भयति । अपरोक्षा-शपि इति किम् ? आरभे । आरभते ॥ २९ ॥

लभः । ३० ।

लभेः अपरोक्षा-शपि स्वरादौ प्रत्यये परे नम् भवति ।
लम्भयति । अपरोक्षा-शपि इति किम् ? लेभे । लभते ॥ ३० ॥

आळः यि । ३१ ।

आळः परस्य लभेः यकारादौ प्रत्यये परे नम् भवति ।
आलम्भ्या गौः । आळः इति किम् ? लम्भ्यम् ॥ ३१ ॥

स्तुतौ उपात् । ३२ ।

१ अत्र ‘लिम्प आदि’वाक्येन मुञ्, सिञ्, विद्, छप्, क्तिप्, कृप्, खिद्, पिप् इत्येतेषां
तुषादिअन्तर्गणस्थानां धातूनां ग्रहणम् ।

उपात् परस्य लभेः यकारादौ प्रत्यये परे स्तुतौ गम्यमानायां नम् भवति ।

उपलम्भ्या विद्या । स्तुतौ इति किम् ! उपलम्भ्यम् अस्मात् वृषलात् किञ्चित् ॥ ३२ ॥

अम्-औ वा । ३३ ।

अमि औ च परे लभेः नम् भवति वा ।

लम्भेऽलम्भम् , लाभेऽलाभम् । अलम्भि, अलामि ॥ ३३ ॥

खल्-घञोः च उपसर्गात् । ३४ ।

उपसर्गात् परस्य लभेः खलि घञि अमि औ च परे नम् भवति ।

ईषप्रलम्भम् । प्रालम्भः । प्रालम्भंप्रालम्भम् । प्रालम्भि । उपसर्गात् इति किम् !

लाभः । ॥ ३४ ॥

सु-दुर्भ्यः । ३५ ।

सु-दुर्भ्यां व्यस्ताभ्याम् समस्ताभ्याम् उपसर्गात् पराभ्यां परस्य लभेः खल्-घञोः परयोः नम् भवति ।

अतिमुलम्भम् । अतिदुर्लम्भम् । अतिमुदुर्लम्भम् । अतिमुलम्भः । अतिमुदुर्लम्भः । उपसर्गात् इति किम् ! मुलम्भम् । दुर्लम्भम् । ‘उपसर्गात् एव सु-दुर्भ्यः’ इति नियमार्थं वचनम् ॥ ३५ ॥

नशोः धुटि । ३६ ।

नशोः धुडादौ प्रत्यये परे नम् भवति ।

नष्टा । धुटि इति किम् ! नशिता ॥ ३६ ॥

मस्जेः सः न् । ३७ ।

मस्जेः सकारस्य धुडादौ प्रत्यये परे ‘नकार’ आदेशो भवति ।

मङ्क्ता । धुटि इति किम् ! मज्जनम् ॥ ३७ ॥

सृजि-दृशोः अकिति अम् । ३८ ।

अनयोः धुडादौ अकिति प्रत्यये परे अन्यात् स्वरात् परः अम् भवति ।

स्रष्टा । दृष्टा । अद्राक्षीत् । अमि कृते वृद्धिः । धुटि इति किम् ! सर्जनम् । अकिति इति किम् ! सिसृक्षति ॥ ३८ ॥

तृप-दृप-सृप-कृष-सृश-सृशः वा । ३९ ।

एषां धुडादौ अकिति प्रत्यये षे अम् वा भवति ।

त्राता, तर्ता । द्रता, दर्ता । श्रता, सर्ता । कष्टा, कर्ष्टा । स्पष्टा, स्पर्ष्टा । म्रष्टा, मर्ष्टा ॥ ३९ ॥

सम्-परः कृजः स्सट् भूषा-समवाये । ४० ।

सम्-परिभ्यां परस्य कृजः सट् भवति भूषायाम् समवाये च ।

संस्करोति-परिष्करोति-भूषयति इत्यर्थः । तत्र नः संस्कृतम्-परिष्कृतम्-समुदितम् इत्यर्थः । भूषा-समवाये इति किम् ? संस्करोति । 'संस्कृतं वचनम्' इति भाक्तो निर्देशः । संचस्कार, समस्कार्षीत् इत्यत्र परत्वाच्च सटि कृते द्विर्भाव-अट्-आगमौ । 'स्सट्' इति द्विसकारको निर्देशः ततः सकार एव स् भवति इति 'समचिस्करत्' इत्यादौ वित्वाभावः । 'परिष्करोति' इत्यादौ तु यैनाद् भावः ॥ ४० ॥

उपात् प्रतिपत्न-विकृति-वाक्याऽध्याहारे । ४१ ।

उपात् परस्य कृजः 'प्रतिपत्न' आदिषु भूषा-समवाये च अर्थे सट् भवति ।

एधोदकस्य उपस्कुरुते-तत्र प्रतिपत्नते इत्यर्थः । उपस्कृतं गच्छति-विकृतम् इत्यर्थः । उपस्कृतं जल्पति-सवाक्याधारम् इत्यर्थः-उपस्करोति-इत्यर्थः । तत्र नः उपस्कृतम् समुदितम् इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

किरः लवने । ४२ ।

उपात् परस्य लवनविषयस्य किरतेः सट् भवति ।

उपस्कीर्य मद्रकां लुनन्ति-विक्षिप्य लुनन्ति इत्यर्थः । लवने इति किम् ? उपकिरति धान्यम् ॥ ४२ ॥

प्रतेऽथ वधे । ४३ ।

प्रतेः उपाच्च परस्य किरः वधविषये सट् भवति ।

प्रतिस्कीर्णम् उपस्कीर्णं वा ह ते वृषल ! भूयात्-हिंसानुबन्धी विक्षेपः ते भूयात् इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

हर्षात् चतुष्पदि अपात् । ४४ ।

अपात् परस्य किरः सट् भवति हर्षचित् चतुष्पदि विषये तदर्थः स्यात् ।

अपस्किरते वृषभो हृष्टः । चतुष्पदि इति किम् ? अपकिरति नटः हृष्टः । हर्षात् इति किम् ? अपकिरति आ ॥ ४४ ॥

श्व-वौ आश्रय-भक्ष्याय । ४५ ।

अपात् परस्य किरतेः सद् भवति शुनि वौ च यथाक्रमं आश्रयाय भक्ष्याय चेत् तदर्थः स्यात् ।

अपस्किरते आ—आश्रयाय विलिख्य प्रक्षिपति इत्यर्थः । अपस्किरते भक्ष्याय विः । आश्रय-भक्ष्याय इति किम् ? अपक्विरति पिण्डम् आशितः आ । ‘विष्किरः शकुनिः’ इति पृषोदरादिः ॥ ४५ ॥

गवि प्रात् तुम्पतेः । ४६ ।

प्रात् परस्य तुम्पतेः गवि कर्तरि सद् भवति ।

प्रस्तुम्पति गौः । गवि इति किम् ? प्रतुम्पति वनस्पतिः ॥ ४६ ॥

य-स्वरे प्रादुसः अस्तेः सः षिः । ४७ ।

प्रादुसः परस्य अस्तेः सकारस्य ये स्वरे च परे षिः भवति ।

प्रादुःवन्ति । प्रादुःष्यात् । य-स्वरे इति किम् ? प्रादुःस्तः ॥ ४७ ॥

उपसर्गात् । ४८ ।

उपसर्गात् परस्य अस्तेः सकारस्य ये स्वरे च परे षिः भवति ।

निःवन्ति । निःष्यात् । य-स्वरे इति किम् ? निःस्तः ॥ ४८ ॥

सु-स-सो-स्तु-स्तुमः अटि अपि अद्वित्वे । ४९ ।

एषाम् अद्वित्वे सति सकारस्य उपसर्गात् परस्य अटि अपि अन्तरे षिः भवति ।

परिषुगोति । परिषुवति । परिष्यति । परिष्टौति । परिष्टोमते । अटि अपि—पर्येषुगोति । पर्येषुवत् इत्यादि । अद्वित्वे इति किम् ? अभिसुमृषति ॥ ४९ ॥

स्था-सेनि-सेध-सञ्ज-सिचाम् द्वित्वे अपि । ५० ।

एषाम् उपसर्गात् परेषां द्वित्वेऽपि अटि अपि सकारस्य षिः भवति ।

अधिष्ठास्यति । अभिषेणयति । प्रणिषेधयति । अनुषजति । अमिषिञ्चति । द्वित्वेऽपि, अटि अपि—अधिनष्टौ । अध्यष्टात् । अमिषिषेणयिषति । अभ्यषेणयत् इत्यादि ॥ ५० ॥

स्तम्भेः अङ्-प्रतिस्तब्ध-निस्तब्धे । ५१ ।

उपसर्गात् परस्य स्तम्भेः सकारस्य द्वित्वे अपि अटि अपि षिः भवति, न चेत् असौ स्तम्भिः ङविषयः प्रतिस्तब्ध-निस्तब्धविषयश्च स्यात् ।

विष्टम्नाति । वितष्टम्भ । व्यष्टम्नात् । अङ-प्रतिस्तब्ध-निस्तब्धे इति किम् ? अभ्यतस्तम्भत् । प्रतिस्तब्धः । निस्तब्धः ॥ ५१ ॥

अवात् आविदूर्य-ऊर्जा-आश्रये । ५२ ।

अवात् उपसर्गात् परस्य स्तम्भेः सकारस्य द्वित्वेऽपि अटि अपि 'आविदूर्य' आदौ अर्थे षिः भवति ।

अवष्टब्धा शरत् । अहो ! वृषलस्य अवष्टम्भः । दुर्गम् अवष्टम्नाति । अवतष्टम्भ । अवाष्टम्नात् । आविदूर्य-ऊर्जा-आश्रये इति किम् ? अवस्तब्धः वृषलः शीतेन ॥ ५२ ॥

वेश्च स्वनः अशने । ५३ ।

वः अवात् च परस्य अशनार्थस्य स्वनः सकारस्य द्वित्वेऽपि अटि अपि षिः भवति । विष्वणति । अवष्वणति । विष्वण्यते । व्यष्वणत् । अशने इति किम् ? विस्वनति मृदङ्गः ॥ ५३ ॥

स्वञ्जेः परोक्षार्यां तु आदेः । ५४ ।

उपसर्गात् परस्य स्वञ्जेः द्वित्वे अपि अटि अपि सकारस्य षिः भवति, परोक्षार्यां तु आदेः एव ।

परिष्वजते । परिषिष्वङ्कते । पर्यष्वजत । परिष्वजते ॥ ५४ ॥

सदः अप्रतेः । ५५ ।

प्रतिवर्जात् उपसर्गात् परस्य सदः सकारस्य द्वित्वे अपि अटि अपि षिः भवति, परोक्षार्यां तु आदेः ।

निषीदति । निषाषयते । न्यषीषदत् । निषसाद ॥ ५५ ॥

परि-नि-वेः सेवः । ५६ ।

एभ्यः परस्य सेवः सकारस्य द्वित्वे अपि अटि अपि षिः भवति ।

परिषेवते । निषेवते । विषेवते । विषिषेविषते । व्यषेवते ॥ ५६ ॥

सय-सिते । ५७ ।

परि-नि-विभ्यः परस्य सय-सितसकारस्य षिः भवति ।

परिषयः । निषयः । विषयः । परिषितः । निषितः । विषितः ॥ ५७ ॥

स्तु-स्वञ्ज-सटां वा तु अटि । ५८ ।

परि-नि-विभ्यः परस्य स्तु-स्वञ्जः सटश्च सकारस्य षिः भवति, अटि तु अन्तरे वा ।

परिष्टौति । निष्टौति । विष्टौति । परिष्वजते । निष्वजते । विष्वजते । परिष्करोति ।

अटि तु वा-पर्यष्वजन, पर्यस्वजन । इत्यादि ॥ ५८ ॥

सिवेः अडे । ५९ ।

परि-नि-विभ्यः परस्य सीव्यतेः सकारस्य षिः भवति, वा तु अटि, डे तु न स्यात् ।

परिषीव्यति । निषीव्यति । विषीव्यति । पर्यषीव्यत्, पर्यसीव्यत् । अडे इति किम् ?

मा परि सिषिवत् ॥ ५९ ॥

असोः सहः । ६० ।

परि-नि-विपूर्वस्य असोभूतस्य महः सकारस्य षिः भवति, वा तु अटि, न तु डे ।

परिषहते । निषहते । विषहते । पर्यषहन्, पर्यसहत् । अडे इति किम् ? मा परिसी-

षहत् । असोः इति किम् ? परिसोढः ॥ ६० ॥

स्यन्दतेः वा अभि-अनोश्च अप्राणिनि । ६१ ।

अभि-अनुभ्याम् परि-नि-विभ्यश्च परस्य स्यन्दतेः सकारस्य षिः भवति वा, तदर्थश्चेत् प्राणिनिविषयो न स्यात् ।

अभिष्यन्दते । अनुष्यन्दते । परिष्यन्दते । निष्यन्दते । विष्यन्दते । पक्षे अभिस्यन्दते इत्यादि । अप्राणिनि इति किम् ? अभिस्यन्दते मत्स्यः । परिस्यन्दते मत्स्योदके । 'तिप्'-निर्देशात् यङः श्लुचि न भवति । अभिसास्यन्दीति वीचिः ॥ ६१ ॥

वेः स्कन्दः अक्तयोः । ६२ ।

वेः परस्य स्कन्दः सकारस्य षिः वा भवति, न तु क्त-क्तवत्त्वोः परयोः ।

विस्कन्ता, विस्कन्ता । अक्तयोः इति किम् ? विस्कनः । विस्कनवान् ॥ ६२ ॥

१ 'पयुदासोऽयम् 'न तु प्राणिनि प्रतिषेधः' तेन इहापि भवति-अनुष्यन्दते मत्स्योदके । अनुस्यन्दते मत्स्योदके'-अमोष ० ४।२।२३१ । अत्र प्राणी अप्राणी इति उभय कर्तुं तेन 'अप्राणिनि' इत्यनेन न निषेधः इति-शाकटायनः तथैव च २।३।५० । सूत्रे हेमचन्द्रोऽपि । २ मत्स्यः उदकं चेति उभय कर्तुं ।

परः । ६३ ।

परः परस्य स्कन्देः सकारस्य षिः वा भवति ।

परिष्कन्ता, परिस्कन्ता । परिष्कन्नः, परिस्कन्नः ॥ ६३ ॥

स्फुर-स्फुलः निर्-नेः । ६४ ।

निर्-निभ्यां परयोः स्फुर-स्फुलोः सकारस्य षिः वा भवति ।

निःस्फुरति, निःस्फुरति । निःस्फुलति, निःस्फुरति । एवम् नेः अपि ॥ ६४ ॥

वेः । ६५ ।

वेः परयोः स्फुर-स्फुलोः सकारस्य षिः वा भवति ।

विस्फुरति, विस्फुरति । विस्फुलति, विस्फुलति । वृथग्योगः उत्तरार्थः ॥ ६५ ॥

स्कभ्नः । ६६ ।

वेः परस्य स्कभ्नातेः सकारस्य षिः भवति ।

विस्कभ्नाति ॥ ६६ ॥

निर्-दुर्-सु-वेः सम-सूतेः । ६७ ।

एभ्यः परयोः सम-सूतिशब्दयोः सकारस्य षिः भवति ।

निःषमः । दुःषमः । सुषमः । विषमः । निःश्रुतिः । दुःश्रुतिः । सुश्रुतिः । विश्रुतिः ॥ ६७ ॥

अवः स्वपः । ६८ ।

निर्-दुर्-सु-वेः परस्य अवकारस्य स्वपेः सकारस्य षिः भवति ।

निःषुप्तः । दुःषुप्तः । सुषुप्तः । विषुप्तः । अवः इति किम् ? विस्वप्नः ॥ ६८ ॥

अदुरः अन्तरश्च हिनु-मीना-आनि-णः नः णः । ६९ ।

‘दुर’वर्जात् उपसर्गात् ‘अन्तर’शब्दात् च फेरषां हिनु-मीना-आनिहृत्येतेषाम् णकारस्य च नकारस्य णकार आदेशो भवति ।

प्रहिणोति । प्रमीणाति । प्रयाणि । परिणमति । अन्तर्णयति । अदुरः इति किम् ? दुर्नयः । हिनु-मीना-आनि-णः इति किम् ? प्रनुत्यति । वृत्ति-नन्दि-नशि-नर्दि-नृ-नाटि-नक्षीनां णोपदेशाभावात् । प्रगतः नायकः यस्मात् स प्रनायकः देशः इत्यादौ प्रादेः प्रत्ययार्थेन

१ “वृत्ति नन्दि नर्दि नशि नाटि नक्षि नाष्ट नाथ नृ वर्कम्” इति हेमचन्द्रः-२।१।९७।
वृत्ति नर्तने । ननु लक्ष्मी । नक्षि अदर्शने । नर्द कण्ठे । नृ नये । नटन् अवस्थान्धने । नक्ष माहने ।
इत्येते भातवः । २ “टि-नमीनां पा० । पू० ।

योगः न धातुना इति अनुपसर्गत्वम् ॥ ६९ ॥

शः नशः । ७० ।

अ'दुर्'उपसर्गात् अन्तरश्च परस्य शकारान्तस्य नशोः नकारस्य णः भवति ।

प्रगद्यति । अन्तर्गपति । शः इति किम् ? प्रनङ्गयति ॥ ७० ॥

**नेः मा-दा-नद्-गद्-पत्-पद्-स्पति-यानि-वाति-द्राति-प्साति-हन्ति-वपी-
-वही-शम्-चिञ्-देग्यौ । ७१ ।**

अ'दुर्'उपसर्गात् अन्तरश्च परस्य नेः नकारस्य 'मा'आदिषु धातुषु परेषु णकार आदेशो भवति ।

प्रणिमिमीते । प्रणिददाति । प्रणिधयति । प्रणिनदति । प्रणिगदति । प्रणिपत्ति । प्रणिपद्यते । प्रणिष्यति । प्रणिधाति । प्रणिवाति । प्रणिघ्राति । प्रणिप्साति । प्रणिहन्ति । प्रणिवपति । प्रणिबहति । प्रणिगाम्यति । प्रणिचिनोति । प्रणिदेमि । 'निप्'अनुबन्धनिर्देशात् यङः श्रुचि न भवति—प्रनिषासेति इत्यादि । 'दा'साहचर्यात् 'मा' इति मेङ्-माङो' प्रहणम् तेन इह न भवति—प्रनिमाति ॥ ७१ ॥

पाठे अ'ष'अन्त-'क'-'ख'आदौ शेषे वा । ७२ ।

'मा'-दासंज्ञकादिभ्यः शेषे धातुपाठे अ'ष'अन्ते अ'क'-'ख'आदौ परे अ'दुर्'-उपसर्गात् अन्तरश्च परस्य नेः नकारस्य णः भवति वा ।

प्रनिपचति, प्रणिषचति । अन्तर्निभिनत्ति, अन्तर्निभिनत्ति । अ'ष'अन्त-'क'-'ख'-आदौ इति किम् ? प्रनिपिनष्टि । प्रनिकरोति । प्रनिखादः । पाठे इति किम् ? प्रनिपापचीति । इह तु न भवति—प्रणिषेष्टा ॥ ७२ ॥

परेः अनितेः । ७३ ।

परेः परस्य अनितेः नकारस्य णः भवति वा ।

पर्यणिति, पर्यनिति । परेः इति किम् ? प्राणिति ॥ ७३ ॥

अन्ते च । ७४ ।

अ'दुर्'उपसर्गात् अन्तरश्च परस्य अनितेः नकारस्य अन्ते अनन्ते च णः भवति ।

प्राणिति । हे प्राण् ॥ ७४ ॥

१ अत्र प्रणिषेष्टा प्रनिषेष्टा इति रूपद्वयं भवत्येव धातोः शकारान्तत्वात् धातुश्च विशेषतः प्रवेक्ष्यते । एषम् अन्यत्रापि—वया—प्रणिषेष्टा प्रनिषेष्टा इत्यादि बोध्यम् ।

द्वयोः । ७५ ।

अ'दुर्'उपसर्गात् अन्तरश्च परस्य अनितेः द्वयोः नकारयोः णः भवति ।
प्राणिणिषति ॥ ७५ ॥

हनः । ७६ ।

अ'दुर्'उपसर्गात् अन्तरश्च परस्य हन्तेः नकारस्य णः भवति ।
प्रहण्यते । अन्तर्हण्यते ॥ ७६ ॥

व-मोः वा । ७७ ।

अ'दुर्'उपसर्गात् अन्तरश्च परस्य हन्तेः नकारस्य वकार-मकारयोः परयोः
णः वा भवति ।

प्रहन्वः, प्रहण्वः । प्रहन्मः, प्रहण्मः ॥ ७७ ॥

निक्ष-र्निस-निन्दः कृति वा । ७८ ।

एषाम् अ'दुर्'उपसर्गात् अन्तरश्च परेषां नकारस्य कृति परे णः वा भवति ।
प्रगिक्षणम्, प्रनिक्षणम् । प्रणिसनम्, प्रर्निसनम् । प्रणिन्दनम्, प्रनिन्दनम् । कृति
इति किम् ? प्रणिस्ते ॥ ७८ ॥

अषः स्वरात् अभा-भू-पूञ्-कमि-गमि-प्यायि-वेषः । ७९ ।

अपकारान्तात् अ'दुर्'उपसर्गात् अन्तरश्च परात् 'भा'आदिवर्जात् धातोः परस्य
कृत्प्रत्ययस्थस्य स्वरात् परस्य नकारस्य णः भवति ।

प्रयाणम् । प्रयाणीयम् । अषः इति किम् ? निष्पानम् । स्वरात् इति किम् ?
निर्भग्नः । 'भा' आदिप्रतिषेधः किम् ? प्रभानम् । प्रभवनम् । प्रपवनम् । प्रक्रमनम् ।
प्रगमनम् । प्रप्यायनम् । प्रवेपनम् । कृति इति किम् ? प्रवापेन ॥ ७९ ॥

नमि 'नामि'आदेः एव । ८० ।

अपकारान्तात् अ'दुर्'उपसर्गात् अन्तरश्च परस्य धातोः नमि सति तस्मात् 'नामि'
आदेः एव परस्य कृत्प्रत्ययस्थस्य स्वरात् परस्य नकारस्य णकारः भवति ।

प्रेङ्गणम् । नमि इति किम् ? अनमि नियमो मा भूत्-प्रबपनम् । 'नामि'आदेः
एव इति किम् ? प्रमङ्गनम् ॥ ८० ॥

'व्यञ्जन'आदेः 'नामि'उपान्त्यात् वा । ८१ ।

अषकारान्तात् अ'दुर्'उपसर्गात् अन्तरश्च परात् व्यञ्जनादेः नामिउपान्त्यात् 'भा'-
आदिवर्जात् धातोः परस्य कृतप्रत्ययस्थस्य स्वरात् परस्य नकारस्य वा णः भवति ।

प्रकोपनम्, प्रकोपणम् । 'नामि'उपान्त्यात् इति किम् ? प्रवपनम् ॥ ८१ ॥

णेः । ८२ ।

अषकारान्तात् अ'दुर्'उपसर्गात् अन्तरश्च परात् ण्यन्तात् 'भा' आदिवर्जात् परस्य
कृतप्रत्ययस्थस्य स्वरात् परस्य नकारस्य णः भवति ।

प्रयापणम्, प्रयापनम् । 'भा'आदिवर्जनं किम् ? प्रभापनम् । प्रभावनम् इत्यादि ॥ ८२ ॥

रः लः अंयौ । ८३ ।

उपसर्गस्य संबन्धिनः रेफस्य अयतौ परे लकारः भवति ।

प्लायते । प्लायते ॥ ८३ ॥

गिरः यङि । ८४ ।

गिरतेः रेफस्य यङि परे लकारः भवति ।

निजेगिल्यते ॥ ८४ ॥

वा स्वरे । ८५ ।

गिरतेः धातोः स्वरादौ प्रत्यये परे रेफस्य लकारो वा भवति ।

गिरति, गिलति । 'गिरौ' 'गिरः' इत्यत्र न धातोः प्रत्ययः इति न भवति ॥ ८५ ॥

इश्च 'ऋफिड'आदीनाम् । ८६ ।

'ऋफिड' आदीनां रेफस्य डकारस्य च वा लकारः भवति ।

ऋफिडः, लृफिडः । ऋतकः, लृतकः । ऋफिलः, लृफिडः । पीडा, पीला ।

नि-प्रतेः अयतौ । निलयनम्, निरयनम् । प्रत्ययते, प्लययते ।

परः ष-अङ्ग-योगे । परिषः, पलिषः । पर्यङ्कः, पन्यङ्कः । परियोगः, पलियोगः ।

स्वरभागमध्यगतरेफः ऋवर्णः स्वरभागमध्यगतलकारश्च लृवर्णः । ततः रेफस्य लकारे
कृते लृवर्ण एव संप्रवर्ते । 'ऋफिड'आदयः प्रयोगगम्याः ॥ ८६ ॥

कूपः अ'कृपीट'आदिषु । ८७ ।

कूपः रेफस्य लकारः भवति न तु 'कृपीट' आदिषु ।

कलमः । अचीकृष्टपत् । अ'कृपीट'आदिषु इति किम् ? कृपीटः । कूपणः ।
कर्पूरः इत्यादि ॥ ८७ ॥

आदेः णः नः । ८८ ।

पाठे इति वर्तते । पाठे धातोः आदेः णकारस्य नकार आदेशो भवति ।

णीञ्-नयति । पाठे इति किम् ? णेकारीयति ॥ ८८ ॥

षः सः अष्ट्या-ष्टिव-वृद्धकः । ८९ ।

पाठे धातोः 'ष्ट्या' आदिबर्जस्य आदेः षकारस्य सकारः भवति ।

षह्-सहते । पाठे इति किम् ? षण्डीयति । 'ष्ट्या' आदिप्रतिषेधः किम् ?
ष्ट्यायति । निष्ठीवति । वृद्धते ॥ ८९ ॥

लृग् बहुलं क्रीञ्-तनि अवस्य । ९० ।

क्रीञ्-तनोः परयोः 'अव' शब्दस्य आदेः लृग् बहुलं भवति ।

वक्रय', अवक्रयः । वनंसः, अवतंसः । 'बहुल' ग्रहणं प्रयोगानुसरणार्थम् ॥ ९० ॥

धाञ्-नहि अपेः । ९१ ।

धाञ्-नहोः परयोः अपेः आदेः लृग् बहुलं भवति ।

पिहितम्, अपिहितम् । पिनद्धम्, अपिनद्धम् ॥ ९१ ॥

इण्-इकोः अद्यतन्यां गाः । ९२ ।

इण् इकोः अद्यतन्यां परस्यां 'गा' आदेशो भवति ।

अगात् । अध्यगात् ॥ ९२ ॥

णौ गम् अज्ञाने । ९३ ।

अज्ञाने वर्तमानयोः इण्-इकोः णौ परे 'गम्' आदेशो भवति ।

गमयति । अधिगमयति । अज्ञाने इति किम् ? अर्थान् प्रत्याययति ॥ ९३ ॥

सनि इच्छ । ९४ ।

इण्-इकोः इच्छ सनि परे 'गम्' आदेशो भवति अज्ञाने ।

अधिजिगांसते । जिगमिषति । अधिजिगमिषति । अज्ञाने इति किम् ? अर्थान्
प्रतीविषति ॥ ९४ ॥

गाङ् परोक्षायाम् । ९५ ।

इङः परोक्षायां गाङ् आदेशो भवति ।

अधिजगे ॥ ९५ ॥

णौ सन्-ङे वा । ९६ ।

सन्परे ङपरे च णौ इङः 'गा' आदेशो भवति वा ।

अधिजिगापयिषति. अच्यापिपयिषति । अध्यजीगपत्, अध्यापिपत् ॥ ९६ ॥

क्रियातिपत्तौ गीङ् । ९७ ।

इङः क्रियातिपत्तौ परस्यां गीङ् आदेशो भवति वा ।

अध्यगीध्यत, अय्यैष्यत ॥ ९७ ॥

अद्यतन्याम् । ९८ ।

इङः अद्यतन्यां परतः गीङ् आदेशो भवति वा ।

अध्यगीष्ट, अय्यैष्ट । पृथग्योगः उत्तरार्थः ॥ ९८ ॥

हन्तः वधः वा तु आत्मने । ९९ ।

हन्तेः अद्यतन्यां विषये 'वध' आदेशो भवति, आत्मनेपदे वा ।

अवधीत् । आहन. आवधिष्ट । 'वध' इति अदन्तः अयम् अतः. " व्यञ्जनादे-
अतः " । आख्याते पा० ५ मू० १२] इति वृद्धिर्न भवति ॥ ९९ ॥

आशिषि अत्रौ । १०० ।

आशिषि विषये हन्तेः 'वध' आदेशो भवति, न तु औ ।

वध्यात् । आवधिषीष्ट । अत्रौ इति किम् ! घानिषीष्ट ॥ १०० ॥

ह्यस्तनी-अद्यतनी-क्रियातिपत्तिषु अमाङ्गा अट् । १०१ ।

'ह्यस्तनी' आदिविषये धातोः अट् आगमो भवति न तु माङ्गः योगे ।

अकरोत् । अकर्षीत् । अकर्षिष्यत् । अमाङ्गा इति किम् ! मा भवान् करोत् ॥ १०१ ॥

स्वरस्य आदेः वृद्धिः । १०२ ।

धातोः आदेः स्वरस्य 'ह्यस्तनी' आदिविषये वृद्धिर्भवति न तु माङ्गा योगे ।

आटत् । आटीत् । आटिष्यत् । आच्छत् । पैहत् । औञ्जत् । अमाङ्गा इति
किम् ! मा स्म भवान् अटत् ॥ १०२ ॥

एति-अस्तेः । १०३ ।

एतेः अस्तेश्च आदेः स्वरस्य 'ह्यस्तनी' आदिविषये वृद्धिर्भवति न तु माङा योगे ।

आयन् । अध्यायन् । आस्ताम् । अमाङा इति किम् ? मा स्म भवन्तः यन् ।
'अच्' आदेशादिबाधनार्थं वचनम्, अत एव वचनात् 'ह्यस्तनी' आदेः विषयविज्ञानेऽपि
निष्पन्ने अन्यस्मिन् धातु-प्रत्ययकार्ये पश्चात् वृद्धिः तेन 'ऐयरुः' इत्यादि सिद्धम् । पर-
विज्ञाने च 'शब्' आदिव्यवधाने न स्यात् इति विषयविज्ञानम् ॥ १०३ ॥

॥ इति श्रीमलयगिरिविरचिते शब्दानुशासने वृत्तौ आख्याते पञ्चमः पादः समाप्तः ॥

षष्ठः पादः

‘कण्डू’आदेः यक् । १ ।

‘कण्डू’ आदेः धातोः परः यक् प्रत्ययः भवति ।

कण्डूयति, कण्डूयते । मन्तूयति । धातोः इति किम् ! कण्डूः । कण्डून् मन्तु बल्गु इत्यादि ॥ १ ॥

किनि-तिजि-गुपः ‘भिवज्या’आदि-क्षमा-निन्दे सन् । २ ।

एभ्यः यथासंख्यं ‘भिवज्या’आदि-क्षमा-निन्दार्थेभ्यः स्वार्थे सन् प्रत्ययः भवति ।

ज्वरं चिकित्सति । चिकित्सयानि श्लेष्मे तृणानि । चिकित्स्यः पारदारिकः । विचिकित्सति मे मन - संशये इ-यर्थः । निनिश्चिन्ति । जुगुप्सते । ‘भिवज्या’आदि-क्षमा-निन्दे इति किम् ! केतयति । तेजनम् । गोपनम् ॥ २ ॥

ज्ञान-दान-मान-बाधात् निज्ञान-आर्जव-जिज्ञासा-वैरूप्ये दीर्घश्च इतः । ३ ।

‘ज्ञान’आदिभ्यः यथासंख्यं ‘निज्ञान’आदिअर्थेभ्यः स्वार्थे सन् प्रत्ययो भवति, दीर्घश्च एषा पूर्वस्य इतः ।

शीघ्रांसति । दीदांसति । मीमांसते । बीभसते । अर्थोपादानं किम् ! अर्थान्तरं मा भूत्-निज्ञानम् । अवदानम् । मानयति । बाधयति ॥ ३ ॥

वा इच्छायाम् आप्यात् एककर्तृकात् अतस्सन्तः । ४ ।

इच्छायाम् अर्थे धातोः आप्यात् इच्छतिना एककर्तृकात् परः सन् प्रत्ययः भवति वा, न तु इच्छाविहितमजन्तान् ।

चिकीर्षति । इच्छायाम् इति किम् ! कर्तुं शक्नोति । नदीकूलं पिपतिषति, आ मुमूर्षति इति उपमानात् यथावाक्यम् । एककर्तृकात् इति किम् ! चैत्रस्य गमनम् इच्छति । ‘अतत्’ग्रहणान् इह न प्रतिषेधः-चिकित्सिषति । आप्यात् इति किम् ! गमनेन इच्छति । सन्तः अकारः किम् ! प्रतीषिषति । ‘वा’ इति वाक्यार्थम् ॥ ४ ॥

प्रयोक्तृव्यापारे णिञ् । ५ ।

धातोः परः प्रयोक्तृव्यापारे णिञ् प्रत्ययो वा भवति ।

कटं कारयति चैत्रम् । मिश्रा वासयति । राजानम् आगमयति कथकः, कथनेन

हि बुद्धौ आगमनं प्रयुक्तं प्रतीयते । कंसं घातयति नटः, अत्र अभिनयेन । पुष्पेण चन्द्रं योजयति गणकः, अत्र ज्ञानेन ॥ ५ ॥

व्यञ्जनादेः एकस्वरात् अगृणा-शुभ-रुचः भृश-आर्भीक्ष्ण्ये यङ् । ६ ।

गुणक्रियाणाम् अभिश्रयणादीनां क्रियान्तराव्यपेतानां साकल्येन संपत्तिः फलातिरेको वा भृशत्वम् । प्रधानक्रियायाः विक्लेदादेः क्रियान्तराव्यवायेन आवृत्तिः पौनःपुन्यम् आर्भीक्ष्ण्यम् । भृशे आर्भीक्ष्ण्ये च अर्थे वर्तमानात् व्यञ्जनादेः एकस्वरात् गृणा-शुभि-रुचिर्वर्जात् परः यङ् प्रत्ययो वा भवति ।

भृशम् पुनः पुनर्वा लुनाति लोलयते । पापयते । पक्षे लुनीहि लुनीहि इत्येव अयं लुनाति । व्यञ्जनादेः इति किम् ? भृशम् ईक्षते । एकस्वरात् इति किम् ? भृशं चकास्ति । अगृणा-शुभ-रुचः इति किम् ? भृशं गृणाति, शोभते, रोचते ॥ ६ ॥

‘अटि’आदेः । ७ ।

‘अटि’ आदेः भृशे आर्भीक्ष्ण्ये च अर्थे वर्तमानात् परः यङ् प्रत्ययो भवति वा । अटायते । अरायते । अटि अर्तिं मूर्तिं सूत्रिं मूर्चिं अशू ऊर्गु इति ‘अटि’आदिः । अपरे जागर्तेः अपि इच्छन्ति-जात्राप्रियते । अपरे सर्वस्मात् अप्रत्ययान्-अत्रायते । दादरिष्यते ॥ ७ ॥

‘गति’अर्थात् कुटिले । ८ ।

व्यञ्जनादेः एकस्वरात् गत्यर्थात् कुटिल एव अर्थे यङ् वा भवति ।

भृशम् पुनः पुनर्वा कुटिलं क्रामति चङ्मयते । कुटिले इति किम् ? भृशं क्रामति ॥ ८ ॥

‘लुप’आदेः गर्ह्ये । ९ ।

एभ्यः गर्ह्ये अर्थे यङ् प्रत्ययो वा भवति ।

भृशम् पुनः पुनर्वा गर्हितं लुप्यति लोलयते । जङ्गयते । लुप् जप् जम् दङ् दक्ष चर गृ इति लुपआदिः ॥ ९ ॥

‘लुग् बहुलम् । १० ।

यङ् बहुलं लुग् भवति ।

बोभूयते । बोभोति । बहुलप्रहणम् प्रयोगानुसरणार्थम् ॥ १० ॥

१. अत्र आ० हेमचन्द्रः ३।४।१२ सूत्रे ‘सर्व’ धातुम् अधिकं पठति । ततः सासयते इति साधयति ।

अचि । ११ ।

अचि परे यङः श्लुग् भवति ।

चेच्यः । लोलुवः ॥ ११ ॥

न उनः । १२ ।

उकारात् विहितस्य यङः अचि परे श्लुग् न भवति ।

योयूयः ॥ १२ ॥

गुपौ-धूप-विच्छि-पणि-पनेः आयः । १३ ।

एभ्यः स्वार्थे आयप्रत्ययो भवति वा ।

गोपायिता, गाप्ता । धूपायिता, धूपिता । विच्छायिता, विच्छिता । पगायिता, पणिता । पनायिता, पनिता । साहचर्यात् पणिः इह स्तुत्यर्थः । इह न भवति -शनस्य पगते । केचित् अत्र अपि इच्छन्ति । 'गुपौ' इति औकार यङ् श्लुचि निवृत्त्यर्थः ॥ १३ ॥

कम्-ऋतेः णिङ्-ईयङ् । १४ ।

कमि-ऋतिभ्यां परौ यथासङ्ख्यं णिङ् ईयङ् प्रत्ययौ भवतः ।

कामयिता, कमिता । ऋनीयिता, अर्तिता ॥ १४ ॥

नित्याः शपि । १५ ।

'आय'आदयः शपि विषये नित्या भवन्ति ।

गोपायति । धूपायति । विच्छायति । पगायति । पनायति । कामयते । ऋनीयते । इह 'नित्य'ग्रहणात् पूर्वत्र विकल्पः ॥ १५ ॥

'चुर'आदिभ्यः णिच् । १६ ।

एभ्यः स्वार्थे णिच् प्रत्ययो भवति ।

चोरयति । चिन्तयति । पादयते ॥ १६ ॥

'युज'आदेः वा । १७ ।

एभ्यः णिच् प्रत्ययो वा भवति ।

योजयति, योजति । साहयति, सहति । चुरादिअन्तर्गणः युजादिः ॥ १७ ॥

भुवेः प्राप्ता इणिः । १८ ।

भुवः प्राप्ता अर्थे वर्तमानात् परः इणिः प्रत्ययो भवति वा ।

भावयते, भवते । अन्यत्र न भवति । 'इणिः' इत्यत्र इकारः आत्मनेपदार्थः । 'भुवेः'
इति इकारनिर्देशात् इणिअभावेऽपि प्राप्तौ आत्मनेपदार्थः ॥ १८ ॥

‘कुट’आदेः डिङ् अङिणत् । १९ ।

‘कुट’आदेः परः जिन्-गित्त्वर्जः प्रत्ययः डिङ् भवति ।

कुटिता । पुटिता । अङिणत् इति किम् ! ऊकोटः । उबुकोट । तुदादिअन्तर्गणः
कुटादिः ॥ १९ ॥

विजेः इट् । २० ।

विजेः इट् डिङ् भवति ।

उद्विजिता । इट् इति किम् ! उद्वेजनम् ॥ २० ॥

वा ऊर्णोः । २१ ।

ऊर्णोः इट् वा डिङ् भवति ।

प्रोर्णविता, प्रोर्णुविता ॥ २१ ॥

शित् अपित् । २२ ।

धातोः परः अपित् शित् प्रत्ययः डिङ् भवति ।

इतः । चिन्वन्ति । क्रोणाति । वृश्चति । अपित् इति किम् ! एति । शित् इति किम् !
चेषीष्ट ॥ २२ ॥

असंयोगात् परोक्षा कित् । २३ ।

असंयोगात् धातोः परोक्षा अपित् किङ् भवति ।

निन्यतुः । ऊचतुः । असंयोगात् इति किम् ! सन्नसे । अपित् इति किम् !
निनयिथ ॥ २३ ॥

इन्धेः । २४ ।

इन्धेः परोक्षा अपित् किङ् भवति ।

समीधे । संयोगान्तत्वात् पूर्वेण एव अप्राप्तौ वचनम् ॥ २४ ॥

वा स्वञ्जेः । २५ ।

स्वञ्जेः परोक्षायां किङ् भवति ।

सस्वञ्जे, सस्वञ्जे ॥ २५ ॥

ज-नशः नि उपान्त्ये तादि क्त्वा । २६ ।

‘ज’अन्तस्य नशश्च नकारे उपान्त्ये सति तकारादिः क्त्वा किद्वत् भवति वा ।

रक्त्वा, रङ्क्त्वा । नष्टा, नष्टा । नि उपान्त्ये इति किम् ? भुक्त्वा । इष्टा । मृष्टा ।
तादि इति किम् ? विभज्य ॥ २६ ॥

थ-फ-तृषि-मृषि-कृषि-वञ्चि-लुञ्चि-ऋतेः सेट् । २७ ।

थकारान्तस्य फकारान्तस्य ‘तृषि’ आदेश्च नकारोपान्त्ये सति क्त्वा सेट् वा किद्वत् भवति ।

प्रथित्वा, प्रथित्वा । प्रथि-त्वा, प्रथित्वा । गुफित्वा, गुफित्वा । तृषित्वा, तृषित्वा ।
मृषित्वा, मृषित्वा । कृषित्वा, कृषित्वा । वञ्चित्वा, वञ्चित्वा । लुञ्चित्वा, लुञ्चित्वा । ऋतित्वा,
अर्तित्वा । नि उपान्त्ये इति किम् ? कोथित्वा । रोथित्वा । इदं च विशेषणम् थ-फअन्तानामेव
न अन्येषाम् असंभवात् व्यभिचाराभावाच्च । सेट् इति किम् ? वक्त्वा ॥ २७ ॥

घौ व्यञ्जनादेः अवः सन् च । २८ ।

अवकारान्तस्य व्यञ्जनादेः धातोः इकां उकारे च उपान्त्ये सति सन् क्त्वा च
से किद्वत् वा भवति ।

लिखित्वा, लिखित्वा । लिखित्वा, लिखित्वा । दिद्युतिषते, दिद्युतिषते । द्युतिषते,
द्युतिषते । अवः इति किम् ? दिदेविषति, दिदेविषति । व्यञ्जनादेः इति किम् ? पणित्वा ।
सेट् इति किम् ? भुक्त्वा ॥ २८ ॥

उति ‘शव्’अर्ह-अदादेः कनौ भाव-आरम्भे । २९ ।

‘शव्’अर्हाणाम् अदादेश्च उकारे उपान्त्ये सति भावे आरम्भे च विहितौ क्त-क्तवत्
सेटौ वा किद्वत् भवतः ।

कुचितम् कोचितम् अनेन । प्रकुचितम् प्रकोचितवान् । रुदितम् रोदितम् अनेन ।
प्ररुदितः, प्ररोदितः । उति इति किम् ? क्षितितम् अनेन । ‘शव्’ अर्ह-अदादेः इति किम् ?
गुधितम् अनेन । भाव-आरम्भे इति किम् ? रुचितः कार्षापणः । सेटौ इति किम् ?
प्ररूढः ॥ २९ ॥

न शीङ्-डीङ्-पूङ्-घृषि-क्षिदि-स्त्रिदि-मिदः । ३० ।

पृथः परो सेटौ क्त-क्तवत् किद्वत् न भवतः ।

शयितः । डयितः । पवितः । धर्षितः । प्रस्वेदितः । प्रस्वेदितः । प्रमेदितः ? शयित-

वान् इत्यादि । शीङ्-पृङ्-डीङाम् अनुबन्धोच्चारणात् यङः श्लुचि न प्रतिषेधः—शेषितः ।
 डेडितः । पोपुषितः । सेटौ इति किम् ! डीनः, डीनवान् ॥ ३० ॥

मृषः क्षान्तौ । ३१ ।

क्षान्तौ वर्तमानात् मृषः सेटौ क्त-क्तवन् किद्वत् न भवतः ।
 मर्षितः, मर्षितवान् । क्षान्तौ इति किम् ! अपमृषितं वाक्यम् आह । सेटौ इति
 किम् ! मृष्टः ॥ ३१ ॥

क्त्वा । ३२ ।

धातोः परः क्त्वा सेट् किद्वत् न भवति ।
 देक्त्वा । सेट् इति किम् ! कृत्वा ॥ ३२ ॥

स्कन्द-स्यन्दः । ३३ ।

आभ्यां क्त्वा किद्वत् न भवति ।
 स्कन्वा । स्यन्वा । अनिडर्थं वचनम् ॥ ३३ ॥

क्षुष-क्लिश-कुष-गुष-मृड-मृद-वद-वसः । ३४ ।

एभ्यः क्त्वा सेट् किद्वत् न भवति ।
 क्षुषित्वा । क्लिशित्वा । कुषित्वा । गुषित्वा । मृडित्वा । मृदित्वा । उदित्वा ।
 उषित्वा ॥ ३४ ॥

रुद-विद-मुष-ग्रह-स्वप-प्रच्छः सन् च । ३५ ।

एभ्यः सन् क्त्वा च किद्वत् भवति ।
 रुदिषति । विविदिषति । मुमुषिषति । जिवृक्षति । मुमुप्सति । पिपृच्छिषति । रुदित्वा ।
 विदित्वा । मुषित्वा । गृहीत्वा । मुप्त्वा । पृष्ट्वा ॥ ३५ ॥

इकः अनिट् । ३६ ।

‘इक्’अन्तात् धातोः अनिट् सन् किद्वत् भवति ।
 चिचीषति । लुलषति । इकः इति किम् ! निपासति । अनिट् इति किम् ! शिशवि-
 षते ॥ ३६ ॥

व्यञ्जनात् । ३७ ।

इकः परं यद् व्यञ्जनम् तदन्तात् धातोः अनिट् सन् किद्वत् भवति ।
 चिभित्सति ॥ ३७ ॥

सिच्-आशिषौ आत्मने । ३८ ।

इकः परं यद् व्यञ्जनम् तदन्तात् धातोः 'परे' सिच्-आशिषौ आत्मनेपदविषये अनिटौ किङ्त् भवतः ।

अभित् । भित्सीष्ट । आत्मने इति किम् ! अस्माक्षीत् । अनिटौ इति किम् ! अवर्तिष्ट ? वर्तिषीष्ट । व्यञ्जनात् इति किम् ! अचेष्ट । चेषीष्ट ॥ ३८ ॥

ऋवर्णात् । ३९ ।

ऋवर्णात् धातोः 'परे' अनिटौ सिच्-आशिषौ आत्मनेपदविषये किङ्त् भवतः । अकृत् । कृषीष्ट । अतीष्ट । तीर्षीष्ट । अनिटौ इति किम् ! वग्निषीष्ट ॥ ३९ ॥

गमः वा । ४० ।

गमः 'परे' आत्मनेपदविषये सिच्-आशिषौ वा किङ्त् भवतः । समगत, समगस्त । संगसीष्ट, संगंसीष्ट ॥ ४० ॥

यमः सिच् विवाहे । ४१ ।

'विवाह' अर्थात् यमे आत्मनेपदविषयः सिच् किङ्त् वा भवति । उपायत्, उपायंस्त कन्याम् । विवाहे इति किम् ! अयंन्त पादौ ॥ ४१ ॥

मूचने । ४२ ।

'मूचन' अर्थात् यमे आत्मनेपदविषयः मिच् किङ्त् भवति । उदायत्-सूचितवान् इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

हन्तेः । ४३ ।

हन्तेः आत्मनेपदविषयः सिच् किङ्त् भवति । आहूत ॥ ४३ ॥

दा-स्थोः इच् । ४४ ।

अनयोः आत्मनेपदविषयः मिच् किङ्त् भवति, तयोरो च अनयोः इकारः अन्तादेशः । अदित । अथित । अस्थित ॥ ४४ ॥

व्यञ्जनात् यः अशिति लुक् । ४५ ।

व्यञ्जनान्तात् धातोः परस्य यकारस्य अशिति प्रत्यये परे लुक् भवति ।

१ क्रीलिते द्वित्वम् मिच्-आशिषौ इत्यस्य विशेषणम् ।

वेमिदिता । व्यञ्जनात् इति किम् ? लोढयिता । अशिति इति किम् ? वेमिषते ।
धातोः परस्य इति किम् ? ईर्ष्यिता ॥ ४५ ॥

कितः वा । ४६ ।

व्यञ्जनात् परस्य कितः यकारस्य अशिति प्रत्यये परे वा लुग् भवति ।
समिधिष्यति, समिध्यिष्यति । दृषद्विता, दृषयिता । अशिति इति किम् ?
समिध्यति ॥ ४६ ॥

दरिद्रः अद्यतन्याम् । ४७ ।

दरिद्रातेः अद्यतन्यां विषये वा लुग् भवति ।

अदरिद्रीत्, अदरिद्रासीत् ॥ ४७ ॥

अबुञ्-बुण-स्सन्नन्ते । ४८ ।

दरिद्रातः 'बुञ्' आदिबर्जिते अगिति प्रत्यये विषयमूने लुग् भवति ।

दरिद्यने । दुर्दरिद्रः । अगिति इति किम् ? दरिद्राति । 'बुञ्' आदिप्रतिषेधः किम् ?
दरिद्रायकः । दरिद्रायकः । दरिद्रायकः याति । दिदरिद्रासति । दग्निगम् ॥ ४८ ॥

अनः । ४९ ।

अदन्तात् धातोः विहिते अगिति प्रत्यये परे पूर्वस्य अकारस्य लुग् भवति ।

कथयति । चिकित्सिता । विहितविशेषणम् किम् ? ततः ॥ ४९ ॥

जेः अनिटि । ५० ।

अनिटि अशिति प्रत्यये परे जेः लुग् भवति ।

आटिटत् । अनिटि इति किम् ? कारयिता ॥ ५० ॥

सेटोः क्तयोः । ५१ ।

सेटोः क्त-क्तवोः परयोः जेः लुग् भवति ।

गणितः । गणितवान् ॥ ५१ ॥

आम्-आलु-अन्त-अय्य-इत्नो अय् । ५२ ।

एषु परेषु जेः अय् आदेशो भवति ।

१ अत्र प्रनादिअर्थबोधकः णक्-बुञ्-प्रत्ययः । २ अत्र केवलं कर्तृत्वबोधकः लुग् प्रत्ययः ।
३ अत्र क्रियायां क्रियाधीनां लुग् प्रत्ययः ।

कारयामास । व्यूह्यालुः । मण्डयन्तः । मह्याप्यः । स्तनयितुः ॥ ५२ ॥

लघोः व्यञ्जनात् यपि । ५३ ।

लघोः परं यद् व्यञ्जनम् तस्मात् परस्य जेः यपि परे अय् आदेशो भवति ।
प्रशमप्य । लघोः इति किम् ? प्रतिपाद्य । वचनात् एकेन वर्णेन व्यवधानम् ॥ ५३ ॥

वा आप्नोतेः । ५४ ।

आप्नोतेः परस्य जेः यपि परे वा अय् भवति ।
प्रापप्य, प्राप्य । आप्नोतेः इति किम् ? अध्याप्य ॥ ५४ ॥

मेढः मित् । ५५ ।

मेढः यपि परे मित् आदेशो वा भवति ।
अपमाय, अपमित्य ॥ ५५ ॥

क्षेः क्षीः । ५६ ।

क्षेः यपि परे क्षी आदेशो भवति ।
प्रक्षीय ॥ ५६ ॥

दो-सो-मा-स्थाम् किति तादौ इत् । ५७ ।

एषां किति 'तकार'आदौ प्रत्यये पंङ् इकारः अन्तादेशो भवति ।
दितिः । सितः । मितः । स्थित्वा ॥ ५७ ॥

शः व्रते । ५८ ।

व्रतविषयस्य श्यतेः किति 'तकार'आदौ प्रत्यये परे इत् भवति ।
संशितः व्रते । संशितः व्रती ॥ ५८ ॥

छः च वा । ५९ ।

छ्यतेः श्यतेश्च किति 'तकार'आदौ प्रत्यये परे छः वा भवति ।
अवच्छातः, अवच्छितः । निशातः, निशितः ॥ ५९ ॥

दत् दः अधः । ६० ।

धावर्जितस्य दासञ्ज्ञकस्य धातोः किति 'तकार'आदौ प्रत्यये परे दत् आदेशो भवति ।
दत्तम् । दासञ्ज्ञकस्य इति किम् ? दातं बर्हिः ॥ ६० ॥

स्वरात् उपसर्गात् तश्च । ६१ ।

‘स्वर’अन्तात् उपसर्गात् परस्य दासंज्ञकस्य धावर्जितस्य किति ‘तकार’आदौ प्रत्यये परे तश्च आदेशो भवति । शकारः सबदिशार्थः ।

प्रतः । प्रत्तवान् । स्वरात् इति किम् ? निर्दत्तम् । दासंज्ञकस्य इति किम् ? दातं बर्हिः । अवदातं मुखम् ॥ ६१ ॥

प्रदात्रः ते वा आरम्भे । ६२ ।

प्रात् परस्य दात्रः आरम्भे विहिते तकारे परे तश्च आदेशो भवति वा ।

प्रत्तम्, प्रदत्तम् । प्रात् इति किम् ? परीत्तम् । आरम्भे इति किम् ? प्रत्तम् ॥ ६२ ॥

नि-बि-सु-अनु-अवात् । ६३ ।

एभ्यः परस्य दात्रः ते परं तश्च आदेशो भवति वा ।

नीत्तम्, निदत्तम् । बीत्तम्, विदत्तम् । सूत्तम्, सुदत्तम् । अनूत्तम्, अनुदत्तम् । अवात्तम्, अवदत्तम् । अनारम्भार्थः योगः ॥ ६३ ॥

धात्रः हिः । ६४ ।

धात्रः ‘तकार’आदौ किति प्रत्यये परे हिः आदेशो भवति ।

हितः । अकारः घेट्निवृत्त्यर्थः—धीतः ॥ ६४ ॥

हाकः त्वि । ६५ ।

हाकः त्वाप्रत्यये परे हिः आदेशो भवति ।

हिवा । ककारः ‘हाङ्’निवृत्त्यर्थः—हात्वा । त्वि इति किम् ? हीनः ॥ ६५ ॥

यपि च अदः जग्घ् । ६६ ।

अदः ‘तकार’आदौ किति प्रत्यये परे यपि च जग्घ् आदेशो भवति ।

अग्धिः । जग्धः । जग्धवान् । प्रजग्ध्य । ‘किति तादौ’ इत्येव सिद्धे ‘यप्’ ग्रहणम् अन्तरङ्गात् अपि कार्बान्तरात् प्रागेव यप् भवति इति ज्ञापनार्थम्, तेन ‘प्रशमभ्य’ इत्यादौ दीर्घादि न भवति । अन्नम् इति अदेः औणादिको नः ॥ ६६ ॥

घस्त्व घञ्-अघातनी-सन्-अञ्-अलि । ६७ ।

अदेः ‘ञ्’ आदिषु परेषु घस्त्व आदेशो भवति ।

वासः । अघसत् । जिघसति । घसः । अल्—प्रघसः । लृकारः लृदित्कार्यार्थः ॥ ६७ ॥

वा परोक्षायाम् । ६८ ।

अदेः परोक्षायां परतः वा षल्ल आदेशो भवति ।

जघास, जक्षतु । आद. आदतुः ॥ ६८ ॥

वेजः वय् । ६९ ।

वेजः परोक्षायां वय् आदेशो वा भवति ।

उवाय, ऊयतुः । ववौ, ववतुः ॥ ६९ ॥

वीः अजः अन-अयव्यञ्जने । ७० ।

अजतेः अनप्रत्यये यकारवर्जितव्यञ्जनादौ च अगिति प्रत्यये परे वीः आदेशो वा भवति ।

प्राजनः दण्डः, प्रवयणः दण्डः । प्राञ्जितुम्, प्रवेतुम् । प्राञ्जिता, प्रवेता । प्राजितव्यम् प्रवेतव्यम् ॥ ७० ॥

अघञ्-अल्-क्यप्-अचि । ७१ ।

घञ्-अल्-क्यप्-अच्-वर्जिते अगिति प्रत्यये परे वीः आदेशो निव्यं भवति ।

बीयात् । विवाय । बीयते । प्रवेयम् । प्रवायकः । अघञ्-अल्-क्यप्-अचि इति किम् ! समाजः । समजः । समञ्या । अजनि इति अजः ॥ ७१ ॥

सः तः सि । ७२ ।

घातोः सकारान्तस्य अगिति सकारादौ प्रत्यये तः स्यात् ।

अवात्सीत् । वत्स्यति । अवत्स्यत् । व्यतिवत्सीष्ट । विवत्सति । सः इति किम् ? यक्षीष्ट । सि इति किम् ? वसिषीष्ट ॥ ७२ ॥

दीङ्-यक्-क्विति अचि । ७३ ।

दीङ्-क्विति अगिति अचि स्वरे प्रत्यये परे यक् आगमः भवति ।

उपदिदीये । उपदिदीयाते । अचि इति किम् ? उपदेदीयते । क्विति इति किम् ? उपदानम् ॥ ७३ ॥

इट्-एत्-पुसि च आतः लुक् । ७४ ।

आदन्तस्य घातोः अशिति स्वरादौ क्विति इटि एति पुसि च परे लुक् भवति ।

पपुः । अदधत् । पपिथ । व्यतिरे । अयुः । अशिति इति किम् ? यान्ति ॥ ७४ ॥

संयोगात् आशिषि एत् वा । ७५ ।

संयोगात् परः यः आकारः तदन्तस्य धातोः कृति आशिषि परायाम् एकारः
अन्तादेशो भवति वा ।

ग्लेयात् , ग्लयात् । कृति इति किम् ? ग्लासीष्ट ॥ ७५ ॥

दा-मा-गा-पा-स्था-हाकः । ७६ ।

एषां कृति आशिषि परायाम् एकारः अन्तादेशो भवति ।

देयात् । धेयात् । मेयात् । गेयात् । पेयात् । रयेयात् । हेयात् । 'दा'इति
दासंज्ञकस्य ग्रहणात् इह न भवति—दायात् केदारम् । अवदायात् भूमिम् । 'पा'इति पिबतेः
ग्रहणम् न पातेः आदादिकत्वात्—पायान् ॥ ७६ ॥

अयपि व्यञ्जने ईः । ७७ ।

'दा'संज्ञकआदीनां 'यप्'वर्जिते व्यञ्जनादौ कृति अशिति प्रत्यये परे ईकारः
अन्तादेशो भवति ।

दीयते । धीयते । मीयते । गीयते । पायते । स्थीयते । ह्रीयते । अयपि इति किम् ?
अवदाय । अपहाय । कृति इति किम् ? दाता ॥ ७७ ॥

प्रा-ध्मोः यङि । ७८ ।

प्रा-ध्मोः यङि इकारः अन्तादेशो भवति ।

जेघ्रीयते । देध्मीयते । जात्राति, दाध्माति इत्यत्र यङभावात् न भवति ॥ ७८ ॥

हनः वा ग्री वधे । ७९ ।

हन्तेः वधे वर्तमानस्य यङि परे ग्री इत्यादेशो वा भवति ।

जेग्रीयते, जहन्त्यते ॥ ७९ ॥

अस्ति-ब्रूवोः भू-वचौ । ८० ।

अनयोः अशिति प्रत्यये विषयभूते यथासंख्यं भू वच इति आदेशौ भवतः ।

अभूत् । अबोचत् । अशिति इति किम् ? अस्ति । ब्रूते ॥ ८० ॥

क्शः क्शाञ् रुयाञ् वाचि । ८१ ।

वाचि वर्तमानस्य क्शः अशिति प्रत्यये विषयभूते क्शाञ् रुयाञ् आदेशौ भवतः ।

आकूशास्यति । आकूशास्यते । आख्यास्यति । आख्यास्यते । वाचि इति किम् !
बोधे—विच्छेदगः । वर्जने—परिसंचस्थः । वधे वृचक्षी राक्षसः । वकारः फलेशे कर्तरि
आत्मनेपदार्थः ॥ ८१ ॥

अस्जः असः अर् ॥ ८२ ॥

अस्जः घातोः संबन्धिनः 'अस्' इति अवयवस्य अशिति प्रत्यये विषयभूते अर्
आदेशो वा भवति ।

अष्टा, भर्ता । अष्टः, भृज्ज्यते बरीभृज्यते. इत्यादौ 'अर्' आदेशे कृते संप्रसा-
रणम् ॥ ८२ ॥

इति श्रीमल्लगिरिविरचिते शब्दानुशासने वृत्तौ आख्याते षष्ठः पादः समाप्तः ॥

आख्याते सप्तमः पादः

व्यञ्जनादेः अत्र-उणादि-घोषवतः इद् । १ ।

धातोः परस्य अशितः प्रत्ययस्य व्यञ्जनादेः इट् आगमो भवति, न तु त्रस्य उणादेः घोषवतश्च ।

लविता । अत्र-उणादि-घोषवतः इति किम् ? शलम् । मय्यम् । ईश्वरः । तन्तुः । जन्तुः । ॥ १ ॥

तेः ग्रहादिभ्यः । २ ।

ग्रहादेः परस्य तेः अशितः प्रत्ययस्य इट् आगमो भवति ।

गृहीतिः । उपस्निहितः । 'ग्रह'आदयः प्रयोगगम्याः । 'ग्रहादेः एव' इति नियमार्थं वचनम् ॥ २ ॥

ग्रहेः एकस्वरात् अपरोक्षार्था दीर्घः । ३ ।

ग्रहेः एकस्वरात् परस्य इट् दीर्घो भवति न तु परोक्षायाम् ।

ग्रहीता । एकस्वरात् इति किम् ? जरीग्रहिता । अपरोक्षायाम् इति किम् ? जगृहिव ॥ ३ ॥

वा वृ-ऋतः न आशीः-परस्मैसिचि च । ४ ।

वृञ्-वृद्धयाम् ऋदन्तेभ्यश्च परस्य इट् वा दीर्घो भवति, न तु आशिचि, परस्मैपद-विषये च सिचि, परोक्षार्था च ।

प्रावरीता, प्रावरिता । वरीता, वरिता । तरीता, तरिता । न आशीः-परस्मैसिचि च इति किम् ? प्रावरिषीष्ट । आस्तरिषीष्ट । प्रावोरिष्ट । आस्तारिष्ट । प्राववरिष्ट । तेरिष्ट ॥ ४ ॥

सिञ्-आशिषोः आत्मने इद् । ५ ।

वृद्धयाम् ऋदन्तेभ्यश्च परयोः आत्मनेपदविषययोः सिञ्-आशिषोः इद् आगमो वा भवति ।

प्रावृत्त, प्रावरिष्ट । अवृत्त, अवरिष्ट । आस्तीर्ष्ट, आस्तरिष्ट । प्रावरिषीष्ट, प्रावृषीष्ट । वृषीष्ट, वरिषीष्ट । आस्तीर्षीष्ट, आस्तरिषीष्ट । आत्मनेपदे इति किम् ? प्रावारीत् । अतारीत् ॥ ५ ॥

संयोगात् ऋतः । ६ ।

धातोः संयोगात् परो यः ऋत् तदन्तात् धातोः आत्मनेपदविषये सिञ्-आशिषोः इद् वा भवति ।

अस्मृषाताम्, अस्मरिषाताम् । स्मृषीष्ट, स्मरिषीष्ट । धातोः संयोगात् इति किम् ?
निष्कृषीष्ट । आत्मने इति किम् ? अस्मार्षीत् ॥ ६ ॥

रधादि-औदित्-धृजः । ७ ।

रधादेः औदितः धृजश्च परस्य व्यञ्जनादेः अशितः प्रत्ययस्य इट् वा भवति ।
रद्धा, रधिता । दिवाद्यन्तर्गणो रधादिः । गोप्ता. गोपिता । धृज्—धौता, धविता ॥ ७ ॥

अञ्जः असिचः । ८ ।

अञ्जेः परस्य असिचः व्यञ्जनादेः अशितः प्रत्ययस्य इ वा भवति ।
अङ्क्ता, अञ्जिता । असिचः इति किम् ? आज्ञीत् ॥ ८ ॥

निष्कुषः । ९ ।

‘निस्’पूर्वात् कुषे परस्य व्यञ्जनादेः अशितः प्रत्ययस्य इट् वा भवति ।
निष्कोष्टा, निष्कोषिता । ‘निस्’ग्रहणम् किम् ? कोषिता ॥ ९ ॥

क्तयोः । १० ।

निष्कुषः परयोः क्त-क्तवन्वोः इट् भवति ।
निष्कुषितः । निष्कुषितवान् ॥ १० ॥

न डीय-न्वि-ऐदितः । ११ ।

डीय-न्विभ्याम् ऐदिनश्च परयोः क्त-क्तवन्वोः इट् न भवति ।
डीनः । डीनवान् । शूनः । शूनवान् । उद्दिग्मः । उद्दिग्मवान् । ‘कृन्तति’भादेः
विकल्पेष्ट्वे अपि ऐदित्वं यद्-लुगर्थम्—चरीकृतः । चरीकृतवान् । ‘डीय’ इति निर्देशात्
डयते न प्रतिषेधः—डयितः । डयितवान् ॥ ११ ॥

वेष्टः अपतेः । १२ ।

‘पति’वर्जात् विकल्पिनेष्टः परयोः क्त-क्तवन्वोः इट् न भवति ।
रद्धः । रद्धवान् । अपतेः इति किम् ? पतितः । पतितवान् । ‘एकस्वरात्’ इति
वर्तते—दसिद्धितः ॥ १२ ॥

सम्-नि-वेः अर्दः । १३ ।

सम्-नि-बिभ्यः परात् अर्दे परयोः क्त-क्तवन्वोः इट् न भवति ।
समर्णः । न्यर्णः । समर्णवान् । सम्-नि-वेः इति किम् ? अर्दितः ॥ १३ ॥

‘अभ्यर्ण’आदिः । १४ ।

‘अभ्यर्ण’आदयः ‘क्त’अन्ता यथादर्शनम् ‘इट्’आदिअभावेन निपात्यन्ते ।

‘अभि’पूर्वस्य अर्देः—अभ्यर्णः अविदूरः । अन्यत्र न भवति—अभ्यर्दितः शीतेन । दृष्टेः दृष्टेः वा दृष्टः स्थूलः बली वा । अन्यत्र दृष्टितम् दृष्टितम् वा । कषः कृच्छ्र-गहने—कष्टम् दुःखम् । कष्टं वनम् । कृच्छ्र-गहनाभ्याम् अन्यत्र कषितः । घुषः अविशब्दे—घुष्टा रज्जुः । अन्यत्र घुषितं वाक्यम् । शसि-ध्रुवः प्रगल्भे—शस्तः घृष्टः—प्रगल्भ इत्यर्थः । अन्यत्र शसितः, धर्षितः । लगतेः लगनम् । म्लेच्छतेः म्लिष्टम्—अस्पष्टम् । स्वनेः स्वान्तं मनः । ध्वनेः ध्वान्तं तमः । क्षुभेः मन्ये—क्षुब्धः समुद्रः । क्षुब्धं बलवैः । रिभेः सौत्रस्य रेभृद्धो वा ‘वि’पूर्वस्य—विरिम्बः स्वरः । फणेः फाण्टम् यद् अग्रपितं पिष्टम् उदकसंपर्कमात्रात् बिभक्तरसकषायम् । अपरे “अग्निना तप्तं यत् किञ्चिद उष्णं तत् फाण्टम् ” [ ] इत्याहुः । बाहेः बाढम्—मृशम् । ‘परि’पूर्वस्य बृहः बृंह्यां परिवृढः प्रभुः । क्षावृजः केवलस्य क्षीवः । लाघृङः ‘उत्’पूर्वस्य उल्लाघः कृशः । केवलस्य ‘परि’ पूर्वस्य च कृशः कृशः, परिकृशः । ‘त्रिफला’ इत्येतस्य केवलस्य ‘उत्’पूर्वस्य ‘सम्’ पूर्वस्य च फुल्लः उत्फुल्लः संफुल्लः । अर्थान्तरे उपसर्गाधिक्ये च न भवति—लगितः । प्रक्षीवितः । प्रोल्हापितः ॥ १४ ॥

‘आत्’इतः । १५ ।

‘आत्’इतः धातोः परयोः क्त-क्तवत्वोः इट् न भवति ।

मिन्नः । मिन्नवान् ॥ १५ ॥

वा भाव-आरम्भे । १६ ।

‘आत्’इतः परयोः भाव-आरम्भार्थयोः क्त-क्तवत्वोः इट् वा भवति ।

मिन्नम् मेदितम् अनेन । प्रमिन्नः प्रमेदितः । प्रमिन्नवान् प्रमेदितवान् ॥ १६ ॥

जप-श्वस-वम-रुषि-अम-स्वर-संघुष-आस्वनः । १७ ।

एभ्यः परयोः क्त-क्तवत्वोः इट् वा भवति ।

जतः, जपितः । श्वस्तः, श्वसितः । वान्तः, वमितः । रुष्टः, रुषितः । अभ्यान्तः, अभ्यमितः । तूर्णः, त्वरितः । संघुष्टौ, संघुषितौ । अविशब्देऽपि परत्वात् अयमेव विकल्पः । आस्वान्तम्, आस्वनितम् । एवम् क्तवति अपि उदाहार्यम् ॥ १७ ॥

‘अपचित’आदिः । १८ ।

‘अपचित’आदिः यथादर्शनम् ‘इट्’आदिअभावेन वा निपात्यन्ते ।

तृपपा चायेः अपचितः, अपचायितः ।

हृषेः केश-लोम-विस्मय-प्रतीघाते-हृष्टाः हृषिताः केशाः लोमानि वा । हृष्टः हृषितः
देवदत्तः विस्मितः इत्यर्थः । हृष्टाः हृषिताः दन्ताः-प्रतिहता इत्यर्थः ।

शकेः कर्मणि-शक्तः शक्तितो वा घटः कर्तुम् । कर्मणः अन्यत्र शक्तश्चित्रः ।

गौ दान्त-शान्त-पूर्ण-दस्त-स्पष्ट-च्छन्न-ज्ञताः वा । दान्तः, दमितः । शान्तः, शमितः ।
पूर्णः, पूरितः । दस्तः, दासितः । स्पष्टः, स्पाशितः । छन्नः, छादितः । ज्ञतः, ज्ञपितः ॥ १८ ॥

जृ-वश्चोः क्त्वः । १९ ।

आभ्यां परस्य क्त्वाप्रत्ययस्य इट् भवति ।

जर्त्त्वा । वृश्चित्वा । 'जृ'इति जृणातेः ग्रहणम् न जृषः सानुबन्धत्वात् ॥ १९ ॥

'ऊत्'इतः वा । २० ।

'ऊत्'इतः क्त्वाप्रत्ययस्य वा इट् भवति ।

शान्त्वा । शमित्वा ॥ २० ॥

क्त-क्त्वाम् क्षुध-वसः । २१ ।

क्षुध-वसिभ्यां परयोः क्त-वतवत्वोः क्त्वाप्रत्ययस्य च इट् भवति ।

क्षुधितः । क्षुधितवान् । क्षुधित्वा । उषितः । उषितवान् । उषित्वा ॥ २१ ॥

लुभि-अञ्जेः विमोह-अर्चे । २२ ।

लुभि-अञ्जिभ्यां यथासंख्यं विमोह-अर्चां अर्थाभ्यां परेषां क्त-क्तवतु-क्त्वाम् इट्
भवति ।

विलुभितः । विलुभितवान् । लुभित्वा । अञ्जितः गुरुः । अञ्जितवान् । अञ्जित्वा
गुरुम् । विमोह-अर्चे इति किम् ? लुब्धो जालुम् । उदक्तम् उदकं कृपात् ॥ २२ ॥

पूङ्-क्लिशिभ्यो वा । २३ ।

पूङ्-क्लिशिभ्यां परेषां क्त-क्तवतु-क्त्वाम् इट् वा भवति ।

पूतः, पूतवान्, पूत्वा, पवितः, पवितवान्, पक्त्वा । क्लिष्टः, क्लिष्टवान्, क्लिष्ट्वा,
क्लिशितः, क्लिशितवान्, क्लिशित्वा । बहुवचनम् क्लिशिद्वयस्यापि परिमहाद्यम् ॥ २३ ॥

सह-लुभ-हृच्छ-रुष-रिषः लः । २४ ।

एभ्यः परस्य तकारादेः अशितः प्रत्ययस्य इट् वा भवति ।

सोढा, सहिता । लोब्धा, लोभिता । एष्टा, एषिता । रोष्टा, रोषिता । रेष्टा, रेषिता ।
लः इति किम् ? सहिष्यते ॥ २४ ॥

इष्-ऋष-दम्भ-भ्रस्ज-सनि-तनि-पति-ज्ञपि-अ-यु-ऊर्ण-भर-दरिद्रा-स्तृ-वृ-
कृतः सन् । २५ ।

‘इष्’अन्तात् ‘ऋष’आदिभ्यः ऋदन्तेभ्यश्च परस्य सन् इट् वा भवति । दुष्पति,
दिदेविषति । ईर्त्सति, अर्दिधिषति । धीप्सति, दिदग्मिषति । विभर्क्षति, विभर्जिषति ।
सिषासति, सिसनिषति । तितांसति, तितनिषति । पिप्सति, पिपतिषति । ज्ञीप्सति, जिज्ञपयि-
षति । शिश्रीषति, शिश्रियिषति । युयूषति, यियविषति । प्रोर्णुनूषति, प्रोर्णुनविषति । बुभूर्षति,
बिभरिषति । दिदरिद्रासति, दिदरिद्रिषति । सुस्तूर्षति, सिस्तरिषति । प्रावुवूर्षति, प्राविवरिषति ।
बुवूर्षते, बिवरिषते । तितीर्षति, तितरिषति । ‘चिक्रीर्षति’ इत्यादौ लाक्षणिकत्वात् न भवति
॥ २५ ॥

ऋ-स्मि-पू-अञ्-अशौ-कृआदेः । २६ ।

पृथग्योगात् वा इति निवृत्तम् । एभ्यः परस्य सन् इट् भवति ।
अरिषति । सिन्मयिषते । पिपविषते । अञ्जिषति । अशिशिषते । चिक्रीषति ।
जिगरीषति । तुदादिअन्तर्गणः ‘कृ’आदिः ॥ २६ ॥

हन्-कृतः स्यस्य । २७ ।

हनेः ऋदन्तात् च परस्य ‘स्य’शब्दादेः अशितः प्रत्ययस्य इट् भवति ।
हनिष्यति । करिष्यति ॥ २७ ॥

घस्-एकस्वर-आतः क्वसः । २८ ।

घसेः एकस्वरात् ‘आत्’अन्तात् च परस्य च क्वसोः अशितः इट् भवति ।
जक्षिवान् । आशिवान् । ययिवान् । घस्-एकस्वर-आतः इति किम् ? विभिद्धान्
॥ २८ ॥

गम्-हन्-विद-विश-दृशः वा । २९ ।

एभ्यः क्वसो वा इट् भवति ।
जगन्वान्, जग्मिवान् । जघन्वान्, जग्मिवान् । विविद्धान्, विविदिवान् । विवि-
शान्, विविशिवान् । दृशन्वान्, दृदृशिवान् ॥ २९ ॥

‘कृत्’आदेः सः असिचः । ३० ।

‘कृत्’आदेः परस्य सकारादेः असिचः अशितः प्रत्ययस्य इट् वा भवति ।
कर्त्स्यति, कर्त्तिष्यति । मर्त्स्यति, मर्त्तिष्यति । असिचः इति किम् ? अकर्तात् । कृत्
चृत् छृत् तृत् इति ‘कृ’आदिः ॥ ३० ॥

गमः । ३१ ।

गमेः परस्य सकारादेः अशितः प्रत्ययस्य इट् वा भवति ।

संजिगंसिता, संजिगमिषिता ॥ ३१ ॥

परस्मै । ३२ ।

गमेः परस्य सकारादेः अशितः प्रत्ययस्य परस्मैपदे इट् भवति ।

गमिष्यति । अगमिष्यत् ॥ ३२ ॥

न वृद्धयः । ३३ ।

परस्मैपदनिमित्तात् 'वृन्'आदेः परस्य अशितः प्रत्ययस्य इट् न भवति ।

वर्त्यति । स्यंस्यति । परस्मै इति किम् ' वर्तिष्यते । धृतादिअन्तर्गणः धृतादिः

॥ ३३ ॥

गम्-स्नोः अनाम-आत्मने । ३४ ।

गमि-स्तुभ्याम् परस्य अशितः प्रत्ययस्य इट् न भवति अनामधातोः संबन्धिनि आत्मनेपदे सति ।

गंस्यते । गस्यमानः । अधिजिगांसिष्यमाणः । अनाम-आत्मने इति किम् ' सजिगमि-
षिता । प्रस्नवितन्यम् । 'अनाम'ग्रहणं किम् ? जिगमिषत्रीयते ॥ ३४ ॥

क्रमः । ३५ ।

क्रमः परस्य व्यञ्जनादेः अशितः प्रत्ययस्य इट् न भवति अनामधातोः संबन्धिनि आत्मनेपदे सति ।

प्रकंस्यते । अनात्मने इति किम् ? कमिता ॥ ३५ ॥

तुः । ३६ ।

अनात्मनेपदविषयात् क्रमेः परस्य 'तृ'प्रत्ययस्य इट् न भवति ।

कन्ता । अनात्मने इति किम् ? कमिता । कमित्रीयते ॥ ३६ ॥

विन्द-विद्य-हनि-वसि-शकि-प्रच्छ-घसः । ३७ ।

एभ्यः विहितस्य व्यञ्जनादेः अशितः प्रत्ययस्य इट् न भवति ।

विन्द-वेत्ता । विद्य-वेत्ता । हन्ता । वस्ता । शक्ता । प्रष्टा । जिक्सति ॥ ३७ ॥

मुचि-रिचि-सिचि-विचि-पचि-वचेः । ३८ ।

एभ्यः व्यञ्जनादेः अशितः प्रत्ययस्य इट् न भवति ।

मोक्ता । रेक्ता । सेक्ता । वेक्ता । पक्ता । वक्ता ॥ ३८ ॥

युजि-रुजि-रञ्जि-भुजि-भजि-भञ्जि-सञ्जि-त्यजि-भ्रस्जि-यजि-मस्जि-
छजि-निजि-बिजि-व्यजेः । ३९ ।

एभ्यः विहितस्य व्यञ्जनादेः अशितः प्रत्ययस्य इट् न भवति ।

योक्ता । रोक्ता । रङ्क्ता । भोक्ता । भक्ता । भङ्क्ता । सङ्क्ता । त्यक्ता । भ्रष्टा ।
यष्टा । मङ्क्ता । लष्टा । नेक्ता । वेक्ता । स्वङ्क्ता ॥ ३९ ॥

अदि-तुदि-नुदि-क्षुदि-स्विदि-शदि-सदि-हृदि-पदि-स्कन्दि-
भिदि-च्छिदः । ४० ।

एभ्यः विहितस्य व्यञ्जनादेः अशितः प्रत्ययस्य इट् न भवति ।

अन्ता । तोन्ता । नोन्ता । क्षोन्ता । स्वेन्ता । गन्ता । सन्ता । हन्ता । पन्ता । स्कन्ता ।
मेन्ता । छेन्ता ॥ ४० ॥

राधि-रुधि-कुधि-क्षुधि-बन्धि-व्यधि-शुधि-बुधि-युधि-साधेः । ४१ ।

एभ्यः विहितस्य व्यञ्जनादेः अशितः प्रत्ययस्य इट् न भवति ।

राद्धा । रोद्धा । क्रोद्धा । क्षोद्धा । बन्द्धा । व्यद्धा । गोद्धा । बोद्धा । योद्धा । साद्धा ।
॥ ४१ ॥

आपि-तपि-निपि-स्वपि-वपि-लपि-लिपि-क्षिपि-क्षुपि-लुपि-
शपि-सृपेः । ४२ ।

एभ्यः विहितस्य व्यञ्जनादेः अशितः प्रत्ययस्य इट् न भवति ।

आप्ता । तप्ता । तेषा । स्वप्ता । बाप्ता । लप्ता । लेप्ता । क्षेप्ता । छोप्ता । लोप्ता । शप्ता ।
सर्प्ता ॥ ४२ ॥

यमि-रमि-लमेः । ४३ ।

एभ्यः विहितस्य व्यञ्जनादेः अशितः प्रत्ययस्य इट् न भवति ।

यम्वा । रम्वा । लम्वा ॥ ४३ ॥

यमि-रमि-नमि-गमेः । ४४ ।

एभ्यः व्यञ्जनादेः अशितः प्रत्ययस्य इट् न भवति ।

यन्ता । रन्ता । नन्ता । गन्ता ॥ ४४ ॥

रिशि-रुशि-क्षुशि-लिशि-बिशि-सृशि-मृशि-हृशि-दृशेः । ४५ ।

एभ्यः विहितस्य व्यञ्जनादेः अशितः प्रत्ययस्य इट् न भवति ।

रेष्टा । रोष्टा । स्लेष्टा । लेष्टा । वेष्टा । स्मष्टा । म्रष्टा । द्रष्टा । दंष्टा । ॥ ४५ ॥

त्विचि-शिचि-शुचि-कृचि-पिचि-विचि-तुचि-डुचि-क्षिपेः । ४६ ।

एभ्यः विहितस्य व्यञ्जनादेः अशितः प्रत्ययस्य इट् न भवति ।

त्वेष्टा । शोष्टा । शोष्टा । क्रष्टा । पेष्टा । वेष्टा । तोष्टा । दोष्टा । द्वेष्टा ॥ ४६ ॥

दहि-दिहि-दुहि-मिहि-मुहि-रुहि-लुहि-नहि-बहेः । ४७ ।

एभ्यः विहितस्य व्यञ्जनादेः अशितः प्रत्ययस्य इट् न भवति ।

दग्धा । देग्धा । दोग्धा । मेढा । मोग्धा । रोढा । लोढा । नद्दा । वोढा ॥ ४७ ॥

स्विदि-मिदि-ग्विदि-श्लिचि-पुषः श्ये । ४८ ।

एभ्यः श्यविकरणेभ्यः विहितस्य व्यञ्जनादेः अशितः प्रत्ययस्य इट् न भवति ।

स्वेत्ता । मेत्ता । खत्ता । श्लेष्टा । पोष्टा । श्ये इति किम् । स्वेदिता ॥ ४८ ॥

ऋवर्ण-अ-ऊर्णः किति । ४९ ।

ऋवर्णात् अः ऊर्णञ्च परस्य विहितस्य प्रत्ययस्य इट् न भवति ।

धृतम् । तीर्त्वा । श्रितः । ऊर्णुतः । एकस्वरात् इति वर्तते तेन इह न प्रतिषेधः-
जागरितः । किति इति किम् / वरितः ॥ ४९ ॥

उवर्णात् । ५० ।

उवर्णान्तात् विहितस्य कितः अशितः प्रत्ययस्य इट् न भवति ।

युतः । दूनः ॥ ५० ॥

ग्रह-गुह्य सनः । ५१ ।

आभ्याम् उवर्णाच्च परस्य सनः इट् न भवति । जिघृक्षति । जुघुक्षति । करूषति ।
लुब्धति ॥ ५१ ॥

स्वार्थे । ५२ ।

स्वार्थे विहितस्य सनः इट् न भवति ।

जुगुप्सति ॥ ५२ ॥

स्वरात् अश्वि-अ-डीङ्-शीङ्-क-छु-वृ-कृत्-ऊत्-अतः । ५३ ।

स्वरान्तात् 'श्चि'आदिबर्जात् विहितस्य व्यञ्जनादेः अशितः प्रत्ययस्य इट् न भवति ।
पाता । चेता । स्तोता । 'श्चि'आदिप्रतिषेधः किम् ? श्रयिता । श्रयिता । डयिता ।
शयिता । रयिता । क्षयिता । वरिता । प्रावरिता । ऋत्—तरीता । ऊत्—लविता । अत्
अवधीत् ॥ ५३ ॥

मृजि-दृशि-स्वर-अत्वतः तृचि नित्यानिटः थपः अवृ-व्ये-अद्-अर्तेः ॥ ५४ ॥

तृचि नित्यानिटः सृजेः दृशः स्वरान्तात् अत्वतश्च परतः विहितस्य थपः इट् वा
न भवति, वृ-व्ये-अद्-अर्ति इत्येतान् वर्जित्वा ।

सल्लघ, ससर्जिथ । दद्रल्ल, ददर्शिथ । निनेथ, निनयिथ । पपक्व, पेचिथ । तृचि
नित्यानिटः इति किम् ? जघसिथ, न अस्य तृच् अस्ति परोक्षायाम् आदेशविधानात् । नित्य-
ग्रहणम् किम् ? आर्नाल्लथ । एकस्वरात् इत्येव ? वेभिदिथ । अवृ-व्ये-अद्-अर्तेः इति
किम् ? ववरिथ । विव्ययिथ । आरिथ । आदिथ ॥ ५४ ॥

ऋतः । ५५ ।

ऋकारान्तात् धातोः एकस्वरात् विहितस्य थपः इट् न भवति ।
सस्मर्थ । एकस्वरात् इति किम् ? जजागरिथ ॥ ५५ ॥

कृजः असटः । ५६ ।

कृजः असट्कात् विहितस्य थपः इट् न भवति ।
चकर्थ । असटः इति किम् ? संचस्करिथ ॥ ५६ ॥

सृ-वृ-स्तु-दृ-क्षु-ओश्च परोक्षायाम् । ५७ ।

एभ्यः असट्कात् कृञश्च परस्यां परोक्षायाम् इट् न भवति ।

ससृव । वसृव । बभृव । तुष्टोथ । दुद्रोथ । सुलोथ । शुश्रोथ । चकृव । असटः
इति किम् ? संचस्करिथ । स्वरान्तत्वादेव प्रतिषेधे सिद्धे 'सृ'आदीनाम् उपादानं नियमार्थम्
तेन अन्येभ्यः परोक्षा सेट् एव ॥ ५७ ॥

॥ इति श्रीमल्लभगिरिविरचिते शब्दानुशासने वृत्तौ आख्याते सप्तमः पादः समाप्तः ॥

आख्याते अष्टमः पादः

कृतः णौ कीर्त्तः । १ ।

कृतः णौ 'कीर्त्त' आदेशो भवति ।

कीर्त्तयति ॥ १ ॥

क्तौ अपात् चायेः चिः । २ ।

अपात् परस्य चायेः क्तौ परे 'चिः' आदेशो भवति ।

अपचितिः ॥ २ ॥

क्तयोश्च ह्रादेः ह्रद् । ३ ।

क्त-क्तवत्त्वोः क्तौ च परे ह्रादः ह्रद् भवति ।

ह्रनः । ह्रनवान् । ह्रत्तिः ॥ ३ ॥

कृत्-'छ' आदेः एषां तः नः अप्रः । ४ ।

कृकारान्तात् 'छ' आदेशश्च परेषां क्तित्त-क्त-क्तवत्तूनां तकारस्य 'नकार' आदेशो भवति ।

कीर्त्तिः । कीर्त्तः । कीर्त्तवान् । छनिः । छनः । छनवान् । घूनिः । घूनः । घूनवान् ।
अप्रः इति किम् ? पूर्तिः । पूर्तः । पूर्तवान् । क्रादिअन्तर्गणः 'छ' आदिः ॥ ४ ॥

क्तयोः 'सूयति' आदि औदितः । ५ ।

'सूयति' आदेः औदितश्च परयोः क्त-क्तवत्त्वोः तकारस्य नकारो भवति ।

सूनः । सूनवान् । दूनः । दूनवान् । लग्नः । लग्नवान् । 'दिव्य' आदिअन्तर्गणः
'सूयति' आदिः ॥ ५ ॥

र-दात् अमृच्छ-मदः दस्य च । ६ ।

'रेफान्तात् दकारान्तात् च मृच्छ-मदवजात् परयोः क्त-क्तवत्त्वोः तकारस्य नकारो भवति, तद्योगे धातोः दकारस्य च ।

पूर्णः । पूर्णवान् । भिन्नः । भिन्नवान् । अमृच्छ-मदः इति किम् ? मूर्त्तः । मूर्त्तवान् ।
मत्तः । मत्तवान् । कृतस्य अफस्यम् कार्त्तिः इति 'अमिदं बहिरङ्गम् अन्तरङ्गे' [न्यायसंग्रहे
न्या० २० पृ० २०] इति न भवति ॥ ६ ॥

व्यञ्जनात् यञः आतः अख्या-ध्यः । ७ ।

ख्या-ध्यावर्जस्य धातोः व्यञ्जनात् परः यः यञ् तस्मात् परात् आकारात् परस्य क्त-क्तवत्त्वोः तकारस्य नकारो भवति ।

स्थानः । स्थानवान् । व्यञ्जनात् इति किम् ? यातः । यञः इति किम् ? स्नातम् । आतः इति किम् ? च्युतम् । अख्या-ध्यः इति किम् ? ख्यातः । ध्यातः । 'धातोः व्यञ्जनात्' इति विशेषणात् इह न भवति—निर्यातः ॥ ७ ॥

इयः अस्पर्शः । ८ ।

श्यायतेः परस्य क्त-क्तवत्त्वोः तकारस्य अस्पर्शे नकारो भवति ।

शीनः । शीनवान् । अस्पर्शे इति किम् ? शीतः स्पर्शः । शीतः वायुः ॥ ८ ॥

वा प्रस्थः मः । ९ ।

प्रपूर्वात् स्थायतेः परस्य क्त-क्तवत्त्वोः तकारस्य मकारो वा भवति ।

प्रस्तीमः । प्रस्तीमवान् । प्रस्तीतः । प्रस्तीतवान् ॥ ९ ॥

क्षः । १० ।

क्षायतेः परस्य क्त-क्तवत्त्वोः तकारस्य मकारो नित्यं भवति ।

क्षामः । क्षामवान् ॥ १० ॥

शुचि-पच्येः क्व-वम् । ११ ।

शुचि-पचिभ्यां परस्य क्त-क्तवत्त्वोः तकारस्य यथासंख्यं 'क्' 'व्' इति आदेशौ भवतः ।

शुष्कः । शुष्कवान् । पक्वः । पक्ववान् ॥ ११ ॥

'सिन'आदि बहुलम् । १२ ।

'सिन'आदिः बहुलं क्त-क्तवतुमन्तो निपात्यते ।

सिनीतेः कर्मकर्तारि प्राप्ते—सिनः प्राप्ते स्वयमेव । अन्यत्र न भवति—सितः प्राप्ते चैत्रेण । सितं कर्म स्वयमेव । पू-दिङि-अञ्चिभ्यः नाश-धूत-अनपादानेषु—पूनाः यवाः । आधूनः चैत्रः । समन्तौ न शकुनेः पादौ । 'नाश'आदिभ्यः अन्यत्र न—पूतं धान्यम् । उदक्तम् उदकं कूपात् । 'नि'पूर्वात् वातेः अवाते कर्तारि क्तस्य नकारः—निर्वाणः मुनिः । वाते तु कर्तारि न भवति—निर्वातः वातः । निर्वातं वातेन । दु-ग्धोः दीर्घश्च-दूनः । दूनवान् ।

गूनः । गूनवान् । क्षेः अभाव-कर्मणोः —क्षीणः । क्षीणवान् । भाव-कर्मणोः तु न भवति—
क्षितम् अस्थ । वैश्य-आक्रोशयोः वा—क्षितकः, क्षीणकः । क्षितायुः भव, क्षीणायुः भव ।
ऋ-ह्री-घ्रा-घ्रा-त्रा-उन्द-नुद-विन्ते वा—ऋणम् कृतम् । ह्रीणः, ह्रीतः । घ्राणः, घ्रातः ।
ध्रणः, ध्रातः । घ्राणः, घ्रातः । समुनः, समुत्तः । नुन, नुत्तः । विन्नम्, वित्तम् । 'मित्तम्'
शकल्यवर्णयश्चेत् । अन्यत्र भिन्नम् । वेदेः 'लाम्'अर्थात् क्ते वित्तम् धनम् प्रतीतम् वा इत्यर्थः ।
अन्यत्र विन्नम् ॥ १२ ॥

कृताम् कृति इर् ॥ १३ ।

ऋदन्तस्य धातोः किति ङिति च प्रत्यये परे कृतः इर् भवति ।
तीर्णः । किरति । जिहीर्षति । बहुवचनं ल्यबार्थम् ॥ १३ ॥

पु-चात् उर् ॥ १४ ।

पवर्गात् वकारात् च परस्य ऋनः किति ङिति च प्रत्यये परे उर् भवति ।
पुः । पुपूषति । प्रावुवूषति ॥ १४ ॥

यमि-रमि-नमि-गमि-हनि-मनि-वननि-ननादेः लुक् धुटि ॥ १५ ।

'यम्'आदीनाम् 'तन्'आदीनां च अन्तस्य 'धुट्'आदौ ङिति प्रत्यये परे लुग् भवति ।
यतः । रतः । नतः । गतः । हनः । मतः । वतः । ततः । सतः । 'तिप्'-गण-
निर्देशात् यङ् लुचि न भवति—वंवान्तः । तन्तान्तः । 'मनि' ग्रहणम् 'मन्यति'अर्थम् ।
धुटि इति किम् ? यन्यते । ङिति इति किम् ? यन्ता ॥ १५ ॥

यपि ॥ १६ ।

'यम्'आदीनां यपि परे लुग् भवति ।
प्रहस्य । प्रमस्य ॥ १६ ॥

मः वा ॥ १७ ।

'यम्'आदीनां मकारस्य यपि परे लुग् वा भवति । प्रहस्य, प्रमस्य ।
विरस्य, विरमस्य ॥ १७ ॥

'गम्'आदीनाम् क्वौ ॥ १८ ।

'गम्'आदीनां क्वौ परे लुग् अन्तादेशो भवति ।
'जनगत् । सुयत् । सुवत् । सुमत् । परीतत् ॥ १८ ॥

न तिकि दीर्घश्च । १९ ।

‘यम्’आदीनां तिकि परे लृग् दीर्घश्च न भवति ।

यन्तिः । रन्तिः । तन्तिः ॥ १९ ॥

आः खनि-सनि-जनः । २० ।

एषाम् अन्तस्य ‘धुट्’आदौ क्किति प्रत्यये परे आकारो भवति ।

खातः । सातः । जातः । क्किति इति किम् ? चङ्गन्ति । धुटि इति किम् ? जनिषा ॥ २० ॥

सनि । २१ ।

खनि सनि-जनाम् अन्तस्य ‘धुट्’आदौ सनि परे आकारो भवति ।

सिषासति । धुटि इति किम् ? सिसनिषति ॥ २१ ॥

ये वा । २२ ।

खनि-सनि-जनाम् अन्तस्य यकारं क्किति परे आकारो वा भवति ।

खायते, खन्यते । सायते, सन्यते । जायते, जन्यते । चाखायते चङ्गन्यते । क्किति इति किम् ? खान्यम् ॥ २२ ॥

क्ये तनः । २३ ।

तनोतेः क्ये परे आकारो वा भवति ।

तायते, तन्यते ॥ २३ ॥

सनः तौ तिकि । २४ ।

सनः तिकि परे तौ लृक्-आतौ भवतः वा ।

सतिः । सातिः ॥ २४ ॥

वनि आङ् पञ्चमस्य । २५ ।

पञ्चमान्तस्य धातोः वनि प्रत्यये परे आकारः अन्तदेशः भवति ।

विजावा । स्वावा ॥ २५ ॥

क्ते अनिटः क-जः कुः घिति । २६ ।

‘क्ते’प्रत्यये अनिटः धातोः क् अनितस्य घिति प्रत्यये परे कवगदिशौ भवति ।

पाकः । त्यागः । क्ते अनिटः इति किम् ? संकोचः । कूजः ॥ २६ ॥

‘उद्ग’ आदयः । २७ ।

‘उद्ग’आदयः कृतकत्वादयो निपात्यन्ते ।

उज्जेः घञ्-उद्गः, अभ्युद्गः, समुद्गः । शोकः । श्रपाकः-कर्मणः अण् । मेघः-
अच् । नि-अवपूर्वस्य दहेः घञि संज्ञायाम्-निदाघः, अवदाघः असंज्ञायां तु
निदाहः अवदाहः । वि-अयः-द्रु-स्तम्बेभ्य परस्य हन्तेः ‘स्थादिभ्यः’ [ ]
इति करणे ‘क’प्रत्यये विघनः, अयोघनः, द्रुघनः, स्तम्बघनः । ‘घन’शब्दः स्वभावात् पुंसि
नपुंसके तेन स्त्रियाम्-स्तम्बघ्ना इत्येव । परिहन्यते अनेन परिघः । मूर्ति-निचित-अश्रेषु
हन्तेः घनि वृद्धचभावश्च-दधिघनः, घनाः केशाः, घनः अश्रमः निषाः वृक्षाः समारोहपरि-
णाहा इत्यर्थः । उद्वुः प्रशस्तः । संघः प्राणिसमूहः । उद्वुनः काष्ठच्छेदनः कुट्टनाधारः ।
अपघनः शरीरावयवः । उपघ्नः आसन्नः । ‘प्र’पूर्वस्य गृहांशे बाच्ये प्रघणः, प्रघाणः । ‘अन्तः’-
शब्दपूर्वस्य देशे अन्तर्घनः अन्तर्घणः । ‘मूर्ति’ आदिभ्यः अन्यत्र घातः इध्यादि ॥ २७ ॥

न गतौ वञ्चः । २८ ।

वञ्चेः गत्यर्थस्य कुत्वं न भवति ।

“वञ्चं वञ्चन्ति वाणिजाः” । गतौ इति किम् ‘वञ्चं’ काष्ठम् ॥ २८ ॥

यजेः यज्ञाङ्गे । २९ ।

यजेः यज्ञाङ्गे कुत्वं न भवति ।

याजः । प्रयाजः । यज्ञाङ्गे इति किम् ‘यागः’ । प्रयागः ॥ २९ ॥

ध्यणि आवश्यके । ३० ।

आवश्यके अर्थे विहिते ध्यणि कुत्वं न भवति ।

अवश्यपाच्यम् । आवश्यके इति किम् ‘पाक्यम्’ ॥ ३० ॥

वचेः अनाग्निः । ३१ ।

वचेः घातोः अनाग्निं विषये ध्यणि कुत्वं न भवति ।

वाच्यम् । अनाग्निं इति किम् ‘वाक्यम्’ ॥ ३१ ॥

१ “पश्येते व्याघ्रार्केभ्यसंकुले वित्तवत्तमाः ।

रात्रावपि महारण्ये वञ्चं वञ्चन्ति वाणिजाः” ॥

इति संपूर्णं पद्य हेतु- ४।१।११३।

अत्र वञ्चम् गन्तव्यस्वानम्, वञ्चन्ति गच्छन्ति-इति तात्पर्यम् । काशिकायां तु ‘वञ्च्य
वञ्चन्ति वणिजः’ इति मुद्रितः पाठः- ७।३।६३।

२ वङ्गम् वङ्गम् इत्यर्थः ।

प्राकृतभा० वङ्कं वङ्गं वा । गुञ्० भाषायाम् बाङ्कुं इति ।

नि-प्राप्ता युजः शक्ये । ३२ ।

नि-प्राप्त्यां परस्य युजेः शक्ये अर्थे विहिते ध्यणि परे कुत्वं न भवति ।

नियोज्यः । प्रयोज्यः । शक्ये इति किम् ? प्रयोग्यः ॥ ३२ ॥

भुजः अदौ । ३३ ।

अवर्षस्य भुजेः ध्यणि कुत्वं न भवति ।

भोज्यम् अन्नम् । भोज्यं पयः । अदौ इति किम् ? भोग्यः कम्बलः ॥ ३३ ॥

यजि-स्यजः । ३४ ।

अनयोः ध्यणि कुत्वं न भवति ।

याज्यम् । त्याज्यम् ॥ ३४ ॥

इकः णिति वृद्धिः । ३५ ।

धातोः इकः णिति णिति च प्रत्यये परे वृद्धिर्भवति ।

अकारि । कारयति । नाययति । लावयति ॥ ३५ ॥

पकि गुणः । ३६ ।

धातोः इकः पकि परे गुणः भवति ।

अर्पयति । रेपयति । कनोपयति ॥ ३६ ॥

अक्कुल्लुग्वेतौ । ३७ ।

धातोः इकः प्रत्यये परं गुणो भवति नतु किति ङिति लुग्वेतौ च ।

कर्ता । चेता । स्तोता । अक्कुल्लुग्वेतौ इति किम् ? चितः । अशिश्नयत् । लोलुबः ॥ ३७ ॥

उ-ञ्जोः । ३८ ।

धातोः परयोः उ-ञ्जोः अक्कुल्लुग्वेतौ प्रत्यये परे गुणो भवति ।

तनोति । सुनोति । अक्कुल्लुग्वेतौ इति किम् ? तनुतः । सुनुतः ॥ ३८ ॥

लघोः उपान्त्यस्य । ३९ ।

धातोः उपान्त्यस्य इकः लघोः अक्कुल्लुग्वेतौ प्रत्यये परे गुणो भवति ।

भेत्ता । गोप्ता । कर्त्तर्यति । लघोः इति किम् ? ईहते । उपान्त्यस्य इति किम् ? भिक्षते ।

अक्कुल्लुग्वेतौ इति किम् ? भिजः । सुत्वा । मरीमृजः ॥ ३९ ॥

न द्युक्तेः शिति स्वरे । ४० ।

द्विरुक्तस्य धातोः उपान्यस्य इकः लघोः शिति स्वरादौ प्रत्यये परे गुणो न भवति ।
बेभिदीति । मोमुदीति । नर्ततीति । द्युक्तेः इति किम् ? वेदानि । शिति इति
किम् ? निनेजः । स्वरे इति किम् ? नेनक्ति । उपान्यस्य इति किम् ? जुह्वानि ॥ ४० ॥

जुहोति-इणोः अपिति व-यौ । ४१ ।

जुहोतेः इणश्च इकः अपिति गिति स्वरादौ प्रत्यये परे यथासंख्यं वकार-
यकारौ भवतः ।

जुहति । यन्तु । अपिति इति किम् ? अजुहवुः । जुह्वानि ॥ ४१ ॥

इकः । ४२ ।

इको धातोः स्वरादौ अपिति प्रत्यये परे यः वा भवति ।

अधियन्ति, अधीयन्ति ॥ ४२ ॥

पिति उवर्णस्य अद्रेः औः व्यञ्जने । ४३ ।

अद्विरुक्तस्य धातोः उवर्णस्य पिति गिति व्यञ्जनादौ प्रत्यये परे औः भवति ।
यौति । पिति इति किम् ? रुतः । अद्रेः इति किम् ? जुहोति । धातोः इति किम् ?
सुनोति ॥ ४३ ॥

वा ऊर्णोः । ४४ ।

ऊर्णोतेः अद्विरुक्तस्य ऊवर्णस्य पिति शिति व्यञ्जनादौ प्रत्यये परे औः वा भवति ।
प्रोगोति, प्रोर्णोति । अद्रेः इति किम् ? प्रोगोर्नोति ॥ ४४ ॥

न दि-स्योः । ४५ ।

दि-स्योः शितोः परयोः ऊर्णोतेः औः न भवति ।
प्रोर्णोत् । प्रोर्णोः ॥ ४५ ॥

तृहेः इः । ४६ ।

स्नात् परः व्यञ्जनादौ पिति शिति परे इकारो भवति ।
तृणेडि । व्यञ्जनादौ इति किम् ? तृणहानि । पिति इति किम् ? तृण्डः ॥ ४६ ॥

ऊतः सुवः ईट् । ४७ ।

१ शाकटायनीये “तृणेह” ४।२।२४। इति सूत्रम् ।

इमे “तृहः स्नात् ईट्” १४।३।६२। इति सूत्रम् ।

भूजः ऊकारात् परस्य व्यञ्जनादेः पितः शितः प्रत्ययस्य ईद् भवति ।

भवीति । अभवीत् । उतः इति किम् ? आत्थ । पितः इति किम् ? भूतः ॥ ४७ ॥

यद्-तु-रु-स्तोः बहुलम् । ४८ ।

यद्-तु-रु-स्तोः परस्य व्यञ्जनादेः पितः शितः प्रत्ययस्य ईद् भवति बहुलम् ।

नर्चतीति, नर्चति । कचिद् न भवति-वर्चति । तर्चति । रचति । स्तर्चति । व्यञ्जनादेः इति किम् ? तवानि । पितः इति किम् ? नुतः । शितः इति किम् ? तुनोष ॥ ४८ ॥

सः सिच्-अस्तेः दि-स्योः । ४९ ।

‘सिच्’अन्तात् धातोः अस्तेष्व सकारान्तात् परयोः दि-स्योः ईद् भवति ।

अकार्षात् । अकार्षीः । आसीत् । आसीः । सः इति किम् ? अदात् । अमूत् ॥ ४९ ॥

अदः अट् । ५० ।

अत्तेः परयोः दि-स्यो शिनोः अट् भवति ।

आदत् । आदः ॥ ५० ॥

रुदादेः ईद् च । ५१ ।

‘रुद्’आदेः परयोः दि-स्योः शिनोः ईद् चकारात् अद् च भवति ।

अरोदीत् । अरोदत् । अजक्षत् । अजक्षत् । रुदादेः इति किम् ? अजागः ॥ ५१ ॥

अयव्यञ्जनादेः इट् । ५२ ।

रुदादेः परस्य यकारवर्जितव्यञ्जनादेः शितः परस्य इट् भवति ।

रोदिति । रुदितः । स्वपिति । स्वसिति । प्राणिति । जक्षिति । अयव्यञ्जनादेः इति किम् ? रुधात् । रुदन्ति । शितः इति किम् ? स्वप्नः ॥ ५२ ॥

ईश्-ईह्-स्वे-ध्वे-स्व-ध्वमोः । ५३ ।

ईश्-ईह्-भ्यां परयोः वर्तमानासे-ध्वयोः पञ्चमीस्व-ध्वमोश्च इट् भवति ।

ईशिषे । ईशिष्वे । ईशिष्व । ईशिष्वम् । ईडिषे । ईडिष्वे । ईडिष्व । ईडिष्वम् । वचनभेदात् यथासङ्गच्छाऽभावः ॥ ५३ ॥

हु-धुटोः हेः धिः । ५४ ।

जुहोतेः धुहन्ताच्च परस्य हेः धिः भवति ।

जुहुषि । विद्धि । हु-धुटोः परत्वेन हेः विशेषणात् इह न भवति । रुदिहि ॥ ५४ ॥

शास्-अस्-हनः शाधि-एधि-जहि । ५५

‘शास्’प्रभृतीनां ह्यन्तानां यथासंख्यं शाधि-एधि-जहि इत्येते आदेशा भवन्ति ।
शाधि । एधि । जहि ॥ ५५ ॥

प्रत्ययात् अतः श्लुक् । ५६ ।

घातोः परात् अदन्तात् प्रत्ययात् परस्य हेः श्लुग् भवति ।

भव । दिव्य । प्रत्ययात् इति किम् ? पापहि । अतः इति किम् ? आप्नुहि ॥ ५६ ॥

असंयोगात् उतः । ५७ ।

असंयोगात् परः यः उकारः तदन्तात् प्रत्ययात् परस्य हेः श्लुग् भवति ।

मुनु । कुरु । असंयोगात् इति किम् ? आप्नुहि । प्रत्ययात् इति किम् ? युहि ॥ ५७ ॥

व-मि अपिति लुग् वा । ५८ ।

असंयोगात् परः यः उकारः तदन्तस्य अपिति वकारादौ मकारादौ च प्रत्यये परे लुग् वा भवति ।

मुन्वः, मुनुवः । मुन्मः, मुनुमः । अपिति इति किम् ? मुनोति ॥ ५८ ॥

करोतेः ये च । ५९ ।

करोतेः परस्य उकारस्य यकारादौ वकार-मकारादौ च अपिति प्रत्यये परे लुग् भवति ।

कुर्युः । कुर्वः । कुर्मः ॥ ५९ ॥

अतः शिति उत । ६० ।

शिति अपिति परं यः उकारः तस्य कार्यभूतः यः करोतेः अकारः तस्य उकारो भवति ।

कुरुतः । उतः कार्यत्वेन विज्ञानात् उकारलोपेऽपि भवति-कुर्यात् । शितः उखं प्रति निमित्तविज्ञानं किम् ? कुरु, परत्वे हि इह न स्यात् । अपिति इति किम् ? करोति ॥ ६० ॥

शनम्-अस्त्योः लुक् । ६१ ।

शनम्-अस्त्ये अतः शिति अपिति प्रत्यये परे लुग् भवति ।

१ ‘प्रत्यये परे विद्यमाने सति’ इति वक्तव्ये इति भावः । ‘कुरु’ इत्यत्र प्रत्ययः परो विद्यमानो नास्ति तथापि ‘हि’प्रत्ययो निमित्तभूतस्तु वर्तते ।

रुन्वः । रुन्वन्ति । स्तः । सन्ति । अतः इति किम् ? आस्ताम् ॥ ६१ ॥

इधुक्ति-जक्षपञ्चक-इनः आतः । ६२ ।

इधुक्तेः जक्षपञ्चकस्य इनश्च आकारस्य अपिति शिति प्रत्यये परे लुग् भवति ।
मिमते । दरिद्रति । क्रीणन्ति । अपिति इति किम् ? अजहाम् । अक्रीणाम् ॥ ६२ ॥

ईः अदः व्यञ्जने । ६३ ।

अदासंज्ञकस्य इनश्च आकारस्य व्यञ्जनादौ शिति अपिति परे ईकारो भवति ।
लुनीते । लुनीतः । दाम्-दैमोः यङ् लुचि दादीतः । अदः इति किम् ? दध्मः ।
व्यञ्जने इति किम् ? मिमते । अपिति इति किम् ? दधाति ॥ ६३ ॥

इः दरिद्रः । ६४ ।

दरिद्रातेः आतः व्यञ्जनादौ शिति अपिति परे इकारो भवति ।
दरिद्रितः । व्यञ्जनं इति किम् ? दरिद्रति ॥ ६४ ॥

भिः वा । ६५ ।

विभीतेः व्यञ्जनादौ शिति अपिति प्रत्यये परे इः वा भवति ।
विभितः, विभीतः ॥ ६५ ॥

जहातेः । ६६ ।

जहातेः व्यञ्जनादौ शिति अपिति प्रत्यये परे इः वा भवति ।
जहितः, जहीतः । 'तिप्'निर्देशात् यङ् लुचि न भवति ॥ ६६ ॥

आ ष हौ । ६७ ।

जहातेः हौ परे आकारः इकारश्च वा भवति ।
जहाहि, जहिहि, जहीहि ॥ ६७ ॥

यि लुक् । ६८ ।

यकारादौ शिति प्रत्यये परे जहातेः अन्तस्य लुग् भवति ।
जहात् ॥ ६८ ॥

ए शीङ् । ६९ ।

शीङ् शिति अपिति प्रत्यये परे एकारः अन्तादेशो भवति ।
शेते । अनुबन्धोपादानात् यङ् लुचि न भवति—शेशीतः । शिति इति किम् ? शिष्ये
॥ ६९ ॥

यि क्ति शब्दः । ७० ।

शीङः यकारे किति किति च प्रत्यये परं शब्द आदेशो भवति ।

शब्दयते । शाश्वयते । किति इति किम् ? शेषम् । यङः श्लुचि न भवति ।
शेषीयते ॥ ७० ॥

उपसर्गात् ऊहः ह्रस्वः । ७१ ।

उपसर्गात् परस्य ऊहतेः 'यकार'आदौ किति किति च प्रत्यये परे आदेः ह्रस्वो भवति ।

समुह्यते । उपसर्गात् इति किम् ? ऊह्यते । 'यि' इति किम् ? समूहितः । किति
इति किम् ? समूहः ॥ ७१ ॥

आशिषि इणः । ७२ ।

उपसर्गात् परस्य इणः 'यकार'आदौ आशिषि परं आदेः ह्रस्वो भवति ।

उदिश्यात् । उपसर्गात् इति किम् ? ईयात् ॥ ७२ ॥

आ म-चि अतः । ७३ ।

धातोः विहिते मकारादौ वकारादौ च प्रत्यये परं अतः आकारो भवति ।

पचामि । पचावः ॥ ७३ ॥

मग् आने । ७४ ।

धातोः विहिते आनप्रत्यये परे अतः मग् आगमो भवति ।

पचमानः । पच्यमाणः । अतः इति किम् ? शयानः ॥ ७४ ॥

आसीनः । ७५ ।

आस्तेः परस्य आनस्य आदेः ईकारो निपात्यते ।

आसीनः । उदासीनः ॥ ७५ ॥

ऋतः रिः श-क्य-आशीर्ये । ७६ ।

ऋतः श-क्ये आशीर्ये च परं रिः आदेशो भवति । म्रियते । क्रियते । क्रियात्
॥ ७६ ॥

॥ इति श्रीमल्लयगिरिविरचिते शब्दानुशासने वृत्तौ आह्वयते अष्टमः पादः समाप्तः ॥

आख्याते नवमः पादः

एचः अक्षिति आः । १ ।

धातोः एच्-अन्तस्य आकारः अन्तादेशो भवति, न तु क्षिति प्रत्यये परं ।

वाता । मुग्लः । धातोः इति किम् ! जग्लं । लाक्षणिकत्वात् इह न भवति ।
चेता । स्तोता ॥ १ ॥

व्येज्रः अपरोक्षायाम् । २ ।

व्येज्रः आकारो भवति न तु परोक्षायाम् ।

संव्याता । अपरोक्षायाम् इति किम् ! संविख्याय । संविध्ययिथ ॥ २ ॥

स्फुर-स्फुलोः घञि । ३ ।

अनयोः एचः घञि पञ्च आकारो भवति ।

विस्फारः । विस्फालः । घञि इति किम् ! विस्फोलकः ॥ ३ ॥

वा अपगुरः णमि । ४ ।

‘अप’पूर्वस्य गुरः एचः णमि परं आकारो वा भवति ।

अपगारम् अपगारम् । अपगोरम् अपगोरम् । अस्यपगारम् अस्यपगोरम् युध्यन्ते ॥ ४ ॥

दीङः सनि । ५ ।

दीङः सनि परं आकारः अन्तादेशो वा भवति ।

दिदासते, दिदीक्षते ॥ ५ ॥

यप्-अङ्किति । ६ ।

यपि अङ्किति प्रत्यये विषयभूते दीङः आकारः अन्तादेशो भवति ।

अवदाय । ईषद् उपदानम् । यप्-अङ्किति इति किम् ! दीनः । उपदेदीयते ।

अनुबन्धोपादानात् यङः श्लुचि न भवति । उपदेदेति ॥ ६ ॥

मिञ्-मीञोः अखल्-अच्-अलि । ७ ।

मिञ्-मीञोः यपि खल्-अच्-अल्बर्जिते च अङ्किति प्रत्यये विषयभूते आकारो वा भवति ।

निमाय । निमाता । प्रमाय । प्रमाता । अखल्-अच्-अलि इति किम् ? दुर्निमयः ।
तुभ्रमयः । अनुबन्धनिर्देशात् यङः श्लुचि न भवति । मेमेति । दैवादिकस्य च कण्ठेच-
ङकारान्तस्य मेता ॥ ७ ॥

लीङ्-लिनोः वा । ८ ।

अनयोः यपि खल्-अच्-अल्वर्जिते च अङ्किति प्रत्यये विषयभूते आकारो वा भवति ।
विलाय, विलीय । विलाता, विलेता । अखल् अच्-अलि इति किम् ? सुविलयः ।
विलयः । अनुबन्धनिर्देशात् यङः श्लुचि न भवति—ल्लेति । 'ली द्रवीकरणे' इत्यस्य च
यौजादिकस्य—विलयति ॥ ८ ॥

पूजा-प्रलम्भ-अभिभवे णौ । ९ ।

'पूजा'आदौ अर्थे वर्तमानयोः लीङ् लिनोः णौ परे आकारः अन्तादेशो भवति ।
जटाभिः आलापयते—आत्मानं पूजां प्रापयति इत्यर्थः । क त्वाम् उल्लापयति ।
श्येनः वर्तिकां उल्लापयति—अभिभवति इत्यर्थः । पूजा-प्रलम्भ-अभिभवे इति किम् ? घृतं
विलाययति ॥ ९ ॥

स्मिङः प्रयोक्तुः । १० ।

विस्मये प्रयोक्तृहतुकं वर्तमानस्य स्मिङः णौ परे आकारः अन्तादेशो भवति ।
जटिलः विस्मापयते । प्रयोक्तुः इति किम् ? कुञ्चिकया एनं विस्माययति ।
अनुबन्धोपादानात् यङः श्लुचि न भवति—विसेभाययति ॥ १० ॥

बिभीतेः स्वार्थे भीष् च । ११ ।

बिभीतेः प्रयोक्तुः सकाशात् स्वार्थे वर्तमानस्य णौ परे आकारः अन्तादेशो भवति
भीष् च ।

जटिलो भापयते भीषयते वा । प्रयोक्तुः इति किम् ? कुञ्चिकया एनं भाययति ।
'तिप्'निर्देशात् यङः श्लुचि न भवति—वेभाययति ॥ ११ ॥

की-जि-ङङः । १२ ।

एषां णौ परे आकारः अन्तादेशो भवति ।

क्रापयति । जापयति । अध्यापयति ॥ १२ ॥

सिध्यतेः अज्ञाने १३ ।

१ 'मोक्षं हिंसायाम्' इत्यस्य धातोः । २ वञ्चयति इत्यर्थः ।

अज्ञानार्थस्य सिध्यतेः णौ परे आकारो भवति ।

मित्रं साधयति । अज्ञाने इति किम् ? तपः तापेसं सेधयति ॥ १३ ॥

वि-स्फुरोः वा । १४ ।

अनयोः णौ आकारो भवति वा ।

चापयति, चाययति । विस्फारयति, विस्फोरयति ॥ १४ ॥

वेतेः प्रजने । १५ ।

वेतेः प्रजनार्थस्य णौ आकारो वा भवति ।

पुरोवातः गाः प्रवापयति—गर्भं प्राहयति इत्यर्थः—प्रवाययति ॥ १५ ॥

रुहेः पः । १६ ।

रुहेः णौ परे पकारः अन्तादेशो वा भवति ।

रोपयति, रोहयति तरुम् ॥ १६ ॥

वः विधूनने जक् । १७ ।

विधूनने वर्तमानस्य 'वा' धातोः णौ परे जक् आगमो भवति ।

पक्षेण उपवाजयति । विधूनने इति किम् ? 'ओवै शोषणे'—केशान् आर्वापयति ॥ १७ ॥

शदेः अगतौ त् । १८ ।

शदेः अगत्यर्थस्य णौ परे तकारः अन्तादेशो भवति ।

शातयति । अगतौ इति किम् ? गाः शातयति ॥ १८ ॥

स्फायः व् । १९ ।

स्फायः णौ परे वकारः अन्तादेशो भवति ।

स्फावयति ॥ १९ ॥

प्रीङ्-धूजोः नक् । २० ।

अनयोः णौ परे नक् आगमो भवति ।

प्रीणयति । धूनयति ॥ २० ॥

लियः वा स्नेहद्रवे । २१ ।

लियः स्नेहद्रवे गम्यमाने णौ परे नक् आगमो भवति वा ।

१ 'तापसः सिध्यति-आवीते ज्ञानेन' इति वाक्यं बोध्यम् । २ प्रजनम्-गर्भग्रहणम् ।
३ शोधयति ।

घृतं विलीनयति । घृतं विलालयति । स्नेहद्रवे इति किम् ? अयो विलालयति ॥ २१ ॥

लः लक् । २२ ।

‘ल’रूपस्य स्नेहद्रवे गम्यमाने लक् आगमो वा भवति ।

घृतं विलालयति । घृतं विलापयति । स्नेहद्रवे इति किम् ! जटाभिः आलापयते ॥ २२ ॥

पातेः । २३ ।

पातेः गौ परे लक् आगमो भवति ।

पाळयति ॥ २३ ॥

वे-व्या-पा-हा-शा-छा-सः यक् । २४ ।

एषां गौ परे यक् आगमो भवति ।

वाययति । व्याययति । ‘पा पाने’—पाययति । ‘पै’ इत्यस्य न भवति लाक्षणि-
कत्वात् । द्वाययति । त्राययति । छाययति । साययति ॥ २४ ॥

अर्ति-ह्री-स्त्री-री-कन्-यी-क्ष्मायि-आनाम् पक् । २५ ।

‘अर्ति’आदीनाम् आकारान्तानां च गौ परे पक् आगमो भवति ।

अर्पयति । ह्रेपयति । स्लेपयति । रपयति । कनोपयति । क्ष्मापयति । दापयति ।
क्रापयति । बहुवचनम् गौ-रीङोः लाक्षगिकआदन्तानां च परिग्रहार्थम् । अर्ते. ‘निप्’-
निर्देशात् यङः श्लुचि न भवति—अरियारयति ॥ २५ ॥

ह्रस्वः घटादेः उपान्त्यस्य स्वरस्य अम्-औ तु वा दीर्घः । २६ ।

घटादेः उपान्त्यस्य स्वरस्य ह्रस्वो भवति अम्-जिपरे तु वा दीर्घः ।

घटयति । घटंघटम्, घाटंघाटम् । अघटि, अघाटि । एवम् व्यथयति इत्यादि ।
म्वादिअन्तर्गणो घटादिः ॥ २६ ॥

अमः अकमि-अमि-चमः । २७ ।

‘अम्’अन्तस्य ‘कम्’आदिवर्जितस्य घातोः उपान्त्यस्य गौ परे ह्रस्वो भवति अम्-
जिपरे तु वा दीर्घः ।

रमयति । गमयति । णम्-जिपरे—रमंरमम्, रामंरामम् । अरमि, अरामि । एवं
सर्वत्र अपि उदाहार्यम् । अकमि-अमि-चमः इति किम् ? कामयति । आमयति । चामयति ।
चामयति ॥ २७ ॥

करो-वनू-जनै-जृष्-वनसु-रञ्जः । २८ ।

एषाम् उपान्त्यस्य णौ परे ह्रस्वो भवति अम्-जिपरे तु वा दीर्घः ।

कगयति । वनयति । जनयति । जरयति । क्नसयति । रजयति ॥ २८ ॥

परि-अपाभ्यां स्त्वदः । २९ ।

परि-अपाभ्यां परस्व स्त्वदेः उपान्त्यस्य णौ परे ह्रस्वो भवति अम्-जिपरे तु वा दीर्घः ।

परिस्त्वदयति । अपस्त्वदयति । परि-अपाभ्याम् इति किम् ? प्रस्वादयति ॥ २९ ॥

शमेः अदर्शने । ३० ।

अदर्शनार्थस्य शमेः उपान्त्यस्य णौ परे ह्रस्वो भवति अम्-जिपरे तु वा दीर्घः ।

गमयति । अदर्शने इति किम् ? निगमयति रूपम् । केचित् दर्शने एव इच्छन्ति ॥ ३० ॥

यमः अपरिवेषे णिचि च । ३१ ।

अपरिवेषार्थस्य यमः उपान्त्यस्य णिचि अणिचि च परे ह्रस्वो भवति अम्-जिपरे तु वा दीर्घः ।

यमयति । अपरिवेषे इति किम् ? यामयति अनिधिम् । यामयति अयने चन्द्रमसम् । केचित् परिवेष एव इच्छन्ति । 'णिचि' च' इति वचनात् अन्येषां न भवति-त्यस्मि कितर्के स्यामयते ॥ ३१ ॥

मारण-तोषण-निशाने ज्ञश्च । ३२ ।

एषु अर्थेषु ज्ञः उपान्त्यस्य णिचि अणिचि च परे ह्रस्वो भवति अम्-जिपरे तु वा दीर्घः ।

विज्ञपयति पशुम् । विज्ञपयति राजानम् । प्रज्ञेययति । चकारः 'णिचि च' इत्यस्य अनुकर्षणार्थः ॥ ३२ ॥

चहः शाठ्ये । ३३ ।

'शाठ्य'अर्थस्य चहेः उपान्त्यस्य णौ परे ह्रस्वो भवति अम्-जिपरे वा दीर्घः ।

चहयति । चहंचहम्, चाहंचाहम् । अचाहि, अचाहि । शाठ्ये इति किम् ? चहंचहम् । अचाहि । कथादित्वात् सिद्धे दीर्घार्थे वचनम् ॥ ३३ ॥

१ णिचि यम एव इति निबन्धार्थ आख्येयम् । तेन णिचि अन्येषां नैतद् विधानम् ।
२ ज्ञपयति शरान् व्याधः' इति शाकटायने ४।१।२०५। ज्ञपयति तेजयति-तीक्ष्णान् करोति-इति भाषा ।

वा अनुपसर्गात् ज्वल-हल-झल-ग्ला-स्ना-वन-वम-नमः । ३४ ।

एषाम् उपान्त्यस्य णौ ह्रस्वो वा भवति चेत् उपसर्गात् परे न स्युः ।

ज्वलयति, ज्वालयति । हलयति, हालयति । झलयति, झालयति । ग्लपयति, ग्लापयति । स्नपयति, स्नापयति । वनयति, वानयति । वमयति, वामयति । नमयति, नामयति । अनुपसर्गात् इति किम् ? प्रज्वलयति । ग्ला-स्नोः अप्राप्ते शेषाणां निश्चयं प्राप्ते वचनम् ॥ ३४ ॥

छदेः इस्-मन्-अट्-क्वौ । ३५ ।

छदेः उपान्त्यस्य 'इत्'आदिपरे णौ परे ह्रस्वो भवति ।

छदिः । छम । छत्रम् । दामच्छत् ॥ ३५ ॥

अद्रच्चादिउपसर्गस्य वे । ३६ ।

छदेः उपान्त्यस्य घपरे णौ ह्रस्वो भवति न चेत् तस्य पूर्वं द्रच्चादय उपसर्गाः स्युः ।

छदः । प्रच्छदः । अद्रच्चादिउपसर्गस्य इति किम् ? समुपाच्छादः ॥ ३६ ॥

डे० समानस्य अलुचि । ३७ ।

धातोः उपान्त्यस्य स्वरस्य डे परे णौ ह्रस्वो भवति न तु समानस्य लुचि ।

अपीपचत् । लुचि असमानस्य इति किम् ? अरराजत् । उपान्त्यस्य इति किम् ?

अचकाङ्कत् ॥ ३७ ॥

न शास्त्र-ऋदितः । ३८ ।

शासोः ऋदितश्च उपान्त्यस्य ङपरे णौ ह्रस्वो न भवति ।

अशशासत् । मा भवान् ओणिणत् ॥ ३८ ॥

'भाष'आदीनां वा । ३९ ।

एषाम् उपान्त्यस्य ङपरे णौ ह्रस्वो भवति वा । अवीभषत्, अबभाषत् । अवीभसत्, अबभासत् । भाष भास आज दीप पीड जीव मील कण रण वण भण हे हेठ छट लष इति 'भाष'आदिः । बहुवचने यङः लुचि अपि भावार्थम् ॥ ३९ ॥

ऋत् ऋवर्णस्य । ४० ।

धतोः उपान्त्यस्य ऋवर्णस्य ङपरे णौ ऋः वा भवति ।

अवीवृतत्, अववर्तत् । अचीकृतत्, अचिकीर्तत् । उपान्त्यस्य इति किम् ?

अचीकरत् ॥ ४० ॥

१ पू० तथा पा० आदेशे ईदृक् एव पाठः परन्तु मूलसूत्रपाठानुसारेण अत्र सम्मानस्य अलुचि इति उचितम् । एतत्पाठानुसारेण तु "अडसमानस्य लुचि" इत्येवं सूत्रं भवेत् ।

जिघ्रतेः इः । ४१ ।

जिघ्रतेः उपान्त्यस्य डे परे णौ इः वा भवति ।

अजिघ्रिपत् , अजिघ्रपत् । 'तिप्'निर्देशात् यङः स्तुचि न भवति । अजाघ्रपत्

॥ ४१ ॥

तिष्ठतेः इः । ४२ ।

तिष्ठतेः उपान्त्यस्य ऊपरे णौ इः भवति ।

अतिष्ठिपत् ॥ ४२ ॥

णौ दुषेः ऊत् । ४३ ।

दुषेः उपान्त्यस्य णौ परे ऊकारो भवति ।

दूषयति । णौ अनुवर्तमाने पुनः णिग्रहणं ङनिवृत्त्यर्थम् । डे ह्रस्वबाधनार्थम् इति एके-अदुदृषत् ॥ ४३ ॥

चित्ते वा । ४४ ।

चित्ते बाष्प्ये दुषेः उपान्त्यस्य णौ परे ऊकारो वा भवति ।

मनो दूषयति दोषयति वा मैत्रः ॥ ४४ ॥

गोहः स्वरे । ४५ ।

कृतगुणस्य गुहेः उपान्त्यस्य स्वरादौ प्रत्यये परे ऊकारो भवति ।

निगूहति । गोह इति किम् ? निजुगुहुः ॥ ४५ ॥

गम-हन-जन-खन-घसः अनङि लुक् किति । ४६ ।

एषाम् उपान्त्यस्य अङ्बर्जिते स्वरादौ किति किति च प्रत्यये परे लुग् भवति ।

जग्मतुः । जघ्नतुः । जहे । चख्नतुः । घ्नन्ति । अनङि इति किम् ? अगमत् । स्वरादौ इति किम् ? गम्यते ॥ ४६ ॥

शासे इक् व्यञ्जने । ४७ ।

शासेः उपान्त्यस्य स्वरस्य अङि व्यञ्जनादौ च किति किति परे इकारो भवति ।

अशिषत् । शिष्टः । अङ्-व्यञ्जने इति किम् ? शासति । किति इति किम् ? शास्ति

॥ ४७ ॥

कषौ । ४८ ।

शासेः उपान्त्यस्य क्वौ परे इकारो भवति । मित्रशीः ॥ ४८ ॥

आङः । ४९ ।

आङः परस्य शासेः उपान्त्यस्य इकारो भवति क्वौ एव पं ।

आशीः । क्वौ इति किम् ? आशास्ते ॥ ४९ ॥

नेः व्यञ्जनस्य अनुदितः । ५० ।

व्यञ्जनान्तस्य अनुदितः धातोः उपान्त्यस्य नकारस्य किति ङिति प्रत्यये परे लुग् भवति ।

श्रस्तः । सनीश्रस्यते । व्यञ्जनान्तस्य इति किम् ? नीयते । अनुदितः इति किम् ? निन्धते ॥ ५० ॥

अञ्चः अनर्चायाम् । ५१ ।

अनर्चार्यस्य अञ्चतः उपान्त्यस्य नकारस्य ङिति प्रत्यये लुग् भवति ।

उदक्तम् उदकं कृपात् । अनर्चायाम् इति किम् ? अञ्चिता गुरवः ॥ ५१ ॥

लङ्गि-कम्प्योः उपताप-अङ्गविकृत्योः । ५२ ।

लङ्गि-कम्प्योः उपान्त्यस्य नकारस्य यथासङ्गस्य उपतापे अङ्गविकारे च अर्थे ङिति प्रत्यये परे लुग् भवति ।

विलगितः । विकपितः । उपताप-अङ्गविकृत्योः इति किम् ? विलङ्गितः । विकम्पितः । उदित्वात् अनयोः अप्राप्तौ वचनम् ॥ ५२ ॥

भञ्जेः औ वा । ५३ ।

भञ्जे उपान्त्यस्य नकारस्य औ पं लुग् वा भवति ।

अभञ्जि, अभञ्ज ॥ ५३ ॥

दंश-सञ्जः शपि । ५४ ।

अनयोः उपान्त्यस्य नकारस्य शपि पं लुग् भवति ।

दशति । सजति ॥ ५४ ॥

रञ्जः । ५५ ।

रञ्जेः उपान्त्यस्य नकारस्य शपि परे लुग् भवति ।

रजति ॥ ५५ ॥

गौ मृगरमणे । ५६ ।

मृगरमणे वर्तमानस्य रज्जेः उपान्त्यनकारस्य गौ परे लुग् भवति ।

रजयति मृगान् व्याधः । मृगरमणे इति किम् ? रजयति रजको बलम् ॥ ५६ ॥

घञि भाव-करणे । ५७ ।

भाव-करणार्थविहिते घञि परं रज्जेः उपान्त्यनकारस्य लुग् भवति ।

रज्जनम् , रज्यते अनेन इति वा रागः । भाव-करणे इति किम् ? आधारे रज्जः ॥ ५७ ॥

‘प्रश्न’आदिः । ५८ ।

‘प्रश्न’आदिः कृतनलुक् निपात्यते ।

प्र-हिमपूर्वस्य श्रमेः घञ्-प्रश्नः । हिमश्रमः । इन्धेः एध् । अवपूर्वस्य उन्देः अवोद । मन्-उद्य । दशेः अनटि दशनम् । स्थन्देः घञि स्थदो जवः । निपातनात् अन्यत्र न भवति-तैलस्यन्दः ॥ ५८ ॥

ऋतः मृजेः आर् वा स्वरे । ५९ ।

मृजेः उपान्त्यस्य ऋकारस्य स्वरादौ प्रत्यये परं आर् वा भवति ।

परिमृजन्ति, परिमार्जन्ति । ऋतः इति किम् ? मार्जनम् । स्वरे इति किम् ? मृष्टः ॥ ५९ ॥

अतः आः । ६० ।

मृजेः उपान्त्यस्य अकारस्य आकारो भवति ।

मार्ष्टि । अतः इति किम् ? मृष्टः ॥ ६० ॥

ठिणिति । ६१ ।

धातोः उपान्त्यस्य अतः ठिति णिति च प्रत्यये परे आकारो भवति ।

अपाचि । पाचयति । उपान्त्यस्य इति किम् ? पिपत्तिषकः ॥ ६१ ॥

णपि अस्मदि वा वृद्धिश्च इकः । ६२ ।

धातोः उपान्त्यस्य अतः अस्मद्विषये णपि परे आकारो वा भवति वृद्धिश्च ‘इक्’-अन्तस्य वा ।

अहं पपाच, अहं पपाच । अहं निनय, अहं निनाय ॥ ६२ ॥

चिअमो घञि । ६३ ।

चिपूर्वस्य श्रमेः उपान्त्यस्य अतः घञि परे वा आकारो भवति ।

६४६] आचार्य श्रीमल्लगिरिविरचितं शब्दानुशासनम् ।

विभ्रमः, विश्रामः । केचित् कृति जिगिति औ च अस्य विकल्पम् आहुः ॥ ६३ ॥

न उद्यम-उपरमः । ६४ ।

अनयोः उपान्त्यस्य अतः घञि पंरे आकारो न भवति ।

उद्यमः । उपरमः । उत्-उपग्रहणं किम् ? यामः । उपयामः । रामः । विरामः ॥ ६४ ॥

मः अकमि-यमि-रमि-नमि-गमि-वम्-आचमः कृन्न-औ । ६५ ।

‘कमि’आदिवर्जस्य मन्तस्य धातोः उपान्त्यस्य अतः कृति जिगिति औ च पंरे आकारो न भवति ।

शमः । शमकः । अगमि । ‘कमि’आदिप्रतिषेधः किम् ? कामः । यामः । रामः । नामः । आगामुकः । वामः । आचामः । ‘आचम्’ इति किम् ? चमकः । विचमकः ॥ ६५ ॥

जन-वधः । ६६ ।

अनयोः उपान्त्यस्य अतः कृति जिगिति औ च पंरे आकारो न भवति ।

जनकः । वधकः । अजनि । अवधि ॥ ६६ ॥

आतः यम् । ६७ ।

आकारान्तस्य धातोः कृति जिगिति औ पंरे यम् भवति ।

दायः । दायकः । अदायि ॥ ६७ ॥

भुवः परोक्षा-अद्यतन्योः स्वरे वक् । ६८ ।

भुवो धातोः परोक्षा-अद्यतन्योः स्वं पंरे वक् आगमो भवति ।

बभूव । अभूवन् । स्वरे इति किम् ? बभूवान् । अभूत् ॥ ६८ ॥

हनः हः घः ठिगिति । ६९ ।

हन्तेः हकारस्य जिति णिति च प्रत्यये पंरे घकारो भवति ।

अघाति । घातयति । जिगिति हनि किम् ? हन्ता ॥ ६९ ॥

नः तञ्च अञि-णपि । ७० ।

हन्तेः नकारस्य जिति णिति च प्रत्यये जि-णपूर्वजिते पंरे तकारो भवति हकारस्य च घः ।

घातः । घातकः । अञि-णपि इति किम् ? अघानि । जघान ॥ ७० ॥

॥ इति श्रीमल्लगिरिविरचिते शब्दानुशासने वृत्तौ आख्याते नवमः पादः समाप्तः ॥

आख्याते दशमः पादः

श्रव्यतेः अङि अत् । १ ।

श्रव्यतेः अङि परं अत् अन्नादेशो भवति ।

अश्रवत् । तिप्निर्देशात् ङङः श्लुचि न भवति—अशेष्वियत् ॥ १ ॥

वचेः उम् । २ ।

वचेः अङि परं अन्यान् स्वरात् परः उम् भवति ।

अवोचत् ॥ २ ॥

अस्येः थक् । ३ ।

अस्यतेः अङि परे थक् आगमो भवति ।

आस्थत् ॥ ३ ॥

पतेः पप्त् । ४ ।

पतेः अङि पप्त् आदेशो भवति ।

अपपत् ॥ ४ ॥

नशे वा इम् । ५ ।

नशेः अङि परे अन्यात् स्वरात् परो वा इम् भवति ।

अनेशत्, अनशत् ॥ ५ ॥

ऋवर्णस्य अर् । ६ ।

ऋवर्णान्तस्य अङि परे अर् भवति ।

मा भवान् अरत् । अस्ताम् । अरन् । असरन् । अव्रत् । जरा ॥ ६ ॥

जागुः किति । ७ ।

‘जागृ’ इत्येतस्य इङ् किति प्रत्यये अर् भवति ।

जागर्यते । जागरितः ॥ ७ ॥

रुह्-रुह्य-रुह्यतः परोक्षायाम् अक्वसु-कानयोः । ८ ।

रुह्-रुह्योः ऋदन्तानां च ऋवर्णस्य परोक्षायाम् अर् भवति न तु क्वसु-कानयोः ।

संचस्करतुः । आनर्ह्युः । ऋन्-निचक्रतुः । 'स्कृ' इति सस्सट उपादानात् इह न भवति-चक्रतुः । अक्वसु-कानयोः इति किम् ? तितीर्वान् । ततिराणः । उत्तरेण एव सिद्धे 'स्कृ'ग्रहणम् अन्यत्र संयोगात् परस्य ग्रहणे स्कृञ् अपरिग्रहार्थम् ॥ ८ ॥

संयोगात् ऋन्-अर्तेः । ९ ।

संयोगात् परो यः ऋत् तदन्तस्य अर्तेश्च परोक्षायाम् अर् भवति न तु क्वसु-कानयोः ।

सस्मरतुः । आरतुः ॥ ९ ॥

क्य-यङ्-आशीर्ये । १० ।

संयोगात् परः यः ऋत् तदन्तस्य अर्तेश्च क्ये यङि आशीर्ये च परे अर् भवति । स्मर्यते । अर्यते । सास्मर्यते । अरायते । स्मर्यात् । अर्यात् । 'अर्तेः' इति 'तिप्' नर्दे-
गात् यङः ऽलुचि न भवति-आरियात् ॥ १० ॥

सिच् अद्यतन्याम् ११ ।

धातोः परः अद्यतन्यां सिच् भवति ।

अकार्षात् ॥ ११ ॥

'तृप्'आदेः असृपः वा । १२ ।

'तृप्'आदेः परः अद्यतन्यां सिच् वा भवति न तु सृपः ।

अतृपत् , अत्राप्सीत् । तृप ह्य कृष सृश इति तृपादिः ॥ १२ ॥

इकः शिटः अदृशः सकृ नेट् चेत् । १३ ।

इकः परो यः शिट् तदन्तात् धातोः दृग्विजात अद्यतन्यां परतः सकृ प्रत्ययो भवति न चेत् तस्य सकृः इट् स्यात् ।

अलिक्षत् । अघुक्षत् । इकः इति किम् ? अघाक्षीत् । शिटः इति किम् ? अभैत्सीत् । अदृश इति किम् ? अद्राक्षीत् । नेट् चेत् इति किम् ? अकोषीत् । न्यगृहीत् ॥ १३ ॥

श्लिषः । १४ ।

श्लिषः अद्यतन्यां सकृ भवति नेट् चेत् ।

आश्लिषत् युवर्ति युवा । नेट् चेत् इति किम् ? आश्लेषीत् ॥ १४ ॥

न असस्वाश्लेषे । १५ ।

अप्राण्याश्लेषे अद्यतन्यां सक् न भवति ।

उपाश्लिषत् जतु च काष्टं च । असस्वाश्लेषे इति किम् ? व्यत्यश्लिषन्त मिथुनानि ॥ १५ ॥

अि-ङु-खु-कमि-णोः डः कर्तरि । १६ ।

ङ्भ्यः कर्तरि अद्यतन्यां 'ङ'प्रत्ययो भवति ।

अशिथ्रियत् । अदुदुवत् । अमुखुवत् । अचक्रमत् । णि-अचीकत् । कर्तरि इति किम् ? अकारिषातां कटौ मैत्रेण ॥ १६ ॥

अि-घेऽटः घा । १७ ।

आभ्यां कर्तरि अद्यतन्यां डो वा भवति ।

अशिघ्रियत् । अशयीत् । अदधत् । अधासीत् । कर्तरि इति किम् ? अधिषातां स्तनौ वत्सन ॥ १७ ॥

जू-स्तम्भ'आदि-अि-कृदितः अङ् परस्मै । १८ ।

ङ्भ्यः अद्यतन्याः परस्मैपदे परे अङ् भवति वा ।

अजरत् , अजारीत् । अस्तमत् , अस्तम्भीत् । अस्कमत् , अस्कमीत् । अशत् । अशयीत् । अरुधत् , अरौसीत् । स्तम्भू । स्कम्भू । जुचू म्छूचू मुचू म्लूचू इति स्तम्भादिः ॥ १८ ॥

लृदितः । १९ ।

लृदितः परः अद्यतन्याः परस्मैपदे परे अङ् भवति ।

अगमत् । परस्मै इति किम् ? समगंस्त । पृथग्योगः नित्यार्थः ॥ १९ ॥

श्रुतादि-पुण्यादि-सर्ति-शास्तेः । २० ।

ङ्भ्यः परः अद्यतन्याः परस्मैपदे परे अङ् भवति ।

१. अस्मिन्नेव सूत्रे इदम् उदाहरणम्, 'स्कम्भू' इत्येवंरूपो धातुश्च यद्यपि न वर्तते पाणिनीये, शाकटावनीये हेमै च धातुपाठे । परम्पु अयं धातुः सौत्रो हेमः । सौत्रः-सूत्रोक्तः-सूत्रे सूचितः ।

अद्युतत् । अक्षितत् । अपुषत् । अशुषत् । असरत् । अशिषत् । परस्मै इति किम् ?
व्यधोतिष्ठ । भूवाद्यन्तर्गणः बुतादिः । दिवाद्यन्तर्गणः पुष्यादिः ॥ २० ॥

वक्ति-अस्-ख्यातेः । २१ ।

परस्मै इति निवृत्तम् पृथग्वचनात् । एभ्यः कर्तरि अद्यतन्याम् अङ् भवति ।
अवोचत् , अवोचत । पर्यपास्थत । आख्यत् । पुष्यादित्वात् सिद्धे 'अस्'-
प्रहणम् आत्मनेपदार्थम् । 'तिप्' निर्देशात् यङः श्लुचि न भवति-अवावचीत् । अचाख्या-
सीत् ॥ २१ ॥

ह्रा-अर्ति-लिपि-सिचः । २२ ।

एभ्यः कर्तरि अद्यतन्याम् अङ् भवति ।

आह्वत् । आरत् । अलिपत् । असिचत् ॥ २२ ॥

वा आत्मने । २३ ।

'ह्रा' आदिभ्यः कर्तरि अद्यतन्याः आत्मनेपदे वा अङ् भवति ।

आह्वत, आह्वस्त । समारत, समार्ष्ट । अलिपत, अलिप्त । असिचत, असिक्त ॥ २३ ॥

दीप-जन-बुध-पूरि-तायि-प्यायः ते जिच् तलुक् च । २४ ।

एभ्यः कर्तरि अद्यतन्याः आत्मनेपदे तकारं परे जिच् वा भवति तद्योगे च निमि-
त्ततकारस्य लुक् ।

अदीपि, अदीपिष्ट । अजनि, अजनिष्ट । अबोधि, अबोधिष्ट । अपूरि, अपूरिष्ट ।
अतायि, अतायिष्ट । अप्यायि, अप्यायिष्ट । ते इति किम् ? अदीपिषाताम् ॥ २४ ॥

पदेः । २५ ।

पथतेः कर्तरि अद्यतन्याः आत्मनेपदे ते परे जिच् नित्यं भवति, तकारस्य लुक् ।
उदपादि ॥ २५ ॥

कर्म-भावे । २६ ।

धातोः परे भावे कर्मणि च अद्यतन्या आत्मनेपदे तकारे परे जिच् भवति 'त'
शब्दस्य च लुक् ।

अभावि । अकारि कटः ॥ २६ ॥

स्वर-ग्रह-दृशि-हनिभ्यः स्य-सिच्-आशीः-श्चस्तन्या वा जिट् । २७ ।

स्वरान्तात् ग्रहादिभ्यश्च परेषां याव-कर्मविषयाणां स्य-सिच्-आशीः-श्चस्तनीनां जिट् वा भवति ।

दायिष्यते । अदायिषाताम् । दायिषीष्ट । दायिता । ग्राहिष्यते । अग्राहिषाताम् । ग्राहिषीष्ट । ग्राहिता । दर्शिष्यते । अदर्शिषाताम् । दर्शिषीष्ट । दर्शिता । धानिष्यते । अधानिषाताम् । धानिषीष्ट । धानिता । पक्षे—दास्यते । ग्रहीष्यते । द्रक्ष्यते । हनिष्यते । हत्यादि । वचनभेदात् न यथासंख्यम् ॥ २७ ॥

क्यः शिति । २८ ।

धातोः परो भाव-कर्मविहिते शिति प्रत्यये परे क्यो भवति ।

आस्यते । क्रियते कटः । शिति इति किम् ? बभूव ॥ २८ ॥

कर्तरि अनदादेः शप् । २९ ।

अदादिवर्जात् धातोः परः कर्तरि विहिते शिति प्रत्यये परे शप् भवति ।

भवति । कर्तरि इति किम् ? भूयते । अनदादेः इति किम् ? अत्ति ॥ २९ ॥

दिवादेः श्यः । ३० ।

दिवादेः परः कर्तृविहिते शिति प्रत्यये परे श्यो भवति ।

दीव्यति । सीव्यति ॥ ३० ॥

लषादेः वा । ३१ ।

एभ्यः परः कर्तृविहिते शिति प्रत्यये परे श्यो वा भवति ।

लभ्यति, लषति । यस्यति, यसति । लषि यसि संयसि भ्रम भ्रास भ्लास क्रम क्लम व्रुटि त्रसि इति लषादिः ॥ ३१ ॥

कुषि-रञ्जेः व्याप्ये परस्मै च वा । ३२ ।

कुषि-रञ्जिभ्यां व्याप्ये कर्तरि विहिते शिति प्रत्यये परे श्यो भवति तद्योगे परस्मैपदं च वा ।

कुप्यति कुप्यते वा पादः स्वयमेव । रज्यति रज्यते वा वक्षं स्वयमेव । व्याप्ये कर्तरि इति किम् ? कुणाति पादं रोगः ॥ ३२ ॥

अक्षः वा झुः । ३३ ।

अक्षतेः परः कर्तृविहिते शिति प्रत्यये झुः वा भवति ।

अक्ष्णोति, अक्षति ॥ ३३ ॥

तक्षः स्वार्थे । ३४ ।

स्वार्थः तनूकरणम्, तत्र वर्तमानात् तक्षः कर्तृविहिते शिति प्रत्यये परे श्नुः वा भवति ।

तक्ष्णोति, तक्षति । स्वार्थे इति किम्? संतक्षति शिष्यम् ॥ ३४ ॥

स्वादेः । ३५ ।

‘सु’ आदेः परः कर्तृविहिते शिति प्रत्यये परे श्नुः भवति ।

सुनोति । सिनोति ॥ ३५ ॥

स्तम्भू-स्तूम्भू-स्कम्भू-स्कुम्भू-स्कोः श्ना च । ३६ ।

एभ्यः कर्तृविहिते गिनि प्रत्यये परे श्ना श्नुश्च प्रत्ययो भवति ।

स्तम्भ्नाति, स्तम्भ्नाति । स्तुम्भ्नाति, स्तुम्भ्नाति । स्कम्भ्नाति, स्कम्भ्नाति । स्कुम्भ्नाति, स्कुम्भ्नाति । स्कुनाति, स्कुनोति । ‘स्कु’वर्त्राः सौत्रघातवः । ऊकारः स्तब्ध्वा, स्तम्भ्नात्वा इति एतद्विकल्पार्थः ॥ ३६ ॥

क्रयादेः । ३७ ।

क्रयादेः कर्तृविहिते शिति प्रत्यये परे श्ना भवति ।

क्रीणाति ॥ ३७ ॥

श्नाहेः आनः व्यञ्जनान् । ३८ ।

व्यञ्जनात् परस्य श्नायुक्तहेः ‘आन’ आदेशो भवति ।

पुषाण । स्तमान् । व्यञ्जनात् इति किम्? क्रीणाहि ॥ ३८ ॥

रुधादेः इनम् नल्लुक् च । ३९ ।

रुधादेः कर्तृविहिते शिति प्रत्यये परे श्ना भवति तद्योगे च नकारस्य लुक् ।

रुणद्धि । हिनस्ति ॥ ३९ ॥

कृञ्-तनादेः उः । ४० ।

कृञः तनादेश परः कर्तृविहिते शिति प्रत्यये परे उः भवति ।

१. रुधादेः धातुसंबन्धिनः स्वरात् परः इनम् भवति इति अप्धाहार्यं हेयम् । २. यत्र मूलप्रकृतौ धातुस्थः नकारः स्यात् तत्र लुक् विधेयः वधासंभवम् । यथा ‘हिस्’ धातुः तत्र नकारस्य लोपः । अण् धातुः तत्र नकारस्य लोपे-अनक्ति । एवम् अनक्ति इत्यादि साध्यम्

करोति । तनोति । सनोति । कृञः अतनादित्वात् ग्रहणम् । तनादित्वे अन्यद्
अपि तनादिकार्यं स्यात्—कृतेः । कृतवान् ॥ ४० ॥

तुदादेः शः । ४१ ।

तुदादेः कर्तृविहिते शिति प्रत्यये परे शो भवति ।

तुदति । नुदति ॥ ४२ ॥

सृजः श्राद्धे कर्मवत् आत्मने । ४२ ।

सृजः श्राद्धवति कर्तरि कर्मवत् कार्यं भवति तच्च आत्मनेपदविषये ।

असर्जि, सृज्यते मालां धार्मिकः । श्राद्धे इति किम् ? सृजति मालां मालिकः ॥ ४२ ॥

तपेः तपःकर्मकात् । ४३ ।

तपःकर्मकात् तपेः कर्तरि कर्मवत् कार्यं भवति आत्मनेपदविषये ।

तप्यते तपांसि मुनिः । तपिः इह 'करोति' अर्थः । तपःकर्मकात् इति किम् ?
उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः ॥ ४३ ॥

कर्मणि अ'लु'आदिभ्यः । ४४ ।

'लु' प्रभृतिवर्जात् घातोः कर्मणि कर्तरि कर्मवत् कार्यं भवति आत्मनेपदविषये ।

करोति कटं चैत्रः । क्रियते अकारि, कारिषीष्ट कटः स्वयमेव । कर्मणि कर्तरि इति
किम् ? प्रामं गच्छति । साधु असिः छिनत्ति । प्रत्यासत्त्या च घातुक्रियाकालभेदे स्यात् ।
इह न भवति—पचति ओदनं चैत्रः राध्यति ओदनः स्वयमेव । भिषमानः कुरालः
पात्राणि भिनत्ति । अन्योन्यम् आश्लिष्यत । हन्ति आत्मानम् आत्मना । 'लवति' आदि-
प्रतिषेधः किम् ? लवति उदकं स्वयमेव । गलति उदकं स्वयमेव 'लवति' आदयः प्रयो-
गगम्याः ॥ ४४ ॥

करणे क्वचित् । ४५ ।

घातोः करणे कर्तरि क्वचित् कर्मवत् कार्यं भवति आत्मनेपदविषये ।

परिवारयन्ते कण्टकाः वृक्षं स्वयमेव । क्वचित् इति किम् ? साधु असिः
छिनत्ति ॥ ४५ ॥

१ नैतद् उदाहरणद्वयम् अत्र संगच्छते परंतु अत्र एवं वाच्यम् यत् कृञः तनादिपाठे
सति 'अकृत' 'अकृथाः' इति कृञं विकल्पेन स्वात् तच्च नेष्टम् । २. एकस्य घातोः क्रियायाः
कालभेदेऽपि इदं सूत्रे प्रवर्तते परंतु यत्र घातोरेव भेदः तत्र तु नेष्टं प्रवर्तते इति एतत्प्रदर्शनाय
'पचति' 'राध्यति' इति घातुभेदयुक्तम् उदाहरणं प्रदर्शयति ।

न वा स्वर-दुहः जिः । ४६ ।

स्वरान्तात् दुहेश्च कर्मणि कर्तरि जिः वा न भवति ।

अकृत अकारि वा कटः स्वयमेव । अदुग्ध अदोहि गौः स्वयमेव । कर्तरि इति किम् ? अकारि कटः चैत्रेण । अदोहि 'गौः बल्लवेन ॥ ४६ ॥

रुधः । ४७ ।

रुधः कर्तरि जिः न भवति ।

अरुद्ध गौः स्वयमेव ॥ ४७ ॥

तपः अनुतापे च । ४८ ।

तपतेः कर्तरि अनुतापविषये च जिः न भवति ।

अन्वतप्त कितवः स्वयमेव । अतप तपांसि मुनिः । अन्वतप्त पापेन कर्मणा । अनुतापे च इति किम् ? अतापि पृथ्वी राज्ञा ॥ ४८ ॥

स्नु-श्रि-णि-आत्मनेपदाकर्मकात् । ४९ ।

स्नु-श्रिभ्याम् ण्यन्तात् आत्मनेपदविधौ अकर्मकाच्च कर्तरि जिर्न भवति ।

प्रास्नोष्ट गौः स्वयमेव । उदशिश्नियत दण्डः स्वयमेव । अपीपचत ओदनः स्वयमेव । व्यकृत सैन्धवः स्वयमेव ॥ ४९ ॥

भूषार्थ-सन्-‘दुह’आदीनां च जि-क्याः । ५० ।

भूषार्थेभ्यः सन्नन्तेभ्यः ‘दुह’ आदिभ्यः स्नु-श्रि-णि-आत्मनेपदाकर्मकेभ्यश्च कर्तरि जिच्-जिट्-क्या न भवन्ति ।

अबूभुषत कन्या स्वयमेव । भूषयिष्यते कन्या स्वयमेव । भूषयते कन्या स्वयमेव । अचिकीर्षिष्ट कटः स्वयमेव । चिकीर्षते वा कटः स्वयमेव । दुग्धे गौः स्वयमेव । अनंस्त दण्डः स्वयमेव । परिणममानं पलालं न भवति । अप्रन्थिष्ट । अबोचत । अक्रीष्ट । अगीष्ट स्वयमेव । स्नु-श्रि-णि-आत्मनेपदाऽकर्मकाणां जिः उदाहृतः । क्य उदाह्रियते—प्रस्तुते गौः स्वयमेव । उच्छ्रूयते दण्डः स्वयमेव । कारयते कटः स्वयमेव । विकुर्वते सैन्धवाः स्वयमेव ॥ ५० ॥

॥ इति श्रीमलयगिरिविचिते शब्दानुशासने वृत्तौ आख्याते दशमः पादः समाप्तः ॥

कृदन्ते प्रथमः पादः

ओं नमः सर्वज्ञाय ।

अतुम्-त्वा-अम् कृत् । १ ।

तुम्-त्वा-अम्ब्रजितः 'कृत्'प्रत्ययः कर्तरि वेदितव्यः ।

कारकः । पक्ता । अतुम्-त्वा-अम् इति किम् ? कर्तुं व्रजति । कृत्वा व्रजति ।
कारंकारं व्रजति । अनिर्दिष्टार्था एते प्रत्ययाः स्वस्वार्थे एव भावे वेदितव्याः ॥ १ ॥

जन्-आपत्-आप्लाघेः वा घ्यण् । २ ।

घ्न्यः 'घ्यण्' प्रत्ययः कर्तरि वा वेदितव्यः ।

जन्यः । आपात्यः । आप्लाव्यः । पक्षे भाव-कर्मणोः—जन्यं चैत्रेण इत्यादि ॥ २ ॥

भू-भः यः । ३ ।

आभ्यां परः 'य'प्रत्ययः कर्तरि वा वेदितव्यः ।

भन्यः चैत्रः पक्षे भन्यं चैत्रेण । गेयः माणवकः गाथानाम्, गेया माणवकेन गाथा,
गेयं माणवकेन ॥ ३ ॥

प्र-उपात् वचि-स्थः अनीयः । ४ ।

'प्र'पूर्वात् वचेः 'उप'पूर्वाच्च तिष्ठतेः कर्तरि 'अनीय' प्रत्ययो वा वेदितव्यः ।

प्रवचनीयः गुरुः शासनस्य । उपस्थानीयः शिष्यः गुरोः । पक्षे भाव-कर्मणोः
प्रवचनीयं गुरुणा इत्यादि ॥ ४ ॥

आरम्भे क्तः । ५ ।

आरम्भः आदिकर्म, तत्र वर्तमानात् घातोः 'क्त'प्रत्ययः कर्तरि वा वेदितव्यः ।

प्रकृतः कटं चैत्रः पक्षे प्रकृतः कटः चैत्रेण, प्रकृतं चैत्रेण ॥ ५ ॥

शीर्ष-स्था-आस्-वस-जन-रुह-भज-गिरिषः । ६ ।

घ्न्यः परः 'क्त'प्रत्ययः कर्तरि वा वेदितव्यः ।

अतिशयितः गुरुं चैत्रः । उपस्थितः गुरुं चैत्रः । उपासितः गुरुं चैत्रः । अनुष्ठितः
गुरुं चैत्रः । अनुजातः माणवकः माणविकाम् । आरूढः वृक्षं चैत्रः । विभक्ताः स्वं विप्राः ।

आलिष्टः कन्यां चैत्रः । पक्षे भाव-कर्मणोः—अतिशयितं चैत्रेण इत्यादि । अकर्मकाः अपि धातवः सोपसर्गाः सकर्मका भवन्ति इति 'शीङ्'आदीनाम् उपादानम् ॥ ६ ॥

‘गति’अर्थ-नित्यअकर्मकान् । ७ ।

गत्यर्थात् नित्याकर्मकाच्च कर्तरि ‘क्त’प्रत्ययो वा वेदितव्यः ।

गतं ग्रामं चैत्रः । आसितः चैत्रः । पक्षे भाव-कर्मणोः—गतो ग्रामः चैत्रेण, गतं चैत्रेण । नित्यग्रहणम् अविश्रितकर्मकव्युदासार्थम् तेन ‘कृतः चैत्रः’ इत्यादि न भवति । ‘मुक्ताः विप्राः’ ‘पीताः गावः’ इति मत्वर्थीयः अकारः ॥ ७ ॥

अद्यथान् च आधारे । ८ ।

अद्यथान् गत्यर्थ-नित्याकर्मकाच्च आधारे ‘क्त’ प्रत्ययो वा वेदितव्यः ।

इदम् एषां मुक्तम् । इदम् एषां पीतम् । इदम् एषां यातम् । इदम् एषाम् आसितम् । पक्षे भाव-कर्मणोः—इदं तैः मुक्तम् इत्यादि ॥ ८ ॥

पुर-केलिमौ कर्मकर्तरि । ९ ।

एतौ प्रत्ययौ कर्मकर्तरि वेदितव्यौ ।

पुरो वक्ष्यते । केलिमः अत एव वचनात् । भङ्गुं काष्ठम् । छिदुरा रज्जुः । पवे-लिमा माषाः । भसि-मिद-विदां पुरः कर्तरि एव, कर्मकर्तुः असंभवात् ॥ ९ ॥

‘भीम’आदयः अपादाने । १० ।

अपादाने कारके वाच्ये ‘भीम’आदयः शब्दा वेदितव्याः ।

विभेति अस्मात् इति भीमः । एवं भीष्मः । मयानकः । खलतिः ॥ १० ॥

संप्रदानाच्च अन्यत्र उणादयः । ११ ।

संप्रदानात् अपादानाच्च अन्यत्र उणादयः प्रत्यया वेदितव्याः ।

करोति इति कारुः । कषितः असौ इति कषिः । कुरुन्ति तया इति कक् । भसितं तत्र इति भस्म ॥ ११ ॥

१. ‘शीङ्’ इत्यादिका ये धातवः अकर्मकाः तेभ्यः सप्तमसूत्रेण कर्तरि क्तः सिध्यति तथापि अकर्मका अपि सोपसर्गाः सकर्मका भवन्ति अतः न तेभ्यः सप्तमसूत्रेण कर्तरि क्तः सिध्यति अतः अत्र ‘शीङ्’ आदीनाम् अकर्मकाणामपि उपादानम् इति आशयः । २. अस्मिन् इत्यर्थसूचकम् ‘इदम्’ इदम् । ३. अस्य कृतप्रकरणस्य चतुर्थपादे पञ्चविंशत्तमं तथा षट्त्रिंशत्तमं सूत्रं दृश्यम् ।

कृत् बहुलम् । १२ ।

कृत्प्रत्ययः निर्दिष्टात् अर्थात् अन्यत्रापि अर्थे बहुलं वेदितव्यः ।

पादाभ्यां द्विगते पादहारकः । कृष्टे पच्यन्ते स्वयमेव कृष्टपच्याः शालयः । रोचते इति रुच्यो मोदको मैत्राय । गां हन्ति तस्मै आगताय दातुम् इति गोत्रः ब्राह्मणः । स्नाति अनेन इति स्नानीयं पूर्णम् । मोहयति आत्मानम् मुह्यति अनेन इति वा मोहनीयं कर्म । अवस्नाव्यते तत् इति अवस्नावणम् । राजभोग्नाः शालयः । संप्रदीयते तस्मै संप्रदानम् । अपादीयते तस्मात् इति अपादानम् इत्यादिनिर्दिष्टे अर्थे कृतः नियोगतः । अन्यत्र तु यथादर्शनम् अल्पशः ॥ १२ ॥

क्तेः प्राग् अपवादे वा उत्सर्गः असरूपः । १३ ।

इतः ऊर्ध्वं क्तेः प्राक् यः अपवादः तस्मिन् विषये उत्सर्गः असरूपः प्रत्ययो वा भवति ।

अवश्यशान्यम् । अवश्यलवनीयम् । जेयम् । जेतव्यम् । क्तेः प्राग् इति किम् ? कृतिः । चितिः । अत्र 'घञ्'आदिः न भवति । असरूपः इति किम् ? उपविबः । निषिबः । 'कः' न भवति । न अनुबन्धकृतम् असारूप्यम् अन्यथा सरूपः एव कश्चित् न स्यात् ॥ १३ ॥

वुणः प्राक् कृत्याः । १४ ।

'वुण्'प्रत्ययात् प्राक् विधास्यमानः कृत्प्रत्ययः कृत्यसंज्ञो वेदितव्यः । 'कृत्य'प्रदेशाः 'साध्य-अनाप्यात् कर्म-भावे कृत्य-कृत-स्वार्थाः' [आख्याते द्वितीये पादे सूत्र १] इत्येवमादयः ॥ १४ ॥

तव्य-अनीयौ । १५ ।

धातोः परौ तव्य-अनीयप्रत्ययौ भवतः ।

कर्तव्यम् । करणीयम् ॥ १५ ॥

'कृत्'उपान्त्यात् अन्क्रचि-कृपि-चृतेः क्यप् । १६ ।

क्रकारोपान्त्यात् क्रचि-कृपि-चृतिवर्जात् धातोः क्यप् प्रत्ययो भवति ।

वृत्यम् । वृत्यम् । अन्क्रचि-कृपि-चृतेः इति किम् ? अर्च्यम् । कल्प्यम् । चर्त्यम् ॥ १६ ॥

वृञ्-ह-ञुचि-शासि-स्तु-एतेः । १७ ।

एभ्यः परः क्यप् प्रत्ययो भवति ।

प्रावृत्यम् । आहृत्यम् । जुष्यम् । शिष्यम् । स्तुत्यम् । 'एति' इति इण्-इकोः
ग्रहणम्-इत्यम् ॥ १७ ॥

भृज-वृष-शंस-बुह-गुह-जप-कृषः वा । १८ ।

एभ्यः परः क्यप् प्रत्ययो भवति वा ।

मृज्यम्, मार्ग्यम् । वृष्यम्, वर्ष्यम् । शस्यम्, शंस्यम् । बुह्यम्, दोह्यम् । गुह्यम्,
गोह्यम् । जप्यम्, जाप्यम् । कृष्यम्, कार्यम् ॥ १८ ॥

समः भृजः । १९ ।

'सं'पूर्वात् भृजः परः क्यप् प्रत्ययो भवति वा ।

संभृत्यः, संभार्यः ॥ १९ ॥

अनाम्नि । २० ।

भृजः परः क्यप् प्रत्ययो भवति अनाम्नि ।

भृत्यः पोष्यः इत्यर्थः । अनाम्नि इति किम् ? भांयाः नाम क्षत्रियाः । भार्या
चैत्रस्य ॥ २० ॥

पवर्ग-स्वरात् यः एत् च आतः । २१ ।

पवर्गान्तात् स्वरान्तात् च आतः धानोः परः 'य' प्रत्ययो भवति तद्योगे च
आकारस्य एकारः ।

लभ्यम् । रम्यम् । देयम् । जेयम् ॥ २१ ॥

तकि-चति-शकि-शसि-सहि-यति-यजेः । २२ ।

एभ्यः 'य' प्रत्ययो भवति ।

तक्यम् । चक्यम् । शक्यम् । शस्यम् । सह्यम् । यक्यम् । यज्यम् ॥ २२ ॥

आङः चरेः अगुरौ । २३ ।

'आङ्'पूर्वात् चरेः अगुरौ वाच्ये 'य' प्रत्ययो भवति ।

आचर्यो देशः । अगुरौ इति किम् ? आचार्यः श्रीहेमचन्द्रः ॥ २३ ॥

गद-भद-यमेभ्य अनुपसर्गात् । २४ ।

'गद' आदिभ्यः चरेष्व अनुपसर्गेभ्यः 'य' प्रत्ययो भवति ।

गथम् । मथम् । यथ्यम् । चर्यम् । अनुपसर्गात् इति किम् ? प्रगाथम् । प्रमाथम् ।
प्रयाम्थम् । विचार्यम् ॥ २४ ॥

नाम्नः वदः क्यप् च । २५ ।

अनुपसर्गात् नाम्नः परात् वदतेः क्यप् यश्च प्रत्ययो भवति ।
सत्योधम्, सत्यवधम् । नाम्नः इति किम् ? वाधम् । अनुपसर्गात् इति किम् ?
प्रवाधम् ॥ २५ ॥

ऋवर्ण-व्यञ्जनात् ध्यण् । २६ ।

ऋवर्णान्तात् व्यञ्जनान्ताच्च ध्यण् प्रत्ययो भवति

कार्यम् । हार्यम् । पाक्यम् ॥ २६ ॥

आसु-यु-वपि-रपि-लपि-त्रपि-डिपि-दभि-चमि-आनमः । २७ ।

एभ्यः ध्यण् प्रत्ययो भवति ।

आसाव्यम् । याव्यम् । बाप्यम् । राप्यम् । लाप्यम् । त्राप्यम् । डेप्यम् । दाभ्यम् ।
चाम्यम् । आनाभ्यम् । डिपतेः कुटादित्वात् ये एकारो न स्यात् इति उपादानम् ॥ २७ ॥

पाणि-समवाच्यां सृजः । २८ ।

पाणिशब्दात् समवाच्च परात् सृजतेः परो ध्यण् प्रत्ययो भवति ।

पाणिसर्ग्या । समवसर्ग्या रज्जुः । पाणि-समवाच्याम् इति किम् ? संसृज्यः ॥ २८ ॥

उवर्णात् आवश्यके । २९ ।

उवर्णान्तात् धातोः अवस्थमावे गम्यमाने ध्यण् प्रत्ययो भवति, 'य' अपवादः ।

लाव्यम्-अवश्यं लाव्यम् । आवश्यके इति किम् ? लव्यम् । अवश्यस्तुत्यः इत्यत्र
विहितत्वात् क्यप् एव ॥ २९ ॥

'मृषोय' आदयः । ३० ।

एते कृत्यप्रत्ययान्ता यथादर्शनं निपात्यन्ते ।

मृषा उच्यते क्यप् मृषोयम् । जेः हेतौ जित्यो हलिः । जेयम् अन्यत् । विपू-नीम्बाम्
मुख-कल्कयोः—विपूयो मुखः । विनीयः कल्कः । विपव्यम् विनेयम् अन्यत् । प्रहः पद—
अत्थैरि-बाह्य-अपश्येयु—अवगृह्यं पदम् । गृह्यका इमे परवशा इत्यर्थः । गृह्या क्षी
बहिर्भूता इत्यर्थः । " गुणगृह्या वचने विपश्चितः " [किराते सर्ग २, श्लो० ५] तत्पक्षम्
आश्रिताः इत्यर्थः । अन्यत्र ग्राह्यम् ।

गोपाय्यते इति कुप्यम्-घनम् । अय्यते इति आग्यम्-घृतम् । भिनत्ति कूलम् इति भिषो नदः । उज्जति उदकम् इति उज्यो नदः । सिप्यन्ति अर्थाः अस्मिन् इति सिप्यः । एबम् पुण्यः नक्षत्रविशेषः । युज्यते तत् गमने युज्यम् वाहनम् । अन्यत्र गोप्यम् । आग्यम् । भेदः । उज्जः । सेधनः । पोषणः । योग्यम् । खनेः खेयम् । अनुपसर्गात् नाम्नः हन्तेः भवतेष्वभावे ब्रह्मणः हननम् ब्रह्महत्या । देवभूयं गतः-देवत्वं गतः इत्यर्थः । अन्यत्र न भवति-उपहतिः । हतिः । शघात्या वृषली । अनभिधानाच्च हन्तेर्भावे ध्यण् न भवति । अग्नेः चित्रः-अग्निचित्या । अर्तेः स्वामि-वैश्ययोः अर्यः-जयः स्वामी, अर्यो वैश्यः । अन्यत्र आर्यः साधुः । उपात् सर्तेः ऋतुमस्याम्-उपसर्गा बडवा प्रजने कन्या इत्यर्थः । पणेः विक्रेये-पण्यः कम्बलः । नञ्पूर्वात् वदेः गर्हो अवयं पापम् । अन्यत्र अनुषम् । माङ्ः माने ध्यण् पाथ्यम् । मेयम् अन्यत् । धाथ्याः काश्चित् ऋचः । धेयम् अन्यत् । 'स'पूर्वात् नियः सान्नायं हविः । संनेयम् अन्यत् । निष्काथ्यः निवासः । निचेयम् अन्यत् । 'प्र'पूर्वात् नियः असम्मत-निष्कामयोः । प्रणाथ्यः शिष्यः प्रणेयम् अन्यत् । आनाथ्यः गार्हपत्यात् आनेतव्ये नित्यं जाग्रत् वा दक्षिणाग्निः । आनेयम् अन्यत् । कुण्डैः पीयते सोमः अस्मिन् इति कुण्डपाथ्यः । सञ्चीयते इति सञ्चाथ्यः । राज्ञा सूयते राजा वा सूयते अस्मिन् इति राजसूयः ऋतुः । अन्यत्र कुण्डपानः इत्यादि । परिचाथ्यः, उपचाथ्यः समूहः, चित्यः, अग्नौ पते । अन्यत्र परिचेयः इत्यादि । समूहे विनिपातनम्, अग्नेः अन्यत्र संपूर्वस्य उहेः ध्यण्भावार्थम् । अमा सह वसतः अस्याम् चन्द्रा ऽर्कौ इति अमावस्या, अमावास्या । वसेः कर्तरि तव्ये वास्तव्यः ॥ ३० ॥

बुण्-तृचौ । ३१ ।

धातोः बुण्-तृचौ प्रत्ययौ भवतः ।

कारकः । कर्ता ॥ ३१ ॥

अञ् । ३२ ।

धातोः परः अञ् प्रत्ययो भवति ।

करः । वदः । पचः ॥ ३२ ॥

'लिह'आदिभ्यः । ३३ ।

एभ्यः परः अञ् प्रत्ययो भवति ।

लेहः । शेषः । मारभरः । श्वपचः । बाधकबाधनार्थः योगः । 'लिह' आदयः प्रयोगभङ्याः ॥ ३३ ॥

‘इक्’उपान्त्य-प्री-कृ-गु-ज्ञः कः । ३४ ।

‘इक्’उपान्त्यात् ‘प्री’ प्रसृतिस्यथ परः ‘क’प्रत्ययो भवति ।

बिलिखः । बुधः । ‘काष्ठमेदः’ इत्यत्र परत्वात् अण् । प्रियः । संप्रियः । किरः ।
उत्किरः । गिलः । ज्ञः ॥ ३४ ॥

उपसर्गात् आतः असंप्रसारणः । ३५ ।

उपसर्गात् परात् आकारान्तात् धातोः परः कः प्रत्ययो भवति, न च तस्मिन्
संप्रसारणम् ।

प्रस्थः । सुग्लः । उपसर्गात् इति किम् ? त्राता । असंप्रसारणः इति किम् ?
आहः । प्रहः । अन्यथा हि अत्र संप्रसारणं स्यात् । यथा ‘जुहुवुः’ ‘जुहुवुः’ इति । अत्र
“पूर्वे अपवादाः अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते न उत्तरान्” [न्यायसंग्रहे न्याय ३६ पृ० ३७]
इति णो बाध्यते न अण्, तेन गोसंदायः बडवासंदायः इति भवत्येव ॥ ३५ ॥

प्रा-घेद्-पा-ध्मा-हशः शः । ३६ ।

उपसर्गात् परेभ्यः एभ्यः परः शः प्रत्ययो भवति ।

उज्जिघ्रः । उद्भयः । उत्पिबः । विधमः । उत्पश्यः । केचित् अत्र ‘उपसर्गात्’ इति न
अनुवर्तयन्ति : ‘व्याघ्र’-‘आघ्रा’शब्दौ औणादिकौ ॥ ३६ ॥

साहि-साति-वेदि-उदेजि-चेति-धारि-पारि-लिम्पि-बिन्देः

अनुपसर्गात् । ३७ ।

एभ्यः अनुपसर्गेभ्यः परः ‘श’ प्रत्ययो भवति ।

साहयः । सातयः । वेदयः । उदेजयः । चेतयः । धारयः । पारयः । लिम्पयः ।
बिन्दः । अनुपसर्गात् इति किम् ? संसाहयिता । “मध्ये अपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते
नोत्तरान्” [न्यायसंग्रहे न्याय ३७] इति अण् भवत्येव-उत्तरधारः ॥ ३७ ॥

सहादि-दु-नी-मू-ग्रहः णो वा । ३८ ।

सहादेः दु-नी-मू-ग्रहस्यथ अनुपसर्गेभ्यः परः ‘ण’प्रत्ययो भवति वा ।

सहः, साहः । स्मः, रामः । दवः, दावः । नयः, नायः । भवः, भावः । ग्रहः, ग्राहः ।
अनुपसर्गात् इति किम् ? प्रसहः । प्रदवः । प्रणयः । प्रभवः । बहुलाधिकाराच्च विषयनियमः
तेन ज्योतिषि ग्रहः । गृहम् गृहाः इति गृह्यते अच् ॥ ३८ ॥

१. आ० हेमचन्द्रस्तु एतौ शब्दौ कृष्णप्रत्ययेन साधयति-५/११/५७ २. “जलचरे ग्राहः” इति
शाकटायनः-४.३/१९/१ ३. “गृहणि ग्रहणे” इति पुराणिगणस्यो बाटुः ।

आसु-संसु-इया-तनि-व्यध-अवसा-अवह-अतीण्-श्वसेः । ३९ ।

एभ्यः परः 'ण' प्रत्ययो भवति ।

आलावः । संलावः । अवश्यायः । प्रतिश्यायः । तानः । उत्तानः । व्याधः ।

अवसायः । अवहारः । अत्यायः । प्रधासः । अवधासः ॥ ३९ ॥

आशिषि वुन् । ४० ।

अभीष्टस्य अर्थस्य प्रार्थनम् आशीः, तस्यां गम्यमानायां धातोः 'वुन्' प्रत्ययो भवति ।

जीवतात् जीवकः । नन्दकः । नकारः "इत् च अपुंसः अनितः क्य-स्यादेः अपि"

[नामप्रकरणे षष्ठपादे सूत्र ३५] इति पर्युदासार्थः । जीवका । नन्दका ॥ ४० ॥

नाम्नि तिक् । ४१ ।

आशिषि गम्यमानायां धातोः 'तिक्' प्रत्ययो भवति, समुदायश्चेत् नाम स्यात् ।

तनुतात् तन्तिः । रन्तिः । कृत्प्रत्ययश्च असरूपत्वात् एव पक्षे सिद्धः इति न तदग्रहणम् ॥ ४१ ॥

प्रु-सृ-स्वः साधौ वुच् । ४२ ।

साधुव्यतिषिपे अर्थे वर्तमानेभ्यः प्रु-सृ-स्वभ्यः परः 'वुच्' प्रत्ययो भवति ।

साधु प्रवते प्रवकः । सरकः । लवकः । साधौ इति किम् ? प्रावकः । सारकः ।

लावकः । चकारः 'वुण्-वुचोः अकः' [(५)] इत्यत्र सामान्यग्रहणाऽविधातार्थः ॥ ४२ ॥

हः व्रीहि-काले टनण् । ४३ ।

'हा' धातोः परः टनण् प्रत्ययो भवति, व्रीहौ काले च वाच्यं ।

जहति उदकम् इति हायना नाम व्रीहयः । जहाति भावान् इति हायनः संबत्सरः ।

टकारः उत्तरत्र 'ळी' प्रत्ययार्थः ? णकारः यैमर्धः ॥ ४३ ॥

शिल्पिनि गः । ४४ ।

शिल्पं क्रियासु कौशलम् तद्वान् शिल्पी । गायतेः शिल्पिनि कर्तरि 'टनण्' प्रत्ययो भवति ।

गायनः । गायनी ॥ ४४ ॥

१ 'इयाभातन्व्यध्मासुसंसुअवसाहअतीण्श्वस' । ४।३।१०० । इति साकटायने । अत्र 'आत्'पदेन आकारान्ता अपि धातवो युज्यन्ते उदादिबन्ते च- 'धावः । श्वायः । म्हावः' इति । हेमेऽपि ५।१।६४ सूत्रे एवमेव । अत्र नैवम् । २ यकारार्थश्च इति प्रतीयते ।

वृत्-स्वन-रजः वुट् । ४५ ।

वृत्-स्वन्-रज्यः शिल्पिनि कर्तरि 'वुट्' प्रत्ययो भवति ।

नर्तकः । नर्तकी । स्वनकः । स्वनकी । रजकः । रजकी । लुप्तनकारनिर्देशात् एव नलृक् । शिल्पिनि इति किम् ? नर्तिका ॥ ४५ ॥

नन्धादिभ्यः अनः । ४६ ।

एभ्यः 'अन' प्रत्ययो भवति । नन्धादयः 'नन्दन'- 'रमण' इत्यादिप्रातिपदिक-पाठात् अपोद्धृत्य वेदितव्याः । स च सप्रत्ययपाठः विशिष्टविषयायै रूपनिग्रहार्थश्च ।

नन्दनः । वाशनः । मदनः । दूषणः । साधनः । शोभनः । रोचनः । वर्धनः । अत्र ण्यन्तेभ्यः । सहनः । तपनः । दमनः । सर्वे एव एते संज्ञायाम् । दर्पणः । रमणः । संक्रन्दनः । संकर्षणः । बिभीषणः । पवनः । लवणः निपातनात् णत्वम् । जनार्दनः । मधुसूदनः । चित्तविनाशनः । अत्र वृद्धिः । कुलदमनः । अत्र अण् न भवति ॥ ४६ ॥

ग्रहादिभ्यः णिन् । ४७ ।

एभ्यः 'णिन्' प्रत्ययो भवति । ग्रहादयः नन्धादिवत् नामपाठात् अपोद्धृत्य वेदितव्याः । प्राही । उत्साही । उपस्थायी । मन्त्री । सम्मर्दी । अवरोधी । नेः वप-श्रु-सा-विश-रक्षः—निवापी । निश्रावी । निसायी । निवेशी । निरक्षी ।

नलः बाबू-व्याह-संख्याह-त्रज-वद-वसः—अयाची । अव्याहरी । असंख्याहारी । अत्रात्री । अवादी । अवासी ॥ ४७ ॥

नञः स्वरान्ता अचित्ते । ४८ ।

नञ्पूर्वात् स्वरान्तात् धातोः अचित्ते कर्तरि 'णिन्' प्रत्ययो भवति ।

शकारी स्पर्शः । अचित्ते इति किम् ? अहर्ता चैत्रः । केचित् अनञः इच्छन्ति ॥ ४८ ॥

इन् च परिभुवः । ४९ ।

'परि'पूर्वात् भवतेः इन् णिन् च प्रत्ययो भवति ।

परिभवी, परिभावी ॥ ४९ ॥

वेः वीङ्-विञः देशे । ५० ।

'वि'पूर्वात् शीङ् विजश्च देशे बाण्ये इन् प्रत्ययो भवति ।

विशयी, विषयी देशः । 'विजः' इति निर्देशात् एव णत्वम् ।

॥ इति श्रीमल्लगिरिविरचिते शब्दानुशासने वृत्तौ कृति प्रथमः पादः समाप्तः ॥

कृदन्ते द्वितीयः पादः

समान-अन्य-स्यदादेः गौणात् दृशेः आप्ये सक्-क्विप्-टकः । १ ।

समानशब्दात् अन्यशब्दात् त्यदादेश्च गौणात् परात् दृशेः घातोः कर्मणि सक्
क्विप् टक् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । क्वनमेदात् अयथासंख्यम् ।

समान इव दृश्यते सटक्षः, सटक्, सटशः । सटशी । अन्यादक्षः, अन्यादक्,
अन्यादशः । अन्यादशी । त्यादक्षः, त्यादक्, त्यादशः । त्यादशी । समान-अन्य-स्यदादेः
इति किम् ? वृक्ष इव दृश्यते । गौणात् इति किम् ? स इव पश्यति ॥ १ ॥

कर्तुः नाम्नः णिन् । २ ।

कर्तृवाचिनः नाम्नः गौणात् परात् घातोः णिन् प्रत्ययो भवति ।

उष्ट्रः इव क्रोशति उष्ट्रक्रोशी । ध्वाङ्करावी । कर्तुः इति किम् ? शालीन् इव
क्रोद्भवान् भोक्ता । गौणात् नाम्नः इति किम् ? उष्ट्रः क्रोशति ॥ २ ॥

अजातेः शीले । ३ ।

अजातिवाचिनः नाम्नः परात् शीलार्थात् घातोः णिन् प्रत्ययो भवति ।

उष्णभोजी । शीतभोजी । प्रत्यासारिण्यः । प्रस्थार्या । अजातेः इति किम् ? शालीन्
भोक्ता । शीले इति किम् ? उष्णभोजः । 'प्रभोक्ता' 'संभोक्ता' इत्यत्र अनभिधानात् न
भवति । तथा च बहुलाधिकारः ॥ ३ ॥

व्रत-आभीक्ष्ण्ये । ४ ।

व्रतं शास्त्रीयो नियमः । आभीक्ष्ण्यं पौनःपुन्यम्, तात्पर्यम्, आसेवा वा । तयोः
गम्यमानयोः नाम्नः परात् घातोः णिन् प्रत्ययो भवति ।

पार्श्वशायी । स्थण्डिलशायी । तदन्यवर्जनम् इह व्रतम् अवगम्यते । आभीक्ष्ण्ये-
कषायपायिगः गान्धाराः । क्षीरपायिणः उशीनराः । 'कुल्माषखादाः' इत्यत्र बहुलाधिकारात्
न भवति । अशीलार्थम् अजात्यर्थं वचनम् ॥ ४ ॥

साधौ । ५ ।

साधुत्वविशिष्टेऽर्थे वर्तमानात् नाम्नः परात् घातोः णिन् प्रत्ययो भवति ।

साधुकारी । साधुदायी ॥ ५ ॥

ब्रह्मवादी । ६ ।

‘ब्रह्म’कर्मणः परात् वदेः णिन् प्रत्ययो भवति ।

ब्रह्मवादिनो^१ वदन्ति । अशीलार्थम्, अजात्यर्थम्, असंरूपनिवृत्त्यर्थं च वचनम् ॥ ६ ॥

गमेः ड-स्व-स्वङः । ७ ।

नाम्नः परात् गमेः घातोः पराः ड स्व स्वङ् इत्येते प्रत्यया भवन्ति ।

तुरगः । भुजगः । प्रवगः । प्लवगः । पन्नगः । अन्तगः । अनन्तगः । अध्वगः । दूरगः । पारगः । सर्वगः । सर्वत्रगः । ग्रामगः । स्व—सुतंगमः । तुरंगमः । भुजंगमः । प्रवंगमः । प्लवंगमः । मितंगमः । अमितंगमा हस्तिनी । हृदयंगमा वाक् । स्वङ्—तुरङ्गः । भुजङ्गः । प्रवङ्गः । बहुलाधिकारात् यथाप्रयोगदर्शनं व्यवस्था ॥ ७ ॥

टः पुरः-अग्रतः-अग्रेः सत्तेः । ८ ।

एभ्यः परात् सत्तेः टः प्रत्ययो भवति ।

पुरः सरति पुरःसरः । अग्रतःसरः । अग्रम् अग्रेण वा सरति अग्रेसरः । एकारान्तत्वं सूत्रे तथा निर्दिशात् । टकारः ङीप्रत्ययार्थः ॥ ८ ॥

पूर्वात् कर्तुः । ९ ।

‘पूर्व’ शब्दात् कर्तुः परात् सत्तेः टः प्रत्ययो भवति ।

पूर्वः सरति पूर्वसरः ॥ ९ ॥

भिक्षा-सेना-आदायात् चरेः । १० ।

एभ्यः परात् चरेः टः प्रत्ययो भवति ।

भिक्षाचरः । सेनाचरः । आदायचरः ॥ १० ॥

आधारात् । ११ ।

आधारवाचिनः नाम्नः परात् चरेः टः प्रत्ययो भवति ।

कुरुषु चरति कुरुचरः । आधारात् इति किम् ? कुरुन् चरति ॥ ११ ॥

शीङः अत् । १२ ।

आधारवाचिनः नाम्नः परात् शीङः अत् प्रत्ययो भवति ।

१. अत्र “निपात्यते” इति निर्वेक्षः शाकटाक्षे - ४१३, १८५- स एव च समुचितः ।

२. शाकटाक्षे तत्रैव सूत्रे ‘ब्राह्मणाः’ इति अत्र विशेष्यपदम् ।

खे शेते खशयः । 'गिरिशः' इति लोमादिवात् शः ॥ १२ ॥

‘उत्तान’ आदेः कर्तुः । १३ ।

‘उत्तान’ आदिभ्यः कर्तृभ्यः परात् शीङः अत् प्रत्ययो भवति ।

उत्तानशयः । अवमूर्धशयः । ‘उत्तान’ आदयः प्रयोगगम्याः ॥ १३ ॥

‘पार्श्व’ आदिभ्यः । १४ ।

पृभ्यः परात् शीङः अत् प्रत्ययो भवति ।

पार्श्वान्यां शेते पार्श्वशयः । उदरशयः । दिग्धेसहशयः । ‘पार्श्व’ आदयः

प्रयोगगम्याः ॥ १४ ॥

कर्मणः अण् । १५ ।

कर्मवाचिनः नाम्नः परात् घानोः अण् प्रत्ययो भवति ।

कुम्भकारः । चर्चापारः । ‘ग्रामं गच्छति’ ‘आदित्यं पश्यति’ ‘हिमवन्तं शृणोति’ इत्यादौ प्राप्यात् कर्मणः न भवति, अनभिधानात् । ‘महान्तं कुम्भं करोति’ इत्यादौ च सापेक्षत्वात् ॥ १५ ॥

अर्हतेः अः । १६ ।

कर्मणः परात् अर्हतेः अः प्रत्ययो भवति ।

पूजार्हः । पूजार्हा ॥ १६ ॥

किम्-यत्-तत्-बहोः कृञः अः । १७ ।

‘किम्’ आदिभ्यः कर्मभ्यः परात् कृञः अः प्रत्ययो भवति ।

किङ्करः । यत्करः । तत्करः । बहुकरः । ‘बहुकरी’ इति संख्यावचनात् उत्तरेण टः । “जातिः इदानीं किंकरी” [ ] इति हेत्वावौ टः ॥ १७ ॥

**दिवा-विभा-निशा-प्रभा-भास्-कर्तृ-नान्दी-लिपि-लिवि-बलि-चित्र-क्षेत्र-
अन्त-अनन्त-आदि-कार-अरुम्-जङ्घा-बाहु-अहः-संख्या-धनुर-
भक्तात् टः । १८ ।**

पृभ्यः कर्मभ्यः परात् कृञः टः प्रत्ययो भवति । ‘संख्या’ इति अर्थ-स्वरूपग्रहणम् ।

दिवाकरः । विभाकरः । निशाकरः । प्रभाकरः । भास्करः । कर्तृकरः । नान्दीकरः । लिपिकरः । लिविकरः । बलिकरः । चित्रकरः । क्षेत्रकरः । अन्तकरः । अनन्तकरः ।

१. “दिग्धेन सह शेते”—शा० ४।३।१६५ । दिग्धेन-लिप्तेन ।

आदिकरः । कारकरः । अरुष्करः । जङ्गाकरः । बाहुकरः । अहस्करः । एककरः । द्विकरः ।
संस्कारकरः । धनुष्करः । भक्तकरः ॥ १८ ॥

**हेतु-तच्छील-अनुकूलेषु अशब्द-श्लोक-कलह-गाथा-वैर-चाटु-
सूत्र-मन्त्र-पदान् । १९ ।**

शब्दादिवर्जात् कर्मणः परात् कृञः हेत्वादिषु कर्तृषु टः प्रत्ययो भवति ।

यशस्करी विद्या । तच्छीले पूजाकरः । अनुकूले प्रेषणकरः । हेतु-तच्छील-अनुकूलेषु
इति किम् ? कुम्भकारः । शब्दाविप्रतिषेधः किम् ? शब्दकारः । श्लोककारः । कलहकारः ।
गाथाकारः । वैरकारः । चाटुकारः । सूत्रकारः । मन्त्रकारः । पदकारः । तच्छीले ताच्छी-
लिकश्च प्रत्ययः उदाहार्यः ॥ १९ ॥

क्षेम-प्रिय-मद्र-भद्रात् स्व-अणौ । २० ।

‘क्षेम’ आदिभ्यः कर्मभ्यः परात् कृञः ‘स्व’-‘अण्’ प्रत्ययौ भवतः ।

क्षेमकरः, क्षेमकारः । प्रियकरः, प्रियकारः । मद्रकरः, मद्रकारः । भद्रकरः,
भद्रकारः । हेत्वादिविवक्षायाम् अपि परत्वात् इमौ एव प्रत्ययौ । ‘योगक्षेमकरी लोकस्थ’
इति तदन्तविज्ञानाभावात् न भवेतः ॥ २० ॥

इः स्तम्ब-शकृतः व्रीहि-वत्से । २१ ।

‘स्तम्ब’-‘शकृत’ शब्दाभ्यां कर्मभ्यां परात् कृञः यथासंख्यं वत्से व्रीहौ च कर्तरि
‘इ’ प्रत्ययो भवति ।

स्तम्बकरिः व्रीहिः । शकृतकरिः वत्सः । अन्यत्र स्तम्बकारः । शकृतकारः ॥ २१ ॥

दति-नाथात् पशौ हजः । २२ ।

दति-नाथाभ्यां कर्मभ्यां परात् हजः पशौ कर्तरि ‘इ’ प्रत्ययो भवति ।

दतिहरिः, नाथहरिः पशुः । पशौ इति किम् ? दतिहारः । नाथहारः ॥ २२ ॥

आङि शीले अत् । २३ ।

कर्मणः परात् शीले अर्थे वर्तमानात् हजः आङि उपपदे अत् प्रत्ययो भवति ।

पुष्पाहरः । यस्य पुष्पाहरणे न स्वभावात् अन्यो हेतुः स एवमुच्यते । आङि
इति किम् ? पुष्पाणि हर्ता । शीले इति किम् ? पुष्पाहारः । सुखाहारः इति । अशीले अनुषङ्गे
उत्तरेण अत् प्रत्ययः ॥ २३ ॥

वयः-अनुद्यमे । २४ ।

प्राणिनां कालकृता अवस्था यौवनादि वयः । उद्यमः उत्क्षेपणम् तदभावः अनुद्यमः । तयोः गम्यमानयोः कर्मणः परात् ह्यजः अत् प्रत्ययो भवति ।

अस्थिहरः । विषहरः मणिः । वयः-अनुद्यमे इति किम् ? भारहारः । क्रियमाणः संभाव्यमानः वा उद्यमः वयसि गम्यते इति उद्यमार्थं वयोग्रहणम् ॥ २४ ॥

शक्ति-लाङ्गल-अङ्कुश-ऋष्टि-यष्टि-तोमर-घटात् ग्रहः । २५ ।

‘शक्ति’ आदिभ्यः कर्मभ्यः परात् ग्रहेः अत् प्रत्ययो भवति ।

शक्तिग्रहः । लाङ्गलग्रहः । अङ्कुशग्रहः । ऋष्टिग्रहः । यष्टिग्रहः । तोमरग्रहः । घटग्रहः । “नामग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्” [न्यायसंग्रहे न्याय १६ पृ० १६] घटीग्रहः ॥ २५ ॥

सूत्रात् धारणे । २६ ।

‘सूत्र’शब्दात् कर्मणः परात् धारणे अर्थे वर्तमानात् ग्रहेः अत् प्रत्ययो भवति ।

सूत्रग्रहः । धारणे इति किम् ? यो हि सूत्रम् उपादत्ते स सूत्रग्राहः ॥ २६ ॥

शीलि-कामि-भक्षि-आचरि-ईक्ष-क्षमः णः । २७ ।

कर्मणः परेभ्यः एभ्यः णः प्रत्ययो भवति ।

धर्मं शीलयति धर्मशीलः । धर्मशीला । धर्मकामः । धर्मकामा । वायुमक्षः । कल्याणाचारः । सुखप्रतीक्षः । क्लेशक्षमः । कर्मणि शीलादौ बहुव्रीहिणा अपि एते सिध्यन्ति, अणु-बाधनार्थं तु वचनम् ॥ २७ ॥

आशिषि ह्नः डः । २८ ।

आशिषि गम्यमानायां कर्मणः परात् हन्तेः डः प्रत्ययो भवति ।

तिमिं वध्यात् तिमिहः ॥ २८ ॥

क्लेश-तमसः अपात् । २९ ।

‘क्लेश’-‘तमः’ शब्दाभ्यां परात् ‘अप’ पूर्वात् हन्तेः ‘ड’ प्रत्ययो भवति ।

क्लेशापहः । तमोऽपहः । अनाशीरर्ष आरम्भः ॥ २९ ॥

समः ख्यः । ३० ।

कर्मणः परात् ‘सं’पूर्वात् ‘ख्या’ धातोः ‘ड’ प्रत्ययो भवति ।

गोसंख्यः ॥ ३० ॥

प्रात् दा-ज्ञः । ३१ ।

कर्मणः पराभ्यां दा-ज्ञाभ्यां परः 'ड' प्रत्ययो भवति ।

सर्वप्रदः । पथिप्रज्ञः । प्रात् इति किम् ? गोसंदायः ॥ ३१ ॥

आतः अनुपसर्गात् अह्वा-वा-मः । ३२ ।

कर्मणः परात् अनुपसर्गात् ह्वा-वा-मावर्जितात् आकारान्तात् धातोः 'ड' प्रत्ययो भवति । अणः अपवादः ।

धनदः । तनुक्म् । अह्वा-वा-मः इति किम् ? जिनह्वायः । तन्तुवायः । धान्यमायः ॥ ३२ ॥

गः टक् । ३३ ।

कर्मणः परात् अनुपसर्गात् गायतेः टक् भवति । अणः अपवादः ।

वक्रगः । वक्रगी । अनुपसर्गात् इति किम् ? वक्रसंगावः ॥ ३३ ॥

अमनुष्ये हनः । ३४ ।

कर्मणः परात् हन्तेः अमनुष्ये कर्तरि टक् प्रत्ययो भवति ।

वातघ्नं आविकं क्षीरम् । पतिघ्नी रेखा । अमनुष्ये इति किम् ? आखुषातः शूद्रः । पापघातो यतिः । 'नरघातो हस्ती' इत्यादौ अनभिधानात् न भवति ॥ ३४ ॥

जाया-पतेः चिह्नवति । ३५ ।

जाया-पतिभ्यां कर्मभ्यां परात् हन्तेः चिह्नवति कर्तरि टक् भवति । चिह्नं लक्षणम्—शुभाऽशुभसूचकं शरीरस्थं मष-तिलकादि ।

जायाघ्नो ब्राह्मणः । पतिघ्नी कन्या । मनुष्यार्थः आरम्भः ॥ ३५ ॥

हस्ति-बाहु-कपाटात् शक्तौ । ३६ ।

'हस्ति'आदिभ्यः कर्मभ्यः परात् हन्तेः शक्तौ गम्भमानायां टक् प्रत्ययो भवति ।

हस्तिघ्नः पुरुषः—हस्तिनं हन्तुं शक्तः इत्यर्थः । एवम् बाहुघ्नः । कपाटघ्नः चौरः । हस्ति-बाहु-कपाटात् इति किम् ? चौरघातः मनुष्यः ॥ ३६ ॥

कुमार-शीर्षात् गिन् । ३७ ।

आभ्यां कर्मभ्यां परात् हन्तेः 'गिन्' प्रत्ययो भवति ।

कुमारघाती । शीर्षघाती । शिरःपर्यायः 'शीर्ष'शब्दः अकारान्तोऽपि अस्ति । तथा च

२७०-] आचार्यमीमल्यनिरिचिरचितं शब्दाशुशासनम् ।

प्रयोगः—“शीर्षे” सूतं पृष्ठतः” [ ] “शीर्षोपहारादिभिः आत्मदुःखैः [ ] इति ।
“ निर्देशादेव शिरसः ‘शीर्ष’भावः ” इति एके ॥ ३७ ॥

मन्यात् । ३८ ।

कर्मणः परात् मन्यतेः णिन् प्रत्ययो भवति ।

पण्डितमानी । ‘इय’निर्देशः उत्तरार्धः ॥ ३८ ॥

कर्तुः स्वश् । ३९ ।

प्रत्ययार्थकर्तुः कर्मणः परात् मन्यतेः ‘स्वश्’ प्रत्ययो भवति ।

पण्डितम् आत्मानं मन्यते पण्डितं मन्यः । सर्वज्ञमन्यः । असरूपत्वात् णिन् अपि—
पण्डितमानी । कर्तुः इति किम् ? दर्शनीयमानी चैत्रस्य । शकारः इयार्थः ॥ ३९ ॥

एजेः । ४० ।

कर्मणः परात् एजयतेः ‘स्वश्’ प्रत्ययो भवति ।

अङ्गमेजयः ॥ ४० ॥

बह्-अभ्रात् लिहः । ४१ ।

आभ्यां कर्मभ्यां परात् लिहः ‘स्वश्’ प्रत्ययो भवति ।

बह्लिहो गौः । अभ्रलिहः प्रासादः ॥ ४१ ॥

ललाट-वात-शार्धान् तप-अज-हाकः । ४२ ।

ललाट-वात-शार्धेभ्यः कर्मभ्यः यथासंख्यं तपतेः अजनेः हाकश्च परः ‘स्वश्’ प्रत्ययो
भवति ।

ललाटतपः सूर्यः । वातमजाः मृगाः । शर्धजहाः माषाः । हाकः ककारो ‘हाक्’
निवृत्त्यर्थः ॥ ४२ ॥

विधु-अरुष्-तिलात् तुदः । ४३ ।

एभ्यः कर्मभ्यः परात् तुदेः ‘स्वश्’ प्रत्ययो भवति ।

विधुंतुदः । अरुन्तुदः । तिळन्तुदः ॥ ४३ ॥

कूलात् उमुजि-बहेः । ४४ ।

‘कूल’ शब्दात् कर्मणः परात् उत्पूर्वात् रुचेः बहेश्च परः ‘खश्’ प्रत्ययो भवति ।

कूलमुदुजः । कूलमुदुहः ॥ ४४ ॥

पाणेः धमः । ४५ ।

‘पाणि’शब्दात् कर्मणः परात् धमतेः ‘खश्’ प्रत्ययो भवति ।

पाणिधमः । पाणिधमाः पन्थानः इति तेषामात् यथा ‘वृक्षा हसन्ति’ इति ॥ ४५ ॥

घटी-खरी-नाडी-नासिका-वातात् घेटश्च । ४६ ।

एभ्यः कर्मभ्यः परात् घेतेः धमतेश्च परः ‘खश्’ प्रत्ययो भवति ।

घटिधमः, घटिधयः । खरिधमः, खरिधयः । नाडिधमः, नाडिधयः । नासिकधमः, नासिकधयः । वातधमः, वातधयः ॥ ४६ ॥

शुनी-स्तनात् । ४७ ।

आभ्यां कर्मभ्यां परात् घेटः ‘खश्’ प्रत्ययो भवति ।

शुनिधयः । स्तनधयः ॥ ४७ ॥

करीष-अभ्र-कूलान् कषः । ४८ ।

एभ्यः कर्मभ्यः परात् कषेः ‘खश्’ प्रत्ययो भवति ।

करीषकषा वात्या । अभ्रकषः प्रासादः । कूलकषा नदी ॥ ४८ ॥

सर्वात् सहश्च । ४९ ।

‘सर्व’ शब्दात् कर्मणः परात् सहेः कषेश्च ‘खश्’ प्रत्ययो भवति ।

सर्वसहः । सर्वकषः ॥ ४९ ॥

मित-नख-परिमाणात् पचः । ५० ।

‘मित’ आदिभ्यः कर्मभ्यः परात् पचेः ‘खश्’ प्रत्ययो भवति । सर्वतः मानं परिमाणम्-प्रस्थादि ।

मितपचा ब्राह्मणी । नखपचा यवाणुः । प्रस्थपचा स्थाली ॥ ५० ॥

प्रिय-वशात् वदः । ५१ ।

आभ्यां कर्मभ्यां परात् वदेः ‘खश्’ प्रत्ययो भवति ।

प्रियंवदः । वशंवदः ॥ ५१ ॥

१ पाणिधमपुरुषयोगात् पन्था अपि पाणिधमः इति औपचारिकं वदम् । एतच्च च सूचयाम अग्रे दृष्टान्तं दर्शयति । २ अत्र सूत्रे हैमे ५।१।१२० सूत्रे तथा काण्डव्यग्रीये ४।३।१४९। सूत्रे ‘मुष्टि’ शब्दः समधिको वर्तते ।

मेघ-ऋति-भय-अभयात् कृजः स्वः । ५२ ।

एभ्यः कर्मस्थः परात् कृजः स्वः प्रत्ययो भवति ।

मेघंकरः । ऋतिकरः । भयंकरः । अभयंकरः ॥ ५२ ॥

शमः संज्ञायाम् अत् । ५३ ।

शमः परात् धातोः संज्ञायाम् 'अत्' प्रत्ययो भवति ।

शङ्करः । शम्भवः । 'हेतु' आदिविवक्षायामपि परत्वात् अयमेव प्रत्ययः—शङ्करा
नाम परित्राजिका । संज्ञायाम् इति किम् ? शङ्करी विद्या ॥ ५३ ॥

स्थः कः । ५४ ।

नाम्नः परात् तिष्ठतेः कः प्रत्ययो भवति ।

समस्थः । विषमस्थः । परत्वात् अयं 'शमः संज्ञायाम् अत्' [कृत् पा० २ सू०
५३] इति बाधते । शंस्थो नाम कश्चित् । असंस्थत्वात् विषयः समावेशः—संस्थोः ॥ ५४ ॥

दुहः घः च । ५५ ।

नाम्नः परात् दुहेः कः प्रत्ययो भवति, घकारश्च अन्तादेशः ।

कर्म दुग्धे कामदुधा ॥ ५५ ॥

'विहग'आदयः । ५६ ।

'विहग' आदयः 'ङकार' आदिप्रत्ययान्ता यथादर्शनं निपात्यन्ते ।

विहायसा गच्छति विहगः, विहङ्गः, विहङ्गमः । सुग-दुर्गौ आधारे । उरसा गच्छति
उरगः । फलानि गृह्णाति फलेग्रहिः । आत्मानं विभर्ति आत्मभरिः । ब्रह्माणं हन्ति टक्
ब्रह्मघ्नः । राजानं हन्ति राजघः । पाणिम् पाणिना वा हन्ति इति पाणिघः । ताडघः ।
यु-नु-धारि-जि-दमि-तपि-सहेः संज्ञायाम्—विश्वंभरा बभुधा । पतिंवरा कन्या । रथंतरं
साम । बसुंधरा पृथ्वी । शत्रुंजयः पर्वतः । अरिन्दमः, शत्रुन्दमः, शत्रुतपः, शत्रुंसहः
एवंनामानो राजानः । संज्ञायाः अन्यत्र कुटुम्बं विभर्ति कुटुम्बभारः । बाचंयमः व्रती ।
बाग्यामः अन्यः । द्विषन्तं तापयति इति द्विषन्तपः, पंतपः । अग्न्यन्तस्थ न भवति—द्विषत्तापः,
परतापः । इह न स्यात्—द्विषतीतापः । भगं दारयति इति भगन्दरो व्याधिः । पुरं दारयति
इति पुरन्दरः । 'पुर' शब्दात् तु न भवति—पुरदारः । इरा सुरा तथा माधति इरम्भदः ।
उग्रं पश्यति उग्रपश्यः । सूर्यम् अपि न पश्यन्ति असूर्यपश्या राजदाराः एवं नाम गुप्ता यत्
अपरिहार्यदर्शनं सूर्यम् अपि न पश्यन्ति इत्यर्थः । तुन्दं परिमार्ष्टि तुन्दपरिमृजः अलसः ।

१. एतत् विवक्षन्तस्य प्रथमैकवचनम् । २. अत्र रकारान्तः 'पुर' शब्दः निपातकाच्च 'पुर'
इत्यस्य 'पुर' साधनीयम् । अकारान्तात् तु 'पुर' शब्दात् 'पुरदारः' इति ।

तुन्दपरिमार्जः अन्यः । शोकापनुदः शोकस्य हर्ता । शोकापनोदः अन्यः । स्तम्बे रमते स्तम्बेरमो हस्ती । स्तम्बे रन्ता अन्यः । कर्गेजपः सूचकः । कर्गे जपिता अन्यः । मूलानि विमुञ्जति मूलविमुञ्जो रथः । कौ मोदते कुमुदम् । द्वाभ्यां पिबति द्विपः । धर्माय प्रवदाति धर्मप्रदः । शास्त्रेण प्रजानाति शास्त्रप्रज्ञः इत्यादि ॥ ५६ ॥

भजः विण् । ५७ ।

नाम्नः परात् भजेः विण् प्रत्ययो भवति ।

अर्धभाक् । वकारः विण्-क्विपोः समत्वार्थः । तेन इह क्विप् न भवति ॥ ५७ ॥

स्पृशः अनुदकात् क्विप् । ५८ ।

‘उदक्’ वर्जात् नाम्नः परात् स्पृशतेः ‘क्विप्’ प्रत्ययो भवति । कृतं स्पृशति घृतस्पृक् । ‘अनुदकात्’ इति ‘उदक्’ सदृशम् अनुपसर्गनाम गृह्यते तेन इह न भवति-उपस्पृशति । अनुदकात् इति किम् ? उदकस्पर्शः ॥ ५८ ॥

अदः अनन्नात् । ५९ ।

‘अन्न’ वर्जात् नाम्नः परात् अदेः ‘क्विप्’ प्रत्ययो भवति ।

सस्यम् अति सस्यात् । अनन्नान् इति किम् ? अनादः ॥ ५९ ॥

भन् वन् क्वनिप् विच् च क्वचित् । ६० ।

नाम्नः परात् धातोः ‘भन्’ आदिप्रत्यया ल्घ्यानुसारेण भवन्ति चकारात् क्विप् च । भन्-सुशर्मा । शर्म । वर्म । हेम । दाम । वन्-विजाबा । अग्नेगाबा । क्वनिप्-प्रातरिक्त्वा । विच्-विट् । जागः । कीलालपाः । क्विप्-सत् । प्रसत् । अन्तरिक्षसत् । सूः । अण्डसूः । प्रसूः । द्विट् । मित्रद्विट् । मित्रघुक् । गोघुक् । युङ् । अश्वयुक् । तत्त्ववित् । प्रवित् । काष्ठानित् । प्रभित् । छित् । भवच्छित् । प्रजित् । शत्रुजित् । नीः । सेनानीः । विराट् । राजराट् । ऋतुम् ऋतवे ऋतुप्रयोजनो वा यजति इति ऋत्विक् । ‘क्वचित्’ ग्रहणं प्रयोगानुसरणार्थम् तेन सर्वस्मात् धातोः एते प्रत्ययाः किन्तु यथादर्शनम् । तथा क्वचित् अनामपूर्वात् अपि ॥ ६० ॥

क्रव्यात्-क्रव्यादौ आम-पक्वादौ । ६१ ।

एतौ यथासंख्यं आमादिनि पक्वादिनि च अर्थे निपात्येते ।

क्रव्यम् अति क्रव्यात् आममांसभक्षकः । क्रव्यादः पक्वमांसभक्षकः । वृत्तौ एव ‘क्रव्य’ शब्दः पक्वमांसे वर्तते । सिद्धौ प्रत्ययौ, विपक्षनिष्पत्त्यर्थं वचनम् ॥ ६१ ॥

॥ इति श्रीमल्लयगिरिविरचिते शब्दानुशासने वृत्तौ कृति द्वितीयः पादः ॥

१. प्रथमैकवचनम्-युक् युक्तौ युक्तः । २. आममांसवाची अपि ‘क्रव्य’ शब्दः ‘क्रव्याद’ इति निपातनसामर्थ्यात् वृत्तौ पक्वमांसे वर्तते अथवा कृत-विकृत शब्दस्य पक्वमांसार्थस्य पृथोदरादित्याद् ‘क्रव्य’ आवेशः इति हैने ५११/१५१ । तुत्रे स्पष्टीकरणम् ।

कृदन्ते तृतीयः पादः

स्थूल-पलित-नग्न-प्रिय-अन्ध-सुभग-आढ्य-तदन्तात् अच्चेः ऋयर्थे
भुवः खिष्णु-खुकञ् । १ ।

‘स्थूल’ आदेः तदन्तात् च नाम्नः अऋयन्तात् ऋयर्थे वर्तमानात् परात् भुवः खिष्णु-
‘खुकञ्’ प्रत्ययौ भवतः ।

अस्थूलः स्थूलो भवति स्थूलंभविष्णुः । स्थूलंभावुकः । पलितंभविष्णुः । पलितंभावुकः ।
नग्नंभविष्णुः । नग्नंभावुकः । अन्धंभविष्णुः । अन्धभावुकः । सुभगंभविष्णुः । सुभगंभावुकः ।
आढ्यंभविष्णुः । आढ्यंभावुकः । तदन्तः—अस्थूलंभविष्णुः । अस्थूलभावुकः । अच्चेः इति
किम् ? स्थूलीभविता । ऋयर्थे इति किम् ? सुभगो भविता ॥ १ ॥

कृजः करणे स्वनट् । २ ।

स्थूलादिभ्यः तदन्तेभ्यः ऋयर्थे वर्तमानेभ्यः अऋयन्तेभ्यः परात् कृजः करणे स्वनट्
प्रत्ययो भवति ।

अस्थूलः स्थूलः क्रियते अनेन स्थूलंकरणं दधि । पलितंकरणं तैलम् । नग्नंकरणं
शूतम् । प्रियंकरणो मन्त्रः । अन्धंकरणं तैलम् । सुभगंकरणं चूर्णम् । आढ्यंकरणं वित्तम् ।
तदन्तः—अस्थूलंकरणं परिदेवनम् इत्यादि । अच्चेः इति किम् ? स्थूलीकुर्वन्ति अनेन । अतः
एव प्रतिषेधात् अनट् अपि न भवति । अन्यथाभावात् ‘अच्चेः’ इति प्रतिषेधः व्यर्थः स्यात् ।
ऋयर्थे इति किम् ? सुभगं कुर्वन्ति तैलेन, इह अनाश्रितपूर्वावस्थं सुभगकरणमात्रं विवक्षितम्
॥ २ ॥

‘भस्म’ आदयः भूते । ३ ।

‘भस्म’ आदयः ‘मन्’ आदिप्रत्ययान्ता भूते काले वेदितव्याः ।

भसितं तत् इति भस्म । वृत्तं तत्र इति कर्म । ‘भस्म’ आदयः प्रयोगगम्याः ॥ ३ ॥

सु-यजोः ङ्वनिप् । ४ ।

आभ्यां भूते ‘ङ्वनिप्’ प्रत्ययो भवति ।

सुत्वा । यज्वा । ‘वन्’-‘ङ्वनिप्’भ्यां सिद्धौ भूते नियमार्थं वचनम् ॥ ४ ॥

जृषः अत् । ५ ।

जृषः भूते 'भृ' प्रत्ययो भवति ।

जरन् ॥ ५ ॥

सप्तम्या जनेः डः । ६ ।

सप्तम्यन्तात् नाम्नः परात् जनेः भूते काले डः प्रत्ययो भवति ।

उपसरे जातः उपसरजः ॥ ६ ॥

अजातेः पञ्चम्याः । ७ ।

अजातिवाचिनः पञ्चम्यन्तात् परात् जनेः भूते डः प्रत्ययो भवति ।

बुद्धेः जातः बुद्धिजः संस्कारः । अजातेः इति किम् ? अश्वात् जातः । हस्तिनो जातः ॥ ७ ॥

क्वचित् । ८ ।

धातोः परः लक्ष्यानुसारेण क्वचित् डः प्रत्ययो भवति ।

किं जातेन किञ्चेः । क्षत्रियजं युद्धम् । पुमांसम् अनुजातः पुंसानुजः । वरम् आहन्ति वराहः । परिखाता परिखा । रैवम् ॥ ८ ॥

कर्मणः दृशः क्वनिप् । ९ ।

कर्मणः परात् दृशेः भूते अर्थे वर्तमानात् 'क्वनिप्' प्रत्ययो भवति ।

परलोकदृष्ट्या ॥ ९ ॥

राज-सहाभ्यां युधेः कृञः । १० ।

आभ्यां कर्मभ्यां परात् युधेः कृञश्च भूते काले क्वनिप् प्रत्ययो भवति । वचनभेदात् न यथासंख्यम् ।

राजयुद्धात् । राजकृत्वा । सहयुद्धात् । सहकृत्वा । युधिः योधयत्यर्थे सकर्मकः । अकर्मका अपि हि धातवः ध्यर्थे वर्तमानाः सकर्मकाः । यथा "नेमिं नमन्ति" [ ] इति ॥ १० ॥

इन् विक्रियः कुत्स्ये । ११ ।

कर्मणः परात् 'वि'पूर्वात् क्रीणातेः भूते काले कुत्स्ये कर्तरि इन् प्रत्ययो भवति । तैलं विक्रीतवान् तैलविक्रयी ब्राह्मणः । कुत्स्ये इति किम् ? तैलविक्रायैः ॥ ११ ॥

हनः णिन् । १२ ।

१ "केन जातः किञ्च-अनिर्हातपितृकः"-इत्यपि हैमे व्युत्पत्तिः-५/११/१०१ । २ "खन्वते इति खव्" हैमं वचनम् । ३. वणिक् इति अप्याहार्यम् ।

कर्मणः परात् हन्तेः भूते काले कुत्स्ये कर्तरि णिन् प्रत्ययो भवति ।
पितृघाती । कुत्स्ये इति किम् ? चौरं हतवान् ॥ १२ ॥

ब्रह्म-भ्रूण-वृत्रात् क्विप् । १३ ।

‘ब्रह्म’ आदिभ्यः कर्मभ्यः परात् हन्तेः क्विप् एव प्रत्ययो भवति ।

ब्रह्महा । भ्रूणहा । वृत्रहा । अन्यः प्रत्ययः णिन् अण् वा न भवति ।

अपरो नियमः—ब्रह्म-भ्रूण-वृत्रात् एव हन्तेः भूते क्विप् । तेन इह न भवति—पुरुषं हतवान् । ‘आखुहा विडालः’ इति अभूते ।

अन्यो नियमः—ब्रह्म-भ्रूण-वृत्रात् हन्तेः एव भूते क्विप् । इह न भवति—ब्रह्म अभीतवान् ।

पुनर्नियमः—ब्रह्म-भ्रूण-वृत्रात् हन्तेः भूते एव क्विप् । इह न भवति—ब्रह्माणं हनिष्यति ।

तन्त्रेण इमे चत्वारः योगाः “मन्”—[कृदन्ते द्वितीयपादे सू० ६०] इत्यादिना सिद्धे नियमार्थाः ॥ १३ ॥

सु-कर्म-पुण्य-पाप-मन्त्रात् कृञः । १४ ।

‘सु’ शब्दात् ‘कर्म’ आदिभ्यश्च कर्मभ्यः परात् कृञः भूते क्विप् प्रत्ययो भवति ।

सुप्तु कृतवान् सुकृत् । कर्मकृत् । पुण्यकृत् । पापकृत् । मन्त्रकृत् । प्राग्वत् चतुर्विधो नियमः तेन प्रत्ययान्तरं न भवति । इह च न-मन्त्रम् अभीतवान् । कर्म करोति । शास्त्रं कृतवान् शास्त्रकृत् तीर्थकृत् इति च अभूते ॥ १४ ॥

सोमान् सुञः । १५ ।

‘सोम’ शब्दात् कर्मणः परात् सुञः भूते क्विप् प्रत्ययो भवति ।

सोमसुत् । अत्रापि चतुर्विधः नियमः तेन अन्यः प्रत्ययो न भवति । इह न—सुरां सुतवान् । सोमं पीतवान् । सोमं सुनोति ॥ १५ ॥

अग्नेः चिञः । १६ ।

‘अग्नि’ शब्दात् कर्मणः परात् चिञोतेः भूते क्विप् प्रत्ययो भवति ।

अग्निचित् । इहापि नियमः चतुर्विधः । तेन अन्यः प्रत्ययो न भवति । इह च न भवति—इष्टकाः चितवान् । अग्निं हुतवान् । अग्निं चिनोति । “मध्ये अपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते न उत्तरान्” [न्यायसंग्रहे न्याय ३७ पृ० ३७] इति ‘अण्’ आदिः एव बाध्यते न क-कवत् ॥ १६ ॥

करणत् यजः णिन् । १७ ।

करणवाचिनः नाम्नः परात् यजेः भूते काले णिन् प्रत्ययो भवति ।

अग्निष्टोमेन इष्टवान् अग्निष्टोमयाजी । ‘अग्निष्टोमयाजी अस्य पुत्रो जनिता’ ‘विंश-
दद्या पुत्रः अस्य जनिता’ इत्यादौ भविष्यता विशेषेण संबध्यमानमपि ‘अग्निष्टोमयाजि’
आदिपदं विशेषणं भूतार्थमेव । ‘अग्निष्टोमेन यज्यमाणः पुत्रः अस्य जनिता’ इति हि
प्रयोगे अर्थान्तरमेव प्रतीयते । एवम्—भावि कृत्यम् आसीत् । भावि कृत्यं कर्त्तुं इत्यादि
॥ १७ ॥

वि-अमेः भुवः । १८ ।

वेः अमेध परात् भवतेः भूते णिन् प्रत्ययो भवति ।

विभावी । अभिभावी । भूते इति किम् ? अभिभवति ॥ १८ ॥

कृत-कृतवत् । १९ ।

धातोः भूते अर्थे वर्तमानात् ‘कृ-कृतवत्’ प्रत्ययो भवतः ।

कृतः । कृतवान् । ‘प्रकृतः कटः चैत्रेण’ इत्यादौ समुदायस्य अमृतत्वे आदिकर्मणः
भूतत्वम् ॥ १९ ॥

अद्यतनी । २० ।

धातोः भूते अर्थे वर्तमानात् अद्यतनी भवति ।

अकार्षीत् ॥ २० ॥

रात्रौ वसः अन्त्ययामाऽस्वप्तरि अद्य । २१ ।

रात्रौ भूते अर्थे वर्तमानात् वसेः धातोः ‘अद्य’ प्रयोगे अद्यतनी भवति, यदि रात्रेः
अन्त्ययामम् अस्वप्तरि कर्तरि धात्वर्थो भवेत् ।

अमुत्र अवाप्तम् । अन्त्ययामे मुहूर्तमपि स्वापे ह्यस्तनी—अमुत्र अवसम् । ‘अद्य’
इति प्रयोगकालनियमः तेन अत्र असौ अन्त्ययामः तस्मिन्नेव दिने यदि प्रयोगः तदा अद्यतनी
न दिवसान्तरे ॥ २१ ॥

अनद्यतने ह्यस्तनी । २२ ।

न्याय्यात् उत्थानात् आरभ्य न्याय्यं संवेशनं यावत् अनद्यतनः कालः अहः
उत्थेयः अर्थरात्रं वा । न विद्यते अद्यतनः यस्मिन् सः अनद्यतनः तस्मिन् भूते अर्थे
वर्तमानात् धातोः ह्यस्तनी भवति ।

अपचत् । बहुव्रीहिपरिग्रहः किम् ! 'अथ ह्यः वा अमुकमहि' इति व्यामिश्रे भूत-
सामान्ये च न भवति । अद्यतनेऽपि अद्यतनः मुहूर्तादि सामान्यं वा अस्ति इति तत्रापि
प्रतिषेधः । आगमाम घोषान् । अपाम पयः । "जम्बूद्वीपविदेहेऽभूत् इतः सप्तमजन्मनि"
[. . .] इत्यादौ भूतानद्यतनेऽपि भूतसामान्यविवक्षायाम् अद्यतनी ॥ २२ ॥

ख्याते दृश्ये । २३ ।

भूतानद्यतने प्रयोक्तुः दर्शनयोग्ये लोकविज्ञाते अर्थे वर्तमानात् धातोः परा ह्यस्तनी
भवति ।

अद्वहत् अरातीन् कुमारपालः । दृश्ये इति किम् 'जघान कंसं किल बामुदेवः ।
ख्याते इति किम् ! चकार कटं चैत्रः । अनद्यतने इति किम् । उदगात् अथ आक्षिप्यः
॥ २३ ॥

अयदि स्मृत्यर्थे भविष्यन्ती । २४ ।

स्मृत्यर्थे धातौ उपपदे सति भूतानद्यतने अर्थे वर्तमानात् धातोः भविष्यन्ती भवति
'यत्' शब्दप्रयोगाभावे ।

स्मरसि बुध्यसे अभिजानासि वा चैत्र ! लाटदेशे वत्स्यामः । अयदि इति किम् !
स्मरसि यद् लाटदेशे अवसाम ॥ २४ ॥

साकाङ्क्षे वा । २५ ।

साकाङ्क्षे भूतानद्यतने अर्थे वर्तमानात् धातोः भविष्यन्ती वा भवति स्मृत्यर्थे
धातौ उपपदे । 'अयदि' इति न अनुवर्तते तेन यदि तु परवात् अयमेव विकल्पः ।

स्मरसि चैत्र ! निस्वपद्रके वत्स्यामः तत्र मोदकान् भोक्ष्यामहे । पक्षे जानासि
चैत्र ! निस्वपद्रके अवसाम तत्र मोदकान् अमुञ्चामहि । अत्र वास-भोजने लक्ष्य-लक्षणतया
परस्परसाकाङ्क्षे-वासेन हि भोजनं लक्ष्यते ॥ २५ ॥

अत्यन्तअपहृवे परोक्षा । २६ ।

अत्यन्तअपहृवो मूलत एव सर्वापलापः तस्मिन् गम्यमाने भूतानद्यतने वर्तमानात्
धातोः परोक्षा भवति ।

किं त्वं कलिङ्गेषु गत्वा स्थितोऽसि ? कः कलिङ्गान् जगाम ? कः कलिङ्गान् वददर्श ?
न अहं कलिङ्गान् जगाम । अत्यन्तप्रज्ञात् एकदेशापहृवे ह्यस्तनी । न अहं कलिङ्गेषु
अतिष्ठम् ॥ २६ ॥

परोक्षे । २७ ।

प्रयोक्त्रा साक्षात् अनधिगतं परोक्षम् । तस्मिन् भूतानघतने अर्थे वर्तमानात् धातोः परोक्षा भवति ।

चकार । सुतः अहं किल विललाप ।

“अभूवन् तापसाः केचित् पाण्डुपुत्र फलाशिनः ।

पारिवर्त्यं तदाऽऽदत्त मरीचिञ्च तृषादितः” ॥ [ ]

इत्यादौ भूतानघतने परोक्षेऽपि भूतमात्रस्य भूतानघतनमात्रस्य च विवक्षायाम् अघतनी-
ह्यस्तन्यौ । न हि वस्तुनि सर्वे धर्माः संभविनः अक्स्यं विवक्षितव्याः । पृथग्योगः उत्तरार्थः
॥ २७ ॥

ह-शश्वत्-पञ्चवर्षान्तःप्रच्छये ह्यस्तनी च । २८ ।

हे शश्वति च उपपदे पञ्चवर्षमध्यप्रच्छये च भूतानघतने परोक्षेऽर्थे वर्तमानात् धातोः
ह्यस्तनी परोक्षा च भवति ।

अभिजानासि चैत्र ! ह इति ! ह अकरोत् । शश्वत् चकार । किम् अगच्छत्
चैत्रः ? ह-शश्वत्-पञ्चवर्षान्तःप्रच्छये इति किम् ? जवान कंसं किल वामुदेवः । भूतान-
घतनमात्रविवक्षायां पक्षे ह्यस्तनीसिद्धौ वचनं स्मृत्यर्थे भविष्यतीवाधनार्थम् ॥ २८ ॥

‘पुरा’आदौ वा अघतनी । २९ ।

‘परोक्षा’इति निवृत्तम् । ‘पुरा’आदौ उपपदे भूतानघतने अर्थे वर्तमानात् धातोः
अघतनी वा भवति ।

अत्रासुः इह पुरा छात्राः पक्षे अवसन् इह पुरा छात्राः । “तदा अमाषिष्टं राघवः”
[ ] अमाषत बभाषे वा । इति ह पुरा अकार्षात् । शश्वत् पुरा अकार्षात् ।
‘पुरा’योगे अघतनीवचनात् स्मृत्यर्थे ह-शश्वत्-स्मेषु उपपदेषु सामान्यविवक्षायाम् अघतनी न
भवति ॥ २९ ॥

स्मे च वर्तमाना । ३० ।

‘स्म’शब्दे पुरा च उपपदे भूतानघतनेऽर्थे वर्तमानात् धातोः वर्तमाना भवति ।

“पृच्छति स्म पुरोधसम्” [ ] । “वसन्ति इह पुरा छात्राः” । [ ]

“अथ आह वर्णी विदितो महेश्वरः” [कुमारसंभवे सर्ग ५ श्लो० ६५] । ‘स्म’-‘पुरा’
योगे परत्वात् वर्तमानैव-चैत्रेण स्म पुरा अधीयते ॥ ३० ॥

ननौ पृष्टोक्तौ सति इव । ३१ ।

‘अव्यक्तने’ इति निवृत्तम् । पृष्टप्रतिवचने भूते अर्थे वर्तमानात् धातोः ‘ननु’शब्दे उपपदे वर्तमाने इव प्रत्ययो भवति—वर्तमानकालविहिता वर्तमाना-शतृ-आनशो भवन्ति—इत्यर्थः ।

किम् अकार्षीः कटं चैत्र ! ननु करोमि भोः ! ननु कुर्वन्तम् कुर्वाणं वा मां पश्य । पृष्टोक्तौ इति किम् ? ननु अकार्षीत् कटं चैत्रः ॥ ३१ ॥

नन्वोः वा । ३२ ।

नन्वोः उपपदयोः भूतेऽर्थे वर्तमानात् धातोः सति इव प्रत्ययो भवति वा ।

किम् अकार्षीः चैत्र ! न कुर्वन्तम् कुर्वाणं वा मां पश्य पक्षे न अकार्षम् । नु करोमि भोः ! न कुर्वन्तम् कुर्वाणं वा मां पश्य, नु अकार्षम् ॥ ३२ ॥

सति वर्तमाना । ३३ ।

सन् विद्यमानः, सति अर्थे वर्तमानात् धातोः परा वर्तमाना भवति । पचति । पठति ॥ ३३ ॥

द्विषः अगौ शतृ । ३४ ।

द्विषः सति अर्थे वर्तमानात् अगौ कर्तरि ‘शतृ’ प्रत्ययो भवति । द्विषन्-शत्रुः इत्यर्थः । अगौ इति किम् ? पतिर्देष्टा ॥ ३४ ॥

अर्हः स्तुत्ये । ३५ ।

अर्हतेः सति अर्थे वर्तमानात् स्तुत्ये कर्तरि ‘शतृ’ प्रत्ययो भवति ।

अर्हन् विद्याम्-अत्र विद्यायोग्यतया प्रशंसा । स्तुत्ये इति किम् ? चौरः वधमर्हति ॥ ३५ ॥

सुञ्जः सत्रिणि । ३६ ।

सुञ्जः सति अर्थे वर्तमानात् सत्रिणि कर्तरि ‘शतृ’ प्रत्ययो भवति ।

सुञ्जन् सत्री । सत्रिणि इति किम् ? सुरां सुनोति ॥ ३६ ॥

वारि-इक्षुः अकृच्छ्रे । ३७ ।

अकृच्छ्रः सुखसाध्यः, तस्मिन् सति अर्थे वर्तमानात् धातोः इक्षुः परः ‘शतृ’ प्रत्ययो भवति ।

१ हैमेडवि एतद् उदाहरणम् ५।१।१६ सूत्रे । तत्रैव ‘पृच्छति स्व’ । ‘वसन्ति’ । इत्यादीनि उदाहरणानि । तथा “शब्द गिरः से मरुतां वरन्ति” एतदपि एवं कुमारवैजयिणम् ।

धारयन् तर्कशालम् । अवीयन् पुण्डरीकम् । अकृच्छ्रे इति किम् ? कृच्छ्रेण धारयति ।
कृच्छ्रेण अधीते ॥ ३७ ॥

पूज-यजः शानः । ३८ ।

आभ्यां सति अर्थे वर्तमानाभ्यां शानः प्रत्ययो भवति ।
पवमानः । यजमानः । आनशा न षष्ठीसमासः, न च यजेः अफलवति कर्तरि सः
अस्ति इति वचनम् ॥ ३८ ॥

शक्ति-वयः-शीले । ३९ ।

सति अर्थे वर्तमानात् धातोः शक्तौ वयसि शीले च गम्यमाने 'शान' प्रत्ययो
भवति ।

कति इह पचमानाः—कति इह पाके समर्थाः ? इत्यर्थः । कति इह शिखण्डं वहमानाः ?
यस्मिन् वयसि शिखण्डवहनम् तत् इह वयः गम्यते । कति इह मण्डयमानाः—मण्डनशीलाः ?
इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

बुद्धि-इच्छा-पूजार्थ-श्रीन्-शील्यादिभ्यः क्तः । ४० ।

बुद्ध्यर्थेभ्यः इच्छार्थेभ्यः पूजार्थेभ्यः 'त्रि'अनुक्तेभ्यः शील्यादिभ्यश्च सति अर्थे
वर्तमानेभ्यः 'क्त' प्रत्ययो भवति ।

राज्ञां ज्ञातः । इच्छार्थ—राज्ञाम् इष्टः । राज्ञां मतः । राज्ञां पूजितः । राज्ञाम्
अर्चितः । निमिदा—मिनः मिनवान् ।

शीलितो रक्षितः क्षान्तः आकुष्ठो जुष्ट उद्यतः ।

संयतः शयितस्तुष्टो रुष्टो रुषित आसितः ॥

१. एतानि पदानि काशिकायाम्, शाकटायनचिन्तामणिहस्तौ तथा हैमव्याकरणे किञ्चित्
किञ्चित् कचिद् वा सर्वथा परिवर्तितरूपेण यथा विद्यन्ते तथा निर्दिश्यते—
काशिका—

'शीलितो रक्षितः क्षान्तः आकुष्ठो जुष्ट इत्यपि ।

रुष्टश्च रुषितश्चोभौ अभिव्याहृत इत्यपि ॥

इष्ट-पुष्टौ तथा कान्तस्तप्तेभौ संयतोद्यतौ ।

कष्टं भविष्यतीत्याहुः अशुतः पूर्ववत् स्मृतः ॥

कष्ट इति भविष्यति काष्ठे । अशुतः पूर्ववत्-वर्तमाने इत्यर्थः । तथा ध्रुमः (सप्तः पाठान्तरम्) ।
शयितः । आसितः । लितः । तप्तः । इत्येवमादयः अपि वर्तमाने ब्रह्म्याः" — ३।२।१८८ ।

कान्तोऽभिख्याहृतो हृष्टः तृप्तः सुप्तोऽमृतस्तथा ।

लिप्तः स्निग्धश्च दयितः इत्याद्याः सति लक्षिताः ॥

कष्टं भविष्यतीत्याहुः स गम्यादिषु दृश्यताम् ॥ ४० ॥

सं-वि-प्रात् अनाम्नि भुवो ङुः । । ४१ ।

सं-वि-प्रेम्यः परात् भवतेः सति अर्थे वर्तमानात् अनाम्नि 'ङु' प्रत्ययो भवति ।

संभुः । विभुः । प्रभुः । अनाम्नि इति किम् ? विभुर्नाम कश्चित् ॥ ४१ ॥

'मितद्रु' आदयः । ४२ ।

एते 'ङु' प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते ।

मितं द्रवति मितद्रुः । शंभुः । स्वयंभुः । "समुवः सदृशम्" [ ]

"स्वयंभुवा भूतहितेन" [श्री समन्तभद्राचार्यरचितस्वयंभुस्तोत्र श्लो० १] इति किञ्चनौ ।

'मितद्रु' आदयः प्रयोगगम्याः ॥ ४२ ॥

इत्रः पुवः दैवते । ४३ ।

'पू'धातोः सवर्णवृत्तेः दैवते कर्तरि 'इत्र' प्रत्ययो भवति ।

पवित्रः अर्हन् स मां पुनातु ॥ ४३ ॥

शाकटायनचिन्ता०—

"शीलितो रक्षितः क्षान्तः आकृष्टो जुष्ट उद्यतः ।

संयतः क्षयितः तुष्टः रुष्टो रुषित आसितः ॥

कान्तोऽभिख्याहृतो हृष्टो दृप्तः तृप्तः स्थितो शृतः ।

लिप्तः स्निग्धश्च दयितः इत्याद्याः सति लक्षिताः ॥

कष्टं भविष्यतीत्याहुः स गम्यादिषु दृश्यताम् । — ४।३।२७९ ।

हैम०—

"शीलितो रक्षितः क्षान्तः आकृष्टो जुष्ट उद्यतः ।

संयतः क्षयितः तुष्टः रुष्टो रुषित आसितः ॥

कान्तोऽभिख्याहृतो हृष्टः तृप्तः स्थितो शृतः ।

अमृतो मुदितः पूर्तः शाफोऽष्कः श्रान्त-विस्मृतौ ॥

संरब्धा-ऽऽरब्ध-दयिता दिग्धः स्निग्धोऽनीर्णकः ।

आकृष्टो मूढ आयस्तः क्षुधित-क्षान्त-नोदितः ॥

मलम्बैव तथा कुब्धः क्षिष्टः सुहित इत्यपि ।

लिप्त-दत्तौ च विज्ञेयौ सति लप्तादवस्तथा" ॥ — ५।२।९२ ।

२. "ति तक्षिताः पा० । ३ कष्टं भवतीत्याहुः पा० पू० ।

संज्ञा-ऋषौ करणे । ४४ ।

‘पू’धातोः संज्ञायाम् ऋषौ च करणे ‘इत्र’ प्रत्ययो भवति ।

ओधोपकरणं पवित्रम् । पवित्रः अयम् ऋषिः ॥ ४४ ॥

खेन-सह-सू-धू-धर-अर्तेः । ४५ ।

एभ्यः सदर्थवृत्तिभ्यः करणे ‘इत्र’ प्रत्ययो भवति ।

स्नित्रम् । सहित्रम् । लवित्रम् । धवित्रम् । चरित्रम् । अरित्रम् ॥ ४५ ॥

दाब्-नी-यु-युज-सि-सिच-स्तु-तुद-मिह-नह-दंश-शस्-पतेः ऋट् । ४६ ।

एभ्यः सदर्थवृत्तिभ्यः करणे ‘ऋट्’ प्रत्ययो भवति ।

दाति अनेन दात्रम् । नेत्रम् । योत्रम् । योक्त्रम् । सेत्रम् । सेक्त्रम् । स्तोत्रम् । तोत्रम् । मेदूम् । नघ्री । दंष्ट्रा । गल्लम् । पत्रम् । टकारः ‘नघ्री’ इति ङीप्रत्ययार्थः । ‘दंष्ट्रा’ इति अजादित्वाद् आप् ॥ ४६ ॥

हल-क्रोडमुखे पुवः । ४७ ।

पुवो धातोः हलमुखे क्रोडमुखे च करणे ‘ऋट्’ प्रत्ययो भवति ।

हलस्य पोत्रम् । सूकरस्य पोत्रम्-मुखम्-इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

धात्री । ४८ ।

घेटः धात्रश्च कर्मणि ‘ऋट्’ प्रत्ययो निपात्यते ।

धयति ताम् इति धात्री-स्तनदायिनी । दधाति तां ग्वाधिषु इति धात्री-
आमृक्ती ॥ ४८ ॥

॥ इति श्रीमलयगिरिविरचिते शब्दानुशासने वृत्तौ कृति तृतीयः पादः समाप्तः ॥

१ “सूधूसूजनसहचरभर्तेः” ४।३।१७२। शा० अयो० । अत्र सूत्रवृत्तौ ‘सवित्रम्’ इति उदाहृतम् ।
एवमेव काशिकायाम् ३।२।१८४ । हिनेऽपि ५।२।८७ । तथापि तैत्तिर्ये अल्यगिरिसूत्रे उदाहरणे वा ।

कृदन्ते चतुर्थः पादः

शील-साधु-धर्मे तृत् । १ ।

‘सति’ इति वर्तते । ‘शील’ आदौ सति अर्थे वर्तमानात् धातोः ‘तृन्’ प्रत्ययो भवति ।
कटं कर्ता—करणम् अस्य शीलम् इत्यर्थः । गन्ता खेलम्—साधु गच्छति इत्यर्थः ।
धर्मः अनुप्रवृत्त आचारः । वधूस् ऊढां मुण्डयितारः ध्राविष्ठायनाः—मुण्डनम् एतेषां कुलधर्मः
इत्यर्थः । ‘सति’ इति अधिकारः ‘एष्यत्’ अधिकारात् प्राक् द्रष्टव्यः ॥ १ ॥

शू-हन-वृष-भू-स्था-कम-गमात् उकण् । २ ।

एभ्यः शीलादौ अर्थे ‘उकण्’ प्रत्ययो भवति ।

प्रशारुकः । आधातुकः । वर्षुकः । भावुकः । प्रस्थायुकः । कामुकः । आगामुकः ॥ २ ॥

लधि-पति-पदिभ्यः । ३ ।

एभ्यः शीलादौ अर्थे ‘उकण्’ प्रत्ययो भवति ।

अपलापुकः । पातुकः । उपपातुकः । बहुवचनं शीलादिभिः सह यथासंख्या-
ऽभावाद्यर्थम् । पृथग्योगः उत्तरार्थः ॥ ३ ॥

भूषा-क्रोधार्थ-सृ-गृधि-जु-ज्वल-शुभश्च अनः । ४ ।

एभ्यः ‘लष’ आदिभ्यश्च शीलादौ सति अर्थे ‘अन’ प्रत्ययो भवति ।

भूषणः । मण्डनः । क्रोधार्थ—क्रोधनः । रोषणः । सरणः । गर्भनः । जवनः । जवतिः
वेगे संस्कारे च सौत्रो धातुः । ज्वलनः । शोभनः । लषणः । पतनः । पदनः । पदेः ‘अन’-
वचनं सकर्मकार्थम् ॥ ४ ॥

शङ्ख-चालार्थात् अकर्मकात् । ५ ।

शब्दार्थात् चालार्थात् च अकर्मकात् शीलादौ अर्थे ‘अन’ प्रत्ययो भवति ।

शब्दनः । चलनः । कम्पनः । अकर्मकात् इति किम् ? पठिता विद्याम् ॥ ५ ॥

क्षित्-इतः व्यञ्जनाद्यन्तात् । ६ ।

क्षित् इदितश्च व्यञ्जनाद्यन्तात् अकर्मकात् शीलादौ अर्थे ‘अन’ प्रत्ययो भवति ।

वृत्-वर्तनः । स्पर्द्धि-स्पर्धनः । व्यञ्जनाद्यन्तात् इति किम् । एषिता । धर्ता ।
अकर्मकात् इति किम् । वसिता वजम् ॥ ६ ॥

न णिङ्-य-सूद-दीप-दीक्षः । ७ ।

णिङन्तात् यकारान्तात् 'सूद' आदिभ्यश्च शीलादौ अर्थे 'अन' प्रत्ययो न भवति ।
हस्तयिता । कनूयिता । सूयिता । दीपिता । दीक्षिता । मधुसूदनः, रिपुसूदनः इति
नन्वादिः ॥ ७ ॥

द्रम-क्रमः यङः । ८ ।

आभ्यां यङन्ताभ्यां शीलादौ अर्थे 'अन' प्रत्ययो भवति ।
दन्द्रमणः । चङ्क्रमणः । 'य' इति निवृत्त्यर्थम् सकर्मकार्थं वचनम् अतः लुगू हि
प्रत्ययविषयभूते भवति ॥ ८ ॥

भू-जेः ण्युक् । ९ ।

आभ्यां शीलादौ अर्थे 'ण्युक्' प्रत्ययो भवति ।
भूण्युः । जिण्युः ॥ ९ ॥

ग्ला-स्थः स्नुः । १० ।

आभ्यां शीलादौ अर्थे 'स्नु' प्रत्ययो भवति ।
ग्लास्नुः । स्थास्नुः ॥ १० ॥

वृत्-वृधू-भ्राज-सह-चर-रुच-अपत्रप-अलंकृञ्-निराकृञ् इण्युः । ११ ।

एभ्यः शीलादौ अर्थे 'इण्यु' प्रत्ययो भवति ।
वर्तिण्युः । बर्षिण्युः । भ्राजिण्युः । सहिण्युः । चरिण्युः । रोचिण्युः । अपत्रपिण्युः ।
अलंकरिण्युः । निराकरिण्युः ॥ ११ ॥

उदः पचि-पत्ति-पदि-मदेः । १२ ।

'उत्'पूर्वेभ्यः एभ्यः शीलादौ अर्थे 'इण्यु' प्रत्ययो भवति ।
उत्पचिण्युः । उत्पत्तिण्युः । उत्पदिण्युः । उन्मदिण्युः ॥ १२ ॥

बुध-मिष-बुह-बुह-अभ्याहन-युज-भुज-भज-रुज-रज-स्यज-अनुरुधः

चिन्त्र । १३ ।

एभ्यः शीलादौ अर्थे 'चिन्त्र' प्रत्ययो भवति ।
दोषी । द्वेषी । द्रोही । दोही । अभ्यावाती । योगी । भोगी । भागी । रोगी । रागी ।

निर्देशात् एव 'न'लुक् । व्यागी । अनुरोधी । 'युञ्ज' इति युज्यते-युनक्त्योः ग्रहणम्
अविशेषात् ॥ १३ ॥

'शम्'अष्टकात् । १४ ।

'शम्' आदिभ्यः अष्टभ्यः शीलादौ अर्थे 'घिनञ्' प्रत्ययो भवति ।

शमी । दमी । श्रमी । अमी । क्रमी । कलमी । मादी । प्रमादी ॥ १४ ॥

आङ्ः यम-यस-क्रीड-मुषः । १५ ।

'आङ्'पूर्वेभ्यः 'यम्' आदिभ्यः शीलादौ अर्थे 'घिनञ्' प्रत्ययो भवति ।

आयामी । आयासी । आकाङ्क्षी । आमोषी । शीलादीनां प्रायेण रूढिप्रकाराः
प्रयोगानुसारेण युज्यन्ते इति उपसर्गाधिक्ये न भवति, एवम् अन्यत्रापि ॥ १५ ॥

समः सृज-पृच-ज्वरः अकर्मकात् । १६ ।

'सम्' पूर्वेभ्यः एभ्यः अकर्मकभ्यः शीलादौ अर्थे 'घिनञ्' प्रत्ययो भवति ।

संसर्गा । संपर्का । सज्वरी । अकर्मकात् इति किम् ! सपृणक्ति शाकम् ॥ १६ ॥

वेः कथ-विच-स्वप्न-कष-कस-हनः । १७ ।

'वि' पूर्वेभ्यः एभ्यः शीलादौ अर्थे 'घिनञ्' प्रत्ययो भवति ।

विकर्था । विवेकी । विस्वम्भी । विकाषी । विकासी । विघाती । ॥ १७ ॥

लैषः अपात् च । १८ ।

अपात् वेः च परात् लपेः शीलादौ अर्थे 'घिनञ्' प्रत्ययो भवति ।

अपलाषी । विलाषी । अमेः अपि केचित् दृच्छन्ति-अभिलाषी ॥ १८ ॥

अतेश्च चरेः । १९ ।

अतेः अपात् च परात् चरेः शीलादौ अर्थे 'घिनञ्' प्रत्ययो भवति ।

अतिचारी । अपचारी । "सम्-अभि-व्यमेः अपि" [हैमं मतम्] केचित्-संचारी ।
अभिचारी । व्यभिचारी ॥ १९ ॥

प्रात् सति-दु-मथ-वद-वसः । २० ।

'प्र'पूर्वेभ्यः एभ्यः शीलादौ अर्थे 'घिनञ्' प्रत्ययो भवति ।

१. घिनञ् पा० पू० । २. "साधादयः प्रायेण" शा० लु० ५।३।२४३ । ३. "लपः
अपे च" - ४।३।२४६ । इति शाकटावनीयम् । ४. "सम्-अति-अप-अभि-व्यमेः चरः" ५।२।६२ ।
इति हैमं सूत्रम् ।

प्रसारी । प्रदावी । प्रमाथी । प्रवादी । प्रवासी । “वे” अपि द्रु-सर्तिभ्याम्”
[हैमं मतम्] केचित्-विद्रावी । विसारी ॥ २० ॥

परेः सृ-दह-मुह-बद-देवृ-देवेः । २१ ।

‘परि’पूर्वेभ्यः शीलादौ अर्थे ‘विनञ्’ प्रत्ययो भवति ।

परिसारी । परिदाही । परिमोही । परिवादी । परिदेवते-परिदेवी । परिदेवयति-
परिदेवी ॥ २१ ॥

क्षिप-रटः । २२ ।

‘परि’ पूर्वाभ्याम् आभ्यां शीलादौ सति अर्थे ‘विनञ्’ प्रत्ययो भवति ।

परिक्षेपी । परिराटी ॥ २२ ॥

वादेभ्य वुण् । २३ ।

‘परि’ पूर्वात् वादयतेः क्षिप-रटिभ्यां च शीलादौ अर्थे ‘वुण्’ प्रत्ययो भवति ।

परिवादकः । परिक्षेपकः । परिराटकः । अतः ‘वुण्’ वचनात् ‘तृच्’ आदयः शीला-
दिविषये असंख्यवान् न भवन्ति ॥ २३ ॥

श्लिष-हिंस-खाद-विनाशि-व्याभाष-असूय-निन्दः । २४ ।

एभ्यः शीलादौ अर्थे ‘वुण्’ प्रत्ययो भवति ।

क्लेशकः । हिंसकः । खाटकः । विनाशकः । व्याभाषकः । असूयकः । निन्दकः ॥ २४ ॥

उपसर्गात् देवृ-देवि-क्रुशः । २५ ।

उपसर्गात् परेभ्यः एभ्यः शीलादौ सति अर्थे ‘वुण्’ प्रत्ययो भवति ।

आदेवकः । परिदेवकः । आदेवयति आदेवकः । परिदेवकः । आक्रोशकः । उपसर्गात्
इति किम् ? देवनः । देवयिता । क्रोष्टा ॥ २५ ॥

असि-गृधि-वृधि-क्षिपः कनुः । २६ ।

एभ्यः शीलादौ सति अर्थे ‘कनु’ प्रत्ययो भवति ।

अस्नुः । गृध्नुः । वृध्नुः । क्षिणुः ॥ २६ ॥

शदि-सदि-दा-सि-षेदः रुः । २७ ।

एभ्यः शीलादौ सति अर्थे ‘रु’ प्रत्ययो भवति ।

शङ्खः । सङ्खः । दाङ्खः । सेङ्खः । घाङ्खः ॥ २७ ॥

सन्-भिक्ष्-आशंसेः उः । २८ ।

‘सन्’अन्तात् भिक्ष्-आशंसिभ्यां च शीलादौ सति अर्थे ‘उ’ प्रत्ययो भवति ।

लिप्सुः । चिकीर्षुः । भिक्षुः । आशंसुः ॥ २८ ॥

विन्दु-इच्छ ॥ २९ ।

एतौ ‘उ’ प्रत्ययान्तौ निपात्येते ।

वेतेः ‘उ’ प्रत्ययः नप्-विन्दुः । इच्छतेः इच्छुः ॥ २९ ॥

तन्द्वा-निद्रा-शीङ्-अद्वा-स्पृहि-गृहि-पति-दयात् आलुः । ३० ।

‘तन्द्वा’ इति ‘तत्’शब्दपूर्वः द्रातिः । निर्देशात् एव च दकारस्य नकारः । स्पृहि-गृहि-पतयः चुरादयः । एभ्यः शीलादौ सति अर्थे ‘आलु’ प्रत्ययो भवति ।

तन्द्वालुः । निद्रालुः । शयालुः । अद्वालुः । स्पृह्यालुः । गृह्यालुः । पतयालुः । दयालुः ॥ ३० ॥

कुटि-लुण्टि-वृज्-जल्पि-भिक्षात् आकट् । ३१ ।

एभ्यः शीलादौ सति अर्थे ‘आकट्’ प्रत्ययो भवति ।

कुहाकः । लुण्टाकः । बराकः । जल्पाकः । भिक्षाकः । कुहाकी । लुण्टाकी । बराकी । जल्पाकी । भिक्षाकी ॥ ३१ ॥

भरक्-सृ-अद्-घसः । ३२ ।

‘सृ’ आदिभ्यः शीलादौ सति अर्थे ‘भरक्’ प्रत्ययो भवति ।

सुभरः । अद्भरः । घत्भरः ॥ ३२ ॥

इः सहि-वहि-चलि-पापतः यङः । ३३ ।

एभ्यः यङन्तेभ्यः परः शीलादौ सति अर्थे ‘इ’ प्रत्ययो भवति ।

सासहिः । वावहिः । चाचलिः । पापतिः । अत एव निर्देशात् पतेः ‘नीः’ न भवति ॥ ३३ ॥

दधि-सखि-चक्रि-जङ्गि-नेमिः । ३४ ।

१. “निद्रा-तन्द्वा” इति नि-तत्पूर्वात् द्रायतेः” ५।३।२३१ छा० । हेमचन्द्रस्तु द्रातेः प्रायतेर्वा मन्यते अपवा तन्द्वा इति सौत्रं बाहुं स्वीकरोति-५।२।३७। २ ‘तद्’ इत्यस्य दकारस्य ।

एते शीलादौ सति अर्थे 'इ' प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते ।

दधातेः इः कित् द्विवचनं च-दधिः । सु-सतिः । कृजः चकिः । जनेः जञिः ।

नमेः नेमिः ॥ ३४ ॥

भञ्जि-भासि-भिदः डुरः । ३५ ।

एभ्यः परः शीलादौ सति अर्थे 'बुर' प्रत्ययो भवति ।

भङ्गुरं काष्ठम् । भासुरं वपुः । मेदुरः नरः ॥ ३५ ॥

वेत्ति-च्छिदि-भिदः कित् । ३६ ।

एभ्यः शीलादौ सति अर्थे कित् 'बुर' प्रत्ययो भवति ।

विदुरः । छिदुरः । भिदुरः ॥ ३६ ॥

सर्ति-हण्-जि-नञोः ट्वरप् । ३७ ।

एभ्यः परः शीलादौ सति अर्थे कित् 'ट्वरप्' प्रत्ययो भवति ।

सुत्वरः । इत्वरः । जित्तरः । नस्वरः । टकारः 'ङी'प्रत्ययार्थः । पकारः 'तक्'

अर्थः ॥ ३७ ॥

ह-क्षि-हण्-जि-विभ्रि-परिभू-वम-अभ्यम-अव्ययेः इन् । ३८ ।

एभ्यः परः शीलादौ सति अर्थे 'इन्' प्रत्ययो भवति ।

दरी । क्षयी । अत्ययी । जयी । विभ्रयी । परिभवी । वमी । अभ्यमी ।

अव्ययी ॥ ३८ ॥

प्रात् सुव-जोः । ३९ ।

'प्र'पूर्वात् सुवतेः जवतेश्च परः शीलादौ सति अर्थे 'इन्' प्रत्ययो भवति ।

प्रसवी । प्रजवी । 'सुव' इति किम् ? सूति-सूयत्योः प्रसविता ॥ ३९ ॥

स्था-ईश-भास-पिस-कसः वरः । ४० ।

एभ्यः परः शीलादौ सति अर्थे 'वर' प्रत्ययो भवति ।

स्थावरः । ईश्वरः । भास्वरः । पेस्वरः । विकस्वरः ॥ ४० ॥

यायावरः । ४१ ।

यातेः वक्तव्यं शीलादौ सति अर्थे 'वर' प्रत्यये 'यायावर' इति निपात्यते ।

यायावरः ॥ ४१ ॥

नमि-कमि-कम्पि-स्मि-हिंस-अजस-दीपः रः । ४२ ।

एभ्यः परः शीलादौ सति अर्थे 'र' प्रत्ययो भवति ।

नमः । कम्रः । कम्पः । स्मेरं मुखम् । हिंसः । 'अजसम्' इति 'जसू मोक्षणे'
नम्यूर्ध्वः 'र' प्रत्ययान्तः स्वभावात् क्रियासातत्ये वर्तते । दीपः ॥ ४२ ॥

तृषि-घृषि-स्वपः नजिङ् । ४३ ।

एभ्यः परः शीलादौ सति अर्थे 'नजिङ्' प्रत्ययो भवति ।

तृष्णक् । घृष्णक् । स्वप्नक् ॥ ४३ ॥

भीरु-भीरुक-भीलुकं च । ४४ ।

एते 'रु'-रुक'-लुक' प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते ।

भीरुः । भीरुकः । भीलुकः । चकारः 'शीलादौ' इति अनुकर्षणार्थः तेन उत्तरत्र न
अनुवर्तते ॥ ४४ ॥

'उण्'आदयः । ४५ ।

'बहुलम्' इति वर्तते । घातोः सति अर्थे वर्तमानात् 'उण्'आदयः प्रत्यया बहुलं
भवन्ति ।

कारुः । किशारुः । 'बहुल'प्रहणं प्रयोगानुसरणार्थम् तेन येभ्यः घातुभ्यः यथा
दृश्यन्ते तेभ्यः तथा भवन्तीति धात्वर्थकार्यनियमः सिद्धः ।

संज्ञासु घातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ।

कार्यानुबन्धोपपदं नयमेवम् उणादिषु ॥ ४५ ॥

भविष्यति 'गमी'आदिः । ४६ ।

भविष्यति अर्थे 'गमी' आदिः साधुः वेदितव्यः ।

गमी । आगामी । भावी । प्रस्थायी । प्रतिबोधी । प्रयायी । परियायी । पदे सामान्य-
वृत्तौ अपि अर्थकरणादिना विशेषप्रतिपत्तिः भवति इति 'अः गमी ग्रामम्' इत्येष वाक्यार्थः ॥ ४६ ॥

भविष्यन्ती । ४७ ।

'भविष्यति' अर्थे वर्तमानात् घातोः भविष्यन्ती भवति ।

करिष्यति । यास्यति ॥ ४७ ॥

१ "तेन ये येभ्यो घातुभ्यो वस्मिन्नर्थे यथा दृश्यन्ते ते तेभ्यः तस्मिन् तथा भवन्तीति
धात्वर्थकार्यनियमः सिद्धो भवति"-शा० ४।३।२८०।

परिदेवने श्वस्तनी । ४८ ।

‘भविष्यति’ अर्थे वर्तमानात् धातोः परिदेवने गम्यमाने श्वस्तनी भवति । परिदेवनं शोचनम् ।

इयं नु कदा गन्ता या एवं पादौ निदधाति ! ॥ ४८ ॥

अनघातने । ४९ ।

नास्ति अघातनः यस्मिन् तस्मिन् भविष्यत्यर्थे वर्तमानात् धातोः श्वस्तनी भवति ।

अः गन्ता । बहुव्रीहिपरिग्रहः किम् ? अथ श्वो वा गमिष्यति । ‘श्वः करिष्यति’ ‘मासेन करिष्यति’ इति पदं भविष्यत्सामान्ये एव, शब्दान्तस्त्वे अन्यथा वाक्यार्थः ॥ ४९ ॥

पुरा-यावतोः वर्तमाना । ५० ।

भविष्यति अर्थे वर्तमानात् धातोः पुरा-यावतोः उपपदयोः वर्तमाना भवति ।

पुरा अधीते । पुरा अः अधीते । यावद् मुङ्क्ते । लाक्षणिकत्वात् इह न भवति—प्रत्युधानया पुरा मानयिष्यते ‘नगरेण’ इत्यर्थः । यावद् दास्यते तावद् भोक्ष्यते यत्परिमाणम् इत्यर्थः ॥ ५० ॥

वा कदा-कह्योः । ५१ ।

भविष्यदर्थात् धातोः कदा-कह्योः उपपदयोः वर्तमाना भवति वा ।

कदा मुङ्क्ते, कदा भोक्ष्यते, कदा भोक्ता । कर्हि मुङ्क्ते, कर्हि भोक्ष्यते, कर्हि भोक्ता ॥ ५१ ॥

किंवृत्ते अर्थित्वे । ५२ ।

भविष्यदर्थात् धातोः किंवृत्ते उपपदे प्रष्टुर्लिप्सायां गम्यमानायां वर्तमाना वा भवति ।

को भवतां भिक्षां ददाति, दास्यति, दाता वा । कतरः कतमो वा भिक्षां ददाति, दास्यति, दाता वा । किमः विभक्ति-इतर-इतमान्तस्य वृत्तम् किंवृत्तम् इति वैयाकरणै-स्मृतिः । तेन कितराम् कितमाम् गौः इत्यादौ न भवति । अर्थित्वे इति किम् ? कः पुरे यास्यति याता वा ॥ ५२ ॥

अर्थ्यसिद्धौ । ५३ ।

अर्थः दाता देयं वा, तस्य तस्मात् वा फलनिष्पत्तौ गम्यमानायां भविष्यदर्थात्

१. “कर्म ‘श्वो भविष्यति, मासेन गमिष्यति’ ? पदार्थे भविष्यन्ती पश्चात् ‘श्व’ शब्देन कोशः” ५।३।५। हेमं सुब्रम् । २ “वैयाकरणसमवाः” इति हेमम् ५।३।५।

धातोः वर्तमाना भवति ।

यो यस्तं ददाति, दास्यति, दाता वा स स्वर्गं याति, यास्यति, याता वा ॥ ५३ ॥

पञ्चम्यां हेतौ । ५४ ।

पञ्चम्यन्ते उपपदे पञ्चम्यन्तार्थस्य हेतौ भविष्यन्त्यर्थे वर्तमानात् धातोः वर्तमाना वा भवति ।

उपाध्यायश्चेत् आगच्छति आगमिष्यति आगन्ता वा अथ त्वं सूत्राणि अधीष्व ।
उपाध्यायागमनम् 'अधीष्व' इत्यस्य हेतुः ॥ ५४ ॥

सप्तमी च और्ध्वमौहूर्तिके । ५५ ।

ऊर्ध्वं मुहूर्तात् भवम् और्ध्वमौहूर्तिकम् । पञ्चम्यन्ते उपपदे पञ्चम्यन्तार्थस्य हेतौ और्ध्वमौहूर्तिके भविष्यति अर्धे वर्तमानात् धातोः सप्तमी वर्तमाना च वा भवति ।

परं मुहूर्तात् उपाध्यायश्चेद आगच्छेत् आगच्छति, आगमिष्यति, आगन्ता वा अथ त्वं सूत्राणि अधीष्व ॥ ५५ ॥

क्रियायां तदर्थायां तुम्-वुण्-भविष्यन्त्यः । ५६ ।

यस्मात् धातोः 'वुण्' आदिर्विधिः तदभिधेया क्रिया अर्थः प्रयोजनं यस्याः सा तदर्था, तस्यां क्रियायाम् उपपदे भविष्यदर्थात् धातोः पराः तुम् वुण्-भविष्यन्त्यः भवन्ति ।

कर्तुं व्रजति । कारकः व्रजति । 'करिष्यामि' इति व्रजति । क्रियायाम् इति किम् ? भिक्षिष्ये इत्ययम् बटाः । धावतः ते पतिष्यति दण्डः । 'पाकाय व्रजति' 'मृतये व्रजति' इत्यादौ चतुर्था तादर्थ्यस्य गतत्वात् न भवति ॥ ५६ ॥

कर्मणः अण् । ५७ ।

क्रियायां तदर्थायाम् उपपदे भविष्यदर्थात् धातोः परः 'अण्' प्रत्ययो भवति ।
कुम्भकारः व्रजति । वुण्-तुम्-भविष्यन्तीवाधनार्थं वचनम् । परत्वात् टकारादीन् अपि बाधते-गोदायो व्रजति ॥ ५७ ॥

देशस्य अवधौ अर्वाग्भागे अयेव । ५८ ।

देशस्य सम्बन्धिनि अवधिवाचिनि उपपदे देशस्य अर्वाग्भागे भविष्यति अर्धे वर्तमानात् धातोः अथ इव प्रत्ययो भवति न अनवतनः ।

यः अयम् अन्वा गन्तव्यः आ शत्रुं जयात् तस्य यद् अवरं बलभ्याः तत्र द्विः ओदनं भोक्ष्यामहे । एष्यति इति किम् ? यः अयम् अन्वा आक्रान्तः आ शत्रुं जयात् तस्य यद् अवरं बलभ्याः तत्र द्विः ओदनम् अमुञ्चमहि । अवधौ इति किम् ? यः अयम् अन्वा

निरवधिकः गन्तव्यः तस्य यद् अवरं बलभ्याः तत्र द्विः ओदनं भोक्तास्महे । अर्वागुभागे इति किम् ! यः अयम् अध्वा गन्तव्यः आ शत्रुंजयात् तस्य यत् परं बलभ्याः तत्र द्विः अध्येतास्महे । यद्यपि 'अध' इति अनुवादेन न कश्चित् प्रत्ययः विहितः तथाऽपि अद्यतने दृष्टः 'अद्यतनी'- 'भविष्यन्ती' आदिः विधीयते । 'इव' शब्दः यथाविहितार्थः तेन यः यस्मिन् काले विहितः स तत्र भवति इति नियमो लभ्यते ॥ ५८ ॥

कालस्य अनहोरात्राणाम् । ५९ ।

कालस्य संबन्धिनि अवधिवाचिनि उपपदे कालस्यैव अर्वागुभागवर्तिनि भविष्यति अर्थे वर्तमानात् धातोः अद्य इव प्रत्ययो भवति, न चेत् सः अर्वागुभागः अहोरात्राणां संबन्धी भवति ।

आगामिनः संवत्सरस्य आप्रहायण्याः अवरस्मिन् जिनपूजां करिष्यामि । अनहोरात्राणाम् इति किम् ! आगामिनः मासस्य यद् वा त्रिंशद्वात्रस्य अवरस्मिन् पञ्चदशरात्रे यद्वा अर्धमासे द्विः सूत्रम् अध्येतास्महे ॥ ३९ ॥

परे वा । ६० ।

कालस्य संबन्धिनि अवधिवाचिनि उपपदे कालस्यैव परभागवर्तिनि भविष्यत्यर्थे वर्तमानात् धातोः अद्य इव प्रत्ययो भवति, न चेत् स परभागः अहोरात्राणां संबन्धी भवति ।

आगामिनः संवत्सरस्य आप्रहायण्याः परस्तात् द्विः अध्येष्यामहे, अध्येतास्महे वा । अनहोरात्राणाम् इति किम् ! आगामिनः मासस्य परस्मिन् पञ्चदशरात्रे द्विः सूत्रम् अध्येतास्महे । कालस्य इति किम् ! आ शत्रुंजयात् गन्तव्ये अस्मिन् अध्वनि परस्तात् बलभ्याः द्विः ओदनं भोक्तास्महे ॥ ६० ॥

भूते प्रबन्ध-आसत्स्योः । ६१ ।

प्रबन्धः अव्यवच्छिन्तिः । आसत्तिः कालतः तुल्यजातीयेन कालेन अव्यवधानम् । तयोः गम्यमानयोः भविष्यति भूते च अर्थे वर्तमानात् धातोः अद्य इव प्रत्ययो भवति ।

यावज्जीवम् अन्नं दास्यति । यावज्जीवम् अन्नं अदात् दत्तवान् वा । आगामिन्धां पौर्णमास्यां गुरुपूजां भविष्यति एतस्याम् अतिक्रान्तायां पौर्णमास्याम् अभूत् भूता । 'अपि'

१ अत्र द्वयोरपि आदर्शयोः सूत्रसूत्रे 'अपि' शब्दः नास्ति तथापि अनेन " 'अपि' शब्दः " इत्यादिना निर्देशेन कल्प्यते यत् सूत्रे 'अपि' शब्देन भाष्यम् । अस्य सूत्रस्य स्थाने शाकटायने 'अथेव आसन्न-अधिष्ठितयोः " ४।४।१०५। इति सूत्रम् । तथा हैमे " नाद्यतनः प्रबन्ध-आसत्स्योः " ५।४।५। इति सूत्रं दृश्यते । परन्तु तत्र न कनरस्मिन् अपि सूत्रे 'अपि'-शब्दचर्चा प्रतिभाति ।

शब्दः भूत-भविष्यतोः उत्तरत्र समुदायेन अनुवृत्त्यर्थः ॥ ६१ ॥

सप्तमीहेतवे अनिष्पत्तौ क्रियातिपत्तिः । ६२ ।

सप्तम्या निमित्तं हेतु-फलादिसामग्री, तस्मिन् निष्पत्तिरहिते भूते भविष्यति च अर्थे वर्तमानात् धातोः क्रियातिपत्तिर्भवति ।

यदि स गुरून् उपासिष्यत शास्त्रान्तम् अगमिष्यत्-हेतुभूतं गुरूपासनम् फलभूतं च शास्त्रान्तगमनम् सप्तम्या निमित्तं भविष्यदनिष्पत्तिकमुपलभ्य एवंप्रयोगः । भूते-दृष्टः मया भवतः पुत्रः अनाथी चक्रेकर्ममाणः अपरश्च अतिथ्यर्थी यदि स तेन दृष्टः अभविष्यत् अपि अभोक्ष्यत उत अभोक्ष्यत, न तु दृष्टः अन्येन पथा गतः । अत्र बाढार्थौ अपि-उत-शब्दौ सप्तम्या निमित्तम् ॥ ६२ ॥

वा उतात् प्राग् भूते । ६३ ।

‘उत’ संशब्दनात् प्राग् वक्ष्यमाणे सप्तम्या निमित्ते भूते अनिष्पत्तौ वर्तमानात् धातोः क्रियातिपत्तिर्वा भवति ।

कथं नाम धार्मिकोऽपि सन् भवान् पापम् आसेविष्यत धिग् गृहार्महे पक्षे कथं सेवेन ? । उतात् प्राग् इति किम् ? कालः यद् अभोक्ष्यत भवान् । भूते इति किम् ? भविष्यति नित्यमेव ॥ ६३ ॥

गर्हे अपि-जात्वाः वर्तमाना । ६४ ।

‘अपि’-‘जातु’शब्दयोः उपपदयोः गर्हे गम्यमाने धातोर्वर्तमाना भवति ।

अपि तत्र भवान् भूतानि हिनस्ति धिग् गृहार्महे । कालसामान्ये इयं वर्तमाना परत्वात् विशेषकालविहितान् प्रत्ययान् बाधते । एवम् उत्तरत्र अपि ॥ ६४ ॥

कथमि वा सप्तमी च । ६५ ।

‘कथम्’ शब्दे उपपदे गर्हे गम्यमाने धातोः सप्तमी वर्तमाना च वा भवति, पक्षे यथाप्राप्तम् ।

कथं तत्रभवान् विवेकी परयुवति संभाषेत, संभाषते वा, पक्षे संभाषिष्यते, संभाषिता, समभाषित, समभाषत, संवभाषे । अत्र सप्तम्याः निमित्तमस्ति इति अनिष्पत्तौ क्रियातिपत्तिः-कथं तत्रभवान् परयुवति समभाषिष्यत ॥ ६५ ॥

किंवृत्ते सप्तमी-भविष्यन्त्यौ । ६६ ।

किंवृत्ते उपपदे गर्हे गम्यमाने घातोः परे सप्तमी-भविष्यन्तौ भवतः ।

किं तत्रभवान् परधनम् अदत्तं गृह्णीयात्, ग्रहीष्यति वा । कतरो नाम कतमो नाम वा तत्रभवान् परधनम् अदत्तं गृह्णीत, ग्रहीष्यति वा । अत्रापि सप्तम्या निमित्तमस्ति इति अनिष्पत्तौ क्रियातिपत्तिः—किं तत्रभवान् परधनम् अदत्तम् अग्रहीष्यत् ॥ ६६ ॥

अन्यत्र अपि अमर्ष-अश्रद्धे । ६७ ।

अमर्षः अक्षमा । अश्रद्धा असंभावना । किंवृत्तात् अन्यस्मिन् किंवृत्ते च उपपदे अमर्ष-अश्रद्धयोः गम्यमानयोः घातोः सप्तमी-भविष्यन्तौ भवतः । वचनमेदात् अयथासंख्यम् ।

अमर्षे किंवृत्ते—न क्षमे न मर्षयामि किं तत्रभवान् अनृतं ब्रूयात् वक्ष्यति वा । अमर्षे अकिंवृत्ते—न क्षमे तत्रभवान् अनृतं ब्रूयात् वक्ष्यति वा । अश्रद्धायां किंवृत्ते—न श्रद्धे किं तत्रभवान् अनृतं भाषेत भाषिष्यते वा । अकिंवृत्ते अश्रद्धायाम्—न श्रद्धे तत्रभवान् अनृतं भाषेत, भाषिष्यते वा । अन्यत्र अपि इति किम् ? अर्थात् प्रकरणात् वा अमर्ष-अश्रद्धयोः गम्यमानयोः निरूपपदात् घातोर्मा भूत् । अत्रापि सप्तम्या निमित्तमस्ति इति अनिष्पत्तौ क्रियातिपत्तिः—न क्षमे न श्रद्धे तत्रभवान् अनृतम् अभाषिष्यत ॥ ६७ ॥

किंकिल-‘अस्ति’अर्थयोः भविष्यन्ती । ६८ ।

किंकिले ‘अस्ति’अर्थे च उपपदे अमर्ष-अश्रद्धयोः गम्यमानयोः घातोः भविष्यन्ती भवति ।

न क्षमे न श्रद्धे किंकिल नाम तत्रभवान् पापं सेविष्यते । अस्ति नाम भवति नाम तत्रभवान् पापं सेविष्यते ॥ ६८ ॥

यत्-यदि-यदा-जातौ सप्तमी । ६९ ।

‘यत्’ शब्दादिषु उपपदेषु अमर्ष-अश्रद्धयोः गम्यमानयोः घातोः सप्तमी भवति ।

न क्षमे न श्रद्धे यत् तत्रभवान् पापं सेवेत् । एवम्—यदि यदा जातु वा भवान् पापं सेवेत् । अत्र सप्तम्या निमित्तम् अस्ति इति अनिष्पत्तौ क्रियातिपत्तिः—यत् तत्रभवान् अकल्पम् असेविष्यत ॥ ६९ ॥

गर्हे च यच्च-यत्रे । ७० ।

‘यच्च’-‘यत्र’शब्दयोः उपपदयोः गर्हे अक्षमा-अश्रद्धयोश्च गम्यमानयोः घातोः सप्तमी भवति ।

यिष् गर्हामिह यच्च यत्र वा तत्रभवान् पापं सेवेत् । न क्षमे न श्रद्धे यच्च यत्र वा तत्रभवान् आक्रोशेत् । अत्र सप्तम्या निमित्तमस्ति इति अनिष्पत्तौ क्रियातिपत्तिः—यच्च यत्र भवान् आक्रोशेत् ॥ ७० ॥

चित्रे । ७१ ।

चित्रम् आश्चर्यम् तस्मिन् गम्यमाने यच्च-यत्रयोः उपपदयोः धातोः सप्तमी भवति ।

चित्रम् यच्च यत्र वा तत्रभवान् मूलगुणान् अपनयेत् । अनिष्पत्तौ क्रियातिपत्तिः—
आश्चर्यम् यच्च यत्र वा तत्रभवान् मूलगुणान् अपानेय्यत् । पृथग्योगः उत्तरार्थः ॥ ७१ ॥

शेषे भविष्यन्ती अयदौ । ७२ ।

‘यच्च’-‘यत्र’-‘भ्याम्’ अन्यस्मिन् ‘यदि’शब्दवर्जिते उपपदे चित्रे गम्यमाने धातोः
भविष्यन्ती भवति ।

आश्चर्यम् अन्यो नाम पर्वतम् आरोह्यति । शेषे इति किम् ? ‘यच्च’-‘यत्र’योः
सप्तमी एव, अयदौ पूर्वयोगः सावकाशः, ‘यदि’अभावे तु ‘यच्च’-‘यत्र’योरपि परत्वात्
अयमेव विधिः स्यात् इति ‘शेष’ग्रहणम् । अयदौ इति किम् ? चित्रम् यदि स भुञ्जीत ।
अत्र अश्रद्धा अपि अस्ति इति सप्तमी ॥ ७२ ॥

उत्त-अप्योः बाढे सप्तमी । ७३ ।

‘बाढ’अर्थयोः ‘उत्त’-‘अपि’शब्दयोः धातोः सप्तमी भवति ।

उत्त कुर्यात् । अपि कुर्यात्—बाढं करिष्यति इत्यर्थः । बाढे इति किम् ? उत्त
पतिष्यति दण्डः ! अत्र प्रश्नोऽर्थः । अपिधास्यति द्वारम् । अत्र प्रस्थानम् अर्थः । अनि-
ष्पत्तौ क्रियातिपत्तिः—उत्त अमोहयत ॥ ७३ ॥

अर्थात् शक्तिसंभावने । ७४ ।

शब्दप्रयोगाभावे अर्थात् एव केवलात् शक्तिसंभावने गम्यमाने धातोः सप्तमी भवति ।

अपि शिरसा पर्वतं मिन्धात् । अपि मासम् उपवसेत्—संभाव्यते एतत्—शक्तः
असौ इत्यर्थः । शक्तिग्रहणं किम् ? निदेशस्थो मे चैत्रः प्रायेण गमिष्यति । अर्थात् इति
किम् ? शक्तः चैत्रः धर्मं करिष्यति । अत्रापि अनिष्पत्तौ क्रियातिपत्तिः—अपि शिरसा
पर्वतम् अमेत्स्यत् ॥ ७४ ॥

श्रद्धाधातौ अयदि वा । ७५ ।

‘श्रद्धा’धातौ उपपदे अर्थात् शक्तिसंभावने धातोः सप्तमी वा भवति ‘यत्’शब्द-
प्रयोगाभावे ।

श्रद्धे संभावयामि भुञ्जीत भवान् पक्षे भोक्ष्यते, अमुक्त । अयदि इति किम् ?
श्रद्धे यत् भुञ्जीत भवान् । अनिष्पत्तौ क्रियातिपत्तिः—संभावयामि अमोहयत भवान् ॥ ७५ ॥

इच्छार्थात् वर्तमाने । ७६ ।

‘इच्छा’अर्थात् धातोः वर्तमाने काले सप्तमी वा भवति ।

इच्छेत्, इच्छति । उच्चात्, वष्टि । ‘गर्हे अपि—जात्वोः’—[क० पा० ४ सू० ६४]
इत्यादौ अपि परत्वात् अथमेव विकल्पः । ‘भूते अपि च—’ [क० पा० ४ सू० ६१]
इति वचनात् अत्र क्रियातिपत्तिर्न भवति ॥ ७६ ॥

भविष्यति फलहेतौ । ७७ ।

हेतु-फलभूते च भविष्यति अर्थे वर्तमानात् धातोः सप्तमी वा भवति ।

यदि गुरुन् उपासीत शास्त्रान्तं गच्छेत् । यदि गुरुन् उपासिष्यते शास्त्रान्तं गमि-
ष्यति । भविष्यति इति किम् ? दक्षिणेन चेत् याति न शकटं पर्याभवति । अनिष्यतौ क्रिया-
तिपत्तिः—दक्षिणेन चेत् अयास्यत् न शकटं पर्याभविष्यत् ॥ ७७ ॥

अकञ्चिति कामाविष्कारे । ७८ ।

कामस्य आविष्कारे प्रवेदने धातोः सप्तमी भवति ‘कञ्चित्’शब्दाप्रयोगे ।

अभियोगः मे भुञ्जीत भवान् । इच्छा मे भुञ्जीत भवान् । कामाविष्कारे इति किम् ?
इच्छन् करोति । अकञ्चिति इति किम् ? कञ्चित् जीवति मे माता ॥ ७८ ॥

सप्तमी-पञ्चम्यौ इच्छार्थे । ७९ ।

इच्छार्थे उपपदे कामाविष्कारे गम्यमाने धातोः सप्तमी-पञ्चम्यौ भवतः ।

इच्छामि कामो मे भुञ्जीत भवान् । कामाविष्कारे इति किम् ? इच्छन् करोति ।
अत्र अतिपत्तौ परत्वात् पञ्चम्या क्रियातिपत्तिर्वाच्यते । एवम् उत्तरत्राऽपि ॥ ७९ ॥

विधि-निमन्त्रण-आमन्त्रण-अधीष्ट-संप्रश्न-प्रार्थने । ८० ।

विधिः नियमः “अज्ञातज्ञापनम्” इति एके । निमन्त्रणम् यत् नियोगतः कर्तव्यम्,
“क्रियासु आमिमुख्यकरणम्” इति एके । आमन्त्रणम् यत् कामचारतः कर्तव्यम् “कर्तव्येषु
अनुज्ञापनम्” इति एके । अधीष्टम् सत्कारपूर्विका व्यापारणा । संप्रश्नः बुभुक्षुसाऽऽवेदनम् ।
प्रार्थनम् याच्ना । एषु प्रत्ययार्थविशेषणेषु धातोः सप्तमी-पञ्चम्यौ भवतः ।

कटं कुर्वात् करोतु वा । निमन्त्रणे—संख्यासु नियमं कुर्वात् करोतु वा । आमन्त्रणे—इह
आसीत आस्ताम् वा । अधीष्टे—तत्त्वं नः प्रसीदियुः पादाः प्रसीदन्तु वा । संप्रश्ने—किन्तु

१. “अभिप्रायः” ४१४१२४ । शा० ।

२. कञ्चिजीवति ते माता कञ्चिजीवति ते पिता ।

माराविद् । त्वं दृष्टव्यम् । कञ्चिजीवति पार्थिवः” ॥ काशिका—३१३१५३ ।

२९८] आचार्यश्रीमल्लभगिरिविरचितं शब्दानुशासनम् ।

खलु भोः ! व्याकरणम् अधीयीष अध्ययै वा उत छ्वांसि ? । प्रार्थने—सिद्धान्तम् अधीयीष अध्ययै वा ॥ ८० ॥

प्रेष-अनुज्ञा-अवसरे कृत्य-पञ्चम्यौ । ८१ ।

‘प्रेष’आदिषु गम्यमानेषु धातोः कृत्य-पञ्चम्यौ भवतः ।

भवता खलु कटः कार्यः कर्तव्यः, कटं करोतु भवान् । भवान् हि प्रेषितः अनुज्ञातः, अवसरो वा भवतः कटकरणे ॥ ८१ ॥

सप्तमी च ऊर्ध्वं मुहूर्तात् । ८२ ।

‘प्रेष’आदिषु गम्यमानेषु मुहूर्ताद् ऊर्ध्वं वर्तमानेऽर्थे वर्तमानात् धातोः सप्तमी भवति कृत्य-पञ्चम्यौ च ।

ऊर्ध्वं मुहूर्तात् भवान् कटं कुर्यात् करोतु वा, भवता खलु कटः कर्तव्यः करणीयः । भवान् हि प्रेषितः अनुज्ञातः अवसरो वा भवनः कटकरणे ॥ ८२ ॥

स्मे पञ्चमी । ८३ ।

‘प्रेष’आदिषु गम्यमानेषु ‘स्म’शब्दे उपपदे ऊर्ध्वमौहूर्तिके अर्थे वर्तमानात् धातोः पञ्चमी भवति । कृत्य-सप्तमीअपवादः ।

ऊर्ध्वं मुहूर्तात् कटं करोतु स्म ॥ ८३ ॥

अधीष्टे । ८४ ।

पृथग्योगात् ‘ऊर्ध्वं मुहूर्तात्’ इति निवृत्तम् । ‘स्म’शब्दे उपपदे अधीष्टे गम्यमाने धातोः पञ्चमी भवति ।

अङ्गं स्म राजन् ! अणुव्रतानि रक्ष ॥ ८४ ॥

समर्थ-अस्त्यर्थ-रभ-लभ-शक्-घट-अर्ह-ग्ल-ज्ञा-सह-धृष-क्रमे तुम् । ८५ ।

‘समर्थ’अर्थे, ‘अस्ति’अर्थे ‘रभ’आदौ च उपपदे धातोः तुम् प्रत्ययो भवति ।

समर्थः भोक्तुम् । पर्याप्तः भोक्तुम् । अस्ति भोक्तुम् । भवति भोक्तुम् । रभते भोक्तुम् । लभते भोक्तुम् । शक्नोति भोक्तुम् । घटते भोक्तुम् । अर्हति भोक्तुम् । ग्लायति भोक्तुम् । जानाति भोक्तुम् । सहते भोक्तुम् । धृणोति भोक्तुम् । क्रमते भोक्तुम् । ‘शक्’ग्रहणं समर्थार्थम् । ‘शक्यमेव कर्तुम्’ इति हि सौकर्यं प्रतीयते । ‘शक्या अनुभुज्यते’ इत्यादौ अनभिधानात् न भवति ॥ ८५ ॥

काल-बेला-समये अवसरे वा । ८६ ।

‘काल’आदिषु उपपदेषु अवसरे गम्यमाने धातोः तुम् प्रत्ययो भवति । प्रातःकालता-
निमित्तभूतकालोपपत्तिः—अवसरः ।

कालो भोक्तुम् । वेला भोक्तुम् । समयः भोक्तुम् । अवसरे इति किम् ? “कालः पचति
भूतानि” [महाभारते आदिपर्वणि अध्याय १ श्लो० २७३, २७५ पृ० ७११] ॥ ८६ ॥

यदि सप्तमी । ८७ ।

‘यत्’शब्दप्रयोगे ‘काल’आदिषु उपपदेषु अवसरे गम्यमाने धातोः सप्तमी भवति ।

कालः यद् भुज्जीत भवान् । वेला यद् भुज्जीत भवान् । समयः यद् भुज्जीत
भवान् ॥ ८७ ॥

वर्तमानसमीपे वर्तमानवत् वा । ८८ ।

वर्तमानस्य समीपे भूते भविष्यति च अर्थे वर्तमानात् धातोः वर्तमाने इव प्रत्ययो
भवति वा ।

कदा चैत्र ! आगतोऽसि ? अयम् आगच्छामि, आगच्छन्तमेव मां विद्धि, अयम्
आगामुकः अस्मि, पक्षे अयम् आगमम् । कदा चैत्र ! आगमिष्यसि ? अयम् आगच्छामि,
आगच्छन्तमेव विद्धि, पक्षे अयम् आगमिष्यामि ॥ ८८ ॥

भूतवत् च आशंस्ये । ८९ ।

आप्तुम् इष्टम् आशंस्यम्, तस्मिन् अर्थे वर्तमानात् धातोः वर्तमानवत् भूतवत् च
प्रत्ययो भवति वा । आशंस्यस्य भविष्यत्वात् अयम् अतिदेशः ।

उपाध्यायश्चेत् आगच्छति, आगमत्, आगतः पक्षे आगमिष्यति, आगन्ता वा युक्ताः
अधोमहे, अध्यगीप्सहि । एतद् अधीतम् पक्षे अध्येष्यामहे, अध्येतास्महे । सामान्यस्य
अतिदेशः अयम् न विशेषस्य इति परोक्षा-ह्यस्तन्यौ न भवतः । आशंस्ये इति किम् ?
उपाध्यायः आगमिष्यति । इह कूपः अस्ति, कूपः अभूत्, कूपः अभवत्, कूपो बभूव,
कूपो भविष्यति, कूपो भविता इति तत्कालसत्तापेक्षाः प्रत्ययाः ॥ ८९ ॥

क्षिप्र-आशंसार्थयोः भविष्यन्ती-सप्तम्यौ । ९० ।

क्षिप्र-आशंसार्थयोः उपपदयोः आशंस्यार्थात् धातोः यथासंख्यं भविष्यन्ती-सप्तम्यौ
भवतः ।

१. क्वं श्लोकः संपूर्णः एवम्—

‘कालः पचति भूतानि कालः संहरति प्रजाः ।

कालः दुष्टेषु कान्तिं कालो हि दुरतिक्रमः ॥”

उपाध्यायश्चेत् आगच्छति, आगमत्, आगमिष्यत्, आगन्ता वा क्षिप्रम् आशु सिद्धान्तम् अप्येष्यामहे । आशंसार्ये-उपाध्यायश्चेत् आगच्छति, आगमत्, आगमिष्यति आशंसे संभावये युक्तम् अधीयीय । द्वयोः उपपदयोः सप्तमी एव पाठतः परत्वात्-आशंसे क्षिप्रम् अधीयीय ॥ ९० ॥

अर्हे तृच्-सप्तम्यौ । ९१ ।

अर्हे कर्तरि धातोः तृच्-सप्तम्यौ भवतः ।

कन्यायाः बोद्धा, कन्यां बहेत् भवान् एनाम् अर्हति ॥ ९१ ॥

कृत्यः । ९२ ।

अर्हे कर्तरि धातोः कृत्यप्रत्ययो भवति ।

भवता खलु कन्या बोद्ध्या ॥ ९२ ॥

णिम् च आवश्यक-आधमर्ण्ये । ९३ ।

आवश्यक-आधमर्ण्ययोः गम्यमानयोः णिन् प्रत्ययो भवति कृत्यप्रत्ययश्च । आवश्यकम् अवश्यंभावः । ऋणे अधमः अधमर्णः तद्भावः आधमर्ण्यम् ।

कारी । हारी । अवश्यकारी । अवश्यंहारी । मयूरव्यंसकादित्वात् समासः । अवश्यकारी । 'अवश्य'शब्दो हि अकारान्तोऽपि अस्ति । अवश्यंभव्यः । आधमर्ण्ये-कारी । अवश्यंगेयो गाथानाम् ॥ ९३ ॥

आशीः आशिषि । ९४ ।

आशिषि गम्यमानायां धातोः आशीर्भवति ।

जीयात् ॥ ९४ ॥

पञ्चमी । ९५ ।

आशिषि गम्यमानायां धातोः पञ्चमी भवति ।

जयतात् ॥ ९५ ॥

कृत्यश्च शक्तौ । ९६ ।

शक्तौ च गम्यमानायां धातोः कृत्यः पञ्चमी च भवति ।

भवता खलु भारो बाह्यः, भवान् खलु मारं बहेत् भवान् हि शक्तः ॥ ९६ ॥

१. 'बहेत्' इति निर्देशेन ज्ञायते यत् अनेन सूत्रेण सप्तमी विधेया न तु पञ्चमी परन्तु कृती तु पञ्चमी एव निर्दिष्टा । अत्र हैमव्याकरणे ५।४।३५ सूत्रे तथा शाकटावगमव्याकरणे ४।४।१३५ सूत्रे सप्तमी एव निहिता ततः तेषां मते 'बहेत्' इति साधु पदम् । मल्लगिरिः अत्र सूत्रे 'बहेत्' इति सप्तम्यन्तम् उदाहरति परन्तु पञ्चमी विदधाति इति वैचिन्त्यम् । संभवति अत्र लिपिकारप्रमादः ।

माङ्गि अष्टतनी । ९७ ।

माङ्गि उपपदे धातोः अष्टतनी भवति ।

मा कार्षीत् ॥ ९७ ॥

स्मेन ह्यस्तनी च । ९८ ।

स्मेन सह माङ्गि उपपदे धातोः ह्यस्तनी अष्टतनी च भवति ।

मा स्म करोत् । मा स्म कार्षीत् ॥ ९८ ॥

भृश-आभीक्ष्ण्ये पञ्चमी तस्मिन् तथार्थे । ९९ ।

भृशो आभीक्ष्ण्ये च अर्थे वर्तमानात् धातोः पञ्चमी भवति तस्मिन् धातौ यथाविधः
अर्थः पञ्चम्यन्तस्य तथार्थे उपपदे ।

लुनीहि लुनीहि इत्येव अयं लुनाति, लुनीतः लुनन्ति । लुनासि, लुनीथः, लुनीथ ।
लुनामि, लुनीवः, लुनीमः । अलावीत् । लुबिष्यति । अधीष्व अधीष्व इत्येव अयम् अधीते,
अधीयाते इत्यादि । तस्मिन् इति किम् ? लुनीहि लुनीहि इत्येव अयं छिनत्ति मा भूत् ।
तथार्थे इति किम् ? लुनीहि लुनीहि इत्येव ल्यते चैत्रेण इति मा भूत् ॥ ९९ ॥

प्रचये वा सामान्यार्थे । १०० ।

प्रचयः स्वतः सङ्गमेदेन वा भिद्यमानस्य धात्वर्थस्य अनेकेत्य एकत्र समुच्चयः ।
सामान्यार्थे धातौ उपपदे प्रचये गम्यमाने धातोः पञ्चमी भवति ।

वीहीन् वप लुनीहि पुनीहि इत्येव आयतते यत्यते वा पक्षे वीहीन् वपति लुनाति
पुनाति इत्येव यतते यत्यते वा । प्रामम् अट वनम् अट गिरिम् अट इत्येव अटति घटते
अट्घते वा पक्षे प्रामम् अटति वनम् अटति गिरिम् अटति इत्यादि । सामान्यार्थे इति
किम् ? निरुपपदः सर्वविशेषोपपदो वा प्रयोगो मा भूत् ॥ १०० ॥

हिः एतयोः । १०१ ।

एतयोः अनन्तरसूत्रद्वयविहितयोः पञ्चम्योः स्वाने हिः आदेशो भवति ।

लुनीहि लुनीहि इत्येव अयं लुनाति इत्यादि ॥ १०१ ॥

तस्य वा । १०२ ।

एतयोः पञ्चम्योः तकारस्य हिः आदेशो वा भवति ।

३०३]

आचार्यश्रीमल्लगिरिविचित्रं शब्दानुशासनम् ।

लुनीहि लुनीहि इत्येव लुनीष पक्षे लुनीत लुनीत इत्येव यूयं लुनीथ ॥ १०२ ॥

ध्वमः स्वः । १०३ ।

एतयोः पञ्चम्योः संबन्धिनोः ध्वमः 'स्य' आदेशो भवति वा ।

अधीष्व अधीष्व इत्येव यूयम् अधीष्वे, अधीष्वम् अधीष्वम् इत्येव यूयम्
अधीष्वे ॥ १०३ ॥

आत्मने । १०४ ।

एतयोः पञ्चम्योः संबन्धिनः आत्मनेपदस्य 'स्व' आदेशो भवति ।

अधीष्व अधीष्व इत्येव अयम् अधीति, अधीवाते इत्यादि ॥ १०४ ॥

॥ इति श्रीमल्लगिरिविचित्रे शब्दानुशासने वृत्तौ कृति चतुर्थः पादः समाप्तः ॥

चूदन्ते षष्ठमः पादः

पद-रुजः घञ् । १ ।

आभ्यां घञ् प्रत्ययो भवति ।

पद्यते पादः । रोगः ।

‘वेशः’ ‘स्पर्शः’ इति लिहादिअचि सिद्धम् ॥ १ ॥

सर्तेः व्याधि-स्थिर-मत्स्य-बले । २ ।

सर्तेः ‘व्याधि’आदिषु कर्तृषु घञ् प्रत्ययो भवति ।

चन्दनस्य सारः—अवयवसंश्लेषं गतः संहतः चिरस्थायी पदार्थः सारः । अतीसारो व्याधिः । विसारो मत्स्यः । सारो बलम् ॥ २ ॥

अकर्तरि । ३ ।

कर्तुः अन्यस्मिन् ‘कर्म’आदौ कारके भावे च धातोः घञ् प्रत्ययो भवति ।

प्रास्यन्ति तम् इति प्रासः । दास्यते तस्मै दासः । पचनं पाकः । ‘कृतः कटः’ ‘हतः भारः’ इत्यादौ अनभिधानात् न भवति । कर्तुः पर्यादासात् इह भावः धात्वर्थात् अन्यः सिद्धताख्यः लिङ्ग-संख्यायोगी द्रष्टव्यः ॥ ३ ॥

वि-उपाभ्याम् शीकः क्रमे । ४ ।

वेः उपात् च परात् क्रमविषयात् शीकः अकर्तरि घञ् प्रत्ययो भवति ।

तव विशायः । तव राजोपशायः—क्रमप्राप्तशयनम् एवमुच्यते । अन्ये “शयितुं पर्यायः” [काशिका ३।३।९] इति आहुः । क्रमे इति किम् ? विशायः । उपशायः ॥४॥

परेः इण् । ५ ।

‘परि’पूर्वात् इणः क्रमविषयार्थात् अकर्तरि घञ् प्रत्ययो भवति ।

तव भोक्तुं पर्यायः—क्रमेण पदार्थानां क्रियाभिसंघः पर्यायः । क्रमे इति किम् ? पर्यायः—कालस्य अतिपातः इत्यर्थः ॥ ५ ॥

१. घुः व्याधि-स्थिर-०-पू० । ‘घुः स्थिर-व्याधि-मत्स्य-बले’-इति शाकटायनीयम् ४।४।२।

२. सप्तनिर्देशानुसारेण इदमुदाहरणं प्रथमं भवेत् ।

३. “मुपयोः सेतेः पर्यायः” इति शाकटायनीयम् सूत्रम्-४।४।४ ।

नेः अशेषे । ६ ।

‘नि’पूर्वात् इणः अशेषविषयात् अकर्तरि षञ् प्रत्ययो भवति । अशेषः स्वरूपात् प्रच्युतिः तदभावः अशेषः ।

एषः अत्र न्यायः—एतद् अत्र साधु इत्यर्थः । अशेषे इति किम् ? न्ययं गतः पापः ॥ ६ ॥

वृजः धान्ये । ७ ।

‘नि’पूर्वात् वृजः अकर्तरि षञ् प्रत्ययो भवति, प्रत्ययान्तं चेत् धान्यविषयं नाम स्यात् । नीवारो नाम व्रीहिः । धान्ये इति किम् ? निवरा कन्या ॥ ७ ॥

उत्-नेः किरः । ८ ।

उदः नेश्च परात् किरतेः धान्यविषयात् अकर्तरि षञ् प्रत्ययो भवति ।
उत्कारः । निकारः अनस्य । धान्ये इति किम् ? पुष्पोत्करः ॥ ८ ॥

गिरतेः । ९ ।

पृथग्योगात् ‘धान्ये’इति निवृत्तम् । उत्-नि-भ्यां परात् गिरतेः अकर्तरि षञ् प्रत्ययो भवति ।

उद्गारः । निगारः । उत्-नेः इति किम् ? गरः । संगरः ॥ ९ ॥

वेः क्षु-क्षोः । १० ।

‘वि’पूर्वाभ्याम् आभ्याम् अकर्तरि षञ् प्रत्ययो भवति ।
विज्ञावः । विज्ञावः ॥ १० ॥

अशब्दे प्रथने । ११ ।

‘वि’पूर्वात् अशब्दविषये प्रथने वर्तमानात् अः धातोः अकर्तरि षञ् प्रत्ययो भवति ।
विस्तारः पटस्य । अशब्दे इति किम् ? अहो ! द्वादशाङ्गस्य विस्तरः । प्रथने इति किम् ? विस्तरः तृणस्य ॥ ११ ॥

छन्दोनाम्नि । १२ ।

छन्दोनामविषयात् अः धातोः अकर्तरि षञ् प्रत्ययो भवति ।
विद्यारपङ्क्तिः ॥ १२ ॥

प्रात् अयज्ञे । १३ ।

अयज्ञविषयात् ‘प्र’पूर्वात् अः अकर्तरि षञ् प्रत्ययो भवति ।

मणिप्रस्तारः । अयज्ञे इति किम् ? बर्हिःप्रस्तारः ॥ १३ ॥

हु-स्तु-स्रोः । १४ ।

‘प्र’पूर्वेभ्यः ण्यः अकर्तरि घञ् प्रत्ययो भवति ।

प्रद्रावः । प्रस्तावः । प्रसावः । प्रात् इति किम् ? द्रवः । स्तवः । स्रवः ॥ १४ ॥

ग्रहः लिप्सायाम् । १५ ।

‘प्र’पूर्वात् ग्रहः अकर्तरि लिप्सायां गम्यमानायां घञ् प्रत्ययो भवति ।

पात्रप्रप्राहेण चरति पिण्डपातार्थं भिक्षुः । लिप्सायाम् इति किम् ? मनसः प्रग्रहः ॥ १५ ॥

नि-अवाभ्याम् शापे । १६ ।

शापे गम्यमाने ‘नि’-‘अवा’भ्यां परात् ग्रहः अकर्तरि घञ् प्रत्ययो भवति ।

निप्राहः अवप्राहः ते जाल्म ! भूयात् । शापे इति किम् ? निग्रहः चौरस्य । अवग्रहः पापस्य ॥ १६ ॥

परेः यज्ञे । १७ ।

‘परि’पूर्वात् ग्रहः अकर्तरि यज्ञविषये घञ् प्रत्ययो भवति ।

उत्तरपरिप्राहः । अधरपरिप्राहः । यज्ञे इति किम् ? अपरः परिग्रहः ॥ १७ ॥

समः स्तोः । १८ ।

‘सम्’पूर्वात् स्तोतेः अकर्तरि घञ् प्रत्ययो भवति ।

संस्तावः छन्दोगानाम्—यत्र देशे छन्दोगाः समेत्य स्तुवन्ति स देशः संस्तावः । यज्ञे इति किम् ? संस्तवः अन्यदृष्टेः ॥ १८ ॥

यु-हु-दोः । १९ ।

‘सम्’पूर्वेभ्यः ण्यः अकर्तरि घञ् प्रत्ययो भवति ।

संयावः । संद्रावः । संदावः । समः इति किम् ? यवः । द्रवः । दवः ॥ १९ ॥

मुष्टौ ग्रहः । २० ।

‘सम्’पूर्वात् ग्रहः अकर्तरि मुष्टिविषये घञ् प्रत्ययो भवति । मुष्टिः अङ्गुलिसन्निवेशः न परिमाणम्, तत्र ‘माने’ [क० पञ्चमपाद सू० २९] इत्येव सिद्धत्वात् ।

महो ! मल्लस्य संप्राहः ॥ २० ॥

उदः । २१ ।

उदः परात् ग्रहः अकर्तरि घञ् प्रत्ययो भवति ।

उद्ग्राहः । उदः इति किम् ? ग्रहः । विग्रहः ॥ २१ ॥

पू-द्व-घोतेः । २२ ।

‘उत्’पूर्वस्यः एभ्यः अकर्तरि घञ् प्रत्ययो भवति ।

उत्पावः । उद्द्रावः । उषावः ॥ २२ ॥

निर्-अभेः पू-स्त्वोः । २३ ।

‘निर्’-‘अभि’पूर्वाभ्यां पू-द्वभ्याम् अकर्तरि घञ् प्रत्ययो भवति ।

निष्पावः । अभिलावः ॥ २३ ॥

नियः अवात् । २४ ।

‘अव’पूर्वात् नियः अकर्तरि घञ् प्रत्ययो भवति ।

अवनाथः ॥ २४ ॥

परेः द्यूते । २५ ।

‘परि’पूर्वात् नियः द्यूतविषयात् अकर्तरि घञ् प्रत्ययो भवति ।

परिणयेन शारीन् हन्ति । द्यूते इति किम् ? परिणयः कन्यायाः ॥ २५ ॥

भुवः अवज्ञाने वा । २६ ।

‘परि’पूर्वात् भवतेः ‘अवज्ञा’अर्थात् अकर्तरि घञ् प्रत्ययो वा भवति ।

परिभावः परिभवः चैत्रस्य । अवज्ञाने इति किम् ? समन्तात् भवः परिभवः ॥ २६ ॥

अः वायु-वर्ण-निवृत्ते । २७ ।

‘शृ’धातोः अकर्तरि वायौ वर्णे निवृत्ते च घञ् प्रत्ययो भवति ।

शारः वायुः । शारः वर्णः —शबलः । निशारः निवृत्तम्—प्रावरणम् इत्यर्थः ।

वायु-वर्ण-निवृत्ते इति किम् ? शरः ॥ २७ ॥

इङः । २८ ।

इङः अकर्तरि घञ् प्रत्ययो भवति ।

१. यद्यपि पा० पू० पुस्तकयोः अवमेव पाठः परन्तु यथासंख्यार्थं ‘पू-स्त्वः’ इति पाठः उचितः । इत्थौ उदाहरणानि यथासंख्यं दर्शितानि, अत एव इयं संभावना । हेमे यथासंख्यं स्वीकृत्य ५।३।२१ सूत्रे । शाकटायनेऽपि ४।४।६ सूत्रे, अतः विचारणीयं दृश्यते ।

अध्यायः । उपेत्य अधीयते अस्मात् इति उपाध्यायः । 'उपाध्यायी' इति 'बहु'-
आदिषु 'उपाध्याय'शब्दपाठात् अपादाने स्त्रियां 'क्ति'बाधया षञ् ङी च वा भवति ॥२८॥

माने । २९ ।

मानम् इयत्ता सा च संख्या परिमाणं च । तत्र वर्तमानात् घातोः अकर्तरि षञ्
प्रत्ययो भवति । एकः निवासः । द्वौ निवासौ । एकः तन्दुलनिश्चायः ॥ २९ ॥

चिति-उपसमाधान-आवास-देहे चित्रः कश्च आदेः । ३० ।

चीयते इति चितिः—यज्ञे अग्न्याधारः । विप्रक्रीर्णानाम् उपरि उपरि राशिभावेन
करणम् उपसमाधानम् । आवासः निवासः । देहः शरीरम् । एषु अर्थेषु चित्रः अकर्तरि
षञ् प्रत्ययो भवति, आदेश्च कः ।

आकायम् अग्निं विचिन्वीत । गोमयनिकायः । ऋषिनिकायः । कायः शरीरम् ॥३०॥

संघे अनुपरो । ३१ ।

न विद्यते कस्यचित् किञ्चिद् उपरि यस्मिन् तस्मिन् संघे वाच्ये चित्रः अकर्तरि षञ्
प्रत्ययो भवति । आदेश्च कः ।

वैयाकरणनिकायः । संघे इति किम् ? सारसमुच्चयः । अनुपरो इति किम् ?
शूकरनिचयः—शूकराः उपरि उपरि चीयन्ते इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

हस्तप्राप्ये अनुदः अस्तेये । ३२ ।

हस्तेन उपायान्तरनिरपेक्षं यत् तु प्राप्तुं शक्यं तद्विषयात् चिनोतेः अन्'उत्'पूर्वात्
अकर्तरि षञ् प्रत्ययो भवति, न चेत् स घात्वर्थः स्तेयविषयः स्यात् । 'हस्तप्राप्ये' इति च
प्रत्यासत्तिः उच्यते तेन तन्मात्रविधानम् ।

पुष्पप्रचयः गुल्मात् । हस्तप्राप्ये इति किम् ? पुष्पप्रचयं करोति तरुशिखरे ।
अस्तेये इति किम् ? पुष्पप्रचयं करोति स्तेयेन । अनुदः इति किम् ? पुष्पोच्चयः । 'हस्त-
प्राप्यम्' इति मानम् अपि उच्यते तत्र नियमार्थं चेदं विज्ञेयम् 'अस्तेये एव' इति, तेन
मानेऽपि स्तेये 'पुष्पाणां प्रचयः' इत्येव भवति ॥ ३२ ॥

रोः उपसर्गात् । ३३ ।

उपसर्गपूर्वात् रौतेः अकर्तरि षञ् प्रत्ययो भवति ।

संरावः । उपसर्गात् इति किम् ? रवः ॥ ३३ ॥

मू-ओः अल् । ३४ ।

उपसर्गपूर्व्याम् आभ्याम् अकर्तरि अल् प्रत्ययो भवति ।

प्रभवः । संश्रयः । उपसर्गात् इति किम् ? भावः । आशयः ॥ ३४ ॥

अदः । ३५ ।

उपसर्गपूर्वात् अदेः अकर्तरि अल् प्रत्ययो भवति ।

विघसः ॥ ३५ ॥

नेः णञ्च । ३६ ।

‘नि’पूर्वात् अदेः अकर्तरि अल् चकारात् णञ्च प्रत्ययो भवति ।

निघसः । न्यादः ॥ ३६ ॥

नद-नाद-पठ-कण-स्वनः वा । ३७ ।

‘नि’पूर्वेभ्यः एभ्यः अकर्तरि अल् प्रत्ययो भवति वा ।

निनदः, निनादः । निगदः, निगादः । निपठः, निपाठः । निकणः, निक्काणः ।

निस्वनः, निस्वानः ॥ ३७ ॥

यमः सम्-नि-वि-उपात् । ३८ ।

सम्-नि-वि-उपेभ्यः परात् यमेः अकर्तरि अल् प्रत्ययो भवति वा ।

संयमः, सयामः । नियमः, नियामः । वियमः, वियामः । उपयमः, उपयामः ॥ ३८ ॥

वैणे कृणः । ३९ ।

वैणार्थात् कणतेः अकर्तरि अल् प्रत्ययो वा भवति ।

प्रकणः प्रकाणः वीणायाः । वैणे इति किम् ? प्रकणः शृङ्गलस्य ॥ ३९ ॥

आढः रु-प्लोः । ४० ।

‘आङ्’पूर्वाभ्यां रु-प्लुभ्याम् अकर्तरि अल् प्रत्ययो वा भवति ।

आरवः, आरावः । आप्लवः । आप्लावः । आढः इति किम् ? आरवः । विप्लवः ॥ ४० ॥

वर्षविघ्ने अवात् ग्रहः । ४१ ।

‘अव’पूर्वात् ग्रहेः अकर्तरि वर्षप्रतिबन्धे वाष्ये अल् प्रत्ययो भवति वा ।

अवग्रहः अवग्राहः । वर्षविघ्ने इति किम् ? अवग्रहः पदस्य ॥ ४१ ॥

प्रात् ध्रुव-तुलासूत्रे । ४२ ।

‘प्र’पूर्वात् ग्रहः अकर्तरि सुयसूत्रे तुलसूत्रे च वाष्ये अल् प्रत्ययो वा भवति ।

प्रग्रहः, प्रग्राहः ॥ ४२ ॥

वृणोतेः वञ्जे । ४३ ।

‘प्र’पूर्वात् वृणोतेः वञ्जे वाच्ये अकर्तरि अल् प्रत्ययो वा भवति ।

प्रवरः, प्रवारः । वञ्जे इति किम् ? प्रवरः यतिः ॥ ४३ ॥

उदः नी-अजः । ४४ ।

उदः पराम्भ्याम् आम्भ्याम् अकर्तरि अल् प्रत्ययो वा भवति ।

उजयः, उजायः । उञ्जयः, उञ्छायः ॥ ४४ ॥

समञ्ज अजः पशौ । ४५ ।

‘वा’ इति निवृत्तम् । समः उदञ्च परात् अजेः अकर्तरि अल् प्रत्ययो भवति पशु-
विषयश्च धात्वर्थः स्यात् ।

समजः पशूनाम्, उदजः पशूनाम्-प्रेरणम्-इत्यर्थः । समञ्ज इति किम् ? व्याजः
पशूनाम् । पशौ इति किम् ? समाजः । उदाजः ॥ ४५ ॥

ऋत्-इवर्ण-उवर्णोत् । ४६ ।

ऋकारान्तात् इवर्णान्तात् उवर्णान्तात् च धातोः अकर्तरि अल् प्रत्ययो भवति ।

ऋ-करः । चयः । क्रयः । स्तवः । लवः ॥ ४६ ॥

वश-रण-गमि-वृ-द-ग्रहः । ४७ ।

एभ्यः अकर्तरि अल् प्रत्ययो भवति ।

वशः । रणः । गमः । वरः । दरः । ग्रहः ॥ ४७ ॥

सर्ति-ग्लह-पणः प्रजन-अक्ष-इत्यस्वे । ४८ ।

सर्ति-ग्लह-पणिभ्यः यथासंख्यम् प्रजनविषये अक्षविषये च धात्वर्थे इत्यन्तायां च
गम्यमानायाम् अकर्तरि अल् प्रत्ययो भवति ।

गवाम् उपसरः-प्रजनः गर्भग्रहणम् तदर्थं स्त्रीगवीषु पुंसवानाम् उपसरणम् एवम्
उच्यते । अक्षस्य ग्लहः-ग्रहणम्-इत्यर्थः । ग्रहे लत्वम् सूत्रे तद्वानिर्देशस्तत् । मूलकपणः
मूलकस्य इयत्तापरिच्छिन्नः संख्यवहार्यः मुष्टिः । प्रजन-अक्ष इत्यस्वे इति किम् ? उपसारः ।
ग्राहः । पाणः ॥ ४८ ॥

प्रसद-संसदौ हर्षे । ४९ ।

एतौ ‘अल्’अन्तौ हर्षे निपात्येते ।

प्रमदः । सम्मदः । हर्षे इति किम् । प्रमादः । संमादः । निपातनात् उपसर्गान्तराऽऽधिक्ये न भवति । प्रसम्मादः । अभिसम्मादः ॥ ४९ ॥

उप-अभि-नि-विभ्यः हः वक्ष्य उत् । ५० ।

एभ्यः परात् ह्यतेः अकर्तरि अल् प्रत्ययो भवति, तद्योगे च 'वा'शब्दस्य उकारः । उपहवः । अभिहवः । निहवः । विहवः । उप-अभि-नि-विभ्यः इति किम् । सहायः ॥ ५० ॥

आहः युद्धे । ५१ ।

आहः परात् ह्यतेः अल् प्रत्ययो भवति, तद्योगे च 'वा'शब्दस्य उकारः । आहवः युद्धम् । युद्धे इति किम् । आहायः—आह्वानम् ॥ ५१ ॥

निपानम् आहावः । ५२ ।

निपानम् पश्वादिपानार्थम् उदकाधारः तस्मिन् वाच्ये 'आह्'पूर्वात् ह्यतेः अकर्तरि अल् प्रत्ययो भवति, 'हाव'आदेशश्च निपात्यते ।

आहावः पशूनाम् । निपानम् इति किम् । आहायः—आह्वानम् ॥ ५२ ॥

भावे अनुपसर्गात् । ५३ ।

अनुपसर्गात् ह्यतेः अकर्तरि भावे अल् प्रत्ययो भवति, तद्योगे च 'वा'शब्दस्य उकारः ।

हवः । भावे इति किम् । हायः । अनुपसर्गात् इति किम् । आहायः ॥ ५३ ॥

हनः वा वक्ष्य । ५४ ।

अनुपसर्गात् हन्तेः अल् प्रत्ययो वा भवति, तद्योगे च हनः 'वक्ष'आदेशः । वक्षः । घातः ॥ ५४ ॥

नी-कण-यम-हस-स्वनः । ५५ ।

एभ्यः अनुपसर्गेभ्यः अकर्तरि वा अल् प्रत्ययो भवति ।

नयः, नायः । कणः, काणः । यमः, यामः । हसः, हासः । स्वनः, स्वानः । अनुपसर्गात् इति किम् । प्रणयः । प्रकाणः ॥ ५५ ॥

व्यच-जप-मदः । ५६ ।

एभ्यः अनुपसर्गेभ्यः अकर्तरि अल् प्रत्ययो भवति ।

व्यथः । जपः । मदः । अनुपसर्गात् इति किम् ? प्रव्याधः । उपजापः ।
उन्मादः ॥ ५६ ॥

विच्छेः नङ् । ५७ ।

विच्छेः अकर्तरि नङ् प्रत्ययो भवति ।

विद्मः ॥ ५७ ॥

यति-यजि-रक्षि-स्वपि-प्रच्छः नः । ५८ ।

एभ्यः अकर्तरि नः प्रत्ययो भवति ।

यत्नः । यज्ञः । रक्षणः । स्वप्नः । प्रश्नः ॥ ५८ ॥

उपसर्गात् दः किः । ५९ ।

उपसर्गपूर्वात् 'दा'संज्ञकात् धातोः अकर्तरि 'कि'प्रत्ययो भवति ।

जलधिः । बालधिः ॥ ५९ ॥

अन्तर्द्धिः । ६० ।

'अन्तः'शब्दात् धाजः अकर्तरि 'कि'प्रत्ययो भवति ।

अन्तर्द्धिः ॥ ६० ॥

'डु'इतः अथुः । ६१ ।

'डु'इत्येतदितः धातोः अकर्तरि अथुः प्रत्ययो भवति ।

वेपथुः । श्वथुः । क्षवथुः ॥ ६१ ॥

'डु'इतः त्रिमक् तत्कृते । ६२ ।

'तेन-धात्वर्थेन-कृतम्' इति अस्मिन् अर्थे 'डु'इत्येतदितः धातोः त्रिमक् प्रत्ययो भवति ।

कृत्रिमम् । याचित्रिमम् ॥ ६२ ॥

व्याप्तौ भावे अन-त्रिन् । ६३ ।

व्याप्तिः क्रियया स्वसंबन्धिनः साकल्येन अभिसम्बन्धः, तस्यां गम्यमानायां धातोः अकर्तरि भावे 'अन त्रिन्' प्रत्ययौ भवतः ।

संकुटनम् । सांकौटिनम् एषाम् । व्याप्तौ इति किम् ? संकोटः । 'अन'ग्रहणात् 'असरूपः' [क० प्र० पादे सू० १३] इति 'वञ्'आदिर्न भवति ॥ ६३ ॥

षित्-चिन्ति-पूजि-कथि-कुम्बि-चर्चि-श्रद्धा-अन्तर्द्धः अङ् खियाम् । ६४ ।

षितः 'चिन्ति'आदिभ्यश्च अकर्तरि खियाम् अङ् प्रत्ययो भवति ।

जृष्-जरा । क्षिष्-क्षिया । चिन्ता । पूजा । कथा । कुम्बा । चर्चा । श्रद्धा । अन्तर्द्धा । 'अः प्रत्ययात्' [कृ० पा० ५ सू० ६७] इत्येव सिद्धे 'चिन्ति'आदिग्रहणम् 'अन' बाधनार्थम् । केचित् 'भीषि'आदिग्रहणम् अत्र कुर्वन्ति तत् न अन्येषां सम्मतम् ॥ ६४ ॥

उपसर्गात् अः । ६५

उपसर्गपूर्वात् आकारान्तात् धातोः अकर्तरि खियाम् अङ् प्रत्ययो भवति ।

उपदा । उपधा । उपसर्गात् इति किम् ? दत्तिः ॥ ६५ ॥

'भिदा'आदयः । ६६ ।

'बहुलम्' इति वर्तते । 'भिदा'आदयः 'अङ्'अन्ता बहुलम् अकर्तरि खियाम् साधवः वेदितव्याः ।

भिदा विदारणे, भित्तिः अन्या । छिदा द्वैधीकरणम्, छित्तिः अन्या । विदा विचारणे, वित्तिः अन्या । आरा गल्लम्, अर्तिः अन्या । धारा जलपतने, धृतिः अन्या । गुहा गिरि-ओषधयोः । गूढिः अन्या । एवम् अन्ये अपि । यत् लक्षणेन अनुपपन्नं तत् सर्वं निपातनात् सिद्धम् ॥ ६६ ॥

अः प्रत्ययान् । ६७ ।

प्रत्ययान्तात् धातोः खियाम् अकर्तरि 'अ'प्रत्ययो भवति । गोपाया । नितिक्षा । दीला । षित्-चिन्ति' [कृ० पा० ५ सू० ६४] इत्यादिना एकयोगम् अङ्त्वा प्रत्ययान्तात् 'अ'प्रत्ययवचनम् 'वा अन-अकस्य' [समास प्रकरणे (?)] इति प्रतिषेधार्थम् ॥ ६७ ॥

क्तेटः गुरोः व्यञ्जनात् । ६८ ।

क्ते इट् यस्मात् तस्मात् गुरुमतः व्यञ्जनान्तात् अकर्तरि खियाम् 'अ'प्रत्ययो भवति ।

कुण्डा । हुण्डा । शिक्षा । भिक्षा । ईहा । ऊहा । चेष्टा । ईडा । सेवा । गुरोः इति किम् ? निपठितिः । निगृहीतिः ॥ ६८ ॥

जागुः यञ् । ६९ ।

जागर्तेः अकर्तरि खियाम् यः अकारश्च प्रत्ययो भवति ।

१. 'अस्य सूत्रस्य तथा सप्तषष्ठितमस्य सूत्रस्य एकयोगेन कार्ये सिद्धे' इति भाष्यः ।

२. आ० हेमचन्द्रः अत्र सूत्रे "भीषि-भूषि-चिन्ति-पूजि-कथि-" ५।३।१०९। इत्यादिना 'भीषि'आदिकस्य ग्रहणं करोति ।

जागर्या । जागरा ॥ ६९ ॥

परेः सृ-चरः । ७० ।

‘परि’पूर्वाभ्यां सृ-चरिभ्याम् अकर्तरि स्त्रियां ‘य’प्रत्ययो भवति ।

परिसर्या । परिचर्या ॥ ७० ॥

अधेश्व अनः अनिच्छायाम् इषः वा । ७१ ।

परेः अधेश्व परात् इषः अनिच्छार्थात् अकर्तरि स्त्रियाम् ‘अन’प्रत्ययो वा भवति ।

पर्येषणा । अध्येषणा । परीष्टिः । अधीष्टिः ॥ ७१ ॥

णि-वेत्ति-आस-अन्थ-घट्ट-वन्देष्ट ॥ ७२ ।

प्यन्तात्, ‘वेत्ति’आदिभ्यः, अनिच्छार्थात् इषेश्व अकर्तरि स्त्रियाम् ‘अन’प्रत्ययो भवति ।

कारणा । कामना । वेदना । आसना । अन्धना । घटना । वन्दना । एषणा । ‘वेत्ति’इति ‘तिप्’निर्देशात् अन्यविधि प्रतिषेधः ॥ ७२ ॥

ग्ला-ज्या-हः निः । ७३ ।

एभ्यः अकर्तरि स्त्रियां निः प्रत्ययो भवति ।

ग्लानिः । ज्यानिः । हानिः ॥ ७३ ॥

प्रश्न-आख्याने वा इञ् । ७४ ।

धातोः अकर्तरि स्त्रियाम् प्रश्ने आख्याने च गम्यमाने वा इञ् प्रत्ययो भवति ।

[प्रश्ने] कां कारिम् का कारिकाम् कां क्रियाम् कां कृतिम् कां कृत्याम् अकार्षीः ? [आख्याने] सर्वां कारिम् सर्वां कारिकाम् सर्वां क्रियाम् सर्वां कृतिम् सर्वां कृत्याम् अकार्षम् ॥ ७४ ॥

अर्ह-ऋण-पर्याय-उत्पत्तौ च वुञ् । ७५ ।

‘अर्ह’आदिषु प्रश्न-आख्यानयोश्च गम्यमानयोः धातोः अकर्तरि स्त्रियां वुञ् प्रत्ययो भवति ।

अर्हति भवान् इक्षुभक्षिकाम् । ऋणे-इक्षुभक्षिकां मे चारयसि । पर्याये-भवतः शायिका । उत्पत्तौ-इक्षुभक्षिका मे उदपादि ॥ ७५ ॥

१. एवम् “गणिम्, गणिकाम्, गणनाम् । पाणिम्, पाणिकाम्, पणिकम् । पाठिम्, पाठिकाम्, पठिसिम्”-(शाकट्य-४।४।८६) उदाहरणानि हेतवन्ति ।

२. “कां कारिकाम् अकार्षीः ? सर्वां कारिकाम् अकार्षम्” (हैन-५।३।१२०) इति उदाहरणद्वयं यथासंख्यं प्रश्ने आख्याने चान्न बोध्यम् ।

नाम्नि । ७६ ।

धातोः अकर्तरि स्त्रियां नाम्नि वुञ् प्रत्ययो भवति ।

प्रच्छर्दिका, प्रबाहिका एवंनामानो व्याधयः । उदालपुष्पभञ्जिका एवंनामा क्रीडा । बहुलाधिकारात् 'अरोचकः' इत्यादौ पुंसि अपि भवति ॥ ७६ ॥

भावे । ७७ ।

धातोः अकर्तरि भावे स्त्रियां वुञ् प्रत्ययो भवति ।

आसिका । शायिका ॥ ७७ ॥

गा-पा-पचः क्तिः । ७८ ।

'गा'आदिभ्यः अकर्तरि भावे स्त्रियां 'क्ति'प्रत्ययो भवति ।

संगीतिः । प्रपीति । पक्तिः ॥ ७८ ॥

स्थः वा । ७९ ।

'स्था'धानोः अकर्तरि भावे स्त्रियां 'क्ति'प्रत्ययो वा भवति ।

प्रस्थितिः पक्षे आस्था, व्यवस्था ॥ ७९ ॥

व्यतिहारे ङः अन्-ईह'-आदेः । ८० ।

व्यतिहारः परस्य कृतप्रतिकृतम्, तद्विषयाद्वात् धातोः 'ईह'आदिबजात् अकर्तरि भावे स्त्रियां 'ञ'प्रत्ययो भवति वा ।

व्यावक्रोशी । व्यावलेप्त्री । 'ञ-जिनः अण्' [(ः)] इति 'अण्'अन्तस्य प्रयोगः । पक्षे व्याकुष्टिः । अन्-ईह'आदेः इति किम् ? व्यतीहा । व्यतीक्षा । स्त्रियाम् इति किम् ? व्यतिपाकः वर्तते ॥ ८० ॥

णि-उक्षः । ८१ ।

प्यन्तात् उक्षेश्च व्यतिहारविषयात् अकर्तरि स्त्रियां भावे 'ञ' प्रत्ययो भवति ।

व्यातिचारी । व्यात्युक्षी । नित्यार्थः योगः ॥ ८१ ॥

आसि-अटि-म्रज-यजः क्यप् । ८२ ।

पृथ्यः अकर्तरि भावे स्त्रियां क्यप् प्रत्ययो भवति ।

आस्या । अट्या । म्रज्या । इत्या ॥ ८२ ॥

भृजः नाम्नि । ८३ ।

भृजः अकर्तरि भावे स्त्रियां नाम्नि क्यप् प्रत्ययो भवति ।

भृत्या । नाम्नि इति किम् ? भृतिः । भावे इति किम् ? भार्या ॥ ८३ ॥

समज-निषद-निपत-निपद-मन-विद्-इण्-सुह्-शीकः । ८४ ।

एभ्यः अकर्तरि लिंयां क्यप् प्रत्ययो भवति ।

समथ्या । निषथा । निपथ्या । निपथा । मन्या । विष्या । इत्या । सु-या । शम्या ।
मतिः । समितिः । आसुतिः इति बहुलाधिकारात् ॥ ८४ ॥

कृञः वा शश्व ॥ ८५ ॥

कृञः अकर्तरि लिंयां क्यप् शश्व प्रत्ययो भवति ।

क्रिया । कृत्या । पक्षे कृतिः ॥ ८५ ॥

कृत्तिः ॥ ८६ ॥

धातोः अकर्तरि लिंयां 'क्ति'प्रत्ययो भवति ।

सृष्टिः । दृष्टिः । कृतिः । वृत्तिः । लिंयाम् इति किम् ? सर्गः । चयः ॥ ८६ ॥

स्तु-सु-यज्-इषः करणे ॥ ८७ ॥

एभ्यः अकर्तरि करणे लिंयां 'क्ति'प्रत्ययो भवति ।

स्तुतिः । सुतिः । यजेः इष्टिः । इषेः अपि इष्टिः ॥ ८७ ॥

'लभ्'आदिभ्यः ॥ ८८ ॥

एभ्यः अकर्तरि लिंयां 'क्ति'प्रत्ययो भवति ।

लब्धिः । निकुचितिः । अर्देः अर्तिः । षित्वात् अङ् अपि भवति—लम्भा ॥ ८८ ॥

'संपद्' आदिभ्यः क्विप् च ॥ ८९ ॥

'संपद्'आदिभ्यः अकर्तरि लिंयां क्विप् क्तिश्च प्रत्ययो भवति ।

संपत्, संपत्तिः । विपत्, विपत्तिः । आपत्, आपत्तिः । संबित्, संबित्तिः ।

'संपत्'आदयः प्रयोगगम्याः ॥ ८९ ॥

साति-हेति-यूति-जूति-कीर्ति-अटाटया-मृगया-इच्छा-याश्वा-कृपाः ॥ ९० ॥

एते लिंयाम् अकर्तरि निपात्यन्ते ।

सातेः कौ इत्वाभावः सातिः । हन्तेः हिनोतेर्वा'हे'भावः हेतिः । यौतेः जवतेश्च
दीर्घत्वम्-यूतिः । जूतिः । कीर्तयतेः कीर्तिः । अटतेः यः द्वित्वम्-अटाटया । मृगयतेः
इच्छतेश्च शे शपि च यत्वाभावे मृगया । इच्छा । याच्येः नः याश्वा । कृपेः अङ् संप्रसारणं
वा-कृपा ॥ ९० ॥

नञः अनिः शापे ॥ ९१ ॥

नञः परात् धातोः शापे गम्यमाने अकर्तरि लिंयाम् अनिः प्रत्ययो भवति ।

अकरणिस्ते जाल्म । मृयात् । अप्रयाणिस्ते जाल्म । मृयात् । नञः इति किम् ?
हस्तिस्ते जाल्म ! मृयात् । शापे इति किम् ? अकृतिः कटस्थ ॥ ९१ ॥

॥ इति श्रीमलयगिरिविरचिते शब्दानुशासने वृत्तौ कृति पञ्चमः पादः सम्पत्तः ॥

कृदन्ते षष्ठः पादः ह्रीन्ते भावे क्तः । १ ।

धातोः ह्रीन्ते भावे 'क्त'प्रत्ययो भवति ।

हसितम् । शयितम् ॥ १ ॥

अनट् । २ ।

ह्रीन्ते भावे अनट् प्रत्ययो भवति ।

हसनम् । शयनम् ॥ २ ॥

'रन्मि'आदिभ्यः कर्तरि । ३ ।

एभ्यः कर्तरि 'अनट्' प्रत्ययो भवति ।

रमणी । कमनी ॥ ३ ॥

करण-आधारे । ४ ।

धातोः करणे आधारे च अनट् प्रत्ययो भवति ।

इध्मव्रश्चनः । पलाशशातनः । आधारे-सक्तुधानी । 'पयःपानं सुखम्' 'ओदन-
भोजनं सुखम्' इत्यत्र 'पयस्सुः पानम्' इति असमासोऽपि दृश्यते इति "कर्मणा येन संस्प-
शात् कर्तुः शरीरसुखम्" [क्राशिका ३।३।११६] इति न आरम्यते ॥ ४ ॥

पुंनान्मि घः । ५ ।

धातोः करणे आधारे च पुंनान्मि 'घ' प्रत्ययो भवति ।

प्रच्छदः । उरच्छदः । आधारे-आकरः । आलवः । 'पुं'ग्रहणम् किम् ? विचयनी ।
बहुलाधिकारात् इह न भवति । दोहनः । प्रसाधनः ॥ ५ ॥

गोचर-संचर-कच-आकच-चक-भग-खल-बह-व्रज-व्यज-आपण-
निगमम् । ६ ।

एते करण-आधारयोः पुंनान्मि निपात्यन्ते । गावः चरन्ति अस्मिन् इति गोचरः ।

१ पाणिनीयतन्त्रे 'पयःपानम्' इत्यादिकानां नित्यसमासरूपाणां प्रयोगाणां निष्पत्त्ये ३।३।११६
"कर्मणि च येन संस्पृष्टात् कर्तुः शरीरसुखम्" इति सूत्रं निर्मितम् । आचार्यमल्लभिरिस्तु
कचयति-नेते नित्यसमासरूपाः अतः ते अनेनैव सेत्सन्ति ।

संचरः । कषः । आकषः । बकः । भगः । खलः । बहः । व्रजः । व्यजः । आपणः ।
निगमः ॥ ६ ॥

व्यञ्जनात् घञ् । ७ ।

व्यञ्जनान्तात् घातोः करण-आधारयोः पुंनाम्नि घञ् प्रत्ययो भवति ।
छेत्स्वः । वेगः । आरामः । प्रासादः । बहुलाधिकारात् इह न भवति—दोहनः ॥ ७ ॥

नृ-स्त्रः अवात् । ८ ।

अवात् पराम्याम् आभ्यां करण-आधारयोः पुंनाम्नि घञ् प्रत्ययो भवति ।
अवतारः । अवस्तारः ॥ ८ ॥

समश्च हृः । ९ ।

समः अवात् च परात् हृजः करण-आधारयोः पुंनाम्नि घञ् प्रत्ययो भवति ।
संहारः । अवहारः ॥ ९ ॥

दार-जार-अध्याय-न्याय-उधाय-आनाय-आधार-अवायाः । १० ।

एते करण-आधारयोः पुंनाम्नि घञ्प्रत्यया निपात्यन्ते ।
दाराः । जारः । अध्यायः । न्यायः । उधायः । आनायः । आधारः । अवायः ॥ १० ॥

उदङ्कः अतोये । ११ ।

‘उत्’पूर्वात् अतोये~~अतोये~~ आधारयोः पुंनाम्नि घञ् निपात्यन्ते~~अतोये~~विषयत्वेत् धात्वर्था
न स्यात् ।

तैलोदङ्कः । घृतोदङ्कः । अतोये इति किम् ? उदकोदञ्जनः ॥ ११ ॥

खनः ख-डर-इक-इकचक-घाश्च । १२ ।

खनेः करण-आधारयोः पुंनाम्नि ‘ड’आदयः प्रत्यया भवन्ति, चकारात् घञ् च ।
आखः । आखरः । आखनिकः । आखनिकचकः । आखनः । आखानः ॥ १२ ॥

इ-कि-क्षिपः स्वरूप-अर्थे । १३ ।

धातोः स्वरूपे अर्थे च इ-कि-क्षिपः प्रत्यया भवन्ति ।
मक्षिः । क्षुधिः । वेत्तिः । अर्थे-यजेः अङ्गानि । मुजिः क्रियते ॥ १३ ॥

कु-सु-ईषतः कृच्छ्र-अकृच्छ्रा^२र्थे खल् । १४ ।

कृच्छ्रहृतेः दुरः अकृच्छ्रहृत्तिभ्यां सु-ईषद्भवां परात् धातोः खल् प्रत्ययो भवति ।

दुःशयम् सुशयम् ईषच्छयं भवता । दुष्करः सुकरः ईष्करः कटो भवता । कृच्छ्र-
अकृच्छ्रे इति किम् ? ईषलभ्यम्-अल्पं लभ्यम् इत्यर्थः ॥ १४ ॥

कर्तृ-आप्यात् भू-कृञः 'च्चि' अर्थे । १५ ।

'कृच्छ्र'-अकृच्छ्र'अर्थेभ्यः दुः-सु-ईषद्वयः परात् कर्तृवाचिनः कर्मवाचिनश्च 'च्चि'अर्थे
वर्तमानात् यथासंख्यं परात् भवतेः कृञश्च परः खल् प्रत्ययो भवति ।

दुरादचंभवम् स्वादचंभवम् ईषदादचंभवं भवता । दुरादचंकरः स्वादचंकरः ईषदा-
दचंकरः चैत्रः भवता । च्वौ इति किम् ? दुःखेन आदचः क्रियते ॥ १५ ॥

आतः अनः । १६ ।

'कृच्छ्र'-अकृच्छ्र'अर्थेभ्यः दुः-सु-ईषद्वयः परात् आकारान्तात् धातोः 'अन'प्रत्ययो
भवति ।

दुर्लानम् सुलानम् ईषदलानम् भवता । दुर्दाना सुदाना ईषदाना गोः ॥ १६ ॥

घृषि-मृषि-युषि-शासू-दृशः । १७ ।

'कृच्छ्र'-अकृच्छ्र'अर्थेभ्यः दुः-सु-ईषद्वयः परेभ्यः णभ्यः 'अन' प्रत्ययो भवति ।

दुर्धर्षणः । दुर्मर्षणः । दुर्योधनः । सुयोधनः । दुःशासनः । दुर्दर्शनः । योगविभागात्
अयम् अनित्यः ज्ञेयः । तेन इदम् उपपन्नम्—“दुर्दृशो हि राजा कार्याकार्यविपर्यासम् आसन्नैः
कौर्यते” [कौटिलीयमर्थशास्त्रे अधि० १ । अध्या० १९ । प्रकरण १६ पृ० ३८ पङ्क्ति—
१८--१९] इत्यादि ॥ १७ ॥

वा निषेधे अलम्-खल्बोः क्त्वा । १८ ।

निषेधार्थयोः अलम् खल्बोः उपपदयोः धातोः क्त्वा प्रत्ययो भवति ।

अलं कृत्वा । अलं बाले ! रुदित्वा । अलं बाले ! रुदितेन । अनेकद्वीपा हि वसुमती,
महान् प्रयोगविषयः, नियतविषयाश्च शब्दाः भवन्ति इति क्त्वाविषये 'खल्'शब्दः
निषेधार्थः द्रष्टव्यः । निषेधे इति किम् ? अलंकारः । सिद्धं खलु ॥ १८ ॥

पर-अवरे । १९ ।

परे अवरे च गम्यमाने धातोः क्त्वा प्रत्ययो वा भवति ।

पर्वतम् अतिक्रम्य नदी । नदीम् अप्राप्य पर्वतः । नदी-पर्वतयोः पर-अपस्त्वमात्रेण व्यवस्थामात्रं प्रतीयते, न 'अस्ति' 'प्राप्यते' इति द्वितीया क्रिया इति वचनम् । पक्षे पर्वतातिक्रमेण नदी । नद्यप्राप्त्या पर्वतः ॥ १९ ॥

मेढः तुल्यकर्तृके । २० ।

तुल्यः धात्वर्थान्तरेण कर्ता यस्य तस्मिन् अर्थे वर्तमानात् मेढः धातोः क्त्वा प्रत्ययो वा भवति ।

अर्षमित्य याचते, पक्षे अपमातुं याचते । प्राक्काले प्राप्ते अप्राक्काले अयं क्त्वा भवत एव मेढः क्त्वायां याचेः क्त्वा न भवति ॥ २० ॥

प्राक्काले । २१ ।

अपरकालेन तुल्यकर्तृके प्राक्काले अर्थे वर्तमानात् धातोः क्त्वा प्रत्ययो वा भवति ।

भुक्त्वा व्रजति । आसित्वा भुङ्क्ते । पक्षे आस्यते भोक्तुम् । मुख्यं व्यादाय स्वपिति, अक्षिणी निमील्य हसति इति व्यादानादिउत्तरकालभावस्वापाद्यपेक्षया प्रत्ययः—व्यादाय हि 'उत्तरकालं स्वपिति, निमील्य हसति' । 'यत्[भुज्यते]ततः गच्छति' इति[भुज्यते] पदं न प्राक्काले, यत् तद्गद्यां च क्रमप्रतीतिः । 'यद् भुक्त्वा व्रजति अधीते एव ततः परम्' इति 'व्रज्या'अपेक्षया प्राक्काले क्त्वा, यत् तद्गद्यां तु व्रज्या-अध्ययनयोः क्रमप्रतीतिः । 'प्राक्काले' इति एतत् उत्तरत्र अवस्थितम् अधिकृतं वेदितव्यम् । अभिधानतश्च व्यवस्था ॥ २१ ॥

अभीक्ष्णे लृणम् । २२ ।

अभीक्ष्णे अपरकालेन तुल्यकर्तृके प्राक्काले अर्थे वर्तमानात् धातोः लृणम् प्रत्ययो वा भवति ।

भोजं भोजं व्रजति, भुक्त्वा भुक्त्वा व्रजति । 'पुनः पुनः यद् भुज्यते[भुज्यते] ततः व्रजति' इति यत्-तद्गद्यां क्रमस्य प्रतीतिः, 'पुनः पुनः'इत्यतः अभीक्ष्णस्य, 'भुज्यते' इति द्विरुक्त्या अत्राऽविच्छेदः प्रतीयते, न अभीक्ष्ण्य-प्राक्कालौ ॥ २२ ॥

पूर्व-अग्रे-प्रथमे । २३ ।

एषु उपपदेषु परकालेन तुल्यकर्तृके प्राक्काले अर्थे वर्तमानात् धातोः लृणम् प्रत्ययो भवति वा ।

१. ' ' यद् भुज्यते ततो गच्छति, ' ' यद् अभीते ततः शोते ' इत्यत्र ' भुज्यते ' ' अभीते ' इति न पदं प्राक्काले, यत्-तद्गद्यां क्रमप्रतीतिः इति न भवति '—४।१।१४४ शा० अ० ।

२. ' भुज्यते भुज्यते इति च द्विरुक्तौ अभीक्ष्णेऽप्रतीयते '—४।४।१४५ शा० अ० ।

पूर्वं भोजं व्रजति, पूर्वं भुक्त्वा व्रजति । अग्रे भोजम्, अग्रे भुक्त्वा । प्रथमं भोजम्, प्रथमं भुक्त्वा व्रजति । 'पूर्वं यतः भुज्यते ततः व्रजति' इति 'पूर्वं' शब्दः अत्र प्राक्काले न [उप ?] पदम् । पूर्वं भुक्त्वा ततः व्रजति इति व्रज्यापेक्षे प्राक्काले क्त्वा । तच्छब्दापेक्षे 'पूर्वं'-शब्दः ॥ २३ ॥

अन्यथा-एवम्-कथम्-इत्थम्-कृञः अनर्थकात् । २४ ।

'अन्यथा' आदिभ्यः परात् तुल्यकर्तृकार्यात् कृञः अनर्थकात् कृणम् प्रत्ययो वा भवति । अनर्थक्यं करोतेः 'अन्यथा' आदिभ्यः पृथगर्थमावात् । यत्र हि भुज्यादौ 'अन्यथा'-आदयः प्रकारम् आचक्षते तत्र कृञ् अपि 'इति' विशेष्यमाणः तमेव प्रकारम् आचष्टे ।

अन्यथाकारं भुङ्क्ते । एवंकारं भुङ्क्ते । कथंकारं भुङ्क्ते । इत्थंकारं भुङ्क्ते । पक्षे अन्यथा कृत्वा इत्यादि । अनर्थकात् इति किम् ? अन्यथा कृत्वा शिरः भुङ्क्ते—'अन्यथा' शब्दः शिरःप्रकारे कृञश्च गिरः कर्म तत् न कृञा विना भवति ॥ २४ ॥

यथा-तथात् ईर्ष्याप्रत्युक्तौ । २५ ।

यथा-तथान्यां परात् कृञ् तुल्यकर्तृके अनर्थकात् परः कृणम् प्रत्ययो वा भवति, ईर्ष्या प्रतिवचने ।

कथं भोक्ष्यसे ? इति पृष्ठैः असूयया तं प्रति आह—यथोकारम् अहं भोक्ष्ये तथा त्वं द्रव्यसि ॥ २५ ॥

आप्यान् आक्रोशे । २६ ।

आप्यात् परात् तुल्यकर्तृकात् 'कृञ्' धातोः कृणम् प्रत्ययो वा भवति आक्रोशे गन्धमाने ।

चौरंकारम् आक्रोशति—'चौरः असि' इति आक्रोशति इत्यर्थः । आक्रोशे इति किम् ? चौरं कृत्वा हेतुभिः कथयति ॥ २६ ॥

'स्वादु' अर्थात् अदीर्घात् । २७ ।

['स्वादु' अर्थात् अदीर्घात्] आप्यात् परात् तुल्यकर्तृकार्यात् कृञः कृणम् प्रत्ययो वा भवति ।

स्वादुंकारं भुङ्क्ते । मृष्टंकारं भुङ्क्ते । पक्षे स्वादुं कृत्वा । अदीर्घात् इति किम् ? स्वादुं कृत्वा यवार्गं भुङ्क्ते ॥ २७ ॥

१. "व्याघ्रातान्तरापेक्षे 'पूर्वं' शब्दः" ४।४।१४५ शा० अ० ।

२. पृष्ठे अ०-पू० । ३. अतः पू० प्रतिः विच्छिन्ना अतः इत आरभ्य केवलं पा० प्रतिः प्रमाणम् ।

विदि-दृशिभ्यः कात्स्न्ये णम् । २८ ।

आप्यात् पराम्भ्यां विदि-दृशिभ्यः तुल्यकर्तृके प्राक्काले अर्थे वर्तमानाभ्यां, कात्स्न्ये गम्यमाने णम् प्रत्ययो वा भवति ।

अतिथिवेदं भोजयति । कन्यादर्शं वरयति । बहुवचनात् 'विषति'कजाः त्रयः अपि विदयः गृह्यन्ते, विषतिस्तु अकर्मकः । कात्स्न्ये इति किम् ? अतिथिं विदित्वा भोजयति ॥ २८ ॥

यावत्तः जीव-विन्दात् । २९ ।

'यावत्'शब्दात् आप्यात् पराम्भ्याम् [जीव विन्द इति] आभ्यां तुल्यकर्तृकाभ्यां परः णम् प्रत्ययो वा भवति [कात्स्न्ये गम्यमाने] ।

यावज्जीवम् अधीते—यावत् जीवति तावत् अधीते इत्यर्थः । यावद्वेदं गृह्णाति—यावद् लभते तावत् सर्वं गृह्णाति इत्यर्थः ॥ २९ ॥

चर्म-उदरात् पूरेः । ३० ।

चर्मन्-उदराभ्यां कर्मभ्यां पूरयतेः प्राक्काले तुल्यकर्तृके अर्थे णम् वा भवति । चर्मपूरम् आस्ते, चर्म पूरयित्वा आस्ते इत्यर्थः । उदरपूरं शेते—उदरं पूरयित्वा शेते इत्यर्थः ॥ ३० ॥

वृष्टीयत्वे अस्य 'ऊ'लुग्नं वा । ३१ ।

आप्यात् परात् पूरयतेः वृष्टीयत्वे गम्यमाने णम् प्रत्ययो वा भवति, अस्य च पूरेः ऊकारस्य वा लुक् ।

गोष्पदपूरं वृष्टो देवः, गोष्पदप्रं वृष्टो देवः । 'गोष्पदप्रम्' इति प्रोदेः अहो कैने च क्रियाविशेषणं सिध्यति, 'गोष्पदैपूरम्' इति अणि । एवम् 'यावज्जीवम्' इत्यादयोऽपि । तत्र सूचनम् 'गोष्पदप्रंतराश्' इत्यादिअर्थम् अन्यथा 'गोष्पदप्रतरश्' इत्याद्येव स्यात् ॥ ३१ ॥

'चेल'अर्थात् कनोपेः । ३२ ।

'चेल'अर्थात् आप्यात् परात् कनोपयतेः तुल्यकर्तृकाध्यात् णम् प्रत्ययो भवति वा ।

चेलकनोपं वृष्टो देवः—यावता चेलं समुन्नं भवति तावन्तं वृष्टः इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

१. 'आ' इत्यादिधातोः अर्थात् 'गोष्पदप्रम्' इति प्रयोगः 'आ' इत्यस्मात् धातोः प्रत्ययेन । २. 'अद्' प्रत्ययेन 'क' प्रत्ययेन च—इत्यर्थः । ३. गोष्पदं पूरयति इति गोष्पदपूरम् इति प्रयोगः अणि प्रत्यये सति सिध्यति इति आशयः । ४. 'णम्' प्रत्ययान्तस्य अप्यन्तस्येन तस्मात् तस्मात् आशयैश्च 'प्रम्' इत्येवम् अनुस्वारभ्रमणार्थं च 'अद्' विधानम् ।

• त्वरायां पञ्चम्याम् । ३३ ।

त्वरायां गम्यमानायां पञ्चम्यन्तेन योगे तुल्यकर्तृकात् धातोः परः णम् वा भवति ।
शम्योत्थायं शम्याया उत्थाय धावति—एवंनाम त्वरा यावत् अन्यद् विहाय
शयनात् उत्थानमात्रापेक्षो धावति । त्वरायाम् इति किम् ? आसनात् उत्थाय धावति ॥ ३३ ॥

द्वितीयया । ३४ ।

त्वरायां गम्यमानायां द्वितीयान्तेन योगे तुल्यकर्तृकार्थात् धातोः णम् प्रत्ययो वा
भवति ।

लोष्ठग्राहम् लोष्ठान् ग्राहं युध्यन्ते । योगविभाग उत्तमर्थः ॥ ३४ ॥

ग्रह-आदिशः नाम्ना । ३५ ।

‘नाम’शब्देन योगे तुल्यकर्तृकार्थात् ग्रहेः आदिशश्च परः णम् प्रत्ययो वा भवति ।
नामग्राहम् नामनी ग्राहम् आचष्टे । नामआदेशम् नामानि आदेशं दत्ते । पक्षे
नाम गृहीत्वा आचष्टे ॥ ३५ ॥

विशि-पति-पदि-स्कन्दः वीप्सा-आभीक्ष्ण्ये । ३६ ।

‘विश’आदिभ्यः द्वितीयान्तेन योगे वीप्सायाम् आभीक्ष्ण्ये च गम्यमाने णम् प्रत्ययो
वा भवति ।

गेहंगेहम् अनुप्रवेशम् गेहानुप्रवेशम् आस्ते । गेहम् अनुप्रवेशम् अनुप्रवेशम् गेहानु-
प्रवेशम् आस्ते । गेहंगेहम् अनुप्रपातम् गेहानुप्रपातम् आस्ते । गेहम् अनुप्रपातम् अनु-
प्रपातम् गेहानुप्रपातम् आस्ते । गेहंगेहम् अनुप्रपादम् गेहानुप्रपादम् आस्ते । गेहम्
अनुप्रपादम् अनुप्रपादम् गेहानुप्रपादम् आस्ते । गेहगेहम् अवस्कन्दम् गेहावस्कन्दम्
आस्ते । गेहम् अवस्कन्दम् अवस्कन्दम् गेहावस्कन्दम् आस्ते । असमासे द्विवचनम्,
समासे समासः तत्र रूढः इति न भवति । वीप्सायां द्रव्यस्य । आभीक्ष्ण्ये क्रियायाः ।
आभीक्ष्ण्ये ‘णम्’वचनं समासार्थम् खणमि हि स न स्यात् । पक्षे गेहंगेहम् अनुप्रविश्य
आस्ते । गेहम् अनुप्रविश्य अनुप्रविश्य आस्ते ॥ ३६ ॥

स्वाङ्गेन अधुव-परिक्लेश्येन । ३७ ।

यस्मिन् छिन्ने भिन्ने वा गाणी न प्रियते तद् अधुवम्, सर्वतः बाध्यमानं परि-
क्लेश्यम् । स्वाङ्गेन अधुवेण परिक्लेश्येन द्वितीयान्तेन योगे धातोः तुल्यकर्तृकार्थात् परः णम्
प्रत्ययो भवति वा ।

अक्षिणी निकाणं [अक्षिनिकाणं] जल्पति । परिहरेयेन—उरःप्रतिपेवं उरांसि प्रतिपेवं युध्यन्ते । पक्षे—अक्षिणी निकाण्य जल्पति । उरांसि प्रतिपिष्य युध्यन्ते । स्वाङ्गेन इति किम् ? गडुम् उपपीडय तिष्ठति । अध्रुव-परिहरेयेन इति किम् ? शिरः उरिक्षिप्य वक्ति ॥ ३७ ॥

कालेन तृषि-अस्वः क्रियान्तरे । ३८ ।

क्रियाम् अन्तरयति इति क्रियान्तरः—व्यवधायकतया क्रियामध्यवर्ती तस्मिन् अर्थे वर्तमाने तृषेः अस्त्येतेष्व कालवाचिना द्वितीयान्तेन णम् प्रत्ययो वा भवति ।

द्व्यहर्तर्ष गावः पिबन्ति, द्व्यहं तर्ष गावः पिबन्ति । द्व्यहात्यासं गावः पिबन्ति, द्व्यहम् अत्यासं गावः पिबन्ति । तृषि-अस्वः इति किम् ? द्व्यहम् उपोष्य मुहक्ते । कालेन इति किम् ? योजनं तर्षित्वा गावः पिबन्ति । क्रियान्तरे इति किम् ? अहः अत्यस्य इधून् गतः ॥ ३८ ॥

तृतीयया उपदंशः । ३९ ।

‘उप’पूर्वात् दंशेः तुल्यकर्तृकार्यात् तृतीयान्तेन योगे णम् प्रत्ययो वा भवति ।

मूलकेन उपदंशं मूलकोपदंशं मुहक्ते । पक्षे मूलकेन उपदश्य मुहक्ते । मूलकम् उपदंशेः कर्म भुजेस्तु करणम् ॥ ३९ ॥

हिसार्थात् तुल्याप्यात् । ४० ।

येन धात्वन्तरेण तुल्यकर्तृकः तेन तुल्याप्यात् धातोः हिसार्थात् तृतीयान्तेन योगे णम् प्रत्ययो वा भवति ।

दण्डेन उपघातं दण्डोपघातं गाः कलयति । पक्षे दण्डेन उपहत्य गाः कलयति । हिसार्थात् इति किम् ? चन्दनेन अनुलिय चैत्रं परिधापयति । तुल्याप्यात् इति किम् ? दण्डेन आहत्य चौरं गोपालकः गाः खेटयति ॥ ४० ॥

सप्तम्या अपि च उपात् पीड-रुष-कर्षः । ४१ ।

सप्तम्या अपि शब्दात् तृतीयया च योगे उपात् परेभ्यः ‘पीड’आदिभ्यः तुल्य-कर्तृकार्थेभ्यः णम् प्रत्ययो वा भवति ।

पाशोपपीडम् पार्श्वयोः उपपीडं शेते । ब्रजोपरोषम् ब्रजेन उपरोषं गाः स्थापयति । पाण्युपकर्षम् पाणौ उपकर्षम् पाणिना उपकर्षं धानाः गृह्णाति । उपात् इति किम् ? पार्श्वेन निपीडय तिष्ठति । ‘च’शब्दः उत्तरत्र उभयोः अनुकर्षणार्थः ॥ ४१ ॥

प्रमाण-समासस्योः । ४२ ।

आयाममानं प्रमाणम् । समाससिः सरम्भपूर्वकः सन्निकर्षः । तयोः गम्यमानयोः तृतीयान्तेन साम्यन्तेन च योगे तुल्यकर्तृकार्यात् धातोः णम् प्रत्ययो वा भवति ।

द्वचङ्गलोत्कर्षम् द्वचङ्गले उत्कर्षम् द्वचङ्गलेन उत्कर्षम् गण्डिकाः छिनत्ति । समासतौ-
त्रेयप्राह्मन् केशेषु प्राहम् केशैः प्राहम् युध्यन्ते । पक्षे द्वचङ्गलेन उत्कृष्य गण्डिकाः
छिनत्ति । केशैः गृहीत्वा युध्यन्ते ॥ ४२ ॥

कर्तुः जीव-पुरुषात् नश-वहेः तस्मिन् । ४३ ।

‘जीव’शब्दात् ‘पुरुष’शब्दात् च परात् यथासंख्यं नशो वहेश्च तस्मिन् धातौ उपपदे
णम् प्रत्ययो वा भवति ।

जीवनाशं नश्यति-जीवन् नश्यति इत्यर्थः । पुरुषवाहं वहति-प्रेष्यो भूत्वा पुरुषो
बहति इत्यर्थः पक्षे यथायोगं घनादयः । जीवस्य नाशं नश्यति । प्रकृति-उपपदयोस्तु
क्रियाभेदात् प्राक्कालता नास्ति इति न ‘क्त्वा’प्रसङ्गः । कर्तुः इति किम् ! जीवेन नष्टः ।
पुरुषं वहति ॥ ४३ ॥

ऊर्च्वात् पूरि-शुषेः । ४४ ।

‘ऊर्च्’शब्दात् कर्तुः परात् पूरेः शुषेश्च तस्मिन् धातौ उपपदे णम् वा भवति ।

ऊर्चपूरं पूर्यते । ऊर्चशोषं शुष्यति-ऊर्चं शुष्यति इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

कर्मणश्च उपमाने । ४५ ।

कर्मणः कर्तुः परात् धातोः तस्मिन् धातौ उपपदे णम् प्रत्ययो वा भवति उपमाने
गम्यमाने ।

घृतनिषायं निहितः-घृतम् इव इत्यर्थः । नास्तिकनाशं नष्टः-नास्तिक इव
नष्टः ॥ ४५ ॥

शुष्क-चूर्ण-रूक्षात् पिबेः । ४६ ।

‘शुष्क’आदिभ्यः परात् पिबेः तस्मिन् एव धातौ उपपदे णम् प्रत्ययो वा भवति ।

शुष्कपेवं पिनष्टि-शुष्कं पिनष्टि इत्यर्थः । एवम् चूर्णपेवं पिनष्टि । रूक्षपेवं
पिनष्टि ॥ ४६ ॥

कृञ्-ग्रहः अकृत-जीवात् । ४७ ।

‘अकृत’-‘जीव’शब्दाभ्यां परात् यथासंख्यं कृञः ग्रहेश्च तस्मिन् एव धातौ उपपदे
णम् प्रत्ययो वा भवति ।

अकृतकारं करोति-अकृतं करोति इत्यर्थः । जीवप्राहं गृह्णाति-जीवं गृह्णाति
इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

निमूलात् कषः । ४८ ।

‘निमूल’शब्दात् कर्मणः परात् कषेः तस्मिन् धातौ उपपदे णम् प्रत्ययो वा भवति ।
निमूलकाषं कषति ॥ ४८ ॥

समूलात् हन्तश्च । ४९ ।

समूलात् कर्मणः परात् हन्तेः कषेश्च तस्मिन् एव धातौ उपपदे णम् प्रत्ययो वा भवति ।

समूलघातं हन्ति—समूलं हन्ति इत्यर्थः । समूलकाषं कषति ॥ ४९ ॥

करणात् । ५० ।

करणवाचिनः परात् हन्तेः तस्मिन् धातौ उपपदे णम् प्रत्ययो वा भवति ।

पाणिघातं हन्ति—पाणिना हन्ति इत्यर्थः । हिंसाधातुः अपि परत्वात् अयमेव विधिः ।
अस्मिन् समासः नित्यः । स एव धातुः उपपदं भवति—असिघातं हन्ति शत्रून् ॥ ५० ॥

स्व-स्नेहनार्थात् पुष-पिषः । ५१ ।

‘स्व’अर्थात् ‘स्नेहन’अर्थात् च यथासंख्यं पुषः पिषेश्च परः णम् प्रत्ययो वा भवति तस्मिन् एव धातौ उपपदे ।

स्वपोषं पुष्णाति । आत्मपोषं पुष्णाति । मातृपोषं पुष्णाति । रैपोषं पुष्णाति ।
उदपेयं पिनष्टि । घृतपेयं पिनष्टि । क्षीरपेयं पिनष्टि ॥ ५१ ॥

‘हस्त’अर्थात् ग्रह-वर्ति-वृत्तः । ५२ ।

‘हस्त’अर्थात् करणात् परम्भ्यः ‘ग्रह’आदिभ्यः तेषु एव धातुषु उपपदेषु णम् प्रत्ययो वा भवति ।

हस्तग्राहं गृह्णाति । हस्तवर्तं वर्तते । एवम् करग्राहम् इत्यादि ॥ ५२ ॥

बन्धेः नाग्नि । ५३ ।

बन्ध इति प्रकृतिः नामविशेषणं च । बन्धेः नाम—संज्ञा—तद्विषयात् करणात् परात्
बन्धेः तस्मिन् एव धातौ उपपदे णम् वा भवति ।

अष्टालिकाबन्धं बद्धः । ‘अष्टालिका’आदीनि बन्धनैनामधेयानि तैर्बन्धनैर्बद्धः । अन्ये
प्रत्ययान्तोपाधेः मन्थन्ते प्रत्ययान्तं च नाम भवति, तेषां मते ‘अष्टालिकाबन्धम्’ इत्यादीनि
बन्धनानामाग्नि ॥ ५३ ॥

१. अतः पूर्वम् ‘हस्तवर्तं वर्तयति’ इति श्लेषः ।

२. विशेषप्रकारकबन्धननामधेयानि ।

आचारात् । ५४ ।

आधास्वाचिनः परात् बन्धेः तस्मिन् एव घातौ उपपदे णम् वा भवति ।

चक्रबन्धं बद्धः—चक्रे बद्धः इत्यर्थः । 'ग्रामे बद्धः' इत्यादि बहुलाधिकारात् ॥ ५४ ॥

कृत्रः अव्ययेन अनिष्टोक्तौ क्त्वा-णमौ । ५५ ।

अव्ययेन योगे तुल्यकर्तृकार्थात् कृत्रः अनिष्टोक्तौ गम्यमानायां क्त्वा-णमौ वा भवतः ।

ब्राह्मण ! पुत्रः ते जातः किं तर्हि वृषल ! नीचैः कारम्, नीचैः वृषल ! कारम्, वृषल ! नीचैः कृत्य, नीचैः वृषल ! कृत्वा आचक्षे । उच्चैर्नाम प्रियम् आख्येयम् । ब्राह्मण ! कन्या ते गर्भिणी जाता किं तर्हि वृषल ! उच्चैः कारम् उच्चैः वृषल ! कारम्, वृषल ! उच्चैः कृत्य, उच्चैः वृषल ! कृत्वा आचक्षे । नीचैर्नाम अप्रियम् आख्येयम् । अनिष्टोक्तौ इति किम् ! उच्चैः कृत्वा आचक्षे—ब्राह्मण ! पुत्रस्ते जातः । अव्ययेन इति किम् ! ब्राह्मण ! पुत्रस्ते जातः किं तर्हि वृषल ! मन्दं कृत्वा कथयसि । 'क्वा'ग्रहणं समासार्थम् ॥ ५५ ॥

तिर्यच्चा अपवर्गे । ५६ ।

अपवर्गः समासितः, “समासिपूर्वकः पारः” इति एके । “ध्यागः” इति अन्ये । तस्मिन् गम्यमाने तिर्यच्चा अव्ययेन योगे तुल्यकर्तृकार्थात् कृत्रः क्त्वा-णमौ वा भवतः ।

तिर्यक्कृत्वा, तिर्यक्कृत्य, तिर्यक्कारम् आस्ते । अपवर्गे इति किम् ! तिर्यक् कृत्वा काष्ठं गतः ॥ ५६ ॥

भुवः अन्वच्चा आङ्गुलोम्ये । ५७ ।

अन्वच्चा अव्ययेन योगे तुल्यकर्तृकार्थात् भवतेः क्त्वा-णमौ वा भवतः ।

अन्वग्भूत्वा, अन्वग्भूय, अन्वग्भावं तिष्ठति ॥ ५७ ॥

तूष्णीमा । ५८ ।

तूष्णीमा अव्ययेन योगे तुल्यकर्तृकार्थात् भवतेः क्त्वा-णमौ वा भवतः ।

तूष्णीं भूत्वा, तूष्णींभूय, तूष्णींभावं तिष्ठति ॥ ५८ ॥

स्वाङ्गतः ऋथ्यर्थ-घाड्यर्थ-नाना-विना कृत्रश्च । ५९ ।

तस्येतेन स्वाङ्गेन, ऋथ्यवृत्तिभिः घाड्यर्थप्रत्ययान्तेः अव्ययैः नाना-विनाभ्यां च योगे तुल्यकर्तृकार्थात् भवतेः कृत्रश्च परौ क्त्वा-णमौ वा भवतः ।

मुखतः भूत्वा, मुखतोभूय, मुखतोभावम् आस्ते । नाना भूत्वा, नानाभूय, नानाभावं

१. प्रत्ययभावः ।

२. आ० हेमचन्द्रः सर्वान् अर्थान् स्वीकरोति—५।४।८५।

गतः । विना भूत्वा, विनाभूय, विनाभावं गतः । अद्विषामृतः द्विषा भूत्वा, द्विषाभूय, द्विषाभावं गतः । एकषा भूत्वा, एकषाभूय, एकषाभावं गतः । ऐकध्यं भूत्वा, ऐकध्यंभूय, ऐकध्यंभावं गतः । एवं सुखतः कृत्वा, सुखतःकृत्य, सुखतःकारं शेते इत्यादि । 'ध्यर्थे' इति किम् ? नाना कृत्वा भक्ष्याणि मुङ्क्ते ॥ ५९ ॥

आप्यात् इच्छार्थे तुम्-सप्तम्यौ । ६० ।

आप्यभूतात् धातोः तुल्यकर्तृकात् इच्छार्थे धातौ उपपदे तुम्-सप्तम्यौ भवतः ।

भोक्तुम् इच्छति, मुञ्चीय इति इच्छति । आप्यात् इति किम् ? इच्छन् करोति । इच्छार्थे इति किम् ? भोजकः याति ॥ ६० ॥

'ध्यण्'आदिः अ'तिब्'आदिः कृत् सिद्धः । ६१ ।

'तिब्'आदिवर्जितः 'ध्यण्'आदिः प्रत्ययः कृत् सिद्धः वेदितव्यः । कृत्प्रदेशाः 'अतुम्-त्वा-अम् कृत्' [कृत् प्रथमपाद १ सूत्र] इत्येवम् आदयः ॥ ६१ ॥

इति श्रीमल्लयगिरिविरचिते शब्दानुशासनवृत्तौ कृति षष्ठः पादः समाप्तः ॥

॥ कदन्तप्रकरणं समाप्तम् ॥

॥ तद्धिते प्रथमः पादः खण्डितः ॥

तद्धिते द्वितीयः पादः

[अध्यादेः गुणात् मूल्यक्रेये मयद् १ ।

अध्यादेः गुणवृत्तेः संख्याशब्दात् 'तद् अस्थ' इत्यर्थे मयद् भवति, स चेत् षष्ठ्यर्थः

१ अस्य श्रीमल्लगिरिशब्दानुशासनस्य द्वौ एव आदर्शौ लिखितपुस्तके-लभ्येते । एक पूनास्थितमाण्डारकराच्यविद्यामन्दिरस्य, अन्यः गुजरदेशान्तर्गतपाटणस्थितश्रीहेमवन्नाचार्यमैत्रज्ञान-मन्दिरस्य । तत्र यः पूनासत्कः आदर्शः स आदिभागात् वृत्तितः अन्तर्भागेऽपि वृत्तितः एतस्मिन् आदर्शे कृत्प्रकरणपर्यन्त एव भागो लभ्यते ततः परं तद्धितप्रकरणं न लभ्यते अर्थात् पूनासत्के आदर्शे आदितः एव तद्धितप्रकरणं न लभ्यते ।

यस्य पाटणसत्कः आदर्शः नत्र तद्धितप्रकरणं तु विद्यते परन्तु तत् आदित एव खण्डितम् मध्ये मध्येऽपि खण्डितम् अन्ते तु विशेषतः खण्डितम् ।

अस्य व्याकरणस्य प्रथमप्रकरणात् आरभ्य कृत्प्रकरणं यावत् प्रतिप्रकरणं समाप्तौ केवलं पादस्य एव निर्देशः कृतः न कापि अध्यायस्य परन्तु अस्मिन् तद्धितप्रकरणे एकस्मिन् समाप्ति-सूचके उल्लेखे अध्यायेन सह पादस्यापि निर्देशः कृतः ।

श्रीमल्लगिरिणा तद्धितप्रकरणे प्रतिप्रकरणं ये समाप्ति-सूचका उल्लेखा विहिताः ते एवम्—

१ इति श्रीमल्लगिरिविरचिते शब्दानुशासने तद्धिते द्वितीयाध्याये द्वितीयः पादः समाप्तः ।

२ इति श्रीमल्लगिरिः तद्धिते अष्टमः

३ " " , नवमः पादः समाप्तः

४ " " , दशमः पादः समाप्तः

एषु तद्धितप्रकरणसंख्येषु चतुर्षु निर्देशेषु प्रथमे एव निर्देशे अध्यायेन सह पादस्यापि निर्देशः विहितः अन्येषु - प्रथमतरेषु उल्लेखेषु केवलं पादस्यैव निर्देशः कृतः अतः न कल्पयितुं शक्यम् यत् आचार्यहेमचन्द्रात् श्रीमल्लगिरिणाऽपि अस्मिन् तद्धितप्रकरणे केवले अध्यायानाम् अध्यायान्तर्गतपादानां च योजना कृता वा न-इति, यतः अनेन प्रस्तुतव्याकरणविधाना एक निर्देशः विहाय अन्यत्र सर्वत्र समाप्ति-सूचकेषु निर्देशेषु 'पादः समाप्तः' 'पादः समाप्तः' इत्येवमेव निर्देशः कृतः ।

अन्वयः तद्धितप्रकरणसूचकेभ्यः एतेभ्यो निर्देशेभ्यः स्पष्टं ज्ञायते यत् अस्मिन् प्रकरणे प्रथमः समग्रोऽपि अध्यायो नोपलभ्यते ।

द्वितीयेऽपि अध्याये केवलं द्वितीयः अष्टमः नवमः दशमः एते एव पादाः उपलभ्यन्ते अन्ये तृतीयाद् आरभ्य सप्तमपर्यन्ताः पादा नष्टाः यच्च दशमपादानन्तरमपि यत् प्रकरणं समुपलभ्यते तत् खण्डितम् ततः पश्चात् किमपि भवेत् वा न इति न ज्ञातुं शक्यम् ।

दशमपादानन्तरस्य प्रकरणस्य खण्डितत्वेन ज्ञायते यत् तद्धिते मल्लगिरिः व्याकरणम् इदं न संपूर्णं संप्राप्यते ।

तद्धितप्रकरणे यत् यत् यत्र खण्डितम् तत् तत् सर्वत्र तत्र शाकटायन-सिद्धहेमादिव्याकरणानां सहायतया [ ] इत्याकारके चिह्नं सुसंज्ञितं कृतम् इति ।

सूत्राणाम् अष्टा अपि संपादकेन स्वबुद्ध्या विहिताः । पुस्तकस्य खण्डितत्वेन न तत्र क्रमः संपूर्णः अष्टा लब्धा इति ।

मूल्यम् केयं वा भवति । द्वौ गुणौ एषां मूल्यभूतानां यवानाम् ।

द्विमया यवा उदक्षितः मूल्यम् । एवं च त्रिमयाः । चतुर्मयाः । द्वौ गुणौ यस्य उदक्षितः केयस्य द्विमयम् उदक्षितं यवानां केयम् । एवम् त्रिमयम् । चतुर्मयम् । गुणात् इति किम् ? उदक्षितः त्रयाणां भागानां द्वौ भागौ यवानां मूल्यभूतानाम् ॥ १ ॥

संजातम् 'तारका'आदिभ्यः इतः । २ ।

'तद् अस्य' इति वर्तते । 'तद्' इति प्रथमान्तेभ्यः 'तारका'आदिभ्यः 'अस्य'इति षष्ठ्यर्थे 'इत'प्रत्ययो भवति, तत् चेत् प्रथमान्तं संजातं स्यात् ।

तारकाः संजाताः अस्य तारकितं नभः । पुष्पितः तरुः । तारका पुष्प इत्यादि । बहुवचनम् आकृतिगणताद्येतनार्थम् ॥ २ ॥

गर्भात् अप्राणिनि । ३ ।

'गर्भ'शब्दात् 'तद् अस्य संजातम्' इत्यस्मिन्नर्थे 'इत'प्रत्ययो भवति, चेत् स षष्ठ्यर्थः प्राणी न स्यात् ।

गर्भितः ब्रीहिः । अप्राणिनि इति किम् ? गर्भिणी गौः ॥ ३ ॥

क्षेत्रे अन्यस्मिन् नाशये इयः । ४ ।

'क्षेत्र'शब्दात् निर्देशात् एव सप्तम्यन्तात् अन्योपाधिकात् नाशये अर्थे 'इय'प्रत्ययो भवति ।

अन्यस्मिन् जन्मान्तरसंबन्धिनि क्षेत्रे शरीरे नाशयः क्षेत्रियः—असाध्यः—व्याधिः । क्षेत्रियं विषम् तद्धि शरीरात् अन्यस्मिन् परशरीरे संक्रम्य किञ्चित् नाशयं भवति । क्षेत्रियाणि तृणानि तानि हि सस्यक्षेत्रे अन्यस्मिन् उत्पन्नानि नाश्यानि भवन्ति । क्षेत्रियः पारदारिकः, स हि परदारेषु क्षेत्रात् अन्यस्मिन् क्षेत्रे विनाश्यो [निप्राप्तो] भवति, दाराश्च क्षेत्रम् ॥ ४ ॥

छन्दः 'अधीते' ओत्रास्यास्य वा । ५ ।

'छन्दस्'शब्दात् 'अधीते'इत्यस्मिन्नर्थे 'इय'प्रत्ययो वा भवति, तद्योगे च अस्य 'ओत्र'आदेशो भवति ।

छन्दः अधीते ओत्रियः. छन्दसः ॥ ५ ॥

इन्द्रियम् । ६ ।

‘इन्द्र’शब्दाद् ‘इय’प्रत्ययो निपात्यते, निपातनं रूढाचर्यम् ।

इन्द्रः आत्मा तस्य लिङ्गम् इदम् आवरणक्षय-उपशमजम्, तेन जुष्टम् दत्तं वा इन्द्रियम् ॥ ६ ॥

पूर्वम् अनेन सादेऽथ इन् । ७ ।

‘पूर्वम्’इति क्रियाविशेषणात् ‘पूर्व’शब्दात् केवलात् सादेऽथ ‘अनेन’इति तृतीयार्थे कर्तरि ‘इन्’प्रत्ययो भवति ।

पूर्वम् अनेन पूर्वी कटम् । ‘अनेन’इति कर्ता क्रियामन्तेण न इति ‘कृतम्’ इत्यादिका काचित् क्रिया अपेक्ष्यते, विशेषाधिगमस्तु अर्थ प्रकरणादिना । सादेः- [कृतं पूर्वम् अनेन कृतपूर्वी कटम् । भुक्तपूर्वी ओदनम् । पातपूर्वी मुराम् ॥ ७ ॥

[शाकट-शाकिनौ क्षेत्रे । ८ ।

‘तस्य’ इति वर्तते । धान्यादीनाम् उत्पत्त्याधारम् क्षेत्रम् । ‘तस्य’ इति षष्ठ्यन्तान् क्षेत्रे अर्थे शाकट-शाकिनौ प्रत्ययो भवतः ।

इक्षूणां क्षेत्रम् इक्षुशाकटम् । इक्षुशाकिनम् ॥ ८ ॥

धान्येभ्यः ईनञ् । ९ ।

‘धान्य’ अर्थेभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यः क्षेत्रे अर्थे ईनञ् प्रत्ययो भवति ।

मौद्गीनम् । कौद्रवीणम् ॥ ९ ॥

ब्रीहि-शालिभ्याम् एय । १० ।

आभ्यां क्षेत्रे बाष्पे एयञ् प्रत्ययो भवति ।

वैदेयम् । शालेयम् ॥ १० ॥

यव-यवक-षष्टिकेभ्यः यः । ११ ।

एभ्यः क्षेत्रे बाष्पे ‘य’ प्रत्ययो भवति ।

यव्यम् । यवक्यम् । षष्टिक्यम् ॥ ११ ॥

वा अणु-माषाभ्याम् । १२ ।

आभ्यां षष्ठ्यन्ताभ्यां क्षेत्रे बाष्पे वा ‘य’ प्रत्ययो भवति ।

अणैव्यम्, आणवीनम् । माष्यम्, माषीणम् ॥ १२ ॥

१. ‘पीतपूर्वी पयः’ इति हैमम्-७।१।१६७। २. “षष्टिरात्रेण पञ्चमाना ब्रीहयः षष्टिकाः” ३।१।२७। शा० अ० । ७।१।२८। हैमम् । माषायाम्-साठी चोखा । ३. “ब्रीहिमेवः अणुः-” (अमर० द्वितीयकाण्डे वैदिक० श्लो० २०.)

भङ्गा-उमा-तिलात् । १३ ।

एभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यः क्षेत्रे वाच्ये वा 'य' प्रत्ययो भवति ।

भङ्गचम्, भाङ्गीनम् । उभ्यम्, औमीनम् । तिल्यम्, तैलीनम् ॥ १३ ॥

अलाबूवाञ्च रजसि कटः । १४ ।

'अलाबू' शब्दात् भङ्गा-उमा-तिलेभ्यश्च रजसि वाच्ये 'कट' प्रत्ययो भवति ।

अलाबूनां रजः अलाबूकटम् । भङ्गाकटम् । उमाकटम् । तिलकटम् ॥ १४ ॥

'पीलु' आदेः कुणः पाके । १५ ।

'पीलु' आदेः 'तस्य' इति षष्ठ्यन्तात् पाके अर्थे 'कुण' प्रत्ययो भवति ।

पीलूनां पाकः पीलुकुणः । कर्कन्धुकुणः । पीलु कर्कन्धु इत्यादि ॥ १५ ॥

'कर्ण' आदि-पक्षात् जाह-ति मूले । १६ ।

'कर्ण'आदेः 'पक्ष'शब्दात् च षष्ठ्यन्तात् मूले अर्थे यथासंख्यं 'जाह'- 'ति' प्रत्ययो भवतः ।

कर्णस्य मूलम् कर्णजाहम् । अक्षिजाहम् । कर्ण अक्षि इत्यादि । पक्षस्य मूलम् पक्षतिः ॥ १६ ॥

[द्रोः भ] व्ये । १७ ।

'द्रु'शब्दात् तुल्ये भव्ये अर्थे 'थे' प्रत्ययो भवति । विशिष्टेष्टपरिणामेन भवति इति भव्यम् ।

द्रुतुल्यं द्रव्यम्-कार्पापगम् । यथा-द्रु अग्रन्थि अजिह्वम् दाह उपकल्प्यमान-विशिष्टेष्टरूपं भवति तथा इदं कार्पापणं विनियुज्यमानं विशिष्टेष्टमालादिउपभोगफलम् । भव्ये इति किम् ? द्रुणः तुल्यः ॥ १७ ॥

संज्ञा-प्रतिकृत्योः कः । १८ ।

'तस्य' इति षष्ठ्यन्तात् तुल्ये अर्थे संज्ञायाम् प्रतिकृतौ च विषये 'क' प्रत्ययो भवति । प्रतिकृतिः काष्ठादिभ्यं प्रतिबिम्बम् ।

१. षोडशत्वे सूत्रे 'जाह-ति' इत्येवं द्वौ प्रत्ययौ विहितौ, तथासति सप्तदशत्वे सूत्रे 'य' प्रत्ययस्य 'तुल्य'अर्थस्य च अनुवर्तनं कस्मात् ? अतः 'तुल्य'इति पदस्य तथा 'य' प्रत्ययस्य च अनुवर्तनादेव कल्पयितुं शक्यम् अतः जननीः सुप्रसोर्गभ्यो जणितो वर्तते । २. 'द्रु' शब्दस्य षष्ठ्यन्तम् ।

अश्वकः । अश्वकं रूपम् । संज्ञा-प्रतिकृत्योः इति किम् ? गोः तुल्यः गवयः ॥ १८ ॥

न नृ-पूजार्थ-ध्वज-चित्रे । १९ ।

मरि पूजार्थे ध्वजे चित्रे कर्मणि च बाच्ये 'क' प्रत्ययो न भवति ।

चञ्चातुल्यः चञ्चा ना । पूजार्थ—अर्हन् । शिवः । स्कन्दः । पूजनार्थाः प्रतिकृतयः ।
सिंहो ध्वजः । चित्रकर्मणि—दुर्योधनः ॥ १९ ॥

अपण्ये जीवने । २० ।

जीव्यते येन तस्मिन् अपण्ये 'क' प्रत्ययो न भवति ।

वासुदेवतुल्यः वासुदेवः । शिवः । स्कन्दः । जीविकार्था एताः प्रतिकृतयः । अपण्ये
इति किम् ? हस्तिकान् विक्रीणीते ॥ २० ॥

'देवपथ'आदिभ्यः । २१ ।

एभ्यः तुल्ये अर्थे संज्ञा-प्रतिकृत्योः कः न भवति ।

देवपथतुल्यः देवपथः । वारिपथः इत्यादि ॥ २१ ॥

भावे स्व-तलौ । २२ ।

'तस्य' इति षष्ठ्यन्तात् भावे बाच्ये 'त्व'-तलौ प्रत्ययौ भवतः । भवतः अस्मात्
अभिधान—प्रत्ययौ इति भावः—शब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् ।

गोता, गोत्वम् अत्र सामान्यम् । शुरुत्वम् शुरुता पटस्य, अत्र गुणः । शुरुत्वम्
शुरुता रूपस्य, अत्र गुणसामान्यम् । राजपुरुषत्वम् राजपुरुषता, कारकत्वम् कारकता,
औपगवत्वम् औपगवता—अत्र संबन्धः । समास-कृत-तद्धितेषु अपि रूढिशब्देषु आत्यभिधान-
मेव—कृष्णसर्पत्वम् कृष्णसर्पता । कुम्भकारत्वम् कुम्भकारता । हस्तित्वम् हस्तिता । धव-
खदिरत्वम् इति संघातः । यट्छाशब्देषु अपि शब्दस्वरूपं संज्ञा-संज्ञिसंबन्धः बाल-
किशोरावस्थानुगतं वा वस्तुरूपम्-ङित्वम् ङित्यता । चैत्रत्वम्, चैत्रता । भवनम् भूतिः
भावः इति प्रकृत्यर्थौ अभिनौ वा सत्ता प्रत्ययार्थः । पृथक्त्वम् पृथक्ता । नानात्वम्
नानाता । वृत्तौ 'पृथग्' आदिशब्दाः । 'पृथग्भूत' आदिअर्थे वर्तन्ते इति प्रत्ययः । विग्रहस्तु
'पृथग्भूतस्य भावः' इत्यादि ॥ २२ ॥

नञ्जन्तपुरुषात् अनुधादेः । २३ ।

प्राक् 'त्वे'प्रत्ययात् नभत्तपुरुषात् 'अबुच्'आद्यन्तात् त्व-तलौ एव भवतः इति अभिकृतं वेदितव्यम् ।

अशुक्लत्वम्, अशुक्लता । 'अशौक्यम्' 'अकार्ष्यम्' इति 'ट्यण्'अन्तेन समासः । अपत्तिव्यम्, अपत्तिता । 'अनाधिपत्यम्' 'अयाणपत्यम्' इति 'ट्यण्' अन्तेन समासः । अस्थविरत्वम्, अस्थविरता । 'अस्थाविरम्' इति 'अण्'अन्तेन समासः । अहायनत्वम्, अहायनता । 'अहैहायनम्' इति 'अण्'अन्तेन समासः । अरमणीयत्वम्, अरमणीयता । 'अरामणीयकम्' इति 'बुज्' अन्तेन समासः । अन्यथा सर्वत्र नञः वृद्धिः स्यात् । अनुषादेः इति किम् ? आबुध्यम् । आचतुर्यम् । बुष चतुर इत्यादि ॥ २३ ॥

‘पृथु’आदेः वा इमन् । २४ ।

‘पृथु’आदिभ्यः भावे वाच्ये इमन् प्रत्ययो भवति वा । ‘प्राक्त्वात्’ इति वचनात् त्व-तलौ, ‘वा’ वचनात् तु अन्योऽपि प्राप्तः ।

प्रथिमा, पृथुत्वम्, पृथुता, पार्थवम् । पृथु मृदु इत्यादि ॥ २४ ॥

वर्ण-‘दृढ’आदिभ्यः दृघण् च । २५ ।

वर्णविशेषवाच्यिभ्यः ‘दृढ’आदिभ्यश्च तस्य भावे इमन् दृघण् च वा भवतः ।

शुक्लस्य भावः शुक्लिमा, शौक्ल्यम्, शुक्लत्वम्, शुक्लता । कृष्णिमा, कार्ष्यम्, कृष्णत्वम्, कृष्णता । कद्रिमा, काद्रव्यम्, कद्रुत्वम्, कद्रुता । शितिमा, शैत्यम्, शितित्वम्, शितिता, शैतम् । ‘वा’वचनात् ‘इक्’ अन्तस्य पाञ्चरूप्यम् । ‘दृढ’आदिभ्यः— द्रदिमा, दाद्व्यम्, दृढत्वम्, दृढता । परिदिमा, पारिवृद्ध्यम्, परिवृद्धत्वम्, परिवृद्धता । सम्मतिमा, साम्मत्यम्, सम्मत्तिव्यम्, सम्मतिता, साम्मतम् । टकारः ‘डी’ अर्थः । आईन्ती । औचिती । सामग्री । शैली] ॥ २५ ॥

['पति'-‘राज’अन्त-गुणाङ्ग-‘राज’आदिभ्यः कृत्ये च । २६ ।

‘पति’अन्त-‘राज’अन्त-गुणाङ्ग-‘राज’आदिभ्यः ‘तस्य’ इति षष्ठ्यन्तेभ्यः कृत्ये कर्त्तव्ये, कर्मणि-क्रियायाम् भावे च ट्यण् भवति ।

१. अत्र “प्राक् ‘त्वे’प्रत्ययात्” इति कुतः अनुवर्तनीयम् ? अस्मात् सूत्रात् पूर्वम् “प्राक् स्थात् अण्प्रत्यये” इति क्काटवर्गीयम् सूत्रं वर्तते - १।३।१। शा० अ०। हेनेऽपि एवमेव— ७।१।७०। अतः अत्र इदं सूत्रं सङ्घटितं हेतुम् । अत्र अस्यैव पादस्य ३५-एकीनञ्कारिण्यस्य सूत्रं सप्तसुसंकेपम् । २. ‘बुष’आदिअन्तवर्जितात् अर्थात् ‘बुष’आदयः शब्दा नभत्तपुरुषे अन्ते न सन्ति इति भावः ।

‘पत्ति’अन्तेभ्यः—अधिपतेः भावः कृत्यम् वा आधिपत्यम् । प्राजापत्यम् । सैन्य-
पत्यम् । अधिपतित्वम्, अधिपतिता ।

‘राज’अन्तेभ्यः—आधिराज्यम् । यौवराज्यम् । अभिराजत्वम्, अभिराजता ।

गुणः अङ्गं निमित्तं येषां प्रवृत्तेः ते गुणाङ्गाः—गुणद्वारेण गुणिनि वर्तमानाः—मौढ्यम्,
मूढत्वम्, मूढता ।

‘राज’आदिभ्यः—राज्यम्, राजत्वम्, राजता । काव्यम्, कविता, कवित्वम् ।
ब्राह्मण्यम्, ब्राह्मणत्वम्, ब्राह्मणता ॥ २६ ॥

सहायात् वा । २७ ।

‘सहाय’शब्दात् तस्य भावे कृत्ये च ट्यण् वा भवति ।

सहायस्य भावः कृत्यं वा साहाय्यम्, साहायकम्, सहायत्वम्, सहायता ॥ २७ ॥

वयःप्राणिजातेः अञ् । २८ ।

‘वयः’वचनात् प्राणिजातिवचनात् च तस्य भावे कर्मणि च वाच्ये अञ् प्रत्ययो
भवति ।

कौमारम्, कुमारत्वम्, कुमारता ।

आश्वम्, अश्वत्वम्, अश्वना । जातिग्रहणं किम् ? चैत्रत्वम्, चैत्रता ॥ २८ ॥

‘युव’आदि-‘हायन’अन्तात् अण् । २९ ।

‘युव’आदेः ‘हायन’अन्तात् च तस्य भावे कर्मणि च वाच्ये अण् प्रत्ययो
भवति ।

यौवनम्, युवत्वम्, युवता । युवन् स्थविर इत्यादि । द्वैहायनम्, द्विहायनत्वम्,
द्विहायनता ॥ २९ ॥

‘लघु’आदेः इकः । ३० ।

‘लघु’पूर्वः यः इक् तदन्तात् तस्य भावे कर्मणि च अर्थे अण् प्रत्ययो भवति ।

शौचम्, शुचित्वम्, शुचिता । ‘तैत्तवम्’ इत्यत्र यद्यपि ‘तित्तु’ इति अन्वयबहि-
‘लघु’आदि ‘इक्’अन्तं भवति तथापि नैकम् उदाहरणं लक्षणारम्भं प्रयोजयति इति ‘शुचि’
आदिभ्यः अपि भवति । ‘लघु’आदेः इति किम् ? पाण्डुत्वम् । इकः इति किम् ?
षट्त्वम् ॥ ३० ॥

हृदय-पुरुषात् असमासे । ३१ ।

१२१. आम्भ्याम् असमासविषयाभ्यां तस्य भावे कर्मणि च बाष्प्ये अण् प्रत्ययो भवति ।
 'हृदयम्, हृदयत्वम्, हृदयता । पौरुषम्, पुरुषत्वम्, पुरुषता । असमासे इति किम् ?
 परमहृदयत्वम् । 'परमहृदयम्' 'परमपौरुषम्' इति मा मृत् । अत एव निषेधात् सापेक्षात्
 त्रिभिः भावप्रत्ययः, तेन काकस्य कार्ण्यम् इत्यादि सिद्धम् ॥ ३१ ॥

श्रोत्रियात् यल्लुक् च । ३२ ।

'श्रोत्रिय'शब्दात् तस्य भावे कर्मणि च बाष्प्ये अण् प्रत्ययो भवति, तद्योगे च
 'यल्लुक् ।

श्रोत्रम्, श्रोत्रित्वम्, श्रोत्रियता ॥ ३२ ॥

कपि-ज्ञातेः एयण् । ३३ ।

आम्भ्यां तस्य भावे कर्मणि च बाष्प्ये एयण् प्रत्ययो भवति ।

कापेयम् । ज्ञातेयम् । कपित्वम् । ज्ञातित्वम् । कपिता । ज्ञातिता ॥ ३३ ॥

'य'उपान्त्यात् गुरुपोत्तमात् वुञ् । ३४ ।

त्रिप्रभृतीनाम् अन्त्यम् उत्तमम्, तत्समीपम् उपोत्तमम्, तद् गुरुः यस्य तस्मात्
 'य'उपान्त्यात् तस्य भावे कर्मणि च बाष्प्ये वुञ् प्रत्ययो भवति ।

रामणीयकम्, रमणीयत्वम्, रमणीयता । आचार्यकम् । 'गुरु'ग्रहणात् अनेक-
 व्यञ्जनव्यवधानेऽपि भवति । गुरुग्रहणम् हि दीर्घ-संयोगपरार्थम् अन्यथा 'दीर्घोपोत्तमात्'
 इत्येव उच्येत । गुरुपोत्तमात् इति किम् ? क्षत्रियत्वम् । कायत्वम् ॥ ३४ ॥

'चौर'आदेः । ३५ ।

एभ्यः तस्य भावे कर्मणि च बाष्प्ये वुञ् प्रत्ययो भवति ।

चौरिका । चौरत्वम्, चौरता । एवम्-सैतिका इत्यादि ॥ ३५ ॥

इन्द्रात् लिट् । ३६ ।

इन्द्रात् समासात् तस्य भावे कर्मणि च बाष्प्ये वुञ् भवति स च लिट् ।

शैष्योपाध्यायिका, शिष्योपाध्यायत्वम्, शिष्योपाध्यायता ॥ ३६ ॥

गोत्र-चरणाभ्यां श्लाघा-अत्याकार-प्राप्ति-अवाये । ३७ ।

गोत्रवाचिनः चरणवाचिनश्च परः तस्य भावे कर्मणि च बाष्प्ये वुञ् प्रत्ययो भवति
 'श्लाघा' आदिविषये । अत्याकारः अपिक्षेपः । अवायः निश्चयः ।

३३६] आचार्यश्रीमल्लयगिरिविरचितं शब्दानुशासनम् ।

गार्ग्यस्य भावः कर्म वा गार्गिका तथा श्लाघते, अत्याकुरुते, प्राप्नोति, अवगतवान् ।
चरणात्—काठिकया श्लाघते । 'श्लाघा' आदि० इति किम् ? अन्यत्र गार्गम् । काठम् ॥ ३७ ॥

[होत्राभ्यः ईयः] । ३८ ।

होत्रा ऋत्विग्विशेषः । तदर्थान् तस्य भावे कर्मणि च वाच्ये 'ईय' प्रत्ययो भवति ।
अच्छावाक्यीयम्, अच्छावाकत्वम्, अच्छावाकता । बहुवचनं स्वरूपमात्रव्युदा-
सार्थम् ॥ ३८ ॥

ब्रह्मणः स्वः । ३९ ।

'ब्रह्मन्'शब्दात् ऋत्विग्विशेषवाचिनः तस्य भावे कर्मणि च वाच्ये 'त्व' प्रत्ययो
भवति ।

ब्रह्मणः भावः ब्रह्मत्वम् । होत्राभ्यः इति किम् ? ब्राह्मणपथयि ब्रह्मत्वम्,
ब्रह्मता ॥ ३९ ॥

॥ इति श्रीमल्लयगिरिविरचिते शब्दानुशासने तद्विते द्वितीयाध्याये द्वितीयः पादः समाप्तः ॥

। तृतीयात् पादात् आरभ्य षष्ठपर्यन्ताः पादाः सङ्ख्याः ।

तद्धिते सप्तमः पादः

गम्ये अह्ना एकेन अम्वात् ईनञ् । १ ।

‘तस्य’ इति वर्तते । ‘तस्य’ इति षष्ठ्यन्तात् ‘अश्च’ शब्दात् एकेन अह्ना गम्ये अर्थे ईनञ् प्रत्ययो भवति ।

अश्वस्य एकेन अह्ना गम्यः आश्वीनः अम्वा । एकेन अह्ना इति किम् ? अश्वस्य मासेन गम्यः ॥ १ ॥

कुलात् जल्पे । २ ।

‘तस्य’ इति षष्ठ्यन्तात् ‘कुल’शब्दात् जल्पे अर्थे ईनञ् प्रत्ययो भवति ।

कुलस्य जल्पः कौलीनः ॥ २ ॥

यथामुख-संमुखत्वात् ईनः दर्शने । ३ ।

यथामुख-संमुखशब्दाभ्यां षष्ठ्यन्ताभ्यां दर्शने अर्थे ‘ईन’प्रत्ययो भवति । दृश्यते अस्मिन् इति दर्शनम् आदर्शादिः प्रतिबिम्बाश्रयः ।

यथामुखीनम्—यथा मुखम् तथा अस्मिन् दृश्यते प्रतिबिम्बम् इत्यर्थः । समं मुखम् अस्य अनेन वा संमुखम्—प्रतिबिम्बम् तस्य दर्शनम् संमुखीनम् आदर्शादि ॥ ३ ॥

‘सर्व’आदेः पथि-अङ्ग-[कर्म]-पञ्च-पात्र-शरावात् व्यापिनि । ४ ।

‘तस्य’ इति षष्ठ्यन्तेभ्यः ‘सर्व’शब्दआदिभ्यः ‘पथि’आदिभ्यः व्यापिनि अर्थे ‘ईन’ प्रत्ययो भवति ।

सर्वपथस्य व्यापी सर्वपथीनः रथः । सर्वाङ्गीणः तापः । सर्वकर्मिणः पुरुषः । सर्वपत्रीणः सारथिः । सर्वपात्रीणः ओदनः । सर्वशरावीणः ओदनः ॥ ४ ॥

आप्रपदम् । ५ ।

आपदाप्रात् आप्रपदम्, तस्मात् षष्ठ्यन्तात् व्यापिनि अर्थे ‘ईन’ प्रत्ययो भवति ।

आप्रपदं व्यापी आप्रपदीनः पटः ॥ ५ ॥

अनुपदं बद्धा । ६ ।

‘अनुपद’शब्दात् ‘बद्धा’ इत्यर्थे ‘ईन’ प्रत्ययो भवति ।

अनुपदीना उपानत् ॥ ६ ॥

अयानयं नेयः । ७ ।

‘अयानय’शब्दात् निर्देशात् एव द्वितीयान्तात् नेये अर्थे ‘ईन’ प्रत्ययो भवति ।

अयानयं नेयः । अयानयीनः शोरिः ॥ ७ ॥

सर्वाक्षम् अत्ति । ८ ।

‘सर्वाक्ष’शब्दात् द्वितीयान्तात् ‘अत्ति’ इत्यर्थे ‘ईन’ प्रत्ययो भवति ।

सर्वाक्षम् अत्ति सर्वाक्षीनः मिश्रुः नियमरहितः ॥ ८ ॥

परोवरीण-[परम्परीण]-पुत्रपौत्रीणाः । ९ ।

एते ‘ईन’ प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते ।

परान् च अवरान् च अनुभवति परोवरीणः । परान् च परतरान् च अनुभवति परम्परीणः । पुत्रान् च पौत्रान् च अनुभवति पुत्रपौत्रीणः ॥ ९ ॥

यथाकाम-अनुकाम-अत्यन्त-पार-अवार-अवारपारान् गामिनि । १० ।

एभ्यः द्वितीयान्तेभ्यः गामिनि अर्थे ‘ईन’ प्रत्ययो भवति ।

यथाकामं गामी यथाकामीनः । अनुकामीनः । अत्यन्तीनः । पारीणः । अवारीणः । पारावारीणः । अवारपारीणः ॥ १० ॥

अनुगु अलम् । ११ ।

‘अनुगु’शब्दात् अलंगामिनि अर्थे ‘ईन’ प्रत्ययो भवति ।

अनुगु अलं गामी अनुगवीनः गोपालकः ॥ ११ ॥

अध्वानम् य-ईनौ । १२ ।

‘अध्वन्’ शब्दात् द्वितीयान्तात् अलंगामिनि अर्थे ‘य’-‘ईन’ प्रत्ययौ भवतः ।

अध्वानम् अलंगामी अध्वन्यः । अध्वनीनः । ईने अनुवर्तमाने पुनः ‘ईन’ ग्रहणम् उत्तरत्र समुच्चयार्थम् ॥ १२ ॥

अभ्यमित्रम् ईयम् । १३ ।

‘अभ्यमित्र’ शब्दात् द्वितीयान्तात् अलंगामिनि अर्थे ‘ईय’ प्रत्ययो भवति चकारात् य-ईनौ च ।

१ “अयः प्रदक्षिणं गमनम् अनयः प्रसम्भम्” (अन् + अय = अनय) ३।३।५९ छा० अ० । “शारः । अयवा अयः छन्दे देवम् अनयः अछन्दे देवम्-छन्ददैवात् अपवर्तते अछन्दे देवम् यस्मिन् कर्मणि तद् अयानयं छान्तिर्कर्म .....तद् वो नेयः सः अयानयीनः ईश्वरः”-हैने-७।१।१७।

अभ्यमित्रम् अलंगामी अभ्यमित्रियः । अभ्यमित्र्यः । अभ्यमित्रिणः—अमित्राभि-
मुखं मृशं गन्ता इत्यर्थः ॥ १३ ॥

समांसमीन-अद्यश्चीन-अद्यप्रातीन-आगवीन-साप्तपदीनाः । १४।

एते 'ईन-ईनञ्' प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते—'समाम् समान्' इति वीप्साद्वितीयान्तसमु-
दायात् 'गर्भं चारयति' अर्थे 'ईन' प्रत्ययो भवति पूर्वस्यादेशे लृक् ।

समां समां धारयति इति समांसमीना गौः । अन्ये "समायां समायां गर्भं
विमुञ्चति इति समांसमीना" [ ] इति आहुः । अद्य श्चः वा विजनिष्यते अद्यश्चीना प्रत्यप्र-
प्रसवा इत्यर्थः । अन्ये "प्रत्यासन्ने भविष्यति अर्थे प्रत्ययम्" [ ] आहुः—अद्य श्चः वा भवि-
ष्यति अद्यश्चीनं मरणम् । अद्यश्चीनः वियोगः । एवम् अद्य प्रातः वा अद्यप्रातीना गौः,
मरणादि वा । आगवीनः—आगोप्रतिदानात् कर्मकरः एवम् ऊन्यते । सप्तभिः पदैः अवा-
प्यम् साप्तपदीनं सख्यम् । अत्र ईनञ् ॥ १४ ॥

तद् अस्य अस्ति अस्मिन् वा इति मतुः । १ ।

'तत्' इति प्रथमान्तात् 'अस्ति' इत्येवमुपाधिकात् 'अस्य' इति षष्ठ्यर्थे 'अस्मिन्'
इति सप्तम्यर्थे वा 'मत्तु' प्रत्ययो भवति ।

गावः अस्य सन्ति गोमान् । अस्ति—धनम् तत् अस्य अस्ति अस्तिमान् । स्वस्ति
आरोग्यम् तत् अस्य अस्ति स्वस्तिमान् । वृक्षाः अस्मिन् सन्ति इति वृक्षवान् पर्वतः ।
'अस्ति' इति किम् ? गावः अस्य आसन् भविष्यन्ति वा । 'इति' करणः विवक्षार्थः । तेन—
"भूम-निन्दा-प्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशयने ।

संसर्गे 'अस्ति' विवक्षायां प्रायः 'मत्तु' आदयः मताः" ॥

भूमिन्—गोमान् । निन्दायाम्—ककुदावर्ती । प्रशंसायाम्—रूपवान् । नित्ययोगे
क्षीरिणः वृक्षाः । अतिशयने—उदरवती कन्या । संसर्गे—दण्डी । प्रायिकम् एतत् 'भूम'
आदिदर्शनम् सत्तामात्रेऽपि दृश्यते—व्याप्रवान् पर्वतः । 'मत्तु'अर्थीयात् 'मत्तु'अर्थीयः
सरूपो न भवति—'गोमन्तः अस्य सन्ति' अत्र पुनः मतुः न भवति । विरूपस्तु भवति—
दण्डिमती शाला । विरूपोऽपि समायां वृत्तौ न भवति—दण्डः एषाम् अस्ति इति दण्डिनः,
'ते अस्य सन्ति' इति मतुः न भवति । न च असंज्ञाभूतात् कर्मधारयात् मत्वर्थीयः—

‘बीरपुरुषाः अस्मिन् ग्रामे सन्ति’ किन्तु बहुव्रीहिः एव—बीरपुरुषः ग्रामः । संज्ञारूपात् तु स्यात्—गौरखरवत् अरण्यम् । गुणे गुणिनि च ये शब्दाः तेभ्योऽपि न—गुरुः अस्व अस्ति । ये तु गुणमात्रे तेभ्यः भवत्येव—रूपवान् । शौक्ल्यवान् ॥ १ ॥

आ यात् । २ ।

‘य’ प्रत्ययम् अभिव्याप्य याः प्रकृतयः निर्देक्ष्यन्ते ताभ्यः ‘तत् अस्व अस्ति’ ‘अस्मिन्’ वा इति विषये ‘मत्’ प्रत्ययो भवति ।

शाकीमान् । वातवान् ॥ २ ॥

नः अङ्गादेः । ३ ।

‘अङ्ग’ आदेः मत्वर्थे ‘न’ प्रत्ययो भवति ।

अङ्गानि अस्याः सन्ति अङ्गना—रूढिशब्दोऽयम् तेन—कल्याणाङ्गी जी उच्यते, अन्यत्र अङ्गवान् । पामनः, पामवान् । अङ्ग पामन् इत्यादि ॥ ३ ॥

शाकी-पलाली-दर्दूम्यः ह्रस्वश्च । ४ ।

एभ्यः शब्देभ्यः मत्वर्थे न प्रत्ययो भवति, ह्रस्वश्च एषाम् अन्तादेशः । महत् शाकम् शाकी । महत् पलालम् पलाली । “पलालम्—पलालशब्दः” [ ] इति एके । दर्दूः व्याधिः ।

शाकिनः । पलालिनः । दर्दुणः । ‘आ यात्’ । [प्रस्तुते पादे सू० २] इति वचनात् मत्—शाकीमान् । पलालीमान् । दर्दूमान् ॥ ४ ॥

वात-दन्त-बल-ललाटात् ऊलः । ५ ।

एभ्यः मत्वर्थे ‘ऊल’ प्रत्ययो भवति ।

वातूलः । दन्तूलः । बलूलः । ललाटूलः । मतौ वातवान् इत्यादि ॥ ५ ॥

प्रज्ञा-भ्रात्रा-अर्चा-वृत्ते णः । ६ ।

एभ्यः शब्देभ्यः मत्वर्थे ‘ण’ प्रत्ययो भवति ।

प्राज्ञः । भ्रात्रः । आर्चः । वार्तः । मतौ प्रज्ञावान् इत्यादि ॥ ६ ॥

प्राण्यङ्गात् आतः लः । ७ ।

प्राण्यङ्गात् आकारान्तात् मत्वर्थे ‘ल’ प्रत्ययो भवति ।

चूडालः । जङ्गालः । चूडावान् । जङ्गावान् । प्राण्यङ्गात् इति किम् ? जङ्गावान् प्रासादः ॥ ७ ॥

सिष्मादि-रुग्-क्षुद्रजन्तोः । ८ ।

‘सिष्म’आदिभ्यः रुग्वाचिभ्यः क्षुद्रजन्तुवाचिभ्यश्च मत्वर्थे ‘ल’ प्रत्ययो भवति ।

सिष्मलः । गडुलः । सिष्मवान् । गडुमान् । पाष्णालः । धमनीलः । ‘पाष्णी-
धमनी’शब्दौ दीर्घान्तौ एव गणे पठ्येते तेन ह्रस्वान्ताभ्यां मत्तुः एव । सिष्म गडु
इत्यादि ।

रुक्-विचर्चिकालः, विचर्चिकावान् ।

क्षुद्रजन्तु-मक्षिकालः, मक्षिकावान् ॥ ८ ॥

‘ज्योत्स्ना’आदिभ्यः अण् । ९ ।

एभ्यः मत्वर्थे अण् प्रत्ययो भवति ।

ज्योत्स्नः पक्षः । तामिस्रं नभः । ज्योत्स्नावान् । तमिस्रावान् । ‘ज्योत्स्ना’ आदयः
प्रयोगगम्याः ॥ ९ ॥

सिकता-शर्करात् । १० ।

आभ्यां मत्वर्थे अण् प्रत्ययो भवति ।

सैकतः, सिकतावान् । शार्करः, शर्करावान् ॥ १० ॥

इलः च देशे । ११ ।

सिकता-शर्कराभ्यां देशे मत्वर्थे इल अण् च प्रत्ययो भवति ।

सिकतिलः, सैकतः, सिकतावान् । शर्करिलः, शार्करः, शर्करावान् देशः ॥ ११ ॥

‘नौ’-‘शिखा’आदिभ्याम् इक-इनौ । १२ ।

‘नौ’आदिभ्यः ‘शिखा’आदिभ्यश्च मत्वर्थे यथासंख्यम् ‘इक’-‘इन’ प्रत्ययौ भवतः ।

नाविकः, नौमान् । [कुमारिकः कुमारीमान्] । नौ कुमार यवलेदा इति
‘नौ’आदि ।

शिखी, शिखावान् । शिखा माला इत्यादि ॥ १२ ॥

‘व्रीहि’ आदेः । १३ ।

‘व्रीहि’आदिभ्यः मत्वर्थे ‘इक’-‘इन’ प्रत्ययौ भवतः ।

ग्रीहिकः, ग्रीही, ग्रीहिमान् । मायिकः, मायी, मायावान् । 'ग्रीहि' आदयः प्रयोग-
गम्याः ॥ १३ ॥

अतः अनेकस्वरत् ॥ १४ ।

अकारान्तात् अनेकस्वरत् मत्वर्थे 'इक'-इन् प्रत्ययौ भवतः ।

दण्डिकः, दण्डी, दण्डवान् । अनेकस्वरत् इति किम्? खवान् । "कारकवान्
सिंहवान् दण्डवती गाला इति क्रिया-जातिशब्दाभ्यां सप्तम्यर्थे इक-इनौ न भवतः"
[ ] इति एके । तथा रूप-रस-गन्ध-स्पर्शेभ्यः गुणवाचिभ्यः अथ कचिद् दृश्यते । कार्याकः,
कार्यी । तन्दुलिकः, तन्दुली । खलिनी भूमिः । रूपिणी । रसिकः नटः इति, तद् अत्र
अभिधानतः व्यवस्था । 'इति' शब्दश्च सर्वत्र अनुवर्तते ॥ १४ ॥

अशिरसः अशीर्षश्च ॥ १५ ।

'अशिरस्' शब्दात् मत्वर्थे 'इक'-इन् प्रत्ययौ भवतः तद्योगे च 'अशीर्ष' आदेशः ।
अशीर्षिकः, अशीर्षी, अशीर्षवान् ॥ १५ ॥

अर्थ-अर्थान्तात् भावात् ॥ १६ ।

अर्थात् 'अर्थ'अन्तात् च शब्दात् भाववाचिन एव मत्वर्थे इक-इनौ एव भवतः ।

अर्थनम् अर्थः सः अस्य अस्ति इति अर्थिकः, अर्थी । प्रतीपम् अर्थनम् प्रत्ययैः
सः अस्म्य अस्ति इति प्रत्ययिकः, प्रत्ययी । 'इक-इनौ एव' इति नियमात् मतुर्न भवति ।
भावात् इति किम्? अर्थः—'हिरण्य' आदिः—अस्य अस्ति इति अर्थवान् ॥ १६ ॥

'ग्रीहि'अर्थ-तुन्द'आदेः इत्यञ्च ॥ १७ ।

'ग्रीहि'अर्थेभ्यः 'तुन्द'आदिभ्यश्च मत्वर्थे 'इल' प्रत्ययो भवति इक-इनौ च ।

शालिलः, शालिकः, शाली, शालिमान् । तुन्दिलः, तुन्दिकः, तुन्दी, तुन्दवान् ।
तुन्द उदर पिचण्ड यव इति 'तुन्द'आदि ॥ १७ ॥

स्वाङ्गात् विवृद्धात् ते ॥ १८ ।

स्वाङ्गवाचिनः विवृद्धोपाधिकात् मत्वर्थे इल-इक-इन् प्रत्यया भवन्ति ।

विवृद्धौ महान्तौ कर्णी अस्य स्तः कर्णिलः, कर्णिकः, कर्णी, कर्णवान् । अन्यत्र
इलो न भवति ॥ १८ ॥

१. 'तथा रसरूपस्पर्शगन्धस्पर्शस्तेभ्यश्च गुणवाचिभ्यो दृश्यते च कचित्'—३।३।१५२।
शा० अ० । २. 'अर्थी वावाकाम् अर्थनम् अर्थः'—३।३।१५५। शा० अ० । ३. 'स्वाङ्गात्
विवृद्धात्' ३।३।१५७। शा० ।

प्रज्ञा-पर्ण-उदक-फेनात् ल-इलौ । १९ ।

एभ्यः मत्वर्थे 'ल' 'इल' प्रत्ययौ भवतः ।

प्रज्ञालः, प्रज्ञिलः । पर्णलः, पर्णिलः । उदकलः, उदकिलः । फेनलः, फेनिलः ।

मतौ प्रज्ञावान् इत्यादि ॥ १९ ॥

काला-जटा-घाटात् क्षेपे । २० ।

एभ्यः शब्देभ्यः मत्वर्थे 'ल' 'इल' प्रत्ययौ भवतः क्षेपे प्रत्ययार्थस्य गम्यमाने ।

कालालः, कालिलः । जटालः, जटिलः । घाटालः, घाटिलः । क्षेपे इति किम् ?

कालावान् । क्षेपः मतुना न गम्यते इति तत्र मतुर्न भवति ॥ २० ॥

वाचः आल-आटौ । २१ ।

'वाच्' शब्दात् मत्वर्थे 'आल आट' प्रत्ययौ भवतः क्षेपे गम्यमाने ।

वाचालः, वाचाटः । यः बहुनिस्सारं भाषते सः एवं क्षिप्यते । क्षेपे इति किम् ?

वाग्मी, वाग्वान् ॥ २१ ॥

मिन् । २२ ।

वाचः मत्वर्थे मिन् प्रत्ययो भवति ।

वाग्मी, वाग्वान्-प्रशस्तवाक् ॥ २२ ॥

'मधु'-'कृषि' आदिभ्यः र-वलौ । २३ ।

'मधु'आदेः 'कृषि'आदेश्च मत्वर्थे यथासंख्यं 'र'-'वल' इत्येनौ प्रत्ययौ भवतः ।

मधुरः रसः । मधुरं मधु । 'मधु' शब्दात् अभिधानतः गुणसामान्ये गुणे वर्तमानात्
रः भवति न तु द्रव्यवृत्तेः । मतौ मधुमान् । खरः रासभः । खवान् अन्यः । मुखरः
वाचालः । मुखवान् अन्यः । नगरं पुरम् । नगवत् अन्यत् । ऊपरं क्षेत्रम् । ऊषवान् अन्यः ।
मुष्करः पशुः । मुष्कवान् अन्यः इत्यादि ।

कृषीवलः । आसुतीवलः । कृषिमान् । कृषि आमुति इत्यादि ॥ २३ ॥

वृन्दात् आरकः । २४ ।

'वृन्द' शब्दात् मत्वर्थे 'आरक' प्रत्ययो भवति ।

वृन्दारकः वृन्दवान् ॥ २४ ॥

शृङ्गात् । २५ ।

'शृङ्ग' शब्दात् मत्वर्थे 'आरक' प्रत्ययो भवति ।

१ "काळाजटाघाटात् क्षेपे"— ३।३।१२२। इति शाकटावनीयम् सूत्रम् । २ "मिन्"

— ३।३।१२४ शा० । "गकारः अनुनासिकनिवृत्त्यर्थः"— इति शा० चि० । हेमेटि एषमेव—
७।२।२५।

शृङ्गारकः, शृङ्गवान् । योगविभागः उत्तरार्धः ॥ २५ ॥

फल-बर्हिन् च इनः । २६ ।

‘फल-बर्ह’शब्दाभ्याम् ‘शृङ्ग’शब्दात् च ‘इन’ प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ।

फलिनः । बर्हिणः । शृङ्गिणः । फलवान् । शिखादिवात्—फली । बर्ही ॥ २६ ॥

मलात् ईमसश्च । २७ ।

‘मल’शब्दात् मत्वर्थे ईमसः चकारात् इनश्च प्रत्ययो भवति ।

मलीमसः । मलिनः । मलवान् ॥ २७ ॥

शु-द्रुभ्यां मः । २८ ।

आभ्यां मत्वर्थे ‘म’ प्रत्ययो भवति ।

शुमः । द्रुमः । रुद्धिशब्दौ इमौ तद्विषये मतुर्न भवति, अन्यत्र मतुरेव—शुमान् ।

द्रुमान् ॥ २८ ॥

कृपा-हृदयाभ्याम् आलुः । २९ ।

आभ्यां मत्वर्थे ‘आलु’ प्रत्ययो भवति ।

कृपालुः, कृपावान् । हृदयालुः, हृदयिकः, हृदयी, हृदयवान् ॥ २९ ॥

दन्तान् उन्नतात् उरः । ३० ।

‘दन्त’शब्दात् ‘उन्नत’उपाधिकान् मत्वर्थे ‘उर’ प्रत्ययो भवति ।

दन्तुरः । ‘उन्नतात्’ इति किम् । दन्तवान् ॥ ३० ॥

कञ्छ्वा डुरः । ३१ ।

‘कञ्छू’ शब्दात् मत्वर्थे ‘उर’ प्रत्ययो भवति ।

कञ्छुरः, कञ्छूमान् ॥ ३१ ॥

काण्ड-आण्ड-भाण्डान् ईरः । ३२ ।

एभ्यः मत्वर्थे ‘ईर’ प्रत्ययो भवति ।

काण्डीरः, काण्डवान् । आण्डीरः, आण्डवान् । भाण्डीरः, भाण्डवान् ॥ ३२ ॥

मेघा-रथाभ्याम् इरः वा । ३३ ।

आभ्यां मत्वर्थे इरः वा भवति ।

मेघिरः, मेघावी, मेघवान् । रथिरः, रथिकः, रथी, रथवान् ॥ ३३ ॥

केशात् वा वः । ३४ ।

केशात् मत्वर्थे 'व' प्रत्ययो वा भवति ।

केशवः, केशी, केशवान् ॥ ३४ ॥

'मणि'आदेः । ३५ ।

एभ्यः मत्वर्थे 'व' प्रत्ययो भवति ।

मणिवः, मणिमान् । 'सिञ्ज'आदिपाठात् मणिलः । 'मणि'आदयः प्रयोग-
गम्याः ॥ ३५ ॥

मरुत्-पर्वणः तः । ३६ ।

'मरुत्'-पर्व'शब्दाभ्यां मत्वर्थे 'त' प्रत्ययो भवति ।

मरुत्तः, मरुत्वान् । पर्वतः, पर्ववान् ॥ ३६ ॥

कं-शब्दाम् ति-युस्-तु-यस्-त-व-भाः । ३७ ।

'कं'-शब्दाम्भ्यां मत्वर्थे एते प्रत्यया भवन्ति ।

कन्तिः । शन्तिः । कंतुः । शंतुः । कंतुः । शन्तुः । कंतः । शंतः । शन्तः ।
कंवः । शंवः । कंभः । शंभः । युस्-यसोः सकारः इत् पदत्वार्थः ॥ ३७ ॥

बलि-तुण्डि-वटेः भः । ३८ ।

एभ्यः मत्वर्थे 'भ'प्रत्ययो भवति ।

बलिभः । अङ्गादित्वात् नः-बलिनः । तुण्डिभः । तुण्डिलः । वटिभः । प्रबृद्धा-
नाभिः तुण्डिः ॥ ३८ ॥

ऊर्णा-अहम्-शुभमः युस् । ३९ ।

एभ्यः मत्वर्थे 'युम्' प्रत्ययो भवति ।

ऊर्णायुः । अहंयुः । शुभंयुः । सकारः इत् पदत्वार्थः ॥ ३९ ॥

स्वाङ्गात् हीनात् अः । ४० ।

'हीन'उपाधिकात् स्वाङ्गवाचिनः मत्वर्थे 'अ' प्रत्ययो भवति ।

छिनः कर्णः अस्य अस्ति कर्णः । नासिकः । हीनात् इति किम् । कर्णवान् ।
नासिकावान् अन्यः ॥ ४० ॥

'अन्न'आदिभ्यः । ४१ ।

१. 'प्रबृद्धनाभिः तुण्डिः'—३।३।१४०। शा० चिन्ता० । 'तुण्डिः' इति वृद्धा नाभिः उच्यते
—५।३।१३९। काशिका ।

एभ्यः मत्वर्थे 'अ' प्रत्ययो भवति ।

अञं नभः । अञ्ज अर्शस् उरस् इत्यादि ॥ ४१ ॥

तपस्-स्रग्-माया-मेघा-असः चिन् । ४२ ।

'तपः'शब्दात् 'स्रक्'शब्दात् 'माया-मेघा'शब्दान्ध्याम् 'अस्'अन्तात् च मत्वर्थे चिन् प्रत्ययो भवति ।

तपस्वी । स्रग्वी । मायावी । मेघावी । यशस्वी । मतौ तपस्वान् इत्यादि । मायी, मायिकः इति 'व्रीहि'आदिपाठात् ॥ ४२ ॥

आमयात् दीर्घश्च । ४३ ।

'आमय' शब्दात् मत्वर्थे चिन् प्रत्ययो भवति तद्योगे च प्राक् दीर्घः ।

आमयावी, आमयवान् ॥ ४३ ॥

स्वात् मिन् ईशो । ४४ ।

'स्व'शब्दात् मत्वर्थे ईशो मिन् प्रत्ययो भवति तद्योगे च प्राक् दीर्घः ।

स्वामी ईशः । स्ववान् अन्यः ॥ ४४ ॥

गोः । ४५ ।

'गो'शब्दात् मत्वर्थे ईशो मिन् प्रत्ययो भवति ।

गोमी । गोमान् ॥ ४५ ॥

ऊर्जः चिन्-बलौ अस्कः । ४६ ।

'ऊर्ज'शब्दात् मत्वर्थे चिन्-बलप्रत्ययौ भवतः तद्योगे च 'अस्क' आगमः ।

ऊर्जस्वी, ऊर्जस्वलः, ऊर्जवान् ॥ ४६ ॥

तमिस्रा-अर्णव-ज्योत्स्ना । ४७ ।

एते मत्वर्थे निपात्यन्ते ।

तमः अस्य अस्ति इति तमिस्रा । तमिस्राणि गुह्यमुखानि । अर्णः अस्य अस्ति इति-अर्णवः-समुद्रः । ज्योतिः विद्यते यस्याः सा ज्योत्स्ना चन्द्रप्रभा ॥ ४७ ॥

गुणादिभ्यः यः । ४८ ।

एभ्यः मत्वर्थे यः प्रत्ययो भवति ।

गुण्यः ना । हिम्यः गिरिः । गुणवान् । 'गुण'आदयः प्रयोगस्थ्याः ॥ ४८ ॥

रूपात् प्रशस्त-आहतात् । ४९ ।

'रूप'शब्दात् 'प्रशस्त'उपाधिकात् 'आहत'उपाधिकाच्च परः मत्वर्थे यः प्रत्ययो भवति ।

प्रशस्तं रूपम् अस्य अस्ति रूप्यः गौ । आहतं रूपम् अस्य अस्ति रूप्यः कार्पापगः । प्रशस्त-आहतात् इति किम् ? प्रशंसायाम्-रूपवती कन्या ॥ ४९ ॥

पूर्णमासः अण् । ५० ।

'पूर्ण'मास'शब्दान् मत्वर्थे अण् प्रत्ययो भवति ।

पूर्णः मा.—मासः—अस्याः अस्ति इति पौर्णमासी ॥ ५० ॥

'गो'आदेः अतः इकण् । ५१ ।

'गो'पूर्वपदान् अकारान्तात् मत्वर्थे 'इकण्' प्रत्ययो भवति ।

गौशतिकः । अतः इति किम् ? गोविंशतिमान् ॥ ५१ ॥

'निष्क'आदेः शत-सहस्रात् । ५२ ।

'निष्क'पूर्वाभ्यां 'शत'-'सहस्र'शब्दाभ्यां मत्वर्थे इकण् प्रत्ययो भवति ।

नैष्कशतिकः । नैष्कसहस्रिकः । 'निष्क' आदेः इति किम् ? शती । सहस्रं । 'आदि'-प्रहणात् सुवर्णनिष्कगतम् अस्य अस्ति इत्यादौ च न भवति ॥ ५२ ॥

'एक'आदेः कर्मधारयात् । ५३ ।

'एक'शब्दपूर्वात् कर्मधारयान् अकारान्तात् मत्वर्थे इकण् प्रत्ययो भवति ।

एका गौः एकगवः सः अस्य अस्ति इति ऐकगविकः । कर्मधारयात् इति किम् ? एकस्याः गौः एकगवः स अस्य अस्ति इत्यत्र न भवति । अतः इति किम् ? एकविंशतिः अस्य अस्ति इति ॥ ५३ ॥

'सर्व'आदेः इन् । ५४ ।

'सर्व'शब्दपूर्वात् कर्मधारयान् अकारान्तात् मत्वर्थे इन् प्रत्ययो भवति ।

सर्वघनी । सर्वबीजा ॥ ५४ ॥

मन्त्र-रुग्-निन्द्यात् प्राणिस्थात् अस्वाङ्गात् । ५५ ।

प्राणिस्थः अस्वाङ्गार्थः यः इन्द्रः अदन्तः, यश्च रुवाची, निन्द्यार्थश्च तस्मात् मत्वर्थे इन् प्रत्ययो भवति । कटकबलयी । रुग्-कुष्ठी । किलासी । निन्ध-ककुदावर्ती । प्राणिस्थात् इति किम् ! पुष्पफलवान् वृक्षः । अस्वाङ्गात् इति किम् ! स्तनकेशवर्ती । यथा 'अतः अनेकस्वरात्' [प्रस्तुते पादे १४ सूत्र] इत्येव सिद्धे नियमार्थम् तेन प्रत्यु-दाहरणं व्यवच्छेद्यम् ॥ ५५ ॥

धर्म-शील-वर्णान्तात् । ५६ ।

'धर्म-शील-वर्ण' इति एतदन्तात् मत्वर्थे 'इन्' एव प्रत्ययो भवति । मुनिधर्मी । यतिशीली । ब्रह्मवर्णी ॥ ५६ ॥

'बाहु'- 'ऊरु'आदेः बलात् । ५७ ।

'बाहु'पूर्वात् 'ऊरु'पूर्वात् 'बल'शब्दात् मत्वर्थे 'इन्' एव भवति । बाहुबली । ऊरुबली ॥ ५७ ॥

'सुख'आदेः । ५८ ।

एभ्यः मत्वर्थे 'इन्' एव भवति । सुखी । दुःखी । सुख दुःख इत्यादि ॥ ५८ ॥

मालायाः क्षेपे । ५९ ।

'माला'शब्दात् 'इन्' एव भवति क्षेपे गम्यमाने । माली । क्षेपे इति किम् ! मालावान् ॥ ५९ ॥

वात-अतीसार-पिशाचात् कक् च । ६० ।

'वात'आदिभ्यः मत्वर्थे इन् भवति कक् चैषाम् आगमः । वातकी । अतीसारकी । पिशाचकी ॥ ६० ॥

पूरणात् वयसि । ६१ ।

'पूरण'प्रत्ययान्तात् वयसि गम्यमाने मत्वर्थे इन् प्रत्यय एव भवति । पञ्चमः मासः संवत्सरः वा अस्य अस्ति इति पञ्चमी बालः ॥ ६१ ॥

'मन्'- 'म'अन्तात् अब्जादेः नाग्नि । ६२ ।

'मन्'- 'म' इत्येवम्-अन्तात् 'अब्ज'आदेश्च 'इन्' एव प्रत्ययो भवति समुदायश्चेत् नाम स्यात् ।

दामिनी । प्रथमिनी । अञ्जिनी । कमलिनी । अञ्ज कमल इत्यादि ॥ ६२ ॥

हस्त-दन्त-करान् जाती । ६३ ।

‘हस्त’आदिभ्यः मत्वर्थे ‘इन्’ एव भवति समुदायेन चेत् जातिः वाच्या स्यात् । हस्ती । दन्ती । करी । जातौ इति किम् ! हस्तवान् ॥ ६३ ॥

‘पुष्कर’आदेः देशे । ६४ ।

‘पुष्कर’आदिभ्यः मत्वर्थे देशे ‘इन्’ एव प्रत्ययो भवति । पुष्करिणी । पद्मिनी । देशे इति किम् ! पुष्करवान् हस्ती । पुष्कर पद्म इत्यादि ॥ ६४ ॥

वर्णान् ब्रह्मचारिणि । ६५ ।

‘वर्ण’शब्दात् मत्वर्थे ‘इन्’ एव प्रत्ययो भवति स चेत् मत्वर्थः ब्रह्मचारी स्यात् । वर्णा-वर्गः-ब्रह्मचर्यम्-सः अस्य अस्ति इति-ब्रह्मचारी इत्यर्थः । वर्णवान् अन्यः ॥ ६५ ॥

ईयः सूक्त-साम्नि । ६६ ।

सूक्ते साम्नि च मत्वर्थे ‘ईय’ प्रत्ययो भवति । अनुवाकीयं सूक्तम् । यज्ञायज्ञीयं साम । ‘सूक्त’आदयः ग्रन्थविशेषाः ॥ ६६ ॥

श्लुक् वा अध्याय-अनुवाके । ६७ ।

अध्याये अनुवाके च मत्वर्थे यः ‘ईय’ प्रत्ययः तस्य श्लुक् वा भवति, अत एव ‘श्लुक्’ वचनात् अध्याय-अनुवाकयोः ईयः अनुमीयते ।

गर्दभाण्डः अस्मिन् अस्ति अध्याये अनुवाके वा गर्दभाण्डः गर्दभाण्डीयः अध्यायः अनुवाकी वा । द्रुमेपुष्पः द्रुमपुष्पीयो वा अध्यायः ॥ ६७ ॥

‘विमुक्त’आदेः अण् । ६८ ।

एभ्यः मत्वर्थे अध्याये अनुवाके च अण् प्रत्ययो भवति ।

वैमुक्तः अध्यायः अनुवाकी वा । विमुक्त देवासुर इत्यादि ॥ ६८ ॥

प्रकारे अस्य जातीयर् । ६९ ।

‘तत्’ इति प्रथमान्तात् ‘अस्य’ इति षष्ठ्यर्थे जातीयर् प्रत्ययो भवति, यत् तत् प्रथमान्तम् तत् चेत् प्रकारः स्यात् ।

१. दशवैकालिकनामके जैनमूलसूत्रे एतन्नामकः प्रथमः अध्यायः ।

२. आचारार्जुनामके प्रथमब्रह्मसूत्रे जैनसूत्रे द्वितीयश्रुतस्कन्धे चतुर्थपूलाः पञ्चविंशतितमम् एतन्नामकम् अध्यायनम् ।

पटुः प्रकारः अस्य पटुजातीयः, । कञजातीयः । यथाजातीयः । यो—यमौ प्रकार-
मात्रे, 'यथाजातीयः' इत्यत्र जातीयर् प्रकारवति इति । रेफः विशेषणार्थः ॥ ६९ ॥

कः 'अणु'आदेः । ७० ।

'अणु'आदिभ्यः तद् अस्य प्रकारे 'क' प्रत्ययो भवति ।

अणुः प्रकारः अस्य अणुकः । अणु स्थूल इत्यादि ॥ ७० ॥

कृष्ण-यव-जीर्ण-सुरा-अवदात-गोमूत्रात् तिल-व्रीहि-
शालि-अहि-सुरा-आच्छादने । ७१ ।

'कृष्ण'आदिभ्यः यथासंख्यं 'तिल'आदिषु अर्धेषु तद् अस्य प्रकारे इत्यर्थे 'क'
प्रत्ययो भवति ।

कृष्णः प्रकारः एषां कृष्णकाः तिलाः, अन्यः कृष्णजातीयः । एवम् उत्तरत्र अपि ।
यवप्रकाराः यवकाः व्रीहयः । जीर्णप्रकाराः जीर्णकाः शालयः । सुराप्रकारः सुरावर्णः
सुरकः अहिः—सर्पः । अवदातप्रकारः अवदातिका सुरा । गोमूत्रप्रकारम् गोमूत्रकम्
आच्छादनम् ॥ ७१ ॥

॥ इति श्रीमलयगिरिविरचिते शब्दानुशासने तद्धिते सप्तमः पादः ॥

१. 'यो—यमौ प्रकारमात्रे । जातीयर् प्रकारवति इति तदन्तादपि भवति । रेफ इव० 'अरिष्ट-
स्वार्थे' [२।१।४८ । सा० चिन्ता०] । इति पर्युदाहार्यः"—३।३।१७९ सा० अ० ।

तद्धिते अष्टमः पादः

यः । १ ।

अधिकारः अयम्—अपवादविषयं परिहृत्य 'यः' इति अभिकृतं वेदितव्यम् ॥ १ ॥

तत्र साधौ । २ ।

'तत्र' इति सप्तम्यन्तात् साधौ अर्थे 'य' प्रत्ययो भवति ।

सामनि साधुः सामन्यः । कर्मण्यः । शरण्यः । सम्यः । साधुः योग्यः प्रवीणः
उपकारको वा ॥ २ ॥

भक्तात् णः । ३ ।

'भक्त'शब्दात् तत्र साधौ अर्थे 'ण' प्रत्ययो भवति ।

भाक्तः शालिः ॥ ३ ॥

परिषदः ण्यश्च । ४ ।

'परिषत्'शब्दात् तत्र साधौ ण्यः भवति णश्च ।

परिषदि साधुः पारिषद्यः, पाणिपदः ॥ ४ ॥

सर्वजनात् ईनश्च । ५ ।

सर्वजनात् तत्र साधौ ईनः ण्यश्च भवतः ।

सार्वजन्यः, सार्वजनीनः ॥ ५ ॥

'प्रतिजन'आदेः । ६ ।

ण्यः तत्र साधौ अर्थे 'ईन' प्रत्ययो भवति ।

प्रतिजनीनः । अनुजनीनः । प्रतिजन अनुजन इत्यादि ॥ ६ ॥

पथि-अतिथि-वसति-स्वपतेः ण्यण् । ७ ।

ण्यः तत्र साधौ अर्थे ण्यण् प्रत्ययो भवति ।

पाथेयम् । आतिथेयम् । वासनेयम् । स्वापतेयम् ॥ ७ ॥

१. "साधुः इह प्रवीणः योग्यो वा गृह्यते नोपकारकः, तत्र हि परत्वात् 'तस्मै हितम्' इत्यनेन भवितव्यम्"—काशिका ४।१।९८ ।

कथादेः इकण् । ८ ।

‘कथा’आदिभ्यः तत्र साधौ अर्थे इकण् प्रत्ययो भवति ।

कथायां साधुः काथिकः । वैकथिकः । कथा विकथा इत्यादि ॥ ८ ॥

बहति रेथ-प्रासङ्गान् । ९ ।

‘रथ-प्रासङ्ग’शब्दाभ्यां निर्देगात् एव द्वितीयान्ताभ्यां ‘बहति’ अर्थे ‘य’ प्रत्ययो भवति ।

रथं बहति रथ्यः । प्रासङ्गः—वर्कं वत्सदमनस्कन्धकाष्ठम्—तत् बहति प्रासङ्ग्यः ॥ ९ ॥

धुरः य-एयणौ । १० ।

‘धुः’शब्दात् द्वितीयान्तान् ‘बहति’ अर्थे ‘य-एयण्’ प्रत्ययो भवतः ।

धुर्यः । धौरयः ॥ १० ॥

‘वाम’आद्यआदेः ईनः । ११ ।

‘वाम’आदिपूर्वात् ‘धुर्’अन्तान् ‘बहति’ अर्थे ‘ईन’ प्रत्ययो भवति ।

वामधुरं बहति वामधुरीणः । सर्वधुरीणः । उत्तरधुरीणः । दक्षिणधुरीणः ॥ ११ ॥

अथ ‘एक’आदेः । १२ ।

‘एक’शब्दपूर्वात् ‘धुर्’अन्तान् ‘बहति’ अर्थे ‘अ’ प्रत्ययो भवति ईनश्च ।

एकधुरः । एकधुरीणः ॥ १२ ॥

शकटात् अण् । १३ ।

‘शकट’शब्दात् ‘तत् बहति’ अर्थे अण् प्रत्ययो भवति ।

शकटं बहति शकटः गौः ॥ १३ ॥

हल-सीरात् इकण् । १४ ।

आभ्याम् ‘तत् बहति’ अर्थे इकण् प्रत्ययो भवति ।

हालिकः । सैरिकः ॥ १४ ॥

बिध्यति अनन्येन । १५ ।

‘तत्’ इति द्वितीयान्तात् ‘बिध्यति’ अर्थे ‘ब’ प्रत्ययो भवति । न चेत् बिध्यन्

१. “तद् बहति रथ-युग-प्रासङ्गम्”—काशिका ४।१।७६। “बहति रथ-युग-प्रासङ्गात्” हैम-
७।१।२। “बहति रथ-प्रासङ्गात्”—शाक० ३।२।१८२। श्रीमकनधिरिः शाकटावनमजुवरति ।

आत्मनः अन्येन करणेन विध्यति ।

पद्याः शर्कराः । अनन्येन इति किम् ! चोरं विध्यति देवदत्तः धनुषा ॥ १५ ॥

धन-गणात् लब्धरि । १६ ।

‘धन’-‘गण’शब्दाभ्याम् ‘तत्’ इति द्वितीयान्तात् लब्धरि अर्थे ‘य’ प्रत्ययो भवति ।

धनं लब्धा धन्यः । गण्यः । ॥ १६ ॥

णः अज्जात् । १७ ।

‘अज्ज’शब्दात् द्वितीयान्तात् लब्धरि अर्थे ‘ण’ प्रत्ययो भवति ।

अज्जं लब्धा आज्ञः ॥ १७ ॥

मत-मदस्य करणे । १८ ।

आभ्यां निर्देशात् एव षष्ठ्यन्ताभ्यां करणे वाच्ये ‘य’ प्रत्ययो भवति ।

मतस्य करणं मत्स्यम् । मषम् ॥ १८ ॥

न्याय-अर्थात् अनपेते । १९ ।

‘न्याय’-‘अर्थ’शब्दाभ्यां निर्देशात् एव षष्ठ्यन्ताभ्याम् अनपेते अर्थे ‘य’ प्रत्ययो भवति ।

न्यायात् अनपेतम् न्याय्यम् । अर्थ्यम् ॥ १९ ॥

नौ-विषेण नार्य-वध्ये । २० ।

‘नौ’-‘विष’शब्दाभ्यां निर्देशात् एव तृतीयान्ताभ्यां यथासंख्यं तार्ये वच्ये च अर्थे ‘य’प्रत्ययो भवति ।

नार्या नार्यम् । विषेण वध्यः विध्यः ॥ २० ॥

पदम् अस्मिन् दृश्यम् । २१ ।

‘पदम्’इति प्रथमान्तात् दृश्यत्वोपाधिकात् ‘अस्मिन्’ इति सप्तम्यर्थे ‘य’ प्रत्ययो भवति ।

पदम् अस्मिन् दृश्यम् पदं कर्दमः ॥ २१ ॥

वेद्य-पथ्य-वयस्य-धेनुष्या-गार्हपत्य-जन्य-धर्म्य-हृद्य-मूल्याः । २२ ।

१. ‘नौ-वयस-धर्म-विष-मूल-मूल-सीता-सुलाभ्य-० इत्यादि’-काशिका-१।४।९९। तथा ‘हृद्य-पथ-तुल्य-मूल्य-’ हेम-७।१।१९। इति एतौ व्याकरणौ आभ्यां सूत्राभ्यां ‘तुल्य’शब्दमपि व्युत्पादयन्ति । शाकटायनस्तु तथा न करोति, अयमपि आचार्यः तत्रैव करोति ।

एते यथास्वम् अर्थविशेषे 'य'प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते ।

वशं गतः वश्यः—गुरोर्विधेयः इत्यर्थः, इह न भवति—वशं गतः इच्छां प्रातः । पथः अनपेतम् पथ्यम्—ओदनम् इत्यादि । वयसा तुल्यः वयस्यः सखा, इह न भवति—वयसा तुल्यः शत्रुः । धेनुष्या—ऋणप्रदानाय दोहार्थं या प्रदीयते सा धेनुः । गृहपतिना संयुक्तः गार्हपत्यः अग्निः । जेनीम्-वधूम् हरन्तः जन्याः जामातृवयस्या उच्यन्ते । जनस्य जल्पः जन्यः । धर्मेण प्राप्यं धर्म्यं सुखम् ततः अनपेतं वा धर्म्यम् । हृदयस्य प्रियम् हृद्यम् औषधम्, यद्वा हृदयस्य बन्धनम् हृद्यम्, वगीकरणमन्त्रः हृद्यः । मूलम् एषाम् उत्पाट्यम् मूल्या मुद्राः, माषाः, मूलेन पटादिउत्पत्तिकरणेन पाट्यम् सुवर्णादि मूल्यम्, मूलेन समः मूल्यः पटः उपादानेन समानफल इत्यर्थः ॥ २२ ॥

‘देवता’अन्तान् तदर्थे । २३ ।

‘देवता’अन्तान् शब्दान् तदर्थे ‘य’प्रत्ययो भवति अर्थात् ‘चतुर्थी’अन्तात् प्रत्ययो भवति ।

अग्निदेवतायै इदम् अग्निदेवत्यम् पितृदेवत्यम् देवदेवत्यं हविः आदि ॥ २३ ॥

पाथ-अर्घ्ये । २४ ।

‘पाथ’—‘अर्घ्ये’ शब्दौ तदर्थे ‘य’ अन्तौ निपात्येते ।

पादार्थम् पाथम् उदकम् । अर्वाथम् अर्घ्यम् रत्नम् ॥ २४ ॥

ण्यः अतिथेः । २५ ।

‘अतिथि’ शब्दात् तदर्थे ‘ण्य’प्रत्ययो भवति ।

अतिथ्यर्थम् अतिथ्यम् ॥ २५ ॥

सादेश्च आतदः । २६ ।

‘तत्’ इति मूत्रं यावत् केवलस्य सादेश्च वक्ष्यमाणः विधिः वेदितव्यः ॥ २६ ॥

हलस्य कर्षे । २७ ।

‘हल’शब्दात् केवात् सादेश्च निर्देशात् एव षष्ठ्यन्तात् कर्षे अर्धे ‘य’प्रत्ययो भवति ।

हलस्य कर्षः हल्यः । द्वयोः हल्योः कर्षः द्विहल्यः ॥ २७ ॥

सीतया संगते । २८ ।

१ “जनीं वदन्ति—” हैमसूत्रवृत्तौ । गुजरातीभाषावाम्—जणी, जान, जन्म—जानैयो । हिन्दी-भाषावाम्—बारात, भारती ।

‘सीता’शब्दात् तृतीयान्तात् परः संगते अर्थे ‘य’ प्रत्ययो भवति ।

सीतया संगतं सीत्यम् । द्विसीत्यम् ॥ २८ ॥

ईयः । २९ ।

इतः ऊर्ध्वम् आतदः ‘ईय’ प्रत्ययः अधिकृत्य वेदितव्यः ॥ २९ ॥

हविर्-अन्नभेद-‘अपूप’आदेः यः वा । ३० ।

‘हविर्’भेदवाचिनः ‘अन्न’भेदवाचिनः अपि ‘अपूप’आदिभ्यश्च आतदः अर्थेषु ‘य’ प्रत्ययः अधिकृतः वेदितव्यः ।

आमिष्यम्, आमिक्षीयम् । ओदन्याः, ओदनीयाः तन्दुलाः । अपूप्यम्, अपूपीयम् । सादि-यवापूप्यम्, यवापूपीयम् । उवर्णान्तात् हविर्-अन्नभेदवाचिनः अपि परम्वात् नित्यं ‘य’ प्रत्ययः-चरव्याः तन्दुलाः । अपूप तन्दुल अम्यूष किण्व मुरल कटक कर्ण-वेष्टक स्थूल पूष मूप प्रदीप अन्न पत्र इति ‘अपूप’ आदि ॥ ३० ॥

उवर्ण-‘युग’आदेः यः । ३१ ।

‘उवर्ण’अन्तात् ‘युग’आदेश्च आतदः अर्थेषु यः भवति ।

शङ्खव्यं दारु । युग्यम् । हविष्यम् । युग हविस् मेघा शुच रूप बीज कूप अक्षर स्थल विष इति ‘युग’ आदि ॥ ३१ ॥

शून्य-शून्य-ऊधन्य-नभ्याः । ३२ ।

एते आतदः अर्थेषु ‘य’ प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते ।

‘अन्न’ शब्दात् ‘य’ प्रत्ययः शुन् शून् च आदेशः । अन्धः हितम् शून्यम्, शून्यम् । ऊधसे हितम् ऊधन्यम् । नाभये हितम् नभ्यम् अन्ननम् । प्राण्यङ्गात् तु न भवति-नाभ्यं तैलम् ॥ ३२ ॥

कम्बलात् नाग्नि । ३३ ।

‘कम्बल’शब्दात् आतदः अर्थेषु नाग्नि ‘य’ प्रत्ययो वेदितव्यः ।

कम्बलः अस्य स्यात् कम्बन्यम् ऊर्णापलगतम् । नाग्नि इति किम् ? कम्बलीया ऊर्णा ॥ ३३ ॥

तस्मै हिते । ३४ ।

‘तस्मै’ इति चतुर्थ्यन्तात् [‘हिते’ अर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । उपकारकं हितम् ।

वस्तेभ्यः हितः वस्तीयः । पित्रीयः । आमिष्यः, आमिषीयः । युग्यः । शुन्यः ।
शून्यः ॥ ३४ ॥

न राज-आचार्य-ब्राह्मण-वृष्णः । ३५ ।

एभ्यः चतुर्थ्यन्तेभ्यः हिते अधिकृतः प्रत्ययो न भवति ।

राज्ञे आचार्याय ब्राह्मणाय वृष्णे वा हितः इति वान्यमेव ॥ ३५ ॥

रथ-खल-तिल-यव-माष-वृष-ब्रह्म-प्राण्यङ्गात् यः । ३६ ।

‘रथ’आदिभ्यः प्राण्यङ्गवाचिभ्यश्च तस्मै हिते ‘य’ प्रत्ययो भवति ।

रथाय हिता रथ्या भूमिः । स्क्यम् अग्निरक्षणम् । तिल्यः वायुः । यव्यः तुषारः ।
माष्यः वातः । वृष्यम् क्षीरपाणम् । ब्रह्मण्यः देशः । दन्तेभ्यः हितम् दन्त्यम् । कर्ण्यम् ।
चक्षुष्यम् । नान्यम् । सादेः—अक्षरथ्या भूमिः ॥ ३६ ॥

प्यः अज-अवेः । ३७ ।

‘अज’-‘अवि’भ्याम् तस्मै हिते ‘प्य’प्रत्ययो भवति ।

अजेभ्यः हितम् अजध्यम् । अविध्यम् । पकारः पुंभावार्थः—अजाभ्यः हिता
अजथ्या यूथिका ॥ ३७ ॥

माणव-चरकात् ईनञ् । ३८ ।

‘माणव’-चरकाभ्याम् तस्मै हिते ईनञ् प्रत्ययो भवति ।

माणवेभ्यः हितः माणवीनः । चारकीणः ॥ ३८ ॥

‘भोग’उत्तरपद-आत्मनभ्यां ईनः । ३९ ।

‘भोग’उत्तरपदात् ‘आत्मन्’शब्दात् च तस्मै हिते ‘ईन’ प्रत्ययो भवति ।

मातृभोगाय हितः मातृभोगीणः । आत्मने हितः आत्मनीनः । नकारोच्चारणात्
न लुक् ॥ ३९ ॥

पञ्च-सर्व-विश्वात् जनात् कर्मधारयात् । ४० ।

‘पञ्च’आदिभ्यः परः यः ‘जन’शब्दः तदन्तात् कर्मधारयात् तस्मै हिते ‘ईन’
प्रत्ययो भवति ।

पञ्चभ्यः जनेभ्यः हितः पञ्चजनीनः । सर्वजनीनः । विश्वजनीनः । कर्मधारयात्
इति किम् ? पञ्चानां जनाय हितः पञ्चजनीयः । सर्वजनीयः । विश्वजनीयः ॥ ४० ॥

सर्व-महतः इकण् । ४१ ।

सर्व-महद्भ्याम् 'जन'अन्ताभ्यां कर्मधारये तस्मै हिते इकण् भवति ।

सार्वजनिकः । माहाजनिकः ॥ ४१ ॥

सर्वात् णः वा । ४२ ।

'सर्व'शब्दात् तस्मै हिते णो वा भवति पक्षे ईयः ।

सर्वेभ्यः हितः सार्वः । सर्वायः ॥ ४२ ॥

परिणामिनि तदर्थे । ४३ ।

तस्मै इति 'चतुर्थ्यन्त'अर्थे परिणामिनि अभिषेये यथाविहितं प्रत्ययः भवति ।
तद्भावः परिणामः ।

अङ्गाभ्यः काष्ठानि अङ्गारीयाः । गि-अङ्गारार्थानि-इत्यर्थः । आमिश्रम्, आमि-
क्षीयम् दधि । ओदन्याः, ओदनीयाः । तन्दुलाः । आपूपम्, आपूपीयं पिष्टम् । शङ्खज्यं दारु ।
परिणामिनि इति किम् 'उदकाय कूपः । तदर्थे इति किम् ! मूत्राय यवागू, उच्चाराय
यवान्नं संपद्यते न तु तदर्थम् ॥ ४३ ॥

चर्मणि अञ् । ४४ ।

'तस्मै' इति चतुर्थ्यन्तात् तदर्थे परिणामिनि चर्मणि वाच्ये 'अञ्' प्रत्ययो भवति ।
वर्धाय इदम् बार्द्धम् चर्म ॥ ४४ ॥

ऋषभ-उपानहान् ज्यः । ४५ ।

'ऋषभ'-उपानह'शब्दाभ्याम् चतुर्थ्यन्ताभ्यां 'तदर्थे परिणामिनि' इत्यर्थे 'ज्य'
प्रत्ययो भवति ।

अर्षभ्यः वसः । औपानथं काष्ठम् । औपानथं चर्म इति चर्मणि अपि परत्वात्
अयमेव ॥ ४५ ॥

छादिष्-बलेः एयण् । ४६ ।

आभ्यां चतुर्थ्यन्ताभ्याम् तदर्थे परिणामिनि एयण् प्रत्ययो भवति ।

छादिषे इमानि छादिषेयाणि तृणानि । छादिषेयं चर्म । बालेयाः तन्दुलाः ॥ ४६ ॥

परिखा अस्य स्यात् । ४७ ।

'परिखा'शब्दात् निर्देशात् एव प्रथमान्तात् 'अस्य' इति षष्ठ्यर्थे परिणामिनि

एयण् प्रत्ययो भवति सा चेत् 'परिखा स्यात्' इति संभान्या भवति ।

परिखा आसाम् इष्टकानाम् पारिख्यः इष्टकाः । 'स्यात्' इति किम् ? परिखा इष्टकानाम् । परिणामिनि इति किम् ? परिखा अस्य नगरस्य स्यात् ॥ ४७ ॥

अत्र च । ४८ ।

'परिणामिनि' इति निवृत्तम् योगविभागात् । 'परिखा' शब्दात् प्रथमान्तात् 'अत्र' इति सप्तम्यर्थे एयण् प्रत्ययो भवति ।

परिखा अस्यां स्यात् पारिख्यी भूमिः । 'च'शब्दः उत्तरत्र 'अस्य स्यात्' 'अत्र च' इति उभयानुवृत्त्यर्थः ॥ ४८ ॥

तत् । ४९ ।

'तत्' इति प्रथमान्तात् 'स्यात्' इति संभान्यात् 'अस्य' इति षष्ठ्यर्थे परिणामिनि 'अत्र' इति सप्तम्यर्थे च यथाधिकृतं प्रत्ययो भवति ।

परशुः अस्य स्यात् परगव्यम् अयः । प्रासादः अस्यां स्यात् प्रासादीया भूमिः ॥ ४९ ॥

तस्य अर्हे क्रियायां वत् । ५० ।

'तस्य' इति षष्ठ्यन्तात् नाम्नः 'अर्हति' इति अर्हम् तस्मिन् अर्हरूपे अर्थे 'वत्' प्रत्ययो भवति ।

राज्ञः अर्हम् राजवत् वृत्तम् अस्य—राजत्वस्य युक्तम् अस्य राज्ञः वृत्तम् इत्यर्थः । पवम् कुलीनवत् । साधुवत् । क्रियायाम् इति किम् ? राज्ञः अर्हः मणिः ॥ ५० ॥

स्यादेः इवे । ५१ ।

'इव'शब्दः सादृश्यं द्योतयति तच्च सादृश्यं क्रियाविषयम् द्रष्टव्यम् । 'स्यादि'-अन्तात् नाम्नः 'सादृश्य'विषये 'वत्' प्रत्ययो भवति ।

क्षत्रिया इव क्षत्रियवत् युध्यन्ते विप्राः । देवम् इव देववत् पश्यन्ति मुनिम् । साधुना इव साधुवत् आचरितं श्रेष्ठेन । ब्राह्मणाय इव ब्राह्मणवत् दत्तं चैत्रेण । पर्वतात् इव पर्वतवत् अवरोहति प्रासादात् । स्यादेः इति किम् ? गच्छन् आस्ते इव मन्दत्वात् ईप्सितदेशस्य अप्राप्तेः । क्रियायाः विषयम् इति किम् ? पुत्रेण सह स्थूलः । पुत्रेण तुल्यः पिङ्गलः । पुत्रेण तुल्यः गोमान् । अत्र 'गुण'आदिविषये सादृश्ये न भवति ॥ ५१ ॥

तस्य । ५२ ।

‘तस्य’ इति षष्ठ्यन्तात् ‘इव’ अर्थे वत् प्रत्ययो भवति ।

देवदत्तस्य इव देवदत्तवत् जिनदत्तस्य गावः । क्रियासादृश्ये पूर्व्वेण एव सिद्धे
अक्रियार्थः अयम् आरम्भः । एवम् उत्तरत्रापि ॥ ५२ ॥

तत्र । ५३ ।

‘तत्र’ इति सप्तम्यन्तात् ‘इव’ अर्थे ‘वत्’ प्रत्ययो भवति ।

मथुरायाम् इव मथुरावत् स्तूपे प्राकारः ॥ ५३ ॥

इति श्रीमलयगिरिविरचिते शब्दानुशासने तद्धिते अष्टमः पादः समाप्तः ॥

तद्धिते नवमः पादः

इकण् । १ ।

इतः ऊर्ध्वम् अपवादविषयं परित्यज्य इकण् प्रत्ययः अधिकृतः वेदितव्यः ॥ १ ॥

तेन संसृष्टम् । २ ।

‘तेन’ इति तृतीयान्तात् संसृष्टे अर्थे इकण् प्रत्ययो भवति । संसृष्टम्—संभिन्नम्—
एकीभूतम् ।

दध्ना संसृष्टं दाधिकम् ॥ २ ॥

चूर्ण-मुद्रात् इन्-अण् । ३ ।

‘चूर्ण’-‘मुद्र’शब्दाभ्याम् संसृष्टे अर्थे यथासंख्यम् ‘इन्’ ‘अण्’ प्रत्ययौ भवतः ।

चूर्णिनः अपूपाः । मौढी यवागृः ॥ ३ ॥

लवणात् अः । ४ ।

‘लवण’शब्दात् तेन संसृष्टे अर्थे ‘अ’प्रत्ययो भवति ।

लवणः सूपः ॥ ४ ॥

चरनि । ५ ।

‘तेन’ इति तृतीयान्तात् ‘चरति’अर्थे इकण् प्रत्ययो भवति ।

हस्तिना चरति गच्छति हास्तिकः । दध्ना चरति—भक्षयति—दाधिकः ॥ ५ ॥

‘पर्प’आदेः इकट् । ६ ।

‘पर्प’आदिभ्यः ‘तेन’ इति तृतीयान्तेभ्यः ‘चरति’अर्थे इकट् प्रत्ययो भवति ।

पर्पिकः । पर्पिकी । पर्प अक्षत्थ व्यास इति ‘पर्प’ आदिः ॥ ६ ॥

पदिकः । ७ ।

‘पाद’शब्दात् ‘तेन चरति’ अर्थे इकट् प्रत्ययो भवति ‘पत्’ च अस्य ।

पादाभ्यां चरति पदिकः ॥ ७ ॥

श्वगणात् वा । ८ ।

‘श्वगण’शब्दात् ‘तेन चरति’ अर्थे इकट् प्रत्ययो वा भवति ।

अगणिकः, आगणिकः ॥ ८ ॥

निर्वृत्ते 'अक्षद्युत'आदेः । ९ ।

'अक्षद्युत'आदिभ्यः 'तेन निर्वृत्ते' अर्थे इकण् प्रत्ययो भवति ।

अक्षद्युतेन निर्वृत्तम् आक्षद्युतिकं वैरम् । अक्षद्युत जङ्घाप्रहत पादस्वेदन कण्टक-
मर्दन शर्करामर्दन यातायात गतागत इति 'अक्षद्युत' आदि ॥ ९ ॥

भावान् इमः । १० ।

भाववाचिनः 'तेन निर्वृत्ते' अर्थे 'इम'प्रत्ययो भवति ।

पाकेन निर्वृत्तम् पाकिमम् । सेकिमम् । त्यागिमम् । रागिमम् । कुट्टिमम् ।
संगृह्णिमम् ॥ १० ॥

याचिन-अपमिस्थात् कण् । ११ ।

आभ्याम् 'तेन निर्वृत्ते' अर्थे कण् प्रत्ययो भवति ।

याच्ना—याचिनम् तेन निर्वृत्तम् याचिनकम् । अपमिन्थ—प्रतिदानेन—निर्वृत्तम् आप-
मित्यकम् ॥ ११ ॥

टः जित-जयत्-दीव्यत्-खनत्सु । १२ ।

'तेन' इति तृतीयान्तात् 'जित'आदिषु अर्थेषु इकण् प्रत्ययो भवति ।

अक्षैः जितः जयति दीव्यति आक्षिकः । कुहालं खनति कौदालिकः ॥ १२ ॥

तरति । १३ ।

'तेन' इति तृतीयान्तात् 'तरति' अर्थे इकण् प्रत्ययो भवति ।

गोपुच्छेन तरति गौपुच्छिकः ॥ १३ ॥

नौ-डिस्वरान् इकः । १४ ।

'नौ'गन्धात् डिस्वरात् च 'तेन तरति' इत्यर्थे 'इक' प्रत्ययो भवति ।

नाविकः । बाहुकः ॥ १४ ॥

संस्कृते । १५ ।

'तेन' इति तृतीयान्तात् संस्कृते इकण् प्रत्ययो भवति । सतः उत्कर्षाधानं संस्कारः ।

दध्ना संस्कृतं दाधिकम् ॥ १५ ॥

'क'उपान्त्य-कुलस्थात् अण् । १६ ।

‘क’उपान्त्वात् ‘कुल्लब्ध’शब्दात् च ‘तेन संस्कृते’ अर्थे अण् प्रत्ययो भवति ।

तिन्तिडिकेन संस्कृतम् तैत्तिडिकम् । कौल्लब्धम् ॥ १६ ॥

हरति ‘उत्सङ्ग’आदेः । १७ ।

‘उत्सङ्ग’आदिभ्यः ‘तेन’ इति तृतीयान्तेभ्यः ‘हरति’ इत्यर्थे इकण् प्रत्ययो भवति ।

औत्सङ्गिकम् । उत्सङ्ग उडुप उत्रुप उपुत पिटक पिटाक इति ‘उत्सङ्ग’
आदिः ॥ १७ ॥

‘भस्त्रा’आदेः इकट् । १८ ।

पभ्यः ‘तेन हरति’ इत्यर्थे इकट् प्रत्ययो भवति ।

भस्त्रिकः । भस्त्रिकी । भस्त्रा भरट भरण जीर्षभार अङ्गेभार इति ‘भस्त्रा’
आदिः ॥ १८ ॥

विवध-वीवधान् वा । १९ ।

आभ्याम् ‘हरति’ इति अर्थे इकट् प्रत्ययो वा भवति ।

विवधेन हरति विवधिकः । वीवधिकः । ‘विवध-वीवध’शब्दौ पथि पर्याहारं च
वर्तेते ॥ १९ ॥

कुटिलिकाया अण् । २० ।

‘कुटिलिका’ शब्दात् ‘हरति’ अर्थे अण् प्रत्ययो भवति ।

‘कुटिलिकया’ अङ्गारान् हरति कौटिलिकः कर्मारः ॥ २० ॥

‘वैतन’आदेः जीवति । २१ ।

‘वैतन’आदिभ्यः ‘तेन जीवति’ इत्यर्थे इकण् प्रत्ययो भवति ।

वैतनेन जीवति वैतनिकः । वैतन बाह् अर्धबाह् धनुर्दण्ड जाल वेश उपवेश उपस्था
उपस्थान सुख शय्या शक्ति उपनिषत् स्त्रिक् बाल उपदेश पाद इति ‘वैतन’ आदि ॥ २१ ॥

वस्न-ऋय-विक्रयेभ्यः इकः । २२ ।

एभ्यः ‘तेन जीवति’ इत्यर्थे ‘इक’ प्रत्ययो भवति ।

१. “विवधो वीवधो भारे पर्याहार-अन्वयोरपि”-हैमवनेकार्थसंग्रहे खो० १४८ निर्णयः ।
पर्याहारो ध्यानम् । २. “‘कुटिलिका’शब्देन अंगवक्रा लोहादिमयी अङ्गाराकर्षणी, बहिर् वा,
कुटिला गतिर्वा, पञ्चलोत्क्षेपणः अंगवक्रो दण्डो वा, परित्राजकोपकरणविशेषो वा, चौराणां मौ-
पहायारोहणार्थं दामाप्रश्लिषकः आवसः अर्धाङ्गुलो वा उच्यते” सिद्धहेम-६।४।२६।

वस्नः मूल्यम् तेन जीवति वस्निकः । क्रयिकः । विक्रयिकः । क्रयविक्रयिकः ॥ २२ ॥

आयुधात् ईयञ्च । २३ ।

‘आयुष’शब्दात् ‘तेन जीवति’ इत्यर्थे ईयः इकश्च प्रत्ययो भवति ।

आयुषीयः । आयुधिकः ॥ २३ ॥

व्रातीनञ् । २४ ।

‘व्रात’शब्दात् ‘तेन जीवति’ इत्यर्थे ईनञ् प्रत्ययो निपात्यते ।

‘व्रात’शब्दः प्रागुक्तार्थः तत्कर्म अपि व्रातम् तेन जीवति व्रातिनः तेषामेव अन्यतमः नान्यः । निपातनं रूढाचार्यम् । जित्वं च पुभावामावार्थम्—व्रातीनाभार्यः ॥ २४ ॥

व्यञ्जनैः उपसिक्ते । २५ ।

व्यञ्जनवाचिनः तृतीयान्तात् उपसिक्ते अर्थे इकण् प्रत्ययो भवति ।

सूपेन उपसिक्तः सौषिकः । व्यञ्जनैः इति किम् । उदकेन उपसिक्तः । बहुवचनं स्वरूपनिरासार्थम् ॥ २५ ॥

ओजस्-सहस्र-अम्भसा वर्तते । २६ ।

‘ओजस्’प्रवृत्तिभ्यः ‘तेन’ इति तृतीयान्तेभ्यः ‘वर्तते’ इत्यर्थे इकण् प्रत्ययो भवति । वृत्तिः आत्मयापनम् चेष्टा वा ।

ओजसा बलेन वर्तते औजसिकः । सहसा प्रसहनेन पराभिभवेन साहसिकः । अम्भसा जलेन आम्भसिकः ॥ २६ ॥

प्रति-अनोः लोम-ईप-कूलात् । २७ ।

‘तत्’ इति द्वितीयान्तात् ‘प्रति’-‘अनु’पूर्वात् लोम-ईप-कूलान्तात् ‘वर्तते’ इत्यर्थे इकण् प्रत्ययो भवति ।

प्रतिलोम वर्तते प्रतिलोमिकः । प्रानीपिकः । प्रातिकूलिकः । आनुलोमिकः । आन्वीपिकः । आनुकूलिकः । सर्वत्र क्रियाविशेषणात् प्रत्ययः ॥ २७ ॥

परः मुख-पार्श्वात् । २८ ।

‘परि’पूर्वाभ्यां ‘मुख’-‘पार्श्व’शब्दाभ्यां द्वितीयान्ताभ्याम् ‘वर्तते’ इत्यर्थे इकण् प्रत्ययो भवति ।

परिमुखं वर्तते पारिमुखिकः । परिः वर्जनं सर्वतो भावे वा । स्वामिनः मुखं वर्षमिव वा यदा यतः यतः स्वामिनः मुखम् ततः ततः वर्तते इत्यर्थः । एवम् पारिपार्श्विकः ॥ २८ ॥

‘परदार’आदीन् गच्छति । २९ ।

‘परदार’आदिभ्यः द्वितीयान्तेभ्यः ‘गच्छति’ अर्थे इकण् प्रत्ययो भवति ।

परदारान् गच्छति पारदारिकः । गौरुदारिकः । ‘परदार’ आदयः प्रयोगगम्याः ॥ २९ ॥

प्रतिपथात् इकः च । ३० ।

‘प्रतिपथ’शब्दात् द्वितीयान्तात् ‘गच्छति’ अर्थे इकः इकण् च प्रत्ययो भवति ।

पन्थानं प्रति पथः अभिमुखं वा गच्छति प्रातिपथिकः, प्रतिपथिकः ॥ ३० ॥

समूहार्थात् समवेते । ३१ ।

‘समूह’वाचिनः ‘तत्’ इति द्वितीयान्तात् समवेते अर्थे इकण् प्रत्ययो भवति ।

समूहं समवेतः सामूहिकः । सामाजिकः ॥ ३१ ॥

पर्वदः ण्यः । ३२ ।

‘पर्वत्’शब्दात् द्वितीयान्तात् समवेते अर्थे ‘ण्य’ प्रत्ययो भवति ।

पार्षथः ॥ ३२ ॥

सेनाम् वा । ३३ ।

‘सेना’शब्दात् द्वितीयान्तात् समवेते अर्थे ‘ण्य’ प्रत्ययो वा भवति ।

सैन्यः, सैनिकः ॥ ३३ ॥

अवृद्धेः गृह्णति गर्हे । ३४ ।

‘तत्’ इति द्वितीयान्तात् ‘वृद्धि’शब्दवर्जात् गर्हे ‘गृह्णति’ अर्थे इकण् प्रत्ययो भवति ।

द्वैगुणिकः—अल्पं दत्त्वा बहु गृह्णन् अन्यायकारी निन्द्यते । अवृद्धेः इति किम् ?
वृद्धिं गृह्णाति । गर्हे इति किम् ? द्विगुणं गृह्णाति अधमर्णः ॥ ३४ ॥

कुसीदात् इकट् । ३५ ।

‘तत्’ इति द्वितीयान्तात् ‘कुसीद’शब्दात् ‘गृह्णति’ अर्थे इकट् प्रत्ययो भवति ।

कुसीदं गृह्णाति कुसीदिकः ॥ ३५ ॥

दशैकादशात् इकः च । ३६ ।

‘तत्’ इति द्वितीयान्तात् ‘दशैकादश’शब्दात् ‘गर्हे गृह्णति’ अर्थे ‘इक’ प्रत्ययो भवति इकट् च ।

एकादशार्थाः दश दशैकादशाः तान् गृह्णाति दशैकादशिकः, खी दशैकादशिका, दशैकादशिकी । 'इक-इकटोः' स्त्रियां विशेषः । 'दशैकादशात्' इति अत एव निपातनात् अकारान्तत्वम् तच्च वाक्ये प्रयोगार्थम्-दशैकादशान् गृह्णाति ॥ ३६ ॥

धर्म-अधर्मौ चरति । ३७ ।

आभ्यां द्वितीयान्ताभ्याम् 'वरति' अर्थे इकण् प्रत्ययो भवति । चरति सेवायां वर्तते-तात्पर्येण अनुग्राने ।

धर्मं चरति धार्मिकः । आधार्मिकः ॥ ३७ ॥

मीनै-मत्स्य-पक्षि-मृगार्थात् घ्नति । ३८ ।

'मीन'शब्दान् 'मत्स्य'आदिअर्थात् च द्वितीयान्तान् 'घ्नति-हन्ति' अर्थे इकण् प्रत्ययो भवति ।

मीनान् हन्ति मैनिकः । मात्सिकः । पक्षिन्-पाक्षिकः । शाकुनिकः । मायूरिकः । मृग-मार्मिकः । नैयङ्कः । सौकरिकः । अर्थग्रहणं स्वरूप पर्यायविशेषपरि-प्रार्थम् । 'मीनै'ग्रहणात् अन्यस्य 'मत्स्य'पर्यायस्य न भवति-अजिह्वान् हन्ति । अनिमिषान् हन्ति ॥ ३८ ॥

परिपन्थं तिष्ठति च । ३९ ।

'परिपन्थ'शब्दात् तिष्ठति हन्ति च अर्थे इकण् प्रत्ययो भवति ।

परिपन्थं तिष्ठति हन्ति वा पारिपन्थिकः ॥ ३९ ॥

रक्षत्-उच्छनोः । ४० ।

'तत्' इति द्वितीयान्तात् रक्षति उच्छति च अर्थे इकण् प्रत्ययो भवति ।

समाजं रक्षति सामाजिकः । नागरिकः । बदराणि उच्छन् वादरिकः । नैवारिकः ॥ ४० ॥

'सुस्नान'आदीन् पृच्छति । ४१ ।

१ 'इतिभिः एकादश दशैकादशाः'-हैम-६।४।३६।

२. "पक्षि-मत्स्य-मृगान् हन्ति" काशिका ४।४।३५। 'पक्षि-मत्स्य-मृगार्थात् घ्नति' हैम-६।४।३५। इत्यत्र न क्वापि 'मीन'ग्रहणम् । 'मीन-मत्स्य-पक्षिमृगार्थात् घ्नति'-शाक० ३।१।३२। 'मीनग्रहणात् अन्यस्य मत्स्यपक्ष्यस्य न भवति-अजिह्वान् हन्ति । अनिमिषान् हन्ति' । इति शाक० चिन्ता० ३० । "अथ अजिह्वान् हन्ति, अनिमिषान् हन्ति इत्यत्र कस्मात् न भवति ? नतत् मत्स्यस्य स्वरूपम् न विशेषः न पर्यायः अपि तु असाधारणं विशेषणम् । यथा जिह्वा शुभगाः, अनिमिषा देवा इति" हैमम् ।

‘सुस्नात’आदिभ्यः ‘पृच्छति’ इत्यस्मिन् अर्थे इकण् प्रत्ययो भवति ।

सुस्नातं पृच्छति सौस्नातिकः । सौस्त्रात्रिकः । ‘सुस्नात’ आदयः प्रयोगगम्याः ॥ ४१ ॥

‘प्रभूत’आदीन् ब्रूते । ४२ ।

‘प्रभूत’आदिभ्यः द्वितीयान्तेभ्यः ‘ब्रूते’ इत्यर्थे इकण् प्रत्ययो भवति ।

प्रभूतं ब्रूते प्राभूतिकः । पायांतिकः । ‘प्रभूत’आदयः प्रयोगगम्याः ॥ ४२ ॥

माशब्दम् इत्यादिभ्यः । ४३ ।

अभ्यः ‘ब्रूते’ इत्यर्थे इकण् प्रत्ययो भवति ।

मा शब्दम् इति ब्रूते माशब्दिकः—‘वृत्ति’ शब्दः वाक्यपरगमर्शे—मा शब्दम् कार्षीः इति ब्रूते । कार्यशब्दम् इति ब्रूते कार्यशब्दिकः । ‘माशब्द’ इत्यादयः प्रयोगगम्याः ॥ ४३ ॥

शाब्दिक-लालाटिक-दार्दरिक-कौकुटिकाः । ४४ ।

एते ‘इकण’अन्ता निपात्यन्ते ।

शब्दं करोति शाब्दिकः वैयाकरणः स हि ज्ञानवान् अभिनष्टं शब्दम् उच्चारयति ।
देदं वादित्रविशेषम् करोति दार्दरिकः । ललाटम् एव स्वामिनः दूरस्थितं पश्यति न स्वामि-
कार्ये उपतिष्ठते स लालाटिकः । तथा ‘कुकुटी’ शब्देन कुकुटपातः लक्ष्यते, तेनाऽपि देशस्य
अल्पता तथा गच्छति कौकुटिकः—“युगमात्रापरिणतयुतः भिक्षुः उच्यते” [ ]
यद्वा ‘कुकुटी’ इति मिथ्या औचकिया भण्यते ताम् आचरन् कौकुटिकः दाम्भिकः ॥ ४४ ॥

१. ‘ददर्शो घटः वादित्रे च’ ३।२।४७। शा० अ० ।

शब्द-ददर्श करोति—३।४।३१। चान्दे । शाब्दिक-दार्दरिक-६।४।४५ । हैमे ।

शब्द-ददर्श करोति—८।४।३४। काशिका तथा ३।३।१५६। जेनेन्द्रे ।

“दार्दुरिकः कुम्भकारः” काशिका तथा जेनेन्द्रे । “ददुरो घटः वादित्रे च, तत् ऊर्ध्वं
दार्दुरिकः । घटवादित्रं ऊर्ध्वं एवम् उच्यते । ३।२।४७। शा० चि० । शाकटायने चि० इती
‘घट’स्थाने ‘घट’ इत्यपि मुद्रितम् । “दार्दुरिकः वादित्रकृतः”—हैमे । ‘मेरा नादस्तु ददुरः”
हैमकोशे ६ काण्डे श्लो० ४५।

“ददुरः सेक-मेघयोः ॥ ११६३ ।

वाद्यभाण्डे (वाद्यमेदे) शालमेदे ददुरं ग्रामजालके । ददुरः अभा ददर्शः स्वात् ईषद्भमे
(ईषद्भमेदे) गिरी अपि ॥ ११६४। हैमअनेकार्थ-निर्णय० । उन्वेवं ददर्श-ददुर-ददुराणां मध्ये
कः क्वाटः शुद्धः इति विचारे वैयाकरणानां न ऐकमत्यम् ।

२. ‘कुकुटी’शब्देन अपि कुकुटीपातः लक्ष्यते, देशस्य अल्पतया हि भिक्षुः अवस्थित-
हृदिः पादविशेषे चक्षुः संयम्य गच्छति स उच्यते कौकुटिकः इति”—काशिका । “इदवावबोधो
वा कुकुटी तां पश्यति । कौकुटिकः भिक्षुः”—६।४।४५। हैमे ।

“स्वात् दाम्भिकः कौकुटिकः वयं अबुदुरितेकः”—अमर० ३ का० नाशार्थ० श्लो० १७५
एवमेव हैमअनेकार्थ० श्लो० १३८१ ।

‘माथ’उत्तरपद-पदवी-आकन्दान् धावति । ४५ ।

‘तत्’ इति द्वितीयान्ताद् ‘माथ’उत्तरपदं यस्य तस्मात् ‘पदवी’-‘आकन्द’-शब्दाभ्यां च ‘धावति’ अर्थे इकण प्रत्ययो भवति ।

दाण्डमाथिकः । पदवी धावति पादविकः । आकन्दिकः ॥ ४५ ॥

पश्चाति अनुपदात् । ४६ ।

‘पश्चाति’ इति प्रकृतिविशेषणम् । ‘पश्चात्’अर्थे वर्तमानात् ‘अनुपद’शब्दात् ‘धावति’ अर्थे इकण प्रत्ययो भवति ।

पदस्य पश्चात् अनुपदम् तत् धावति आनुपदिकः ॥ ४६ ॥

शीलम् । ४७ ।

‘तत्’ इति प्रथमान्तात् ‘अस्य’ इति षष्ठ्यर्थे इकण् प्रत्ययो भवति, यत् तत् प्रथमान्तम् तत् चेत् शीलं स्यात् । शीलं प्राणिनां स्वभावः--फलनिरपेक्षा प्रवृत्तिः इत्यर्थः ।

अपूपाः अपूपमज्ञगम् शीलम् अस्य आपूपिकः । मौदिकिकः ॥ ४७ ॥

‘छत्र’आदेः अञ् । ४८ ।

‘छत्र’आदिभ्यः ‘तत्’ अस्य शीलम्’ इत्यर्थे अञ् प्रत्ययो भवति ।

छत्रम् शीलम् अस्य छात्रः--गुरुकार्येषु अवहितस्य शिष्यस्य छत्रक्रियातुल्या गुरु-च्छिद्राच्छादनिका क्रिया ‘छत्रम्’ उच्यते । एवम् शिक्षाशीलः शैक्षः । छत्र शिक्षा बुभुक्षा तितिक्षा चुरा उदस्थान पुरोडाश कृषि कर्मन् तपस् सस्य इति ‘छत्र’ आदि ॥ ४८ ॥

तूष्णीकः । ४९ ।

‘तूष्णीम्’ शब्दात् ‘तत्’ अस्य शीलम्’ इति विषये कः मकारलोपश्च निपात्यते ।

तूष्णीभावः शीलम् अस्य तूष्णीकः ॥ ४९ ॥

१. ‘माथः पथिपथीयः’ ३।३।३५। सा० अ० ।

२. आकन्दन्ति एतस्मिन् इति आकन्दो देशः अथवा आकन्द्यते इति आकन्दः आर्तावनम् उच्यते । विशेषाभावाद् द्वयोरपि ग्रहणम्--काशिका ४।४।३८। ‘आकन्दन्ति यत्र स देशः आकन्दः आकन्द्यते इति वा आकन्दः आर्तावनम्-शरणम् उच्यते’ । ६।४।४०। सिद्धमे । “आराधे हृदिते प्रातरि आकन्दो दाक्षे रणे”-अमर० नानाध्व० २३ तृतीयकां० श्लो० ९० । ‘आकन्दो दाक्षरणे (०रणे) साऽऽरावकदिते द्ये”-हैमन्ने० श्लो० १२६ निर्णय० । काशिकायाम् आकन्दो देशः उक्तः स च अथुना भारतदेशे वा अन्यत्र तत्काला ग्रामः प्रसिद्धः वा कोऽपि देशः ? इति शोधनीयम् अथवा ‘देश’शब्देन अत्र किं ग्राह्यम् ? इत्यपि विचारणीयम् ।

प्रहरणम् । ५० ।

‘तत्’ इति वर्तते । ‘तत्’ इति प्रथमान्तात् ‘अस्य’ इति षष्ठ्यर्थे इकण् प्रत्ययो भवति, यत् तत् प्रथमान्तं तत् चेत् प्रहरणं स्यात् ।

असिः प्रहरणम् अस्य आसिकः । मौष्टिकः ॥ ५० ॥

परश्वधात् वा अण् । ५१ ।

‘परश्वध’ शब्दात् ‘तत्’ अस्य प्रहरणम्’ इत्यर्थे अण् प्रत्ययो वा भवति ।

पारश्वधः, पारश्वधिकः ॥ ५१ ॥

शक्ति-यष्टेः टीकण् । ५२ ।

शक्ति-यष्टिभ्याम् ‘तत्’ अस्य प्रहरणम्’ इत्यर्थे टीकण् प्रत्ययो भवति ।

शाक्तीकः । याष्टीकः । शाक्तीकी ॥ ५२ ॥

‘इष्टि’आदिभ्यः वा । ५३ ।

एभ्यः ‘तत्’ अस्य प्रहरणम्’ इत्यर्थे टीकण् प्रत्ययो वा भवति । ऐष्टिकः, ऐष्टीकः । काम्पनिकः, काम्पनीकः । आम्भसिकः, आम्भसीकः । दाण्डिकः, दाण्डीकः । ‘इष्टि’-आदयः प्रयोगगम्याः ॥ ५३ ॥

दैष्टिक-आस्तिक-नास्तिकम् । ५४ ।

एते ‘तत्’ अस्य’ इति विषये ‘इकण्’अन्ता निपात्यन्ते ।

दिष्टं प्रमाणम् इति मतिः अस्य दैष्टिकः । अस्ति परलोकः पुण्यम् पापं च इति मतिः अस्य इति आस्तिकः । एवम्—नास्तिकः ॥ ५४ ॥

पण्यम् । ५५ ।

‘तत्’ अस्य’ इति वर्तते । ‘तत्’ इति प्रथमान्तात् ‘अस्य’ इति षष्ठ्यर्थे इकण् प्रत्ययो भवति, यत् तत् प्रथमान्तं तत् चेत् पण्यं स्यात् ।

अपूपाः पण्यम् अस्य आपूपिकः । शाण्डुलिकः ॥ ५५ ॥

‘किसर’आदेः इकट् । ५६ ।

‘किसर’आदिभ्यः ‘तत्’ अस्य पण्यम्’ इत्यर्थे इकट् प्रत्ययो भवति । ‘किसर’ आदयः गन्धविशेषवचनाः ।

किसरं पण्यम् अस्य किसरिकः । किसर तगर स्थगर नलद उशीर हरिद्रा हरिद्रु
गुग्गुलु इति 'किसर' आदिः ॥ ५६ ॥

शलालोः वा । ५७ ।

'शलालु'शब्दात् 'तत्' अस्य पण्यम् इति अर्थे इकट् प्रत्ययो भवति वा ।

शलालु पण्यम् अस्य शलालुकः ॥ ५७ ॥

वृत्तः अपपाठः अनुयोगे । ५८ ।

'तत्' इति प्रथमान्तात् 'अस्य' इति षष्ठ्यर्थे इकण् प्रत्ययो भवति, यत् तत्
प्रथमान्तम् तत् चेत् अनुयोगविषये वृत्तः अपपाठः स्यात्, अनुयोगः परीक्षा ।

एकम् अन्यत् अस्य अपपाठः वृत्तम् अनुयोगे ऐकान्यिकः । एवम् द्वैयन्यिकः ।
वृत्तः इति किम् ? वर्तमाने वर्त्यति वा मा मूत् ॥ ५८ ॥

बहुस्वरपूर्वपदात् इकः । ५९ ।

बहुस्वरपूर्वपदात् 'तत्' इति प्रथमान्तात् 'अस्य' इति षष्ठ्यर्थे 'इक' प्रत्ययो
भवति । यत् तत् प्रथमान्तम् तत् चेत् वृत्तः अपपाठः अनुयोगे स्यात् ।

एकादश अन्यानि अस्य अपपाठरूपाणि वृत्तानि अनुयोगे एकादशान्यिकः ।
एकादशान्यिका ॥ ५९ ॥

शिल्पम् । ६० ।

'तत्' इति प्रथमान्तात् 'अस्य' इति षष्ठ्यर्थे 'इकण्' प्रत्ययो भवति, यत् तत्
प्रथमान्तम् तत् चेत् शिल्पं स्यात् । शिल्पं क्रियासु कौशलम् ।

वृत्तं गिल्पम् अस्य नार्तिकः । मृदङ्गवादनं गिल्पम् अस्य मार्दङ्गिकः । वादनार्थः
शिल्पार्थश्च वृत्तौ अन्तर्भूतः यथा 'दध्योदनः' इत्यत्र उपसत्कार्थः इति वादन-शिल्प-
शब्दयोः अप्रयोगः । मृदङ्गकरणम् शिल्पम् अस्य मार्दङ्गकरणिकः । सर्वोत्पत्तिमतां
साधारणः 'करोति'अर्थः विशेषप्रतिपत्तिकेन तद्वितान्तेन न शक्यः अन्तर्भावयितुम् इति
न करणशब्दनिवृत्तिः । 'वादन'आदि तु असाधारणं मृदङ्गादिरूपसाधनविशेषविषयम्
अतः विशेषशब्दैः अन्तर्भावयितुं शक्यते ॥ ६० ॥

मङ्गलक-शर्करात् वा अण् । ६१ ।

१. " 'शलालु'शब्दो गन्धविशेषवचनः—४।४।५४। काशिका ।

२. उत्तरप्रदेशे वाराणसीप्रभृतिप्रदेशेषु अयं 'मर्गर'शब्दः 'मङ्गल'रूपेण 'बीजे'संज्ञका लोका-
यवा-मङ्गल' इत्यर्थे व्यवह्रियते ।

आभ्याम् 'तत् अस्य शिल्पम्' इत्यर्थे वा अण् प्रत्ययो भवति ।

महदुक्तवादनम् शिल्पम् अस्य माहदुक्तः, माहदुक्तिकः । शार्ङ्गः, शार्ङ्गिकः ॥ ६१ ॥

भक्ष्यम् अस्मै हितम् । ६२ ।

'तत्' इति प्रथमान्तात् 'अस्मै' इत्यर्थे इकण् प्रत्ययो भवति, तत् चेत् प्रथमान्तं भक्ष्यं हितं स्यात् ।

अपूपाः भक्ष्यम् हितम् अस्मै आपूपिकः । भौदकिकः । हितम् इति किम् ? अपूपा भक्ष्यम् अहितम् अस्मै ॥ ६२ ॥

नियुक्तं दीयते । ६३ ।

'तत्' इति प्रथमान्तात् 'अस्मै' इत्यर्थे इकण् प्रत्ययो भवति, यत् तत् प्रथमान्तम् तत् चेत् नियुक्तम् अन्नभिक्षादिना वा दीयते ।

अन्नं भोजनम् अस्मै दीयते नियुक्तम् आप्रभोजनिकः । आपूपिकः । अस्मै इति किम् ? रजकस्य नित्यं वस्त्रं देयम् ॥ ६३ ॥

भक्त-ओदनाभ्याम् अण्-इकटौ वा । ६४ ।

आभ्याम् 'नियुक्तम् अस्मै दीयते' इत्यस्मिन् विषये 'अण्' 'इकटौ' प्रत्ययो वा भवति ।

भोक्तः, भाक्तिकः । ओदनिकः । औदनिकः ॥ ६४ ॥

आणा-मांसोदनात् इकः । ६५ ।

आभ्याम् 'नियुक्तम् अस्मै दीयते' इत्यर्थे 'इक' प्रत्ययो भवति ।

आणिकः । आणिका । मांसोदनिकः । मांसोदनिका । इकणि-मांसोदनिकी ॥ ६५ ॥

तत्र नियुक्ते । ६६ ।

'तत्र' इति सप्तम्यन्तात् 'नियुक्ते' अर्थे इकण् प्रत्ययो भवति, नियुक्तः व्यापारितः ।

शुल्कशालायां नियुक्तः शौल्कशालिकः ॥ ६६ ॥

'अगार'अन्तात् इकः । ६७ ।

'अगार'अन्तशब्दात् 'तत्र नियुक्ते' इत्यर्थे 'इक' प्रत्ययो भवति ।

देवागारे नियुक्तः देवागारिकः । कोष्ठागारिकः ॥ ६७ ॥

१. अत्र 'वशाद्धक्ष्यम्' इति अच्चाह्वयम् । तेन 'नक्त'शब्दात् अण्, 'ओदन्'शब्दात् इकट् इति भावो बोध्यः ।

‘निकट’आदिषु वसति । ६८ ।

‘निकट’आदिभ्यः ‘तत्र वसति’ इत्यर्थे इकण् प्रत्ययो भवति ।

निकटे वसति नैकटिकः—यः ग्रामस्य समीपे वसति आरण्यको मिथुः स एवम् उच्यते तथाप्रसिद्धेः । वार्ष्णेयमूलिकः । आभ्यवकाशिकः । श्माशानिकः । ‘निकट’आदयः प्रयोगगम्याः ॥ ६८ ॥

सतीर्थ्यः । ६९ ।

‘समानतीर्थ’शब्दात् ‘वसति’ अर्थे ‘य’ प्रत्ययः समानस्य ‘स’भावश्च निपात्यते ।

समानतीर्थे वसति सतीर्थ्यः । तीर्थम् इह गुरुः उच्यते ॥ ६९ ॥

संस्थान-प्रस्तार-तदन्त-‘कठिन’अन्तेषु व्यवहरति । ७० ।

संस्थान-प्रस्ताराभ्याम्, तदन्तात्, ‘कठिन’अन्तात् समन्वन्तात् ‘व्यवहरति’ अर्थे इकण् प्रत्ययो भवति ।

संस्थाने व्यवहरति सांस्थानिकः । प्रास्तारिकः । तदन्त-गौसंस्थानिकः । कांस्थ-प्रस्तारिकः । वांशकठिनिकः । कठिनम्-तापसभाजनम् । बहुवचनम् कठिनान्ते स्वरूप-ग्रहणं मा भूत् ॥ ७० ॥

अध्यायिनि अदेश-कालात् । ७१ ।

अध्ययनस्य यौ अदेश-कालौ ‘अंशुचिप्रदेश’आदि-‘संध्या’आदिरूपौ तद्वाचिनः ‘तत्र’इति सप्तम्यन्तात् अध्यायिनि वाच्ये इकण् प्रत्ययो भवति ।

अंशुचौ अध्यायी आंशुचिकः । सान्ध्यिकः । अदेश-कालात् इति किम् ? विहार-भूमौ अध्यायी । पूर्वाह्णे अध्यायी ॥ ७१ ॥

‘नवपङ्क’आदयः अस्मिन् वर्तन्ते । ७२ ।

१ “आरण्यकेन मिथुणा ग्रामात् कोशे वस्तव्यम् इति वस्व शाकितो वासः स एवम् उच्यते”-सिद्धहेमे-६।४।७७।

२. ‘चन्द्रसूर्योपरागश्च निर्घातो भूमिकम्पनम् ।

तृतीय गणितं विष्णुत् उत्का दाहो दिशां तथा ॥

श्मशानाभ्यासम् अंशुचि उत्सवो दश संभ्यसा ।

इति कालिकसूत्रस्य अनध्यायदेश-कालाः पठिताः” ॥ - ३।२।७४। शा० अ०।

“अध्ययनस्य यौ देश-कालौ शास्त्रेण प्रतिविद्यौ तौ अदेश-कालाभ्यामेव उच्येते । चातुर्वर्षिकः । चातुर्वर्ष्याम् अधीते चातुर्वर्षिकः । आमावास्यायकः”-४।४।७९। काशिका ।

‘नवयज्ञ’आदिभ्यः निर्देशात् एव प्रथमान्तेभ्यः ‘वर्तन्ते अस्मिन्’ इत्यर्थे इकण् प्रत्ययो भवति ।

नवयज्ञा अस्मिन् वर्तन्ते नावयज्ञिकः । पाकयज्ञिकः । ‘नवयज्ञ’आदयः प्रयोग-
गम्याः ॥ ७२ ॥

संख्यादेः च आ‘अर्हत्’ अलुचः । ७३ ।

आ‘अर्हत्’ अर्थात् या प्रकृतिः उपादास्यते तस्याः केबलायाः संख्यादेश्च वक्ष्यमाणः
प्रत्ययो वेदितव्यः न चेत् स लुच्परः स्यात् ।

पारायणम् अधीयानः पारायणिकः । द्वे पारायणे अधीयानः द्वैपारायणिकः ।
संख्यादेः इति किम् ? परमपारायणम् अधीते । ‘आ अर्हत्’ इत्यत्र अभिविधौ आङ् तेन
‘अर्हत्’ अर्थे अपि भवति—द्वे सहस्रे अर्हति द्विसाहस्रः । अलुचः इति किम् ? द्विसूर्येण
क्रीतम् द्विसौर्यिकम् ॥ ७३ ॥

पारायणम् अधीयाने । ७४ ।

‘पारायण’शब्दात् द्वितीयान्तात् अधीयाने अर्थे इकण् प्रत्ययो भवति ।

पारायणम् अधीते पारायणिकः ॥ ७४ ॥

तेन संपादिनि । ७५ ।

‘तेन’ इति तृतीयान्तात् संपादिनि अर्थे इकण् प्रत्ययो भवति । गुणोत्कर्षः
संपत्तिः । औक्त्यर्थे अर्थे प्रहादित्वात् अत एव निपातनात् वा कर्तरि णिन् ।

कर्णविष्टकाम्याम् संपादि कर्णविष्टकिकम् सुखम्—कर्णविष्टकाम्यां विशेषतः शोभते
इत्यर्थः । एवम् औपानहिकौ पादौ ॥ ७५ ॥

कर्म-वेधात् यः । ७६ ।

आभ्यां तृतीयान्ताभ्याम् संपादिनि अर्थे ‘य’ प्रत्ययो भवति ।

कर्मणि संपादि कर्मण्यम् शौर्यम् । वेधेण संपादी वेध्यः नटः ॥ ७६ ॥

कालात् लभ्य-कार्य-सुकर-परिजय्ये । ७७ ।

कालविशेषवाचिनः ‘तेन’ इति तृतीयान्तात् ‘लभ्य’आदिषु अर्थेषु इकण् प्रत्ययो
भवति । ‘कार्य’ आदीनाम् शक्ते अर्हे यः । अकृच्छ्रेण क्रियते यत् तत् सुकरम् ।

मासेन लभ्यः मासिकः पाठः । मासेन कार्यम् मासिकं चान्द्रायणम् । मासेन

सुफरः मासिकः प्रासादः । मासेन परिजप्यः मासिकः हस्ती । कालात् इति किम् ?
चैत्रेण लम्बम् ॥ ७७ ॥

निर्वृत्ते । ७८ ।

‘तेन’ इति तृतीयान्तात् कालविशेषवाचिनः निर्वृत्ते अर्थे इकण् प्रत्ययो भवति ।

अहा निर्वृत्तम् आह्निकम् । आर्धमासिकम् । योगविभागः उत्तरत्र अस्य
अनुवृत्त्यर्थः ॥ ७८ ॥

तस्मै भृत-अधीष्टे । ७९ ।

‘तस्मै’ इति चतुर्थ्यन्तात् कालविशेषवाचिनः भृते अधीष्टे च अर्थे इकण् प्रत्ययो
भवति । भृतः वेतनेन व्यापारितः । अधीष्टः सत्कृत्यः ।

मासाय भृतः मासिकः कर्मकरः—मासं कर्मणे भृतः इत्यर्थः । मासाय अधीष्टः
मासिकः अध्यापकः—मासम् अध्ययनाय अधीष्टः इत्यर्थः ॥ ७९ ॥

तम् भावि-भूते च । ८० ।

‘तम्’ इति द्वितीयान्तात् कालविशेषवाचिनः भाविनि भूते च अर्थे इकण् प्रत्ययो
भवति । स्वसत्तया व्याप्यमानः कालः भावी । व्यातः भूतः ।

मासं भावी मासिकः उत्सवः । मासं भूतः मासिकः व्याधिः । चकारः ‘तेन
निर्वृत्ते’ ‘तस्मै भृत-अधीष्टे’ ‘तम् भावि-भूते च’ इति त्रयाणाम् उत्तरत्र अनुवृत्त्यर्थः ॥ ८० ॥

षण्मासात् ण्य-इकौ । ८१ ।

‘षण्मास’ शब्दात् कालविशेषवाचिनः ‘तेन निर्वृत्ते’ इत्यादौ अर्थे ण्य-इकौ
प्रत्ययौ भवतः ।

षड्भिः मासैः निर्वृत्तः, षड्भ्यः मासेभ्यः भृतः, अधीष्टः वा षण्मासान् भावी
भूतः वा षण्मास्यः, षण्मासिकः ॥ ८१ ॥

समायाः ईनः । ८२ ।

‘समा’ शब्दात् ‘तेन निर्वृत्ते’ इत्यादौ अर्थे ‘ईन’ प्रत्ययो भवति ।

समया निर्वृत्तः इत्यादिविग्रहे समीनः ॥ ८२ ॥

रात्रि-अहः-संवत्सरात् च द्विगोः वा । ८३ ।

‘रात्रि’ आदिअन्तात् ‘समा’ शब्दअन्तात् च द्विगोः ‘तेन निर्वृत्ते’ इत्यादौ अर्थे
‘ईन’ प्रत्ययो भवति वा ।

द्राभ्यां रात्रिभ्याम् निर्वृतः इत्यादिविग्रहे द्विरात्रीणः, द्वैरात्रिकः । द्व्यहीनः, द्वैयद्विकः । 'रात्रि'अन्तात् 'अहर्'अन्तात् च वचनस्य अनवकाशत्वात् समासान्तम् अटं बाधित्वा ईन एव भवति, तथा च सति समासान्तयोगे उच्यमानः 'संख्या-अव्यय-सर्ष-अंशात्' [ ] इति 'अह'आदेशो न भवति । द्विसंवत्सरीणः, द्विसांवत्सरिकः । द्विसमीनः, द्वैसमिकः ॥ ८३ ॥

वर्षात् अः च वा । ८४ ।

'वर्ष'शब्दअन्तात् द्विगोः 'तेन निर्वृते' इत्यादौ अर्थे अकारप्रत्ययो भवति । ईनश्च वा, पक्षे इकण् ।

द्विवर्षः, द्विवर्षीणः, द्विवार्षिकः । भाविनि आदिपदस्य एव वृद्धिः—द्वे वर्षे भावी द्वैवार्षिकी ॥ ८४ ॥

प्राणिनि भूते । ८५ ।

'वर्ष'शब्दअन्तात् द्विगोः भूते अर्थे नित्यम् अकारप्रत्ययो भवति स चेत् भूतः प्राणी स्यात् ।

द्विवर्षः दारकः । प्राणिनि इति किम् ! द्विवर्षीणः द्विवर्षश्च व्याधिः । भूते इति किम् ! द्राभ्यां वर्षाभ्यां भूतः अत्रोष्टः वा द्विवर्षः द्विवर्षीणः मर्त्यः ॥ ८५ ॥

मासात् वयसि यः । ८६ ।

'मास'शब्दअन्तात् द्विगोः भूते अर्थे वयसि गम्यमाने यः प्रत्ययो भवति ।

द्वौ मासौ भूतः द्विमास्यः दारकः । वयसि इति किम् ! द्विमासिकः व्याधिः ॥ ८६ ॥

ईनः च । ८७ ।

द्विगोः इति निवृत्तम् पृथक्वचनात् । 'मास'शब्दात् वयसि गम्यमाने यः ईनश्च प्रत्ययो भवति ।

मास्यः मासीनः दारकः । वयसि इति किम् ! मासिकः नायकः ॥ ८७ ॥

वणमासात् य-यण्-इकणः । ८८ ।

'वणमास'शब्दात् कालवाचिनः भूते अर्थे वयसि गम्यमाने 'य'आद्यः प्रत्यया भवन्ति ।

'वणमास्यः, वणमास्यः, वणमासिकः दारकः । भूतात् अन्यत्र पूर्वयोगेन य-इकौ भवतः—वणमास्यः वणमासिकः ॥ ८८ ॥

सः अस्य ब्रह्मचर्य-सद्वतोः । ८९ ।

‘सः’ इति प्रथमान्तात् कालवाचिनः ‘अस्य’ इति षष्ठ्यर्थे ब्रह्मचर्ये तद्वति च वाच्ये इकण् प्रत्ययो भवति ।

मासः अस्य ब्रह्मचर्यस्य मासिकं ब्रह्मचर्यम् । मासिकः ब्रह्मचारी । एवम् आर्थ-मासिकः । सांवास्तविकः ॥ ८९ ॥

समयात् प्रासात् । ९० ।

‘सः’ इति प्रथमान्तात् ‘समय’शब्दात् ‘प्रात’उपाधिकात् ‘अस्य’ इति षष्ठ्यर्थे इकण् प्रत्ययो भवति ।

समयः—अवसरः—प्रातः अस्य सामयिकं कार्यम् ॥ ९० ॥

‘ऋतु’आदिभ्यः अण् । ९१ ।

एभ्यः ‘प्रात’उपाधिकेभ्यः ‘अस्य’ इति षष्ठ्यर्थे अण् प्रत्ययो भवति ।

ऋतुः प्रातः अस्य आर्तवं पुष्पम् । उपवस्ता प्रातः अस्य औपवसम् । ‘ऋतु’-आदयः प्रयोगगम्याः ॥ ९१ ॥

कालात् यः । ९२ ।

‘काल’शब्दान् प्रथमान्तात् ‘अस्य’ इति षष्ठ्यर्थे ‘य’ प्रत्ययो भवति ।

कालः प्रातः अस्य काल्यः सूपः ॥ ९२ ॥

दीर्घात् । ९३ ।

कालशब्दात् दीर्घोपाधिकात् ‘अस्य’ इति षष्ठ्यर्थे ‘इक’ प्रत्ययो भवति ।

कालो दीर्घोऽस्य कालिकम् ऋणम् ॥ ९३ ॥

प्रयोजनम् । ९४ ।

‘सः अस्य’ इति वर्तते । ‘सः’ इति प्रथमान्तात् ‘अस्य’ इति षष्ठ्यर्थे इकण् प्रत्ययो भवति । तत् चेत् प्रथमान्तं प्रयोजनं स्यात् । प्रयोजनम्—प्रयोजकम् ।

जिनमहः प्रयोजनम् अस्य जैनमहिकम् ॥ ९४ ॥

एकागारात् चौरः । ९५ ।

‘एकागार’शब्दात् ‘तत् अस्य प्रयोजनम्’ इत्यस्मिन् विषये इकण् प्रत्ययो भवति । ‘अस्य’ इति निर्दिष्टं चेत् चौरः स्यात् ।

एकम्—असहायम्—अगारं प्रयोजनम् अस्य एकागारिकः चौरः । चौर इति किम् !
एकम् अगारं प्रयोजनम् अस्य भिक्षोः । नियमार्थं वचनम् ॥ ९५ ॥

‘स्वस्तिवाचन’आदिभ्यः श्लुगु । ९६ ।

एभ्यः ‘तत् अस्य प्रयोजनम्’ इत्यस्मिन् अर्थे श्लुगु भवति ।

स्वस्तिवाचनम् प्रयोजनम् अस्य स्वस्तिवाचनः । शान्तिवाचनः । ‘स्वस्तिवाचन’
आदयः प्रयोगगम्याः ॥ ९६ ॥

‘स्वर्ग’आदिभ्यः यः । ९७ ।

एभ्यः ‘तत् अस्य प्रयोजनम्’ इत्यस्मिन् विषये ‘य’प्रत्ययो भवति ।

स्वर्गः प्रयोजनम् अस्य स्वर्ग्यम् । यशस्यम् । ‘स्वर्ग’आदयः प्रयोगगम्याः ॥ ९७ ॥

‘उत्थापन’आदेः ईयः । ९८ ।

एभ्यः ‘तत् अस्य प्रयोजनम्’ इत्यस्मिन् विषये ‘ईय’प्रत्ययो भवति ।

उत्थापनं प्रयोजनम् अस्य उत्थापनीयम् । उत्थापन अनुप्रवचन अनुवादनीय
अनुपान अनुवासन आरम्भण इति ‘उत्थापन’आदिः ॥ ९८ ॥

विशि-पदि-रुहि-पूरि-समापः अनात् सपूर्वपदात् । ९९ ।

‘विशि’आदिभ्यः ‘अन’प्रत्ययान्तेभ्यः सपूर्वपदेभ्यः ‘तत् अस्य प्रयोजनम्’ इति
विषये ‘ईय’प्रत्ययो भवति ।

संवेशनम् प्रयोजनम् अस्य संवेशनीयम् । गृहप्रवेशनीयम् । गोप्रवेशनीयम् ।
अश्वप्रवेशनीयम् । आरोहणीयम् । प्रासादारोहणीयम् । प्रपापूरणीयम् । अङ्गसमाप-
नीयम् ॥ ९९ ॥

विशाला-आषाढात् मन्थ-दण्डे । १०० ।

‘विशाला’-‘आषाढा’शब्दाभ्याम् ‘तत् अस्य प्रयोजनम्’ इत्यर्थे कथासंख्यं मन्थे
दण्डे च बाण्ये ‘अण्’ प्रत्ययो भवति ।

१. अत्र ‘अङ्ग’शब्देन जैनधर्मसंबन्धीनि अङ्गसूत्राणि ज्ञेयानि ।

‘जैनेन्द्रसमापनीयम्, तर्कसमापनीयम्’ इत्येवम् उदाहरणानि जैनेन्द्रे प्रसिद्धानि-३।४।१०५।

“समापि—अङ्गसमापनीयम् । धृतस्कन्धसमापनीयम् । व्याकरणसमापनीयम्”—एतानि च
उदाहरणानि—सिद्धहेमे-६।४।१२२।

विशाखा प्रयोजनम् अस्य वैशाखः मन्थः । विशाखायां हि पौर्णमास्यां सर्वे गोमन्तः सर्वे गोदोहं मध्नन्ति, मधित्वा गृहदेवतायै बलिम् उपहृत्य अतिथिभ्यः प्रदाय अबशिष्टं स्वयम् उपयुञ्जते ततः स मन्थः वैशाखः । आषाढा प्रयोजनम् अस्य आषाढः दण्डः । आषाढायां हि पौर्णमास्यां वेपुं छित्त्वा सर्वगन्धैः अनुलिप्य स्वयम् अनुलिताः क्षत्रिणः अलंकृताः कुमारकाः तेन अगाराणि अभिषन्ति ततः स दण्डः आषाढः ॥१००॥

‘चूला’आदिभ्यः । १०१ ।

एभ्यः ‘तत्’ अस्य प्रयोजनम् इत्यर्थे ‘अण्’ प्रत्ययो भवति ।

चूला प्रयोजनम् अस्य चूलम् । श्राद्धम् । शालम् । ‘चूला’आदयः प्रयोगगम्याः ॥ १०१ ॥

‘योग’ आदये शक्ते । १०२ ।

‘योग’आदिभ्यः निर्देशात् एव चतुर्थ्यन्तेभ्यः शक्ते अर्थे इकण् प्रत्ययो भवति ।

योगाय शक्तः यौगिकः । योग संताप सन्नाह संप्राम संयोग संपराय संपेव निष्पेव निसर्ग विसर्ग उपसर्ग प्रवास उपवास संघात सकम सक्तु मांसौदन इति ‘योग’ आदिः ॥ १०२ ॥

योग्य-कार्मुकी । १०३ ।

एतौ शक्ते अर्थे ‘य’-‘उकञ्’प्रत्ययान्तौ निपात्येते ।

योगाय शक्तः योग्यः । कर्मणे शक्तः कार्मुकः ॥ १०३ ॥

तुरायणं यजमाने । १०४ ।

‘तुरायण’शब्दात् यजमाने अर्थे इकण् प्रत्ययो भवति ।

तुरायणं यजमानः तौरायणिकः ॥ १०४ ॥

संशयं प्राप्ते ज्ञेये । १०५ ।

‘संशयम्’ इति द्वितीयान्तात् प्राप्ते ज्ञेये अर्थे ‘इकण्’ प्रत्ययो भवति ।

संशयं प्राप्तेः सांशयिकः । ज्ञेये अर्थे इति किम् ! ज्ञातरि न भवति । सोऽपि हि संशयं प्राप्ते भवति तस्य तद्भावात् ॥ १०५ ॥

क्रोश-योजनात् शतात् योजनात् च अभिगमाह । १०६ ।

क्रोश-योजनपूर्वात् ‘शत’शब्दात् ‘योजन’शब्दात् च पञ्चम्यन्तात् अभिगमाह अर्थे इकण् प्रत्ययो भवति ।

क्रोशशतात् अभिगमार्हः क्रोशशतिकः मुनिः । योजनशतिकः मुनिः । योजनशतिकः गुरुः । योजनिकः साधुः ॥ १०६ ॥

तत् याति एभ्यः । १०७ ।

‘तत्’ इति द्वितीयान्तेभ्यः ‘क्रोश-योजन’पूर्वक‘शत’शब्द-योजनशब्देभ्यः ‘गच्छति’ अर्थे इकण् प्रत्ययो भवति ।

क्रोशशतं याति क्रोशशतिकः, योजनशतिकः, योजनिकः दूतः ॥ १०७ ॥

पथः इकट् । १०८ ।

‘पथिन्’शब्दात् ‘तत्’ इति द्वितीयान्तात् ‘याति’ अर्थे ‘इकट्’ प्रत्ययो भवति ।
पन्थानं याति पथिकः, पथिकी स्त्री । द्विपथिकः । त्रिपथिकः । कटेम् अकृत्वा
‘इकट्’वचनात् अन्तरङ्गत्वात् समासान्तेऽपि भवति ॥ १०८ ॥

नित्यं णः पन्थश्च । १०९ ।

‘पथिन्’शब्दात् ‘तत्’ नित्यं याति’ अर्थे णः प्रत्ययो भवति । ‘पथिन्’शब्दस्य च
‘पन्थ’ आदेशः ।

पन्थानं नित्यं याति पान्थः । पान्था स्त्री । द्वैपन्थः ॥ १०९ ॥

स्थल-जङ्गल-अज-बारि-कान्तार-उत्तर-शाङ्कुआदिना आहृते च । ११० ।

‘स्थल’आदिआदेः ‘पथिन्’शब्दात् तृतीयान्तात् आहृते याति च अर्थे ‘इकण्’
प्रत्ययो भवति ।

स्थलपथेन आहृतः याति वा स्थालपथिकः । जाङ्गलपथिकः । आजपथिकः ।
वारिपथिकः । कान्तारपथिकः । औत्तरपथिकः । शाङ्कुपथिकः ॥ ११० ॥

‘स्थल’आदिना अण् मधुक-मरिचे । १११ ।

‘स्थल’पूर्वात् पथः तृतीयान्तात् आहृते मधुके मरिचे वाच्ये अण् प्रत्ययो भवति ।
स्थालपथं मधुकम् मरिचं वा । स्थालपथिकम् अन्यत् ॥ १११ ॥

‘गोदान’आदीनां ब्रह्मचर्ये । ११२ ।

‘गोदान’आदिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यः ब्रह्मचर्ये वाच्ये इकण् प्रत्ययो भवति ।

गोदानस्य ब्रह्मचर्यम् गौदानिकम् । आदित्यव्रतानां ब्रह्मचर्यम् आदित्यव्रतिकम् ।
महानाम्भ्यः नाम ऋचः तत्साहचर्यात् तासां व्रतम् अपि महानाम्भ्यः तासां ब्रह्मचर्यम्
माहानामिकम् । ‘गोदान’आदयः प्रयोगगम्याः ॥ ११२ ॥

चन्द्रायणं च चरति । ११३ ।

‘चन्द्रायण’शब्दात् ‘गोदान’आदिभ्यश्च द्वितीयान्तेभ्यः ‘चरति’अर्थे इकण् प्रत्ययो भवति ।

चन्द्रायणं चरति चान्द्रायणिकः । गौदानिकः । माहानामिकः ॥ ११३ ॥

‘देवव्रत’आदीन् डिन् । ११४ ।

‘देवव्रत’आदिभ्यः द्वितीयान्तेभ्यः ‘चरति’अर्थे डिन् प्रत्ययो भवति ।

देवव्रतं चरति देवव्रती । तिलव्रती । ‘देवव्रत’आदयः प्रयोगगम्याः ॥ ११४ ॥

इकः च अष्टाचत्वारिंशत्-चातुर्मास्यं ‘य’लुक् च । ११५ ।

‘अष्टाचत्वारिंशत्-चातुर्मास्य’इत्येताभ्याम् द्वितीयान्ताभ्याम् ‘चरति’अर्थे ‘इक’ प्रत्ययो भवति डिन् च, यकारस्य लुक् च ।

अष्टाचत्वारिंशत् वर्षाणं व्रतं चरति अष्टाचत्वारिंशकः । अष्टाचत्वारिंशी । चातुर्मास्यानि चरति चातुर्मासकः । चातुर्मासी ॥ ११५ ॥

यज्ञानाम् दक्षिणायाम् । ११६ ।

यज्ञवाचिनः षष्ठ्यन्तात् दक्षिणायाम् अर्थे इकण् प्रत्ययो भवति ।

अग्निष्टोमस्य दक्षिणा आग्निष्टोमिकी । वाजपेयिकी ॥ ११६ ॥

तेषु देये । ११७ ।

यज्ञवाचिभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः देये अर्थे इकण् प्रत्ययो भवति ।

अग्निष्टोमे देवम् आग्निष्टोमिकम् । वाजपेयिकम् भक्तम् ॥ ११७ ॥

काले कार्ये च भववत् । ११८ ।

कालवाचिनः सप्तम्यन्तात् देये कार्ये च अर्थे भववत् प्रत्ययो भवति । वतिः सादृश्वार्थः । तेन मान्यः प्रकृतिभ्यः येन विशेषेण ये प्रत्ययाः भवे अर्थे भवन्ति ताम्भ्यः प्रकृतिभ्यः तेन विशेषेण कार्ये देये च अर्थे ते प्रत्यया भवन्ति ।

वर्षासु देयम् कार्यम् वा वार्षिकम् । एवं शारदिकम् श्राद्धं कर्म । शारदः, शारदिकः शोभः आतपः वा । मैशम् मैशिकम् । पुराणं वा पुरातनम् । शौचस्तिकम् । अस्त्यम् । अस्तनम् । पूर्वार्णहतनम् । सत्यंतनम् । परुतनम् । पौषम् । शैशिमम् । साम्भ्यम् । सांवत्सरम् । ह्योः मात्स्योः कार्यम् देयम् वा द्वैमासिकम् ॥ ११८ ॥

१. “चतुर्षु मालेषु भवानि चातुर्मास्यानि” ३।१।८२। शा० अ० । २. ‘प्रत्ययस्य वाचः अत्र आविश्यते न अभावः इति द्विगोः स्तुम् न भवति” ३।२।९५। शा० अ० ।

‘व्युष्ट’आदिषु अण् । ११९ ।

‘व्युष्ट’अभिन्त्यः सप्तम्यन्तेभ्यः देये कार्ये च अर्थे अण् प्रत्ययो भवति ।

व्युष्टे देयम् कार्यम् वा वैयुष्टम् । व्युष्ट क्त्वि निष्क्रमण प्रवेशान् तीर्थे संप्रथमं संवातं प्रवास उपवास अभिपदं पीडमूल इति ‘व्युष्ट’आदिः ॥ ११९ ॥

हस्त-यथाकथाचाभ्याम् य-णम् । १२० ।

आभ्याम् तृतीयान्ताभ्याम् देये कार्ये च अर्थे यथासंख्यम् ‘य-ण’प्रत्ययो भवति ।

हस्तेन देयम् कार्यम् वा हस्त्यम् । यथाकथाच अनादरेण याथाकथाचम् ॥ १२० ॥

डकः त्रिंशत्-विंशतेः अनाम्नि आ अर्हत् । १२१ ।

‘आ अर्हत्’ अर्थात् यः अर्थः वस्थते तस्मिन् गम्ये त्रिंशत्-विंशतिभ्याम् अनाम्नि ‘डक’प्रत्ययो भवति ।

त्रिंशता क्रीतम् त्रिंशकम् । विंशकम् । त्रिंशतम् अर्हति त्रिंशकः । विंशकः । अनाम्नि इति किम् ? त्रिंशकम् । विंशतिकम् ॥ १२१ ॥

संख्या-डतेः च अशत्-ति-ष्टेः कः । १२२ ।

शत्-ति-ष्टिर्जितायाः संख्यायाः डतेः त्रिंशत्-विंशतिभ्यां च ‘आ अर्हत्’ अर्थे ‘क’ प्रत्ययो भवति ।

द्विकम् । बहुकम् । गणकम् । यावकम् । कतिकम् । त्रिंशत्कम् । विंशतिकम् । अशत्-ति-ष्टेः इति किम् ? चात्वारिंशत्कम् । साततिकम् । षाष्टिकम् ॥ १२२ ॥

कंस-अर्घात् इकट् । १२३ ।

‘कंस’-‘अर्घ’शब्दाभ्याम् ‘आ अर्हत्’ अर्थे इकट् प्रत्ययो भवति ।

कंसिकम् । अर्घिकम् । टकारः क्यर्थः-कंसिकी ॥ १२३ ॥

अर्घात् पल-कंस-कर्षात् । १२४ ।

‘अर्घ’पूर्वपदेभ्यः ‘पल’आदिभ्यः आ ‘अर्हत्’ अर्थे इकट् प्रत्ययो भवति ।

अर्घपलिकम् । अर्घकंसिकम् । अर्घकर्षिकम् ॥ १२४ ॥

कार्वाणपात् प्रतिः च अस्य वा । १२५ ।

‘कार्वाण’शब्दात् ‘आ अर्हत्’ अर्थे ‘इकट्’ प्रत्ययो भवति, अस्य च ‘कार्वाण’

१. ‘अस्य’ इति स्थानिप्रतिपत्त्यर्थम् अन्यथा ‘प्रतिः’ अस्यमान्तरे विज्ञाप्येष्ट- ३।२।१३२।

शब्दस्य 'प्रतिः' आदेशो वा ।

कार्षापणिकम् । प्रतिकम् । चकारः आदेशस्य प्रत्ययसंनियोगशिष्टतार्थः अत एव द्विगोः श्लुचि प्रत्ययादेशो न भवति—द्विकार्षापणम् ॥ १२५ ॥

सहस्र-शतमानात् अण् । १२६ ।

आम्भ्याम् 'आ अर्हत्' अर्थे 'अण्' प्रत्ययो भवति ।

साहस्रः । शतमानः ॥ १२६ ॥

वा अतोः इकः । १२७ ।

'अतु'अन्तात् 'आ अर्हत्' अर्थे 'इक' प्रत्ययो वा भवति ।

यावतिकम्, यावत्कम् ॥ १२७ ॥

अनादेः शतात् अतस्मिन् य-इकौ । १२८ ।

'शत'शब्दात् अपूर्वपदात् 'आ अर्हत्' अर्थे वस्तुतः प्रकृत्यर्थात् भिन्ने 'य-इक' प्रत्ययो भवतः ।

शत्यम् । शतिकम् । अनादेः इति किम् ! द्व्युत्तरं शतम् द्विशतम् तेन क्रीतम् द्विशतकम् । अतस्मिन् इति किम् ! शतम् मानम् अस्य शतकैः ग्रन्थविशेषः ॥ १२८ ॥

सूर्यात् अञ् वा । १२९ ।

'सूर्य'शब्दात् 'आ अर्हत्' अर्थे वा अञ् प्रत्ययो भवति ।

सौर्यम्, सौर्यिकम् ॥ १२९ ॥

वसनात् । १३० ।

'वसन'शब्दात् 'आ अर्हत्' अर्थे अञ् प्रत्ययो भवति ।

वसनेन क्रीतम् वासनम् ॥ १३० ॥

विंशतिकात् । १३१ ।

विंशतिकात् 'आ अर्हत्' अर्थे अञ् प्रत्ययो भवति ।

विंशतिकम् । पृथग्योगः उत्तरार्थः ॥ १३१ ॥

द्विगोः ईनः । १३२ ।

१. प्रत्ययविभक्तकः 'प्रति'आदेशः इति आवः ।

२. व्याख्याप्रवृत्तिनामके पञ्चमअङ्कके केनचित् 'शतक'नाम्ना प्रकरणानि विद्यन्ते ।

‘विंशतिक’अन्तात् द्विगोः ‘आ अर्हत्’ अर्थे ‘ईन’ प्रत्ययो भवति । विधानसामर्थ्यात् तु ऋग् न भवति ।

द्विविंशतिकीनम् ॥ १३२ ॥

खारी-काकणीभ्यः कच् । १३३ ।

‘खारी’-‘काकणी’अन्तात् द्विगोः केवलाभ्यां च खारी-काकणीभ्याम् ‘आ अर्हत्’ अर्थे कच् प्रत्ययो भवति ।

द्विखारीकम् । द्विकाकणीकम् । बहुवचनं केवलार्थम्-खारीकम् । काकणीकम् । चकारः ‘न कचि’ [ ] इति प्रतिषेधार्थः ॥ १३३ ॥

माष-पण-पादात् यः । १३४ ।

‘माष’आदिअन्तात् द्विगोः ‘आ अर्हत्’ अर्थे ‘य’प्रत्ययो भवति ।

द्विमाष्यम् । द्विपण्यम् । द्विपाष्यम् । ‘माष’-‘पण’साहचर्यात् पादः परिमाणम् न प्राण्यङ्गम् इति ‘पत् काषि-हिम-हति-ये’ [ ] इति ‘पद्’भावः न भवति ॥ १३४ ॥

शतात् वा । १३५ ।

‘शत’अन्तात् द्विगोः ‘आ अर्हत्’ अर्थे ‘य’प्रत्ययो वा भवति । पक्षे संख्या-लक्षणः कः, तस्य च ऋक् । अस्य तु विधानसामर्थ्यात् न ।

द्विशत्यम् । द्विशतम् ॥ १३५ ॥

शाणात् । १३६ ।

‘शाण’अन्तात् द्विगोः ‘आ अर्हत्’ अर्थे ‘य’प्रत्ययो वा भवति ।

द्विशण्यम् । द्विशानम् । पृथग्योग उत्तरार्थः ॥ १३६ ॥

द्वित्रेः अण् च । १३७ ।

‘द्वि’-‘त्रि’पूर्वः यः ‘शाण’शब्दः तदन्तात् द्विगोः ‘आ अर्हत्’ अर्थे ‘अण्’-‘च’ प्रत्ययौ भवतः, पक्षे इकण् तस्य च ऋक् ।

द्विशण्यम् । द्विशानम् । त्रिशण्यम् । त्रिशानम् ॥ १३७ ॥

अलुचः अनाग्नि ऋक् पित् । १३८ ।

अलुचान्तात् द्विगोः ‘आ अर्हत्’ अर्थे उत्पन्नस्य प्रत्ययस्य ऋक् भवति, सा च पित्, न चेत् प्रत्ययान्तं कस्यचित् नाम स्यात् ।

द्वाम्यां कंसाम्बाम् द्विकस्या वा क्रीतम् द्विकसम् । द्विकूर्पम् । अलुचः इति किम् ? द्वाम्यां सूर्पाभ्यां क्रीतम् द्विसूर्पम् तेन क्रीतम् द्विसौर्पिकम् । अनाम्नि इति किम् ? पञ्च लोहिन्यः परिमाणम् अस्य पाञ्चलोहितिकम् । पित्कारः पुंभावार्यः—पञ्चवर्णः ॥१३८॥

वा अणः । १३९ ।

अलुगन्तात् द्विगोः परस्य 'आ अर्हत्' अर्थोत्पन्नस्य अणः श्लुग् वा भवति ।
द्विसहस्रम् । द्विसाहस्रम् । अणः इति किम् ? द्वौ द्रोणौ पचति द्विद्रोणः ॥१३९॥

सुवर्ण-कार्षापणात् । १४० ।

'सुवर्ण'-कार्षापण'अन्तात् द्विगोः अलुगन्तात् परस्य 'आ अर्हत्'अर्थोत्पन्नस्य प्रत्ययस्य श्लुग् वा भवति ।

द्विसुवर्णम् । द्विसौवर्णिकम् । द्विकार्षापणम् । द्विकार्षापणिकम् ॥ १४० ॥

द्वि-त्रि-बहोः निष्क-विस्तात् । १४१ ।

'द्वि'-त्रि'-बहु'पूर्वात् 'निष्क'-विस्त'शब्दान्तात् द्विगोः अलुगन्तात् परस्य 'आ-अर्हत्'अर्थोत्पन्नस्य प्रत्ययस्य श्लुग् वा भवति ।

द्विनिष्कम् । द्विनिष्किकम् । त्रिनिष्कम् । त्रिनिष्किकम् । बहुनिष्कम् । बहुनिष्किकम् ।
द्विविस्तम् । द्विवैस्तिकम् । त्रिविस्तम् । त्रिवैस्तिकम् । बहुविस्तम् । बहुवैस्तिकम् ॥१४१॥

मूल्यैः क्रीते । १४२ ।

मूल्यवाचिनः निर्देशात् एव तृतीयान्तात् क्रीते अर्थे यथाविहितं प्रत्ययः भवति ।

सप्तत्या क्रीतम् साप्ततिकम् । त्रिशकम् । मूल्यैः इति किम् ? चैत्रेण क्रीतम् ।
'सूर्पाभ्याम् सूर्पैः वा क्रीतम्' इत्यत्र परिमाणवाचिशब्दात् द्विवचन-बहुवचनान्तात् प्रत्ययः न भवति अनभिधानात्, न हि वाक्ये वा वृत्तौ भेदसंख्यावाचिनी विभक्तिः अस्ति इति ।
यत्र तु भेदसंख्याप्रतिपत्तौ प्रमाणम् अस्ति तत्र भवत्येव—द्वाम्यां क्रीतम् द्विकम् । द्वाम्यां सूर्पाभ्यां क्रीतम् द्विसूर्पिकम् । मुद्रैः क्रीतम् मौद्रिकम् । न हि एकेन मुद्रेण कणः संभवति ॥ १४२ ॥

तत् अस्य मानम् । १४३ ।

'तत्' इति प्रथमान्तात् 'अस्य' इति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । यत् तत् प्रथमान्तम् तत् चेत् मानं स्यात् । मानम् इत्यत्र ।

प्रत्यः परिमाणम् अस्य प्रारम्भिकः । स्वारीकः । षष्ठिः बीजितमानम् अस्य षष्ठिकः । जीवितपरिमाणद्वारेः 'तत् भावि-भूते' [ ] इति न भवति । यस्य हि षष्ठिः वर्षाणि जीवितपरिमाणम् सः षष्ठिम् भूतः भावी वा भवति ॥ १४३ ॥

संख्यायाः पाठ-सूत्र-संघे । १४४ ।

संख्यावाचिनः 'तत्' इति प्रथमात्तात् 'मान' उपाधिकात् 'अस्य' इति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, स चेत् षष्ठ्यर्थः पाठः सूत्रम् संघः वा भवति । पाठः अधीतिः । शास्त्रम् सूत्रम् । संघः समुदायः ।

अष्टौ वाराः परिमाणम् अस्य अष्टकः पाठः । अष्टौ अध्यायाः परिमाणम् अस्य अष्टकम् पाणिनीयं सूत्रम् । द्वादशकं मलयगिरीयम् । पञ्च पुरुषाः परिमाणम् अस्य पञ्चकः संघः । पाठ-सूत्र-संघे इति किम् ? चतुष्टयी शब्दानां वृत्तिः । संघ-भेदे च अमेद-रूपतापने तय-अयटोः बाधकम् इदम् । भेदरूपतापतौ तु यट एव । यथा द्वये देव-मनुष्याः ॥ १४४ ॥

स्तोमे डट् । १४५ ।

संख्यायाः स्तोमे अभिवेये 'तत् अस्य परिमाणम्' इत्यस्मिन् विषये डट् प्रत्ययो भवति ।

विंशः । त्रिंशः । पञ्चदशः पक्षः ॥ १४५ ॥

पञ्चत्-दशान् वर्गे वा । १४६ ।

'पञ्चत्'-दशत्'शब्दौ 'डट्'प्रत्ययान्तौ निपात्येते, 'तत् अस्य परिमाणम्' इत्यस्मिन् विषये वर्गे वाच्ये । पक्षे कः ।

पञ्चत्, पञ्चकः । दशत्, दशकः वर्गः ॥ १४६ ॥

नाम्नि । १४७ ।

संख्यावाचिनः स्वार्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, समुदायः चेत् नाम स्यात् ।

पञ्च एव पञ्चकाः शकुनयः । सतकाः वृक्षाः ॥ १४७ ॥

त्रैश-चात्वारिंशम् । १४८ ।

एतौ 'डट्'प्रत्ययान्तौ 'तत् अस्य परिमाणम्' इत्यस्मिन् विषये नाम्नि निपात्येते ।

त्रिंशत् अध्यायाः परिमाणम् एषाम् त्रैशानि चात्वारिंशानि कानिचित् एवम् उच्यन्ते ॥ १४८ ॥

तत् अत्र अस्मै वा वृद्धि-आय-लाभ उपदा-शुल्कम् देयम् । १४९ ।

‘तत्’ इति प्रथमान्तात् ‘अत्र’ इति ‘सप्तमी’ अर्थे ‘अस्मै’ इति ‘चतुर्थी’ अर्थे वा यथाविहितं प्रत्ययो भवति । यत् तत् प्रथमान्तम् तत् चेत् वृद्धिः आयः लाभः उपदा शुल्कं वा देयं स्यात् । अधमर्णेन उत्तमर्णधनातिरिक्तं देयम् वृद्धिः । ‘प्राप्त’आदिषु नित्य-निबद्धो प्राप्तः भागः आयः । ‘पठ’आदीनां मूलातिरिक्तं प्राप्तं द्रव्यम् लाभः । उपदा उत्क्रोचः । बणिजां राजदेवो भागः शुल्कम् ।

पञ्च अस्मिन् शते वृद्धिः पञ्चकं शतम् । पञ्च अस्मिन् प्राप्ते आयः पञ्चकः प्राप्तः । पञ्च अस्मिन् पठे लाभः पञ्चकः पठः । पञ्च अस्मिन् व्यवहारे उपदा पञ्चकः व्यवहारः । पञ्च अस्मिन् शते शुल्कम् पञ्चकं शतम् । पञ्च अस्मै चैत्राय वृद्धिः आयः लाभः उपदा शुल्कं वा देयम् पञ्चकः चैत्रः ॥ १४९ ॥

पूरणात् अर्धान् इकः । १५० ।

‘पूरण’प्रत्ययान्तात् ‘अर्ध’शब्दात् च ‘तत्’ इति प्रथमान्तात् ‘अत्र’ ‘अस्मै’ च इत्यर्थे ‘इक’प्रत्ययो भवति । तत् चेत् प्रथमान्तम् वृद्धिः आयः लाभः उपदा शुल्कं वा देयं स्यात् ।

द्वितीयम् अस्मिन् अस्मै वा वृद्धिः आयः लाभः उपदा शुल्कम् वा देयम् द्विती-
यिकः । ‘अर्ध’शब्दः रूपकार्धवाची-अधिकः । अधिका स्त्री ॥ १५० ॥

भागात् यः च । १५१ ।

‘भाग’शब्दात् ‘तत्’ अत्र अस्मै वा वृद्धिः आयः लाभः उपदा शुल्कं वा देयम् इति विषये ‘य’ प्रत्ययः इकः च भवति ।

भागः अस्मिन् अस्मै वा ‘वृद्धि’आदि देयम् भाग्यः । भागिकः । ‘भाग’ शब्दः
रूपकार्धे रुढः ॥ १५१ ॥

भृति-अंश-वस्नम् अस्य । १५२ ।

‘तत्’ इति प्रथमान्तात् ‘अस्य’ इति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, तत् चेत् प्रथमान्तम् भृतिः वेतनम्, अंशः भागः । वस्नं मूल्यम् वा स्यात् ।

पञ्च अस्य भृतिः पञ्चकः कर्मकरः । पञ्च अस्य अंशः पञ्चकं नगरम् । पञ्च अस्य
वस्नम् पञ्चकः पठः ॥ १५२ ॥

तस्य वापे । १५३ ।

‘तस्य’ इति षष्ठ्यन्तात् वापे अर्थे इकण् प्रत्ययो भवति । उष्णो अस्मिन् इति वापः ।

प्रार्थिकम् । स्वारीकम् ॥ १५३ ॥

वात-पित्त-श्लेष्म-सन्निपातात् शमन-कोपने । १५४ ।

‘वात’आदिभ्यः ‘तस्य’ इति षष्ठ्यन्तेभ्यः शमने कोपने च अर्थे इकण् प्रत्ययो भवति । शाम्यति येन तत् शमनम् । येन च कुप्यति तत् कोपनम् ।

वातस्य शमनम् कोपनम् वा वातिकम् । पैतिकम् । श्लैष्मिकम् । सान्निपातिकम् ॥ १५४ ॥

संयोग-उत्पाते हेतौ । १५५ ।

‘तस्य’ इति षष्ठ्यन्तात् संयोगे उत्पाते वा हेतौ अर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । हेतुः निमित्तम् । संयोगः संबन्धः । प्राणिनाम् शुभ-अशुभसूचकः भूतपरिणामः उत्पातः ।

शतस्य हेतुः देवदत्तसंयोगः शतः । सोमग्रहणस्य हेतुः सोमग्रहणिकः भूमि-कम्पः उत्पातः ॥ १५५ ॥

द्विस्वर-ब्रह्म-वर्चमात् यः असंख्या-परिमाण-अश्वादेः । १५६ ।

द्विस्वरात् संख्या परिमाण-‘अश्व’आदिवर्जात् ‘ब्रह्म’-‘वर्चस’ शब्दात् च ‘तस्य’ इति षष्ठ्यन्तात् संयोगे उत्पाते हेतौ अर्थे ‘य’ प्रत्ययो भवति ।

धनस्य हेतुः संयोगः उत्पातो वा धन्यः । यशस्यः । आयुष्यः । असंख्या-परिमाण-अश्वादेः इति किम् ? पञ्चकः । शौर्यः । आश्विकः । अश्व अश्मन् गण उमा ऊर्णा भङ्गा वर्ष इति ‘अश्व’आदिः ॥ १५६ ॥

पुत्रात् ईयः च । १५७ ।

‘पुत्र’शब्दात् षष्ठ्यन्तात् संयोगे उत्पाते हेतौ अर्थे ईयः यः च प्रत्ययो भवति ।

पुत्रस्य हेतुः संयोगः उत्पातो वा पुत्रीयः, पुत्रः ॥ १५७ ॥

पृथिवी-सर्वभूमिभ्याम् अञ् । १५८ ।

आभ्याम् तस्य हेतुः संयोगः उत्पातो वा इत्यर्थे अञ् प्रत्ययो भवति ।

पृथिव्याः हेतुः संयोगः उत्पातो वा पार्थिवः । सार्वभौमः ॥ १५८ ॥

ईशो । १५९ ।

‘पृथिवी’-‘सर्वभूमि’शब्दाभ्याम् ‘तस्य’ इति षष्ठ्यन्ताभ्याम् ईशो अर्थे अञ् प्रत्ययो भवति ।

पृथिव्याः ईशः पार्थिवः । सार्वभौमः ॥ १५९ ॥

ज्ञाते । १६० ।

‘पृथिवी’-‘सर्वभूमि’शब्दाभ्याम् ज्ञाते अर्थे अञ् प्रत्ययो भवति । ज्ञातः विदितः—
प्रकाशितः इत्यर्थः ।

पृथिव्याः ज्ञातः पार्थिवः । सार्वभौमः । कर्तृसंबन्धविवक्षायां षष्ठी ॥ १६० ॥

लोक-सर्वलोकात् । १६१ ।

आभ्याम् ‘तस्य’ इति षष्ठ्यन्ताभ्याम् यथाविहितम् इकण् प्रत्ययो भवति ।

लोकस्य ज्ञातः लौकिकः । सार्वलौकिकः ॥ १६१ ॥

अम् पचत्-संभवत्-अवहरति । १६२ ।

‘अम्’अन्तात् ‘पचत्’आदौ अर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ।

प्रस्थं पचति संभवति अवहरति वा प्रास्थिकम् । संभवति—अवगृह्णाति—इत्यर्थः ।
अत एव अयं सकर्मकः । अवहारः उपसहरणम् ॥ १६२ ॥

पात्र-आढक-आचितात् ईनः वा । १६३ ।

‘पात्र’आदिभ्यः ‘अम्’अन्तेभ्यः ‘पचत्’आदौ अर्थे वा ‘ईन’प्रत्ययो भवति ।
पक्षे इकण् ।

पात्रीणः, पात्रिकः । आढकीनः, आढकिकः । आचितीनः, आचितिकः ॥ १६३ ॥

द्विगोः ईन-इकटौ । १६४ ।

‘पात्रादि’अन्तात् द्विगोः ‘अम्’अन्तात् ‘पचत्’आदौ अर्थे ‘ईन’-‘इकट्’ प्रत्ययौ वा
भवतः । पक्षे इकण् ।

द्वे पात्रे पचति संभवति अवहरति वा द्विपात्रीणः, द्विपात्रिकः, द्विपात्रः । द्व्याढकीनः,
द्व्याढकिकः, द्व्याढकः । द्व्याचितीनः, द्व्याचितिकः, द्व्याचितः ॥ १६४ ॥

श्लुक् च कुलिजात् । १६५ ।

‘कुलिज’शब्दान्तात् द्विगोः ‘अम्’अन्तात् ‘पचत्’आदौ अर्थे ‘ईन’-‘इकट्’ प्रत्ययौ
वा भवतः पक्षे इकण् तस्य च वा श्लुक् ।

द्विकुलिजीनः, द्विकुलिजिकः, द्वैकुलिजिकः, द्विकुलिजः ॥ १६५ ॥

हरत्-बहत्-आवहत्सु वंशादेः भारत् । १६६ ।

‘भारभूत’अर्थवाचिनः ‘वंश’आदेः ‘अम्’अन्तात् ‘हरत्’आदौ अर्थे यथाविहितं
प्रत्ययो भवति ।

वंशान् भारभूतान् हरति वहति आवहति वा वांशिकः । भारात् इति किम् ? एकं वंशं हरति ।

अपरः अर्थः—‘वंश’आदिभ्यः परः यः ‘भार’शब्दः तदन्तात् ‘अम्’अन्तात् ‘हरत्’आदौ अर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । वंशभारं हरति वहति आवहति वा वांश-भारिकः । कौटभारिकः । वंशादेः इति किम् ? भारं वहति । भारात् इति किम् ? वंशं हरति । हरतिः देशान्तग्रापणे चौर्ये वा । वहतिः उत्क्षिप्य धारणे । आवहतिः उपादाने । वंशं कुटं बल्लजं मूलं स्थूणां अक्षं अस्मन् इक्षुं खट्वा इति ‘वंश’आदिः ॥ १६६ ॥

द्रव्य-वस्नाभ्याम् क-इको । १६७ ।

आभ्याम् ‘अम्’अन्ताभ्याम् ‘हरत्’आदौ यथासंख्यम् ‘क’-‘इक’ प्रत्ययो भवतः । द्रव्यं हरति वहति आवहति द्रव्यकः । एवम् वस्निकः ॥ १६७ ॥

द्रोणात् पचति अञ् च । १६८ ।

‘द्रोण’शब्दात् ‘अम्’अन्तात् ‘पचति’अर्थे अञ् चकारात् अधिकृतञ् इकण् प्रत्ययो भवति ।

द्रोणं पचति द्रौणः, द्रौणिकः ॥ १६८ ॥

अर्हति । १६९ ।

‘अम्’अन्तात् ‘अर्हति’अर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ।

बल्लम् अर्हति बाल्लिकः । शल्यः । शतिकः । ‘भाजनम् अर्हति’ इत्यादौ अनभिधानात् न भवति ॥ १६९ ॥

यज्ञ-दण्डादिभ्याम् इय-यौ । १७० ।

आभ्याम् ‘अम्’अन्ताभ्याम् ‘अर्हति’अर्थे यथासंख्यम् ‘इय’-‘य’ प्रत्ययो भवतः ।

यज्ञम् अर्हति यज्ञियः । दण्डयः । मुसल्यः । दण्डं मुसलं मधुपर्कं कशां अर्थं मेघा उदकं इमं युगं इति ‘दण्ड’आदिः ॥ १७० ॥

पात्रात् । १७१ ।

‘पात्र’शब्दात् ‘अम्’अन्तात् ‘अर्हति’ अर्थे इय-यौ प्रत्ययो भवतः ।

पात्रियः, पात्र्यः ॥ १७१ ॥

कडङ्गर-दक्षिणा-स्थालीबिलात् ईय-यौ । १७२ ।

‘कडङ्गर’आदिभ्यः ‘अम्’अन्तेभ्यः ‘अर्हति’अर्थे ईय-यो प्रत्ययौ भवतः ।

कडङ्गरीयः, कडङ्गयः बलीवर्दः । कडङ्गरः माषादिकाष्टम् । दक्षिणीयः, दक्षिण्यः गुरुः । स्थालीबिलीयाः स्थालीबिल्याः तन्दुलाः ॥ १७२ ॥

कौपीन-शालीन-आर्त्विजीनाः । १७३ ।

एते ‘अर्हति’अर्थे ‘ईनञ्’प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । कूपप्रवेशम् अर्हति कौपीनः—पापस्य, पायु-उपस्थस्य, तदावरणचीवरस्वण्डस्य च वाचकः । शालाप्रवेशनम् अर्हति शालीनः अवृष्टः । शालीनाभार्यः । ऋत्विजैः—‘ऋत्विक्कर्म’ शब्दात् वा ईनञ् आर्त्विजीनः—ऋत्विग् एव ॥ १७३ ॥

नित्यम् छेद’आदेः । १७४ ।

‘छेद’आदिभ्यः ‘अम्’अन्तेभ्यः ‘नित्यम् अर्हति’अर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ।

छेदं नित्यम् अर्हति छैदिकः । छेदं भेद दोह द्रोह कर्ष विकर्ष विप्रकर्ष प्रकर्ष प्रयोग विप्रयोग संप्रयोग नर्त प्रेक्षण संप्रदान विप्रश्न इति ‘छेद’आदिः ॥ १७४ ॥

वैरङ्गिकः । १७५ ।

‘विराग’शब्दात् ‘नित्यम् अर्हति’अर्थे इक्ण् प्रत्ययः ‘विरङ्ग’आदेशश्च निपात्यते ।

विरागम् नित्यम् अर्हति वैरङ्गिकः ॥ १७५ ॥

शीर्षच्छेदात् यः वा । १७६ ।

‘शीर्षच्छेद’ शब्दात् ‘नित्यम् अर्हति’ अर्थे यः वा भवति ।

शीर्षच्छेद्यः, शीर्षच्छेदिकः ॥ १७६ ॥

॥ इति श्रीमल्लगिरिबिरचिते शब्दानुशासने तद्धिते नवमः पादः समाप्तः ॥

१. “कडङ्गर-दक्षिणात् छ च”—५।१।६९। “कडङ्गरीयो गौ.”—काशिका । “कडङ्गरो ब्रह्मं ह्रीन्”—अमरः । द्वितीयकाण्ड, वदवव० श्लो० २२। “कडङ्गर इति हरदत्तपाठः, द्वे पलाशदि-क्षोदस्य भूय इति क्वातस्य”—अमरटीका । २. “शुद्धादिकाष्टम् कडङ्गरम्”—३।४।६६। जैनेन्द्रे । कडङ्गरो माषादिकाष्टम् । ३।२।१७६। शा० वि० । ६।४।१८१। हैमल्लजैऽपि एवमेव । ३. “ऋत्विज्शब्दात् ‘ऋत्विक्कर्म’शब्दाद् वा लयः प्रत्ययः, कर्मशब्दस्य लोपे निपात्यते”—३।२।१७७। शा० अ० ।

तद्धिते दशमः पादः

दुः 'त्यद्'आदिः । १ ।

'त्यद्'आदिः दुःसंज्ञो भवति ।

त्यदीयः । तादायनिः ॥ १ ॥

यस्य स्वरेषु आदिः वृद्धिः । २ ।

यस्य शब्दस्य स्वराणाम् आदिः स्वरः वृद्धिः सः दुसंज्ञो भवति ।

आम्रगुमायनिः । ऐतिकायनीयः । औपगवीयः । बुद्धिसंनिकृष्टस्वरसंनिवेशापेक्षम्
आदित्वं विज्ञायते ततः व्यञ्जनादेः अपि संज्ञा सिद्धा । आदिः इति किम् ? इह न भवति—
समासंनयने भवः सामासंनयनः ॥ २ ॥

देशे एव एङ् 'ईय'आदौ । ३ ।

देशे एव वर्तमानस्य यस्य शब्दस्य स्वराणाम् आदिः स्वरः एङ् भवति सः 'ईय'
आदौ विधातव्ये दुसंज्ञो भवति ।

सैपुरिकी, सैपुरिका । सैपुरं बाहीकग्रामः । देशे इति किम् ? 'दैववाचकं नन्व-
ध्ययनम्' । एवकारः अन्यत्र वृत्तिव्यवच्छेदार्थः तेन देशे अन्यत्र च वर्तमानस्य न भवति ।
क्रोडः नाम बाहीकग्रामः तत्र भवः क्रोडः । 'क्रोड' शब्दः स्वाङ्गेऽपि वर्तते । 'ईय' आदौ
इति किम् ? 'आयनिञ्' आदौ न भवति ॥ ३ ॥

प्राग्देशे । ४ ।

प्राग्देशे वर्तमानस्य यस्य शब्दस्य स्वराणाम् आदिः स्वरः एङ् सः 'ईय'आदौ
प्रत्यये विधातव्ये दुसंज्ञो भवति ।

क्रोडः नाम प्राग्ग्रामः तत्र भवः क्रोडीयः ॥ ४ ॥

नाम वा । ५ ।

संव्यवहाराय हठात् नियुज्यते यद् 'देवदत्त'आदि तत् नाम दुसंज्ञं वा भवति ।
षण्णयान् आहुः सिद्धसेनीयाः, सैद्धसेनाः ॥ ५ ॥

दोः 'भव'आदौ ईयः । ६ ।

'दु'संज्ञकात् 'भव'आदौ अर्धे 'ईय'प्रत्ययः भवति ।

देवदत्तीयः । तदीयः । बीजकटीयः ॥ ६ ॥

‘उष्ण’आदिभ्यः कालात् । ७ ।

‘उष्ण’आदिपूर्वपदात् ‘काल’अन्तात् ‘भव’आदौ अर्थे ‘ईय’प्रत्ययो भवति ।

उष्णकालीयः । ‘उष्ण’आदयः प्रयोगगम्याः ॥ ७ ॥

‘वि’आदिभ्यः णिक-इकणौ । ८ ।

‘वि’आदिपूर्वात् ‘काल’शब्दात् ‘भव’आदौ अर्थे ‘णिक’-‘इकण्’ प्रत्ययौ भवतः ।

वैकालिकः, वैकालिका । वैकालिकी । ऐदंकालिकः । ‘वि’आदयः प्रयोग-
गम्याः ॥ ८ ॥

‘काशि’आदेः । ९ ।

एभ्यः दुसंज्ञकेभ्यः ‘भव’आदौ अर्थे ‘णिक’-‘इकण्’ प्रत्ययौ भवतः ।

काणिकः, काशिका, काशिकी । काशि चेदि देवदत्त सांयाति सांबाह् अभ्युत
मोदमान शकुलाल हस्तिकर्षु हिरण्य करण अरिंदम सधमित्र सिन्धुमित्र दासमित्र छागमित्र
शौवावतान तारङ्गि युवराज उपराज देवराज इति ‘काशि’आदिः ॥ ९ ॥

वाहीकेषु ग्रामात् । १० ।

वाहीकदेशे यः ग्रामः तद्वाचिदुसंज्ञकात् भवादौ अर्थे ‘णिक’-‘इकण्’प्रत्ययौ
भवतः ।

गाकालिकः । सैपुरिकः । दोः इति किम् ? देवदत्तं नाम वाहीकग्रामः तत्र जातः
दैवदत्तः ॥ १० ॥

वा उशीनरेषु । ११ ।

उशीनरेषु यः ग्रामः तद्वाचिनः दुसंज्ञकात् ‘भव’आदौ अर्थे ‘णिक’-‘इकण्’
प्रत्ययौ वा भवतः ।

सौदर्शनिकः, सौदर्शनिका, सौदर्शनिकी, सुदर्शनीयः ॥ ११ ॥

भवतः कण-ईयसौ । १२ ।

‘भवत्’शब्दात् दुसंज्ञकात् ‘भव’आदौ अर्थे ‘कण’-‘ईयस्’ प्रत्ययौ भवतः ।

भावकः । भवदीयः । दोः इति किम् ? भवतः इवम् भावतम् ॥ १२ ॥

‘नदी’आदेः एयण् । १३ ।

एभ्यः ‘भव’आदौ अर्थे एयण् प्रत्ययो भवति ।

नादेयः । नदी मही बाराणसी कौशाम्बी बनवासी खादिरी पूर्वनगरी पावा मावा
दाबा सेतकी इति 'नदी'आदिः ॥ १३ ॥

पश्चात्-पुरस्-दक्षिणातः त्यण् । १४ ।

एभ्यः 'भव'आदौ अर्थे त्यण् प्रत्ययो भवति ।

पाश्चात्यः । पौरत्यः । दाक्षिणात्यः । 'पश्चात्'- 'पुरस्'साहचर्यात् 'दक्षिणा'
शब्दः अव्ययं गृह्यते ॥ १४ ॥

क-इह-अमा-तम्-त्रात् त्यच् । १५ ।

एभ्यः 'भव'आदौ अर्थे त्यच् प्रत्ययः भवति ।

कत्यः । इहत्यः । अमात्यः । कुतस्त्यः । तत्रत्यः । चकारः- 'त्ये'- 'यकात्' [नाम-
प्रकरणे षष्ठपादे सूत्रम् ३६] इत्यत्र त्यण्-त्यचोः सामान्यग्रहणार्थः ॥ १५ ॥

नेः ध्रुवे । १६ ।

'नि'शब्दात् ध्रुवे 'भव'आदौ अर्थे त्यच् प्रत्ययो भवति ।

नियतं भवम् नित्यम् ॥ १६ ॥

निसः गते । १७ ।

'निस'शब्दात् गते अर्थे त्यच् प्रत्ययो भवति ।

निष्ठायः ॥ १७ ॥

वा ऐषमस्-ह्यस्-श्चसः । १८ ।

एभ्यः 'भव'आदौ अर्थे वा त्यच् प्रत्ययो भवति ।

ऐषमस्त्यम्, ऐषमस्तनम् । ह्यस्त्यम्, ह्यस्तनम् । चस्त्यम्, चस्तनम्,
शौचस्तिकम् ॥ १८ ॥

राष्ट्रात् इयः । १९ ।

'राष्ट्र'शब्दात् 'भव'आदौ अर्थे 'इय'प्रत्ययो भवति ।

राष्ट्रियः ॥ १९ ॥

ग्रामात् ईनञ्-यो । २० ।

'ग्राम'शब्दात् 'भव'आदौ अर्थे 'ईनञ्'- 'य'प्रत्ययो भवति ।

१. संपूर्ण सूत्रमेवम्- "स्व-ज्ञ-अज्ञ-अज्ञातु-स्वय-कात्" नामप्रकरणे षष्ठपादे सूत्रम् ३६ ।

२. "निर्गते वर्णाग्रमादिभ्य इति निष्ठयशब्दाकारिः" अ११९। शा० अ० ।

ग्रामीणः, ग्राम्यः । ग्रामीणाभार्यः । जकारः पुंभावप्रतिषेधार्थः ॥ २० ॥

‘कत्रि’आदेश्च ण्यकञ् । २१ ।

‘कत्रि’आदिभ्यः ‘ग्राम’शब्दात् च ‘भव’आदौ अर्थे ण्यकञ् प्रत्ययो भवति ।
कात्रेयकः । पौष्क्रेयकः । ग्रामेयकः । कत्रि पुष्कर पौदन कुण्डिना नगर महिष्मती
इति ‘कत्रि’आदिः ॥ २१ ॥

‘कुण्ड्या’आदेः यत्तुक् च । २२ ।

‘कुण्ड्या’आदेः ‘भव’आदौ अर्थे ण्यकञ् प्रत्ययो भवति, मकारस्य च लुक् ।
कौण्डेयकः । कुण्ड्या कुण्या उज्या भाण्ड्या ग्रामकुड्या तृण्या धन्या बल्या
सुल्या इति ‘कुण्ड्या’आदिः ॥ २२ ॥

वृजि-मद्रात् देशात् कः । २३ ।

आभ्याम् देशवाचिभ्याम् ‘भव’आदौ अर्थे ‘क’प्रत्ययो भवति ।
वृजिकः । मद्रकः । देशात् इति किम् । मनुष्यवृत्तेः वार्जः । माद्रः ॥ २३ ॥

उवर्णात् इकण् । २४ ।

‘उवर्ण’अन्तात् देशवाचिनः ‘भव’आदौ अर्थे इकण् प्रत्ययो भवति ।
निषादकर्ष्वाम् भवः नैषादकर्षुकः । नापितवास्तुः—वाहीकग्रामः—तत्र भवः नापित-
वास्तुकः ॥ २४ ॥

दोः एव प्राचः । २५ ।

प्राग्देशवाचिनः उवर्णान्तात् दुसंज्ञकात् एव ‘भव’आदौ अर्थे इकण् प्रत्ययो
भवति ।
आढकजम्बुकः । नापितवास्तुकः । पूर्वण सिद्धे नियमार्थं वचनम्, तेन मल्लवास्तु
प्राग्ग्रामः तत्र भवः मल्लवास्तवः । एवकारः इष्टनियमार्थ—दाः प्राचः एव इति मा
भूत् ॥ २५ ॥

‘ई’-‘र’उपान्त्यात् अकञ् । २६ ।

ईकारान्तात् ‘र’ उपान्त्यात् च प्राग्देशवाचिनः दुसंज्ञकात् अकञ् प्रत्ययो भवति ।
काकन्दी—काकन्दकः । माकन्दी—माकन्दकः । रेफोपान्त्यात्—पाटलिपुत्रकः ।
रेफचक्रकः ॥ २६ ॥

‘वह’-‘पुर’-प्रस्थ’अन्त-‘य’उपान्त्य-धन्वनः । २७ ।

‘बह’अन्तात् ‘पुर’अन्तात् ‘प्रस्थ’अन्तात् ‘य’उपान्त्यात् ‘धन्व’वाचिनः च देशवाचिनः दुसंज्ञकात् ‘भव’आदौ अर्थे वुञ्-अकञ्- प्रत्ययो भवति ।

पैलुवहकः । नान्दीपुरकः । मालाप्रस्थकः । कांस्थकः । पारेधन्वकः । आपारे-धन्वकः । ‘पुर’ग्रहणम् अप्राच्यार्थम् । प्राच्यात् हि० ‘र’उपान्त्यात् [पूर्वसूत्रम् २६] इत्येव सिद्धम् ॥ २७ ॥

राष्ट्रेभ्यः । २८ ।

राष्ट्रेभ्यः देशेभ्यः दुसंज्ञकेभ्यः ‘भव’आदौ अर्थे वुञ् प्रत्ययो भवति ।

आमिसारकः । बहुवचनम् वुञः प्रकृतिबहुत्वं धोतयत् अपवादविषयेऽपि प्राप-णार्थम्-आमिसारगर्तकः, अत्र ‘गर्त’उत्तरपदलक्षणः ईयः प्राप्नोति । राष्ट्रसमुदायः न राष्ट्रग्रहणेन गृह्यते इति इह न भवति-काशिकोशलीयः ॥ २८ ॥

बहुविषयेभ्यः । २९ ।

‘दोः’ इति निवृत्तम् । राष्ट्रेभ्यः बहुविषयेभ्यः ‘भव’आदौ अर्थे वुञ् प्रत्ययो भवति ।

अङ्गेषु भवः आङ्गकः । वाङ्गकः । विषयग्रहणम् अनन्यत्रभावार्थम् । वर्तनी च वर्तनी च वर्तनी च वर्तनः तत्र भवः वर्तनः । बहुवचनम् अपवादविषयेऽपि प्रापणार्थम्-त्रैगर्तकः । अ‘दु’अर्थे वचनम्, दोः तु पूर्वेण सिद्धम् ॥ २९ ॥

अरण्यात् पथि-अध्याय-न्याय-विहार-इभ-नरे । ३० ।

‘अरण्य’शब्दात् देशवाचिनः ‘भव’आदौ अर्थे ‘पथि’आदौ वाच्ये वुञ् प्रत्ययो भवति ।

आरण्यकः पन्थाः अध्यायः न्यायः विहारः हस्ती नरः वा । ‘पथि’आदौ इति किम् ? आरण्याः सुमनसः ॥ ३० ॥

गोमये वा । ३१ ।

‘अरण्य’शब्दात् देशवाचिनः ‘भव’आदौ अर्थे गोमये वुञ् प्रत्ययो वा भवति ।

आरण्यकः आरण्यः वा गोमयः ॥ ३१ ॥

कुरु-युगन्धरात् । ३२ ।

आभ्याम् देशवाचिन्याम् ‘भव’आदौ अर्थे वुञ् प्रत्ययो वा भवति ।

कौरवकः, कौरवः । यौगन्धरकः, यौगन्धरः ॥ ३२ ॥

नगरात् कुत्सा-दाक्ष्ये । ३३ ।

‘नगर’शब्दात् देशवाचिनः ‘भव’आदौ अर्थे वुञ् प्रत्ययो भवति, प्रत्ययार्थस्य कुत्सायाम् दास्ये च गम्यमाने । दास्यम्-नैपुण्यम् ।

केने मनुष्येण अयम् इह नगरे सुषितः । संभाव्यते एतद् नागरके, चौरा हि नागरका भवन्ति । केने मनुष्येण इदं चित्रं लिखितम् इह नगरे । संभाव्यते एतद् नागरके, नागरका दक्षा भवन्ति । कुत्सा-दास्ये इति किम् । नागरः पुरुषः ॥ ३३ ॥

समुद्रात् वृ-नावोः । ३४ ।

‘समुद्र’शब्दात् देशवाचिनः ‘भव’आदौ नरि नावि च अर्थे वुञ् प्रत्ययो भवति । सामुद्रकः मनुष्यः । सामुद्रिका नौः । वृ-नावोः इति किम् । सामुद्रं लवणम् ॥ ३४ ॥

सौवीरेषु कूलात् । ३५ ।

‘सौवीर’देशवाचिनः ‘कूल’शब्दात् ‘भव’आदौ अर्थे वुञ् प्रत्ययो भवति । कौलकः । सौवीरेषु इति किम् । कौलः अन्यत्र ॥ ३५ ॥

साल्वात् गो-यवागू-अपत्तौ । ३६ ।

‘साल्व’शब्दात् देशवाचिनः गवि यवाग्वाम अपत्तौ च ‘भव’आदौ अर्थे वुञ् प्रत्ययो भवति ।

साल्वकः गौः । साल्विका यवागूः । साल्वकः मनुष्यः । गो यवागू-अपत्तौ इति किम् । साल्वाः व्रीहयः । साल्वः पत्तिः ॥ ३६ ॥

‘धूम’आदेः । ३७ ।

‘धूम’आदिभ्यः देशवाचिभ्यः ‘भव’आदौ अर्थे वुञ् प्रत्ययो भवति ।

धौमकः । षाडण्डकः । धूम षडण्ड षडाण्ड अर्जुनाव दाण्डायनस्थली घोषस्थली मानकस्थली राजगृह सत्रासह तक्षाली अर्जुंकुल दद्याहाव व्याहाव संस्कीय चर्चड गर्त बर्ग्य सकुन्ति विदेह दूर आराज्ञी अवया कुञ्जि अन्तरीप अरुण उज्जयनी दक्षिणापथ साकेत इति ‘धूम’आदिः ॥ ३७ ॥

‘कच्छ’-‘अग्नि’-‘वक्त्र’-‘वर्त’उत्तरपदात् । ३८ ।

‘कच्छ’आदिउत्तरपदेभ्यः देशवाचिभ्यः ‘भव’आदौ अर्थे वुञ् प्रत्ययो भवति ।

पैपलकच्छकः । काण्डाग्नकः । ऐन्दुवक्त्रकः । बाहुलवर्तकः । ‘उत्तरपद’ग्रहणम् अ‘बहु’पूर्वार्थम्-ईप्त् असमाप्तः कच्छः बहुकच्छः तत्र भवः इति वुञ् न भवति ॥ ३८ ॥

१. “केनाऽयं सुषितः पन्थाः गात्रं पक्ष्मालिधूसरः”-४।२।१२८। काशिकायाम् एतत् पथम् २. “केनेदं लिखितं चित्रं मनोनेत्रविकाशि यत्”-मत्तवपि पथं तत्रैव ।

‘कच्छ’आदेः वृ-वृत्त्ये । ३९ ।

‘कच्छ’आदिभ्यः ‘भव’आदौ अर्थे नरि वृत्त्ये च वुञ् प्रत्ययो भवति ।

काच्छकः मनुष्यः । काच्छकम् अस्य हसितम् । कच्छ सिन्धु वर्णु मधुमत् कम्बोज सत्त्व कुमुदण्ड कास्मीर विजापक द्वीप अनूप अजवाह कुड्मत रङ्गु इति ‘कच्छ’ आदिः ॥ ३९ ॥

‘क’उपान्त्यात् च अण् । ४० ।

‘क’उपान्त्यात् कच्छादेश ‘भव’आदौ अर्थे अण् प्रत्ययो भवति ।

ऋषिकः जनपदः तत्र भवः आर्षकः । माहिषकः । कच्छादि-काच्छः । सैन्धवः ॥ ४० ॥

पृथिवीमध्यात् निवासात् चरणे मध्यमश्च अस्य । ४१ ।

पृथिवीमध्यात् निवासभूतात् देशात् ‘भव’आदौ चरणे निवस्तुरि वाच्ये अण् प्रत्ययो भवति, मध्यमश्च अस्य ‘पृथिवीमध्य’शब्दस्य आदेशः ।

पृथिवीमध्यम् निवासः अस्य माध्यमः चरणः । निवासात् इति किम् ? पृथिवी-मध्यात् आगतं चरणं मध्यमीयम् । चरणे इति किम् ? पृथिवीमध्यं निवासः अस्य चैत्रस्य मध्यमीयः चैत्रः ॥ ४१ ॥

ईयः । ४२ ।

‘पृथिवीमध्यात् मध्यमश्चास्य’ इति कर्त्तते, न ‘निवासात् चरणे’ इति । पृथिवी-मध्यात् देशात् ‘भव’आदौ अर्थे ‘ईय’प्रत्ययो भवति । मध्यमश्च अस्य आदेशः ।

पृथिवीमध्ये भवः जातो वा मध्यमीयः ॥ ४२ ॥

‘गह’आदिभ्यः । ४३ ।

‘गह’आदिभ्यः देशवाचिभ्यः ‘भव’आदौ अर्थे ‘ईय’प्रत्ययो भवति ।

गहीयः । अन्तर्स्थीयः । गह गर्तं अन्तस्थ विषम अङ्ग मगध शुक्रपक्ष पूर्वपक्ष अपर-पक्ष अवमशास्त्र एकग्राम एकवृक्ष एकपलाश इष्वप्र दन्ताप्र इष्वनीक अवस्यन्द काम-प्रस्थ खाटायनि खोबेरणि लाबेरणि सैसरि सौक्ति आसुरि आहिसि आमित्रि व्याडि भौजि आवेन्धि आचस्थि औद्गाहमानि औपचिन्दवि आग्रिशर्मि वाचरिक वाल्मीकि क्षेमवृत्ति उत्तर अन्तर मुखतस् पार्श्वतस् एकतस् इति ‘गह’आदिः । बहुवचनम् आकृतिगणार्थम् ॥ ४३ ॥

पर्वतात् । ४४ ।

‘पर्वत’शब्दात् देशवाचिनः ‘भव’आदौ अर्थे ‘ईय’प्रत्ययो भवति ।

पर्वतीयः ना । पर्वतीयः राजा ॥ ४४ ॥

अनरि वा । ४५ ।

‘पर्वत’शब्दात् ‘भव’आदौ अर्थे अनरि ‘ईय’प्रत्ययो वा भवति ।

पर्वतीयम्, पार्वतम् उदकम् ॥ ४५ ॥

पर्ण-कृकणात् भारद्वाजात् । ४६ ।

‘पर्ण’-‘कृकण’शब्दान्याम् भारद्वाजदेशवाचिन्याम् ‘भव’आदौ अर्थे ‘ईय’प्रत्ययो भवति ।

पर्णीयः । कृकणीयः । भारद्वाजात् इति किम् ? पर्णः । कर्कणः ॥ ४६ ॥

‘कट’आदेः प्राचः । ४७ ।

‘कट’पूर्वपदात् ‘प्राग्’देशवाचिनः ‘भव’आदौ अर्थे ‘ईय’प्रत्ययो भवति ।

कटनगरीयः ॥ ४७ ॥

दोः ‘कन्धा’-‘पलद्’-‘नगर’-‘ग्राम’-‘हृद्’उत्तरपद-‘क’-‘स्व’-उपान्त्यात् । ४८ ।

‘कन्धा’आदिउत्तरपदात् ‘क’कारउपान्त्यात् ‘स्व’कारउपान्त्यात् च ‘दु’संज्ञकात् देशवाचिनः ‘भव’आदौ अर्थे ‘ईय’प्रत्ययो भवति ।

दाक्षिकन्धीयः । दाक्षिपलदीयः । दाक्षिनगरीयः । दाक्षिग्रामीयः । दाक्षिहृदीयः ।
आरोहणकीयः । कौटिशिखीयः । दोः इति किम् ? आर्विकः ॥ ४८ ॥

‘गर्त’उत्तरपदात् । ४९ ।

अस्मात् देशवाचिनः ‘भव’आदौ अर्थे ‘ईय’प्रत्ययो भवति । वृकगर्तीयः ।

शृगालगर्तीयः ॥ ४९ ॥

स्व-पर-जन-देव-राज्ञः अकीयः । ५० ।

एभ्यः ‘भव’आदौ ‘अकीय’प्रत्ययो भवति ।

स्वकीयः । परकीयः । जनकीयः । देवकीयः । राजकीयः ॥ ५० ॥

‘रूप्य’उत्तरपद-अरण्यात् णः । ५१ ।

‘रूप्य’उत्तरपदात् अरण्यात् च ‘भव’आदौ अर्थे ‘ण’प्रत्ययो भवति ।

वार्करूप्यः । आरण्याः पशवः ॥ ५१ ॥

१. “जन-पर-राज्ञः अकृच्छः” । ३।१।२।५। शा० वि० । “अकारः पुभावार्थः” । “इह केचित् ‘स्व’-‘देव’ग्रहणम् इच्छन्ति-” शा० वि० । अत्र श्रीमल्लवगिरिः न शाकटायनम् अनुसरति ।

‘दिग्’आदेः अनाम्नः । ५२ ।

‘दिक्’पूर्वपदात् अनाम्नः ‘भव’आदौ अर्थे णो भवति ।

पौर्बशालः । अनाम्नः इति किम् ? पूर्वेषुकामशमी । अपरंषुकामशमी ॥ ५२ ॥

मद्रात् अञ् । ५३ ।

‘दिक्’पूर्वपदात् ‘मद्र’शब्दात् ‘भव’आदौ अर्थे अञ् प्रत्ययो भवति ।

पौर्वमद्रः ॥ ५३ ॥

उदग्ग्रामान् यकृल्लोमनः । ५४ ।

उदग्ग्रामवाचिनः ‘यकृल्लोमन्’शब्दात् ‘भव’आदौ अर्थे अञ् प्रत्ययो भवति ।

याकृल्लोमः । उदग्ग्रामान् इति किम् ? अन्यस्मान् अण् एव—याकृल्लोमनः ॥ ५४ ॥

गौष्ठी-तैकी-गौमती-शुरसेन-वाहीकात् । ५५ ।

एभ्यः ‘भव’आदौ अर्थे अञ् प्रत्ययो भवति ।

गौष्ठः । तैकः । गौमतः । शौरसेनः । वाहीकः ॥ ५५ ॥

‘शकल’आदेः वृद्धे । ५६ ।

एभ्यः वृद्धप्रत्ययान्तेभ्यः ‘भव’आदौ अर्थे अञ् प्रत्ययो भवति । ‘शकल’आदिः गगादिअन्तर्गणः ।

शकलस्य अपत्यम् वृद्धम् शकलयः तस्य छात्राः शकलाः । काण्ठाः इत्यादि । वृद्धे इति किम् ? शकलः देवता अस्य शकलः तस्य इदम् शकलीयम् ॥ ५६ ॥

इञ् । ५७ ।

वृद्धे यः इञ् तदन्तात् ‘भव’आदौ अर्थे अञ् प्रत्ययो भवति । दक्षस्य अपत्यम् वृद्धम् दाक्षिः तस्य छात्राः दाक्षाः । वृद्धे इति किम् ? सुतंगमेन निर्वृता सौतंगमिः तत्र भवम् सौतंगमीयम् । औपगवेः यूनः छात्राः औपगवीयाः । शालङ्कायनेः छात्राः शालङ्काः इत्यत्र ‘पैल’आदिपाठात् आयनणि छत्ते यद्यपि ‘इञ्’अन्तं यूनि वर्तते तथापि “इञ् वृद्धे” [ ] इति अञ् प्रत्ययो भवति ॥ ५७ ॥

न द्विस्वरात् प्राग्-भरतेषु । ५८ ।

प्राच्यगोत्रे भरतगोत्रे च यद् वर्तते द्विस्वरम् वृद्ध‘इञ्’अन्तम् तस्मात् अञ् प्रत्ययो न भवति । पूर्वेण प्रातः प्रतिषिध्यते ।

प्राक्षु-चैकीयाः । पौष्पीयाः । भरतेषु-काशीयाः । द्विस्वरात् इति किम् ? पान्ना-
गाराः । मान्बरेषणाः । प्राग्-भरतेषु इति किम् ? दाक्षाः । 'प्राग्'ग्रहणे भरतानां न
ग्रहणम् इति 'भरत'ग्रहणम् ॥ ५८ ॥

दूरात् एत्यः । ५९ ।

'दूर'शब्दात् 'भव'आदौ अर्थे 'एत्य'प्रत्ययो भवति ।

दूरेत्यः ॥ ५९ ॥

उत्तरात् आहञ् । ६० ।

'उत्तर'शब्दात् 'भव'आदौ अर्थे 'आहञ्'प्रत्ययो भवति ।

औत्तराहः । औत्तराहा । 'औत्तराही' इति 'उत्तराह'शब्दात् 'भव'अर्थे अणि ॥ ६० ॥

पार-अवार-अवार-पारेभ्यः ईनः । ६१ ।

एभ्यः 'भव'आदौ अर्थे 'ईन'प्रत्ययो भवति ।

पारीणः । अवारीणः । पारावारीणः । अवारपारीणः ॥ ६१ ॥

प्राग्-अपाग्-उदक्-प्रतीग्-शुभ्यः यः । ६२ ।

'प्राग्'आदिभ्यः 'भव'आदौ अर्थे 'य'प्रत्ययो भवति ।

प्राच्यः । अपाच्यः । उदीच्यः । प्रतीच्यः । दिव्यः । कालवाचिनस्तु अन्यथात्
पश्चात् तनट्-प्राक्तनम् ॥ ६२ ॥

कन्थाया इकण् ॥ ६३ ॥

'कन्था'शब्दात् 'भव'आदौ अर्थे इकण् प्रत्ययो भवति ।

कान्थिकः ॥ ६३ ॥

वर्णो वुञ् । ६४ ।

'वर्णु'नदसमीपो वर्णुः, तद्विषयात् 'कन्था'शब्दात् 'भव'आदौ अर्थे वुञ्
प्रत्ययो भवति ।

कान्थकः ॥ ६४ ॥

कापिश्य-ऊर्दि-पर्दि-बल्हेः आयनणट् । ६५ ।

'कापिश्य'आदिभ्यः 'भव'आदौ अर्थे आयनणट् प्रत्ययो भवति ।

१. "कापिश्वाः ष्कृत्"-काशिका ८।२।९९। हैनेऽपि "कापिश्वाः" ६।२।१४। एतयोः
'कापिशी'शब्दो विवक्षितः । अत्र शाकटायने च 'कापिश्य'शब्दो विवक्षितः-शाक० २।१।१४।
'कपिशा भर्कटा अत्र सन्ति कापिशी अट्ठी"-हैमम् ।

कापिस्यायनः । और्दायनः । पार्दायनः । वाल्हायनः । टकारः रुच्यर्थः—कापिशा-
यनी द्राक्षा ॥ ६५ ॥

रङ्गोः प्राणिनि वा । ६६ ।

‘रङ्गु’शब्दात् ‘भव’आदौ प्राणिनि अथ आयनण्ट् प्रत्ययो भवति ।

‘रङ्गवायणो गौः । प्राणिनि इति किम् ? रङ्गवः कम्बलः ॥ ६६ ॥

यः अर्घात् । ६७ ।

‘अर्घ’शब्दात् ‘भव’आदौ अर्थे ‘य’प्रत्ययो भवति ।

अर्घ्यम् ॥ ६७ ॥

सादेः इकण् । ६८ ।

‘सपूर्व’शब्दात् ‘अर्घ’शब्दात् ‘भव’आदौ अर्थे इकण् प्रत्ययो भवति ।

पौष्करार्धिकः । वैजयार्धिकः ॥ ६८ ॥

‘दिग्’आदेः तौ । ६९ ।

‘दिक्’पूर्वात् ‘अर्घ’शब्दात् ‘भव’आदौ अर्थे तौ ‘इकण्’-‘य’प्रत्ययो भवतः ।

पौर्वार्धिकम्, पूर्वार्ध्यम् ॥ ६९ ॥

‘पर’-‘अवर’-‘अधम’-‘उत्तम’आदेः यः । ७० ।

‘पर’आदिपूर्वात् ‘अर्घ’शब्दात् ‘भव’आदौ अर्थे ‘य’प्रत्ययो भवति ।

परार्ध्यम् । अवरार्ध्यम् । अधमार्ध्यम् । उत्तमार्ध्यम् ॥ ७० ॥

ग्राम-राष्ट्रस्य अण् । ७१ ।

ग्रामस्य राष्ट्रस्य च यः एकदेशवाची ‘अर्घ’शब्दः तदन्तात् ‘भव’आदौ अर्थे
अण् प्रत्ययो भवति ।

ग्रामस्य राष्ट्रस्य वा पौर्वार्धिकः ॥ ७१ ॥

इकण् । ७२ ।

ग्रामस्य राष्ट्रस्य वा एकदेशवाचिनः ‘अर्घ’शब्दान्तात् ‘दिक्’पूर्वात् ‘भव’आदौ
अर्थे इकण् प्रत्ययो भवति ।

ग्रामस्य राष्ट्रस्य वा पौर्वार्धिकः ॥ ७२ ॥

ऊर्ज्वात् दम-देहात् इकण् भक् च ऊर्ज्यस्य वा । ७३ ।

‘ऊर्ध्व’शब्दात् पराभ्याम् ‘दम’-‘देह’शब्दाभ्याम् ‘भव’आदौ अर्थे इकण् प्रत्ययो भवति, ‘ऊर्ध्व’शब्दस्य मक् आगमः वा ।

और्ध्वदमिकः, और्ध्वदमिकः । और्ध्वदेहिकः, और्ध्वदेहिकः ॥ ७३ ॥

‘समान’पूर्वात् ‘लोक’उत्तरपद-‘अध्यात्म’आदिभ्यः । ७४ ।

‘समान’शब्दपूर्वात् नाग्नः, ‘लोक’उत्तरपदेभ्यः, ‘अध्यात्म’आदिभ्यश्च ‘भव’ आदौ अर्थे इकण् प्रत्ययो भवति ।

समानग्रामे भवः कृतः वा सामानग्रामिकः । सामानदेशिकः । इह लोके भवः ऐहलौकिकः । पारलौकिकः । सार्वलौकिकः । आध्यात्मिकम् । आधिदैविकम् । सामानिकम् । ऐहिकम् । आमुष्मिकम् । इत्यादयः ॥ ७४ ॥

वर्षा-कालेभ्यः । ७५ ।

‘वर्षा’शब्दात् कालविशेषवाचिन्यथ ‘भव’आदौ अर्थे इकण् प्रत्ययो भवति ।

वार्षिकः । कालेभ्यः—मासिकः । निशासहचरितम् अध्ययनम् निशा तत्र भवं नैशिकम् । कदम्बपुष्पसहचरितं कालः कदम्बपुष्पम् तत्र देयम् कादम्बपुष्पिकम् ऋणम् । बहुवचनम् यथाकथञ्चित् कालवृत्तेः प्रापगार्थम् ।

“‘काल’शब्दात् च कालार्थात् अकालार्थात् च कालतः ।

अकालात् अपि कालार्थात् कालेभ्य इति यो विधिः ॥ ”

[शाक० ३।१।६६]

‘वर्षा’ग्रहणम् ऋतु‘अण्’बाधनार्थम् ॥ ७५ ॥

शारदः श्राद्धे कर्मणि । ७६ ।

‘शरत्’शब्दात् कालवाचिनः ‘भव’आदौ श्राद्धे कर्मणि इकण् प्रत्ययो भवति ।

शारदिकम् श्राद्धम् कर्म । श्राद्धे इति किम् ? शारदं विरचनम् ॥ ७६ ॥

रोग-आतपे वा । ७७ ।

‘शरत्’शब्दात् कालवाचिनः ‘भव’आदौ अर्थे रोगे आतपे वा इकण् वा भवति ।

शारदिकः शारदः वा रोगः आतपो वा । रोग-आतपे इति किम् ? शास्त्रं दधि ॥ ७७ ॥

निशा-प्रदोष-हेमन्तात् । ७८ ।

एभ्यः 'भव'आदौ अर्थे इकण् वा भवति ।

नैशिकः, नैशः । प्रादोषिकः, प्रादोषः । हेमन्तिकः, हेमन्तः ॥ ७८ ॥

श्वसः तट् च । ७९ ।

'अस्'शब्दात् कालवाचिनः 'भव'आदौ अर्थे इकण् प्रत्ययो वा भवति, तस्य च तट् आगमः ।

शौवस्तिकः पक्षे अस्त्यः ॥ ७९ ॥

हेमन्तस्य अणि तो लुक् । ८० ।

'हेमन्त'शब्दस्य कालवाचिनः 'भव'आदौ अर्थे अणि पठं तकारस्य लुग् वा भवति ।

हेमन्, हेमन्तम् ॥ ८० ॥

पुरः नट् । ८१ ।

'पुरा'शब्दात् कालवाचिनः 'भव'आदौ अर्थे नट् प्रत्ययो वा भवति ।

पुराणम् पक्षे पुरातनम् । टकारः डचर्यः ॥ ८१ ॥

पूर्वाह्न-अपराह्णात् तनट् । ८२ ।

आभ्याम् 'भव'आदौ अर्थे तनट् प्रत्ययो वा भवति ।

पूर्वाह्नतनः । अपराह्नतनः । पक्षे पौर्वाह्निकः । आपराह्निकः ॥ ८२ ॥

सायम्-चिरम्-प्राह्णे-प्रगे अव्ययात् । ८३ ।

पृथग्वचनात् 'वा' इति निवृत्तम् । एभ्यः 'भव'आदौ अर्थे 'तनट्' प्रत्ययो भवति ।

सायंतनम् । चिरंतनम् । प्राह्णतनम् । प्रगेतनम् । अव्यय—दिवातनम् । दोषा-
तनम् । 'सायम्'आदीनाम् मकारान्तानाम् 'अव्ययात्' इत्येव सिद्धे वचनात् 'सायं'
आदिशब्दानां प्रत्ययसंज्ञियोगे 'मकार'अन्तत्वं विज्ञायते ॥ ८३ ॥

भ-ऋतु-'संख्या'आदेः अण् । ८४ ।

'भ'वाचिनः, ऋतुवाचिनः, 'संख्या'आदिभ्यश्च कालवाचिभ्यः 'भव'आदौ अर्थे अण् प्रत्ययो भवति ।

पुण्ये जातः पौषः । तैषः । ऋतुः—प्रेक्ष्यः । शैशिरः । 'सन्ध्या'आदि—सान्ध्यः । सान्धिबेलः । सन्ध्या सन्धिबेला अमावास्या त्रयोदशी पञ्चदशी पौर्णमासी प्रतिपत् शम्भत् इति 'सन्ध्या'आदिः ॥ ८४ ॥

संबत्सरात् पर्व-फले । ८५ ।

'संबत्सर'शब्दात् कालवाचिनः 'भव'आदौ फले पर्वणि च अर्थे अण् प्रत्ययो भवति ।

सांबत्सरस् पर्व फलं वा ॥ ८५ ॥

प्रावृषः एण्यः । ८६ ।

'प्रावृष'शब्दात् कालवाचिनः 'भव'आदौ अर्थे 'एण्य'प्रत्ययो भवति ।

प्रावृषेण्यः ॥ ८६ ॥

चिर-परन्-परारेः त्नः । ८७ ।

एभ्यः कालवाचिभ्यः 'भव'आदौ अर्थे 'त्न'प्रत्ययो भवति ।

चिरत्नम् । परत्नम् । परारित्नम् ॥ ८७ ॥

अन्त-अवस्-अधसः अमः । ८८ ।

एभ्यः 'भव'आदौ अर्थे 'अम'प्रत्ययो भवति ।

अन्तमः । अन्तमः । अधमः । 'अकार'आदित्वम् अवस्-अधसोः अन्त्यस्वरादि-लुगर्थम् ॥ ८८ ॥

द्वीपात् अनुसमुद्रात् ण्यः । ८९ ।

समुद्रस्य समीपः यः द्वीपः तद्वाचिनः 'द्वीप'शब्दात् 'भव'आदौ अर्थे 'ण्य' प्रत्ययो भवति । कच्छादियण्-बुगोः अपवादः ।

द्वैप्यः । अनुसमुद्रात् इति किम् ? अनुनदिवाचिनः द्वैप्यं द्वैपकम् अस्य हसितम् ॥ ८९ ॥

पद्मात्-आदि-अन्त-अग्रात् इमः ॥ ९० ॥

एभ्यः 'भव'आदौ अर्थे 'इम'प्रत्ययो भवति ।

पश्चिमम् । आदिमम् । अन्तिमम् । अग्रिमम् ॥ ९० ॥

मध्यात् मः । ९१ ।

‘मध्य’शब्दात् ‘भव’आदौ अर्थे ‘म’प्रत्ययो भवति ।

मध्यमम् ॥ ९१ ॥

उत्कर्ष-अपकर्षयोः अः । ९२ ।

उत्कर्ष-अपकर्षयोः यत् मध्यम् तत्र प्रवर्तमानात् ‘मध्य’शब्दात् ‘भव’आदौ अर्थे ‘अ’अत्ययो भवति ।

न अतिउत्कृष्टः न अतिअपकृष्टः मध्यपरिमाणः मध्यः वैयाकरणः । मध्याः गुणाः । मध्या स्त्री । अवस्था-अवस्थावतोः भेदविवक्षायाम् अवस्था प्रकृत्यर्थः अवस्थाता प्रत्ययार्थः इति मः प्राप्नोति इति वचनम् ॥ ९२ ॥

युष्मद्-अस्मदोः वा अञ्-स्वञौ युष्माक्-अस्माकम् एकस्मिन्

तवक्-ममकम् । ९३ ।

युष्मद्-अस्मद्-याम् ‘भव’आदौ अर्थे अञ्-स्वञौ भवतः तद्योगे च यथासंख्यम् ‘युष्माक्’-‘अस्माक्’आदेशः, एकत्वं तु तयोः ‘तवक्’-‘ममक्’आदेशः ।

यौष्माक्ः । आस्माक्ः । यौष्माकीणः । आस्माकीनः । एकत्वे तावक् । मामक् । तावकीनः । मामकीनः । पक्षे युष्मदीयः । अस्मदीयः । त्वदीयः । मदीयः ॥ ९३ ॥

‘स्थाम’-अजिन’अन्तात् श्लुक् । ९४ ।

‘स्थाम’अन्तात् ‘अजिन’अन्तात् च परस्य ‘भव’आदौ अर्थे उत्पन्नस्य प्रत्ययस्य श्लुक् भवति ।

अश्वत्थामा । सिंहाजिनः । वृकाजिनः ॥ ९४ ॥

॥ इति श्रीमल्लगिरिविरचिते शब्दानुशासने तद्धिते दशमः पादः समाप्तः ॥

★

१. “-परिणामो मध्यः” इति शाक० ३।१।८२।

२. “अश्वत्थाम्नो जातः भवः वा अश्वत्थामा” ३।१।८३। शा० अ० ।

३. “सिंहाजिनः भवः जातो वा सिंहाजिनः” ३।३।९३। सिद्ध० दृ० ।

तद्धिते एकादशः पादः

आ कश्चितः अण् । १ ।

‘कचित्’शब्दम् अभिव्याप्य ये अर्था वक्ष्यन्ते तेषु अण् प्रत्ययो भवति वा ।
अधिकारः परिभाषा विधिः वा अयम् । पक्षत्रयेऽपि अपवादविषयं परिहृत्य वर्तते ।

उपगोः अपत्यम् औपगवः । भिक्षाणाम् समूहः भैक्षम् । कषायेण रक्तम्
काषायम् ॥ १ ॥

‘राष्ट्र’आदेः पत्युः । २ ।

‘राष्ट्र’आदिभ्यः परः यः ‘पति’शब्दः तदन्तात् ‘राष्ट्रपति’आदेः आकचितीये अर्थे
अण् प्रत्ययो वा भवति । ‘ज्य’अपवादः ।

राष्ट्रपतेः इदम् राष्ट्रपतम् । धनपतेः अपत्यम् धानपतम् । राष्ट्र धन अथ गत
गण क्षेत्र कुशल गृह पशु समा धन्वन् धान्य इति ‘राष्ट्र’आदिः ॥ २ ॥

‘पति’उत्तरपद-यम-आदित्य-दिति-अदितेः ज्यः ‘अण्’-

अपवादे च अस्वे । ३ ।

‘पति’शब्दउत्तरपदात् ‘यम’आदिभ्यश्च आकचितीये अर्थे, स्ववर्जिते यः ‘अण्’-
अपवादः तद्विषये च ज्यः प्रत्ययो भवति ।

बृहस्पतिः देवता अस्य बार्हस्पत्यम् । एवम् याम्यम् । आदित्य-आदित्यम् ।
दिति-दैत्यम् । अदिनि-आदित्यम् । बार्हस्पत्यः । प्राजापत्यम् । याम्यम् । आदित्यः । अत्र
‘अतः’ [ ] इति इज् न भवति । अण्ग्रहणं किम् ? वास्तोष्पत्यभार्यः ।
असति ‘अण्’ग्रहणे ‘स्व’अपवादविषयेऽपि अस्य समावेशः स्यात् ततः ‘न तद्धितः
स्वरद्विहेतुः’ [ ] इति पुंभावनिषेधात् आकारः अपि श्रूयते-वास्तोष्पत्याभार्यः
इति । अस्वे इति किम् ? उष्ट्रपतिः नाम वाहनम् तस्य स्वम् औष्ट्रपतम्, ‘वाहनात्’
[ ] इति अण् ॥ ३ ॥

बहिषः टीकण् च । ४ ।

‘बहिष’शब्दात् आकचितीये अर्थे टीकण् ज्यश्च प्रत्ययो भवति ।

बाहीकः, बाह्यः ॥ ४ ॥

कलि-अग्नेः एयण् । ५ ।

आभ्याम् आकचितीये अर्थे, 'अण्'अपवादे च अस्वे एवण् प्रत्ययो भवति ।

कत्रौ भवम् कालेयम् । कलिः देवता अस्य कालेयम् । आग्नेयम् । कलेः आगतम् कालेयम् । आग्नेयम् ॥ ५ ॥

पृथिन्या अ-अञौ । ६ ।

'पृथिवी'शब्दात् आकचितीये अर्थे, 'अण्'अपवादे च अस्वे 'अ-अण्'प्रत्ययो भवतः ।

पृथिन्यां भवः पार्थिवः । पार्थिवा । पार्थिवी ॥ ६ ॥

'उत्स'आदेः अञ् । ७ ।

'उत्स'आदेः आकचितीये अर्थे 'अण्'अपवादविषये च अस्वे अञ् प्रत्ययो भवति ।

उत्सस्य इदम् औत्सम्यम् । औदपानम् । 'वष्क्य'शब्दस्य उत्तरेण [अष्टमेन सूत्रेण] समासे प्रतिषेधात् इह 'उत्स'आदिअन्तस्य अपि प्रत्ययः । उत्स उदपान विकर विनद महानद महानस महाप्राण तरुण तलुन घेनु पङ्क्ति जगती त्रिष्टुप् अनुष्टुप् जनपद भरत उशीनर प्रीष्म पीलुकण वृषदंश भल्लकीय रथन्तर मध्यंदिन बृहत् महत् महिमन् कुक पञ्चाल इन्द्रावसान उष्णिह् ककुम् सुवर्ण इति 'उत्स'आदिः ॥ ७ ॥

वष्क्यान् असमासे । ८ ।

'वष्क्य'शब्दात् आकचितीये अर्थे, 'अण्'अपवादे च अस्वे असमासे अञ् प्रत्ययो भवति ।

वष्क्यस्य अपत्यम् वाष्क्यः । असमासे इति किम् ? सुवष्क्यस्य अपत्यम् सौवष्क्यः ॥ ८ ॥

देवात् यञ् च । ९ ।

'देव'शब्दात् आकचितीये अर्थे 'अण्'अपवादे च यञ्-अञौ वा भवतः ।

दैव्यम् । दैवम् । दैवी वाक् ॥ ९ ॥

स्थाम्नः अत् । १० ।

'स्थामन्'शब्दअन्तात् आकचितीये अर्थे अकारप्रत्ययो भवति ।

अस्थाम्नः अफस्य अस्थाम्नः ॥ १० ॥

लोम्नः अपत्येषु । ११ ।

‘लोमन्’शब्दात् अपत्येषु बहुषु अत् प्रत्ययो भवति ।

उडुलोम्नः अपत्यानि औडुलोमाः । अपत्येषु इति बहुवचनम् किम् ? औडुलोमिः ।

औडुलोमी ॥ ११ ॥

द्विगोः अलुचः अनपत्ये ‘य’-‘स्वर’आदेः भ्लुक् । १२ ।

द्विगोः ‘अलुग्’अन्तात् आकञ्चितीये अर्थे अपत्यवर्जिते विहितस्य ‘यकार’आदेः ‘स्वर’आदेश प्रत्ययस्य भ्लुक् भवति ।

द्वयोः रथयोः, द्विरध्याः वा अयम् द्विरधः बोढा । पञ्चसु कपालेषु, पञ्चकपाल्यां वा संस्कृतम् पञ्चकपालम् । द्वयोः अनुयोगयोः, द्व्यनुयोगीं वा अभ्येता द्व्यनुयोगः । द्विगोः इति किम् ? कैलासाः । अलुचः इति किम् ? पञ्चसु कपालेषु संस्कृतम् पञ्चकपालम् तस्य इदम् पाञ्चकपालम् । ‘य’-‘स्वर’आदेः इति किम् ? पञ्चगर्गमयम् ॥ १२ ॥

सेः निवासात् अस्य । १३ ।

सेः प्रथमान्तात् निवासवाचिनः ‘अस्य’ इति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । निवसन्ति अस्मिन् इति निवासः ।

सुप्तः निवासः अस्य सौप्तः । राष्ट्रियः ॥ १३ ॥

आभिजनात् । १४ ।

अभिजनाः पूर्वबान्धवाः तःसंबन्धी यः निवासः तद्वाचिनः प्रथमान्तात् ‘अस्य’ इति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ।

सुप्तः अस्य आभिजनः निवासः सौप्तः । राष्ट्रियः ॥ १४ ॥

तूदी-वर्मतीभ्याम् एयण् । १५ ।

आभ्याम् आभिजननिवासवाचिभ्याम् ‘अस्य’ इति षष्ठ्यर्थे एयण् प्रत्ययो भवति । तौदेयः । बार्मतेयः ॥ १५ ॥

‘सण्डिक’-‘सिन्धु’आदिभ्याम् ण्य-अणौ । १६ ।

‘सण्डिक’आदिभ्यः ‘सिन्धु’आदिभ्यश्च आभिजननिवासवाचिभ्यः ‘अस्य’ इति षष्ठ्यर्थे यथासंख्यम् ‘ण्य’-‘अण्’प्रत्ययौ भवतः ।

साण्डिक्यः । कौचवार्यः । सण्डिक कूचवार सर्वसेन सर्वकेश चणक शङ्ख सोध

इति 'सण्डिक' आदिः ।

सैन्धवः । वार्षवः ।

सिन्धु बर्णु मधुमत् कम्बोज शल्ब गन्धार केस्मीर किष्किन्ध गदिक उरण्ण गरत्
ग्रामणी इति 'सिन्धु'आदिः ॥ १६ ॥

अस्त्राजीवे अद्रेः ईयः । १७ ।

अद्रिः यः आभिजनः निवासः तद्वाचिनः प्रथमान्तात् 'अस्य' इति षष्ठ्यर्थे अस्त्राSS-
जीवे 'ईय'प्रत्ययो भवति ।

हृद्रोलः पर्वतः आभिजनः निवासः अस्य हृद्रोलीयः अस्त्राजीवः । अद्रेः इति किम् ?
सांकाश्यकः अस्त्राजीवः ॥ १७ ॥

शालातुरात् इयण् । १८ ।

अस्मात् आभिजननिवासवाचिनः 'अस्य' इति षष्ठ्यर्थे ईयण् प्रत्ययो भवति ।
शालातुरीयः ॥ १८ ॥

अमः भजति । १९ ।

'अम्'अन्तात् 'भजति' अर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ।

कुप्रे भजति सौम्रः । राष्ट्रियः ॥ १९ ॥

वासुदेव-अर्जुनान् वुच् । २० ।

आभ्याम् 'अम्'अन्ताभ्याम् 'भजति' अर्थे वुच् प्रत्ययो भवति ।

वासुदेवकः । अर्जुनकः । वासुदेवीं भजति वासुदेवकः ॥ २० ॥

महाराजान् इकण् । २१ ।

अस्मात् 'अम्'अन्तात् 'भजति'अर्थे इकण् प्रत्ययो भवति ।

माहाराजिकः ॥ २१ ॥

अचित्तात् अदेश-कालात् । २२ ।

देश-कालवर्जितम् यद् अचित्तम् तद्वाचिनः 'अम्'अन्तात् 'भजति'अर्थे इकण्
प्रत्ययो भवति ।

मौदिकिकः । अदेश-कालात् इति किम् ? सौम्रः । पूर्वहितनः ॥ २२ ॥

गोत्र-अत्रियेभ्यः प्रायः कुञ् । २३ ।

१. "कस्मीर" इति हैमम्-६।३।२१६। काशिका-४।३।१९३। २. "शालातुरीयः पाणिनिः"
-हैमम्-६।३।२१७। "शालातुरीयः" इति काशिका-४।३।१९४।

गोत्रवाचिभ्यः क्षत्रियवाचिभ्यः 'अम्'अन्तेभ्यः 'भजति'अर्थे प्रायः वुञ् भवति ।
ग्लुचुकायनि भजति ग्लौचुकायनकः । गार्गकः । गार्ग्यायणकः ।

क्षत्रिय-नाकुलकः । साहदेवकः । प्रायः इति किम् ? पाणिनि भजति
पाणिनीयः ॥ २३ ॥

सरूपात् द्वेः रा ब सर्वम् । २४ ।

'राष्ट्र-राज०' ;] इत्यादिना यः द्विः अमिधास्यते तदन्तस्य 'अम्'अन्तस्य
'भजति'अर्थे राष्ट्रवत् सर्वम्-प्रकृतिः प्रत्ययश्च भवति । राष्ट्रवाचिनी या प्रकृतिः 'वृजि'
इत्यादिका ततः प्रत्ययः 'वृजि-मद्राद् देशात् कः' [तद्धिते दशमपादे सूत्र २३] इत्या-
दिना विहितः तद् उभयम् द्विसंज्ञान्तस्य अस्मिन् विषये भवति इत्यर्थः ।

वाच्यम् वाच्यौ वृजिन् वा भजति वृजिकः । पाण्डचम् , पाण्डकः । आङ्गकः ।
'बहुविषयेभ्यः' [तद्धिते दशमे पादे सू० २९] इति वुञ् । कौरवकः । 'कुरु-युगन्धरात् वा'
[तद्धिते दशमे पादे सू० ३२] इति वा वुञ् । सरूपात् इति किम् ? पुरुः नाम राजा अनु-
खण्डो जनपदः इति सारूप्यं नास्ति । द्वेः इति किम् ? पञ्चालान् भजति पाञ्चालः । 'सर्व'-
ग्रहणम् प्रकृतिअतिदेशार्थम् ॥ २४ ॥

अधिकृत्य ग्रन्थे । २५ ।

'अम्'अन्तात् अधिकृत्य कृते ग्रन्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ।

सुभद्राम् अधिकृत्य कृतः ग्रन्थः सौभद्रः । ग्रन्थे इति किम् ? सुभद्राम् अधिकृत्य
कृतः प्रासादः । भुवनमुन्दरीम् अधिकृत्य कृता कथा भुवनमुन्दरी । बन्धिवन्धनम् सीता-
हरणम् इति उपचारात् ग्रन्थे ताच्छन्दचम् ॥ २५ ॥

ज्योतिषम् । २६ ।

'ज्योतिः'शब्दात् 'अम्'अन्तात् अधिकृत्य कृते ग्रन्थे अर्थे 'अण्'प्रत्ययः औत्वाभावश्च
निपात्यते ।

ज्योतिषि अधिकृत्य कृतः ग्रन्थः ज्योतिषम् ॥ २६ ॥

द्वन्द्वात् ईयः प्रायः । २७ ।

द्वन्द्वात् समासात् 'अम्'अन्तात् अधिकृत्य कृते ग्रन्थे अर्थे प्रायः 'ईय'प्रत्ययो भवति ।

वाक्य-पदीयम् । द्रव्य-पयोयीयम् । प्रायः इति किम् ? देवा-ऽमुरम् । राक्षो-ऽसुरम् ।

१. राक्षोऽमुरम्-काशिका-४।३।१२५। हैम-६।३।२०१। अनेन उपसर्गनेन रक्षाक्षि-
राक्षसाः अमुराश्च मिश्राः इति प्रतीयते ।

गौण-मुख्यम् ॥ २७ ॥

‘इन्द्रजनन’आदिभ्यः । २८ ।

एभ्यः ‘अम्’अन्तेभ्यः अधिकृत्य कृते ग्रन्थे अर्थे ‘ईय’प्रत्ययो भवति ।

इन्द्रस्य जननम् इन्द्रजननम् तद् अधिकृत्य कृतम् काव्यम् इन्द्रजननीयम् ।
सीताहरणीयम् । ‘इन्द्रजनन’आदयः प्रयोगगम्याः ॥ २८ ॥

टः । २९ ।

टः इति तृतीयान्तात् कृते ग्रन्थे अर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ।

दैववाचकम् नन्दध्ययनम् । सिद्धसेनीयः स्तवः ॥ २९ ॥

नाम्नि । ३० ।

‘ग्रन्थे’ इति निवृत्तम् । टः इति तृतीयान्तात् कृते अर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, प्रत्ययान्तं चेत् कस्यचित् नाम स्यात् ।

मक्षिकाभिः कृतम् माक्षिकम् । भ्रामरम् मधु । नाम्नि इति किम् ? मक्षिकाभिः
कृतम् शकुन् ॥ ३० ॥

‘कुलाल’आदेः वुञ् । ३१ ।

एभ्यः तृतीयान्तेभ्यः कृते अर्थे वुञ् प्रत्ययो भवति नाम्नि ।

कुलालेन कृतम् घट-घटी-शराव-उदञ्चनादि भाण्डम् एव कौलालकम् न अन्यत् ।
सूर्प-पिटक-पिटलिका-पण्डिकादि वारुडकम् न अन्यत् ॥ ३१ ॥

छन्दस्य-उरस्य-औरस-सर्वचर्मीण-सार्वचर्मीणाः । ३२ ।

एते कृते अर्थे नाम्नि ‘य’आदिप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते ।

छन्दसा इच्छया कृतः ग्रन्थः न तु प्रवचनेन ‘गायत्री’आदिना वा छन्दस्यः ।
उरसा निर्मितः उरस्यः, एवम् औरसः । अत्र य-अणौ । सर्वचर्मणा कृतः सर्वचर्मीणः ।
सार्वचर्मीणः । अत्र ईन-ईनौ ॥ ३२ ॥

उपज्ञाते । ३३ ।

टः इति तृतीयान्तात् उपज्ञाते अर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ।

पाणिनिना उपज्ञातम् पाणिनीयम् ॥ ३३ ॥

प्रोक्ते । ३४ ।

प्रकर्षेण व्याख्यातम् अधीतम् वा प्रोक्तम् न तु कृतम्, कृते पूर्वेण एव सिद्धत्वात् ।
टः इति तृतीयान्तात् प्रोक्ते अर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ।

भद्रबाहुणा प्रोक्तानि भद्रबाह्वाणि उत्तराध्ययनानि । याज्ञ-
वल्क्यानि ॥ ३४ ॥

‘मौद’आदिभ्यः अण् । ३५ ।

एभ्यः तृतीयान्तेभ्यः प्रोक्ते अर्थे अण् प्रत्ययो भवति ।

मौदेन प्रोक्तेन अभ्येतारः मौदाः । पैष्पलादाः । ‘मौद’आदयः प्रयोगगम्याः ।
‘अण्’अपवादबाधनार्थः योगः ॥ ३५ ॥

‘कठ’आदिभ्यः वेदे ऋक् । ३६ ।

एभ्यः प्रोक्ते यः प्रत्ययः तस्य ऋक् भवति, स चेत् प्रोक्ते वेदे स्यात् ।

कठेन प्रोक्तस्य वेदस्य बोद्धारः अभ्येतारो वा कठाः । चरकाः । वेदे इति किम् !
चरकेण प्रोक्ताः चारकाः श्लोकाः । ‘कठ’आदयः प्रयोगगम्याः ॥ ३६ ॥

वरतन्तु-नित्सिरि-स्वण्डिक-उम्वात् ईयण् । ३७ ।

एभ्यः तृतीयान्तेभ्यः प्रोक्ते वेदे अर्थे ईयण् प्रत्ययो भवति ।

वरतन्तुना प्रोक्तस्य बोद्धारः अभ्येतारो वा वाग्नन्तवीयाः । तैत्तिरीयाः । स्वाण्डि-
कायाः । औखीयाः । वेदे इति किम् ! नित्तिगिणा प्रोक्ताः तैत्तिरीयाः श्लोकाः ॥ ३७ ॥

छगलिनः एयिनण् । ३८ ।

अस्मात् तृतीयान्तात् प्रोक्ते वेदे एयिनण् प्रत्ययो भवति ।

छगलिना प्रोक्तस्य वेदस्य बोद्धारः अभ्येतारो वा छगळेयिनः ॥ ३८ ॥

‘शौनक’आदिभ्यः णिन् । ३९ ।

एभ्यः तृतीयान्तेभ्यः प्रोक्ते वेदे अर्थे णिन् प्रत्ययो भवति ।

शौनकेन प्रोक्तस्य वेदस्य बोद्धारः अभ्येतारो वा शौनकिनः । साङ्गरविणः । वेदे
इति किम् । शौनकाया शिक्षा । शौनक साङ्गस्व बाजसनेय शापय स्कन्ध स्कन्ध रज्जुभार
रज्जुकण्ठ कठ गाठ पुरुषांगक हस्तिद्रु उत्वेक उल्लुप कमल आरण स्वादायन इत्यादि ॥ ३९ ॥

पुराणे कल्पे । ४० ।

टः इति तृतीयान्तात् प्रोक्ते अर्थे णिन् प्रत्ययो भवति, स चेत् प्रोक्तः पुराणः कल्पः स्यात् ।

पिङ्गेन प्रोक्तः कल्पः पुराणः पैङ्गी कल्पः । पुराणे इति किम् ? आस्मरथः कल्पः—
आस्मरथेन हि प्रोक्तः कल्पः उत्तरकल्पेभ्यः आरातीयः श्रूयते ॥ ४० ॥

काश्यप-कौशिकात् वेदवत् च । ४१ ।

आभ्यां प्रोक्ते पुराणे कल्पे अर्थे णिन् प्रत्ययो भवति, वेदवत् च अस्मिन् कार्यम् ।
काश्यपेन प्रोक्तस्य कल्पस्य पुराणस्य बोद्धारः अध्येतारो वा काश्यपिनः ।
कौशिकिनः । काश्यपिनाम् धर्मः आम्नायो वा काश्यपकम् । कौशिककम् ॥ ४१ ॥

शिलालि-पाराशर्यात् नट-मिक्षुसूत्रे । ४२ ।

आभ्याम् तृतीयान्ताभ्याम् यथासंख्यम् नटसूत्रे मिक्षुसूत्रे च प्रोक्ते णिन् प्रत्ययो
भवति, वेदवत् च अस्मिन् कार्यम् ।

शिलालिना प्रोक्तस्य नटसूत्रस्य बोद्धारः अध्येतारो वा शैलालिनः नटाः । पारा-
शरिणः मिक्षवः । शैलालिनाम् धर्मः आम्नायो वा शैलालकम् । पाराशरकम् । नट-मिक्षुसूत्रे
इति किम् ? शैलालम् । पाराशरम् ॥ ४२ ॥

कृशाश्व-कापिलेय-कर्मन्दात् इन् । ४३ ।

कृशाश्व-कापिलेयाभ्याम् तृतीयान्ताभ्याम् नटसूत्रे कर्मन्दात् मिक्षुसूत्रे प्रोक्ते इन्
प्रत्ययो भवति, वेदवत् च अस्मिन् कार्यम् ।

कृशाश्विनः, कापिलेयिनः नटाः । कर्मन्दिनः मिक्षवः । कृशाश्विनाम् धर्मः आम्नायः
वा काशाश्वकम् । कापिलेयकम् । कर्मन्दकम् ॥ ४३ ॥

एकदिशि । ४४ ।

तृतीयान्तात् एकदिशि यथाविहितं प्रत्ययो भवति । एका समाना साधारणा
दिक् यस्य स एकदिक् ।

सुदाम्ना पर्वतेन एकदिक् सौदामिनी विभुत्—सुदामा पर्वतः ब्रह्मां दिशि तस्या-
मेव विभुत् तेन एकदिग् उच्यते । एवम् हैमवती ॥ ४४ ॥

तस्य । ४५ ।

तृतीयान्तात् एकदिशि तस् प्रत्ययो भवति ।

सुदामतः । हिमवतः । प्रत्ययान्तरार्थम् वचनम् ॥ ४५ ॥

यः च उरसः । ४६ ।

‘उरस्’शब्दात् तृतीयान्तात् एकदिशि तस् यश्च प्रत्ययो भवति ।

उरसा एक दिक् उरस्यः, उरस्तः ॥ ४६ ॥

उसेः आगतः । ४७ ।

उसेः पञ्चम्यन्तात् आगते अर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ।

सुग्रात् आगतः सौग्रा । राष्ट्रियः । सुग्रात् आगच्छन् वृक्षमूलात् आगतः इत्यादौ
‘वृक्षमूल’आदेः अनभिधानात् न भवति ॥ ४७ ॥

‘शुण्डिक’आदेः अण् । ४८ ।

एभ्यः पञ्चम्यन्तेभ्यः आगते अर्थे अण् प्रत्ययो भवति ।

शुण्डिकात् आगतम् शौण्डिकम् । औदपानम् । शुण्डिक उदपान कृपण पर्ण
तृण तूर्ण स्थण्डिल उपल उदक भूमि पिप्पल इति शुण्डिकआदिः ॥ ४८ ॥

विद्या-योनिबंधनात् बुञ् । ४९ ।

विद्याकृतः योनिकृतः वा संबन्धः तद्वाचिनः पञ्चम्यन्तात् आगते अर्थे बुञ्
प्रत्ययो भवति ।

आचार्यात् आगतम् आचार्यकम् । मातुलकम् ॥ ४९ ॥

पित्र्यं वा । ५० ।

‘पितृ’शब्दात् योनिसंबन्धवाचिनः पञ्चम्यन्तात् आगते अर्थे ‘य’प्रत्ययो वा निपात्यते ।

पित्र्यम् पक्षे पैतृकम् ॥ ५० ॥

कृतः इकण् । ५१ ।

‘कृकार’अन्तात् विद्या-योनिबंधवाचिनः पञ्चम्यन्तात् आगते अर्थे इकण्
प्रत्ययो भवति ।

होतुः आगतम् हौतृकम् ॥ ५१ ॥

आयस्थानात् । ५२ ।

स्वामिना प्राज्ञः भागः आयः तस्य स्थानम्— उत्पत्तिदेशः, तद्वाचिनः पञ्चम्यन्तात्
आगते अर्थे इकण् प्रत्ययो भवति ।

शुल्कशालायाः आगतम् शौल्कशालिकम् ॥ ५२ ॥

वृ-हेतुभ्यः रूप्य-मयटौ वा । ५३ ।

वृवाचिनः हेतुवाचिनश्च पञ्चम्यन्तात् आगते अर्थे रूप्य-मयटौ प्रत्ययौ भवतः, पक्षे यथाप्राप्तम् । वचनमेवाच्च न यथासंख्यम् ।

देवदत्तात् आगतम् देवदत्तरूप्यम् । देवदत्तमयम् । पक्षे देवदत्तम् ।

हेतु—शमात् आगतं शमरूप्यम् । शममयम् । पक्षे शमीयम् । गहादित्वात् ईयः । वृग्रहणम् अहेत्वर्थम् ॥ ५३ ॥

गोत्रात् अङ्गवत् । ५४ ।

गोत्रवाचिनः पञ्चम्यन्तात् आगते अर्थे अङ्गवत् प्रत्ययौ भवति ।

यथा-‘वैदः, गार्गः, दाक्षः अङ्गः’ इति अणौ भवति तथा इह अपि विदेभ्यः आगतम् वैदम्, गार्गम्, दाक्षम् इत्यादि ॥ ५४ ॥

प्रभवति । ५५ ।

पञ्चम्यन्तात् प्रभवति—प्रथमतः उपलभ्यमाने जायमाने वा यथाविहितं प्रत्यया भवन्ति । ‘जाते’ [ ] इति भूते सप्तम्यन्तात्, अयं तु पञ्चम्यन्तात् वर्तमाने इति अर्थभेदः ।

हिमवतः प्रभवति हैमवती गङ्गा ॥ ५५ ॥

‘स्यद्’आदेः मयट् । ५६ ।

एभ्यः पञ्चम्यन्तेभ्यः प्रभवति अर्थे मयट् प्रत्ययौ भवति । तन्मयम् । भवन्मयम् ॥ ५६ ॥

.....

ऋच्-ऋत्-इज्या-इधच्चः इकण् । ५७ ।

‘ऋच्’ इति एतस्मात्, ऋकारान्तात्, द्विभच्कात्, इज्याभ्यः—यागशब्देभ्यश्च ग्रन्थकादिभ्यः तस्य व्याख्यानं तत्र भवे च इकण् प्रत्ययो भवति । ‘अण्’आदेः अपवादः ।

ऋचः—आर्चिकम् ।

ऋकारान्त—चतुर्थं होतुषु भव इत्यणो छुपि चतुर्होता ग्रन्थः तस्य व्याख्यानम्

१. ‘अणा प्रत्ययेन ऋचि भवन्ति यथा’ इति सम्भवः । २. खचितम् । ३. ऋचो व्याख्यानम् ऋक्ष वा भवम् इति आर्चिकम् ।

तत्र भवे वा चातुर्होतृकम् । एवम् पाञ्चहोतृकम् ।

इत्या-आग्निष्टोमिकम् ।

द्विस्वर-आग्नििकम् । 'इत्या'ग्रहणम् 'बहुस्वरात् प्रायः' [अथस्तनमेव एकोनषष्टितमं सूत्रम्] इत्यस्यैव प्रपञ्चः ॥ ५७ ॥

वाचेः अध्याये । ५८ ।

'ऋषि'शब्देभ्यः ग्रन्थवाचिभ्यः तस्य व्याख्याने तत्र भवे च अर्थे अध्याये इकण् प्रत्ययो भवति ।

वाशिष्ठस्य ग्रन्थस्य व्याख्यानम् तत्र भवः वा वाशिष्टिकः । अध्याये इति किम् ? वाशिष्टी ऋक् ॥ ५८ ॥

बहुस्वरात् प्रायः । ५९ ।

बहुस्वरात् ग्रन्थवाचिनः तस्य व्याख्याने तत्र भवे च अर्थे इकण् प्रत्ययो भवति ।

वात्स्वणत्त्विकम् । आप्वरिकम् । नामाख्यातिकम् । आख्यातिकम् । 'प्रायः' वचनात् कचित् न भवति-साहितम् ॥ ५९ ॥

पुरोडाश-पौरोडाशात् इक-इकश्चै । ६० ।

आन्याम् तस्य व्याख्याने तत्र भवे च अर्थे प्रायः 'इक-इकट्'प्रत्ययौ भवतः । वचनभेदात् यथासंख्याभावः ।

पुरोडाशः षिष्टिषिण्डाः तत्सहचरितः मन्त्रः पुरोडाशः तस्य व्याख्यानम् तत्र भवः वा पुरोडाशिकः, पुरोडाशिका, पुरोडाशिकी । पुरोडाशस्य संस्कारः मन्त्रः पौरोडाशः तस्य व्याख्यानम् तत्र भवः वा पौरोडाशिकः, पौरोडाशिका, पौरोडाशिकी ॥ ६० ॥

छन्दसः यः । ६१ ।

'छन्दस्'शब्दात् तस्य व्याख्याने तत्र भवे च अर्थे यः प्रत्ययो भवति ।

छन्दसः व्याख्यानम् तत्र भवः वा छन्दस्यः ॥ ६१ ॥

'शिक्षा'आदेशे अण् । ६२ ।

एभ्यः 'छन्दः'शब्दाच्च ग्रन्थवाचिनः तस्य व्याख्याने तत्र भवे च अण् भवति ।

शिक्षायाः शैक्षः । आर्गयनः इत्यादि । छान्दसः अस्य एवं द्वैतस्यम् ।

शिक्षा ऋगयन पदव्याख्यानं छन्दोमानं छन्दोभाषां छन्दोविधिं व्याख्य पुनरुक्त

निरुक्त व्याकरण निवाप बास्तुविषा अङ्गविषा क्षत्रविषा त्रिविषा विषा उपपत्त उत्पत्त
संवासर मुहूर्त निमित्त उपनिषद इति 'शिक्षा'आदिः ॥ ६२ ॥

'कल्प'-पद'-लक्षण'अन्तेभ्यः ऋतु-आख्यान-आख्यायिकात् । ६३ ।

'कल्प'-पद'-लक्षण'अन्तेभ्यः ऋतु-आख्यान-आख्यायिकावाचिभ्यश्च तद् वेत्ति
अधीते वा इत्यर्थे इकण् प्रत्ययो भवति ।

पौर्वकल्पिकः । पौर्वपदिकः । गौलक्षणिकः ।

ऋतुः—आग्निष्टोमिकः ।

आख्यान—यावकीतिकः ।

आख्यायिका—वासवदत्तिकः ॥ ६३ ॥

अकल्पात् सूत्रान् । ६४ ।

'कल्प'वर्जात् परात् 'सूत्र'शब्दात् तद् वेत्ति अधीते वा इत्यर्थे इकण् प्रत्ययो भवति ।

सांप्रहसूत्रिकः । अकल्पात् इति किम् ? सूत्रः । कल्पसूत्रः ॥ ६४ ॥

अधर्म-क्षत्र-संसर्ग-अङ्ग-त्रेः विद्यायाः । ६५ ।

'धर्म'आदिवर्जात् परः यः 'विद्या'शब्दः तदन्तात् वेत्ति अधीते वा इत्यर्थे इकण्
प्रत्ययो भवति ।

वायसविधिकः । अ'धर्म'आदेः इति किम् ? वैषः । धार्मविषः । क्षात्रविषः ।

सांसर्गविषः । आङ्गविषः । त्रैविषः—यवयवा विद्या त्रिविद्या अतः कर्मधारयात् प्रत्ययश्रुतिः ।

तिस्रः विद्याः वेत्ति अधीते वा इति द्विगौ श्लुक् भवति—त्रिविषः ॥ ६५ ॥

'स'-सर्व'आदेः श्लुक् । ६६ ।

'स'शब्दआदेः 'सर्व'शब्दआदेश्च वेत्ति अधीते वा इत्यर्थे विहितस्त्व श्लुक् भवति ।

सवार्तिकः । सर्ववेदः ॥ ६६ ॥

संख्या'का'न् सूत्रे । ६७ ।

संख्यायाः परः यः 'क'प्रत्ययः तदन्तात् सूत्रे वर्तमानात् वेत्ति अधीते वा इत्यर्थे
विहितस्त्व प्रत्ययस्य श्लुक् भवति ।

अष्टकाः पाणिनीयाः । द्वादशकाः मलयगिरीयाः । ० 'कात्' इति किम् ?

चातुष्टयाः ॥ ६७ ॥

प्रोक्तात् । ६८ ।

'प्रोक्त'प्रत्ययान्तात् परस्य वेत्ति अधीते वा इत्यर्थे विहितस्य प्रत्ययस्य श्लुक् भवति ।

गौलेन प्रोक्तम् यैस्तमम् सत् वेत्ति अधीते वा गौतमाः । पाणिनीयाः । आर्षा-

यिनः । वाजसनेयिनः ॥ ६८ ॥

स्त्रियाः पुंसः द्वन्द्वात् च । ६९ ।

‘स्त्री’शब्दात् परः यः ‘पुंस’इति शब्दः तदन्तात् द्वन्द्वात् कर्मधारयात् च अत् समासान्तः भवति ।

स्त्री च पुमान् च स्त्रीपुंसम् । स्त्रीपुंसौ, स्त्रीपुंसाः । कर्मधारयात्—स्त्री भूत्वा पुमान् जातः स्त्रीपुंसः शिखण्डी । द्वन्द्वात् च इति किम् ? स्त्रियाः पुमान् स्त्रीपुमान् ॥ ६९ ॥

ऋग्यजुष-अहोरात्र-नक्तंदिब-रात्रिदिब-अहर्दिब-ऊर्बष्ठीव-पदष्ठीव-
अक्षिभुव-दारगव-ऋक्साम-धेन्वनडुह-वाङ्मनसम् । ७० ।

एते द्वन्द्वा ‘अत्’प्रत्ययान्ताः निपात्यन्ते ।

ऋक् च यजुश्च ऋग्यजुषम् । अहश्च रात्रिश्च अहोरात्रः । नक्तं च दिवा च नक्तंदिबम् । एवम्—रात्रिदिबम् निपातनात् अम् । अहश्च दिवा च अहर्दिबम् । “अह-निशम्” इति [ ] अपरे, अत्र समासे सति अन्यतरः किल रात्रिपर्यायः । ऊरू च अष्ठीवन्तौ च ऊर्बष्ठीवम् । पादौ च अष्ठीवन्तौ च पदष्ठीवम् । अक्षिणी च भुवौ च अक्षि-भुवम् । दाराश्च गावश्च दारगवम् । ऋक् च साम च ऋक्सामम् । धेनुश्च अनड्वांश्च धेन्वनडुहाः । वाक् च मनश्च वाङ्मनसम् ॥ ७० ॥

चवर्ग-द-ष-हः समाहारे । ७१ ।

चवर्ग-दकार-षकार-हकारअन्तात् द्वन्द्वात् समाहारे वर्तमानात् अत् समासान्तो भवति ।

वाक् च त्वक् च वाकृत्वचम् । श्रीस्रजम् । संपदविपदम् । वाक्त्विवम् । ऋत्रो-पानहम् । समाहारे इति किम् ? प्राबृट्शरद्व्याम् ॥ ७१ ॥

दिगोः अन्-अहः अट् । ७२ ।

‘अन्’अन्तात् ‘अहन्’शब्दान्ताच्च दिगोः समाहारे वर्तमानात् अट् समासान्तो भवति । पञ्चतक्षी । पञ्चतक्षम् । द्यहः । व्यहः । दिगोः इति किम् ? समाहृताः तक्षाणः संतक्ष्वाणः । समह्राः । समाहारे परस्यापि अट् बाधनार्थम् इदम् ‘अट्’ विधानम् ॥ ७२ ॥
॥ इति श्रीमलयगिरिविरचिते शब्दानुशासने तद्धिते एकादशः खण्डितः पादः समाप्तः ॥

तत्समाप्तौ च

॥ समाप्तं स्वोपज्ञवृत्तियुतं श्रीमलयगिरिशब्दानुशासनम् ॥

१ खण्डित जातम् । २ अस्मिन् सूत्रे ‘कर्मधारयात्’ इत्यस्य अनुज्ञेतेः कल्प्यते यत् अत्र अन्यान्वापि समासान्तप्रत्ययविधायकानि सूत्राणि खण्डितानि प्रतिभासन्ते । ३. अतः सर्वं खण्डितम् ।

परिशिष्यनि

सप्तानां व्याकरणानां तुलना

संकेताः

- मलय० = मलयगिरिकृतं प्रस्तुतं व्याकरणम् ।
शाकटा० = जैनाचार्यशाकटायनकृतं व्याकरणम् ।
हैम० = सिद्धहेमशब्दानुशासनम् आचार्यहैमचन्द्रकृतम् ।
जैनेन्द्र० = देवन्दिनामान्तरयुक्तपूज्यपादकृतं बनारस-लाक्षरसप्रेस-मुद्रितं तथा भारतीयज्ञानपीठ-काशीमुद्रितं च जैनेन्द्र-व्याकरणम् ।
का० = एसीयाटिकसोसायटी-स्थापितप्राचीनग्रन्थमालायां (न्यु सिरीस् नं० ३९६-३९७) कलकत्तामुद्रितम् कातन्त्रव्याकरणम् ।
चा० = चन्द्रगोमिप्रणीतं चान्द्रव्याकरणम् ।
पाणि० = प्रसिद्धं पाणिनीयं व्याकरणम् ।
वा० = वार्तिकम् ।
वृ० = वृत्तिः ।
सू० = सूत्रम् ।

१. सप्तानां व्याकरणानां तुलना ।

१ मूल्य०	२ आकृष्टा०	३ दिस०	४ का०	५ अनेक्य०	६ खा०	७ पाणि०
प्रथमसंख्ये						
१ सुप्र०	.....	१११२।	.....	११११।	.....	.....
२ "	.....	१११३।	१ } सु० २३ }	.....	.....	.....
३ "	.....	१११४।	२ सु०	१११११।	.....	.....
४ "	.....	१११५।	५, ६ सु०	.....	.....	.....
५ "	.....	१११६।	७ सु०	.....	.....	.....
६ "	.....	.....	.....	.....	.....	.....
७ "	.....	१११७।	वसं सप्तानाः	.....	.....	.....
८ "	.....	.....	.....	.....	.....	.....
९ "	.....	१११८।	८ सु०	.....	.....	.....
१० "	.....	.....	.....	.....	.....	.....
११ "	.....	१११९।	१६ } सु० १९ }	.....	.....	.....
१२ "	.....	११११०।	९ ,	.....	.....	.....
१३ "	.....	१११११।	१० "	.....	.....	.....
१४ "	.....	११११२।	११ ,	.....	.....	.....
१५ "	.....	११११३।	१२ "	.....	.....	.....
१६ "	.....	११११४।	२१११३।	.....	.....	.....
१७ "	.....	११११५।	१४ सु०	.....	.....	.....
१८ "	.....	११११६।	३१८३२।	.....	.....	.....
१९ "	११११७।	७४४१२०।	.....	.....	११११७।	११११५०।

[illegible]

१ मूल्य०	२ शाकटा०	३ दै०	४ का०	५ कै०	६ बा०	७ पाणि०
२३ सुम	११११४५	१३१११	.....	...	बा०११	दा३१२१
२४ "	११११५१	१३१२१	११११०३०	१११११	बा०१२१	दा३१३१
२५ "	११११५०	१३१३१	१११११	११११२	बा०१३१	दा३१४१
२६ "	११११६३१	१३१४१	११११२, ३१	११११३	बा०१४१	दा३१५१
२७ "	११११६४१	१३१५१	११११३	११११४	बा०१५१	दा३१६१
२८ "	११११६५१	१३१६१	११११४	११११५	बा०१६१	दा३१७१
२९ "	११११६६१	१३१७१	११११५	११११६	बा०१७१	दा३१८१
३० "	११११६७१	१३१८१	११११६	११११७	बा०१८१	दा३१९१
३१ "	११११६८१	१३१९१	११११७	११११८	बा०१९१	दा३२०१
३२ "	११११७०१	१३२०१	११११८	११११९	बा०२०१	दा३२११
३३ "	११११७११	१३२११	११११९	१११२०	बा०२११	दा३२२१
३४ "	११११७२१	१३२२१	१११२०	१११२१	बा०२२१	दा३२३१
३५ "	११११७३१	१३२३१	१११२१	१११२२	बा०२३१	दा३२४१
३६ "	११११७४१	१३२४१	१११२२	१११२३	बा०२४१	दा३२५१
३७ "	११११७५१	१३२५१	१११२३	१११२४	बा०२५१	दा३२६१
३८ "	११११७६१	१३२६१	१११२४	१११२५	बा०२६१	दा३२७१
३९ "	११११७७१	१३२७१	१११२५	१११२६	बा०२७१	दा३२८१
४० "	११११७८१	१३२८१	१११२६	१११२७	बा०२८१	दा३२९१
४१ "	११११७९१	१३२९१	१११२७	१११२८	बा०२९१	दा३३०१
४२ "	११११८०१	१३३०१	१११२८	१११२९	बा०३०१	दा३३११

४० "

१।२।३।०।

१।४।२।१।

२।१।४।५।

{ ५।२।१००।
५।२।११०।

{ ६।२।१।३३।
६।२।१।२६।

{ ७।३।१।१३२।
७।३।१।१६।

४१ "

१।२।३।१।

१।४।३।०।

२।२।५।

१।२।१६४।(३)

२।१।३।०।

१।४।४।

४२ "

१।२।३।२।

१।४।३।१।

२।२।४।

१।२।१६५।(३)

२।१।३।१।

१।४।५।

४३ "

१।२।३।३।

१।४।३।२।

२।१।७।५।

५।१।३।६।

२।१।३।३।

७।१।५।५।

४४ "

१।२।३।५।

१।४।३।४।

२।१।७।४।

५।१।३।५।

२।१।३।४।

७।१।५।६।

द्वितीयपादे नास्ति १ संख्य

४५ "

१।२।३।८।

{ २।१।५।२।
२।१।५।६।

{ ३।४।६।०।
३।४।५।८।

{ ४।४।७।८।
४।४।७।९।

{ ५।३।६।९।
५।३।६।८।

{ ६।४।७।२३।
६।४।७।५।

४६ "

१।२।३।६।

२।१।५।५।

२।२।५।८।

४।४।८।०।

५।३।६।९।०।

{ ६।४।७।२१।
६।४।७।२३।

४७ "

१।२।४।०।

{ २।१।५।६।
२।१।५।१।

{ ३।४।५।५।
३।४।५।६।

४।४।७।२३।

५।३।६।९।

{ ६।४।७।२१।
६।४।७।२३।

४८ "

१।२।४।१।

२।१।५।०।

३।४।५।७।

४।४।७।२३।

५।३।६।९।

६।४।७।७।

४९ "

१।२।४।२।

२।१।५।५।

३।४।५।७।

४।४।७।२३।

५।३।६।९।

६।४।७।७।

५० "

१।२।४।३।

२।१।५।५।

३।४।५।७।

४।४।७।२३।

५।३।६।९।

६।४।७।७।

५१ "

१।२।४।४।

२।१।५।५।

३।४।५।७।

४।४।७।२३।

५।३।६।९।

६।४।७।७।

५२ "

१।२।४।५।

{ २।१।५।६।
२।१।५।१।

{ ३।४।५।८।
३।४।५।९।

{ ५।३।६।९।
५।३।६।८।

६।२।१।

८।२।८।०।

५३ "

१।२।४।६।

२।१।५।६।

३।४।५।७।

४।४।७।२३।

५।३।६।९।

८।२।८।०।

५४ "

१।२।४।७।

२।१।५।७।

३।४।५।७।

४।४।७।२३।

५।३।६।९।

८।२।८।०।

१ मलयं	२ शाकटां	३ हेमं	४ कां	५ जेन्ट्रं	६ बां	७ पाणिं
१० सुत्रम्	१।२।४६।	२।१।४९।	२।३।४२।	५।३।८६।	६।३।११४।	८।२।८१।
११ "	१।२।४७।	२।१।६०।	.. ...	...	६।३।२८।	८।२।२।
१२ "	१।२।४९।	२।१।६०।	२.४।४८।	{ ५।४।८५। ५।४।८६।	{ ६।४।१०१। ६।४।१३२।	{ ८।२।१। ८।४।१।
१३ "	१।२।५०।	{ २।१।६०। २।३।६३।	...	...	६।४।१३२।	८।४।२।
१४ "	१।२।५१।	२।३।६६।	...	...	६।४।१३२।	८।४।३९।
१५ "	१।२।५२।	२।३।६७।	...	...	६।४।१३२।	८।४।३९।
१६ "	१।२।५३।	२।३।६८।	...	...	{ ६।४।१०९। ६।४।१३२।	{ ८।४।३९। ८।४।३९।
१७ "	१।२।५४।	२।३।६९।	...	...	६।४।१३२।	८।४।३९।
१८ "	१।२।५५।	२।३।७०।	...	...	६।४।१३२।	८।४।३९।
१९ "	१।२।५६।	२।३।७१।	...	...	६।४।१३२।	८।४।३९।
२० "	१।२।५७।	२।३।७२।	...	...	६।४।१३२।	८।४।३९।
२१ "	१।२।५८।	२।३।७३।	...	...	६।४।१३२।	८।४।३९।
२२ "	१।२।५९।	२।३।७४।	...	...	६।४।१३२।	८।४।३९।
२३ "	१।२।६०।	२।३।७५।	...	...	६।४।१३२।	८।४।३९।
२४ "	१।२।६१।	२।३।७६।	...	...	६।४।१३२।	८।४।३९।
२५ "	१।२।६२।	२।३।७७।	...	...	६।४।१३२।	८।४।३९।
२६ "	१।२।६३।	२।३।७८।	...	...	६।४।१३२।	८।४।३९।
२७ "	१।२।६४।	२।३।७९।	...	...	६।४।१३२।	८।४।३९।

१ मस्य०	२ शाकटा०	३ हिम०	४ का०	५ कैनेत्र०	६ वा०	७ पणि०
४४ सुवम्	११११६०१	२१११५१	...	५१३१७८१	६१३१००१	८१३१६९१
४५ "	११२१७४१	२१११५१	२१३१६३१	...	६१३१२३१	८१३१६९१
४६ "	११२१७४१	२१११७६१	२१३१६०१	५१३१७४१	६१३१६७१	८१३१६९१
४७ "	११२१७६१	२१११७७१	{ २१३१७०१	५१३१७४१	६१३१६९१	८१३१६९१
४८ "	११२१७७१	२१११७८१	२१३१७००१	५१३१७४१	६१३१७०१	८१३१७०१
४९ "	११२१७८१	२१११७८१	...	...	...	...
५० "	११२१७९१	२१११७८१	२१३१७०१	५१३१७४१	६१३१७९१	८१३१७९१
५१ "	११२१८०१	२१११७९१	...	...	...	...
५२ "	११२१८११	२१११८०१	२१३१७०१	५१३१७४१	६१३१८०१	८१३१८०१
५३ "	११२१८२१	२१११८११	२१३१७०१	५१३१७४१	६१३१८११	८१३१८११
५४ "	११२१८३१	२१११८२१	{ २१३१७०१	५१३१७४१	६१३१८२१	८१३१८३१
५५ "	११२१८४१	२१११८३१	{ २१३१७०१	५१३१७४१	६१३१८३१	८१३१८३१
५६ "	११२१८५१	२१११८४१	{ २१३१७०१	५१३१७४१	६१३१८४१	८१३१८४१
५७ "	११२१८६१	२१११८५१	{ २१३१७०१	५१३१७४१	६१३१८५१	८१३१८५१
५८ "	११२१८७१	२१११८६१	{ २१३१७०१	५१३१७४१	६१३१८६१	८१३१८६१
५९ "	११२१८८१	२१११८७१	{ २१३१७०१	५१३१७४१	६१३१८७१	८१३१८७१
६० "	११२१८९१	२१११८८१	{ २१३१७०१	५१३१७४१	६१३१८९१	८१३१८९१

६१	सूचक	११२१००१	२१११८७१	{ २१३१४६१ २१६१६०१ २१६१७२१ { २१३१७५१ ३१६१७४१ २१३१७४१	५१३१७३१	६१३१६६१	८१३१३६१
६२	"	११२१९११	२१११८८१	{ २१३१७५१ ३१६१७४१	५१३१४७१	६१३१७८१	८१३१२४१
६३	"	११२१९२१	२१११८९१	२१३१७४१	५१३१४७१	६१३१७८१	{ ८१३११६१ ८१३१२४१ { ८१३११६१ ८१३१२४१
६४	"	११२१९३१	२१११९०१	.....	.....	६१३१७३१	८१३१२४१
६५	"	११२१९४१	२१११८९१	.....	.....	६१३१७३१	८१३१२४१
६६	"	११२१९५१	२१११९११	२१३१७६१	५१३१३०१	६१३१७८१	८१३१२४१
६७	"	११२१९६१	२१११९२१	२१३१७७१	५१३१३०१	६१३१७८१	८१३१२४१
६८	"	११२१९७१	२१११९३१	२१३१७७१	५१३१३०१	६१३१७८१	८१३१२४१
६९	"	११२१९८१	२१११९४१	२१३१७८१	५१३१३०१	६१३१७८१	८१३१२४१
७०	"	११२१९९१	२१११९४१	२१३१७८१	५१३१३०१	६१३१७८१	८१३१२४१
७१	"	११२१९७१	२१११९५१	.....	५१३१३२१	६१३१७८१	८१३१२४१
७२	"	{ ११२१९८१ ११२१९९१ { ११२१९७१ ११२१९७१	{ २१११९६१ २१११९७१ { २१११९८१ २१११९९१	....	{ ५१३१३३१ ५१३१३४१ ५१३१३५१ ५१३१३६१	{ ६१३१७९१ ६१३१८०१ ६१३१८०१ ६१३१८०१	{ ८१३१२५१ ८१३१२६१ ८१३१२६१ ८१३१२६१
७३	"	११२१९८१	{ २१११९८१ ७११७२१	.....	.....	७१११७४८१	५१११७३२१
७४	"	११२१९९१	२१११९७१	२१३१८६१	५१११६११	५१११७४७१	७११८४१
७५	"	११२१७००१	२१११९७१	२१३१८६१	५१११६११	५१११७४७१	६१११७३११
७६	"	११२१७००१	२१११९७१	२१३१८६१	५१११६११	५१११७४७१	६१११७३११

का० ।

का० ।

का० ।

का० ।

का० ।

का० ।

का० ।

का० ।

का० ।

का० ।

का० ।

का० ।

का० ।

का० ।

का० ।

का० ।

का० ।

का० ।

का० ।

का० ।

का० ।

का० ।

का० ।

१ मलय	२ शाकटा०	३ हेम०	४ का०	५ डेनेन्ड्र०	६ खा०	७ पाणि०
सुतीये पावे नदिनि						
१ सुजम्	१२१२२१	२११११	२३३२५	५१११५८	५१११५८	७२१२१
२ "	१२१२२२	२११२१	२३३२६	५१११५९	५१११५९	७२१२०
३ "	१२१२२३	१११३९	२३३२७	५१११६०	६१११६०	७३११९
४ "	१२१२२४	१११३९	२३३२८	५१२१६०	६२११६०	७३११८
५ "	१२१२२५	१११३९	२३३२९	५१२१६०	६२११६०	७३११७
६ "	१२१२२६	१११३९	२३३३०	५१२१६०	६२११६०	७३११६
७ "	१२१२२७	१११३९	२३३३१	५१२१६०	६२११६०	७३११५
८ "	१२१२२८	१११३९	२३३३२	५१२१६०	६२११६०	७३११४
९ "	१२१२२९	१११३९	२३३३३	५१२१६०	६२११६०	७३११३
१० "	१२१२३०	१११३९	२३३३४	५१२१६०	६२११६०	७३११२
११ "	१२१२३१	१११३९	२३३३५	५१२१६०	६२११६०	७३१११
१२ "	१२१२३२	१११३९	२३३३६	५१२१६०	६२११६०	७३११०
१३ "	१२१२३३	१११३९	२३३३७	५१२१६०	६२११६०	७३१०९

४	सूचक	१।२।१।५।४।	३।२।१।	२।१।४।	{ १।४।१।५।०। १।४।१।५।१।	२।१।३।८।	२।४।८।३।
५	"	१।२।१।५।५।	३।२।२।	२।४।१।	१।४।१।५।२।	२।१।४।१।	२।४।८।३।
६	"	१।२।१।५।६।	३।२।३।	२।४।३।	१।४।१।५।३।	२।१।४।१।	२।४।८।३।
७	"	१।२।१।५।७।	३।२।४।	२।४।४।	१।४।१।५।४।	२।१।४।१।	२।४।८।३।
८	"	१।२।१।५।८।	३।२।५।	२।४।५।	१।४।१।५।५।	२।१।४।२।	२।४।८।४।
९	"	१।२।१।५।९।	३।२।६।	२।४।६।	१।४।१।५।६।	२।१।४।२।	२।४।८।४।
१०	"	१।२।१।६।०।	३।२।७।	३।२।७।	१।४।१।६।०।	२।१।४।२।	२।४।८।४।
११	"	१।२।३।१।८।	३।१।४।	२।३।१।४।	५।२।१।६।०।	६।२।१।८।	७।४।४।८।
१२	"	१।२।३।१।९।	३।१।५।	२।३।१।५।	५।१।१।६।०।	५।४।६।७।	७।२।१।०।१।
१३	"	१।२।३।१।१०।	३।१।६।	२।३।१।६।	५।१।१।७।३।	५।४।५।२।	७।२।१।०।१।
१४	"	१।२।३।१।११।	३।१।७।	२।३।१।७।	५।२।१।७।३।	६।२।४।१।	७।३।१।०।३।
१५	"	१।२।३।१।१२।	३।१।८।	२।३।१।८।	५।२।१।८।	{ ६।२।४।२। ५।१।१।०।९।	{ ७।३।१।०।३। ६।१।१।०।३।
१६	"	१।२।३।१।१३।	३।१।९।	२।३।१।९।	५।१।१।९।	२।१।३।	७।१।१।१।
१७	"	१।२।३।१।१४।	३।१।१०।	२।३।१।१०।	५।१।१।१०।	२।१।४।	७।१।१।३।
१८	"	१।२।३।१।१५।	३।१।११।	२।३।१।११।	{ ५।१।१।११। ५।१।१।११।	२।१।५।	{ ७।१।१।३। ७।१।१।३।
१९	"	१।२।३।१।१६।	३।१।१२।	२।३।१।१२।	{ ५।१।१।१२। ५।१।१।१२।	२।१।६।	{ ७।१।१।३। ७।१।१।३।
२०	"	१।२।३।१।१७।	३।१।१३।	२।३।१।१३।	{ ५।१।१।१३। ५।१।१।१३।	२।१।७।	७।१।१।५।
२१	"	१।२।३।१।१८।	३।१।१४।	२।३।१।१४।	५।१।१।१४।	२।१।८।	७।१।१।७।
२२	"	१।२।३।१।१९।	३।१।१५।	२।३।१।१५।	१।१।१।१५।	२।१।१।४।	१।१।३।३।
२३	"	१।२।३।१।२०।	३।१।१६।	२।३।१।१६।	१।१।१।१६।	२।१।१।३।	१।१।३।३।
२४	"	१।२।३।१।२१।	३।१।१७।	२।३।१।१७।	१।१।१।१७।		
२५	"	१।२।३।१।२२।	३।१।१८।	२।३।१।१८।	१।१।१।१८।		
२६	"	१।२।३।१।२३।	३।१।१९।	२।३।१।१९।	१।१।१।१९।		

४७ सुनम्

१।२।१०८।

२।१।१४।

२।३।१२।

५।१।१५४।

५।४।६१।

अ।२।८५।

४८ ”

१।२।१०८।

२।१।१५।

२।३।१३।

५।१।१५५।

५।४।६२।

अ।२।८६।

४९ ”

१।२।१०९।

२।१।२१।

२।३।११।

५।३।१७।

६।३।१७।

{ ८।१।२३। वा० ।

५० ”

१।२।११०।

२।१।२२।

२।३।२१।

५।३।१८।

६।३।१८।

८।१।२०।

५१ ”

१।२।१११।

२।१।२३।

२।३।२३।

५।३।१९।

६।३।१९।

८।१।२१।

५२ ”

१।२।११२।

२।१।२४।

२।३।२४।

५।३।२०।

६।३।२०।

८।१।२२।

५३ ”

१।२।११३।

२।१।२५।

२।३।२५।

५।३।२१।

६।३।२१।

८।१।२३।

५४ ”

१।२।११४।

२।१।२६।

२।३।२६।

५।३।२२।

६।३।२२।

८।१।२४।

५५ ”

१।२।११५।

२।१।२७।

२।३।२७।

५।३।२३।

६।३।२३।

८।१।२५।

५६ ”

१।२।११६।

२।१।२८।

२।३।२८।

५।३।२४।

६।३।२४।

८।१।२६।

५७ ”

१।२।११७।

२।१।२९।

२।३।२९।

५।३।२५।

६।३।२५।

८।१।२७।

५८ ”

१।२।११८।

२।१।३०।

२।३।३०।

५।३।२६।

६।३।२६।

{ ८।१।२८। वा० ।

५९ ”

१।२।११९।

२।१।३१।

२।३।३१।

५।३।२७।

६।३।२७।

{ ८।१।२९। वा० ।

६० ”

१।२।१२०।

२।१।३२।

२।३।३२।

५।३।२८।

६।३।२८।

८।१।३०।

६१ ”

१।२।१२१।

२।१।३३।

२।३।३३।

५।३।२९।

६।३।२९।

८।१।३१।

६२ ”

१।२।१२२।

२।१।३४।

२।३।३४।

५।३।३०।

६।३।३०।

८।१।३२।

६३ ”

१।२।१२३।

२।१।३५।

२।३।३५।

५।३।३१।

६।३।३१।

८।१।३३।

६४ ”

१।२।१२४।

२।१।३६।

२।३।३६।

५।३।३२।

६।३।३२।

८।१।३४।

६५ ”

१।२।१२५।

२।१।३७।

२।३।३७।

५।३।३३।

६।३।३३।

८।१।३५।

६६ ”

१।२।१२६।

२।१।३८।

२।३।३८।

५।३।३४।

६।३।३४।

८।१।३६।

६७ ”

१।२।१२७।

२।१।३९।

२।३।३९।

५।३।३५।

६।३।३५।

८।१।३७।

६८ ”

१।२।१२८।

२।१।४०।

२।३।४०।

५।३।३६।

६।३।३६।

८।१।३८।

६९ ”

१।२।१२९।

२।१।४१।

२।३।४१।

५।३।३७।

६।३।३७।

८।१।३९।

७० ”

१।२।१३०।

२।१।४२।

२।३।४२।

५।३।३८।

६।३।३८।

८।१।४०।

७१ ”

१।२।१३१।

२।१।४३।

२।३।४३।

५।३।३९।

६।३।३९।

८।१।४१।

७२ ”

१।२।१३२।

२।१।४४।

२।३।४४।

५।३।४०।

६।३।४०।

८।१।४२।

[illegible]

[illegible]

६४ सुखम्

६५ "

६६ "

६७ "

६८ "

६९ "

७० "

७१ "

बड़े पादे मम्मि

१ सुखम्

२ "

३ "

४ "

५ "

६ "

७ "

८ "

९ "

१० "

१।३।७०।

१।३।७१।

१।३।७२।

१।३।७३।

१।३।७४।

१।३।७५।

१।३।७६।

१।३।७७।

१।३।७८।

१।३।७९।

१।३।८०।

१।३।८१।

१।३।८२।

१।३।८३।

१।३।८४।

१।३।८५।

१।३।८६।

१।३।८७।

१।३।८८।

१।३।८९।

१।३।९०।

१।३।९१।

१।३।९२।

१।३।९३।

१।३।९४।

१।३।९५।

१।३।९६।

१।३।९७।

१।३।९८।

१।३।९९।

१।३।१००।

२।४।७२।

२।४।७३।

२।४।७४।

२।४।७५।

२।४।७६।

२।४।७७।

२।४।७८।

२।४।७९।

२।४।८०।

२।४।८१।

२।४।८२।

२।४।८३।

२।४।८४।

२।४।८५।

२।४।८६।

२।४।८७।

२।४।८८।

२।४।८९।

२।४।९०।

२।४।९१।

२।४।९२।

२।४।९३।

२।४।९४।

२।४।९५।

२।४।९६।

२।४।९७।

२।४।९८।

२।४।९९।

२।४।१००।

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

३।१।५५।

३।१।५६।

३।१।५७।

३।१।५८।

३।१।५९।

३।१।६०।

३।१।६१।

३।१।६२।

३।१।६३।

३।१।६४।

३।१।६५।

३।१।६६।

३।१।६७।

३।१।६८।

३।१।६९।

३।१।७०।

३।१।७१।

३।१।७२।

३।१।७३।

३।१।७४।

३।१।७५।

३।१।७६।

३।१।७७।

३।१।७८।

३।१।७९।

३।१।८०।

३।१।८१।

३।१।८२।

३।१।८३।

३।१।८४।

३।१।८५।

२।३।७३।

२।३।७४।

२।३।७५।

२।३।७६।

२।३।७७।

२।३।७८।

२।३।७९।

२।३।८०।

२।३।८१।

२।३।८२।

२।३।८३।

२।३।८४।

२।३।८५।

२।३।८६।

२।३।८७।

२।३।८८।

२।३।८९।

२।३।९०।

२।३।९१।

२।३।९२।

२।३।९३।

२।३।९४।

२।३।९५।

२।३।९६।

२।३।९७।

२।३।९८।

२।३।९९।

२।३।१००।

४।१।६५।

४।१।६६।

४।१।६७।

४।१।६८।

४।१।६९।

४।१।७०।

४।१।७१।

४।१।७२।

४।१।७३।

४।१।७४।

४।१।७५।

४।१।७६।

४।१।७७।

४।१।७८।

४।१।७९।

४।१।८०।

४।१।८१।

४।१।८२।

४।१।८३।

४।१।८४।

४।१।८५।

४।१।८६।

४।१।८७।

४।१।८८।

४।१।८९।

४।१।९०।

४।१।९१।

४।१।९२।

४।१।९३।

४।१।९४।

४।१।९५।

५५

१ मलयं	२ शाकटां	३ हिमं	४ कां	५ जैन्यं	६ ज्ञां	७ पाणिं
११ सूत्र	१३१११६	२२२६	.....	१२१२११ वा० ।	२१११६१	११११२१ वा० ।
१२ "	१३११२०	२ २७	.....	१२१२११ वा० ।	२१११८१	११११२१ वा० ।
१३ "	१३११२१	२२२८	.. ...	१२१२२३	२१११५१	११११२३
१४ "	१३११६१	२२२६	.....	१२१२२३ वा० ।	२१११६१	११११२३ वा० ।
१५ "	१३१११५	२२११०	.....	१११२२३	.....	२३११५१
१६ "	१३१११५	२२१११	२१११०	१११२३३	.....	२३११५६
१७ "	१३१११५	२२११५	२१११०	१११२३३	.....	२३११५६
१८ "	१३१११३	२२११३	२१११०	१११२३१	...	२३११५३ वा० ।
१९ "	१३१११२	२२११३	२१११०	१११२३१	...	२३११५३
२० "	१३११११	२२११३	२१११०	१११२३१	...	२३११५३
२१ "	१३११११	२२११३	२१११०	१११२३१	...	२३११५३
२२ "	१३१११०	२२११३	.....	१११२३१	...	२३११५३
२३ "	१३११०८	२२११३	.....	१११२३१	...	२३११५३
२४ "	१३११०८	२२११३	.....	१११२३१	...	२३११५३
२५ "	१३११०७	२२११३	.....	१११२३१	...	२३११५३
२६ "	.....	२२११३	.....	१११२३१	...	२३११५३
२७ "	१३११६१	२२११३	.....	१११२३१	...	२३११५३
२८ "	१३११०७	२२११३	.....	१११२३१	...	२३११५३
२९ "	१३११०७	२२११३	.....	१११२३१	...	२३११५३
३० "	२१११२२३	२२११३	.....	१११२३१	...	२३११५३
३१ "	२१११२३	२२११३	.....	१११२३१	...	२३११५३
३२ "	१३११८३	२२११३	.....	१११२३१	...	२३११५३

१ मलयं	२ शाकटा०	३ हिम०	४ का०	५ ज्येष्ठ०	६ खा०	७ पणि०
१ सुख	१३१०२१	रा२१३०	रा२१३३३०	११११२१	रा१११५१	११११५१
१० "	१३१०४१	रा२१३५१	रा२१३३३०	{ ११११५१	{ रा१११५१	{ ११११५१
११ "	१३१०५१	रा२१३५१	रा२१३३३०	११११२१	रा१११५१	{ ११११५१
१२ "	.....	रा२१३५१	.....	.....	.....	.....
१३ "	१३१०६१	रा२१३५१	.....	११११५१	.....	रा१११५१
१४ "	१३१०७१	रा२१३५१	.....	{ ११११५१	{ रा१११५१	{ रा१११५१
१५ "	१३१०८१	रा२१३५१	.....	११११२१	रा१११५१	{ रा१११५१
१६ "	१३१०९१	रा२१३५१	.....	११११५१	रा१११५१	रा१११५१
१७ "	१३११०१	रा२१३५१	.....	११११५१	रा१११५१	रा१११५१
१८ "	१३११११	रा२१३५१	.....	११११५१	रा१११५१	रा१११५१
१९ "	१३११२१	रा२१३५१	.....	११११५१	रा१११५१	रा१११५१
२० "	१३११३१	रा२१३५१	.....	११११५१	रा१११५१	रा१११५१
२१ "	१३११४१	रा२१३५१	.....	११११५१	रा१११५१	रा१११५१
२२ "	१३११५१	रा२१३५१	.....	११११५१	रा१११५१	रा१११५१
२३ "	१३११६१	रा२१३५१	.....	११११५१	रा१११५१	रा१११५१
२४ "	१३११७१	रा२१३५१	.....	११११५१	रा१११५१	रा१११५१
२५ "	१३११८१	रा२१३५१	.....	११११५१	रा१११५१	रा१११५१

६४ सुत्रम्

६५ "

६६ "

अष्टमे पादे नाम्नि

१ सुत्रम्

२ "

३ "

४ "

५ "

६ "

७ "

८ "

९ "

१० "

११ "

१२ "

१३ "

१४ "

१।२।१९६।

१।२।१९७।

१।२।१९८।

२।१।१।

२।१।२०।

२।१।२१।

२।१।२२।

२।१।२३।

२।१।२४।

२।१।२५।

२।१।२६।

२।१।२७।

२।१।२८।

२।१।२९।

२।१।३०।

२।१।३१।

०।२।१२०।

२।२।११८।

२।२।११९।

२।१।१८।

२।१।१८१।

२।१।१८२।

२।१।१८३।

२।१।१८४।

२।१।१८५।

२।१।१८६।

२।१।१८७।

२।१।१८८।

२।१।१८९।

२।१।१९०।

२।१।१९१।

२।१।१९२।

२।१।१९३।

२।१।१९४।

२।१।१९५।

२।१।१९६।

२।१।१९७।

२।१।१९८।

.. ..

२।१।३०।

.....

२।५।१।

२।५।७।

.....

.. ..

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

२।५।८।

२।५।८।

१।८।१३।

मा० ।

१।७।१३।

१।७।३५।

१।७।३६।

कु० ।

१।३।२।

१।३।३।

१।३।५५।

१।३।८१।

१।३।८१।

मा० ।

१।३।८२।

१।३।८३।

१।३।६०।

.. ..

.. ..

.....

.. ..

१।३।६८।

१।३।६९।

१।३।२७।

१।३।२८।

...

२।१।७१।

२।१।७२।

२।२।१।

...

२।२।२४।

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

२।२।२०।

.....

.....

.....

{ २।३।३५।

{ २।३।३६।

२।३।२६।

२।३।२७। मा० ।

२।१।४।

{ २।२।१८।

{ २।१।२३।

२।२।१८। मा० ।

२।२।१५।

२।२।२१।

२।३।५।

२।३।३।

०।२।२।

२।२।१।

२।२।१। कु० ।

२।२।६।

{ २।१।२५।

{ २।१।२७।

२।१।२६।

२।१।२८।

१ मध्यम	२ साकटा०	३ दिस०	४ का०	५ अनेष्ट्र०	६ खा०	७ पाणि०
१५ "	रा११२२१	रा११६११	रा११८१	११३१२६१	....	रा११२२१
१६ "	रा११३२३	रा११६२१	रा११८१	११३१२७१	रा११३६१	रा११२२१
१७ "	रा११३३३	रा११६३१	....	११३१२८१	रा११३७१	रा११३१
१८ "	{ रा११३६१ रा११३७१ रा११३८१ }	{ रा११६५१ रा११६६१ रा११६७१ }	....	{ ११३१२९१ ११३१३०१ ११३१३१ }	....	{ रा११३९१ रा११४०१ रा११४११ }
१९ "	रा११३९१	रा११७०१	....	११३१३२१	रा११७१	रा११३६१
२० "	रा११४२१	{ रा११७०१ रा११७११ }	....	११३१३३१	....	रा११३६१
२१ "	रा११४३१	रा११७२१	....	११३१३४१	....	....
२२ "	रा११४४१	....	....	....	....	....
२३ "	{ रा११४५१ रा११४६१ }	{ रा११७३१ रा११७४१ }	....	{ ११३१३५१ ११३१३६१ ११३१३७१ }	....	{ रा११७५१ रा११७६१ रा११७७१ }
२४ "	रा११४७१	रा११७६१	....	११३१३८१	रा११७२१	रा११८१
२५ "	रा११४८१	रा११७७१	....	११३१३९१	....	रा११७७१
२६ "	रा११४९१	रा११७८१	....	११३१४०१	रा११७३१	रा११७७१
२७ "	रा११५०१	रा११७९१	....	११३१४११	....	रा११७८१
२८ "	रा११५११	रा११८०१	....	११३१४२१	....	रा११७९१
२९ "	रा११५२१	{ रा११८०१ रा११८११ }	....	{ ११३१४३१ ११३१४४१ ११३१४५१ }	....	{ रा११८०१ रा११८११ रा११८२१ }
३० "	रा११५३१	रा११८२१	....	११३१४६१	....	रा११८२१

३१	सुखम्	२१।१।७।	३१।१।९।१।	.....	१।३।१।३।	२१।२।१।७।	२१।२।१।७।
३२	"	२१।१।७।८।	३१।१।९।६।	२१।१।१।	१।३।१।२।	.....	.....
३३	"	२१।१।७।९।	३१।१।९।७।	...	१।३।१।१।७।	.....	.....
३४	"	२१।१।६।२।	३१।१।९।०।	.....	१।३।१।१।७।	.....	.....
३५	"	२१।१।६।७।	३१।१।९।०।३।	.....	१।३।१।१।७।	.....	.....
३६	"	२१।१।६।३।	३१।१।९।०।१।	.....	१।३।१।१।७।	.....	.....
३७	"	२१।१।६।४।	३१।१।९।०।२।	.....	१।३।१।१।७।	.....	.....
३८	"	२१।१।६।९।	३१।१।९।०।७।	.....	१।३।१।१।७।	.....	.....
३९	"	२१।१।७।०।	३१।१।९।०।८।	.....	१।३।१।१।७।	.....	.....
४०	"	२१।१।७।६।	३१।१।९।१।४।	.....	१।३।१।१।७।	.....	.....
४१	"	२१।१।७।२।	३१।१।९।१।०।	.....	१।३।१।१।७।	.....	.....
४२	"	२१।१।७।३।	३१।१।९।१।१।	.....	१।३।१।१।७।	.....	.....
४३	"	२१।१।७।४।	३१।१।९।१।२।	.....	१।३।१।१।७।	.....	.....
४४	"	२१।१।७।१।	३१।१।९।०।९।	.....	१।३।१।१।७।	.....	.....
४५	"	२१।१।७।५।	३१।१।९।१।३।	.....	१।३।१।१।७।	.....	.....
४६	"	२१।१।७।८।	३१।१।९।१।५।	.....	१।३।१।१।७।	.....	.....
४७	"	२१।१।६।०।	३१।१।९।०।	२१।१।६।	१।३।१।७।	.....	.....
४८	"	२१।१।६।१।	३१।१।९।१।	२१।१।७।	१।३।१।७।	.....	.....
४९	"	२१।१।६।७।	२१।१।९।०।५।	.....	१।३।१।७।	.....	.....
५०	"	२१।१।६।८।	२१।१।९।०।६।	.....	१।३।१।७।	.....	.....
५१	"	२१।१।७।९।	२१।१।९।१।	.....	१।३।१।७।	.....	.....
५२	"	२१।१।९।१।	३१।१।९।२।	.....	१।३।१।७।	.....	.....

६३ सुक्रम

६४ ,

नवमे पादे मणि

१ सुक्रम

२ "

३ "

४ ,

५ "

६ "

७ "

८ "

९ "

१० "

११ "

१२ ,

२११३१

२११२१

२१११८०

२१११८१

२१११८२

२१११८५

२१११८६

२१११८४

२१११८३

२१११८६

२१११८७

२१११८८

२१११८०

२१११८२

२१११८८

२१११९१

२१११११

२११११८

२११११६

२१११२२

२१११२३

२१११२१

२१११२०

२१११२६

२१११२४

२१११२५

२१११२७

२१११२६

.....

.....

२१११११

२११११६

...

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

११३१८७

११३१८७

११३१८२

११११००

११११००

११११००

११११००

११११००

११११००

११११००

११११००

११११००

११११००

११११६१

२१२१६६

२१२१६६

२१२१६८

२१२१८७

२१२१८७

२१२१८७

२१२१८७

२१२१८७

२१२१८७

२१२१८७

२१२१८७

२१२१८७

२१२१८७

२१२१८७

११२१२५

११२१२५

२१२१२६

११२१६४

११२१६४

११२१७०

११२१७१

११२१६८

११२१७२

११२१६७

११२१६५

११२१६६

११२१७३ का० ।

११२१६३

१ मलयं	२ शाकटां	३ हिमं	४ कां	५ जेनेन्द्रं	६ कां	७ पाणिं
४६ सुनय	{ रा२।१४। रा२।१७। रा२।१८। रा२।२०। रा२।१९। रा२।१५। रा२।१६। रा२।१०।	{ रा२।२०। रा२।२६। रा२।२५। रा२।२६। रा२।२७। रा२।२८। रा२।१९।	.....	रा२।१३।	५।२।११।	६।३।१४।
४७ "		रा२।१९।	.....	.....	.....	{ ६।३।१०। ६।३।१५। ६।३।१६।
४८ "	रा२।१९।	रा२।१८।	.....	रा२।१२७।	.....	{ ६।३।१७। ६।३।२८।
४९ "	रा२।२०।	रा२।१७।	.....	रा२।१२६।	५।२।१०।	{ ६।३।१८। ६।३।१९।
५० "	रा२।२०।	रा२।१६।	.....	रा२।१२३।	५।२।२६।	६।३।२०।
५१ "	{ रा२।२०। रा२।१९।	{ रा२।१७। रा२।१८।	.....	रा२।१२४।	५।२।१०।	६।३।२१।
५२ "	रा२।२०।	रा२।१६।	.....	रा२।१२५।	५।२।१६।	६।३।२२।
५३ "	रा२।२०।	रा२।१७।	.....	रा२।१२६।	५।२।२६।	६।३।२३।
५४ "	रा२।२०।	रा२।१८।	.....	रा२।१२७।	५।२।२६।	६।३।२४।
५५ "	रा२।२०।	रा२।१९।	.....	रा२।१२८।	५।२।२६।	६।३।२५।
५६ "	रा२।२०।	रा२।२०।	.....	रा२।१२९।	५।२।२६।	६।३।२६।
५७ "	रा२।२०।	रा२।२१।	.....	रा२।१३०।	५।२।२६।	६।३।२७।
५८ "	रा२।२०।	रा२।२२।	.....	रा२।१३१।	५।२।२६।	६।३।२८।
५९ "	रा२।२०।	रा२।२३।	.....	रा२।१३२।	५।२।२६।	६।३।२९।

१ मलयं	२ शाकटां	३ द्रुमं	४ कां	५ जैन्यं	६ कां	७ पाणिं
८१ सुत्रम्	रा२रा३रा	रा२रा३रा	.....	रा३रा३रा कां ।	पा२रा३रा	दा३रा३रा कां ।
८२ "	रा२रा३रा	रा२रा३रा	.....	रा३रा३रा कां ।	पा२रा३रा	दा३रा३रा कां ।
८३ "	रा२रा३रा	रा२रा३रा	.....	रा३रा३रा कां ।	पा२रा३रा	दा३रा३रा
८४ "	रा२रा३रा	रा२रा३रा	.....	रा३रा३रा कां ।	पा२रा३रा	दा३रा३रा
८५ "	रा२रा३रा	रा२रा३रा	.....	रा३रा३रा कां ।	पा२रा३रा	दा३रा३रा
८६ "	रा२रा३रा	रा२रा३रा	.....	रा३रा३रा कां ।	पा२रा३रा	दा३रा३रा
८७ "	रा२रा३रा	रा२रा३रा	.....	रा३रा३रा कां ।	पा२रा३रा	दा३रा३रा
८८ "	रा२रा३रा	रा२रा३रा	.....	रा३रा३रा कां ।	पा२रा३रा	दा३रा३रा
८९ "	रा२रा३रा	रा२रा३रा	.....	रा३रा३रा कां ।	पा२रा३रा	दा३रा३रा
९० "	रा२रा३रा	रा२रा३रा	.....	रा३रा३रा कां ।	पा२रा३रा	दा३रा३रा
९१ "	रा२रा३रा	रा२रा३रा	.....	रा३रा३रा कां ।	पा२रा३रा	दा३रा३रा
९२ "	रा२रा३रा	रा२रा३रा	.....	रा३रा३रा कां ।	पा२रा३रा	दा३रा३रा
९३ "	रा२रा३रा	रा२रा३रा	.....	रा३रा३रा कां ।	पा२रा३रा	दा३रा३रा
९४ "	रा२रा३रा	रा२रा३रा	.....	रा३रा३रा कां ।	पा२रा३रा	दा३रा३रा

अस्मात् आरभ्य
दा३रा३रा सर्वव्ययः ।

४० सुत्रम्

४१ "

४२ "

४३ "

४४ "

४५ "

आख्याते प्रिलीये पादे

१ सुत्रम्

२ "

३ "

४ "

५ "

६ "

.....

.....

१।४।१००।

१।४।१००।

१।४।१००।

१।४।१०६।

४।३।५५।

१।४।७७।

१।४।२।

१।४।७६।

१।४।२।

१।४।३२।

४।२।१२२।

४।२।१२३।

४।२।१२४।

४।२।१२२।

४।२।१२३।

४।२।१२४।

३।३।२१।

३।३।२१।

३।३।२१।

३।३।२३।

३।३।२४।

३।३।२५।

३।३।२६।

३।३।२७।

३।३।२८।

३।३।२९।

३।३।३०।

३।६।६४।

३।६।६५।

३।६।६६।

३।६।६७।

३।६।६८।

३।६।६९।

३।६।७०।

३।६।७१।

३।६।७२।

३।६।७३।

३।६।७४।

३।६।७५।

३।६।७६।

३।६।७७।

३।६।७८।

३।६।७९।

३।६।८०।

५।१।१३५।

.....

२।४।८५।

२।४।८५।

२।४।८५।

२।४।८५।

२।४।८५।

२।४।८५।

२।४।८५।

२।४।८५।

२।४।८५।

२।४।८५।

२।४।८५।

२।४।८५।

२।४।८५।

२।४।८५।

२।४।८५।

१।४।२।

.....

१।४।४१।

१।४।४२।

१।४।४३।

१।४।४४।

१।४।४५।

१।४।४६।

१।४।४७।

१।४।४८।

१।४।४९।

१।४।५०।

१।४।५१।

१।४।५२।

१।४।५३।

१।४।५४।

१।४।५५।

१।४।५६।

१।४।५७।

१।४।५८।

१।४।५९।

१।४।६०।

७।२।८०।

.....

३।४।१०५।

३।४।१०५।

३।४।१०५।

३।४।१०५।

३।४।१०५।

३।४।१०५।

३।४।१०५।

३।४।१०५।

३।४।१०५।

३।४।१०५।

३।४।१०५।

३।४।१०५।

३।४।१०५।

३।४।१०५।

३।४।१०५।

१ मलयं	२ शाकटा०	३ हिम०	४ का०	५ जलेन्मू०	६ खा०	७ पणि०
१ सुमर	१।१।३।	३।३।२।५।	३।२।१२। सू० २१।	.....	१।१।१२।	१।३।२०। खा० ।
८ "	{ १।१।१।	३।३।२६।	३।२।१२। सू० ६१।	{ १।२।५५।	१।१।११०।	१।३।६४। खा० ।
९ "	१।१।०।	३।३।२८।	३।२।१२। सू० ३।	१।२।३।	१।१।५३।	१।३।१५।
१० "	१।१।८।	३।३।३१।	३।२।१२। सू० ५३।	१।२।१८।	१।१।१०६।	१।३।५३।
११ "	१।१।५।	३।३।३२।	३।२।१२। सू० ५४।	१।०।१५।	१।१।१००।	१।३।५४।
१२ "	१।१।१०।	३।३।३३।	३।२।१२। सू० ७८।	{ १।२।१५।	{ १।१।५८।	१।३।२१। खा० ।
१३ "	१।१।६।	३।३।३०।	३।२।१२। सू० ३९।	{ १।२।६।	{ १।१।५५।	१।३।१८।
१४ "	१।१।१३।	३।३।३८।	३।२।१२। सू० ३।	१।२।१५।	१।१।६१।	१।३।२१।
१५ "	१।१।१०।	३।३।३३।	३।२।८। सू० १०।	१।२।८५।	१।१।१०२।	१।३।५०।
१६ "	१।१।२०।	३।३।३५।	.....	१।२।८५।	१।१।१०४।	१।३।५२।
१७ "	१।१।१८।	३।३।३६।	.....	१।२।८६।	१।१।१०५।	१।३।५३।
१८ "	१।१।१५।	३।३।३४।	३।२।२८। सू० १।	१।२।८६।	१।१।१०३।	१।३।५१।
१९ "	१।१।१६।	३।३।३३।	३।२।३२। सू० ५८।	१।२।५०।	१।१।११६।	१।३।६१।
२० "	१।१।१४।	३।३।३५।	३।२।३२। सू० ३१।	१।२।३१।	१।१।८२।	१।३।३६।

१ मलय०	२ शाकटा०	३ हिम०	४ का०	५ डेविक०	६ वा०	७ पाणि०
३६ "	ग।श।३६।	श।श।५३।	श।श।४३। हु० ३५ ।	ग।श।३६।	ग।श।३६।	ग।श।४०।
३७ "	ग।श।३७।	श।श।५४।	श।श।४३। हु० ४० ।	ग।श।३७।	ग।श।५४।	ग।श।३०।
३८ "	ग।श।३८।	श।श।५५।	श।श।४३। हु० ५० ।	ग।श।३७।	ग।श।५५।	ग।श।३१।
३९ "	ग।श।३९।	श।श।५६।	श।श।४३। हु० ३६ ।	ग।श।३६।	ग।श।७७।	ग।श।३१।
४० "	ग।श।३०।	श।श।५७।	श।श।४३। हु० ३५ ।	ग।श।३५।	ग।श।७६।	ग।श।३०।
४१ "	ग।श।३१।	श।श।५८।	श।श।४३। हु० ३५ ।	ग।श।३५।	ग।श।७६।	ग।श।३०।
४२ "	ग।श।३२।	श।श।५९।	श।श।४३। हु० ५६ ।	ग।श।३०।	ग।श।७५।	ग।श।५६।
४३ "	ग।श।३३।	श।श।६०।	श।श।४३। हु० ५६, ५७।	ग।श।३०।	ग।श।६७।	ग।श।३५।
४४ "	ग।श।३४।	श।श।६१।	श।श।४३। हु० ५८ ।	ग।श।३०।	ग।श।६८।	ग।श।३५।
४५ "	ग।श।३५।	श।श।६२।	श।श।४३। हु० ५८ ।	ग।श।३०।	ग।श।६९।	ग।श।३५।
४६ "	ग।श।३६।	श।श।६३।	श।श।४३। हु० ५८ ।	ग।श।३०।	ग।श।६९।	ग।श।३५।
४७ "	ग।श।३७।	श।श।६४।	श।श।४३। हु० ५८ ।	ग।श।३०।	ग।श।६९।	ग।श।३५।
४८ "	ग।श।३८।	श।श।६५।	श।श।४३। हु० ५८ ।	ग।श।३०।	ग।श।६९।	ग।श।३५।
४९ "	ग।श।३९।	श।श।६६।	श।श।४३। हु० ५८ ।	ग।श।३०।	ग।श।६९।	ग।श।३५।
५० "	ग।श।३०।	श।श।६७।	श।श।४३। हु० ५८ ।	ग।श।३०।	ग।श।६९।	ग।श।३५।

४९	सुलभ	१।१।१५१	३।३।६६।	३।३।१२। सू० ४८।	१।२।४१।	१।१।९९।	१।३।५२६
५०	"	१।१।४०।	३।३।६७।	३।३।१२। सू० ४७।	१।२।४६।	१।१।९८।	१।३।५११
५१	"	१।१।५२।	३।३।६३।	३।३।१२। सू० ५९।	१।२।२१।	१।१।७०।	१।३।२६१
५२	"	१।१।५५।	३।३।६२।	३।३।१२। सू० ४०।	१।२।४१।	१।१।९१।	१।३।४५।
५३	"	१।१।५६।	३।३।६४।	३।३।१२। सू० २०।	१।२।२७।	१।१।७१।	१।३।२९।
५४	"	१।१।५७।	३।३।६५।	३।३।१२। सू० २५, ३०।	{ १।२।२९। १।२।३०।	{ १।१।८०। १।१।८१।	{ १।३।३४। १।३।३५।
५५	"	१।१।५८।	३।३।६६।	३।३।१२। सू० २२।	१।२।२३।	१।१।७३।	१।३।२८।
५६	"	१।१।५९।	३।३।६७।	३।३।१२। सू० २३।	१।२।२२।	१।१।७४।	१।३।२७।
५७	"	१।१।५४।	३।३।६१।	३।३।१२। सू० ४३।	१।२।४५।	१।१।९४।	१।३।४९।
५८	"	१।१।५२।	३।३।७९।	३।३।१२। सू० ४५।	१।२।४७।	१।१।९६।	१।३।४८।
५९	"	१।१।५३।	३।३।८०।	३।३।१२। सू० ४४, ४६।	१।२।४५।	१।१।९५।	१।३।५०।
६०	"	१।१।५१।	३।३।७८।	३।३।१२। सू० ४२।	१।२।४३।	१।१।९३।	१।३।४७।
६१	"	१।१।६१।	३।३।८८।	.....	...	१।१।१२०।	१।३।६७।
६२	"	१।१।६२।	{ ३।३।९१। ३।३।९२। ३।३।९०।	३।३।१२। सू० ६४, ६२।	{ १।२।६३। १।२।६५।	{ १।१।९२०। १।१।९२१।	{ १।३।६८। १।३।७०।

१ मलयं	२ शाकटा०	३ द्विसं	४ का०	५ संज्ञेन्द्र०	६ खा०	७ पाणि०
६३ सुजम्	१।४।६३।	३।३।८६।	३।२।४२। सू० ६३।	१।२।६४।	१।४।१२१।	१।३।६६।
६४ "	१।४।६४।	३।३।६३।	३।२।४२। सू० ६५।	१।२।६६।	१।४।१२३।	१।३।७१।
६५ "	१।४।६५।	{ ३।३।६४। ३।३।६५।	.....	{ १।२।७३। १।२।७३। १।२।८२। १।२।७१। १।२।६७।	{ १।४।१२१। १।४।१२३।	{ १।३।८६। १।३।७७।
६६ "	१।४।६६।	३।३।६५।	३।२।४५।	१।२।६८।	{ १।४।१२४। १।४।१२५। १।४।१२६। १।४।१२७।	१।३।७२।
६७ "	१।४।६७।	३।३।६७।	.....	१।२।६८।	१।४।१२४।	१।३।७३।
६८ "	१।४।६८।	३।३।६६।	... ..	१।२।७०।	१।४।१२६।	१।३।७६।
६९ "	१।४।६९।	३।३।६८।	... ..	१।२।६९।	१।४।१२८।	१।३।७५।
७० "	.....	३।३।७०।	३।२।४७।	१।२।७४।	१।४।१३१।	१।३।७८।
७१ "	१।४।६८।	३।३।७०।	३।२।४७। सू० ६४।	१।२।७६।	१।४।१३५।	१।३।८३।
७२ "	१।४।६९।	३।३।७०।	३।२।४७। सू० ६४।	१।२।८०।	१।४।१३६।	१।३।८४।
७३ "	१।४।७०।	.....	... ..	१।२।८१।	१।४।१३७।	१।३।८५।
७४ "	१।४।७१।	३।३।७३।	३।२।४२। सू० ६४।	१।२।८१।	{ १।४।१५१। १।४।१५१।	१।३।२०।

७५ सुखम्

१।७।७२।

३।३।१०१।

३।२।४७।
३० ।

१।२।७५।

१।७।१३१।

१।३।७६।

७६ "

१।७।७३।

३।३।१०२।

३।२।४७।
३० ।

१।२।७५।

१।७।१३२।

१।३।७७।

७७ "

१।७।७४।

३।३।१०३।

३।२।४७।
३० ।

१।२।७५।

१।७।१३३।

१।३।७८।

७८ "

१।७।७५।

३।३।१०४।

३।२।४७।
३० ।

१।२।७५।

१।७।१३४।

१।३।७९।

७९ "

१।७।७६।

३।३।१०५।

३।२।४७।
३० ।

१।२।७५।

१।७।१३५।

१।३।८०।

८० ,

१।७।७७।

३।३।१०६।

३।२।४७।
३० ।

१।२।७५।

१।७।१३६।

१।३।८१।

काव्यान्ते सुतीये पादे

१ सुखम्

४।१।२८।

४।७।४२।

३।२।६।

४।१।२८।

४।१।४५।

३।१।२५।

२ "

४।१।३०।

४।३।५१।

३।२।६।

४।१।२८।

४।१।४५।

३।१।२५।

३ "

४।१।३१।

४।७।४३।

३।२।६।

४।१।२८।

४।१।४५।

३।१।२५।

४ "

४।१।२९।

४।७।४५।

३।२।६।

४।१।२८।

४।१।४५।

३।१।२५।

५ "

४।१।३०।

४।७।४५।

३।२।६।

४।१।२८।

४।१।४५।

३।१।२५।

६ "

४।१।३१।

४।७।४५।

३।२।६।

४।१।२८।

४।१।४५।

३।१।२५।

७ "

४।१।३२।

४।७।४५।

३।२।६।

४।१।२८।

४।१।४५।

३।१।२५।

८ "

४।१।३३।

४।७।४५।

३।२।६।

४।१।२८।

४।१।४५।

३।१।२५।

९ "

४।१।३४।

४।७।४५।

३।२।६।

४।१।२८।

४।१।४५।

३।१।२५।

१० "

४।१।३५।

४।७।४५।

३।२।६।

४।१।२८।

४।१।४५।

३।१।२५।

११ "

४।१।३६।

४।७।४५।

३।२।६।

४।१।२८।

४।१।४५।

३।१।२५।

૧ મલય	૨ શાકટાં	૩ દિવસ	૪ કાં	૫ કેરોનું	૬ જાં	૭ પાળિં
૧૨ સેવમ્	૪૧૧૨૭	૩૪૩૨૦	.....	.....	૧૧૧૩૧	૩૧૧૧૩
૧૩ "	૪૧૧૧૭	૩૪૩૨૦	૩૪૩૨૦	૩૪૩૨૦	૧૧૧૩૩	૩૧૧૧૦
૧૪ "	૪૧૧૧૭	૩૪૩૨૦	.....	૩૪૩૨૦	૧૧૧૩૪	૩૧૧૧૦
૧૫ "	૪૧૧૧૭	૩૪૩૨૦	૩૪૩૨૦	૩૪૩૨૦	૧૧૧૩૫	૩૧૧૧૦
૧૬ "	૪૧૧૧૭	૩૪૩૨૦	૩૪૩૨૦	૩૪૩૨૦	૧૧૧૩૬	૩૧૧૧૦
૧૭ "	૪૧૧૧૭	૩૪૩૨૦	૩૪૩૨૦	૩૪૩૨૦	૧૧૧૩૭	૩૧૧૧૦
૧૮ "	૪૧૧૧૭	૩૪૩૨૦	૩૪૩૨૦	૩૪૩૨૦	૧૧૧૩૮	૩૧૧૧૦
૧૯ "	૪૧૧૧૭	૩૪૩૨૦	૩૪૩૨૦	૩૪૩૨૦	૧૧૧૩૯	૩૧૧૧૦
૨૦ "	૪૧૧૧૭	૩૪૩૨૦	૩૪૩૨૦	૩૪૩૨૦	૧૧૧૪૦	૩૧૧૧૦
૨૧ "	૪૧૧૧૭	૩૪૩૨૦	૩૪૩૨૦	૩૪૩૨૦	૧૧૧૪૧	૩૧૧૧૦
૨૨ "	૪૧૧૧૭	૩૪૩૨૦	૩૪૩૨૦	૩૪૩૨૦	૧૧૧૪૨	૩૧૧૧૦
૨૩ "	૪૧૧૧૭	૩૪૩૨૦	૩૪૩૨૦	૩૪૩૨૦	૧૧૧૪૩	૩૧૧૧૦
૨૪ "	૪૧૧૧૭	૩૪૩૨૦	૩૪૩૨૦	૩૪૩૨૦	૧૧૧૪૪	૩૧૧૧૦
૨૫ "	૪૧૧૧૭	૩૪૩૨૦	૩૪૩૨૦	૩૪૩૨૦	૧૧૧૪૫	૩૧૧૧૦

૧ મલયં	૨ શાકટાં	૩ દિવં	૪ કાં	૫ ઐનિન્દ્રં	૬ જાં	૭ પાણિં
૪૩ સુજ્ય	જાગ૬૩	જાગ૩૦	રોજાપ્પા	જાગ૧૧૫	ખા૩૧૨૫	જાગ૧૨૬
૪૪ "	જાગ૬૪	જાગ૩૬	.....	{ જાગ૧૧૩	{ ખા૩૧૨૦	{ જાગ૧૨૫
૪૫ "	જાગ૬૫	જાગ૩૭	રોજાપ્પા	.....	ખા૩૧૨૧	જાગ૧૨૫
૪૬ "	જાગ૬૬	જાગ૩૮	{ રોજાપ્પા	... ..	ખા૩૧૨૨	જાગ૧૨૬ જાં
૪૭ "	જાગ૬૭	જાગ૩૯	{ રોજાપ્પા	... ..	ખા૩૧૨૩	જાગ૧૨૬ જાં
૪૮ "	જાગ૬૮	જાગ૪૦	.....	...	.....	...
૪૯ "	જાગ૬૯	જાગ૪૧	રોજાપ્પા	.....	ખા૩૧૨૪	જાગ૧૨૬
૫૦ "	જાગ૭૦	જાગ૪૨	.....	ખા૩૧૨૫	ખા૩૧૨૫	જાગ૧૨૬
૫૧ "	જાગ૭૧	જાગ૪૩	રોજાપ્પા	ખા૩૧૨૬	જાગ૧૨૬	જાગ૧૨૬
૫૨ "	જાગ૭૨	જાગ૪૪	રોજાપ્પા	ખા૩૧૨૭	જાગ૧૨૬	જાગ૧૨૬
૫૩ "	જાગ૭૩	જાગ૪૫	રોજાપ્પા	ખા૩૧૨૮	જાગ૧૨૬	જાગ૧૨૬
૫૪ "	જાગ૭૪	જાગ૪૬	રોજાપ્પા	ખા૩૧૨૯	જાગ૧૨૬	જાગ૧૨૬
૫૫ "	જાગ૭૫	જાગ૪૭	રોજાપ્પા	ખા૩૧૩૦	જાગ૧૨૬	જાગ૧૨૬
૫૬ "	જાગ૭૬	જાગ૪૮	રોજાપ્પા	ખા૩૧૩૧	જાગ૧૨૬	જાગ૧૨૬
૫૭ "	જાગ૭૭	જાગ૪૯	રોજાપ્પા	ખા૩૧૩૨	જાગ૧૨૬	જાગ૧૨૬
૫૮ "	જાગ૭૮	જાગ૫૦	રોજાપ્પા	ખા૩૧૩૩	જાગ૧૨૬	જાગ૧૨૬

[illegible]

१ मलयं	२ गणकटां	३ द्विः	४ कां	५ त्रैलोक्यं	६ त्वां	७ पणिं
२३ संवत्	{ ४११९०१ ४११९०१ }	{ ४११९०१ ४११९०१ }	३३३३३३	{ ५१२१९८६ ५१२१९८६ }	{ ६१२१९८६ ६१२१९८६ }	{ ७१२१९८६ ७१२१९८६ }
२४ "	४११९०२	४११९०२	३३३३३३	५१२१९८६	६१२१९८६	७१२१९८६
२५ "	४११९०३	४११९०३	...	{ ५१२१९८६ ५१२१९८६ }	६१२१९८६	{ ७१२१९८६ ७१२१९८६ }
२६ "	४११९०४	४११९०४	३३३३३३	५१२१९८६	६१२१९८६	७१२१९८६
२७ "	४११९०५	४११९०५	३३३३३३	५१२१९८६	६१२१९८६	७१२१९८६
२८ "	४११९०६	४११९०६	३३३३३३	५१२१९८६	६१२१९८६	७१२१९८६
२९ "	४११९०७	४११९०७	३३३३३३	५१२१९८६	६१२१९८६	७१२१९८६
३० "	४११९०८	४११९०८	३३३३३३	५१२१९८६	६१२१९८६	७१२१९८६
३१ "	४११९०९	४११९०९	३३३३३३	५१२१९८६	६१२१९८६	७१२१९८६
३२ "	४११९१०	४११९१०	३३३३३३	५१२१९८६	६१२१९८६	७१२१९८६
३३ "	४११९११	४११९११	३३३३३३	५१२१९८६	६१२१९८६	७१२१९८६
३४ "	४११९१२	४११९१२	३३३३३३	५१२१९८६	६१२१९८६	७१२१९८६
३५ "	४११९१३	४११९१३	३३३३३३	५१२१९८६	६१२१९८६	७१२१९८६
३६ "	४११९१४	४११९१४	३३३३३३	५१२१९८६	६१२१९८६	७१२१९८६
३७ "	४११९१५	४११९१५	३३३३३३	५१२१९८६	६१२१९८६	७१२१९८६

१ मल्लयं	२ शाकटां	३ द्वियं	४ कां	५ जेनेन्द्रं	६ बां	७ पाणिं
५५ सुल्ल	४१११२२१	४१११२४	४१११२१	४३११०	५१११२१	६११२१
५६ "	४१११३३१	४१११००	.....	४३१२२१	५१११२१	६११२०
५७ "	४११११११	४११२००	३४१०१	४३११५१	५१११२५१	६१११५१
५८ "	४१११२२०	४११२५१	३४१००१	४३११५१	५१११२५१	६११२११
५९ "	४११११२१	४११२६१	३४११०१	.....	.....	६११२०१
६० "	४१११००१	४११२३१	३४११६१	४३१२२१	५१११२२१	६११२२१
६१ "	४११११११	४११२४१	४१११०१	४३१२३१	५१११२३१	६११२३१
६२ "	४११११११	४११२५१	.....	४३१२३१	५१११२३१	६११२३१
६३ "	४११११२१	४११२६१	.....	४३१२३१	५१११२३१	६११२३१
६४ "	४१११३३१	४११२७१	४१११५०१	४३१२३१	५१११२७१	६११२३१
६५ "	४१११३३१	४११२८१	४१११५१	४३१२३१	५१११२८१	६११२३१
६६ "	४१११३३१	४११२९१	४१११५२१	४३१२३१	५१११२९१	६११२३१
६७ "	४१११३३१	४११३०१	{ ३४११२१	४३१२३१	५१११३०१	६११२३१
६८ "	४१११३३१	४११३०१	{ ३४११३१	४३१२३१	५१११३०१	६११२३१
६९ "	४१११३३१	४११३०१	.....	४३१२३१	५१११३०१	६११२३१
७० "	४१११३३१	४११३०१	.....	४३१२३१	५१११३०१	६११२३१
७१ "	४१११३३१	४११३०१	.....	४३१२३१	५१११३०१	६११२३१
७२ "	४१११३३१	४११३०१	.....	४३१२३१	५१११३०१	६११२३१
७३ "	४१११३३१	४११३०१	.....	४३१२३१	५१११३०१	६११२३१
७४ "	४१११३३१	४११३०१	.....	४३१२३१	५१११३०१	६११२३१

[illegible]

આવધાને જાણે પાદે

૧	સુખ	૭૧૧૧૧	સાધાદા	સાધાદા	૨૧૧૧૨૧	૧૧૧૧૨૧	૧૧૧૧૨૧
૨	"	૭૧૧૧૨	{ સાધાધા સાધાધા }	સાધાદા સુ. ।	૨૧૧૧૨૧ સા. ।	{ ૧૧૧૧૨૧ ૧૧૧૧૨૧ ૧૧૧૧૨૧ }	૧૧૧૧૨૧
૩	"	૭૧૧૧૩	સાધાધા	સાધાધા	૨૧૧૧૨૧	૧૧૧૧૨૧	૧૧૧૧૨૧
૪	"	૭૧૧૧૪	સાધાધા	સાધાધા	૨૧૧૧૨૧	૧૧૧૧૨૧	૧૧૧૧૨૧
૫	"	૭૧૧૧૫	{ સાધાધા સાધાધા }	સાધાધા સુ. ।	૨૧૧૧૨૧ સા. ।	{ ૧૧૧૧૨૧ ૧૧૧૧૨૧ ૧૧૧૧૨૧ }	૧૧૧૧૨૧
૬	"	૭૧૧૧૬	સાધાધા	સાધાધા	૨૧૧૧૨૧	૧૧૧૧૨૧	૧૧૧૧૨૧
૭	"	૭૧૧૧૭	સાધાધા	સાધાધા	૨૧૧૧૨૧	૧૧૧૧૨૧	૧૧૧૧૨૧
૮	"	૭૧૧૧૮	સાધાધા	સાધાધા	૨૧૧૧૨૧	૧૧૧૧૨૧	૧૧૧૧૨૧
૯	"	૭૧૧૧૯	સાધાધા	સાધાધા	૨૧૧૧૨૧	૧૧૧૧૨૧	૧૧૧૧૨૧
૧૦	"	૭૧૧૨૦	સાધાધા	સાધાધા	૨૧૧૧૨૧	૧૧૧૧૨૧	૧૧૧૧૨૧
૧૧	"	૭૧૧૨૧	{ સાધાધા સાધાધા }	સાધાધા સુ. ।	૨૧૧૧૨૧ સા. ।	{ ૧૧૧૧૨૧ ૧૧૧૧૨૧ ૧૧૧૧૨૧ }	૧૧૧૧૨૧
૧૨	"	૭૧૧૨૨	સાધાધા	સાધાધા	૨૧૧૧૨૧	૧૧૧૧૨૧	૧૧૧૧૨૧
૧૩	"	૭૧૧૨૩	સાધાધા	સાધાધા	૨૧૧૧૨૧	૧૧૧૧૨૧	૧૧૧૧૨૧
૧૪	"	૭૧૧૨૪	સાધાધા	સાધાધા	૨૧૧૧૨૧	૧૧૧૧૨૧	૧૧૧૧૨૧
૧૫	"	૭૧૧૨૫	સાધાધા	સાધાધા	૨૧૧૧૨૧	૧૧૧૧૨૧	૧૧૧૧૨૧
૧૬	"	૭૧૧૨૬	સાધાધા	સાધાધા	૨૧૧૧૨૧	૧૧૧૧૨૧	૧૧૧૧૨૧

୧ ମାଧ୍ୟମ	୨ ଶାକ୍ତାଂ	୩ ହିମ	୪ କାଂ	୫ ଜିନିଷ	୬ କାଂ	୭ ପାଞ୍ଚ
୧୦ ସମ୍ପଦ	୪୩୩୮	୪୩୩୮	.....	.....	.....	କୌ. କାଂ ପୂ. ୪୨୨
୧୧ "	୪୩୩୮	୪୩୩୮	.....	.....	.....	.....
୧୨ "	୪୩୩୮	୪୩୩୮	୪୩୩୮	୪୩୩୮	୪୩୩୮	୪୩୩୮
୧୩ "	୪୩୩୮	୪୩୩୮	୪୩୩୮	୪୩୩୮	୪୩୩୮	୪୩୩୮
୧୪ "	୪୩୩୮	୪୩୩୮	୪୩୩୮	୪୩୩୮	୪୩୩୮	୪୩୩୮
୧୫ "	୪୩୩୮	୪୩୩୮	୪୩୩୮	୪୩୩୮	୪୩୩୮	୪୩୩୮
୧୬ "	୪୩୩୮	୪୩୩୮	୪୩୩୮	୪୩୩୮	୪୩୩୮	୪୩୩୮
୧୭ "	୪୩୩୮	୪୩୩୮	୪୩୩୮	୪୩୩୮	୪୩୩୮	୪୩୩୮
୧୮ "	୪୩୩୮	୪୩୩୮	୪୩୩୮	୪୩୩୮	୪୩୩୮	୪୩୩୮
୧୯ "	୪୩୩୮	୪୩୩୮	୪୩୩୮	୪୩୩୮	୪୩୩୮	୪୩୩୮
୨୦ "	୪୩୩୮	୪୩୩୮	୪୩୩୮	୪୩୩୮	୪୩୩୮	୪୩୩୮
୨୧ "	୪୩୩୮	୪୩୩୮	୪୩୩୮	୪୩୩୮	୪୩୩୮	୪୩୩୮
୨୨ "	୪୩୩୮	୪୩୩୮	୪୩୩୮	୪୩୩୮	୪୩୩୮	୪୩୩୮
୨୩ "	୪୩୩୮	୪୩୩୮	୪୩୩୮	୪୩୩୮	୪୩୩୮	୪୩୩୮
୨୪ "	୪୩୩୮	୪୩୩୮	୪୩୩୮	୪୩୩୮	୪୩୩୮	୪୩୩୮
୨୫ "	୪୩୩୮	୪୩୩୮	୪୩୩୮	୪୩୩୮	୪୩୩୮	୪୩୩୮
୨୬ "	୪୩୩୮	୪୩୩୮	୪୩୩୮	୪୩୩୮	୪୩୩୮	୪୩୩୮
୨୭ "	୪୩୩୮	୪୩୩୮	୪୩୩୮	୪୩୩୮	୪୩୩୮	୪୩୩୮
୨୮ "	୪୩୩୮	୪୩୩୮	୪୩୩୮	୪୩୩୮	୪୩୩୮	୪୩୩୮
୨୯ "	୪୩୩୮	୪୩୩୮	୪୩୩୮	୪୩୩୮	୪୩୩୮	୪୩୩୮
୩୦ "	୪୩୩୮	୪୩୩୮	୪୩୩୮	୪୩୩୮	୪୩୩୮	୪୩୩୮
୩୧ "	୪୩୩୮	୪୩୩୮	୪୩୩୮	୪୩୩୮	୪୩୩୮	୪୩୩୮

१ मूल्य	२ शाकटा०	३ दैत्य०	४ का०	५ जैनवृ०	६ का०	७ पणि०
३ सुवृ	शारा१३६।	शारा३५।	शे।०।२३।	भा।१।८५।	भा।१।००।	अरा३५।
४ "	शारा१३७।	शारा३५।	शे।०।११।	{ भा।१।८५।	{ भा।१।०१।	{ अरा३६।
५ "	शारा१३८।	शारा३६।	{ शे।०।११।	{ भा।१।८७।	{ भा।१।०२।	{ अरा३६।
			{ शे।०।१२।	{ भा।१।८९।	{ भा।१।०३।	{ अरा३७।
६ "	शारा१३८।	शारा३७।	{ शे।०।११।	{ भा।१।८०।	{ भा।१।०५।	{ अरा३७।
			{ शे।०।१२।	{ भा।१।८१।	{ भा।१।०६।	{ अरा३७।
७ "	शारा१३९।	शारा३८।	... ..	{ भा।१।८२।	भा।१।०७।	अरा३७।
८ "	शारा१४०।	शारा३८।	शे।०।८।	{ भा।१।८३।	भा।१।०८।	अरा३७।
९ "	शारा१४१।	शारा३९।	शे।०।८०।	भा।१।८४।	भा।१।०९।	अरा३७।
१० "	शारा१४२।	शारा४०।	शे।०।८१।	भा।१।८५।	भा।१।१०।	अरा३७।
११ "	शारा१४३।	शारा४१।	शे।०।८०।	भा।१।८६।	भा।१।११।	अरा३७।
१२ "	शारा१४३।	शारा४२।	शे।०।८०।	भा।१।८७।	भा।१।१२।	अरा३७।
१३ "	शारा१४४।	शारा४३।	शे।०।८१।	{ भा।१।८८।	{ भा।१।१३।	{ अरा३७।
१४ "	शारा१४५।	शारा४४।	शे।०।८१।	{ भा।१।८९।	{ भा।१।१४।	{ अरा३७।
१५ "	शारा१४५।	शारा४५।	शे।०।८१।	{ भा।१।९०।	{ भा।१।१५।	{ अरा३७।
१६ "	शारा१४६।	शारा४६।	शे।०।८२।	{ भा।१।९१।	{ भा।१।१६।	{ अरा३७।
१७ "	{ शारा१४६।	शारा४७।	{ शे।०।८२।	{ भा।१।९२।	{ भा।१।१७।	{ अरा३७।
			{ शे।०।८३।	{ भा।१।९३।	{ भा।१।१८।	{ अरा३७।
			{ शे।०।८४।	{ भा।१।९४।	{ भा।१।१९।	{ अरा३७।

१ मलयं	२ शाकटां	३ हेमं	४ कां	५ जैनेन्द्रं	६ बां	७ पाणिं
३४ सव्यं	शा२१७३१	{ शा१५२१ शा११५१	शे०२१	५११११११	५१११२५१	७२१३६१
३५ "	शा२१७३१	शा११५३१	शे० २१	५११११२१	५१११३६१	७२१३६१
३६ "	शा२१७३१	शा११५३१	शे० २१	५११११३१	५१११३७१	७२१३६१
३७ "	शा०१७३१	.....	{ शे० १६१ शे० १७१ शे० १८१ शे० १९१	५११११५१	.....	७२१३७१
३८ "	शा२१७३१	.....	शे० १७१	.....	.....	७२१३७१
३९ "	{ शा२१७३१ शा०१७३१	.....	शे० १७१	.....	.....	७२१३७१
४० "	शा२१७३१	.....	शे० १७१	.....	.....	७२१३७१
४१ "	शा२१७३१	.....	शे० १७१	.....	.....	७२१३७१
४२ "	शा२१७३१	.....	शे० १७१	.....	.....	७२१३७१
४३ "	शा२१७३१	.....	शे० १७१	.....	.....	७२१३७१
४४ "	शा२१७३१	.....	शे० १७१	.....	.....	७२१३७१
४५ "	शा२१७३१	.....	शे० १७१	.....	.....	७२१३७१
४६ "	शा२१७३१	.....	शे० १७१	.....	.....	७२१३७१
४७ "	शा२१७३१	.....	शे० १७१	.....	.....	७२१३७१
४८ "	शा२१७३१	.....	.....	.....	.....	७२१३७१
४९ "	शा२१७३१	शा११५३१	.....	.....	.....	७२१३७१
५० "	शा२१७३१	शा११५३१	.....	.....	.....	७२१३७१
५१ "	शा२१७३१	शा११५३१	शे० १७१	५११११७१	५१११३६१	७२१३७१
५२ "	शा२१७३१	शा११५३१	शे० १७१	५११११८१	५१११३७१	७२१३७१
५३ "	शा२१७३१	शा११५३१	.....	.....	.....	.....
५४ "	शा२१७३१	शा११५३१	.....	५१११२०१	.....	७२१३७१

୧ ମଧ୍ୟମ	୨ ପାଠ୍ୟପୁସ୍ତକ	୩ ପ୍ରଶ୍ନ	୪ କ୍ରମ	୫ ଉପାଦାନ	୬ କ୍ରମ	୭ ପ୍ରଶ୍ନ
୧୦	ପ୍ରାଚୀନ	ପ୍ରାଚୀନ	ପ୍ରାଚୀନ	ପ୍ରାଚୀନ	ପ୍ରାଚୀନ	ପ୍ରାଚୀନ
୧୧	ପ୍ରାଚୀନ	ପ୍ରାଚୀନ	ପ୍ରାଚୀନ	ପ୍ରାଚୀନ	ପ୍ରାଚୀନ	ପ୍ରାଚୀନ
୧୨	ପ୍ରାଚୀନ	ପ୍ରାଚୀନ	ପ୍ରାଚୀନ	ପ୍ରାଚୀନ	ପ୍ରାଚୀନ	ପ୍ରାଚୀନ
୧୩	ପ୍ରାଚୀନ	ପ୍ରାଚୀନ	ପ୍ରାଚୀନ	ପ୍ରାଚୀନ	ପ୍ରାଚୀନ	ପ୍ରାଚୀନ
୧୪	ପ୍ରାଚୀନ	ପ୍ରାଚୀନ	ପ୍ରାଚୀନ	ପ୍ରାଚୀନ	ପ୍ରାଚୀନ	ପ୍ରାଚୀନ
୧୫	ପ୍ରାଚୀନ	ପ୍ରାଚୀନ	ପ୍ରାଚୀନ	ପ୍ରାଚୀନ	ପ୍ରାଚୀନ	ପ୍ରାଚୀନ
୧୬	ପ୍ରାଚୀନ	ପ୍ରାଚୀନ	ପ୍ରାଚୀନ	ପ୍ରାଚୀନ	ପ୍ରାଚୀନ	ପ୍ରାଚୀନ
୧୭	ପ୍ରାଚୀନ	ପ୍ରାଚୀନ	ପ୍ରାଚୀନ	ପ୍ରାଚୀନ	ପ୍ରାଚୀନ	ପ୍ରାଚୀନ
୧୮	ପ୍ରାଚୀନ	ପ୍ରାଚୀନ	ପ୍ରାଚୀନ	ପ୍ରାଚୀନ	ପ୍ରାଚୀନ	ପ୍ରାଚୀନ
୧୯	ପ୍ରାଚୀନ	ପ୍ରାଚୀନ	ପ୍ରାଚୀନ	ପ୍ରାଚୀନ	ପ୍ରାଚୀନ	ପ୍ରାଚୀନ
୨୦	ପ୍ରାଚୀନ	ପ୍ରାଚୀନ	ପ୍ରାଚୀନ	ପ୍ରାଚୀନ	ପ୍ରାଚୀନ	ପ୍ରାଚୀନ
୨୧	ପ୍ରାଚୀନ	ପ୍ରାଚୀନ	ପ୍ରାଚୀନ	ପ୍ରାଚୀନ	ପ୍ରାଚୀନ	ପ୍ରାଚୀନ

୧ ଯକ୍ଷଣ	୨ ଯାକ୍ଷଣ	୩ ହିମ	୪ କା	୫ ଶ୍ରେଣୀ	୬ କା	୭ ପାଣି
୪୩ ସୁମର	୪୩୨୧୩	୪୩୨୧୩	୩୩୩୩	୩୩୩୩	୩୩୩୩	୩୩୩୩
୪୪ "	୪୩୨୧୩	୪୩୨୧୩	୩୩୩୩	୩୩୩୩	୩୩୩୩	୩୩୩୩
୪୫ "	୪୩୨୧୩	୪୩୨୧୩	୩୩୩୩	୩୩୩୩	୩୩୩୩	୩୩୩୩
୪୬ "	୪୩୨୧୩	୪୩୨୧୩	୩୩୩୩	୩୩୩୩	୩୩୩୩	୩୩୩୩
୪୭ "	୪୩୨୧୩	୪୩୨୧୩	୩୩୩୩	୩୩୩୩	୩୩୩୩	୩୩୩୩
୪୮ "	୪୩୨୧୩	୪୩୨୧୩	୩୩୩୩	୩୩୩୩	୩୩୩୩	୩୩୩୩
୪୯ "	୪୩୨୧୩	୪୩୨୧୩	୩୩୩୩	୩୩୩୩	୩୩୩୩	୩୩୩୩
୫୦ "	୪୩୨୧୩	୪୩୨୧୩	୩୩୩୩	୩୩୩୩	୩୩୩୩	୩୩୩୩
୫୧ "	୪୩୨୧୩	୪୩୨୧୩	୩୩୩୩	୩୩୩୩	୩୩୩୩	୩୩୩୩
୫୨ "	୪୩୨୧୩	୪୩୨୧୩	୩୩୩୩	୩୩୩୩	୩୩୩୩	୩୩୩୩
୫୩ "	୪୩୨୧୩	୪୩୨୧୩	୩୩୩୩	୩୩୩୩	୩୩୩୩	୩୩୩୩
୫୪ "	୪୩୨୧୩	୪୩୨୧୩	୩୩୩୩	୩୩୩୩	୩୩୩୩	୩୩୩୩
୫୫ "	୪୩୨୧୩	୪୩୨୧୩	୩୩୩୩	୩୩୩୩	୩୩୩୩	୩୩୩୩
୫୬ "	୪୩୨୧୩	୪୩୨୧୩	୩୩୩୩	୩୩୩୩	୩୩୩୩	୩୩୩୩
୫୭ "	୪୩୨୧୩	୪୩୨୧୩	୩୩୩୩	୩୩୩୩	୩୩୩୩	୩୩୩୩
୫୮ "	୪୩୨୧୩	୪୩୨୧୩	୩୩୩୩	୩୩୩୩	୩୩୩୩	୩୩୩୩
୫୯ "	୪୩୨୧୩	୪୩୨୧୩	୩୩୩୩	୩୩୩୩	୩୩୩୩	୩୩୩୩
୬୦ "	୪୩୨୧୩	୪୩୨୧୩	୩୩୩୩	୩୩୩୩	୩୩୩୩	୩୩୩୩

१ मलय०	२ शाकटा०	३ दैत्य०	४ का०	५ जेनेन्द्र०	६ बा०	७ पाणि०
भास्वते नवमे पादे १ द्युम्न						
२	शा११८०	{ शा२११ शा२२२	शे०१२०	शा२३२८	भा११८५	दा११८५
३	शा११८१	शा२३३	शे०१२१	शा२३२९	भा११८६	दा११८६
४	शा११८२	शा२३४	शा११७४	शा२३३०	भा११८७	दा११८७
५	शा११८३	शा२३५	...	शा२३३१	भा११८८	दा११८८
६	शा११८४	शा२३६	शे०१२३	.....	.....	.....
७	शा११८५	शा२३७	{ शा१३५ शा१३६	शा२३३२	{ भा११८९ भा११९०	{ दा११९० दा११९१
८	शा११८६	शा२३८	शा१३२	शा२३३३	भा११९१	दा११९१
९	शा११८७	शा२३९	शे०१२४	शा२३३४	भा११९२	दा११९२
१०	शा११८८	शा२३९०	शे०१२५	शा२३३५	भा११९३	दा११९३
११	शा११८९	शा२३९१	शे०१२६	{ शा२३३६ शा२३३७	{ भा११९४ भा११९५	{ दा११९४ दा११९५
१२	शा११९०	शा२३९२	शे०१२७	शा२३३८	भा११९६	दा११९६
१३	शा११९१	शा२३९३	शे०१२८	शा२३३९	भा११९७	दा११९७
१४	शा११९२	शा२३९४	शे०१२९	शा२३४०	भा११९८	दा११९८
१५	शा११९३	शा२३९५	शे०१३०	शा२३४१	भा११९९	दा११९९
१६	शा११९४	शा२३९६	शे०१३१	शा२३४२	भा१२००	दा१२००

१ मल्ल०	२ शाकटा०	३ द्वैम०	४ का०	५ जैमिन्म०	६ चा०	७ पणि०
६० सुनम्	भा११२३०	भा११२३१	.....	भा१२१३०	१६१११११३	१६१११११३
६८ "	भा११२३८१	भा१२१३३१	भा१११११११३	भा१२१३३१	१६१११११३	१६१११११३
६९ "	भा११२३९१	भा१२१३३१	भा१११११११३	भा१२१३३१	१६१११११३	१६१११११३
७० "	भा११२३९१	भा१२१३३१	भा१११११११३	भा१२१३३१	१६१११११३	१६१११११३
आवयति वयमे पादे						
१ सुनम्	भा१२१३०	भा१२१३१	भा१११११११३	भा१२१३३१	१६१११११३	१६१११११३
२ "	भा१२१३०	भा१२१३१	भा१११११११३	भा१२१३३१	१६१११११३	१६१११११३
३ "	भा१२१३०	भा१२१३१	भा१११११११३	भा१२१३३१	१६१११११३	१६१११११३
४ "	भा१२१३०	भा१२१३१	भा१११११११३	भा१२१३३१	१६१११११३	१६१११११३
५ "	भा१२१३०	भा१२१३१	भा१११११११३	भा१२१३३१	१६१११११३	१६१११११३
६ "	भा१२१३०	भा१२१३१	भा१११११११३	भा१२१३३१	१६१११११३	१६१११११३
७ "	भा१२१३०	भा१२१३१	भा१११११११३	भा१२१३३१	१६१११११३	१६१११११३
८ "	भा१२१३०	भा१२१३१	भा१११११११३	भा१२१३३१	१६१११११३	१६१११११३
९ "	भा१२१३०	भा१२१३१	भा१११११११३	भा१२१३३१	१६१११११३	१६१११११३
१० "	भा१२१३०	भा१२१३१	भा१११११११३	भा१२१३३१	१६१११११३	१६१११११३

११ सुन्दर

१२ "

१३ "

१४ "

१५ "

१६ "

१७ "

१८ "

१९ "

२० "

२१ "

२२ "

२३ "

२४ "

२५ "

३१३१२।

३१३१३।

३१३१४।

३१३१५।

३१३१६।

३१३१७।

३१३१८।

३१३१९।

३१३२०।

३१३२१।

३१३२२।

३१३२३।

३१३२४।

३१३२५।

३१३२६।

३१३१५३।

३१३१५४।

३१३१५५।

३१३१५६।

३१३१५७।

३१३१५८।

३१३१५९।

३१३१६०।

३१३१६१।

३१३१६२।

३१३१६३।

३१३१६४।

३१३१६५।

३१३१६६।

३१३१६७।

३१३१६४।

३१३१६५।

३१३१६६।

३१३१६७।

३१३१६८।

३१३१६९।

३१३१७०।

३१३१७१।

३१३१७२।

३१३१७३।

३१३१७४।

३१३१७५।

३१३१७६।

३१३१७७।

३१३१७८।

३१३१७९।

३१३१८०।

३१३१८१।

३१३१८२।

३१३१८३।

३१३१८४।

३१३१८५।

३१३१८६।

३१३१८७।

३१३१८८।

३१३१८९।

३१३१९०।

३१३१९१।

३१३१९२।

३१३१९३।

३१३१९४।

३१३१९५।

३१३१९६।

३१३१९७।

३१३१९८।

३१३१९९।

३१३२००।

३१३२०१।

३१३२०२।

३१३२०३।

३१३२०४।

३१३२०५।

३१३२०६।

३१३२०७।

३१३२०८।

३१३२०९।

३१३२१०।

३१३२११।

३१३२१२।

३१३२१३।

३१३२१४।

३१३२१५।

३१३२१६।

३१३२१७।

३१३२१८।

३१३२१९।

३१३२२०।

३१३२२१।

३१३२२२।

३१३२२३।

३१३२२४।

३१३२२५।

३१३२२६।

३१३२२७।

३१३२२८।

३१३२२९।

३१३२३०।

३१३२३१।

३१३२३२।

३१३२३३।

३१३२३४।

३१३२३५।

३१३२३६।

३१३२३७।

३१३२३८।

३१३२३९।

३१३२४०।

३१३२४१।

३१३२४२।

३१३२४३।

३१३२४४।

३१३२४५।

३१३२४६।

३१३२४७।

३१३२४८।

३१३२४९।

३१३२५०।

३१३२५१।

३१३२५२।

३१३२५३।

१ मसुदा	२ धारा	३ स्थान	४ कां	५ जेनेरल	६ कां	७ पानि
२९	१३३२०१	१३३२०१	१३३२०१	१३३२०१	१३३२०१	१३३२०१
३०	१३३२०२	१३३२०२	१३३२०२	१३३२०२	१३३२०२	१३३२०२
३१	१३३२०३	१३३२०३	१३३२०३	१३३२०३	१३३२०३	१३३२०३
३२	१३३२०४	१३३२०४	१३३२०४	१३३२०४	१३३२०४	१३३२०४
३३	१३३२०५	१३३२०५	१३३२०५	१३३२०५	१३३२०५	१३३२०५
३४	१३३२०६	१३३२०६	१३३२०६	१३३२०६	१३३२०६	१३३२०६
३५	१३३२०७	१३३२०७	१३३२०७	१३३२०७	१३३२०७	१३३२०७
३६	१३३२०८	१३३२०८	१३३२०८	१३३२०८	१३३२०८	१३३२०८
३७	१३३२०९	१३३२०९	१३३२०९	१३३२०९	१३३२०९	१३३२०९
३८	१३३२१०	१३३२१०	१३३२१०	१३३२१०	१३३२१०	१३३२१०
३९	१३३२११	१३३२११	१३३२११	१३३२११	१३३२११	१३३२११
४०	१३३२१२	१३३२१२	१३३२१२	१३३२१२	१३३२१२	१३३२१२
४१	१३३२१३	१३३२१३	१३३२१३	१३३२१३	१३३२१३	१३३२१३
४२	१३३२१४	१३३२१४	१३३२१४	१३३२१४	१३३२१४	१३३२१४
४३	१३३२१५	१३३२१५	१३३२१५	१३३२१५	१३३२१५	१३३२१५
४४	१३३२१६	१३३२१६	१३३२१६	१३३२१६	१३३२१६	१३३२१६
४५	१३३२१७	१३३२१७	१३३२१७	१३३२१७	१३३२१७	१३३२१७

४६ "

४३१४००

३१७१८०

.....

{ २१११६२१
२१११५४१
२१११५७१
२१११५५१
२१११५६१
२१११५८१

११७११०११

३१११६३१

४७ "

४३१४११

३१६१८०

.. ..

२१११५४१

.....

३१११६४१

४८ "

४३१४२१

३१७१८०

.. ..

२१११५५१

११७११०५१

३१११६५१

४९ "

४३१४३१

३१७१८०

.. ..

२१११५८१

११७११०२१

३१११६६१

५० "

४३१४४१

३१७१८३१

... ..

२१११५८१

११७११००१

३१११६७१

कुवले प्रथमे पादे

१ सूत्रम्

२ "

४३१४५१

५१११११

४१२१७१

२१११८०१

.....

३१११६८१

३ "

४३१४६१

५११११७१

४१५१८३१

२१११८३१

.....

३१११६८१

४ "

४३१४७१

५११११८१

४१५१८३१

२१११८३१

.....

३१११६८१

५ "

४३१४८१

५११११००१

४१६१८८१

२१११८६१

११२१६८१

३१११७११

६ "

४३१४९१

५११११५१

४१६१८९१

२१११८७१

११२१६९१

३१११७२१

७ "

४३१५०१

५११११११

४१६१९०१

२१११८८१

११२१७००१

३१११७२१

८ "

४३१५११

५११११७१

४१६१९११

२१११८९१

१११११०५१

३१११७४१

९ "

४३१५२१

५११११४१

४१६१९२१

२१११९०१

.....

३१११७४१

१० "

४३१५३१

५११११४१

४१६१९३१

२१११९११

.....

३१११७४१

११ "

४३१५४१

५११११५१

४१६१९४१

२१११९२१

११३१११

३१११७५१

१२ "

४३१५५१

५११११५१

४१६१९४१

२१११९३१

१११११०३१

३१११७५१

१ मलयं	२ शाकटां	३ हिमं	४ कां	५ जैमिम्	६ वां	७ पाणिं
१३ सुन्य	छा३।५६।	५।१।१६।	छा३।६।	२।१।६१।	.....	३।१।६१।
१४ "	.....	५।१।१७।	छा३।७६।	२।१।६२।	.....	३।१।६५।
१५ "	छा३।६७।	५।१।२७।	छा३।८।	२।१।६३।	१।१।१०५।	३।१।६६।
१६ "	छा३।७८।	५।१।३७।	छा३।९।	२।१।६४।	१।१।१२३।	३।१।११०।
१७ "	छा३।८९।	५।१।४७।	छा३।१०।	२।१।६५।	१।१।१२०।	३।१।१०६।
१८ "	छा३।९०।	५।१।५७।	छा३।११।	२।१।६६।	१।१।१२५।	{ ३।१।१२०।
			वृ० ।	{ २।१।६७।		{ ३।१।१२५।
१९ "	छा३।९१।	५।१।६७।	छा३।१२।	२।१।६८।	१।१।१२४।	{ ३।१।११३।
२० "	छा३।९२।	५।१।७७।	वृ० ।	२।१।६९।	१।१।१२३।	{ ३।१।१२४।
२१ "	छा३।९३।	५।१।८७।	छा३।१३।	२।१।७०।	१।१।१०७।	{ ३।१।६५।
२२ "	छा३।९४।	५।१।९७।	{ छा३।९५। छा३।१४। छा३।१५।	{ २।१।७१। २।१।७२। २।१।७३।	{ १।१।१०८। १।१।१२२।	{ ३।१।६६। ३।१।१११।
२३ "	{ छा३।१००। छा३।१०१।	५।१।१३१।	छा३।१६।	२।१।७४।	{ १।१।११०। १।१।१११।	३।१।१००।
२४ "	छा३।१०२।	५।१।१३०।	छा३।१७।	२।१।७५।	१।१।१११।	३।१।१००।
२५ "	छा३।१०३।	५।१।१३१।	छा३।१८।	२।१।७६।	१।१।११७।	३।१।१०६।
२६ "	छा३।१०४।	५।१।१३२।	छा३।१९।	२।१।७७।	१।१।१२०।	३।१।१२४।
२७ "	छा३।१०५।	५।१।१३३।	छा३।२०।	२।१।७८।	१।१।१२३।	३।१।१२६।
			वृ० ।	{ २।१।७९। २।१।८०।		
			छा३।२१।	२।१।८१।	१।१।१२४।	

[illegible]

१ मलय०	२ शाकटा०	३ द्वि०	४ का०	५ लेख०	६ बा०	७ पाणि०
३१ सङ्ख	शा३१८५	५१११८८	शा३१८५	२१११८८	११११८८	३१११८८
३२ "	शा३१८५	५१११८८	शा३१८८	२१११८८	११११८८	३१११८८
३३ "	शा३१८५	५१११८८	शा३१८८	२१११८८	११११८८	३१११८८
३४ "	शा३१८५	५१११८८	शा३१८८	२१११८८	११११८८	३१११८८
३५ "	शा३१८५	५१११८८	शा३१८८	२१११८८	११११८८	३१११८८
३६ "	शा३१८८	५१११८८	शा३१८८	२१११८८	११११८८	३१११८८
३७ "	शा३१८८	५१११८८	शा३१८८	२१११८८	११११८८	३१११८८
३८ "	शा३१८८	५१११८८	शा३१८८	२१११८८	११११८८	३१११८८
३९ "	शा३१८८	५१११८८	शा३१८८	२१११८८	११११८८	३१११८८
४० "	शा३१८८	५१११८८	शा३१८८	२१११८८	११११८८	३१११८८
४१ "	शा३१८८	५१११८८	शा३१८८	२१११८८	११११८८	३१११८८
४२ "	शा३१८८	५१११८८	शा३१८८	२१११८८	११११८८	३१११८८
४३ "	शा३१८८	५१११८८	शा३१८८	२१११८८	११११८८	३१११८८
४४ "	शा३१८८	५१११८८	शा३१८८	२१११८८	११११८८	३१११८८
४५ "	शा३१८८	५१११८८	शा३१८८	२१११८८	११११८८	३१११८८

४६ "

भा३।१८६।

भा१।५२।

भा२।४६।

भा१।१००।

भा१।१४०।

भा१।१३३४।

४७ "

भा३।१८७।

भा१।५३।

भा२।४७।

भा१।१०१।

भा१।१४१।

भा१।१३३५।

४८ "

भा३।१८८।

भा१।५४।

भा२।४८।

भा१।१०२।

भा१।१४२।

भा१।१३३६।

४९ "

भा३।१८९।

भा१।५५।

भा२।४९।

भा१।१०३।

भा१।१४३।

भा१।१३३७।

५० "

भा३।१९०।

भा१।५६।

भा२।५०।

भा१।१०४।

भा१।१४४।

भा१।१३३८।

कृष्णले खिलीये पावे
१ सुख

५१ "

भा३।१९१।

भा१।५७।

भा२।५१।

भा१।१०५।

भा१।१४५।

भा१।१३३९।

५२ "

भा३।१९२।

भा१।५८।

भा२।५२।

भा१।१०६।

भा१।१४६।

भा१।१३४०।

५३ "

भा३।१९३।

भा१।५९।

भा२।५३।

भा१।१०७।

भा१।१४७।

भा१।१३४१।

५४ "

भा३।१९४।

भा१।६०।

भा२।५४।

भा१।१०८।

भा१।१४८।

भा१।१३४२।

५५ "

भा३।१९५।

भा१।६१।

भा२।५५।

भा१।१०९।

भा१।१४९।

भा१।१३४३।

५६ "

भा३।१९६।

भा१।६२।

भा२।५६।

भा१।११०।

भा१।१५०।

भा१।१३४४।

५७ "

भा३।१९७।

भा१।६३।

भा२।५७।

भा१।१११।

भा१।१५१।

भा१।१३४५।

५८ "

भा३।१९८।

भा१।६४।

भा२।५८।

भा१।११२।

भा१।१५२।

भा१।१३४६।

५९ "

भा३।१९९।

भा१।६५।

भा२।५९।

भा१।११३।

भा१।१५३।

भा१।१३४७।

६० "

भा३।२००।

भा१।६६।

भा२।६०।

भा१।११४।

भा१।१५४।

भा१।१३४८।

६१ "

भा३।२०१।

भा१।६७।

भा२।६१।

भा१।११५।

भा१।१५५।

भा१।१३४९।

६२ "

भा३।२०२।

भा१।६८।

भा२।६२।

भा१।११६।

भा१।१५६।

भा१।१३५०।

६३ "

भा३।२०३।

भा१।६९।

भा२।६३।

भा१।११७।

भा१।१५७।

भा१।१३५१।

६४ "

भा३।२०४।

भा१।७०।

भा२।६४।

भा१।११८।

भा१।१५८।

भा१।१३५२।

६५ "

भा३।२०५।

भा१।७१।

भा२।६५।

भा१।११९।

भा१।१५९।

भा१।१३५३।

६६ "

भा३।२०६।

भा१।७२।

भा२।६६।

भा१।१२०।

भा१।१६०।

भा१।१३५४।

६७ "

भा३।२०७।

भा१।७३।

भा२।६७।

भा१।१२१।

भा१।१६१।

भा१।१३५५।

६८ "

भा३।२०८।

भा१।७४।

भा२।६८।

भा१।१२२।

भा१।१६२।

भा१।१३५६।

६९ "

भा३।२०९।

भा१।७५।

भा२।६९।

भा१।१२३।

भा१।१६३।

भा१।१३५७।

७० "

भा३।२१०।

भा१।७६।

भा२।७०।

भा१।१२४।

भा१।१६४।

भा१।१३५८।

१ सङ्ख्या	२ आकाङ्क्षा	३ हिम	४ का	५ जेष्ठ	६ का	७ पणि
११ सुज्य	आ३।१६८।	५।१।१३७।	आ३।१८।	रा३।२०।	१।२।३।	रा३।१५।
१२ "	आ३।१६७।	५।१।१३५।	आ३।१८।	रा३।२०।	१।२।३।	रा३।१५।
१३ "	आ३।१६६।	५।१।१३६।	आ३।१८।	रा३।२०।	१।२।३।	रा३।१५।
१४ "	आ३।१६५।	५।१।१३५।	.....	रा३।२०।	१।२।३।	रा३।१५।
१५ "	आ३।१०६।	५।१।०६।	आ३।१९।	रा३।१९।	१।२।१।	रा३।१९।
१६ "	आ३।१२३।	५।१।६३।	आ३।१३।	रा३।१७।	१।२।३।	रा३।१२।
१७ "	आ३।१३१।	५।१।१०१।	आ३।२४।	रा३।२८।	१।२।३।	रा३।२१।
१८ "	आ३।१३२।	५।१।१०२।	आ३।२३।	रा३।२६।	१।२।७।	रा३।२१।
१९ "	आ३।१३३।	५।१।१०३।	आ३।२२।	रा३।२५।	१।२।७।	{ रा३।२०। रा३।२३। रा३।२४। रा३।२५।
२० "	आ३।१३५।	५।१।१०५।	आ३।२०।	रा३।२३।	१।२।२८।	रा३।२५।
२१ "	आ३।१३०।	५।१।१००।	आ३।२५।	रा३।२६।	१।२।८।	रा३।२५।
२२ "	आ३।१०८।	५।१।१०८।	आ३।२६।	रा३।२०।	१।२।५।	रा३।२५।
२३ "	आ३।१२७।	५।१।१६६।	आ३।१२।	रा३।१६।	१।२।३।	रा३।१५।
२४ "	आ३।१३६।	५।१।१६५।	आ३।११।	{ रा३।१५। रा३।१७।	{ रा३।३। रा३।५।	{ रा३।१५। रा३।१७।

१ मलयं	२ खाकटां	३ दैयं	४ कां	५ कैनेम्	६ कां	७ पाणिं
४२ स्वम्	का३११२५१	५११११२५१	का३३३५	दा३३३५	{ का३३३५ का३३३५ }	{ का३३३५ का३३३५ }
४३ "	का३११२५१	५११११२५१	का३३३५	दा३३३५	का३३३५	का३३३५
४४ "	का३११२५१	५११११२५१	का३३३५	दा३३३५	का३३३५	का३३३५
४५ "	का३११२५१	५११११२५१	का३३३५	दा३३३५	का३३३५	का३३३५
४६ "	का३११२५१	५११११२५१	का३३३५	दा३३३५	का३३३५	का३३३५
४७ "	का३११२५१	५११११२५१	का३३३५	दा३३३५	का३३३५	का३३३५
४८ "	का३११२५१	५११११२५१	का३३३५	दा३३३५	का३३३५	का३३३५
४९ "	का३११२५१	५११११२५१	का३३३५	दा३३३५	का३३३५	का३३३५
५० "	का३११२५१	५११११२५१	का३३३५	दा३३३५	का३३३५	का३३३५
५१ "	का३११२५१	५११११२५१	का३३३५	दा३३३५	का३३३५	का३३३५
५२ "	{ का३११२५१ का३११२५१ }	५११११२५१	का३३३५	दा३३३५	का३३३५	का३३३५
५३ "	का३११२५१	५११११२५१	का३३३५	दा३३३५	का३३३५	का३३३५
५४ "	का३११२५१	५११११२५१	{ का३३३५ का३३३५ }	{ दा३३३५ दा३३३५ }	का३३३५	{ का३३३५ का३३३५ }

१ मलय०	२ शाकटा०	३ हेम०	४ का०	५ कैनेम्ब०	६ जा०	७ पाणि०
छवले वृत्तिये पावे						
१ सुत्रम्	छा३११५६१	भा१११२८१	छा३१५८१	रा३१५४	गारा४६१	रा३१५४
२ "	छा३११५७१	भा१११२९१	छा३१५९१	रा३१५५	{ गारा४६१ गारा४७१	रा३१५५
३ "	छा३१२०३१	{ भा११२३१ भा३१११	छा३१६०१	रा३१५६१	गारा४७१	{ रा३१५६ रा३१५७
४ "	छा३१२०२१	भा११११७२१	छा३१६१	रा३१६१	{ गारा४७१ गारा४७१	रा३११०३१
५ "	छा३१२०११	भा११११७३१	छा३१६५१	रा३१६५	गारा४७१	रा३११०४१
६ "	छा३११९८१	भा१११९६१	छा३१६१	रा३१६१	गारा४७१	रा३१९८१
७ "	छा३११९६१	भा१११९७०१	छा३१६१	रा३१६१	गारा४७१	रा३१९६१
८ "	छा३१२००१	भा१११९७१	छा३१६२१	रा३१६५	गारा४७१	{ रा३१९६१ रा३१९७०१
९ "	छा३११९५१	भा१११९६१	छा३१६८१	रा३१६१	गारा४७१	रा३१९५१
१० "	छा३११९६१	भा१११९७१	छा३१६९१	{ रा३१६९१ रा३१६९१	गारा४७१	{ रा३१९५१ रा३१९६१
११ "	छा३११९८१	भा१११९६१	छा३१६९१	रा३१६९१	गारा४७१	रा३१९८१
१२ "	छा३११९८१	भा१११९७०१	छा३१६९१	रा३१६९१	गारा४७१	रा३१९८१
१३ "	छा३११९८१	भा१११९७१	छा३१६९१	रा३१६९१	गारा४७१	रा३१९८१
१४ "	छा३११९७१	भा१११९६२१	छा३१६९१	रा३१६९१	गारा४७१	रा३१९८१
१५ "	छा३११९६२१	भा१११९६३१	छा३१६९१	रा३१६९१	गारा४७१	रा३१९८१
१६ "	छा३११९६३१	भा१११९६४१	छा३१६९१	रा३१६९१	गारा४७१	रा३१९८१

૧ મહત્વ	૨ આકાશ	૩ દિવસ	૪ કાળ	કેવલપૂર્વ	૬ જ્ઞાન	૭ વ્યક્તિ
૩૪ સિંચ	કાશીરવિહાર	બાસાવર	{ કાશીવિહાર કાશીવર કાશીવર કાશીવર }	{ રાસાવર રાસાવર રાસાવર રાસાવર }	ગાસાવર	{ રાસાવર રાસાવર રાસાવર રાસાવર }
૩૫ "	કાશીરવિહાર	બાસાવર	કાશીવર	રાસાવર	ગાસાવર	રાસાવર
૩૬ "	કાશીરવિહાર	બાસાવર	કાશીવર	રાસાવર	ગાસાવર	રાસાવર
૩૭ "	કાશીરવિહાર	બાસાવર	કાશીવર	રાસાવર	ગાસાવર	રાસાવર
૩૮ "	કાશીરવિહાર	બાસાવર	કાશીવર	રાસાવર	ગાસાવર	રાસાવર
૩૯ "	કાશીરવિહાર	બાસાવર	કાશીવર	રાસાવર	ગાસાવર	રાસાવર
૪૦ "	કાશીરવિહાર	બાસાવર	કાશીવર	રાસાવર	ગાસાવર	રાસાવર
૪૧ "	કાશીરવિહાર	બાસાવર	કાશીવર	રાસાવર	ગાસાવર	રાસાવર
૪૨ "	કાશીરવિહાર	બાસાવર	કાશીવર	રાસાવર	ગાસાવર	રાસાવર
૪૩ "	કાશીરવિહાર	બાસાવર	કાશીવર	રાસાવર	ગાસાવર	રાસાવર
૪૪ "	કાશીરવિહાર	બાસાવર	કાશીવર	રાસાવર	ગાસાવર	રાસાવર
૪૫ "	કાશીરવિહાર	બાસાવર	કાશીવર	રાસાવર	ગાસાવર	રાસાવર
૪૬ "	કાશીરવિહાર	બાસાવર	કાશીવર	રાસાવર	ગાસાવર	રાસાવર
૪૭ "	કાશીરવિહાર	બાસાવર	કાશીવર	રાસાવર	ગાસાવર	રાસાવર
૪૮ "	કાશીરવિહાર	બાસાવર	કાશીવર	રાસાવર	ગાસાવર	રાસાવર

१ मलय०	२ शाकटा०	३ हेम०	४ का०	५ अनेत्र०	६ बा०	७ पाणि०
१० सुत्रम्	भा३।२०५।	भा२।५६।	भा१।२४।	दा२।१२०।	भा२।५६। सू० ।	दा२।१४३।
१८ "	भा३।२४६।	भा२।६०।	भा१।२४।	दा२।१२३।	भा२।५६। सू० ।	दा२।१४४।
१९ "	भा३।२४७।	भा२।६२।	भा१।२६।	{ दा२।१२३। दा२।१२३।	भा२।५६। सू० ।	दा२।१४२।
२० "	भा३।२४८।	{ भा२।५३। भा२।५४। भा२।५५। भा२।५६। भा२।५७।	भा१।२५।	दा२।१२६।	भा२।५६। सू० ।	दा२।१४५।
२१ "	{ भा३।२४९। भा३।२५०।	{ भा२।६५। भा२।६६।	{ भा१।२६। भा१।२७।	दा२।११९।	भा२।५६। सू० ।	दा२।१४२।
२२ "	भा३।२५१।	भा२।६६।	भा१।२७।	दा२।११९।	भा२।५६। सू० ।	दा२।१४६।
२३ "	भा३।२५२।	भा२।६७।	भा१।२७।	दा२।१२८।	भा२।५६। सू० ।	दा२।१४६।
२४ "	भा३।२५३।	भा२।६८।	भा१।२८।	दा२।१२७।	भा२।५६। सू० ।	दा२।१४६।
२५ "	भा३।२५४।	भा२।६९।	भा१।२९।	दा२।१२९।	भा२।५६। सू० ।	दा२।१४७।
२६ "	भा३।२६६।	भा२।७२।	भा१।२०।	दा२।११६।	भा२।५६। सू० ।	दा२।१४०।
२७ "	भा३।२६९।	भा२।७३।	भा१।२९।	दा२।१४२।	भा२।५०५।	दा२।१५९।
२८ "	भा३।२७३।	भा२।७३।	भा१।५१।	दा२।१४०।	भा२।११७।	दा२।१६८।
२९ "	भा३।२७७।	भा२।७४।	भा१।५२।	दा२।१५०।	भा२।११८।	दा२।१६९।

१ मूल्य	२ माहकांडा	३ सूच्य	४ कां०	५ अनेम्व०	६ कां०	७ पाणि०
५० सूच्य	४३१२८४	५३१०	.....	२३१२३	१३१३	३३१४
५१ "	४३१२८५	५३१८	.....	२३१३	१३१३	३३१५
५२ "	४३१२८६	५३१६	.....	२३१४	१३१३	३३१६
५३ "	४३१२८७	५३१०	..	२३१५	१३१३	३३१७
५४ "	४३१२८८	५३११	.....	२३१६	१३१३	३३१८
५५ "	४३१२८९	५३१२	...	२३१७	१३१३	३३१९
५६ "	४३१२९०	५३१३	...	२३१८	१३१६	३३११०
५७ "	४३१२९१	५३१४	...	२३१९	१३१६	३३१११
५८ "	४३१२९२	५३१६	..	२३११२	१३१०	३३११२
५९ "	४३१२९३	५३१०	.....	२३११३	१३१०	३३११३
६० "	४३१२९४	५३१८	.....	२३११४	१३१०	३३११४
६१ "	४३१२९५	५३१५	...	२३११५	१३१०	३३११५
६२ "	४३१२९६	५३१६	.....	२३११६	१३१०	३३११६
६३ "	४३१२९७	५३११	.....	२३११७	१३१०	३३११७

१ मलयं	२ शाकटा०	३ हैम०	४ का०	५ जैनेन्द्र०	६ खा०	७ पाणि०
८२ सुनम्	शाखा३८१	भाषा३०	.....	दाशा३४१	भाशा३८१	दाशा३४१
८३ "	शाखा३८२	भाषा३१	.....	दाशा३४२	भाशा३८२	दाशा३४२
८४ "	शाखा३८३	भाषा३२	.....	दाशा३४३	भाशा३८३	दाशा३४३
८५ "	शाखा३८४	भाषा३३	भाषा३०७	{ दाशा३४० दाशा३४१	भाशा३८० भाशा३८१	{ दाशा३४० दाशा३४१
८६ "	शाखा३८५	भाषा३४	भाषा३०७	दाशा३४४	भाशा३८५	दाशा३४४
८७ "	शाखा३८६	भाषा३५	.....	दाशा३४५	भाशा३८६	दाशा३४५
८८ "	शाखा३८७	भाषा३६	.....	दाशा३४६	भाशा३८७	दाशा३४६
८९ "	शाखा३८८	भाषा३७	.....	दाशा३४७	भाशा३८८	दाशा३४७
९० "	शाखा३८९	भाषा३८	.....	{ दाशा३४८ दाशा३४९	भाशा३८८ भाशा३८९	{ दाशा३४८ दाशा३४९
९१ "	शाखा३९०	भाषा३९	भाषा३०८	दाशा३४९	भाशा३९०	दाशा३४९
९२ "	शाखा३९१	भाषा४०	भाषा३०८	दाशा३५०	भाशा३९१	दाशा३५०
९३ "	शाखा३९२	भाषा४१	भाषा३०८	दाशा३५१	भाशा३९२	दाशा३५१
९४ "	शाखा३९३	भाषा४२	भाषा३०८	{ दाशा३५२ दाशा३५३	भाशा३९३	{ दाशा३५२ दाशा३५३
९५ "	शाखा३९४	भाषा४३	भाषा३०८	दाशा३५४	भाशा३९४	दाशा३५४
९६ "	शाखा३९५	भाषा४४	भाषा३०८	दाशा३५५	भाशा३९५	दाशा३५५

୧୭ ଉତ୍ତର	ଜାତୀୟତା	ଧାର୍ଯ୍ୟତା	.....	ରାଜ୍ୟତା	୧।ରାଜ୍ୟ	ରାଜ୍ୟତା	ରାଜ୍ୟତା
୧୮ "	ଜାତୀୟତା	ଧାର୍ଯ୍ୟତା	.....	ରାଜ୍ୟତା	୧।ରାଜ୍ୟ	ରାଜ୍ୟତା	ରାଜ୍ୟତା
୧୯ "	ଜାତୀୟତା	ଧାର୍ଯ୍ୟତା	.....	ରାଜ୍ୟତା	୧।ରାଜ୍ୟ	ରାଜ୍ୟତା	ରାଜ୍ୟତା
୨୦ "	ଜାତୀୟତା	ଧାର୍ଯ୍ୟତା	.....	ରାଜ୍ୟତା	୧।ରାଜ୍ୟ	ରାଜ୍ୟତା	ରାଜ୍ୟତା
୨୧ "	ଜାତୀୟତା	ଧାର୍ଯ୍ୟତା	.....	ରାଜ୍ୟତା	୧।ରାଜ୍ୟ	ରାଜ୍ୟତା	ରାଜ୍ୟତା
୨୨ "	ଜାତୀୟତା	ଧାର୍ଯ୍ୟତା	.....	ରାଜ୍ୟତା	୧।ରାଜ୍ୟ	ରାଜ୍ୟତା	ରାଜ୍ୟତା
୨୩ "	ଜାତୀୟତା	ଧାର୍ଯ୍ୟତା	.....	ରାଜ୍ୟତା	୧।ରାଜ୍ୟ	ରାଜ୍ୟତା	ରାଜ୍ୟତା
୨୪ "	ଜାତୀୟତା	ଧାର୍ଯ୍ୟତା	.....	ରାଜ୍ୟତା	୧।ରାଜ୍ୟ	ରାଜ୍ୟତା	ରାଜ୍ୟତା
୨୫ "	ଜାତୀୟତା	ଧାର୍ଯ୍ୟତା	.....	ରାଜ୍ୟତା	୧।ରାଜ୍ୟ	ରାଜ୍ୟତା	ରାଜ୍ୟତା

१७ सूचक

१८

१९

२०

२१

२२

२३

२४

२५

२६

२७

२८

२९

३०

३१

३२

३३

३४

३५

३६

३७

३८

३९

४०

४१

४२

४३

४४

४५

४६

४७

४८

४९

५०

५१

५२

५३

५४

५५

५६

५७

५८

५९

६०

६१

६२

६३

६४

६५

६६

६७

६८

६९

७०

७१

७२

७३

७४

७५

७६

७७

७८

७९

८०

८१

८२

८३

८४

८५

८६

८७

८८

८९

९०

९१

९२

९३

९४

९५

९६

९७

९८

९९

१००

१०१

१०२

१०३

१०४

१०५

१०६

१०७

१०८

१०९

११०

१११

११२

११३

११४

११५

११६

११७

११८

११९

१२०

१२१

१२२

१२३

१२४

१२५

१२६

१२७

१२८

१२९

१३०

१३१

१३२

१३३

१३४

१३५

१३६

१३७

१३८

१३९

१४०

१४१

१४२

१४३

१४४

१४५

१४६

१४७

१४८

१४९

१५०

१५१

१५२

१५३

१५४

१५५

१५६

१५७

१५८

१५९

१६०

१६१

१६२

१६३

१६४

१६५

१६६

१६७

१६८

१६९

१७०

१७१

१७२

१७३

१७४

१७५

१७६

१७७

१७८

१७९

१८०

१८१

१८२

१८३

१८४

१८५

१८६

१८७

१८८

१८९

१९०

१९१

१९२

१९३

१९४

१९५

१९६

१९७

१९८

१९९

२००

२०१

२०२

२०३

२०४

२०५

२०६

२०७

२०८

२०९

२१०

२११

२१२

२१३

२१४

२१५

२१६

२१७

२१८

२१९

२२०

२२१

२२२

२२३

२२४

२२५

२२६

२२७

२२८

२२९

२३०

२३१

२३२

२३३

२३४

२३५

२३६

२३७

२३८

२३९

२४०

२४१

२४२

२४३

२४४

२४५

२४६

२४७

२४८

२४९

२५०

२५१

२५२

२५३

२५४

२५५

२५६

२५७

२५८

२५९

२६०

२६१

२६२

२६३

२६४

२६५

२६६

२६७

२६८

२६९

२७०

२७१

२७२

२७३

२७४

२७५

२७६

२७७

२७८

२७९

२८०

२८१

२८२

२८३

२८४

२८५

२८६

२८७

२८८

२८९

२९०

२९१

२९२

२९३

२९४

२९५

२९६

२९७

२९८

२९९

३००

३०१

३०२

३०३

३०४

३०५

३०६

३०७

३०८

३०९

३१०

୧ ମାସ	୨ ଶାସନ	୩ ଦିନ	୪ କାଳ	୫ ଶେଷ	୬ କାଳ	୭ ପାଠ
୧	ଶାସନ	୧୫	୧୫	୧୫	୧୫	୧୫
୨	ଶାସନ	୧୫	୧୫	୧୫	୧୫	୧୫
୩	ଶାସନ	୧୫	୧୫	୧୫	୧୫	୧୫
୪	ଶାସନ	୧୫	୧୫	୧୫	୧୫	୧୫
୫	ଶାସନ	୧୫	୧୫	୧୫	୧୫	୧୫
୬	ଶାସନ	୧୫	୧୫	୧୫	୧୫	୧୫
୭	ଶାସନ	୧୫	୧୫	୧୫	୧୫	୧୫
୮	ଶାସନ	୧୫	୧୫	୧୫	୧୫	୧୫
୯	ଶାସନ	୧୫	୧୫	୧୫	୧୫	୧୫
୧୦	ଶାସନ	୧୫	୧୫	୧୫	୧୫	୧୫
୧୧	ଶାସନ	୧୫	୧୫	୧୫	୧୫	୧୫
୧୨	ଶାସନ	୧୫	୧୫	୧୫	୧୫	୧୫
୧୩	ଶାସନ	୧୫	୧୫	୧୫	୧୫	୧୫
୧୪	ଶାସନ	୧୫	୧୫	୧୫	୧୫	୧୫
୧୫	ଶାସନ	୧୫	୧୫	୧୫	୧୫	୧୫
୧୬	ଶାସନ	୧୫	୧୫	୧୫	୧୫	୧୫
୧୭	ଶାସନ	୧୫	୧୫	୧୫	୧୫	୧୫
୧୮	ଶାସନ	୧୫	୧୫	୧୫	୧୫	୧୫
୧୯	ଶାସନ	୧୫	୧୫	୧୫	୧୫	୧୫
୨୦	ଶାସନ	୧୫	୧୫	୧୫	୧୫	୧୫
୨୧	ଶାସନ	୧୫	୧୫	୧୫	୧୫	୧୫
୨୨	ଶାସନ	୧୫	୧୫	୧୫	୧୫	୧୫
୨୩	ଶାସନ	୧୫	୧୫	୧୫	୧୫	୧୫
୨୪	ଶାସନ	୧୫	୧୫	୧୫	୧୫	୧୫
୨୫	ଶାସନ	୧୫	୧୫	୧୫	୧୫	୧୫
୨୬	ଶାସନ	୧୫	୧୫	୧୫	୧୫	୧୫
୨୭	ଶାସନ	୧୫	୧୫	୧୫	୧୫	୧୫
୨୮	ଶାସନ	୧୫	୧୫	୧୫	୧୫	୧୫
୨୯	ଶାସନ	୧୫	୧୫	୧୫	୧୫	୧୫
୩୦	ଶାସନ	୧୫	୧୫	୧୫	୧୫	୧୫

१ मकयं	२ धाकटां	३ हेमं	४ कां	५ अनेम्यं	६ कां	७ पणिं
१० व्यस	काका१०२१	भा३११०१	का५११०५१	दा३११०६१ कां० ।	११३११०६१	दा३११२८१
१८ "	काका११०१	भा३११०१	का६१११	दा३११२८१	११३११२८१	दा३११२८१
१९ "	काका११२१	भा३११०५१	का६१११	दा३११२८१	११३११२८१ कां० ।	दा३११२८१
२० "	काका११३१	भा३११०६१	{ का६१२१ का६१३१ कां० ।	दा३११२८१	११३११३०१	दा३११२८१
२१ "	काका११४१	भा३११०७१	का६१३१	दा३११२८१	११३११३११	दा३११२८१
२२ "	काका११५१	भा३११०८१	का६१४१	दा३११२८१	११३११३२१	दा३११२८१
२३ "	काका११६१	भा३११०९१	का६१५१	दा३११२८१	११३११३३१	दा३११२८१
२४ "	काका११७१	भा३१११०१	का६१६१	दा३११२८१	११३११३४१ कां० ।	दा३११२८१
२५ "	काका११८१	भा३१११११	का६१७१	दा३११२८१	११३११३५१ कां० ।	दा३११२८१
२६ "	काका११९१	भा३१११२१	का६१८१	दा३११२८१	११३११३६१ कां० ।	दा३११२८१
२७ "	काका११९१	भा३१११३१	का६१९१	दा३११२८१	११३११३७१ कां० ।	दा३११२८१
२८ "	काका११९१	भा३१११४१	का६१९१	दा३११२८१	११३११३८१ कां० ।	दा३११२८१
२९ "	काका११९१	भा३१११५१	का६१९१	दा३११२८१	११३११३९१ कां० ।	दा३११२८१
३० "	काका११९१	भा३१११६१	का६१९१	दा३११२८१	११३११३९१ कां० ।	दा३११२८१
३१ "	काका११९१	भा३१११७१	का६१९१	दा३११२८१	११३११३९१ कां० ।	दा३११२८१

स्वण्डितत्वेन प्रथमः पादो नास्ति

वन्दिते द्वितीये पादे

१ सुत्रम्

[illegible]

୧ ମାସ	୨ ଶାସନ	୩ ଦିନ	୪ ଜା	୫ ନେତୃତ୍ୱ	୬ ଜା	୭ ପାଠିକ
୧୧ ସୁକ୍ଳ	୧୩/୧୫	୭/୧୫	୧୩/୧୫	୧୩/୧୫	୧୩/୧୫	{ ୧୩/୧୫ ୧୩/୧୫ }
୧୨ "	୧୩/୧୫	୭/୧୫	.....	୧୩/୧୫	{ ୧୩/୧୫ ୧୩/୧୫ }	୧୩/୧୫
୧୩ "	୧୩/୧୫	୭/୧୫	.....	୧୩/୧୫	୧୩/୧୫	୧୩/୧୫
୧୪ "	୧୩/୧୫	୭/୧୫	.....	୧୩/୧୫	୧୩/୧୫	୧୩/୧୫
୧୫ "	୧୩/୧୫	୭/୧୫	୧୩/୧୫	୧୩/୧୫	୧୩/୧୫	{ ୧୩/୧୫ ୧୩/୧୫ }
୧୬ "	୧୩/୧୫	୭/୧୫	.....	୧୩/୧୫	୧୩/୧୫	୧୩/୧୫
୧୭ "	୧୩/୧୫	୭/୧୫	.....	୧୩/୧୫	୧୩/୧୫	୧୩/୧୫
୧୮ "	୧୩/୧୫	୭/୧୫	.....	୧୩/୧୫	୧୩/୧୫	୧୩/୧୫
୧୯ "	୧୩/୧୫	୭/୧୫	.....	୧୩/୧୫	୧୩/୧୫	୧୩/୧୫
୨୦ "	୧୩/୧୫	୭/୧୫	.....	୧୩/୧୫	୧୩/୧୫	୧୩/୧୫
୨୧ "	୧୩/୧୫	୭/୧୫	.....	୧୩/୧୫	୧୩/୧୫	୧୩/୧୫
୨୨ "	୧୩/୧୫	୭/୧୫	.....	୧୩/୧୫	୧୩/୧୫	୧୩/୧୫
୨୩ "	୧୩/୧୫	୭/୧୫	.....	୧୩/୧୫	୧୩/୧୫	୧୩/୧୫
୨୪ "	୧୩/୧୫	୭/୧୫	.....	୧୩/୧୫	୧୩/୧୫	୧୩/୧୫
୨୫ "	୧୩/୧୫	୭/୧୫	.....	୧୩/୧୫	୧୩/୧୫	୧୩/୧୫
୨୬ "	୧୩/୧୫	୭/୧୫	.....	୧୩/୧୫	୧୩/୧୫	୧୩/୧୫
୨୭ "	୧୩/୧୫	୭/୧୫	.....	୧୩/୧୫	୧୩/୧୫	୧୩/୧୫
୨୮ "	୧୩/୧୫	୭/୧୫	.....	୧୩/୧୫	୧୩/୧୫	୧୩/୧୫
୨୯ "	୧୩/୧୫	୭/୧୫	.....	୧୩/୧୫	୧୩/୧୫	୧୩/୧୫
୩୦ "	୧୩/୧୫	୭/୧୫	.....	୧୩/୧୫	୧୩/୧୫	୧୩/୧୫

अतः परं षष्ठादपर्यन्तं सर्वं खण्डितम्

खण्डिते सप्तमे पादे १ सुत्रम्	३३३३३३	७११८५१	....	३३३३३३३३ कु० ।	३३३३३३	५३३३३३
२ "	३३३३३३	७११८६१	.....	३३३३३३३३	३३३३३३	५३३३३३
३ "	३३३३३३	७११८७३	.....	३३३३३३३३	३३३३३३	५३३३३३
४ "	३३३३३३	७११८८३	.....	३३३३३३३३	३३३३३३	५३३३३३
५ "	३३३३३३	७११८९३	.....	३३३३३३३३	३३३३३३	५३३३३३
६ "	३३३३३३	७११९०३	.....	३३३३३३३३	३३३३३३	५३३३३३
७ "	३३३३३३	७११९१३	.....	३३३३३३३३	३३३३३३	५३३३३३
८ "	३३३३३३	७११९२३	.....	३३३३३३३३	३३३३३३	५३३३३३
९ "	३३३३३३	७११९३३	.....	३३३३३३३३	३३३३३३	५३३३३३
१० "	३३३३३३	७११९४३	.....	३३३३३३३३	३३३३३३	५३३३३३
११ "	३३३३३३	७११९५३	.....	३३३३३३३३	३३३३३३	५३३३३३
१२ "	३३३३३३	७११९६३	.....	३३३३३३३३	३३३३३३	५३३३३३
१३ "	३३३३३३	७११९७३	.....	३३३३३३३३	३३३३३३	५३३३३३
१४ "	३३३३३३	७११९८३	.....	३३३३३३३३	३३३३३३	५३३३३३
१५ "	३३३३३३	७११९९३	.....	३३३३३३३३	३३३३३३	५३३३३३

अन्यत् खण्डितं सर्वम्

१ मूल्य०	२ शाकटा०	३ हेम०	४ का०	५ अनेन्द्र०	६ का०	७ पणि०
वर्षितमागान्त्यरं तदिते सप्तमे पादे						
१ मूल्य	३३३११६।	अ३३।	२।६।१५।	अ३३२३	अ३३१६।	अ३३१६।
२ "	३३३११७।	अ३३२।	उपसृतं वृत्ती	...	...	...
३ "	३३३१२६।	अ३३२६।	विशतिः श्लोका	अ३३२७।	अ३३१०५।	अ३३१०५।
४ "	३३३१२७।	अ३३३०।	विद्यन्ते तेषु	वा० ।	...	वा० ।
५ "	३३३१२८।	अ३३३६।	अन्ते "एवम्	अ३३३५।	अ३३१००।	अ३३१००।
६ "	३३३१२९।	अ३३३३।	अन्तेडिगि " इति	वा० ।	अ३३१०५।	अ३३१०५।
७ "	३३३१२९।	अ३३३०।	मत्स्यार्थिना	अ३३३२।	अ३३१०६।	अ३३१०६।
८ "	३३३१२०।	अ३३२९।	सिद्धिः ।	अ३३३३।	अ३३१००।	अ३३१००।
९ "	३३३१३०।	अ३३३३।	अन्ते "एवम्	वा० ।	अ३३१००।	वा० ।
१० "	३३३१३१।	अ३३३५।	अन्तेडिगि " इति	वा० ।	अ३३१०६।	अ३३१०६।
११ "	३३३१३२।	अ३३३६।	वक्तव्य सर्वे	अ३३३३।	अ३३१०५।	अ३३१०५।
१२ "	३३३१५२।	अ३३३।	मत्स्यार्थिना बोध्याः ।	अ३३३३।	अ३३१०६।	अ३३१०६।
१३ "	३३३१५३।	अ३३३।	.....	अ३३३३।	अ३३१०६।	अ३३१०६।
१४ "	३३३१५३।	अ३३३।	.....	अ३३३३।	अ३३१०६।	अ३३१०६।
१५ "	३३३१५४।	अ३३३।	.....	अ३३३३।	अ३३१०६।	अ३३१०६।

१ मध्यम	२ काकटा	३ हैम	४ का	५ उन्नेय	६ का	७ पाणि
सवित्रे नवमे पादे						
१ यज्ञ	शेराग	दागग	.....	शेरागदेग	शेराग	कागग
२ "	शेरादेग	दागग	.....	शेरागदेग	शेरादेग	कागदेग
३ "	शेरादेग	दागग	.....	शेरागदेग	{ शेरादेग शेरादेग	{ कागदेग कागदेग
४ "	शेरादेग	दागग	.....	शेरागदेग	शेरादेग	कागदेग
५ "	शेराग	दागग	.....	शेरागदेग	शेराग	कागग
६ "	शेराग	दागग	.....	शेरागदेग	शेराग	कागग
७ "	शेराग	दागग	.....	शेरागदेग	शेराग	कागग
८ "	शेराग	दागग	.....	शेरागदेग	शेराग	कागग
९ "	शेराग	दागग	.....	शेरागदेग	शेराग	कागग
१० "	शेराग	दागग	.....	शेरागदेग	शेराग	कागग
११ "	शेराग	दागग	.....	शेरागदेग	शेराग	कागग
१२ "	शेराग	दागग	.....	शेरागदेग	शेराग	कागग
१३ "	शेराग	दागग	.....	शेरागदेग	शेराग	कागग
१४ "	शेराग	दागग	.....	शेरागदेग	शेराग	कागग
१५ "	शेराग	दागग	.....	शेरागदेग	शेराग	कागग
१६ "	शेराग	दागग	.....	शेरागदेग	शेराग	कागग

१ मलय०	२ शाकटा०	३ हिम०	४ का०	५ कैलेय०	६ वा०	७ पणि०
३० सुतय	शे३२४०१	६१४४५१	.....	शे३३१५६२ वा० ।	शे३४३५१	शे३४३५१
३८ "	शे३२३२१	६१४३५१	.....	शे३३१५६३	शे३४३२१	वा०
३९ "	शे३२३३१	६१४३५१	.....	शे३३१५६४	शे३४३२१	शे३४३५१
४० "	शे३२३४१	६१४३५१	.....	शे३३१५६५	{ शे३४३२१ शे३४३५१ }	{ शे३४३२१ शे३४३५१ }
४१ "	शे३२३४१	६१४३५१	.....	शे३३१५६६	शे३४३५१	शे३४३५१
४२ "	शे३२३४१	६१४३५१	.....	वा० ।	शे३४३५१	वा० ।
४३ "	शे३२३४१	६१४३५१	.....	शे३३१५६७	शे३४३५१	शे३४३५१
४४ "	शे३२३४१	६१४३५१	.....	वा० ।	शे३४३५१	वा० ।
४५ "	शे३२३४१	६१४३५१	.....	{ शे३३१५६८ शे३३१५६९ शे३३१५७० }	{ शे३४३५१ शे३४३५१ शे३४३५१ }	{ शे३४३५१ शे३४३५१ शे३४३५१ }
४६ "	शे३२३४१	६१४३५१	.....	शे३३१५७१	शे३४३५१	शे३४३५१
४७ "	शे३२३४१	६१४३५१	.....	वा० ।	शे३४३५१	शे३४३५१
४८ "	शे३२३४१	६१४३५१	.....	शे३३१५७२	शे३४३५१	शे३४३५१
४९ "	शे३२३४१	६१४३५१	.....	शे३३१५७३	शे३४३५१	शे३४३५१
५० "	शे३२३५१	६१४३५१	.....	शे३३१५७४	शे३४३५१	वा० ।
५१ "	शे३२३५१	६१४३५१	.....	शे३३१५७५	शे३४३५१	शे३४३५१

१ मलय०	२ वाकटा०	३ हिम०	४ का०	५ डैलेम्प०	६ का०	७ पणि०
७३ सक्म	शेरा०७८	दा०१८०	....	.....	श०१२१	५०१२० हु० ।
७४ "	शेरा०८३	दा०१८२	.....	शेरा०८०	श०१८३	५०१७२
७५ "	शेरा०८०	दा०१८२	.....	शेरा०८३	श०१८३	५०१८५
७६ "	शेरा०८५	दा०१८३	.....	शेरा०८५	श०१८५	५०१८५
७७ "	शेरा०८०	दा०१८५	....	शेरा०८३	श०१८५	५०१८०
७८ "	शेरा०८५	दा०१८५	.....	शेरा०८५	श०१८५	५०१८५
७९ "	शेरा०८५	दा०१८५	.....	शेरा०८५	श०१८५	५०१८५
८० "	शेरा०८५	दा०१८५	.....	शेरा०८५	श०१८५	५०१८५
८१ "	शेरा०८५	दा०१८५	.....	शेरा०८५	श०१८५	५०१८५
८२ "	शेरा०८५	दा०१८५	.....	शेरा०८५	श०१८५	५०१८५
८३ "	शेरा०८५	दा०१८५	.....	शेरा०८५	श०१८५	५०१८५
८४ "	शेरा०८५	दा०१८५	.....	शेरा०८५	श०१८५	५०१८५
८५ "	शेरा०८५	दा०१८५	.....	शेरा०८५	श०१८५	५०१८५
८६ "	शेरा०८५	दा०१८५	.....	शेरा०८५	श०१८५	५०१८५
८७ "	शेरा०८५	दा०१८५	.....	शेरा०८५	श०१८५	५०१८५
८८ "	शेरा०८५	दा०१८५	.....	शेरा०८५	श०१८५	५०१८५

૧ મહત્વ	૨ યાજ્ઞતાં	૩ દિન	૪ કાળ	૫ ઝંગેજ્ય	૬ જાન	૭ પાણિ
૧૦૪ સુવલ	રોરોરોરો	રોજાવરો	.....	રોજાવરો	રોજાવરો	પાણીવરો
૧૦૫ "	રોરોરોરો	રોજાવરો	.....	રોજાવરો	રોજાવરો	પાણીવરો
૧૦૬ "	રોરોરોરો	રોજાવરો	.....	રોજાવરો	રોજાવરો	પાણીવરો
૧૦૭ "	રોરોરોરો	રોજાવરો	.....	રોજાવરો	રોજાવરો	પાણીવરો
૧૦૮ "	રોરોરોરો	રોજાવરો	.....	રોજાવરો	રોજાવરો	પાણીવરો
૧૦૯ "	રોરોરોરો	રોજાવરો	.....	રોજાવરો	રોજાવરો	પાણીવરો
૧૧૦ "	રોરોરોરો	રોજાવરો	.....	રોજાવરો	રોજાવરો	પાણીવરો
૧૧૧ "	રોરોરોરો	રોજાવરો	.....	રોજાવરો	રોજાવરો	પાણીવરો
૧૧૨ "	રોરોરોરો	રોજાવરો	.....	રોજાવરો	રોજાવરો	પાણીવરો
૧૧૩ "	રોરોરોરો	રોજાવરો	.....	રોજાવરો	રોજાવરો	પાણીવરો
૧૧૪ "	રોરોરોરો	રોજાવરો	.....	રોજાવરો	રોજાવરો	પાણીવરો
૧૧૫ "	રોરોરોરો	રોજાવરો	.....	રોજાવરો	રોજાવરો	પાણીવરો
૧૧૬ "	રોરોરોરો	રોજાવરો	.....	રોજાવરો	રોજાવરો	પાણીવરો
૧૧૭ "	રોરોરોરો	રોજાવરો	.....	રોજાવરો	રોજાવરો	પાણીવરો
૧૧૮ "	રોરોરોરો	રોજાવરો	.....	રોજાવરો	રોજાવરો	પાણીવરો

[illegible]

१ मूल्य	२ साकटा	३ दिस	४ का	५ सेवेन्द्र	६ आ	७ पाणि
३३ सप्त	३१/१२/१	६/३/१६	.....	३/२/१०/५	३/२/१०/२	३/२/१०/२
३४ "	३१/१०/१	६/३/१६	.....	३/२/१०/५	३/२/१०/२	३/२/१०/२
३५ "	३१/१३/१	६/३/१०	.....	३/२/१०/५	३/२/१०/२	३/२/१०/२
३६ "	३१/१०/१	६/३/१०	.....	३/२/१०/५	३/२/१०/२	३/२/१०/२
३७ "	३१/१३/१	६/३/१०	.....	३/२/१०/५	३/२/१०/२	३/२/१०/२
३८ "	३१/१३/१	६/३/१०	.....	३/२/१०/५	३/२/१०/२	३/२/१०/२
३९ "	३१/१३/१	६/३/१०	.....	३/२/१०/५	३/२/१०/२	३/२/१०/२
४० "	३१/१३/१	६/३/१०	.....	३/२/१०/५	३/२/१०/२	३/२/१०/२
४१ "	३१/१३/१	६/३/१०	.....	३/२/१०/५	३/२/१०/२	३/२/१०/२
४२ "	३१/१३/१	६/३/१०	.....	३/२/१०/५	३/२/१०/२	३/२/१०/२
४३ "	३१/१३/१	६/३/१०	.....	३/२/१०/५	३/२/१०/२	३/२/१०/२
४४ "	३१/१३/१	६/३/१०	.....	३/२/१०/५	३/२/१०/२	३/२/१०/२
४५ "	३१/१३/१	६/३/१०	.....	३/२/१०/५	३/२/१०/२	३/२/१०/२
४६ "	३१/१३/१	६/३/१०	.....	३/२/१०/५	३/२/१०/२	३/२/१०/२
४७ "	३१/१३/१	६/३/१०	.....	३/२/१०/५	३/२/१०/२	३/२/१०/२
४८ "	३१/१३/१	६/३/१०	.....	३/२/१०/५	३/२/१०/२	३/२/१०/२

१ मूल्य०	२ शाकटा०	३ द्वि०	४ का०	५ त्रिनेत्र०	६ वा०	७ पाणि०
६४ सुख	३११३१	६३१२१	.....	३१२६१	३१२२१	३१२१०३१
६५ "	३११३१	६३१३१	.....	३१२७१	३१२३१	३१२१११
६६ "	३११३१	६३१३१	.....	३१२८०	३१२४१	३१२१००१
६७ "	३११३१	६३१३१	.....	३१२९०	३१२५१	३१२१००१
६८ "	३११३१	६३१३१	.....	३१३००	३१२६०	३१२१००१
६९ "	३११३१	६३१३१	.....	३१३१०	३१२७०	३१२१००१
७० "	३११३१	६३१३१	.....	३१३२०	३१२८०	३१२१००१
७१ "	३११३१	६३१३१	.....	३१३३०	३१२९०	३१२१००१
७२ "	३११३१	६३१३१	.....	३१३४०	३१३००	३१२१००१
७३ "	३११३१	६३१३१	.....	३१३५०	३१३१०	३१२१००१
७४ "	३११३१	६३१३१	.....	३१३६०	३१३२०	३१२१००१
७५ "	३११३१	६३१३१	.....	३१३७०	३१३३०	३१२१००१
७६ "	३११३१	६३१३१	.....	३१३८०	३१३४०	३१२१००१
७७ "	३११३१	६३१३१	.....	३१३९०	३१३५०	३१२१००१
७८ "	३११३१	६३१३१	.....	३१४००	३१३६०	३१२१००१

१ मलय०	२ छाकटा०	३ हैम०	४ का०	५ लेनेन्द्र०	६ बा०	७ पाणि०
तखिले बकावसो पादे						
१ दुक्कम्	२।४।४।	६।१।१३।	.. ...	३।१।६।	२।४।३।	४।१।८३।
२ "	२।४।५।	६।१।१४।	.....	३।१।६५।	२।४।३।	४।१।८४।
३ "	२।४।६।	६।१।१५।	.....	३।१।७०।	२।४।२।	४।१।८५।
४ "	२।४।७।	६।१।१६।	.....	वा० ।	वा० ।	वा० ।
५ "	२।४।८।	६।१।१७।	.....	३।१।७०।	२।४।१०।	४।१।८५।
६ "	२।४।९।	६।१।१८।	.....	वा० ।	.....	वा० ।
७ "	२।४।१०।	६।१।१९।	.....	३।१।७१।	२।४।७।	४।१।८६।
८ "	२।४।११।	६।१।२०।	.....	.....	.....	.....
९ "	२।४।१२।	६।१।२१।	.....	३।१।७०।	२।४।८।	४।१।८५।
१० "	२।४।१३।	६।१।२२।	...	वा० ।	२।४।९।	वा० ।
११ "	२।४।१४।	६।१।२३।	.....	३।१।७०।	२।४।४।	४।१।८५।
१२ "	२।४।१५।	६।१।२४।	.....	वा० ।	२।४।५।	वा० ।
१३ "	२।४।१६।	६।१।२५।	.....	३।१।७१।	२।४।११।	४।१।८६।
१४ "	२।४।१७।	६।१।२६।	.....	३।३।६४।	३।३।५८।	४।३।८६।
१५ "	२।४।१८।	६।१।२७।	.....	३।३।६५।	३।३।६४।	४।३।८७।
१६ "	२।४।१९।	६।१।२८।	.....	३।३।६५।	३।३।६५।	४।३।८७।

१५ सूत्रम्

३।१।२००।

६।१।२१८।

.....

३।३।६८।

३।३।६३।

४।३।६४।

१६ "

३।१।२०१।

{ ६।१।२१५।
६।१।२१६।
६।१।२१७। }

.....

{ ३।३।६९।
३।३।७०।
३।३।७१। }

{ ३।३।६०।
३।३।६१।
३।३।६२। }

{ ४।३।६३।
४।३।६४।
४।३।६५। }

१७ "

३।१।२०१।

६।१।२१७।

.....

३।३।६९।

३।३।५८।

४।३।६४।

१८ "

३।१।१८२।

६।३।२०४।

.....

३।३।७०।

३।३।६३।

४।३।६४।

२० "

३।१।१८४।

६।३।२०४।

.....

{ ३।३।७४।
३।३।७५।
३।३।७६। }

{ ३।३।६५।
३।३।६६।
३।३।६७। }

८।३।६४।

२१ "

३।१।१८३।

६।३।२०५।

.....

३।३।७५।

३।३।६४।

४।३।६५।

२२ "

३।१।१८३।

६।३।२०५।

.....

३।३।७५।

{ ३।३।६५।
३।३।६६। }

१५।३।६४।

२४ "

३।१।१८६।

६।३।२०६।

.....

३।३।७५।

३।३।६८।

१०।३।१००।

२५ "

३।१।१८७।

६।३।१८८।

.....

३।३।६१।

३।३।५६।

४।३।६४।

२६ "

३।१।१८८।

६।३।१८९।

.....

३।३।६१।

३।३।५६।

१०।३।६४।

२७ "

३।१।१८९।

६।३।२०१।

.....

३।३।६३।

{ ३।३।५६।
३।३।५७। }

१२।३।८८।

२८ "

३।१।१८९।

६।३।२००।

...

३।३।६३।

{ ३।३।५७।
३।३।५८। }

१२।३।८८।

२९ "

३।१।१८९।

६।३।१८२।

.....

३।३।६५।

३।३।५६।

४।३।१६४।

१ मकान	२ शाकटां	३ हिमं	४ कां	५ जेम्हं	६ जां	७ पाणिं
३० अल	३१११८३।	६१३१८३।	.....	३१३१८३।	३१३१८३। ३१३१८३।	{ ३१३१८३। ३१३१८३।
३१ "	३१११८४।	६१३१८४।	.....	३१३१८४।	३१३१८४।	३१३१८४।
३२ "	३१११८५।	{ ६१३१८५। ६१३१८६। ६१३१८७।	.....	{ ३१३१८५। ३१३१८६। ३१३१८७।	{ ३१३१८५। ३१३१८६। ३१३१८७।	{ ३१३१८५। ३१३१८६। ३१३१८७।
३३ "	३१११८६।	६१३१८६।	.....	३१३१८६।	.....	३१३१८६।
३४ "	३१११८७।	६१३१८७।	.....	३१३१८७।	३१३१८७।	३१३१८७।
३५ "	३१११८८।	६१३१८८।	.....	३१३१८८।	.....	३१३१८८।
३६ "	३१११८९।	६१३१८९।	.....	३१३१८९।	.....	३१३१८९।
३७ "	३१११९०।	६१३१९०।	.....	३१३१९०।	.....	३१३१९०।
३८ "	३१११९१।	६१३१९१।	.....	३१३१९१।	.....	३१३१९१।
३९ "	३१११९२।	६१३१९२।	.....	३१३१९२।	.....	३१३१९२।
४० "	३१११९३।	६१३१९३।	.....	३१३१९३।	.....	३१३१९३।
४१ "	३१११९४।	६१३१९४।	.....	३१३१९४।	.....	३१३१९४।

१ मलयं	२ छाकटां	३ हिमं	४ कां	५ लेखं	६ ज्ञां	७ पणिं
५७ संजय	३।१।३१।	६।३।१७४।	ण्डि	त	मू	४।३।७२।
५८ "	३।१।३२।	६।३।१७५।	.....	३।३।७३।	३।३।७५।	४।३।७३।
५९ "	३।१।३३।	६।३।१७६।	.....	३।३।७४।	३।३।७६।	४।३।७४।
६० "	३।१।३४।	६।३।१७७।	.....	३।३।७५।	३।३।७७।	४।३।७५।
६१ "	३।१।३५।	६।३।१७८।	.....	३।३।७६।	{ ३।३।७८।	४।३।७६।
६२ "	३।१।३६।	६।३।१७९।	.....	३।३।७७।	३।३।७९।	४।३।७७।
६३ "	३।१।३७।	६।३।१८०।	.....	३।३।७८।	३।३।८०।	४।३।८०।
६४ "	३।१।३८।	६।३।१८१।	.....	३।३।७९।	.....	४।३।८१।
६५ "	३।१।३९।	६।३।१८२।	.....	३।३।८०।	.....	४।३।८२।
६६ "	३।१।४०।	६।३।१८३।	.....	३।३।८१।	.....	४।३।८३।
६७ "	३।१।४१।	६।३।१८४।	.....	३।३।८२।	.....	४।३।८४।
६८ "	३।१।४२।	६।३।१८५।	.....	३।३।८३।	३।३।८५।	४।३।८५।

६९ सुखम्	२।१।१५०।	ख	७।३।९६।	ण्डि	....	त	७।२।७३।	य	.....	५।७।७७।
७० "	२।१।१६०।	७।३।९७।	७।३।९७।	.....	.....	{ ७।२।७३। ७।२।७५। ७।२।७६। ७।२।७७। ७।२।७८। ७।२।७९।	७।७।६२।	७।७।६२।	५।७।७७।	५।७।७७। ५।७।७७। ५।७।७७।
७१ "	२।१।१६१।	७।३।९८।	७।३।९८।	.....	.....	७।२।७०८।	७।७।६२।	७।७।६२।	५।७।७७।	५।७।७७।
७२ "	२।१।१६२।	७।३।९९।	७।३।९९।	.....	.....	{ ७।२।९०। ७।२।९१।	७।७।६२।	७।७।६२।	५।७।७७।	{ ५।७।७७। ५।७।७७।

५७

अतः सर्वम् स्वण्डितम्

॥ इत्येवं श्रीमल्लयगिरिचिन्तितशब्दानुशासनसूत्राणां त्रैलोक्यकाट्यायनादिपाणिनीयान्तानां कर्णां शब्दानुशासनानाम् अन्वयाद्य-याद-सूत्रैः

अङ्गापेक्षया संपादकयोजिता तुलनासूची समाप्ता ॥

सूत्राणामकाराद्यनुक्रमेण सूची ।

अ-अः ॐ क० ^१	१११८ ^२	४	अणिच्-य-घुटि० ।	ना ३३१	५६
अ-अः अनु०	११११	३	अणिष्कर्ता० ।	ना ६१९	८९
अः प्रत्ययात् ।	कु ५१६७	३१२	अणः अम् ।	ना ३१८	५२
अक्षिचिति० ।	कु ४१७८	२९७	अत एत् बह्वी	ना ४११५	६२
अक्षरैरि ।	कु ५१३	३०३	अतद्धिते पदेऽन्तात् ।	ना २११८	४१
अक्षरैर्णां वा० ।	ना ६१८	८५	अनुस्-त्वा-अम् ।	कु १११	२५५
अक्षरपात० ।	त १११६४	४१७	अतोश्च चरेः ।	कु ४११९	२८६
अकृतस्य अतः० ।	आ ३१४१	१७१	अत-एति अतः ^३ ।	ना ३३२९	५८
अक्षिप्तस्येतौ ।	आ ८३७	२३१	अतः ।	आ ६१४९	२११
अक्षिप्तकादेः० ।	ना ६३२९	९६	अतः अनुना ^४ ।	आ ४१२२	१७८
अक्ष. वा इतुः ।	आ १०३३	२५१	अतः अनेकस्वरत् ।	त ७११४	३४३
अगमि-हिंसा० ।	आ २१४	१५१	अतः अम् ।	ना ११११	३०
'अगार'अन्तात्० ।	त १६७	३७१	अतः आः ।	आ १६०	२४५
अग्नेः चिन्मः० ।	कु ३१९६	२७६	अतः शिति उत ।	आ ८६०	२३४
अघञ् ।	आ ६१७१	२१४	अयन्तअपह्वरे ^५ ।	कु ३३६६	२७८
अघोषे प्रथमः० ।	५१८	२२	अत्र च ।	त ८१४८	३५९
अघोषे शिटः ।	आ ४११३	१७६	अत्-भ्यश्जनात् ^६ ।	ना १४४४	१३३
अघ्पात् निरसने० ।	आ ३१२३	१६९	अवः दः ।	ना ४१७३	७२
अच् ।	कु १३२२	२६०	अदि-तुदि० ।	आ ७१४०	२३३
अचि ।	आ ६१११	२०६	अदीर्घाच्च विराम ^७ ।	४१२२	२०
अचि आक् ।	आ ४११४	१७६	अदुरः ।	आ ५६९९	१९७
अचिन्तात् अवेश०	त १११२२	४०९	अद्ः ।	कु ५३३५	३०८
अचः अः० ।	ना ३३३४	५६	अद्ः अद् ।	आ ८१५०	२३३
अचः अन० ।	आ ९१५१	२४४	अद्ः अनन्तात्	कु २१५९	२७३
अजातेः पक्ष्म्याः ।	कु ३१७	२७५	अद्यतनी ।	कु ३१२०	२७७
अजतैः क्षीमे ।	कु २३३	२६४	अद्यतनी ।	आ ११९	१४५
अजादेः ।	ना ५१६	७५	अद्यतन्याम् ।	आ ५१६८	२०२
अज्ञाने कृः करणे ।	ना ७१४७	१०७	अद्यथात् च ^८ ।	कु ११८	२५६
अजः अस्तिचः ।	आ ७१८	२१८	अद्यथाद्विष ^९ ।	आ ९३६६	२४२
'अटि'भादेः ।	आ ६१७	२०५	अद्यमे-क्षत्र ^{१०} ।	त १११६५	४१७
अण्-क्ष्यः कं ।	ना ६३२२	९५	अद्यन्ते ^{११} ।	ना ७११८	१०१
अण्-अभू-एय० ।	ना ५१५४	८४	अद्यात् ^{१२} ।	ना ५११८	७७

१ अपूर्णतायाः संकेतः । २ पादस्थ सूत्रस्य च अङ्काः । ३ संक्षिपादः । ४ पृष्ठानि ।
 ५ कृदन्तपादः । ६ नामपादः । ७ तद्धितपादः । ८ आक्षेपतपादः ।

अधिकृत्य प्रन्धे ।	त १११२५	४१०	अपाये अवधिः° ।	ना ६१२	८७
अधीष्टे ।	कृ ४८४	२९८	अपिति वा ।	आ ४१६२	१८४
अधेष्व अनः° ।	कृ ५१७१	३१३	अप्राणि-फला° ।	ना ९११६	१२८
अधः ।	ना २१५१	४६	अभिन्ने णः ।	ना २१२०	४१
अध्यात्मम् य° ।	त ७११२	३३९	अभीक्ष्णे° ।	कृ ६१२२	३१९
अध्यायिनि ।	त ९१७१	३७२	अमुवः सिचः° ।	आ ११४२	१५०
अन् ।	ना ३१२७	५५	अभ्यमित्रम् ।	त ७११३	३३९
अन् स्वरे ।	ना ९१७७	१३९	‘अभ्यर्ग’आदिः ।	आ ७११४	२१९
अनक् ।	ना ४१६४	७१	अभ्य भ्यसः ।	ना ४१३८	६५
अनद ।	कृ ६१२	३१६	‘अत्र’आदिभ्यः ।	त ७१४१	३४६
अनद्वहः सौ ।	ना ३१२२	५४	अभवादेः° ।	ना ३११९	५४
अनतः अन् ।	आ ११३७	१४९	अम् अपञ्चम्याः	ना ४१७	६०
अनयतने ।	कृ ४१४९	२९१	अम्-आं म् ।	ना ४१३६	६५
अनयतने° ।	कृ ३१२२	२७७	अम्-आं वा ।	आ ५१३३	१९२
अनन्ये° ।	ना ५१३२	७९	अम्-पनन्° ।	त ९११६९	३८८
अनरि वा ।	त १०१४५	३९८	अमनुय्ये° ।	कृ २१३४	२६९
अनवर्णा° ।	११५	२	अमा त्वा मा ।	ना ४१५२	६८
अनाच्छाद° ।	ना ५१२४	७८	अमां ।	आ ११३	१४४
अनादेः शातात्° ।	त ९११२८	३८२	अमः अकर्मि° ।	आ ९११७	२४०
अनाम्नि ।	कृ ११२०	२५८	अमः भयति ।	त ११११९	४०९
अनिगेषि	३ २१	१४	अवत्-पञ्चमो° ।	१११६	४
अनुगु अलम् ।	त ७१११	३३९	अयदि स्थु°	कृ ३१२४	२७८
अनुपद° ।	त ७१६	३३८	अयपि° ।	आ ६१७७	२१५
अनूचान° ।	आ ११२३	१४७	अवग्यङ्जनादेः° ।	आ ८१५९	२३३
अनेकस्वरात् ।	आ ११२५	१४७	अङ्-एक° ।	आ ४१७८	१८६
अन्त-अवर्त्त° ।	त १०८८	४०४	अरण्यात् पथि° ।	त १०१३०	३९५
अन्तर्दिः ।	कृ ५१६०	३११	अर्ति-र्ही ।	आ ९१२५	२४०
अन्ते च ।	आ ५१७४	१९८	अर्थ-अर्था° ।	त ७११६	३४३
अन्यस्य ।	ना २११९	४१	अर्थान् शक्ति° ।	कृ ४१७४	२९६
अन्यथा-एवम्° ।	कृ ६१२४	३२०	अर्थसिद्धौ ।	कृ ४१५३	२९१
अन्यत्र अपि° ।	कृ ४१६७	२९५	‘अर्थ’आदि°	ना ८१६३	१२५
अन्यो घोषवान् ।	१११५	८	अर्थात् पल° ।	त ९११२४	३८१
‘अवचित’आदिः	आ ७११८	२१९	अर्ह-ऋण° ।	कृ ५१७५	३१३
अवश्ये जीवने ।	त २१२०	३३२	अर्हः स्तुत्ये ।	कृ ३१३५	२८०
अपदस्थ° ।	ना ३१२९	५५	अर्हति ।	त ९११६९	३८९
अवादाने° ।	ना ७१३०	१०४	अर्हतेः अः ।	कृ २११६	२६६
अमानय° ।	त ७१७	३३९	अर्हं तृच° ।	कृ ४१९१	३००

अलाब्धाश्च ।	त २।१४	३३१	अल्लाहीवि ।	त ११।१७	४०९
अलुपः अनाम्नि ।	त १।१३८	३८३	अस्वाङ्गात् ।	ना ५।४४	८२
अव-मन्तसेयो ।	ना ३।३७	५७	अवूनः ।	ना २।४३	४५
अवर्ण-भो ।	ना १।२	२९	आ-अम्-वासः ।	ना ३।२५	५५
अवर्णस्य ।	३।८	१२	आः खनिः ।	आ ८।२०	२२९
अवर्णस्य ।	ना २।८	३८	आ कवितः ।	त ११।१	४०६
अवर्णस्य ।	ना ४।३३	६४	आ-गुणी ।	आ ४।१८	१७७
अवर्णात् ।	ना १।२१	३२	आङः ।	आ ९।४९	२४४
अवात् ।	आ २।५०	१५९	आङ अवधौ ।	ना ७।३१	१०४
अवात् आवि ।	आ ५।५२	१९५	आङः अन्धुः ।	आ ४।५०	१८२
अधुन्-मुण् ।	आ ६।४८	२११	आङः चरेः ।	कृ १।२३	२५८
अधः अवक्षे ।	३।२४	१५	आङ-माङः ।	४।१९	१९
अधः स्वपः ।	आ ५।६८	१९७	आङः यमः ।	कृ ४।१५	२८६
अभ्ययम् ।	ना ८।६१	१२४	आङः यि ।	आ ५।३१	१९१
अभ्ययस्य ।	ना ४।४	६०	आङः युडे ।	कृ ५।५१	३१०
अभ्ययीभावस्य ।	ना ४।५	६०	आङः रु-प्लेः ।	कृ ५।४०	३०८
अभूदेः ।	त ९।३४	३६५	आङि ङीळे ।	कृ २।२३	२६७
अशिरसः ।	त ७।१५	३४३	आ च ह्री ।	आ ८।६७	२३५
अशिरोः ।	ना ५।२८	७९	आ जत् ।	ना ४।१७	६२
अधः स्वरात् ।	आ ५।७९	१९९	आङ्गायिनि ।	ना ९।५१	१३५
अष्टः जत् ।	ना ४।१२	६०	आतः अनुप ।	कृ २।३२	२६९
अष्टनः आ ।	ना ४।१३	६१	आतः अमः ।	कृ ६।१६	३१८
अष्टोवत् ।	ना ७।७२	४९	आतः नपः ।	आ १।३८	१४९
अथ 'एक' ।	त ८।१२	३५३	आतः यम् ।	आ ९।६७	२४६
अथवडध ।	ना ९।२१	१२९	आत् आप् ।	ना ५।५	७५
असंयोगात् ।	आ ८।५७	२३४	'आत्' इतः ।	आ ७।१५	२१९
असंयोगात् ।	आ ६।२३	२०७	आत् इत् ।	आ १।३९	१५०
असत् इव ।	ना ४।५३	६८	आत्मने ।	कृ ४।१०४	३०२
अष्टुकः वा ।	ना ४।७५	७२	आत्मने ।	आ २।२	१५१
असेः थक् ।	आ १०।३	२४७	आत्मनः ।	आ ३।१३	१६७
असोः सहः ।	आ ५।६०	१९६	आदिः एक ।	आ ३।२९	१७०
असमस्तस्य ।	५।३५	२६	आदिः नः ।	आ ५।८८	२०१
असमानञ्चि ।	आ ४।२७	१७८	आ इन्द्रे ।	ना ९।६३	१३७
अस्ति-गुणोः ।	आ ६।८०	२१५	आ द्वे अः ।	ना ४।७१	७२
अस्तेः सि हः ।	आ ५।२३	१९०	आचारात् ।	कृ ६।५४	३२६
अस्ति-स्यविथ ।	आ १।१६	३१	आचारात् ।	कृ २।११	२६५
अस्व ।	आ ४।३७	१८०	आपः ।	ना १।३५	३४

आपि-तपि-	आ ७।४२	२२३	इकः णिति वृद्धिः ।	आ ८।३५	२३१
आप्यात् आम्नेसे ।	कृ ६।२६	३२०	इकः शिटः ।	आ १०।१३	२४८
आप्यात् इच्छा० ।	कृ ६।६०	३२७	‘इक्’उपान्त्य ।	कृ १।३४	२६१
आप्रपदम् ।	त ७।५	३३८	इक् एतः ।	१।६	२
आभिजमात् ।	त १।११४	४०८	इक्य ।	त १।१	३६१
आम्-आलु ।	आ ६।५२	२११	इक्य ।	त २०।७२	४०१
आमः कृमः ।	आ २।०८	१५६	इ-कि-क्षितपः	कृ ६।१३	३१७
आमन्त्र्ये ।	ना ७।३	९७	इगम-घनः ।	आ ४।६८	१८५
आमयात् ।	त ७।४३	३४७	इकः ।	कृ ५।२८	३०६
आ म-बि ।	आ ८।७३	२३६	इ-क्षितः कर्तरि ।	आ २।३	१५१
आ यात् ।	त ७।२	३४१	इच्छार्थात् वर्तमाने ।	कृ ४।०६	२९७
आयुषात् ।	त १।२३	३६४	इमः ।	त १०।५७	३९९
आरम्भे ।	कृ १।५	२५५	इमः इतः ।	ना ५।६३	८६
आर्य-क्षत्रियात् वा ।	ना ५।५८	८५	इद-एत्-पुसि ।	आ ६।७४	२१४
आ व्यञ्जने ।	ना ४।३९	६५	इण्-इकोः अय	आ ५।९२	२०१
आशिषि दु-स्योः ।	आ १।३४	१४९	इतः अकस्यार्थात् ।	ना ५।९	७६
आशिषि अथौ ।	आ ५।१००	२०२	इत्-उतः अन्धेः	ना १।२६	३३
आशिषि इणः ।	आ ८।७०	२३६	इत-उतः क्षिप् ।	ना १।३९	३५
आशिषि लुत् ।	कृ १।४०	२६२	इत् च अपुंस ।	ना ६।३५	९५
आशिषि हनः ।	कृ २।०८	२६८	इप् प्रः दैवते ।	कृ ३।४३	२८२
आशीः ।	आ १।११	१४५	इदयः ।	ना ४।६२	७०
आशीः आशिषि ।	कृ ४।९४	३००	इदस्य अयः ।	ना ४।६८	७१
‘आस्पद’आशयः ।	ना १।०४	१४३	इन् विक्रियः ।	कृ ३।११	२७५
आसत्स्या इष्ट ।	१।१९	४	इन् च परिभुव ।	कृ १।४९	२६३
आसिअटि ।	कृ ५।८०	३१४	‘इन्द्रजनम’आदि ।	त १।१२८	४११
आसीनः ।	आ ८।७५	२३६	इन्द्रियम् ।	त २।६	३३०
आसु-यु ।	कृ १।२७	२५९	इन्द्रे ।	४।२५	१५
आसु-ससु-इया ।	कृ १।३९	२६०	इन्धेः ।	आ ६।२४	२०७
इ इतिङ् ।	आ ८।६४	२३५	इन्-हन्-प्रथ ।	ना ३।१०	५४
इः सनि अतः ।	आ ४।३०	१७९	इयः ।	त ८।२९	३५६
इः सहि-बहि ।	कृ ४।३३	२८८	इलः च देशे ।	त ७।११	३४२
इः स्तम्भ ।	कृ २।२१	२६७	इव-कृष-दम्भ ।	आ ७।२५	२२१
इकः लृग्व च ।	ना १।१४	३१	इवर्णस्य असुधी ।	ना २।३	३७
इकः	आ ८।४२	२३२	‘इष्टि’आदि ।	त १।५३	३६९
इकः अकलि ।	आ ३।२	१६६	इस्-उलः क्व ।	५।३३	२६
इकः अनिद ।	आ ६।३६	२०९	इ सि सनि ।	आ ३।४९	१७३
इकः अस्ते यच् ।	३।२	१०	ईः क्वः ।	आ ८।६३	२३५

ई-मितः ।	आ २।६६	१६३	उरुः अतोये ।	कृ ६।११	३१७
ईटि इटः ।	आ ५।२१	१९०	उप-अभि-नि° ।	कृ ५।५०	३१०
ईनः च ।	त ९।८७	३७५	उपज्ञाते ।	त ११।३३	४११
ईयः ।	त १०।४२	३९७	उपात् ।	आ २।४१	१५८
ईयः सुक्त° ।	त ७।६६	३५०	उपात् ।	आ ३।७२	१६४
ईय-कारके ।	मा ९।७४	१३९	उपात् प्रतिषत्न° ।	आ ५।४१	१९३
‘ई’-‘य’उपा° ।	त १०।२६	३९४	उपात् असति° ।	आ २।५१	१५९
ईश-ईह स्वे° ।	आ ८।५३	२३३	उयेन अधिक्नि ।	मा ७।३९	१०५
ईशे ।	त ९।१५९	३८७	उपसर्गात् ।	आ ५।४८	१९४
ईष्येः यिः° ।	आ ३।३६	१७१	उपसर्गात् आतः° ।	कृ १।३५	२६१
उः पदान्ते° ।	मा २।७६	५०	उपर्गात् अः ।	कृ ५।६५	३१२
‘उण’आद्यः ।	कृ ४।४५	२९०	उपसर्गात् ऊहः° ।	आ ८।७१	२३६
उत-अप्योः° ।	कृ ४।७३	२९६	उपसर्गात् हः किः ।	कृ ५।५९	३११
उता स्ववर्गस्य ।	२।१४	८	उपसर्गात् दिवः ।	मा ६।२२	९३
उति ‘शब्’अर्ह° ।	आ ६।२९	३०८	उपसर्गात् देह° ।	कृ ४।२५	२८७
उतः पु-बन्धु° ।	आ ४।३३	१७९	उभ्योः प्राप्ता° ।	मा ७।५२	१०८
उतः अप्राणि° ।	मा ५।६५	८६	उबर्ज-‘युग’ ।	त ८।३१	३५६
उतः अमङ्कुत्° ।	मा ३।४८	५९	उवर्णात् ।	आ ७।५०	२२४
उत् अतः देः° ।	मा १।७	२९	उवर्णात् आवश्चके ।	कृ १।२९	२५९
उत्कर्ष-अप° ।	त १०।९२	४०५	उवर्णात् हकम् ।	त १०।२४	३९४
उत्कृष्टे-अनु° ।	मा ७।१०	९९	उद्यमसः नबन्° ।	मा ३।४०	५८
उत्तरपदात्° ।	मा ५।६६	८६	‘उ’-ओ° ।	आ ८।३८	३३१
उत्तरात् आहम् ।	त १०।६०	४००	उपासा उपसः ।	मा ९।६८	१३८
‘उत्तान’आदेः° ।	कृ २।१३	२६६	‘उष्टृमुख’आदयः ।	मा ८।५९	१२४
‘उत्थापन’आदेः° ।	त ९।९८	३७७	‘उष्ण’आदिभ्यः° ।	त १०।७	३९२
उत्-नेः किरः ।	कृ ५।८	३०४	‘ऊत्’इतः वा ।	आ ७।२०	२२०
‘उत्स आदेः अन् ।	त ११।७	४०७	ऊतः नुवः ईद ।	आ ८।४७	२३२
उत्-स्वरात्° ।	आ २।८	१५२	ऊजः ।	मा ५।२९	७९
उदितः नम् ।	आ ५।२४	१९०	ऊर्ध्वः बिन्-वर्त्ता° ।	त ७।४६	३४७
उदः ।	कृ ५।२१	३०६	ऊर्णा-अहम्° ।	त ७।३९	३४६
उदः अनूर्ध्वेहि ।	आ २।४६	१५९	ऊर्णात् दम्° ।	त १०।७३	४०१
उदः ईः ।	मा ३।३५	५७	ऊर्णात् परि-छायेः ।	कृ ६।४४	३२४
उदः गी-त्रिषः ।	कृ ५।४४	३०९	ऊर्-ऊत्-इयथा° ।	त ११।५७	४१५
उदः पवि-पस्ति° ।	कृ ४।१२	१८५	ऊर्षि पादः पाद° ।	मा ५।७	७५
उदः स्था-स्तम्भः ।	५।६	३१	ऊत्-उदित° ।	मा ३।२०	५५
‘उद्’आदयः ।	आ ८।२७	२३०	‘ऊत्’ आदि-अवेक° ।	मा ४।३८	१८०
उद्वान्मात् यङ्° ।	त १०।५४	३९९	ऊर्ज विद्या-अवेनि° ।	मा ९।६१	१६६

श्रुति आर् उप° ।	३१७०	१३	एक-द्वि-बहुषु ।	आ १११६	१४६
श्रुत्-इवर्ण° ।	कृ ५१४६	३०९	एकागारात् चौरे ।	त ९१९५	३७६
'श्रुतुः'-आदिभ्यः° ।	त ९१९१	३७६	एकादिः एच् ।	११९	३
श्रुत्-उदितः° ।	ना ९१९१	१४२	एक'भादेः कर्म° ।	त ७१५३	३४८
'श्रुत्'उपान्यात्° ।	कृ १११६	२५७	एकार्यम् अनेकम्° ।	ना ८१५८	१२४
श्रुत्-उद्यानस्° ।	ना ३११०	५२	एकः पदान्ते° ।	३१२२	१४
श्रुते पञ्चमी च ।	ना ७१६१	१०९	एकः लुक् ।	ना ३१७	५२
श्रुते तृतीयायाः आर् ।	३११५	१३	एकिः एक् ।	३१२०	१४
श्रुत् श्रवणस्य ।	आ ९१४०	२४२	एच्-ऊचोः ऐत्° ।	३१९	१२
श्रुतः ।	आ ७१५५	२२५	एचः अशिति° ।	आ ९११	२३७
श्रुतः अ'सिस्त्° ।	ना ५११५	७७	एचः स्वरं लय्° ।	३११	१०
श्रुतः रः स्वरं° ।	ना ३१२	५१	एजेः ।	कृ २१४०	२७०
श्रुतः अत् ।	आ ४१९	१७६	एत् आपः ।	ना ३१४५	५८
श्रुतः अण् ।	११८	२	एनदम्ब व्यञ्जने° ।	ना ११९	३०
श्रुतः अर् ।	ना ३१४	५१	एताः श्रितः ।	आ ११८	१४५
श्रुतः इक्ण् ।	त १११५१	४१४	एति अकः ।	ना २१२५	४२
श्रुतः सृजेः आर्° ।	आ ९१५९	२४५	एति अस्तेः ।	आ ५१०३	२०३
श्रुतः रिः वा° ।	आ ८१७६	२३६	ए द्विवचनम् ।	४१२	१५
श्रुतः ईर्° ।	आ ३१५५	१७३	एये अम्नायी ।	ना ९१८२	१४०
श्र-ष्ट-सु-हाक्° ।	अ ४१३५	१८०	एवे अनियोगे ।	३११३	१३
श्र-सि-पूर्-अव्° ।	अ ७१२६	२२१	ए षीङः ।	आ ८१६९	२३५
श्र-लुतोः समा° ।	३१४	११	ओजस्-अञ्जस्° ।	ना ९१५४	१३५
श्रवणं-व्यञ्जनात्° ।	कृ ११२६	२५९	ओजस्-सहस्° ।	त ९१२६	३६४
श्रवणं-प्रि-ऊर्ण° ।	आ ७१४९	२२४	ओजः-अप्सरसः ।	आ ३१९	१६६
श्रवणस्य अर् ।	आ १०१६	२४७	ओतः ओः ।	ना ३१२४	७५
श्रवणस्य लुवर्ण° ।	३१७	११	ओतः इवे ।	आ ४१७५	१८६
श्रवण-उपा° ।	त ८१४५	३५८	ओत् मुचः वा° ।	आ ३१५२	१७३
श्रवेः अप्याये ।	त १११५८	४१६	ओदन्तः ।	४१५	१६
श्रु-मजुष-अर्° ।	त १११७०	४१८	ओम्-आचि परः ।	३११२	१२
श्रुत्विञ्-आदेः ।	ना २१३८	४५	ओसि ।	ना ४११६	६२
श्रुत-नदो-वैश्यस्य ।	ना ४११०	६१	ओतः गीः ।	ना ११३४	३४
श्रु-ल'आदेः ।	आ ८१४	२२६	ओः सः सिद्धक् च ।	ना ४१७४	७२
श्रुताम् कृति° ।	आ ८११३	२२८	'क'उपान्य-कुळ° ।	त ९११६	३६२
ए-ओ एक् ।	१११०	३	'क'उपान्यात् च° ।	त १०१४०	३९७
एः समानस्य° ।	आ ५१६	१८७	कंस-अर्वात्° ।	त ९११२३	३८१
एकदिशि ।	त १११४४	४१३	कं-संभ्याम्° ।	त ७१३७	३४६
एक-द्वि-त्रिमात्राः° ।	११४	२	कः 'अणु'आदेः ।	त ७१७०	३५१

क-क-प-कयोः ।	पा ५१२८	२७
करो-वत्-अने ।	आ ९१२८	२४१
'कच्छ'-अभि- 'बबभ' ।	त १०१३८	३९६
'कच्छ'आदेः वृ ।	त १०१३९	३९७
कच्छवा ह्रस्वः ।	त ७१३१	३४५
'कठ'आदेः प्राचः ।	त १०१४७	३९८
'कठ'आदिभ्यः ।	त १०१३६	४१२
कठङ्गर-दक्षिणा ।	त ९११७२	३९०
'कठार'आदयः ।	ना ९१ ३६	१३२
'कण्डू'आदेः ।	आ ६११	२०४
कतर-कतमौ ।	ना ८१४४	१२०
'कत्रि'आदेशः ।	त १०१२१	३९४
कथमि वा लृ ।	कृ ४१६५	२९४
कथादेः इकण् ।	त ८१८	३५३
कथाया इकण् ।	त १०१६३	४००
कपि-ज्ञातेः ।	त २१३३	३३५
कवर-मणिः ।	ना ५१४७	८३
कम्-प्रतेः णिङ् ।	आ ६११४	२०६
कमे. एव उ ।	ना ७१४९	१०७
कम्बलात् नास्मि ।	त ८१३३	३५६
करण-आचारे ।	कृ ६१४	३१६
करणात् ।	कृ ६१५०	३२५
करणात् क्रीतात् ।	ना ५१५१	८३
करणात् यञः ।	कृ ३११७	२७७
करणे क्वचित् ।	आ १०१४५	२५३
करणं करणं च ।	ना ६१२४	९३
करीष-अञ्ज ।	कृ २१४८	२७१
करोतेः ये च ।	आ ८१५९	२३४
'कर्मे'आदि ।	त २११६	३३१
कर्तरि अन् ।	आ १०१२९	२५१
कर्तृ-आप्यात् ।	कृ ६११५	३१८
कर्तुः गौणात् ।	आ ३१५	१६६
कर्तुः जीब ।	कृ ६१४३	३२४
कर्तुः शय ।	कृ २१३९	२७०
कर्तुः नास्मः ।	कृ २१२	२६४
कर्तुः व्याप्यम् ।	ना ६१७	८९
कर्तृस्थ-अभूता ।	आ २१२१	१५५

कर्मणः भण् ।	कृ ४१५७	२९२
कर्मणः भण् ।	कृ २११५	२६६
कर्मणश्च उप ।	कृ ६१४५	३२४
कर्मणा यम् ।	ना ६१३	८८
कर्मणा उदः ।	आ २११०	१५२
कर्मणि ।	ना ७१११	९९
कर्मणि अणिञः ।	आ २१६१	१६१
कर्मणि अ'सु' ।	आ १०१४४	२५३
कर्मणि अग्र ।	ना ७१५३	१०८
कर्मणः ह्यः ।	कृ ३१९	२७५
कर्म-भावे ।	आ १०१२६	२५०
कर्म-वेधात् ।	त ९१७६	३७३
कलि-अस्नेः ।	त १११५	४०६
'कल्प'-'पद' ।	त १११६३	४१७
कवर्गस्य ।	आ ४११६	१७७
कष्ट-कक्ष ।	आ ३१२१	१६९
कस्क-आदयः ।	५१४२	२८
'काक'आदिभिः ।	ना ८१३०	११७
काण्ड-आण्ड ।	त ७१३२	३४५
काण्डात् अक्षेत्रे ।	ना ५१३५	८०
कादिः व्यञ्जनम् ।	१११२	३
काप्तिर्य-ऊर्दि ।	त १०१६५	४००
कार्षापणात् ।	त ९११२५	३८१
काल-अचनोः ।	ना ७११३	१००
काल-आकृति ।	ना ९१३२	१३१
कालः द्विगौ ।	ना ८१६	११२
कालः ।	ना ८११४	११४
काल-वेला ।	कृ ४१८६	२९८
कालस्य भव ।	कृ ४१५९	२९३
काल्य-अय ।	त ७१२०	३४४
कालात् लभ्य ।	त ९१७७	३७३
कालात् यः ।	त ९१९२	३७६
काळे कार्ये च ।	त ९१११८	३८०
कालेन तुषि ।	कृ ६१३८	३२३
'काशि'आदेः ।	त १०१९	३९२
काश्यप-कौशिकत् ।	त १११४१	४१३
किंकित'-अस्ति ।	कृ ४१६८	२९५

किं क्षेत्रे ।	ना ८४१	११९	कृत्यश्च वाक्यौ ।	कृ ४१९६	३००
किंवा सप्तमी ।	कृ ४१६६	२९४	कृत्येन आब ।	ना ८१२८	११६
किंवा अर्थिने । ।	कृ ४१५२	२९१	कृपः अ'कृपीट' ।	आ ५१८७	२००
किंवा देवः ।	ना २१२३	४२	कृपा-हृदयाभ्याम् ।	त ७१२९	३४५
किति-तित्रि ।	आ ६१२	२०४	कृशाश्व-कापिठेय ।	त १११४३	४१३
कितः वा ।	आ ६१४६	२११	कृष्ण-यव ।	त ७१७१	३५१
किम्-यत्-तत् ।	कृ २११७	२६६	कृतः नौ कीर्त ।	आ ८११	२२६
किमः कः ।	ना ४१७०	७२	केशात् वा वः ।	त ७१३४	३४६
किरः लवने ।	आ ५१४२	१९३	कौपीन-शालीन ।	त ९११७३	३९०
'किसर'आदेः ।	त ९१५६	३६९	कौरव्य-आसुरि ।	ना ५१६२	८५
'कृ'आदेः ।	आ ६११९	२०७	कत्-कतवत् ।	ना ७१५६	१०९
कृटिभिकाया ।	त ९१२०	३६३	कत्-कतवत् ।	कृ ३११९	२७७
कृटि-लुपि ।	कृ ४१३१	२८८	कत्-कत्वाम् लुष ।	आ ७१२१	२२०
'कृष्य'आदेः ।	त १०१२२	३९४	कतयोः 'सुयति' ।	आ ८१५	२२६
कु नामि-यवः ।	ना २१२४	४२	कतयोः ।	आ ७११०	२१८
कुमार-शीर्षात् ।	कृ २१३७	२६९	कतयोः अनुप ।	आ ४१४९	१८२
कुमारः 'श्रवणा' ।	ना ८१४६	१२०	कतयोश्च ह्रस्वादेः ।	आ ८१३	२२६
कुव-पुगन्धर ।	त १०१३२	३९५	कतस्य सत् ।	ना ७१५०	१०७
कुलात् जरूपे ।	त ७१२	३३८	कताः ।	ना ९१३१	१३१
'कुलाल'आदेः ।	त १११३१	४११	कतात् अल्पे ।	ना ५१५२	८३
कुषि-रञ्जेः ।	आ १०१३२	२५१	कनात् नास्मि ।	ना ५११२	७६
कुसीदात् इकद ।	त ९१३५	३६५	कत्वा ।	आ ६१३२	२०९
कुलान् लघुभि ।	कृ २१४४	२७०	कितः ।	कृ ५१८६	३१५
कु-कमि-कंस ।	५१३७	२७	कितं अनिटः ।	आ ८१२६	२२९
कुम्-तनादेः ।	आ १०१४०	२५२	किते प्राप् अण ।	कृ १११३	२५७
कुम्-ग्रहः ।	कृ ६१४७	३२४	कितेटः गुरोः ।	कृ ५१६८	३१२
कुमः अव्ययेन ।	कृ ६१५५	३२६	कितेनः कर्मणि ।	ना ७१३७	१०५
कुमः असटः ।	आ ७१५६	२२५	कौ अपात् ।	आ ८१२	२२६
कुमः करणे ।	कृ ३१२	२७४	कनः असित ।	ना ५११४	७७
कुमः प्रतियत्ने ।	ना ६११९	९२	कयः क्षिति ।	आ १०१२८	२५१
कुमः वा शब्च ।	कृ ५१८५	३१५	कयक् ।	आ ३१७	१६६
'कृत्' आदेः सः ।	आ ७१३०	२२१	कयक्-मानि ।	ना ९१८०	१४०
कृत बहुलम् ।	कृ १११२	२५७	कयक् च अम ।	आ ३११४	१६७
कृतः कर्म-कर्त्राः ।	ना ७१४८	१०७	कय-यक् ।	आ १०११०	२४८
कृतस्य असक् ।	ना २१३०	४३	कयः वा ।	आ २११५	१५३
कृत्यः ।	कृ ४१९२	३००	कये तमः ।	आ ८१२३	२२९
कृत्यपुल्याक्यम् ।	ना ८१४०	११९	कयः ।	आ ७१३५	२२२

कमः कित् ।	आ ४१७०	१८५	कारी-काकनी ।	त ९१३३	३८३
कमः परस्मै ।	आ ५१८	१८८	कव-स्वात् ।	ना ३१६	५१
कपादेः ।	आ १०१३७	२५२	कवानः कः ।	ना २१७४	५०
कम्पात्-कम्पादौ ।	कृ २१६१	२७३	कनाते हस्ते ।	कृ ३१२३	२७८
क्रियातिपत्तिः ।	आ १११४	१४६	क-ह-द-न ।	ना २१४७	४५
क्रियातिपत्ती ।	आ ५१९७	२०२	‘गङ्ग’आदिभ्यः ।	ना ९१३४	१३२
क्रियायां लदर्शयाम् ।	कृ ४१५६	२९२	गजेः ईः ।	आ ४१३१	१७९
क्रियार्थः घातुः ।	आ १११	१४४	‘गत’आदिभ्यः ।	ना ८१३	१११
क्रियाविशेषः ।	ना ७११२	१००	‘गति’अर्थः ।	कृ ११७	२५६
क्रियाश्रयस्य ।	ना ६१५	८८	‘गति’अर्थात् ।	आ ६१८	२०५
क्रियाहेतुः कारकम् ।	ना ६११	८७	गति-कु-दुर् ।	ना ८१२	१११
क्रो-वि-हृः ।	आ ९११२	२३८	गतेः तिरसः ।	५१२९	२५
क्रोधः अकृजे ।	आ ९११२	१५३	गह-मद-कमेध ।	कृ ११२४	२५८
क्रुशः दुनः वृच् ।	ना ३११४	५३	गमः ।	आ ७१३१	२२२
क्रोडादिभ्यः ।	ना ५१५०	८३	गमः वा ।	आ ६१४०	२१०
क्रोश-योमनात् ।	त ९११०६	३७८	गम-हृन्-कन ।	आ ९१४६	२४३
क्रोष्टोः क्तः ।	ना ५१७१	८७	‘गम्’आदीनाम् ।	आ ८११८	२२८
क्रिलश-हित-आदः ।	कृ ४१२४	२८७	गम्-इडु-यमः ।	आ ५११	१८७
कलीजे भावेः ।	कृ ६११	३१६	गम्-हृन्-विह ।	आ ७१२९	२२१
कलेश-तमसः ।	कृ २१२९	२६८	गम्-स्मोः अनाम ।	आ ७१३४	२२२
कव-हृह-अमा ।	त १०११५	३९३	गमेः ह-क ।	कृ २१७	२६५
कवचित् ।	कृ ३१८	२७५	गमेः प्रतीक्षायाम् ।	आ २१३८	१५७
कवसु-कानौ ।	आ ११२१	१४७	गम्ये अहा एकेन ।	त ७११	३३८
कवत् उत् ।	ना ३१३३	५६	‘गर्त’उत्तरः ।	त १०१४९	३९८
किय-किञ्चि ।	आ ४१७१	१८५	गर्भात् अप्राणिनि ।	त २१३	३२९
कवी ।	आ ९१४८	२४३	गल्म-कली ।	आ ३१६	१६६
क्षिप-रटः ।	कृ ४१२२	२८७	‘गवाश्’आदिः ।	ना ९१२४	१३०
क्षिप्र-आशंसा ।	कृ ४१९०	२९९	गवि प्रात् मुप्यतेः ।	आ ५१४६	१९४
क्षुब-किलसा-कुव ।	आ ६१३४	२०९	‘गङ्ग’आदिभ्यः ।	त १०१४३	३९७
क्षेपे अन्यस्मिन् ।	त २१४	३२९	गहौ जपि-आत्वाः ।	कृ ४१६४	२९४
क्षेम-प्रिय-मग्नः ।	कृ २१२०	२६७	गहौ च वृत्तः ।	कृ ४१७०	२९५
क्षः ।	आ ८११०	२२७	गा-पा-पचः कितः ।	कृ ५१७८	३१४
क्षेः क्षीः ।	आ ६१५६	२१२	गक् परोक्षायाम् ।	आ ५१९५	२०२
‘खदवा’क्षितीया ।	ना ८११३	११३	गित् ।	४१३	१६
खनः ह-हरः ।	कृ ६११३	३१७	गिरतेः ।	कृ ५१९	३०४
खन-सह-खः ।	कृ ३१४५	२८३	गिरः कञि ।	आ ५१८४	२००
खल्लमर्थ-अभ्यस्य ।	ना ७१५५	१०८	गोः बहुषु एः ।	ना २११०	३९
खल्ल-कनोः च ।	आ ५१३४	१९२	गुणादिभ्यः कः ।	त ७१४८	३४७

गुणः स्व-तल्लोः ।	मा ९१८९	१४२	विः अलविः ।	२१५	८
गुणै-धूप-विच्छि	आ ६१३३	२०६	वुदि ऐद ।	मा ३११२	५२
गुण-उपोत्तमस्वः ।	मा ५११	७४	वुर-कैलिमी ।	क ११९	२५६
गुस्नामिआदेः ।	आ ११२४	१४७	वेः डी ।	मा ११३०	३४
गुधि-बन्धेः ।	आ २१६३	१६२	वोषवति ।	मा ११४	२९
गोः ।	मा ६१३१	९४	'व्यण्'आदिः अ ।	क ६१६१	३२७
गोः ओद् वा ।	३१२३	१४	व्यभि आवत्त्वके ।	आ ८१३०	२३०
गोचर-संचरः ।	क ६१६	३१६	व्या-वेद-पा ।	क ११३६	२६१
गोध्याः हस्वः ।	मा ६१२८	९४	व्या-वेद शा ।	आ ५११८	१९०
गोत्र-वरणाभ्या ।	त २१३७	३३५	व्या-व्योः वक्ति ।	आ ६१७८	२१५
गोत्रलये वृद्धे ।	मा ५१२	७५	कसि-कसोः ।	मा ३१५	५१
गोत्र-क्षत्रिवेभ्यः ।	त १११२३	४०९	कसि-भ्यसोः ।	मा ४१३७	६५
गोत्रात् अङ्गवत् ।	त १११५४	४१५	कसोः आगतः ।	त १११४७	४४४
'गोदान'आदीनाम् ।	त ९१११२	३७९	ि-भ्योः वा ।	मा ३१३८	५७
गोमये वा ।	त १०१३१	३९५	किन्-इतः व्यञ्ज ।	क ४१६	२८४
गोहः स्वरैः ।	आ ९१४५	२४३	किति ।	मा ३१३०	५६
गोणः तद्व्युत्पन्न ।	मा ८१३६	११८	किति अदिति ।	मा ११३२	३४
गोणात् आकारात् ।	आ ३११५	१६७	के-कसि-कस् ।	मा ११३७	३५
'गौर'आदीनाम् ।	मा ५१५३	८३	के-कसोः ।	मा ४१२१	६३
गौरी-तैली-गोमती ।	त १०१५५	३९९	के-कसा ते-मे ।	मा ४१५१	६८
गः टक् ।	क २१३३	२६९	के विवस्व पीप्स् ।	आ ३१५७	१७४
गोः ।	त ७१४५	३४७	के समानस्य ।	आ ९१३७	२४२
'गोः'आदेः अतः ।	त ७१५१	३४८	केः स्मिन् ।	मा ४१२३	६३
ग्रह आदिषः ।	क ६१३५	३२२	क्यः अनेक ।	मा ९१९२	१४२
ग्रह-गृह्ये ।	आ ७१५१	२२४	क्याम् अतः ।	मा ४१८१	७३
ग्रहद्विभ्यः गिन् ।	क ११४७	२६३	'च'अर्थे द्वन्द्वः ।	मा ९११	१२५
ग्रहः लिप्सायाम् ।	क ५११५	३०५	कक्षः कक्षा ।	आ ६१८१	२१५
ग्रहेः एकस्वरात् ।	आ ७१३	२१७	कदुद्-मिद्-दुद् ।	५१३१	२५
ग्राम्य-अशिष्ट ।	मा ९१११	१२७	कदुर्वा 'हित' ।	मा ८११९	११४
ग्राम-राष्ट्रस्य अण् ।	त १०१७१	४०१	कदुर्वा अस्म ।	मा ८१२२	११५
ग्रामात् ईनष्-वो ।	त १०१२०	३९३	कदुर्वाद्यानि ।	मा ८१४३	११९
गण-ज्या-हः ।	क ५१७३	३१३	कन्धकर्म क ।	त ९१११३	३८०
गण-स्थः स्तुः ।	क ४११०	२८५	चरन्त्य स्व ।	मा ९११४	१२८
गभि भाव-करणे ।	आ ९१५७	२४५	चरति ।	त ९१५	३६१
गटी-करी-नाडी ।	क २१४६	२७१	चर क्तव्यम् ।	आ ४१२३	१७८
गनावन-पाद् ।	आ ३१३८	१७१	चरि-चक्षि-वति ।	आ ३१३७	१७१
गस-एकस्वर ।	आ ७१२८	२३१	चयै-अद्वारात् ।	क ६१३०	३२१
गस्तल वञ्-अर्थ ।	आ ६१६७	२१३	चयैभि अञ् ।	त ८१४४	३५८

कलि-आहाराय ।	आ २।८०	१६५	कह-आपत् ।	ऊ १।२	२५५
कवर्ग-ह-व-हः ।	त ११।७१	४१८	'क'आदेः ।	आ ४।२१	१७७
व-वा-ह-अह ।	ना ४।५७	६९	अ-अ-व-वम् ।	आ ७।१७	२१९
कहः धाठ्ये ।	आ ९।३३	२४१	अमः स्वरे ।	आ ५।२६	१९१
कादित्वः ।	४।४	१६	करत्-वलिम् ।	ना ८।४५	१२०
कायः की ।	आ ४।५८	१८४	करो वा ।	ना १।१३	३१
किमिद-वचनम् ।	आ ३।४०	१७१	करवाः वा ।	ना ४।१२	६१
धिति-उपसमा ।	ऊ ५।३०	३०७	कस्विसेष्यम् ।	ना ४।५४	६८
धिते वा ।	आ ९।४४	२४३	जसि एङ् ।	ना १।२७	३३
चित्रकः विस्मये ।	आ ३।१७	१६८	जसः सिः ।	ना ४।२४	६३
जिने ।	ऊ ४।७१	२९६	जहातेः ।	आ ८।६६	२३५
जिर-यस्त ।	त १०।८७	४०४	जायुः किति ।	आ १०।७	२४७
जि-स्तुरोः वा ।	आ ९।१४	२३९	जायुः यम्ब ।	ऊ ५।६९	३१२
जीवरात् परिका ।	आ ३।२६	१६९	कस्मिन्मि ।	ना ९।३५	१४०
'जुइ'आदिभ्यः ।	आ ६।१६	२०६	जालेः ।	ना ५।३७	८०
जृण-मुद्गात् ।	त ९।३	३६१	जवा-पतेः ।	ऊ २।३५	२६९
'जृण'आदिभ्यः ।	त ९।१०१	३७८	जस-नाट० ।	ना ६।१६	९१
जेः क्ति वा ।	आ ४।३	१७५	जिह्वतेः इः ।	आ ९।४१	२४३
'जेन'अर्थात् ।	ऊ ६।३३	३२१	जुहोत्वादिः ।	आ ३।३९	१७१
जेष्ट-जेष्टो ।	आ ४।३०	१७९	जुहोति-इणोः ।	आ ८।४१	२३२
जेष्टागत्या ।	ना ७।५७	१०९	जेः सिः खन् ।	आ ४।२	१७५
जेः कुः ।	ना २।५९	४७	ज्ञः ।	आ २।५२	१६०
'जीर'आदेः ।	त २।३५	३३५	ज्ञः अयु ।	आ २।६८	१६३
ज्-बोः झ-ऊबो	आ ४।७२	१८५	ज्ञपि-आप ।	आ ३।५४	१७३
'जिब'अर्थे 'मुस' ।	आ ३।१०	३६७	ज्ञा-जनः कति ।	आ ५।३	१८७
ऊः य वा ।	आ ६।५९	२१२	ज्ञाते ।	त ९।१६०	३८८
ऊनजिनः एभिः ।	त ११।३८	४१२	ज्ञान-दीप्ति ।	ना २।६०	१६१
'ऊन'आदेः अयु ।	त ९।४८	३६८	ज्ञान-व्यव ।	आ २।२०	१५४
ऊदेः ह्रस्-अन् ।	आ ९।३५	२४२	ऊनम्ब वपि ।	आ ४।६३	१८४
ऊदिष्-बळेः ।	त ८।४६	३५८	ऊनोत्तिष्ठतौ ।	आ २।३६	१५७
ऊन्दः 'अधीते' ।	त २।५	३२९	ऊनोत्तिष्ठम् ।	त ११।२६	४१०
ऊन्दसः यः ।	त ११।६१	४१६	'ऊनोत्तिष्ठ'आदि ।	त ७।९	३४२
ऊन्दस्व-उरस्व ।	त ११।३२	४११	ऊचः अयु ।	ऊ ३।५	२७४
ऊनोनाम्नि ।	ऊ ५।१२	३०४	ऊ-ऊनोः कथः ।	आ ७।१९	२२०
ऊ-स-अस्व ।	ना २।६१	४७	ऊ-स्तम्भ ।	आ १०।१८	२४९
ऊन-वयः ।	आ ९।६६	२४६	ऊमिति ।	आ ९।६१	२४५
ऊ-नसः मि ।	आ ६।२६	२०८	दः ।	त ११।२९	४११

टः अक्षिमा० ।	ना ११३१	३४	तत् ।	त ८१४९	३५९
टः कित-ज्वल० ।	त ९११२	३६२	तत् अत्र अस्मि० ।	त ९११४९	३८९
टः पुरः-अग्रतः०	क २१८	२६५	तत् अस्व मामम् ।	त ९११४३	३८४
'टा'अर्थे अनुना	ना ७०७	९८	तत्पुत्रे कृति० ।	ना ९१४६	१३४
टा-ओसि अलः ।	ना ४१६५	७१	तत् याति एभ्यः ।	त ९११०७	३७९
टा-असोः० ।	ना ४१२०	६२	तत्र ।	त ८१५३	३६०
टा-चि-ओसि०	ना ४१४२	६६	तत्र-अहो-एत्रार्थ० ।	ना ८१२९	११६
टिः वा प्ठिवः ।	आ ४१११	१७६	तत्र निवृत्ते ।	त ९१६६	३७१
'डु'इतः अयुः ।	क ५१६१	३११	तत्र साधो ।	त ८१२	३५२
डः सः अथः तद् ।	५११९	२३	तद् अस्व अस्ति	त ७११	३४०
डकः त्रिधात० ।	त ९१२२१	३८१	तदर्थार्थेन ।	ना ८१२०	११४
डकः च अष्टा० ।	त ९११११	३८०	तदः स्वरे छङ् ।	ना ११८	३०
डति-व-णा० ।	ना ४१३	६०	तद्वितछवि अ० ।	ना ६१२७	९४
'डम्ब' श्रुति० ।	आ ५१८६	२००	तद्वितछवि परि०	ना ५१३४	८०
'डम्ब'अन्तात् ।	आ ३११२	१६७	तद्वितस्व० ।	ना ४१८३	७४
'डु'इतः निमङ् ।	क ५१६२	३११	तनः वा ।	आ ४१६९	१८५
डः तद्दे ।	५१२	२१	'तन्'आदेः० ।	आ ५११९	१९०
णवि अस्मदि० ।	आ ९१६२	२४५	तन्ना-निना०	क ४१३०	२८८
णः अन्तात् ।	त ८११७	३५४	तयः अनुतापे च	आ १०१४८	२५४
णः टक् ।	५११८	२३	तपेः तपः	आ १०१४३	२५३
ण-स्वर-अथो०	ना ५११९	७७	तप्स्-स्वर्	त ७१४२	३४७
णि-उङ् ।	क ५१८१	३१४	तम् भावि-भूते च	त ९१८०	३७४
णिन् च	क ४१९३	३००	तमिन्ना-अर्णव० ।	त ७१४७	३४७
णि-वेति-आस०	क ५१७२	३१३	तरति ।	त ९११३	३६२
णेः ।	आ ५१८२	२००	तस्-तुल-बान्ध०	ना ९११९	१२९
णेः अमिति ।	आ ६१५०	२११	तव मम कथा ।	आ ४१४८	६७
णो यम् अज्ञाने ।	आ ५१९३	२०१	तभ्य-अनीयो ।	क १११५	२५७
णौ पुषेः ऊत्	आ ९१४३	२४३	तस्	त १११४५	४१३
णौ मृगरमणे ।	आ ९१५६	२४५	तस्मै 'सुत०' ।	त ९१७९	३७४
णौ सन्-छे वा ।	आ ५१९६	२०२	तस्मै द्विते ।	त ८१३४	३५६
णौ सन्-छे ।	आ ४१४५	१८२	तस्व ।	त ८१५२	३६०
ण्यः अतिथेः ।	त ८१२५	३५५	तस्व अहो० ।	त ८१५०	३५९
तकि-चति वाकि० ।	क ११२२	२५८	तस्व वा ।	क ४११०२	३०१
तक्षः स्वार्थे ।	आ १०१३४	२५९	तस्व वापे ।	त ९११५३	३८६
ततः द्वितीयः ।	आ ३१३३	१७०	ताभ्यां सिद्ध	४१२६	२०
ततः प्रागू वा ।	ना ११२०	३२	तिपाम् वपः० ।	आ ११३२	१४९
ततो यन्	४१२४	२०	तिप्-आदेः ।	ना २१६५	४८

'विष्'आदिः ।	११३	६	तु-स्वसुआदेः	मा ३११३	५३
तिरेवा अपवर्गे ।	क ६१५६	३२६	तुषि-पुषि-स्वपः ।	क ४१४३	२९०
तिषादीं क्षेपे ।	मा ११०६	१३९	तुष्टेः इः ।	आ ८१४६	२३९
तिष्ठतेः इः ।	आ ११४२	२४३	तु क्तः अवात्	क ६१८	३१७
'तिष्ठतु'इत्यादयः ।	मा ८१५२	१२२	तु-अप-कलः ।	आ ३१४२	१७२
तीचं चित्कार्ये ।	मा ४१३०	६४	त्रेः त्रयः ।	मा ११४५	३६
तुषादेः सः ।	आ १०१४१	२५३	त्रैश-वात्वाः ।	त १११४८	३८५
तुभ्यं मर्षा ।	मा ४१४७	६७	त्वम् अहम् सिमा० ।	मा ४१४५	६६
तुमर्षस्व ।	मा ७११९	१०१	त्व-मौ प्रयवः ।	मा ४१४४	६६
तुमरणं ।	त १११०४	३७८	त्वरायां पञ्चम्याम् ।	क ६१३३	३२२
तुल्यायैः तुतीया ।	मा ७१५८	१०९	त्वरि-ज्वरि-मवि० ।	आ ४१७३	१८६
तुदी-वर्मतो ।	त ११११५	४०८	त्विति-धिति-झुषि० ।	आ ७१४६	२२४
तुष्णीकः ।	त ११४९	३६८	व-ह-तुषि० ।	आ ६१२७	२०८
तुष्णीमा ।	क ६१५८	३२६	वे वा ।	आ ३१४७	१७२
तेन संपादिनि	त ११७५	३७३	वः नद ।	मा ३१२८	५५
तेन संतुष्टम् ।	त ११२	३६१	दक्ष् अर्थे अन्यस्व० ।	मा ११७२	१३८
तेषु देवे ।	त ११११७	३८०	द-क्षि-इण्-जि० ।	क ४१३८	२८९
तः सो सः ।	मा ४१७२	७२	दत्त इः अयः ।	आ ६१६०	२१२
तुः ।	आ ७१३६	२२२	दधि-ससि-चकि० ।	क ४१३४	२८८
तेः प्रहादिभ्यः ।	आ ७१२	२१७	दन्तात् उन्नतात् ।	त ७१३०	३४५
तोः वि ।	५११३	२२	दम्भः ।	आ ३१४६	१७२
'त्यद्'आदिः ।	मा ११७	१२६	दम्भः क्तिप् धीप् ।	आ ३१५३	१७३
'त्यद्'आदेः मयद ।	त १११५६	४१५	दय-अय-आ० ।	आ ११२६	१४८
त्यसाम् एनत् ।	मा ४१६१	७०	दरिद्रः अशतन्त्याम् ।	आ ६१४७	२११
त्रयी त्रयी ।	२१६	६	दशैकदशात् ।	त ११३६	३६५
त्रक्षि-तुषि-पुषि० ।	क ४१२६	२८७	दहि-विहि-दुहि० ।	आ ७१४७	२२४
त्रि-चतुरः क्षिवां	मा ३११	५१	दादेः आदिः वः ।	मा २१५५	४६
त्रिणि त्रिणि अन्य ।	आ १११५	१४६	दा-मा-शा० ।	आ ६१७६	२१५
तुतीयः तुतीय ।	५१७	२२	दाङ्-नी-नु० ।	क ३१४६	२८३
तुतीयया उपदर्शः ।	क ६१३९	३२३	दार-ज्जर-अप्याय० ।	क ६११०	३१७
तुतीयया वा ।	मा ८१५	११२	दा-स्वोः इण् ।	आ ६१४४	२१०
तुतीयस्व स्वः ।	४१८	१७	दिक्-अधिकं संज्ञा० ।	मा ८१४७	१२०
तुतीया ।	मा ८११८	११४	दिक्-सब्द-अन्यार्थ० ।	मा ७१३५	१०५
तुतीयान्तात् पूर्व ।	मा ४१२८	६४	'दिष्'आदेः अनाम्भः ।	त १०१५२	३९९
'तुत्'अर्थः ।	मा ८१२६	११६	'दिष्'आदेः लौ ।	त १०६९	४०१
'तुप्'आदेः ।	आ १०११२	२४८	दिषत्-दिषाः० ।	मा ११७०	१३८
तुप-दप-सुप ।	आ ५१३९	१९३	दिषादेः ह्यः ।	आ १०३०	२५१

दिवा-विना-विद्या० ।	क	२१३८	२६६	‘सुत’वादेः अन्० ।	आ	२११८	१५४
दिग्गः श्रीः सी ।	वा	२१७५	५०	सुसन्धि-सुप्तादि० ।	आ	१०१२०	२४९
दिग्गः शायः ।	वा	९१६९	१३८	सुवेः इः ।	आ	४१७	१७५
दिग्गः स्वप्नः० ।	वा	८१६०	१२४	सु-सुप्तादिः ।	त	७१२८	३७५
दीक्षः वक्तुः० ।	आ	६१७३	२१४	स्य-स्यः ।	क	४१८	२८५
दीक्षः सति ।	आ	९१५	२३७	स्यस्यति-स्यते० ।	आ	४१५१	१८२
दीप-जग-सुख० ।	आ	१०१२४	२५०	स्य-स्यः ।	त	९११६७	३८९
दीर्घः स्वे स्वपरः ।		३१५	११	सु-स्तु-सोः ।	क	५११४	३०५
दीर्घी-आत् ।	वा	३१९	५२	[श्रेः स]व्ये ।	त	२११७	३३१
दीर्घात् ।	त	९१६३	३७६	सोपत्य पचति० ।	त	९११६८	३८९
दीर्घाद् वा कः ।		४११७	१९	सन्-स्य-सिन्त्यत् ।	त	७५५५	३४९
दुः ‘त्यद्’अदिः ।	त	१०११	३९१	सन्नात् ईयः ।	त	११२७	४१०
दुः-सु-ईयतः० ।	क	६११४	३१७	सन्नात् सिन् ।	त	२१३६	३३५
दुष-द्विष-दुष्टः० ।	क	४११३	२८५	सन्ने ।	वा	४१२६	६३
दुष्ट-दिष्ट-विष्टः० ।	आ	४१७७	१८६	द्वयोः ।	आ	५१७५	१९९
दुष्टः वः वः ।	क	२१५५	२७२	द्वयुक्ति-अन्० ।	आ	८१६२	२३५
द्वयत् एवः ।	त	१०१५९	४००	द्वयुक्ति-अन्० ।	आ	११४४	१५०
द्वेः द्विगि परो० ।	आ	३१५८	१७४	द्वयुक्ती कः ।	आ	४१४४	१८१
‘द्विषत्’अन्तात् ।	त	८१२३	३५५	द्वयादेः गुणात् ।	त	२११	३२८
‘द्विषत्’आदिभ्यः ।	त	२१२१	३३२	द्विः परोक्षा-के० ।	आ	३१२८	१६९
‘द्विषत्’आदीन् द्विन् ।	त	९१११४	३८०	द्विः अन्० ।	वा	७१४	९८
द्वेष्टात् वन् वः ।	त	१११९	४०७	द्वि-एष-स्त०	वा	६१३७	९६
द्वेष्टव्य-अवची० ।	क	४१५८	२९२	द्विगोः ।	वा	५१३३	८०
द्वेष्टे एव पृष्टः० ।	त	१०१३	३९१	द्विगोः अन्-अन्ः ।	त	१११७२	४१८
द्वेषवर्द्धि-दीर्घि० ।	वा	५१४	७५	द्विगोः अन्वः ।	त	११११२	४०८
द्विष्टि-आदिभ्यः० ।	त	९१५४	३६९	द्विगोः ईन् ।	त	९११३२	३८२
द्वो-द्वी-ना-स्वप्नः० ।	आ	६१५७	२१२	द्विगोः ईन् ।	त	९११६४	३८८
द्वः सू स्वाद्यौ ।	वा	४१६६	७१	द्वितीय-सर्वयोः ।	आ	४११०	१७६
द्वः द्वौ एत् ।	आ	३१५६	१७४	द्वितीयवा ।	क	६१३४	३२२
द्वोः एव प्राचः ।	त	१०१२५	३९४	द्वितीया च एतेन ।	वा	७१६०	१०९
द्वोः कृपा-सम्बन्धः० ।	त	१०१४८	३९८	द्वितीयादि-अन्व० ।	वा	८१५६	१२३
द्वोः ‘अन्’अदी० ।	त	१०१६	३९१	द्वि-त्रि-चतुः ।	त	९११४१	३८४
द्वोः कृष्टः ।	वा	४१४०	६५	द्वि-त्रि-चतुः ।	वा	८१७	११२
द्वंस-सम्बन्धः कपि ।	आ	९१५४	२४४	द्वि-त्रेः अन् वः ।	त	९११३७	३८३
द्वि-नावात् पक्षी द्वयः ।	क	२१२२	२६७	द्वित्वे द्वि-द्वयोः ।	आ	४११	१७५
द्वि-लोमिवदोः० ।	वा	६११४	९१	द्वित्वे कानः ।		५१२३	२४
द्व-सुप्त-अन्० ।	वा	२१२	३७	द्विषः करी कर्त् ।	क	३१३४	२८९

ह्रस्वर-अम्बा।	मा ३१७३	५८	न आदिस्वरः ।	आ ३१३२	३७०
ह्रस्वर-अम्बा।	त ९११५६	३८७	न आत्मन्वे ।	मा २१६७	४९
हीमात् अनुसुप्तु।	त १०१८९	४०४	न इतः प्राग्।	मा २१३१	१०
धम-मगात्।	त ८११६	३५४	न इहम्-अवधः।	मा ४११९	६२
धमात् योगात्।	मा ५१३८	८९	न इतः ।	आ ६११२	२०६
धर्म-अर्थभाषि।	मा ९१३७	१३२	न कथम-उपरमः ।	आ ९१६४	२४६
धर्म-शोक।	त ७१५६	३४९	न कर्म-आदिभ्यः ।	मा २१७३	५०
धर्म-अधर्मो।	त ९१३७	३६६	न कर्म ।	२१९	७
धामः धुति ।	मा २१४८	४५	नः ।	५१२०	२४
धामः हिः ।	आ ६१६४	२९३	नः अज्ञादेः ।	त ७१३	३४१
धाञ्-अहि अयेः ।	आ ५१९१	२०१	नः अवज्ञातः।	५१२५	२४
धातुः ।	आ ३१२७	१६९	नः व्यञ्जनकः।	आ ९१५०	२४४
धातु-विभक्ति।	२१२	५	नः कृत् स्थाकथये ।	मा २१११	३९
धातोः गति-कारकं।	मा २११	३७	न कृत्ति ।	मा ६१३३	९५
धात्री ।	क ३१४८	२८३	न कृतस्व ।	मा ७१५४	१०८
धान्येभ्यः ईनञ् ।	त २१९	३३०	न-कृत्-कृत्ति।	आ ५११४	१८९
धारि-इकः।	क ३१३७	२८०	न धृन्मादीनाम् ।	मा २११४	४०
धुताम् ।	मा १११९	३२	'नञ्' आदेशः ।	मा ९१७८	१३९
धुतः तुतीयः ।	मा २१४६	४५	न गतौ वञ्चः ।	आ ८१२८	२३०
धुति धमि ।	आ ४१६७	१८५	न कटात् कुत्सा।	त १०१३३	३२५
धुतः धुति स्वे।	५१५	२९	नञ् ।	मा ८१११	११३
धुतः न-एवमी ।	त ८११०	३५३	नञ्-कृत्-कृत्ति।	त २१२३	३३२
धृञ्-धृ-स्तुभ्यः।	आ ५११५	१८९	नञः अग्निः कान्ते ।	क ५१९१	३९५
'धृञ्' आदेशः ।	त १०१३७	३६६	नञः अह् ।	मा ९१७५	१३९
धेटः कतुयात्।	मा २१५०	४६	नञः स्तरात्।	क ११४८	२६३
धुभि-धुभि-धुभि।	क ६११७	३१८	न नीच-धि।	आ ७१११	२४८
ध्वमः स्वः ।	क ४११०३	३०२	न धिञ्-य-कृत्।	क ४१७	२८५
न ।	मा ६१२३	९३	न तद्धितः।	मा ९१८३	१४०
न-अन्वः ।	मा ५११६	७७	न तच्च धमि ।	आ ९१७०	२३६
न अकिमापदे।	५१३४	२६	न तिङि दीर्घः ।	आ ८११९	२२९
न अतः ।	मा ४१६	६०	नद-नद-पठः।	क ५१३७	३०८
न अन्मत् ।	मा ४१५५	६९	न दन्वितः।	मा ९१२५	३३०
न अन्मत्तः ।	मा ५१२७	७९	न दितिः ।	मा २१४०	४४
न अग्निरामे।	५१४४	२८	न दि-स्वोः ।	आ ८१४५	२३२
न अक्षरात्।	मा १०११५	२४९	'नदी-अधेः' कृत् ।	त १०११३	३९२
न अक्षस्व।	मा ८१२५	१३५	नदीभिः समानादौ ।	मा ८१५५	१२३
न अतो हाकः ।	आ ४११९	४७०	न द्विस्वरात् आह् ।	त १०१५८	४९२

न ह्युक्ति-कम् ।	मा ११२३	३२	नाथ-सिद्ध-शक्ति ।	आ २१६	१५१
न ह्युक्तेः किति ।	आ ८१४०	२३२	नाथः ।	मा ६११५	९१
न मन्त्र-मुखात् ।	मा ५१४९	८३	नाम नाम्ना ।	मा ८११	१११
न न-व-द-राः ।	आ ३१३४	१७०	नाम वा ।	त १०१५	३९१
ननो वृष्टौ ।	क ३१३१	२८०	नाम सित्-अय ।	२११०	८
नन्यादिभ्यः जनः ।	क ११४६	२६३	नाम् आमः	मा ११४२	३६
न न-द-व-वर्ष ।	त २११९	३३२	नामिनः भवतमी ।	मा २१५२	४६
न-न्योः वा ।	क ३१३२	२८०	नाम्नि ।	मा २१७१	४९
नपि जस्-शवी ।	२१५	६	नाम्नि ।	मा ५१२६	७९
नपि वा न ।	मा २१६८	४९	नाम्नि ।	त १११३०	४११
नपः जस्-शसोः क्षिः ।	मा ११३३	३४	नाम्नि ।	त ९११४७	३८५
न बहुमीहो ।	वा ४१३२	६४	नाम्नि ।	क ५१७६	३१४
न मनः ।	मा ५११७	७७	नाम्नि ।	मा ९१४८	१३४
नमस-पुरसः ।	५१३०	२५	नाम्नि तिक् ।	क ११४१	२६२
नमि-कमि-कम्पि ।	क ४१४२	२९०	नामिनः स्वरात् ।	मा ९१५७	१३६
नमि-नामि-भावेः ।	आ ५१८०	१९९	नाम्नः निष् ।	आ ३११	१६५
नम् श्यादी ।	मा १११७	३१	नाम्नः नः अन् ।	मा २१६६	४८
न राज-आचार्य ।	त ८१३५	३५७	नाम्नः प्रथमा ।	मा ७१२	९७
न रात् स्वरे ।	४१२७	२०	नाम्नः यथे ।	आ ३१३१	१७०
नरिका नामिका ।	मा ६१४०	९६	नाम्नः वदः ।	क ११२५	२५९
न व-आदेशादि ।	आ ३१४३	१७२	नाम्नः ह्रस्वात् ।	५१४०	२७
नव नव आद्यानि ।	आ १११७	१४६	नासिका-उदर ।	मा ५१४५	८२
'नववक्त्र' आदयः ।	त ९१७२	३७२	नि-अवाभ्याम् ।	क ५११६	३०५
न क्वाः ।	आ ४१५९	१८४	'निकट' आदिषु ।	त ९१६८	३७२
न वा स्वर ।	आ १०१४६	२५४	निकटपाठ-प्राप्त्य ।	मा ९११५	१२८
न कुर्यन्तः ।	२१११	८	निकृषा-समवा ।	मा ७१५	९८
न कृद्भ्यः ।	आ ७१३३	२३२	निक्ष-निस-मिन्दः ।	आ ५१७८	१९९
न खर्वादिः ।	मा ४१२७	६४	निजि-विशि ।	आ ४१३६	१८०
न स्विदि ।	आ ४१५	१७५	नित्यअकर्म ।	मा ६११०	८९
न शात् ।	५१११	२२	नित्यं वः पन्थय ।	त ९११०९	३७९
न शास्-श्रुतिः ।	आ ११३८	२४२	नित्यं नित्यवैरिणाम् ।	मा ९१२३	१३०
न शीष् डीष् ।	आ ६१३०	२०८	नित्यदितः वा ।	मा ९१९३	१४२
नशे वा इम् ।	आ १०१५	२४७	नित्यदितः ह्रस्वः	मा ३१४२	५८
नशेः नः वा ।	मा २१३७	४४	नित्यम् अन्वादेशे ।	मा ४१५९	६९
नशेः वृष्टि ।	आ ५१३६	१९२	नित्यम् 'छन्दे' ।	त ९११७४	३९०
नशेः यः ।	मा २१५७	४७	नित्याः क्षपि ।	आ ६११५	२०६
नथ पर्य ।	मा ५१५५	८४	नि दीर्घः ।	मा ३११५	५३

'निद्रा'आदिभ्यः° ।	आ ३।११	१९७	'नी'- 'विद्या'° ।	त ७।१२	३४२
निन्दाम् अ'पाप'° ।	मा ८।३४	११८	न्याय-अर्थात्° ।	त ८।१९	३५४
निपानम् आह्रावः ।	कृ ५।५२	३१०	पकि गुणः ।	आ ८।३६	२३१
नि-प्रात् युञ्जः° ।	आ ८।३२	२३१	पक्षात् च उप° ।	मा ५।४८	८३
नि-प्रेभ्यः वनः ।	ना ६।१७	९१	'पङ्गू'आदिः ।	मा ५।६९	८६
निमूलात् कवः ।	कृ ६।४८	३२५	पञ्च आदी बुद् ।	२।४	६
निगुक्तं दीयते ।	त ९।५३	३७१	पञ्चतः नपः° ।	मा १।१०	३०
नियः भवात् ।	कृ ५।२४	३०६	पञ्चत्-दक्षत्° ।	त ९।१४६	३८५
नियः आम् ।	मा १।२९	३३	पञ्चम्यां कृष्° ।	आ १।३०	१४८
निद्र-अमेः° ।	कृ ५।२३	३०६	पञ्चम्यां हेतो ।	कृ ४।५४	२९२
निद्र-दुद्र-सु-वेः° ।	आ ५।६७	१९७	पञ्च-सर्व-विज्ञात्° ।	त ८।४०	३५७
नि-वि-सु-अनु° ।	आ ६।६३	२१३	पञ्चमी ।	मा ८।२३	११५
निर्हृते ।	त ९।७८	३७४	पञ्चमी ।	आ १।६	१४५
निर्हृते 'अक्षयुत'° ।	त ९।९	३६२	पञ्चमी ।	कृ ४।९५	३००
निशा-प्रदोष° ।	त १०।७८	४०३	पण-अयवहोः° ।	मा ६।२१	९२
'निष्क'-आदेः° ।	त ७।५२	३४८	पण्यम् ।	त ९।५५	३६९
निष्कृषः ।	आ ७।९	२१८	'पति'उत्तरपद° ।	त १।१३	४०६
निसः अना° ।	५।४१	२७	'पति'- 'राज'अन्त° ।	त २।२६	३३३
निसः गते ।	त १०।१७	३९३	पतेः पत ।	आ १०।४	२४७
निहवे ।	आ २।२३	१५५	पथि-अतिथि° ।	त ८।७	३५२
नि हनेः हः घः ।	मा २।६९	४९	पथि-मथि-कामुक्षः° ।	मा ३।२६	५५
नी-कवण-यम° ।	कृ ५।५५	३१०	पथः इकद् ।	त ९।१०८	३७९
नीचः वा कि° ।	मा ३।३	५१	पदम् अस्मिन्° ।	त ८।२१	३५४
नु-राण्-प्रच्छः ।	आ २।३७	१५७	पद-कजः घम् ।	कृ ५।१	३०३
नुः जातेः ।	मा ५।६४	८६	पदस्य ।	मा २।६३	४८
नुः वा ।	मा ४।७७	७३	पदात् वाक्यस्य° ।	मा ४।४९	६७
नुत्-जन-रजः° ।	कृ १।४५	२६३	पदात् प्रथ° ।	मा ४।६०	७०
नुतेः दक्षः ।	मा २।१५	४०	पदान्ते ।	मा २।३५	४३
नु-हेतुभ्यः रूप्य° ।	त १।१।५३	४१५	पदान्ते टोः° ।	५।१२	२३
नूनः वे वा° ।	५।२२	२४	पदिकः ।	त ९।७	३६१
नेम-अल्पादेः° ।	मा ४।२५	६३	पदेः ।	आ १०।२५	२५०
नेः अन्नेवे ।	कृ ५।६	३०४	परः ।	२।१७	९
नेः णञ्च ।	कृ ५।३६	३०८	'परशर'आदीन्° ।	त ९।२९	३६५
नेः ध्रुवे ।	त १०।१६	३९३	परस्मै° ।	मा १।२५	३३
नेः मा-दा° ।	आ ५।७१	१९८	परस्मै ।	आ ७।३२	४२३
नी-हिस्वरात्° ।	त ९।१४	३६२	परस्पर-अन्तो° ।	मा ४।१	५९
नी-विधे° ।	त ८।२०	३५४	परस्वरात् वा° ।	त ९।५१	३६९

‘पर’-‘अवर’ ।	त १०१७०	४०१
‘पर’-अवरे ।	क ६१९९	३१८
पर-आत्मन्नाम् ।	ना ९१४९	१३४
परा-अनोः ।	आ २१७५	१६४
परा-उपात् ।	आ २१३३	१५७
पराणि क्लन०	आ १११८	१४६
परा-वेः जेः	आ २१९	१५२
परि-अपाभ्यां ।	आ ११२९	२४१
परि-आ-वेः ।	आ २१७१	१६३
परिक्रये करणे वा ।	ना ७१२९	१०४
परिखा अस्य ।	त ८१४७	३५८
परिणामिनि ।	त ८१४३	३५८
परिदेवने ।	क ४१४८	२९१
परि-नि-वेः ।	आ ५१५६	१९५
परिपन्थं ।	त ९१३९	३६६
परिसुह-रुचिं ।	आ २१६५	१६२
परि-वि-अवात् ।	आ २११३	१५३
परिषद्ः व्यञ्ज ।	त ८१४	३५२
परे ।	ना २११२	३९
परे वा ।	क ४१६०	२९३
परेः ।	आ ५१६३	१९७
परेः अनितेः ।	आ ५१७३	१९८
परेः इण् ।	क ५१५	३०३
परेः शूते ।	क ५१२५	३०६
परेः मुख-पाश्चात् ।	त ९१२८	३६४
परेः मृषञ्च ।	आ २१७८	१६४
परेः यज्ञे ।	क ५११७	३०५
परेः स-दहं ।	क ४१२१	२८७
परेः स-चरः ।	क ५१७०	३१३
परोक्षा ।	आ १११०	१४५
परोक्षायाम् ।	आ ५१२८	१९१
परोक्षे ।	क ३१२७	२७९
परोवरीण० ।	त ७१९	३३९
पर्ण-कृकणात् ।	त १०१४६	३९८
‘पर्ष’आदेः इकट् ।	त ९१६	३६१
पर्षतात् ।	त १०१४४	३९७
पर्षद्ः ष्यः ।	त ९१३२	३६५

पवर्ग-स्वरात् ।	क ११२१	२५८
पञ्च-व्यञ्जनानाम् ।	ना ९१२०	१२९
पश्चात्-आदिं ।	त १०१९०	४४४
पश्चात्-पुरस् ।	त १०११४	३९३
पश्चाति अनु० ।	त ९१४६	३६८
पा-प्रा-प्या० ।	आ ५१४	१८७
पाठे अ‘व’अन्त० ।	आ ५१७२	१९८
पाणिगृहीती० ।	ना ५१३३	७८
पाणि-समवां ।	क ११२८	२५९
पाणेः ध्यः ।	क २१४५	२७१
पातेः ।	आ ९१२३	२४०
पात्र-आढकं ।	त ९११६३	३८८
पात्रात् ।	त ९११७१	३८९
‘पात्रेसमित’ ।	ना ८१३१	११७
पादाद्योः ।	ना ४१५६	६९
पादः	ना ५१२१	७८
पादः पद् ।	ना ३१३२	५६
पाद्य-अर्थे ।	त ८१२४	३५५
पार-अवारं ।	त १०१६१	४००
पारावणम् ।	त ९१७४	३७३
पारे-अथ्ये-अत्रे ।	ना ८१५३	१२२
‘पाथै’आदिभ्यः ।	क २११४	२६६
पिता मात्रा वा ।	ना ९१४	१२६
पिति उवर्णस्य ।	आ ८१४३	२३२
पिश्यं वा ।	त १११५०	४१४
पिब-एति-हां ।	आ ५११७	१८९
‘पिष्ट’-आदेः ।	त २११५	३३१
पुम्-अनुवः ।	ना ९१५३	१३५
पुष्पञ्च अन्वतः ।	ना १११५	३१
पुवत् कर्मधारये ।	ना ९१८७	१४१
पुंमास्मि षः ।	क ६१५	३१६
पुंसः कस् ।	ना ३१२३	५५
पुच्छात् ।	ना ५१४६	८२
पुच्छात् असौ ।	आ ३१२४	१६९
पुत्रात् ईयः च ।	त ९११५७	३८७
पुत्रे ।	ना ९१६४	१३७
पुत्रे अहं जातुः ।	ना ३१४६	५९

पुत्रे वा ।	ना ९।५९	१३६	पोटा-बुधति ।	ना ८।४२	११९
पुमः अथोवे ।	५।२४	२४	प्यः अत्र ।	त ८।३७	३५७
'पुरा'भादी ।	क ३।२९	२७९	प्यायः वा ।	आ ४।४८	१८२
पुराणे कुर्ये ।	त १।१४०	४१२	प्र-उपात् बन्धि ।	क १।४	२५५
पुरा-यावतोः ।	क ४।५०	२९१	प्र-उपाभ्याम् ।	आ २।३४	१५७
पुरः मद्र ।	त १०।८१	४०३	प्रकारे अस्व ।	त ७।६९	३५०
पुरुषः स्त्रिया ।	ना ९।८	१२७	प्रहृत्या ।	ना ८।२१	११५
पुरुषात् प्रमा ।	ना ५।३६	८०	प्रचये वा सामा ।	क ४।१००	३०१
पुरोडाश ।	त १।१६०	४१६	प्रक्षा-पर्ण-उदक ।	त ७।१९	३४४
पु-बात् उद् ।	आ ८।१४	२२८	प्रक्षा-अद्धा-अर्चा ।	त ७।६	३४१
पुष्कर'आदेः ।	त ७।६४	३५०	प्रति-अनोः लोम ।	त ९।२७	३६४
'पुष्य'अर्थात् भे ।	ना ९।१२	१२७	प्रति-अनोः गृणा ।	ना ७।२५	१०३
'पू'आदेः ह्रस्वः ।	आ ५।५	१८७	प्रति-अभि-अतेः ।	आ २।७६	१६४
पूह-क्लिशि ।	आ ७।२३	२२०	प्रति-आळः भुवा ।	ना ७।२४	१०३
पूह-यजः शानः ।	क ३।३८	२८१	'प्रतिजन्'आदेः ।	त ८।६	३५२
पूआ-प्रलम्भ ।	आ ९।९	२३८	प्रतिष्ठाने ।	आ २।४८	१५९
प्रतकनु-अग्नि ।	ना ५।३९	८१	प्रतिनिधि-प्रतिदाने ।	ना ७।३३	१०४
पू-ङु-यौतेः ।	क ५।२२	३०६	प्रतिपथात् ।	त ९।३०	३६५
प्ररणात् अर्चा ।	९।१५०	३८६	प्रतेः ।	आ ४।५२	१८३
प्ररणात् वयसि ।	त ७।६१	३४९	प्रतेष्व अये ।	आ ५।४३	१९३
प्ररणे च आत्मनः ।	ना ९।५२	१३५	प्रथयात् अतः ।	आ ८।५६	२३४
पूर्णीमासः अण् ।	त ७।५०	३४८	प्रथयः कृतः ।	२।१६	९
पूर्व-अग्ने-प्रथमे ।	क ६।२३	३१९	प्रथये ।	४।९	१७
पूर्वम् अनेन ।	त २।७	३३०	प्रथये ।	५।३८	२७
पूर्व-अपर ।	ना ८।९	११३	प्रथये च स्यादेः ।	ना ९।४२	१३३
पूर्व-अपर-प्रथम ।	ना ८।३५	११८	प्रथम-द्वितीयाः ।	१।१४	३
पूर्वकाल-एक ।	ना ८।३३	११७	प्रथ-मद-त्वर ।	आ ४।२९	१७९
पूर्वपदस्थात् ।	ना २।२१	४१	प्रथमोक्तं प्राक् ।	ना ९।२८	१३१
पूर्वस्य अस्वे ।	आ ४।६	१७५	प्र-दश-ऋण ।	३।१६	१३
पूर्वाण्ड-अपरा ।	त १०।८२	४०३	प्रदानः ते वा ।	आ ६।६२	२१३
पूर्वात् कर्तुः ।	क २।९	२६५	प्रभृति ।	त १।१।५	४१५
पृथक्-माना ।	ना ७।६२	११०	'प्रभृत'आदीन् ।	त ९।४२	३६७
पृथिवीमध्यात् ।	त १०।४१	३९७	प्रमद-संमदी ।	क ५।४९	३०९
पृथिवी-सर्व ।	त १।१५८	३८७	प्रमाण-समा ।	क ६।४२	३२३
पृथिव्या अ ।	त १।१६	४०७	प्रयोक्तव्यापारे ।	आ ६।५	२०४
'पृथु'आदेः ।	त २।२४	३३३	प्रयोजनम् ।	त ९।९४	३७६

प्रयन-आख्यानं ।	कु ५१७४	३१३	कलानां बहुवच ।	मा ९११७	१२९
‘प्रप्रय आदिः ।	आ ९१५८	२४५	कल्पुनी-प्रोष्ठपदस्थ°	मा ६१२६	९४
प्र-समः स्वयः ।	आ ४१५४	१८३	कन्धे बलि वा ।	मा ९१४५	१३३
प्रसहने अर्थः ।	आ २१३०	१५६	कन्धे नाम्नि ।	कु ६१५३	३२५
प्रस्य ऊह-ऊह° ।	३११०	१२	कन्ध्यात् अस° ।	त १११८	४०७
प्रहृणम् ।	त ११५०	३६९	कहिः-परि-अप० ।	मा ८१५१	१२२
प्राक्काले	कु ६१२१	३१९	कहिषः टीकण् च ।	त १११४	४०६
प्राग्-अपाग्-उदक्° ।	त १०१६२	४००	कहु-आदिः ।	मा ५१११	७६
प्राग्देसे ।	त १०१४	३९१	कहुविषयेभ्यः ।	त १०१२९	३९५
प्राग् बिन्दोः° ।	११३	२	कहुस्वरपूर्व० ।	त ९१५९	३७०
प्राग्बत् ।	आ २१२७	१५५	कहुस्वरात् प्रायः ।	त १११५९	४१६
प्राचां वारे° ।	मा ९१४७	१३४	काव्य-ऊष्म-फेन० ।	आ ३१२२	१६९
प्राणि-त्प्राङ्गा° ।	मा ९११३	१२८	काङ्कन्त-कटु० ।	मा ५१६८	८६
प्राणिनि अणिभः°	आ २१७९	१६४	‘बाहु’-‘ऊह’आदे° ।	त ७०-७	३४९
प्राणिनि भूते ।	त ९१८५	३७५	बिभीतेः स्वार्थे° ।	आ ९१११	२३८
प्राग्यज्ञत् आतः° ।	त ७०७	३४१	बुद्धि-इच्छा° ।	कु ३१४०	२८१
प्रात् अयज्ञे ।	कु ५११३	३०४	प्रक्षणः तयः ।	त २१३९	३३६
प्रात् दा-ज्ञः ।	कु २१३१	२६९	प्रक्ष-भ्रूण-द्वयात्° ।	कु ३११३	२७६
प्रात् युग्म-तुल्या° ।	कु ५१४२	३०८	प्रक्षवादी ।	कु २१६	२६५
प्रात् सति-टु° ।	कु ४१२०	२८६	प्रक्षणात् सोसी ।	मा ९१५६	१३६
प्रात् सुव-जोः ।	कु ४१३९	२८९	प्रुषः पञ्चामाम्° ।	आ ११३३	१४९
प्रात् बहः ।	आ २१७७	१६४	प्र-ऋतुसुख्य° ।	मा ९१४०	१३३
प्रादिः न अप्रत्ययः ।	आ ११२	१४४	प्र-ऋतु-‘सन्ध्या’° ।	त १०१८४	४०३
प्राप्त-आपन्ने तया° ।	मा ८११०	११४	प्रक-प्रोदना° ।	त ९१६४	३७१
प्रावृषः एष्यः ।	त १०१८६	४०४	प्रकात् णः ।	त ८१३	३५९
प्रियः ।	मा ९१३५	१३२	प्रक्षेः हिंसायाम् ।	मा ६१११	९०
‘प्रिय’आदौ ।	मा ९१८५	१४१	प्रक्षयम् अस्मै° ।	त ९१६२	३७१
प्रिय-वशात् वदः ।	कु २१५१	२७१	प्रक्ष्या-उमा-तिलात् ।	त २११३	३३१
प्रीच्-धृषोः नक् ।	आ ९१२०	२३९	प्रक्षः विण् ।	कु २१५७	२७३
प्रु-स-स्वः° ।	कु ११४२	२६२	प्रक्षिन्न-भासि-मिदः° ।	कु ४१३५	२८९
प्रेष-अनुज्ञा° ।	कु ४१८१	२९८	प्रक्षोः षो वा ।	आ ९१५३	२४४
प्रोफात् ।	त १११६८	४१७	प्रक्ष-आयुष्य° ।	मा ७१२१	१०२
प्रोक्ते ।	त १११३४	४१२	प्रक्षतः कण-ईयसौ ।	त १०११२	३९२
प्लतात् ।	४११८	१९	प्रक्षतः सिना मोम् ।	मा ३१४१	५८
प्लुतः असन्धिः° ।	४११	१५	प्रक्षिभ्यति ‘यमी’° ।	कु ४१४६	२९०
‘प्ल’आदि-डु० ।	मा ३१४४	१७२	प्रक्षिभ्यति कलहेती ।	कु ४१७७	२९७
प्ल-बर्हात्° ।	त ७१२६	३४५	प्रक्षिभ्यन्ती ।	कु ४१४७	२९०

भविष्यन्ती ।	आ ११३ १४५	भरतः पतः अद्	आ ६८२	२१६
'भस्म'आदयः ।	ऊ ३१३ २७४	भ्रातृ-पुत्रभर्ता ।	ना ११६	१२६
'भस्मा'आदेः ।	त १११८ ३६०	[भू-व्यवहजनोः]	मा २१५	३८
भगवत् यः च ।	त १११५१ ३८६	भवादेः इकः दीर्घः ।	मा २१३४	४३
भागिनि च प्रति ।	मा ७१९ ९९	मः अकर्मि ।	आ ९६५	२४६
भाष्वात् समाचितौ ।	आ ३१२५ १६९	मः पदान्ते ।	४११३	१८
भाषात् इमः ।	त १११० ३६३	मः वा ।	आ ८११७	२२८
भावे ।	ऊ ५१७७ ३१४	म-अवर्णान्त ।	मा २१७०	४९
भावे अनुपस ।	ऊ ५१५३ ३१०	मग् आने ।	आ ८१७४	२३६
भावे एव-तली ।	त २१२२ ३३२	महुङ्क-सर्शरात् ।	त ११६१	३७०
'भाष'आदीनां वा ।	आ ११३९ २४२	'मणि'आदेः ।	त ७३५	३४६
मिक्षा-सेना ।	ऊ २११० २६५	मत्त-मदस्य ।	त ८११८	३५४
'मिदा'आदयः ।	ऊ ५१६६ ३१२	मत्स्यस्य यः ।	मा ४१८२	७३
मियः वा ।	आ ८१६५ २३५	मन्त्रं अच् ।	त १०१५३	३९९
मित ऐत् ।	मा ४११८ ६२	'मनु'-'कुषि'आदि ।	त ७१२३	३४४
'भीम'आदयः ।	ऊ १११० २५६	मध्य-अन्तात् ।	मा ११४३	१३३
भीरु-भीरुक ।	ऊ ४१४४ २९०	मध्यात् मः ।	त १०१९१	४०५
भी-स्ति-लोभ्यः ।	आ २१६२ १६२	मनसः टः ।	मा ११५०	१३५
भी-द्वी-सु-होः ।	आ ११२८ १४८	मनसि ईक्षार्थः ।	मा ४१५८	६९
भुजः अदौ ।	आ ८१३३ २३१	मनुर-नमो ।	२११३	८
भुवः अन्वचा ।	ऊ ६१५७ ३२६	मनोः औ च वा ।	मा ५१४०	८१
भुवः अवज्ञाने ।	ऊ ५१२६ ३०६	मन् बहुमीक्षणः ।	मा ५१८	७६
भुवः परीक्षा ।	आ ११६८ २४६	'मन्'-'म'अन्तात्	त ७१६२	३४९
भुवे प्राप्ता इतिः ।	आ ६११८ २०६	मन्तस्य युव ।	मा ४१४३	६६
भू-तः यः ।	ऊ ११३ २५५	मन्यस्य अ'काक' ।	मा ७१२०	१०१
भू-जेः ण्यक् ।	ऊ ४१९ २८५	मन्यात् ।	ऊ २१३८	२७०
भूयत् च आशंस्ये	ऊ ४१८९ २९९	मन्-वल्-ववनिप् ।	ऊ २१६०	२७३
भूते प्रवन्च ।	ऊ ४१६१ २९३	ममो व्यञ्जने ।	४११२	१८
भू-व्ययोः ।	आ ४१३९ १८०	'मयूरव्यंसक' ।	मा ८१४९	१२१
भूषा-कोषार्थः ।	ऊ ४१४ २८४	मरक् सु-अद् ।	ऊ ४१३२	२८८
भूषार्थ-सन्-दुष्ट ।	आ १०१५० २५४	मरुत्-पर्वणः ।	त ७१३६	३४६
भू-अः अछ ।	ऊ ५१३४ ३०७	मलात् ईमसक ।	त ७१२७	३४५
सूयः मास्ति ।	ऊ ५१८३ ३१४	मस्तेः सः न् ।	आ ५१३७	१९२
सृति-अंश ।	त १११५२ ३८६	महाराजात् इकण् ।	त १११२१	४०९
सूत-आमीक्ष्ये ।	ऊ ४१९९ ३०१	माक्षि अघतनी ।	ऊ ४१९७	३०१
मे अयः इ ।	मा ४१११ ६१	माक्षि सापे शतु ।	आ १११९	१४६
'भोग'उत्तरणद् ।	त ८१३९ ३५७	माणव-वरकात् ।	त ८१३८	३५७

मातर-पितरम् ।	भा ९।७१	१३८	यः सप्तम्याः ।	आ १।४०	१५०
वातुल-आचार्यः ।	ना ५।४१	८१	'य'उपान्यात् ।	त २।३४	३३५
'माघ'उत्तरपदः ।	त ९।४५	३६८	यकः तृतीयः ।	आ ३।३५	१७१
माने ।	कृ ५।२९	३०७	यक्-अकवतेः ।	आ ४।१७	१७७
मान्ताः पृक्चः ।	१।१३	३	यक्-सु कः ।	आ ८।४८	२३३
मारण-तौषणः ।	आ ९।३२	२४१	यक्-परोक्षयोः ।	आ ४।४७	१८२
मात्स्यायः क्षेपे	त ७।५९	३४९	यकि त्वप्-व्या ।	आ ४।५७	१८४
'माशब्दम्' इत्या ।	त ९।४३	३६७	यकः वा	ना २।४९	४६
माष-पणः ।	त ९।१३४	३८३	यजि-त्यजः ।	आ ८।३४	२३१
मास-निशा ।	भा ४।८०	७३	यजेः यज्ञाङ्गे ।	आ ८।२९	२३०
मासात् वयसिः ।	त ९।८६	३७५	'यज्'आदि-स्वप् ।	आ ४।४१	०८१
मिष्-मीयोः ।	आ ९।७	२३७	यङ्-इण्ठादि ।	त ९।१७०	३८९
'मित्तु'आदयः ।	कृ ३।४२	२८२	यङ्गनाम् दक्षिणायाम् ।	त ९।११६	३८०
मित-नखः ।	कृ २।५०	२७१	ययः सस्वरस्य ।	आ ४।४०	१८१
मिथः ग्रहणे ।	ना ८।५७	१२३	ययः वा यम् ।	ना ५।५९	८५
मिथ्याकृतः ।	आ २।६४	१६२	ययो वयः ।	४।२३	२०
मिन् ।	त ७।२२	३४४	यतः निर्धारणम् ।	ना ७।४३	१०६
मि-मी-मा-दाम् ।	आ ३।५१	१७३	यति-यजि-रक्षि ।	कृ ५।५८	३११
मीन-मत्स्य-पक्षिः ।	त ९।३८	३६६	यत्-यदि-यदा ।	कृ ४।६९	२९५
मुचि-रिचि-सिचिः ।	आ ७।३८	२२२	यथाकाम-अनु ।	त ७।१०	३३९
मुष्टी ग्रहः ।	कृ ५।२०	३०५	यथा-तथात् ईष्ठा ।	कृ ६।२५	३२०
मुह्यदीनां वा ।	ना २।५६	४७	यथामुख-संमुखात् ।	त ७।३	३३८
मूल्यैः क्रीते ।	त ९।१४२	३८४	यदर्थम् ततः ।	ना ७।२८	१०३
मृज-मृष-शंसः ।	कृ १।१८	२५८	यदि सप्तमी ।	कृ ४।८७	२९९
'मृषोष'आदयः ।	कृ १।३०	२५९	यद्गावः भावः ।	ना ७।४१	१०६
मृषः क्षान्ती ।	आ ६।३१	२०९	यपि ।	आ ८।१६	२२८
मेघ-मृति-भयः ।	कृ २।५२	२७२	यपि च अदः ।	आ ६।६६	२१३
मेघः तुल्यः ।	कृ ६।२०	३१९	यपः स्वाभिनः ।	ना ७।३४	१०४
मेघः मित् ।	आ ६।५५	२१२	यप्-अङ्किति ।	आ ९।६	२३७
मेघा-रथाभ्याम् ।	त ७।३३	३४५	यमि-रमि-मम् ।	आ ५।१६	१८९
मोः वा ।	ना ४।४१	६६	यमि-रमि-नमिः ।	आ ८।१५	२२८
मौद'आदिभ्यः ।	त १।१३५	४१९	यमि-रमि-नमि-यमेः ।	आ ७।४४	२२३
म्नां घुटि अपः ।	४।१०	१७	यमि-रमि-कमेः ।	आ ७।४३	२२३
मू-बोब मः० ।	ना २।३६	४४	यमः कम्-उत् ।	आ २।६९	१६३
यः ।	त ८।१	३५२	यमः अपरिः ।	आ ९।३१	२४१
यः अर्धात् ।	त १०।६७	४०१	यमः धिक् विवाहे ।	आ ६।४१	२१०
यः च वरसः ।	त १।१४६	४१४			

यमः सम-नि°।	कृ ५।३८	३०८
य-र-ल बा°।	१।१७	४
यवन-यवात्°।	ना ५।५७	८५
यव-यवक°।	त २।११	३३०
यस्य स्वरेषु°।	त १०।२	३९१
य-स्वरे प्रादुसः°।	आ ५।४७	१९४
याचित-अपमि°।	त ९।११	३६२
याम्-युसोः इयम्°।	आ १।४१	१५०
यायावरः ।	कृ ४।४१	२८९
यावतः जीव°।	कृ ६।२९	३२१
यि ङिति ङाय् ।	आ ८।७०	२३६
यि ङक्	आ ८।६८	२३५
'युज'आदेः बा ।	आ ६।१७	२०६
युजि-अचि-कृञ्वः ।	आ २।६०	४७
युजि-असमासे ।	ना ३।२१	५४
युजि-रुजि-रुजि°।	आ ७।३९	२२३
यु-दु-दोः ।	कृ ५।१९	३०५
'युव'आदि-'हायन'°।	त २।२९	३३४
युष्मद्-अस्मद्व्याम्°।	ना ४।३४	६५
युष्मद्-अस्मदोः बा°।	त १०।९३	४०५
यूनः तिः ।	ना ५।७०	८७
यूयम् वयम् असा ।	ना ४।४६	६६
येन क्रियते तत्°।	ना ६।६	८८
ये बा ।	आ ८।२२	२२९
'योग'आदेये°।	त ९।१०२	३७८
योग्य-कामुकौ ।	त ९।१०३	३७८
यौ व्यञ्जनादेः°।	आ ६।२८	२०८
य्वः अपुसः ।	ना १।४०	३५
य्वत् संप्रसारणम् ।	आ ४।७९	१८६
रक्षत्-उच्छ्रतोः ।	त ९।४०	३६६
रक्षोः प्राणिनि बा ।	त १०।६६	४०१
रञ्जः ।	आ ९।५५	२४४
र-वात् अमुच्छ° ।	आ ८।६	२२६
रव-खल-तिल°।	त ८।३६	३५७
रषादि-आदि-भूयः ।	आ ७।७	२१८
रषः ।	आ ५।२७	१९१
रभ-जम-सक°।	आ ३।५०	१७३
रमेः अपरोक्षा°।	अ ५।२९	१९१

रम्-रिमौ च°।	आ ४।२५	१७८
'रमि'आदिभ्यः°।	कृ ६।३	३१६
र-वात् नः षः ।	ना २।१३	३९
राम-उत्फुक्°।	ना ९।७३	१३८
राज-सहाभ्या°।	कृ ३।१०	२७५
'राजदन्त'आदिषु ।	ना ९।२९	१३१
रात् ङक् ।	आ ४।७४	१८६
रात् सः ।	ना २।६४	४८
रात्रि-अहः-संव°।	त ९।८३	३७४
रात्रौ वसः अन्य°।	कृ ३।२१	२७७
रात्रि-रुचि-कुधि° ।	आ ७।४१	२२३
राधेः वधे ।	आ ३।४८	१७२
राधः व्यञ्जने ।	ना ४।१४	६१
'राष्ट्र'आदेः फल्गुः ।	त ११।२	४०६
राष्ट्रात् इयः ।	त १०।१९	३९३
राष्ट्रेभ्यः ।	त १०।२८	३९५
रिति ।	ना ९।८८	१४१
रि-रिष्टात्-स्तात्°।	ना ७।४६	१७७
रिशि-रुशि-रुशि°।	आ ७।४५	२२३
रीम् कृत्वताम् ।	आ ४।२४	१७८
रुचि-कृष्यर्थ° ।	ना ७।२३	१०२
'रुजा' अर्थस्य° ।	ना ६।१८	९२
रुद-विद-मुष°।	आ ६।३५	२०९
रुदादेः ईद च ।	आ ८।५१	२३३
रुदादेः इमम्°।	आ १०।३९	२५२
रुघः ।	आ १०।४७	२५४
रुहः षः ।	आ ९।१६	२३९
रुहादिभ्यः ।	ना ५।३	७५
रुपात् प्रधास्त°।	त ७।४९	३४८
'रुष्य'उत्तरपद°।	त १०।५१	३९८
रोग-आतये बा ।	त १०।७७	४०२
रोमन्वात् ङक्च°।	आ ३।१८	१६८
रो रे ङक् पूर्व°।	५।१	२१
रः अस्यादि° ।	ना २।४४	४५
रः कः अग्री°।	आ ५।८३	२००
रः सः अशिदपदे ।	५।२६	२४
रः सुपि ।	ना २।४५	४५
रेः कान्ये	५।३९	२७

रोः उपसर्गात् ।	कु	५।३३	३०७
इ-ए-णौ संख्यानाम् ।	ना	१।४४	३६
ह्रींभ्यामह्रौ वा व्यङ्गजनम् ।	४।२१	२०	
लङ्गि-कम्पोः ।	आ	९।५२	२४४
लघु'आदेः इकः ।	त	२।३०	३३४
लघुस्वर-चिं ।	आ	९।३८	१३२
लघोः उपान्तस्य ।	आ	८।३९	२३१
लघोः वीर्घः अस्व ।	आ	४।२८	१७९
लघोः व्यञ्जनात् ।	आ	६।५३	२१२
'लभ्'आदिभ्यः ।	कु	५।८८	३१५
लभः ।	आ	५।३०	१९१
ललाट-वात ।	कु	२।४२	२७०
लघणात् अः ।	त	९।४	३६१
लघादेः वा ।	आ	१०।३१	२५१
लघः अपात् च ।	कु	४।१८	२८६
लधि-पति-पदिभ्यः ।	कु	४।३	२८४
'लिप्'आदिं ।	आ	५।२५	१९१
लियः वा स्नेहः ।	आ	९।२१	२३९
लि-लौ ।	५।१४	२३	
'लिह्'आदिभ्यः ।	कु	१।३३	२६०
लीङ् लिनोः वा ।	आ	९।८	२३८
लुग् गित् ।	ना	१।३	२९
लुग् बहुलं ।	आ	५।९०	२०१
'लुप'आदेः गौ ।	आ	६।९	२०५
लुभिः-अन्वेः विमोहः ।	आ	७।२२	२२०
लुति भाङ् ।	३।१९	१४	
लुदितः ।	आ	१०।१९	२४९
लोक-सर्वलोकात् ।	त	९।१६१	३८८
लोकाद् वर्णक्रमः ।	१।२	२	
लोम्नः अपत्येषु ।	त	११।११	४०८
'लोहित'आदिं ।	ना	५।६०	८५
लः लङ् ।	आ	९।२२	२४०
लः ।	आ	४।६१	१८४
लः विधूनने ।	आ	९।१७	२३९
लवित-असू-रुगातेः ।	आ	१०।२१	२५०
लचेः अनाम्नि ।	आ	८।३१	२३०
लचेः उम् ।	आ	१०।२	२४७
लघ-लस-ल्यस ।	ना	४।२०	१७७

लद्-लज-लैः ।	आ	५।१३	१८९
लद्ः अपात् ।	आ	२।६७	१६३
लमि आङ् पञ्च ।	आ	८।२५	२२९
ल-मि अपिति ।	आ	८।५८	२३४
ल-मोः वा ।	आ	५।७७	१९९
लयः-अनुद्यमे ।	कु	२।२४	२६८
लयैः लः परो ।	आ	४।६०	१८४
लरतन्तु-तित्तिरिं ।	त	११।३७	४१२
लरिक्स्-तपस् ।	आ	३।१६	१६८
लरुण-इन्द्र ।	ना	५।४२	८१
लस्यादि उमः स्वरे ।	४।७	१७	
लउये अप-परिणा ।	ना	७।३२	१०४
लण-लृङ् आदिं ।	त	२।२५	३३३
लण-मास-आतु ।	ना	९।३९	१३२
लणाद् ऋ ।	त	७।६५	३५०
लणौ लुम् ।	त	१०।६४	४००
लर्तमानसमापे ।	कु	४।८८	२९९
लर्तमाना ।	आ	१।४	१४४
लर्षादिभ्ये अवा ।	कु	५।४१	३०८
लर्षा-कादेभ्यः ।	त	१०।७५	४०२
लर्षात् अः च वा	त	९।८४	३७५
ललि-लुङिङ-लटेः भः ।	त	७।३८	३४६
लल-रण-गमिं ।	कु	५।४७	३०९
ललि-ल्यचि-ल्यचिं ।	आ	४।४२	१८१
लरय-पटय-वयस्य ।	त	८।२२	३५४
लसनात् ।	त	९।१३०	३८२
लस्न-ल्य-लिकं ।	त	९।२२	३६३
लह-अभ्रात् लिङ् ।	कु	२।४१	२७०
लहति रष ।	त	८।९	३५३
'लह'-लुर' प्रत्ये ।	त	१०।२७	३९४
लहेः प्रत्येयः ।	ना	६।१२	९०
ला अकर्मकात् ।	आ	२।७३	१६४
ला अणः ।	त	९।१३९	३८४
ला अणु-माषाभ्याम् ।	त	२।१२	३३०
ला अतोः इकः ।	त	९।१२७	३८२
ला अङ्ग्रेः ।	ना	२।९	३९
ला अनुपसर्गात् क्रमः ।	आ	२।३१	१५६

वा अनुपसर्गात् उबलं ।	आ ९३४	२४२	वा भाष-आरम्भे ।	आ ७१९६	२१९
वा अन्तिके ।	मा ९१२७	१३१	वाम् नौ द्वित्रे ।	मा ४१५०	६७
वा अपसुरः ।	आ ९१४	२३७	'वाम'आद्यवादेः ।	त ८१११	३५३
वा अभि-अब ।	आ ४१५३	१८३	वा लिप्सौ ।	आ २१४४	१५९
वा अम्-शक्ति ।	मा २१७	३८	वासुदेव-अर्जुनात् ।	त १११२०	४०९
वा अर्धपत्यादयः ।	५१४५	२८	वा स्वञ्जेः ।	आ ६१२५	२०७
वा आत्मने ।	आ १०१२३	२५०	वा स्वरे ।	आ ५१८५	२००
वा आपः ।	मा ६१३४	९५	वाहीकेषु ग्रामात् ।	त १०११०	३९२
वा आप्नोतेः ।	आ ६१५४	२१२	वा वृ-श्रुतः न ।	आ ७१४	२१७
वा इच्छाशाम् ।	मा ६१४	२०४	वि-अमेः भुवः ।	कृ ३११८	२७७
वा इद्-उवः ।	मा ११४१	३५	वि-आरायः अप ।	आ २१७४	१६४
वा उतात् प्राग् ।	कृ ४१६३	२९४	'वि'आदिभ्यः शिक ।	त १०१८	३९२
वा उपसर्गात् ।	आ २१७	१५२	वि-उदः तपः ।	आ २१५६	१६०
वा उशीनरेषु ।	त १०१११	३९२	वि-उपाभ्याम् ।	कृ ५१४	३०३
वा ऊर्णुयः सेटि ।	आ ५१११	१८८	विहातिकात् ।	त १११३१	३८२
वा ऊर्णाः ।	आ ८१४४	२३२	विच्छेः नष्ट ।	कृ ५१५७	३११
वा ऊर्णोः ।	आ ६१२१	२०७	विजेः इद् ।	आ ६१२०	२०७
वा एषमस्-हस् ।	त १०११८	३९३	विदात् कित् ।	आ ११२९	१४८
वा ओष्ठ-भोती समासे ।	३११४	१३	विदिक् ।	मा ४१३१	६४
वा कदा-कदाँः ।	कृ ४१५१	२९१	विदि-हशिभ्यः ।	कृ ६१२८	३२१
वा क्त-हृष्ययोः कर्तरि ।	मा ७१५१	१०७	विदेः हस्तन्याः ।	आ ११४३	१५०
वा वुटि ।	मा ३१४९	५९	विधा-योनि ।	त १११४९	४१४
वाचः आल-आटी ।	त ७१२१	३४४	विधि-निमज्जन ।	कृ ४१८०	२९७
'वाचोयुक्ति'आदयः ।	मा ९१६०	१३६	विधु-अरुष् ।	कृ २१४३	२५०
वात-अतीसार ।	त ७१६०	३४९	विध्यति अमन्येन ।	त ८११५	३५३
वात-दन्त-बल ।	त ७१५	३४१	विना इमाः तिस्रः ।	मा ७१६३	११०
वात-वित्त-भेक्ष्य ।	त ९१५४	३८७	विन्द-विषा-हनि ।	आ ७१३७	२९२
वातायनेऽङ्गे ।	३१२६	१५	विन्दु-इच्छ ।	कृ ४१२९	२८८
वा तृतीयायाः ।	मा ४१८	६१	विभक्तवन्तं पदम् ।	२१८	७
वादेव वृण् ।	कृ ४१२३	२८७	'विमुक्त'आदेः ।	त ७१६८	३५०
वा द्विष-आतः ।	आ ११४५	१५०	विरामे वा प्रथमः ।	२१२०	१०
वा नव पूर्वाः शि ।	मा ४१२९	६४	विरोचिनाम् अर्द्ध ।	मा ९१२२	१३०
वा नामधातो	३११८	१४	विषय-वीचयात् वा	त ९११९	३६३
वा निषेचे अलम् ।	कृ ६११८	३१८	विवादे वा ।	आ २१५९	१६१
वा परोक्षायाम् ।	आ ६१६८	२१४	विशाखा-आषाढात् ।	त ९११००	३७७
वा प्रत्ययः ङः ।	आ ८१९	२२७	विशि-यति-पदि ।	कृ ६१३६	३२२
वा वृद्धनीहेः ।	मा ११२०	७८	विशि-पदि-वहि ।	त ९१९९	३७७

विशेषणं व्यभिं।	ना ८१३२	११७	वेद्य हवन. अहाने।	आ ५१५३	१९५
विशेषणं सर्वादिं।	ना ९१३०	१३१	वेगे कवणः।	कृ ५१३९	३०८
विश्रमो वजि।	आ ९१६३	२४५	वैरक्षिणः।	त ९११७५	३९०
विसर्गः।	५१४३	२८	वै वरिका	ना ६१३८	९६
‘विदुग’आद्यः।	कृ २१५६	२७२	व्य.।	आ ४१६४	१८४
वी अजः अनं।	आ ६१७०	२१४	व्यक्तवाचाम्।	आ २१५७	१६१
वीप्स्य-लक्षणं।	ना ७१८	९९	‘व्यञ्जन’आदेः।	आ ५१८१	१९९
वृणः प्राक् कृत्याः।	कृ १११४	२५७	व्यञ्जनस्य अनादेः।	आ ४११२	१७६
वृण-तृचौ।	कृ ११३१	२६०	व्यञ्जनान।	आ ६१३७	२०९
वृ-तद्धितं।	ना ९१८४	१४१	व्यञ्जनात् घञ्।	कृ ६१७	३१७
वृजि-मद्रात्।	त १०१२३	३९४	व्यञ्जनात् यः।	आ ६१४५	२१०
वृजः धान्ये।	कृ ५१७	३०४	व्यञ्जनात् यनः।	आ ८१७	२२७
वृज्-इ जुषिं।	कृ १११७	२५७	व्यञ्जनात् यञ्।	५१४	२१
वृणोतेः वञ्जि।	कृ ५१४३	३०९	व्यञ्जनादेः अत्रं।	आ ७११	२१७
‘वृत्’ आदे स्मं।	आ २११६	१५४	व्यञ्जनादेः एकं।	आ ६१६	२०५
वृत्-वृ-आज०।	कृ ४१११	२८५	व्यञ्जनादेः अतः।	आ ५११२	१८८
वृत्तः अपपाठः।	त ९१५८	३७०	व्यञ्जनानाम् अमिति।	आ ५११०	१८८
वृत्ति-सर्गं तावने	आ २१३२	१५६	व्यञ्जने अश्च।	ना ४१६३	७०
वृद्धिमतिं।	ना ९१६७	१३८	व्यञ्जने उपं।	त ९१६५	३६४
वृद्धः यूना।	ना ९१९	१२७	व्यतिहारे जः।	कृ ५१८०	३१४
वृन्दात् आरकः।	त ७१२४	३४४	व्यध-जय-मदः।	कृ ५१५६	३१०
वृन्दाक-नागं।	ना ८१३९	११९	व्याघ्रादिभिः गौणः।	ना ८१३७	११८
वृष्टीयस्वे अस्यं।	कृ ६१३१	३२१	व्यासो।	ना ८१५५	११४
वेः।	आ ५१६५	१९७	व्यासो भावे अनं।	कृ ५१६३	३११
वेः कथ-विचं।	कृ ४११७	२८६	‘व्युष्ट’आदिषु।	त ९१११९	३८१
वेः छु-झाः।	कृ ५११०	३०४	व्येजः अपरो	आ ९१२	२३७
वेः शीष्-घिजः।	कृ ११५०	२६३	व्यो अवर्णात्।	ना ११५	२९
वेः स्कन्दः अक्षययोः।	आ ५१६२	१९६	व्यत-आशीक्ष्ये।	कृ २१४	२६४
वेः स्वाधे।	आ २१३५	१५७	व्यतीनम्।	त ९१२४	३६४
वेजः वय्।	आ ६१६९	२१४	‘व्रीहि’अर्थ-‘वृन्द’	त ७११७	३४३
वेटः अपतेः।	आ ७११७	२१८	‘व्रीहि’आदेः।	त ७११३	३४२
‘वेतन’आदे जीवति।	त ९१२१	३६३	व्रीहि-शासिभ्याम्।	त २११०	३३०
वेते. प्रजने।	आ ९११५	२३९	वः नशः।	आ ५१७०	१९८
वेतेः आत्मने।	आ ११३५	१४९	वः गते।	आ ६१५८	२१२
वेति-विछदिं।	कृ ४१३६	२८२	वकटात् अण्।	त ८११३	३५३
वेदसहभ्रतं।	ना ९१६५	१३७	‘वकल’आदेः।	त १०१५६	३९९
वे-व्या-पा-ङ्गा।	आ ९२४	२४०	वक्तव्य-वचर्हं।	ना ७१२२	१०३

शक्ति-लक्षणं ।	कृ २।२५	२६८	शिटि हे च भवु ।	५।११	१८
शक्ति-मष्टेः ढीकण्	त १।५२	३६९	शिट-ममः भवि ।	ना २।२६	४२
शक्ति-वयः-शीडे ।	कृ ३।३९	२८१	शित् भपित् ।	आ ६।२२	२०७
शतात् वा ।	त १।१३५	३८३	शित्-आशिषोभ्व ।	आ २।१९	१५४
शत्रुः कवयुः ।	आ १।३१	१४८	शिरस्-अवसः ।	५।३६	२६
शदि-सदि-दा ।	कृ ४।२७	२८७	शिरालि-पारा ।	त १।१४२	४९३
शदेः अगती त् ।	आ १।१८	२३९	शिरम् ।	त १।६०	३७०
शप्-श्यात् ।	ना १।२२	३२	शिरिपनि यः ।	कृ १।४४	२६२
शब्दे च अनाशे ।	आ २।५४	१६०	शीठः ।	आ १।३६	१४९
'शब्दः'आदेः वा ।	आ ३।१९	१६८	शीठः अत् ।	कृ २।१२	२६५
शब्द-नालार्थात् ।	कृ ४।५	२८४	शीङ्-स्या-आद्य ।	कृ १।६	२५५
'शब्दप्रथा'आदौ ।	ना ८।५०	१२१	शीय-अपस्कृ ।	आ २।५	१५१
शमः संज्ञायाम् ।	कृ २।५३	२७२	शीर्षच्छेदात् ।	त १।१७६	३९०
'शम्'अष्टकात् ।	कृ ४।१४	२८६	शीलम् ।	त १।४७	३६८
'शम्'आदि-प्ठिवृ ।	आ ५।७	१८८	शील-साधु-कर्म ।	कृ ४।१	२८४
शमेः अवसने ।	आ १।३०	२४१	शीलि-कामि-मक्षि ।	कृ २।२७	२६८
शयादिभिः बहुलम् ।	ना ६।४	८८	'शुम्भिक'आदेः ।	त १।१४८	४१४
शरदः ध्राडे कर्मणि ।	त १०।७६	४०२	शुनी-स्तनात् ।	कृ ३।४७	२७१
शलातुरात् ईयण् ।	त १।११८	४०९	शून्य-शून्य-ऊधम्ब ।	त ८।३२	३५६
शलालोः वा ।	त १।५७	३७०	शुधि-पयेः कृ-वम् ।	आ ८।११	२२७
श-श-से वा ।	५।२७	२५	शुष्क-वृण-कृशात् ।	कृ ६।४६	३२४
शलादौ दन्त-उदकं ।	ना ४।७९	७३	शुष्कात् ।	त ७।२५	३४४
शलि सख नः पुंसि ।	३।६	११	शु-हन-इषं ।	कृ ४।२	२८४
शसः द्रुः ।	ना ४।३५	६५	शेषयोः उव-इयौ ।	ना २।४	३८
शस्य अघुटि प्रथं ।	५।१६	२३	शेषात् परस्मै ।	आ २।७०	१६३
[शाकट-शाकिनी] ।	त २।८	३३०	शेषे ।	ना ७।४५	१०७
शाकी-पलाली ।	त ७।४	३४१	शेषे अभिष्यन्ती ।	कृ ४।७२	२९६
शाणात् ।	त १।१३६	३८३	शेषे षष्ठो ।	ना ८।२४	११५
शान-दान-मान ।	आ ६।३	२०४	शौ वा ।	ना १।२४	३३
शाब्दिक-लाटिकं ।	त १।४४	३६७	'शौनक'आदिभ्यः ।	त १।१३९	४१२
शासि-वसि-वसः ।	ना २।३२	४३	शुना योगे सयो ।	५।९	२२
शास्-अव-हनः ।	आ ८।५५	२३४	श-शु-व-डं ।	ना २।१७	४०
शासे इक् व्यकने ।	आ १।४७	२४३	शनम्-अस्तयोः लृक्	आ ८।६१	२३४
'शिक्षा'आदेश्वा अण् ।	त १।१६२	४१६	शनवतः नः ।	ना ५।२५	७८
शि चक् ।	५।२१	२४	शनाहेः आनः व्यञ्जनात् ।	आ १०।३८	२५२
शिटः प्रथम-द्वितीयौ ।	४।२५	२०	श्वः अस्पृशौ ।	आ ८।८	२२७
शिडि कः कक् ।	५।१७	२३	श्वेत-एत-हरित ।	ना ५।१३	७७

अः बाबु-वर्णः ।	कृ ५१२७	३०६	शुभा श्च ।	५११०	२२
अद्वाभाती अः ।	कृ ४१७५	२९६	संक्रवावेर्दाम्नः ।	ना ५१३०	७९
अन्ध-ग्रन्थः नः ।	आ ३१४५	१७२	संक्रवादेः च आः ।	त ९१७३	३७३
आणा-मासौवः ।	त ९१६५	३७१	संख्याने ।	ना ९१२६	१३०
आ-अपेः श्रुतं ।	आ ४१५६	१८३	संख्या-वि-सायात् ।	ना ४१७८	७३
अभित-आदिभिः ।	ना ८११६	११४	संख्या वंश्येन ।	ना ८१५४	१२३
अि हु-सु-कमिः ।	आ १०११६	२४९	संख्या-समासे	ना ९१४१	१३३
श्रुवः अप्रति-आकः ।	आ २१२५	१५५	संख्या-समाहारे ।	ना ८१४८	१२०
श्रु-सद-वस-हणः ।	आ ११२२	१४७	संख्यायाः पाठः	त ९१४४	३८५
श्रु-सु हु-श्रुः ।	आ ४१३४	१८०	संख्यायाः सख्याये ।	ना ८१६२	१२४
स्वाध-हनु-स्थाः ।	ना ७१२६	१०३	मंथे अनुपरी ।	कृ ५१३१	३०७
स्वियः ।	आ १०११४	२४८	मन्नातम् 'तारका' ।	त २१२	३२९
स्वकः ।	ना १११०	३०	सहा-श्रवौ करणे ।	कृ ३४४४	२८३
स्वक व कुलजात् ।	त ९११६५	३८८	सहा-प्रतिपुत्रयोः कः ।	त २११८	३३१
स्वक वा अप्यायः ।	त ३५०	७६७	'संपद' आदिभ्यः ।	कृ ५१८९	३१५
स्वग्नः बहुलम् ।	आ ६११०	२०५	मप्रदानाच्च ।	कृ ११११	२५६
स्वगणात् वा ।	त ९१८	३६१	संप्रदाने ।	ना ७१२७	१०३
श्वन्-शुबन्-मघोनः ।	ना ३१३६	५७	संबन्धे ।	ना ७११	९७
श्वयतेः अकि अत् ।	आ १०११	२४७	संयोगस्य आदिः ।	ना २१६२	४८
श्व-वौ आभयः ।	आ ५१४५	१९४	संयोग-उत्पाते ।	त ९११५५	३८०
श्वश्रुः श्वश्रुः ।	ना ९१५	१२६	संयोगान् आशिषिः ।	आ ६१०५	२१५
श्वसः तद च ।	त १०१७९	४०३	संयोगात् श्रुतः ।	आ ७१६	२१७
श्वस्तनी ।	आ १११२	१४५	संयोगान् श्रुतः ।	आ १०१९	२४८
श्वस्तन्या कृपः ।	आ २११७	१५४	मंभन्तरान् पर्वफले ।	त १०१८५	४०४
शि-घेटः वा ।	आ १०११७	२४९	सं-वि-प्रान्	कृ ३४४१	२८२
स्वेः वा ।	आ ४१४६	१८२	मंशयं प्राप्ते स्वेये ।	त ९११०५	३७८
श्वेताश्व-अधतरः ।	आ ३१४	१६६	संस्कृते ।	त ९११५	३६२
श्व-अवटान वा ।	ना ५१६१	८५	मंस्थान-प्रस्तारः ।	त ९१७०	३७२
श्व-डोः कः से ।	ना २१३३	४३	मः अक्वसु ।	ना २१३९	४४
श्वमासात् ष्यः ।	त ९१८१	३७४	मः अस्य ब्रह्मचर्यः ।	त ९१८९	३७६
श्वमासात् य-यणः ।	त ९१८८	३७५	सः तः नि ।	आ ६१७२	२१४
श्वप्री ।	ना ७१५९	१०९	सः वा धौ ।	आ ५१२२	१९०
श्वप्री च अनादरे ।	ना ७१४२	१०६	सः वा लृक् च ।	आ ३१८	१६६
श्वप्याः आक्रोशः ।	ना ९१५८	१३६	सः सिच्-अस्तेः ।	आ ८१४९	२३३
चित्-चिन्ति-पुञ्जिः ।	कृ ५१६४	३१२	सङ्क-एकस्वरयोः ।	ना २१२२	४१
घोम-वहणेः ।	ना ९१६६	१३७	सङ्कः स्वरे ।	आ ४१७६	१८६
घः सः अष्टयाः ।	आ ५१८९	२०१	सङ्कि-पतेः किः ।	ना ११२८	३३
			संस्तुः इत्यम् ।	ना ३१११	५२

संयुजः ।	ना २१४२ ४४	समथ् वजः एही ।	क ५१४५ ३०९
सज्जेः पिः वणि ।	आ ४१४ १७५	समथ् वजः ।	क ६१८ ३१७
'सज्जिक्'-सिन्धु' ।	त ११११६ ४०८	समान-अन्व' ।	क २११ २६४
सति वर्तमाना ।	क ३१३३ २८०	'समान'पूर्वात् ।	त १०१७४ ४०२
प्रति वा अनिती ।	आ ११२० १४७	समानाम् अर्थेन' ।	ना ९१२ १२५
सतीर्ध्वः ।	त ९१६९ ३०२	समाना' ।	११७ २
सत्-महत्-परम' ।	ना ८१३८ ११८	समावाः इनः ।	त ९१८२ ३७४
सत्य-अर्थ-वेदस्थ' ।	आ ३१३ १६६	समांसमीन-अर्थ' ।	त ७११४ ३४०
सदः अप्रतेः ।	आ ५१५५ १९५	समासस्य अन्ते' ।	ना ६१३० ९४
सदित्-ईत्-ऊत् ।	ना ११४३ ६	समिन्धु-आयु' ।	आ ११२७ १४८
सन्-मिद्ध-आ' ।	क ४१२८ २८८	समुद्रात् नृ' ।	त १०१३४ ३९६
सन्-मज्ज् ।	आ ३१३० १००	समुद्रात् हुनन्व ।	क ६१४९ ३२५
सनि ।	आ ८१२१ २२९	समुद्रार्थात् समवेते ।	त ९१३१ ३६५
सनि इच्छन् ।	आ ५१९४ २०१	समे अंशे अर्धम् ।	ना ८१८ ११२
सनः अनमोः ।	आ २१२४ १५५	समः क्यः ।	क २१३० २६८
सनः तौ तिक् ।	आ ८१२४ २२९	समः गम्-श्लिष्ट' ।	आ २१५३ १६०
ससमी ।	ना ८१२७ ११६	समः गिरात् ।	आ २१४९ १५९
ससमी ।	आ ११५ १४४	सम' क्तः व्याप्ते' ।	ना ७११७ १०१
ससमी अधिकरणे ।	ना ७१३६ १०५	समः तृतीया ।	आ २१११ १५३
ससमी च असदृश' ।	ना ७१६४ ११०	समः भूयः ।	क १११९ २५८
ससमी च ऊर्ध्व' ।	क ४१८२ २९८	समः सति सादौ' ।	ना १११ २९
ससमी च और्ध्व' ।	ना ४१५५ २०२	समः सृज-पृच' ।	क ४१९६ २८६
ससमी च प्रहरणात् ।	ना ११३३ १३२	समः स्तोः ।	क ५११८ ३०५
ससमी पञ्चम्यो' ।	क ४१७९ २९७	सम्पद ।	४११५ १८
ससमीहेतवे' ।	क ४१६२ २९४	सय-सिते ।	आ ५१५७ १९५
ससम्याः ।	ना ४१९ ६१	सरूपात् द्वेः' ।	त १११२४ ४१०
ससम्या अपि च' ।	क ६१४१ ३२३	सर्ति-इण्-जि' ।	क ४१३७ २८९
ससम्या क्तेः' ।	क ३१६ २७५	सर्ति-मल्ल-पणः' ।	क ५१४८ ३०९
सम्-नि-वेः ।	आ २१४० १५८	सर्तैः वेगे धात् ।	आ ५१२ १८७
सम्-नि -वेः ।	अ ७११३ २१८	सर्तैः व्याचि-स्थिर' ।	क ५१२ ३०३
सम्-पदेः कृजः' ।	आ ५१४० १९३	'सर्व'वाधेः पथि' ।	त ७१४ ३३८
सम्-पदेः वा ।	आ ४१६५ १८५	'सर्व'वाधेः इत् ।	त ७१५४ ३४८
सम्-प्रतेः क्तः ।	आ २१२२ १५५	सर्व-उभय-अभि' ।	ना ७१६ ९८
सम्-वि-प्र-अभात् ।	आ २१४७ १५९	सर्वजमात् ईनथ ।	त ८१५ ३५२
समज-निषद' ।	क ५१८४ ३१४	सर्व-महतः इच्छ' ।	त ८१४१ ३५८
समवात् प्रासात् ।	त ११९० ३७६	सर्वात् णः वा ।	त ८१४२ ३५८
समर्थ-असमर्थ' ।	क ४१८५ २९८	सर्वात् सहच ।	क २१४९ २७१

सर्वादिः अस्वाद्यौ ।	भा १।९०	१४२
सर्वादेः ङस्पूर्वाः ।	भा १।३८	३५
सर्वादेः स्मै स्मात् ।	भा ४।२२	६२
सर्वादेः सर्वाः ।	भा ७।६६	११०
सर्वाण्यम् अस्ति ।	त ७।८	३३९
सर्विशेषणम् ।	२।७	६
'स-सर्व'आदेः ।	त १।१६६	४१७
'सह'अर्थेन ।	भा ७।१६	१०१
सह-सुभ-इच्छ० ।	आ ७।२४	२२०
सह-शक्त-सहितं ।	भा ५।६७	८६
सहस्र-सतमानात् ।	त १।१२६	३८२
सहादि-दु-नी-भू ।	कृ १।३८	२६१
सहायात् वा ।	त २।२७	३३४
सहि-बह्वेः ओष्ठ्यं ।	५।३	२१
सहोक्तौ ।	आ २।५८	१६१
साकाङ्क्षे वा ।	कृ ३।२५	२७८
साति-हेति-युतिः ।	कृ ५।१०	३१५
सादेभ्य आतदः ।	त ८।२६	३५१
सादेः इकण् ।	त १०।६८	४०१
साधौ ।	कृ २।५	२६४
साप्य-अनाप्यात् ।	आ २।१	१५१
सायम्-चिरम्-प्राहं ।	त १०।८३	४०३
'सायाम्'आदयः ।	आ ८।१०	११३
साल्मात्-गो ।	त १०।३६	३९६
साहि-साति-वेदिः ।	कृ १।३७	२६१
सिक्ता-शर्करात् ।	त ७।१०	३४२
सिच् अद्यतन्याम् ।	आ १०।११	२४८
सिच्-आशिषोः ।	आ ७।५	२१७
सिच्-आशिषौ ध्यात्मने ।	आ ६।३८	२१०
सिच- न यकि ।	ना २।२७	४२
सिचि अकिति वृद्धिः ।	आ ५।९	१८८
सिद्धिः अनेकान्तात् ।	१।१	१
सिद्धौ तुलीया ।	भा ७।१४	१००
सिष्मादि-रू ।	त ७।८	३४२
सिष्यतेः अज्ञाने ।	आ १।१३	२३८
'सिम'आदि बहुलम् ।	आ ८।१२	२२७
सिपि द-योः वा ।	ना २।४१	४४

सिचिः अक्षे ।	आ ५।५९	१९६
सितया संगते ।	त ८।२८	३५५
सचने ।	आ ६।४२	२१०
सुत्रात् धारणे ।	कृ २।२६	२६८
सुपान् अय् वा ।	त १।१२९	३८२
सुर्य-आगस्त्ययोः ।	भा ४।८४	७४
सुर्यात् वा देवः ।	भा ५।४३	८२
सु-कर्म-पुण्यः ।	कृ ३।१४	२७६
'सुख'आदेः ।	त ७।५८	३४९
'सुख'आदेः भुजौ ।	आ ३।२०	१६८
सुचः वा ।	५।३२	२६
सुच् वा अर्थे ।	भा ८।६४	१०५
सुजः सन्निधिः ।	कृ ३।३६	२१०
सुजः स्व्य सनि ।	भा २।२८	४२
सु-दुर्भ्यः ।	आ ५।३५	१९२
सु-यज्ञोः क्वनिप् ।	कृ ३।४	२७४
सुवर्णं कार्पाषाणात् ।	त १।१४०	३८४
सु-सु-सो-स्तु ।	आ ५।४९	१९४
'सुस्नात्'आदीन् ।	त १।४१	३६६
सृजि-हशोः अकितिः ।	आ ५।३८	१९२
सृजि-हशि-स्वरं ।	आ ७।५४	२२५
सृजः प्रादे कर्मवत् ।	आ १०।४२	२५३
सृ-हृ-सृ-स्तु-हुं ।	आ ७।५७	२२५
सृष्टोः कयोः ।	आ ६।१	२११
सृचतेः गतौ ।	भा २।२९	४२
सेनाज्ञ-सुप्तः ।	भा १।१८	१२९
सेनाय् वा ।	त १।३३	३६५
सेः अत-एतः ।	भा ३।४७	५९
सेः निवासालः ।	त १।११३	४०८
सेवा-साहस-गन्धनः ।	आ २।२९	१५६
सोमात् सुजः ।	कृ ३।१५	२७६
सोः ।	भा २।३१	४३
सो अतोभ्य ।	भा ३।१८	५४
सौ नः ।	भा ४।६७	७१
सौ वा इतौ ।	४।६	१७
सौवीरेण कृष्णात् ।	त १०।३५	३९६
संख्या'का'त् सूत्रे ।	त १।१६७	४१७

संख्या-बते: खं ।	त ११२२ ३८१	स्मे पञ्चमी ।	क ४१८३ २९८
स्कन्द-स्यन्द: ।	आ ६१३३ २०९	स्मे च वर्तमाना ।	क ३१३० २७९
स्कन्ध: ।	आ ५१६६ १९७	स्मेन ह्यस्तनो ख ।	क ४१९८ ३०१
स्कृ-स्कृष्ट-स्कृत: ।	आ १०१८ २४७	स्मृयर्थ-दयं ।	ना ६१२० ९२
स्त-तं स्तवर्थे	२११२ ८	स्मृ-दृष्टा: ।	आ २१२६ १५७
स्तम्भ-स्तम्भु: ।	आ १०१३६ २५२	स्पन्दते: वा अभिं ।	आ ५६१ १९६
स्तम्भे: अञ्च-प्रतिं ।	आ ५१५१ १९४	स्वादे: इवे ।	त ८१५१ ३५९
स्तनौ उपात् ।	आ ५१३२ १९१	स्वादौ असंख्येय: ।	ना ९१३ १२६
स्तु-स्तु-यज्-इष: ।	क ५१८७ ३१५	स्व-ईशे अधिना ।	ना ७१३८ १०५
स्तु-स्त्वञ्च ।	आ ५१५८ १९६	स्वकृता पञ्चम्यां ।	ना ८१४ ११२
स्तोत्र-अल्प-कतिपयं ।	ना ९१५५ १३५	स्व-ह-अज-मञ्ज० ।	ना ६१३६ ९५
स्तोमे उद ।	त ९११४५ ३८५	स्वच्छे: परोक्षायाम्० ।	आ ५१५४ १९५
स्त: अशब्दे प्रथमं ।	क ५१११ ३०४	स्वतन्त्र: कर्ता ।	ना ६१२५ ९३
स्त्री-एकार्थे परतं ।	ना ९१७९ १४०	स्वपते: नौ उ: ।	आ ४१२६ १७८
स्त्री-पुंषत् च ।	ना ९११० १२७	स्व-पर-अनं ।	त १०१५० ३९८
स्त्रिया: ।	ना २१६ ३८	स्वय-सामी कतेन ।	ना ८११२ ११३
स्त्रिया: पुन: ।	त ११६९ ४१८	स्वर-ब्रह्म-हृदि ।	आ १०१२७ २५१
स्त्रियाम् इय: ।	ना ४१६९ ७१	स्वरस्य-अव: दीर्घ: ।	आ ४१६६ १८५
स्थ: क: ।	क २१५४ २७२	स्वरस्य आदि: वृद्धि: ।	आ ५११०१ २०२
स्थ: वा ।	क ५१७९ ३१४	स्वरस्य कृतीये ।	ना ६१२९ ९४
स्थ: पथि-मैत्री० ।	आ २१४३ १५८	स्वरस्य दीर्घ: ।	ना ४१७६ ७२
स्थल-आदिना ।	त ९११११ ३७९	स्वरे वा ।	ना ११६ २९
स्थल-जङ्गलं ।	त ९१११० ३७९	स्वरात् उत: गुणात् ।	ना ५११० ७६
स्था-ईश-आशं ।	क ४१४० २८९	स्वरात् अस्यात् भित् ।	२११९ ९
स्थूल-पलित-नरमं ।	क ३११ २७४	स्वरात् अन्वि-अं ।	आ ७१५३ २२४
‘स्थान’-‘अजिन’ ।	त १०१५४ ४०५	स्वरात् उपसर्गात् तञ्च ।	आ ६१६१ २१३
स्थान्म: अत् ।	त ११११० ४०७	स्वरात् शौ ।	ना १११८ ३१
स्था-सेनि-सेभं ।	आ ५१५० १९४	स्वरेभ्य: अनु ।	८१२० १९
स्थेय-प्रकाशने ।	आ २१४५ १५९	‘स्वर्ग’आदिभि: य: ।	त ९१९७ ३७७
स्तु-त्रि-णि-आत्मने ।	आ १०१४९ २५४	स्वस्त-स्त्यो: वा ।	ना ९१६२ १३७
स्पर्धे ।	२११८ ९	‘स्वतिषाचन’आदि ।	त ९१९६ ३७७
स्तुष्टा: अनुदक्ता ।	क २१५८ २७३	स्व-स्नेहनाशत् ।	क ६१५१ ३२५
स्ताव: ।	आ ४१५५ १८३	स्वाज्ञात् जे ।	ना ९१८६ १४१
स्ताव: इ ।	आ ९१९९ २३९	स्वाज्ञात् पूर्वपदात् ।	ना ५१२२ ७८
स्तुर-स्तुलो: वनि ।	आ ९१३ २३७	स्वाज्ञात् विष्टात् ते ।	त ७११८ ३४३
स्तुर-स्तुल: निर्दु ।	आ ५१६४ १९७	स्वाज्ञात् हीनात् अ: ।	त ७१४० ३४६
स्त-नहत: ।	ना ३११६ ५३		
स्तम्भ: प्रयोक्तु: ।	आ ९११० २३८		

स्वाज्ञतः-नव्यर्थः ।	कृ ६।५९	३२६	हस्ति-बाहु-कपा ।	कृ २।३६	२६९
स्वाङ्गोऽनुवृत्तिः ।	कृ ६।३०	३२७	ह-शश्वन-पञ्च ।	कृ ३।२८	२७९
स्वात् मिन्-इशे ।	त ७।४४	३४७	हर्षान् चनुष्यदि ।	आ ५।४४	१९३
'स्वाहु' अर्थान् अर्थापान् ।	कृ ६।२७	३२०	ह तृतीयान् ।	५।१५	२३
स्वादेः ।	आ १०।३५	२५०	हः धुट्-पदान्ते ।	ना २।५४	४६
स्वामि-ईश्वर अधि ।	ना ७।४४	१०८	हाकः नि ।	आ ६।६५	२१३
स्वार्थे ।	आ ७।५२	२२४	हायनान् वयसि च ।	ना ५।३१	७९
स्वायेः के ।	आ ४।४३	१८१	हिम-अरण्यान् ।	ना ५।५६	८५
स्विदि-मिदि-खिदि ।	आ ७।४८	२६८	हिमार्थान् तुल्यायात् ।	कृ ६।४०	३२३
स्वीकारे यमः ।	आ २।४२	१५८	निः एतयोः ।	कृ ४।१०१	३०१
स्वैर-स्वैरा-अक्षौहिष्य ।	३।११	१०	हु-धुटोः हेः धिः ।	आ ८।५४	२३३
स्व स्थान-स्पृष्ट ।	२।१	५	ह्-कोः वा ।	ना ६।१३	९१
ह-यन् जोह्या वा ।	ना २।५३	४६	हजः यन् ।	आ २।१४	१५३
हनि यमः स्वे ।	आ २।५५	१६०	हृदय-पुरुषात् ।	त २।३१	३३४
हन् ।	आ ५।७६	१९९	हेतु-कर्तृ-करण ।	ना ७।१५	१००
हन् णिन् ।	कृ ३।१०	२७५	हेतु-तच्छील-अनु ।	कृ २।३९	२६७
हन् ध्वन्तरे ।	ना २।१६	८	हेतौ हेत्वर्थं तृतीयाद्याः ।	ना ७।६५	११०
हन् वधः वा तु ।	आ ५।९९	२००	हेतौ कर्मणा ।	ना ७।६०	१०६
हन् वा ग्री वधे ।	आ ६।७९	२१५	हे म-न-य-न ।	४।१४	१८
हन् वा वधश्च ।	कृ ५।५४	३१०	हेमन्तस्य अणि तो० ।	त १०।८०	८०३
हन् ह' घ' ञ्जिति ।	आ ९।६९	२४६	[होत्राभ्यः ईयः]	त २।३८	३३६
हन्-श्रुतः स्वम्य ।	आ ७।२७	२२१	हः जः ।	आ ४।१५	१७७
हन्तेः ।	आ ६।४३	२१०	हः वीहि-कासे टनण् ।	कृ १।४३	२६२
हन्ति 'उन्सङ्ग'आदेः ।	त ९।१७	३६३	ह्यस्तनी-अथतनी ।	आ ५।१०१	२०२
हरत-वहत्-आवहन्मु ।	त ९।१६६	३८८	ह्यस्तनी	आ १।७	१४५
हल-श्लेष्मुखे पुव ।	कृ ३।४७	२८३	ह्रस्वाद् क-ण ।	४।१६	१८
हल-सौरान् इकण्	त ८।४	३५३	ह्रस्वः ।	आ ४।८	१७६
हलस्य कर्षे ।	त ८।२७	३५५	ह्रस्वः षटादेः णा ।	आ ९।२६	२४०
हविर्-अम्ममेठ ।	त ८।३०	३५६	ह्रस्वः अपदे वा ।	३।३	११
हस्त-यथाकथा ।	त १।१००	३८१	ह्रस्व धुटः मः ।	आ ५।२०	१९०
'हस्त'अर्थान् ग्रह ।	कृ ८।५०	३७५	ह्रस्वस्य गुणः ।	ना ३।४४	५८
हस्त-दन्त-करात् ।	१ ७।६३	३५०	ह्वा-अर्ति-लिपि० ।	आ १०।२२	२५०
हस्तप्राये अनुदः ।	कृ ५।३२	३०७	ह्वः स्पर्धे ।	आ २।३९	१५७

३. श्रीमलयगिरिसूरिणा स्वनिर्मितायां कस्यां कस्यां वृत्तौ स्वशब्दा- नुशासनस्य कानि कानि सूत्राणि उपयोगं नीतानि ? इति प्रदर्शनपरं परिशिष्टम्

[सुत्रितानाम् अवलोकितवृत्तीनां नामानि—प्रज्ञापनावृत्ति-पिण्डनिर्युक्तिवृत्ति-वृहत्संप्रहणीवृत्ति-
नन्दिस्त्रवृत्ति-वृहत्क्षेत्रसमासवृत्ति-राजप्रदनीमवृत्ति-वर्मसंप्रहणीवृत्ति-उद्योतिष्करवृत्ति-कर्मप्रवृत्ति-
वृत्ति-सर्वप्रशस्तिवृत्तयः]

सूत्रम्	मलय०पृष्ठम्	सूत्रप्रयोगस्थाननिर्देशः
अर्कतरि	३०३	प्रज्ञा० वृ० पृ० ४४ । २८४ । ४७३ । पिण्डनि० वृ० पृ० १३ ।
अब्	२६०	वृ० सं० वृ० पृ० २ ।
अजायतः	७५ । असमानम् ।	नन्दि० वृ० पृ० ६४ ।
अतः अनेकस्वरात्	३४३ ।	प्रज्ञा० वृ० पृ० ४८ । ३८९ ।
अध्यात्मादिभ्यः	४०२ । असमानम् ।	वृ० सं० वृ० पृ० ५ ।
अत्रादिभ्यः	३४६ ।	वृ० क्षेत्र० स० वृ० पृ० ९५ ।
		प्रज्ञा० वृ० पृ० ५५० ।
आधारात्	२६५ ।	राजप्र० वृ० पृ० ४७ ।
इच्छुपान्त्यप्रीकृगृहः कः	२६१ ।	प्रज्ञा० वृ० पृ० ४३ ।
इटि चातो लीपः	२१४ । असमानम् ।	नन्दि० वृ० पृ० ६४ ।
इतः अक्षर्यात्	७६ ।	" " " " " "
इन्द्रियम्	३३० ।	" " " " " "
उदकस्य उदः	नास्ति	प्रज्ञा० वृ० पृ० २८५ ।
		वृ० क्षेत्र० स० वृ० पृ० २४१ ।

१. एतत् सूत्रं मलयगिरौ शब्दानुशासने नास्ति एवम् अन्येष्वपि पाणिनीय-चान्द्र-जैनेन्द्र-साक-
टायन-सिद्धहेमादिष्वपि नास्ति । परन्तु पाणिनीये "संज्ञायाम् उत्तरपदस्य उदकशब्दस्य
उदादेशो भवति-इति वक्तव्यम्" इति वार्तिकं ६।३।५७ सूत्रे विद्यते । वृ० क्षेत्र० स०
वृत्तौ २४१ पृष्ठे अन्तिमपञ्चमी "उदकस्य उदः" इति उदकशब्दस्य उदभावः" इति निर्दिष्टं
सूत्रमिदं सूचितम् । वृ० क्षेत्र० स० वृत्तिसंपादकेन अत्र स्थाने सिद्धहेमः ३।२।१०४। इति अस्य
सूत्रस्य स्थानं प्रदर्शितम् परम् एतत् न युक्तम् । सिद्धहेमव्याकरणे ३।२।१०४। इत्येवमज्ञेन
युक्तम् ईदृशं सूत्रमेव नास्ति । तथा, यद्यत्र सिद्धहेमसूत्रस्य निर्देशो दर्शनीयः तदा ३।२।१०७।
इत्येवम् अज्ञसूचनं युक्तियुक्तम् । ३।२।१०४। इति अज्ञाद्विस्तं तु सूत्रं 'कालोद' शब्दं साधयितुं
केनापि प्रकारेण न समर्थम् । आचार्येण मलयगिरिणा वृ० क्षेत्र० स० वृत्तिं विविधता पूर्वोक्तं
वार्तिकं मनसि संस्मृत्य कदाच "उदकस्य उदः" इत्येवं नवीनमेव सूत्रं प्रकल्पितम् इति संभा-
वना भावयिता ।

उदितो नम्	१९०।
उपसर्गादातः ^१	३१२। असमानम् ।
उपसर्गात् आतः ^२ अङ्	३१२। असमानम्
अतश्चर्चोर्वर्णात् ^३	३०९।
अविबृण्यन्वककुम्भः ^४	नास्ति
अक्षुप् ^५ पच्यपोऽत् ^६	”
करणाधारे चानट ^७	३१६। असमानम्
करणाधारे	३१६।
कर्मणः अण्	२६६।

नन्दि०	वृ०	पृ० १।
”	”	पृ० ६५।
धर्मसं०	वृ०	पृ० २२८।
वृ० सं०	वृ०	पृ० ३।
नन्दि०	वृ०	पृ० ४९।
”	”	पृ० ४८।
धर्म० ^८	सं०	पृ० २२७।
प्रज्ञा०	वृ०	पृ० ६०२।
नन्दि०	वृ०	पृ० ६६।
वृ० सं०	वृ०	पृ० ५।
प्रज्ञा०	वृ०	पृ० २८५।
राजप्र०	वृ०	पृ० १४।

कालाध्वभावदेश वा	
कर्म चाऽकर्मणाम् ^९	८९। असमानम्
कालाध्वनोभ्यांती	१००।
कालो द्विगौ च मेयैः	११०।
कुत्सिताल्पाऽज्ञाते	नास्ति
कृत् बहुलम्	२५७।

वृ० क्षे० सं०	वृ०	पृ० ११।
प्रज्ञा०	वृ०	पृ० ४४६। ५३०।
उद्योति०	वृ०	पृ० ७।
नन्दि०	वृ०	पृ० ८१।
कर्मप्र०	वृ०	पृ० १।
धर्मसं०	वृ०	पृ० २०७।
सूर्यप्र०	वृ०	पृ० ७। ७८।
राजप्र०	वृ०	पृ० ९।
वृ० क्षे० सं०	वृ०	पृ० ८५।
प्रज्ञा०	वृ०	पृ० ३११। ४०९। ४९८।

४५३। ६०३।

“कण्ठेकालः” उरसिलोमा’ १३३। ४४ सूत्रवृत्ती
इत्यादिवत्

राजप्र० वृ० पृ० १९।

२. एतत् सूत्रं शाकटायने अक्षरशः समानम्-४। ४। ८३। सिद्धहेमेऽपि ईदृशमेव सूत्रम्-५। ३। ११०।
३. मलयगिरीये शब्दानुशासने तद्धितप्रकरणं खण्डितं लभ्यते । एतत् सूत्रं तद्धितप्रकरणे समायात ।
अस्य खण्डितत्वेन सूत्रमेतद् न विद्यते इति कल्पनं दुस्संभवम् । एतत् सूत्रम् अक्षरशः सिद्धहे०

। ६। १। ६१।

तद्धितप्रकरणसंबन्धिनः सूत्रस्य यत्र ‘नास्ति’ शब्देन अभावः सूच्यते तत्र सर्वत्र ह्रस्वमेव टिप्पणं सम्बोध्यम् ।

४. सूत्रसिद्धं तद्धितप्रकरणे समासान्ते समायाति । एतदपि अक्षरशः सिद्धहे० ७। ३। ७६।
५. एतद् अक्षरशः समानं शाकटायनीये ४। ४। १९०। ‘करणाधारे का अनट’ इति तु अष्टादशमेव युजितम् ।
६. शाक० १। ३। १२५ तथा सिद्धहे० २। २। २३। अक्षरशः समानमेतत् ।
७. एतत् न सूत्रम् किन्तु उदाहरणरूपम् ।

कलीवे	९४। असमानम्	प्रज्ञा०	वृ०	पृ० ४३८।
कञ्चित्	२७५।	वृ० सं०	वृ०	पृ० २।
		राज्य०	वृ०	पृ० ६।
क्षत्रादियः	नास्ति	राज्य०	वृ०	पृ० १०।
गर्गादेशम्	,,	नन्दि०	वृ०	पृ० ४८।४९।
गम्यार्थाऽकर्मण्याधारे	२५६। असमानम्	,,	,,	पृ० १०६।
गत्यर्थेनित्याकर्मकात्	२५६।	प्रज्ञा०	वृ०	पृ० ४२४।५३५।
ग्राभ्याशिशुद्विधुरसंघे	१२७।	,,	,,	पृ० २४९।
स्त्री प्रायः				
कसेः आगतः	४१४।	पिण्डनि०	वृ०	पृ० ४।
उद्योम्नादिभ्यः अण्	३४२।	नन्दि०	वृ०	पृ० १०६।
द्विधत् त्रिमक् तन्तुते	३११।	धर्मसं०	वृ०	पृ० ८४।
ण्वल् अत्रलिङ्गादिभ्यः	नास्ति	,,	,,	,, पृ० ८०।
तत्र साधौ	३५२।	प्रज्ञा०	वृ०	पृ० २४७।
तिरमः तिरि अति	नास्ति	,,	,,	,, ४३।
द्वन्द्वचोरादिभ्यः	३३५। असमानम्	धर्मसं०	वृ०	पृ० ३२७।
द्वन्द्वचोरादिभ्यः वुञ्	३३५। असमानम्	प्रज्ञा०	वृ०	पृ० ५८५।
द्वयोः प्रकृष्टे तरप्	नास्ति।	नन्दि०	वृ०	पृ० ११०।
धातोः लोपः	,,	,,	,,	पृ० ६४।
नन्दादिभ्यः अनः	२६३।	,,	,,	पृ० ४४।
		वृ० सं०	वृ०	पृ० ८८।
नाम नाम्ना ऐकार्य				
यमासो बहुलम्	१११।	नन्दि०	वृ०	पृ० ९०।
पत्युत्तरपदयमादित्यदित्यदितेः	४०६।	,,	,,	,, ४९।
पर्वदो षणौ ^{१०}	नास्ति।	वृ० सं०	वृ०	पृ० ५।
पुंश्चत् कर्मधारये	१४१।	प्रज्ञा०	वृ०	पृ० ५५६।
पृषोदरादयः	नास्ति।	नन्दि०	वृ०	पृ० ७१।
		वृ० सं०	वृ०	पृ० २८।
		प्रज्ञा०	वृ०	पृ० ५५।११२।
पुनाम्नि	३१६। असमानम्	वृ०	पृ०	७६।
		प्रज्ञा०	वृ०	पृ० ३१७।५३९।
पुनाम्नि घः	३१६।	प्रज्ञा०	वृ०	पृ० ५२६।

८. सिद्धहे० ३।२।१२४। ईदृशमेव ।

९. मलय०-शब्दानु० एतस्य स्थाने सूत्रद्वयं विद्यते पृ० ३३५, सू० ३५, ३६।

१०. सिद्धहेमे ७।१।१८। अक्षरस्यः समानम् ।

प्रज्ञादिभ्यः ^{११}	नास्ति ।	वृ० सं०	वृ०	पृ० ५।
		वृ० क्षे०	स०	वृ० पृ० १८।
प्रयोक्तृभ्यापारे गिरु	२०४।	कर्मप्र०	वृ०	पृ० १९।
भद्रभायुष्यक्षेममुखहितार्थैः	१०२।	नन्दि०	वृ०	पृ० २३।
द्वितैः आशिषि				
भाजोदायैः ^{१२}	१३१।	नन्दि०	वृ०	पृ० ४३।
भावादियः	३६२।	प्रज्ञा०	वृ०	पृ० ४४।
भावे त्व-तलौ	३३२।	प्रज्ञा०	वृ०	पृ० ३९९।
शृणामीक्ष्याविच्छेदे द्विः	नास्ति	राजप्र०	वृ०	पृ० ३९।
प्राक् तमबादे.				
भनोर्यङ्गौ षष्ठ	नास्ति	प्रज्ञा०	वृ०	पृ० ४३।
मयूरभ्यसकादयः	१२१।	प्रज्ञा०	वृ०	पृ० ४६७।
लिहादिभ्यः	२६०।	नन्दि०	वृ०	पृ० ४६।
वा तृतीयायाः	६१।	प्रज्ञा०	वृ०	पृ० ७५।५०६।
विफारे	नास्ति ।	"	"	" ४०९।
विषादेर्ध्वे	नास्ति ।	नन्दि०	वृ०	पृ० ४८।४९।
विनयादिभ्यः इकण	नास्ति ।	नन्दि०	वृ०	पृ० ६५।
		धर्मसं०	वृ०	पृ० २९१।
वेतनादेर्जीवति	३६३।	राजप्र०	वृ०	पृ० १७।
व्याघ्रादिभिः गौणैस्तद्व्युणाजुक्ता	११८।	प्रज्ञा०	वृ०	पृ० ५।
व्याघ्रादिभिः गौणैस्तद्व्युक्ता	११८। असमानम्	नन्दि०	वृ०	पृ० ४३।
ब्रीह्यादिभ्यः	३४२। असमानम्	वृ० सं०	वृ०	पृ० ४।
शब्दप्रथा ^{१३} भादी०	१२१।	प्रज्ञा०	^{१४} वृ०	पृ० ५०६।
शेषाद् ^{१४} वा	नास्ति ।	नन्दि०	वृ०	पृ० ४६।
		प्रज्ञा०	वृ०	पृ० ३१३८३
समानानाम् एकदेश.	१२५। असमानम्	प्रज्ञा०	वृ०	पृ० ४०९।
समेऽशे अर्धम्	१.१२।	उद्योति०	वृ०	पृ० ४।
संख्याढतेष्वास्तित्ते क.	३८१।	पिण्डनि०	वृ०	पृ० २।
स्त्रीपुंनपुंसकसङ्गोक्तौ ^{१५} परम्	नास्ति	प्रज्ञा०	वृ०	पृ० २४९।
स्थादिभ्यः कः ^{१६}	२७२। असमानम्	नन्दि०	वृ०	पृ० ११२।

११. शाक० ३।४।१३२। सिद्धहे० ७।२।१६५।

१२. एतत् स्वतन्त्रं सूत्रं न किन्तु नाम० पा० ९, ३२ (पृ० १३१) तमे सूत्रे अन्तर्भूतं दृश्यते

१३. मुद्रितवृत्तौ 'शब्द यथावद् अर्थय०' इति मुद्रणदोषः ।

१४. सिद्धहे० ७।३।१७५।

१५. नैतत् स्वतन्त्रं सूत्रम् किन्तु पृ० १२७ नाम० पा० ९ तममे सूत्रे ईदृशं वचनं वर्तते ।

१६. सिद्धहे० ५।३।८२।

स्थानियपः कर्माधारे	१०४। असमानम् ज्योति०	वृ०	पृ० ६४।
स्यादौ असंख्येयः	१२६। प्रज्ञा०	वृ०	पृ० ४६९।
	कर्मप्र०	वृ०	पृ० ६।
स्वज्ञानवशेन भवात्तुल्यवक्रत्	९५। नन्दि०	वृ०	पृ० ६४।
हेतुतच्छीलाशुलोमेधु अशाब्द०	२६७। असमानम् धर्मसं०	वृ०	पृ० ४।

४. श्रीमलयगिरिसूरिणा प्रयुक्तानि उणादिसूत्राणि—

सूत्रम्	स्थलनिर्देशः
इ सर्वधातुभ्यः	नन्दि० वृ० पृ० १।
कृष्यादिभ्यः	" " " २।
तुदादिभ्यः न क्वी ^{१८}	प्रज्ञा० वृ० पृ० ५२७।
अकतौ च (?)	धर्मसं० वृ० पृ० २९२।

'पूर्व'शब्दे औणादिकः 'वक्'
प्रत्ययः

नन्दि० वृ० पृ० १४१।

५. श्रीमलयगिरिसूरिणा प्रयुक्तानि प्राकृतव्याकरणसूत्राणि — २०

सूत्रम्	स्थलनिर्देशः
अतः सौ पुंसि	नन्दि० वृ० पृ० ८४।
इजेराः "पादपूरणे	धर्मसं० वृ० पृ० ३३७।
कथ	नन्दि० वृ० पृ० ४८।
ज्ञो आणमुणी ^{१०}	नन्दि० वृ० पृ० ५३।
	धर्मसं० वृ० पृ० ४२७।
नो णः	" " पृ० ४३०।
मांसादिषु	नन्दि० वृ० पृ० ४३।
लोपः अरण्ये	धर्मसं० वृ० पृ० ४३०।
शैलौघः संघोषणे हस्वो वा	नन्दि० वृ० पृ० ४३। १०१
"अनुबन्धमि मुणिज्जह् आकं इत्थं मणं तह "ब"	नन्दि० वृ० पृ० ४४।
हु 'अधि' सङ्घमि वा ^{११}	धर्मसं० वृ० पृ० ७६।

१७. मल्ल० शब्दानुशासने उणादिप्रकरणमेव न विद्यते । सूरिणा स्ववृत्तौ उणादिसूत्राणि निर्दिष्टानि

अतः संभाव्यते यत् उणादिप्रकरणमपि तेन शब्दानुशासनवत् पृथग् विहितमिति ।

१८. इदं सूत्रम् अष्टुधमिष प्रतिभाति ।

१९. एभिः सूत्रैः इयं संभावना क्रियते यत् श्रीमलयगिरिसूरिणा प्राकृतव्याकरणमपि पृथग् विहितं भवेत् ।

२०. एते हे सूत्रे सिद्धहेमे अनुक्रमेण ८।२।२१७ तथा ८।४।७। अङ्काङ्किते स्तः ।

२१. एते हे पद्यरूपे प्राकृतव्याकरणनियमरूपे दृश्येते । एतयोः स्थानं न ज्ञातम् ।

६. वार्तिकानां सूची

पृ०	सूत्रांक	वार्तिकम्
३९	१३	णोऽसोः रविणायः ।
४०	१४	अन्तरः अयन-हनो देशे ।
८३	५३	आतिवाचिनः पाककर्णपूर्णवालान्ताः । अस्तत्काण्डप्रान्तस्ततएकमञ्चपूर्वाः पुष्पाः । असम्भस्त्राभिनिकषणपिण्डपूर्वाः फलान्ताः । अनम्पूर्वः मूलान्तः । समानआर्यकृतपापअवरमामकभागधेयमेवजसुमङ्गलाः संज्ञायाम् । कुशकामुककटकवरकुण्डगोणभाजस्थलनायाः यथासंख्यम् आयसमैयुनेच्छुधोणिकेक्षपाक्षअमत्रभावपन- प्राणअकृत्रिमस्थलेषु । कालक्षबलसारङ्गपिङ्गलकल्माषाः वर्णे । नीलः प्राणिभोषण्योः । रेवतरोहिणी नक्षत्रे । भोजसुतयो. अन्वस्य व्यङ् यथासंख्यम् अत्रिबायुवन्योः । आख्यातम् आख्यातेन सातन्ये । कतं नवादिभिर्नै । खेटु न अनिता । गतप्रत्यागतआदयः । क्षाकपार्थिवआदयः । अल्पार्थे प्रतिना । परिणा असंख्यलाकासंख्यं द्युते अन्वयादृती अभिप्रती लक्षणेन आभिमुख्ये । दैर्घ्ये अनु । क्षमीपे च । यावत् अवधारणे । शयवासिवासेषु । कालवाचिनः तनतरतमकाळेषु । अपः योजिमतिथे । नयः । नयः अप्राणिनि वा । एकाद अक्षमङ्ग्री । निप्रतेः अयती । परेः अङ्गयोगे ।
८६	६९	
१२१	४९	
१२२	५२	
१३४	४६	
१३९	७८	
२००	८६	

७. मलय० शब्दानुशासने व्याप्तानि परिभाषासूत्राणि

परिभाषा	पृ. सूत्रांक
१ अदादि-अनदायोः अनदादेः एव ग्रहणम्	१८७। ॥१
२ अर्थवद्ग्रहणे नानर्थक्यम्	३३। २६।
३ असिद्धं बहिरङ्गम् अन्तरङ्गे	१९। १६।
	३९। ११।
	४३। ३०।
	५०। १।
	२६६। ६।
४ एकदेशविकृतस्य अनन्यत्वात्	६२। १४।
५ तिप्ता क्षप्ताऽनुबन्धेन निर्दिष्टं यद् गणेन च । एकस्वरनिमित्तम् च पञ्चैतानि न बह्वक्षुपि ॥	२८। ४१।
६ नामग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्य अपि ग्रहणम्	३७। ३७।
	२६८। २५।
७ नित्य-अनित्य अन्तरङ्ग-बहिरङ्ग-उत्सर्ग-अपवादेषु अन्तरङ्ग-अपवादा एव लोके बलवन्तो कृताः	९। १८।
८ पर्जन्यस्यैव लक्षणस्य ग्रहणेः	११। ३।
९ प्रकृति-प्रत्यययोः प्रत्ययकार्यं बलीयः	३७। ३।
१० प्रकृतिवद् अनुकरणम्	१५३। १३।
११ मध्ये अपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्	२७६। १६।
१२ समासार्थात् समासान्तः	८। ११।
१३ सन्निपातपरिभाषा	३०। ११।
	६२। १८।

८. मलय० शब्दानुशासनवृत्तौ आगतानि विशिष्टानि पद्यानि

पद्यम्	पृ० सू० वृ०
१ अथाह वर्णी०	२७९ ३०
२ अथोऽग्र्याद्०	१६ ५
३ अभूवन् तापसा ० । पारिव्रज्यं तदाऽऽदत्त०	२७९ २७
४ अहोऽयं निमृतः पक्षी०	१७ ५
५ एति जीवन्तम् आमन्वः	९२ १८
६ उपायंस्त०	१५८ ४२

विक्रमीयबोधसत्ताव्याम् अमदाबादनगरे श्रीहैमहंसगणिना रचिते यक्षोविजयजैनग्रन्थशालायां काव्यां प्रसिद्धिं प्राप्ते न्यायसंग्रहे १ यानि यानि परिभाषासूत्राणि लब्धानि तानि तानि तत्स्थाने सूचितानि ।

७ उमौ लोको०	१५३	११
८ एतदेव अस्व कापेयम्०	१५८	४३
९ कश्चत् जीवति०	२९७	७८
१० कालः पचति०	२९९	८६
११ शुभशुद्धा वचने विपश्चितः	२५९	३०
१२ अघान कंसं किल बासुदेवः	२७९	२८
१३ जनार्दनस्वात्मचतुर्थ०	१३५	५२
१४ जम्बूद्वीपे विदेहेऽभूत्	२७८	२९
१५ जातिः इदानीं किङ्करी	२६६	१७
१६ तदाऽभाषिष्ट०	२७९	२९
१७ नमः समाकामति कृष्णवर्धना स्थितैकचक्रेण रथेन भास्करः	१५६	३६
१८ नेमि नमन्ति०	२७५	१०
१९ पान्थु वः०	६९	५६
२० पृच्छति स्म०	२७९	३०
२१ प्रणम्य वास्तारम्०	५३	१३
२२ बुभुक्षितं न प्रतिनाति किञ्चित्	९८	५
२३ भूरिदाक्षिण्यसंपन्न०	१७९	३१
२४ मणी इवोद्भिन्नम्०	१६	३
२५ मणी वोद्भूतम्०	१६	३
२६ मयैतत् सर्वम् आख्यातं युष्माकं मुनिपुत्रिणाः	६८	५३
२७ युगमात्रार्पितदृष्टि०	३६७	४४
२८ राजन्वत्यः त्वया प्रजाः	५०	७२
२९ रुद्री विन्धेऽवरः०	६९	५६
३० वञ्चं वञ्चन्ति०	२३०	२८
३१ वसन्तीह०	२७९	३०
३२ शयाना०	१४७	२०
३३ शीर्षापहारविमिः०	२७०	३७
३४ शीर्षे सत०	२७०	३७
३५ स एष०	३०	८
३६ सैष०	३०	८
३७ स्वयंमुखा०	७८२	४२
३८ संमुवः०	२८२	४२

९. तत्सम्बन्धवृत्तौ निर्दिष्टानि अलङ्कारानि सूत्राणि

अलङ्कारवृत्तम्	पृष्ठम्	सूत्राङ्कः
प्राक् पञ्चमी	९	१७
प्रत्ययः प्रकृत्यादेः	२६	३५
प्रकृति	३१	१२
कसः अपत्ये	९७	१
प्रमाणीकृत्यात् कः	१२४	६२
बुग्वुचोः भक्तः	२६२	४२
वा भन-भक्त्य	३१२	६७
नमिनः भण्	३१४	८०
संख्याभन्वयसर्वभंशात्	३७५	८३
इच्छू इदे	३९९	५७
भतः	४०६	३
वाहनात्	४०६	३
राष्ट्रराज०	४१०	२४

१०. श्रीमलयगिरिशब्दानुशासने समुद्धृतानि

विशेषसंज्ञावाचकपदानि

पृ०	पद०	
३७७	अज्ञसमापनीयम्	अज्ञम् जैनपरम्पराप्रसिद्धम् अज्ञसूत्रम्।
३८५	अष्टकं पाणिनीयं सूत्रम्	
४१७	अष्टकाः पाणिनीयाः	
४९	अष्टीवती	
४१७	अज्ञविद्या	जैनपरम्परायाम् अज्ञविद्या (अंघविज्ञा)- नामकः अतिप्राचीनः ग्रन्थः अनुनैव प्राकृतटेक्स्टसोसायटीद्वारा मुद्रितः
२५८	आचार्यः श्रीहैमचन्द्रः	
१२१	इति शाकटायनम्	अमोघवर्षवृत्तस्य समसमयी वापनीयगणे जैना- चार्यः शाकटायनो वैयाकरणः
६४	उत्पादाक्ये पूर्व	एतन्नामकं विज्ञप्तम् जैन-अज्ञसूत्रहट्टिवाचस्य अज्ञरूपम् शास्त्रम्
४९	कनीवती	

२७८	{ कश्चिज्ज्ञान कलिज्ज्ञेयु
१५	कालिदासम्
२७८	कुमारपालः
१०	गालवादयः
४९	चर्मण्वती
१३	दशाणी नदी
१३	दशाणी जनपदः
३९१	दैववाचकं नन्दाध्ययनम्
४११	दैववाचकं नन्दाध्ययनम्
४१०	द्रव्यपर्यायीयम्
३००	{ द्रुमपुष्प- द्रुमपुष्पीयः
३८५	द्वादशकं मलयगिरीयम्
४१७	द्वादशका मलयगिरीयाः
३०४	द्वादशाक्षस्य विस्तरः
२७८	{ निस्त्वपत्रके निस्त्वपत्रके
३८०	नैशम् }
४०२	नैशिकम् }
४११	पाणीनीयम्
१४२	किष्किन्धा
२८१	पुण्डरीकम् अधीयन्
८	मागवतम्
४१२	माद्रबाहुवाणि उत्तराध्ययनाणि
४१०	शुषनसुन्दरी
१	मलयगिरिः
१४२	मस्करी परिभाषकः

एतन्नामानः वैयाकरणाः केचित्
एतन्नाम्नी नदी 'वंबलि' इति नाम्ना मध्य-
प्रदेशे क्षाम्प्रतम् क्वाता

जैनतत्त्वविचारधारायां द्रव्यपर्यायी सुविश्रुतौ
तौ आश्रित्य यद् रचितम् तद्
जैनपरम्पराप्रसिद्धे दशवैकालिकमुत्रे
प्रथमः अध्यायः ।

द्वादशसंख्यापरिमितम् श्रीमलयगिरिप्रणीतं
शब्दानुशासनम्

या जैनपरम्परायां प्रसिद्धा द्वादशाक्षी
एतन्नामा कश्चिद् ग्रामः सौराष्ट्रदेशे,
प्रायः स च 'नैसवी' इति नाम्ना प्रसिद्धः
अथवा निसावदर निशापादर मिसोदर
इत्येतैरपि नामभिः प्रसिद्धः स्यात् । एतद्-
विषये स्पष्टं न ज्ञायते ।

जैनपरम्पराप्रसिद्धं 'निशाथ'नामकं छेद-
सूत्रम्

पर्वतगुह्या विशेषनामवती

जैनपरम्परायां 'सूत्रकृत'अज्ञं नाम शास्त्रं
प्रसिद्धम् तस्य द्वितीये अतस्कन्धे पुण्ड-
रीकं नाम अध्ययनम् ।

तन्नामा कथाग्रन्थः

'भक्कलि'नाम्ना 'भंक्कलि'नाम्ना वा
प्रसिद्धः नियतिवादी गोशालको नाम
तीर्थंकरः

४९	सुनीवती	
११२	शास्त्रवल्क्यानि	
४०	रविणागः	
४९	रुमण्वान्	
२७८	लाटदेशे	तन्नामा गुर्जरदेशान्तर्गतः प्रदेशः
२९२	वलम्बाः	'वल्लभी'नामकं प्राचीनं नगरम् वर्तमाने 'बळ्ळा'संज्ञकम्, अत्रैव नगरे जैनग- भानां लिप्याख्यता जाता ।
४१०	वाक्यपदीयम्	
४१७	वासवदत्तिकः	
४०१	वैजयाधिकः	जैनपरम्परायां प्रसिद्धः विजयनामा प्रदेशः महाविदेहीयः
३१०	वैमुक्तः	जैनपरम्परायां प्रसिद्धे आचाराङ्गसूत्रे द्वितीयश्रुतस्कन्धे 'विमुक्ति'नामकम् अन्तिमम् अध्यायनम्
१०	व्याडि-	एतन्नामा प्राचीनी वैयाकरणः
३८२	शतकः	एतन्नामा प्रसिद्धानि भर्तृहरिदातकप्रभृतीनि बहुनि पुस्तकानि अथवा जैनपरम्परायां प्रसिद्धानि व्याख्या- प्रज्ञप्तिस्तस्य प्रकरणानि ।
२९२	शत्रुजयात्	वल्लभीनगरसमीपे जैनाद्वितीयरूपः पर्वतः
९९	शाकटायनम्	
११६	शान्तिः	षोडशतमः जैनतीर्थकरः
१६	श्रुतपालः	कश्चित् प्राचीनः पण्डितः
४१६	शास्त्रणत्तिकम्	सिद्धहेमव्याकरणे षड्विधायकम् षड्विधायकं च स्वतन्त्रं प्रकरणम् द्वितीयाध्याये तृतीयपादरूपम् ।
४११	सीताहरणीयम्	
४११	सिद्धसेनीयः	जैनपरम्परायां अपूर्वकान्तिकारकः प्रसिद्धः तन्नामा जैनाचार्यः विष्णुमरुपसमसमयी तेन रचितः स्तवः सिद्धसेनीयः
३९१	सैद्धसेनाः	श्रीसिद्धसेनाचार्यानुयायिनः षण्मयान् आहुः
४१०	सौमित्रः	सुभद्रानिमित्तं कृतः प्रासादः
४१७	साम्रहसृत्रिकः	संप्रहो नाम नवः जैनतरङ्गविद्यायां प्रसिद्धः तस्य सूत्रं संप्रहसृत्रम्, यः तद् अधीते सः
४०४	सावत्सरम्	तन्नामकं पर्व भाद्रपदमासे शुक्लचतुर्थ्याम् शुक्ल- पञ्चम्यां वा जैनशेषे प्रसिद्धम्
१६१	स्याद्वादे	जैनतरङ्गज्ञानप्रसिद्धः 'विमज्ज्यवाद' इति अथवा 'अवे- कान्तवाद' इति नाम्ना प्रसिद्धः सिद्धान्तः
१४२	हरिष्यन्ः	

११. जैनपरम्परायां प्रसिद्धाः केचित् शब्दाः

३१०	आवरणक्षय-उपशमजम्	जैनपरम्परायां प्रसिद्धानि ज्ञानावरणादीनि कर्माणि आवरणानि तेषां क्षयः उपशमो वा तेन जातम् ।
३६७	“पुगमात्रार्पितदृष्टि- संयुतः भिक्षुरुच्यते” श्राद्धेन	जैनभिक्षोः विशिष्टं लक्षणम् जैनपरम्परायां ‘श्रावक’शब्देन प्रतीते अर्थे
३०५	संस्तवः अन्यदृष्टेः	जैनेतरधर्मानुयायी अन्यदृष्टिः तस्य परिचयः संस्तवः ।

शुद्धिपत्रकम्

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	सू०
ना० सू०	नाम्नि द्विती० पा० सू० ।	३९।	१२। १टिप्पणे
ना० सू०	” ” ”	”	” ”
ना० सू०	” ” ”	”	” ”
पुंल्ल अन्वतः [ष० मन्त्रिः सू० १५]	पुंल्ल अन्वतः [ना० प्र० पा० सू० १५]		४८। ६४ ।
स च यश्च यौ	स च चैत्रश्च तौ । स च यश्च यौ ।	१२७।	७ ।
इति कथं कथ० इत्यादि	इति कथं कथयितुं शक्तः ? इति चेत् न, अत्र सूत्रे पूर्वस्य 'सक्'पदस्य अनुवर्तनेऽपि यत् पुनः 'स' विधानम् तदेव सकारादेशस्य सूचकम् ।	२४	२६ चतुर्थे टिप्पणे अन्तिमायां पङ्क्तौ
ति-ष्-णां संख्यानां ण्यक्	ति-ष्-णा संख्यानां ऋक्	६०	३
ण्यक् भवति	ऋक् भवति	”	” ४०
टिप्पणे १ ण्यक् इति	पाठान्तरं पा० पुस्तके ।		
पूर्वा	पूर्वाः	६४	२९
उत्तर०	उत्तर०	१३४	४६ ४०
अशाः	आशीः	१४५	११
अजे	अजे	१७५	१ ४०
से	सेद्	२०८	२८ ४०
तजपा	अपात्	२१९	१८ ४०
प्रवाक्नुः	प्रवाक्नुः	२३८	१०
हे०	हे	२४२	३७
शास	शास्	२४२	३८

भार्ताः	भार्ताः	२५३	२	टिप्पणी
अथर्वात्	अथर्वात्	२५६	८	
तन्वा	तन्वा	२८८	३०	४०
समास प्रकरणे	समासप्रकरणे	३१२	६७	४०
इपञ्जलो	इपञ्जलो	३२४	४२	४०
इपञ्जले	इपञ्जले	३२४	४२	४०
धात्वर्थो	धात्वर्थो	३१७	११	
पिह	पीह	३३१	१५	
एवम्	एवम्	३३५	३३	४०
न	'न'	३४१	४	४०
स्वाज्ञात	स्वाज्ञात्	३४३	३	टिप्पणी
शास्त्रतो	शास्त्रतो	३७२	१	टिप्पणी
[ ]	[नाम्नि ६, ३३]	३८३	१३३	४०
भूते'	भूते च'	३८५	१४३	४०
अभिचारि'	अभिचारि'०	१२०	४७	
एकेन न	एकेन	१३९	७८	
अन्वेन	अन्वेन	१६५	१	
सूत्र १०	सूत्र १०]	१९०	२०	
अव्यं	अव्यं	२५९	२६	
गम्याः	गम्याः	२६०	३३	
इत्यस्य	इत्यस्य	२९२	५६	
'स्व'	'स्व'	३०२	७	
न कचि [ ]	न कचि [ना० पा० ६ सू० ३३]	३८३	१३३	
'तं भाविभूते' [ ]	'तं भाविभूते च'			
	[त० पा० ९ सू० ८०]	३८५	१४३	
न तदितः स्वरद्विहेतुः [ ]	न तदितः स्वरद्विहेतुः [ना० पा० ९ सू० ८३]	४०६	३	
[ ]	[तदिते ९, ८०]	३८५	१४३	४०
प्राच्यात् हि० 'र'	प्राच्यात् 'ई'- 'इ'	३९५	२६	४०
[ ]	[नाम्नि ९, ८३]	४०६	२	४०
६।३।१५।	६।३।२१५।	४०८		१ टिप्पणी
एकादशः	एकादशः	४०९		१ पञ्चमी
इवम्	इवम्	४०९	१८	
दशमः	एकादशः	४११		१ पञ्चमी
दशमः	एकादशः	४१३		"

दशमः	एकदशः	४१५	”
सु०	सु०	४१९	अन्तिमपङ्क्तौ
	भा० भाष्यम्		
	सूत्रकोष्ठके		
१९ ...	२।२।१०२ वृ०	४६१	जेनेन्द्र० चतुर्थे कोष्ठे
२० ...	२।२।१०३।	”	”
	२।२।१०४।	”	”
	२।२।८८ वृ०।		
२१	२।२।१०२ वृ०।	”	”
२०	३।२।१२४ वा०।	४६१ पा०	सप्तमे कोष्ठे
	३।२।१२५।		
	३।२।१२६।		
हाः	दोः	३९४	२५

सूत्राणामकाराद्यनुक्रमे शुद्धिपत्रम्

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	पङ्क्तौ
टा-ओसि अनः	टा-ओसि अनः		
टा-कसोः०	टा-ओसि एत् ना १।१६	१२	५
	टा-कसोः०		
तृणिमा	‘तृणिमा’ सूत्रतः अनन्तरम्	१३	१३
	तृतीयः तृतीय० इत्यादीनि		
	तृ-त्रप-फल० इत्यन्तानि		
	तृ तृ अक्षरवन्ति चतुर्थस्य		
	सूत्राणि हेयानि, यानि च		
	त्रीणि त्रीणि अन्व० इति सूत्रानन्तरं दत्तानि		
एवा-ईश-भास०	एवा-ईश-भास०	३१	२४ पङ्क्तौ

अन्वद् अपि यद् अशुद्धम् मम नेत्रशैथिल्यात् अज्ञानात् सुद्वाराक्षसप्रकोपाच्च तत् सर्वं संक्षोध्य
बोद्धवैः हुंसायमानैः वैयाकरणैः इति विवृणुः ।

आवश्यकं सूचनम्—यदि अस्याः संस्थायां नियामका अस्य ग्रन्थस्य प्रकाशने
समुत्साहिताः सावधानाश्च न भवेयुस्तदा न स्याद् अस्य प्रकाशनम्
अतस्ते सबिरोधम् अभिनन्दनीया कथ्यवादाहार्हाश्च ।

